T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

TÜRKİYE'DE OTORİTERYANİZM: PARTİ DEVLETİ İKTİDARLARININ KURULMASI (1908-1960)

DOKTORA TEZİ

ENGİN YETKİN

İSTANBUL 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

TÜRKİYE'DE OTORİTERYANİZM: PARTİ DEVLETİ İKTİDARLARININ KURULMASI (1908-1960)

DOKTORA TEZİ

ENGİN YETKİN

TEZ DANIŞMANI: YRD. DOÇ. DR. ALİ KARACA

İSTANBUL 2018

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Doktora öğrencisi Engin YETKİN'in "Türkiye'de Otoriteryanizm: Parti Devleti İktidarlarının Kurulması (1908-1960)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve Inkılap Tarihi Bilim Dalı doktora tezi olarak oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

		İmza
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi Ali KARACA	.....
Üniversitesi	Marmara Üniversitesi	
Üye	: Prof. Dr. Vahdettin ENGİN	.....
Üniversitesi	Marmara Üniversitesi	
Üye	: Prof. Dr. Acar SEVİM	.....
Üniversitesi	Marmara Üniversitesi	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Erhan GÜLLÜ	.....
Üniversitesi	İstanbul Üniversitesi	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN	.....
Üniversitesi	29 Mayıs Üniversitesi	

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 17 / 09 / 2018 tarih ve 2018/18-06 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Müdür

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER ..... **I**
ÖNSÖZ ..... **VII**
ÖZET ..... **IX**
ABSTRACT ..... **XI**
GİRİŞ **1**
1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE **1**
1.1. Siyasal Partiler 1
1.2. Siyasal Partilerin Tarihsel Arka Planı 2
1.3. Siyasal Partilerin Tanımlanması 7
1.4. Parti Sistemleri ve Parti Tipolojileri 9
1.4.1. Tek-Parti Sistemi 10
1.4.2. İki Parti Sistemi 14
1.4.2.1. Büyük Britanya Ülkelerinde Sistemin Uygulanışı 16
1.4.2.2. Amerika'da Sistemin Uygulanması 17
1.4.3. Çok Partili Sistem 18
1.5. Demokrasi 19
2. OTORİTER REJİMLERE YÖNELİK KAVRAMSAL BİR DEĞERLENDİRME VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ **20**
2.1. Türk Tek-Parti Sisteminin Nitelikleri 24
2.2. Türkiye'de Çok-Partili Sistem ve Seçimsel Demokrasi 32
1. BÖLÜM "OSMANLI'DA PARTİ-DEVLETİ İKTİDARININ KÖKENLERİ VE GELİŞİMİ" **36**
1.1. Osmanlıda Siyaset Geleneği: Otoriteryanizm ve Jakobenizm 36
1.2. Osmanlı'da Muhalefetin Tarihsel Arka Planı 37
1.3. Osmanlı'da İlk Örgütlü Muhalefet: Yeni Osmanlılar ve Faaliyetleri 39
1.4. Meşrutiyet'in İlanı, Abdülhamit'in Saltanatı ve Yeni Bir Muhalefetin Doğuşu: Jön Türkler 43
1.5. Jön Türk Muhalefetinin Başarısı: İkinci Meşrutiyet'in İlanı 51
1.6. İTC'nin Otoriterleşen İktidarına Doğru 56
1.7. Jön Türklerin Otoriteryen Siyasetinin Kökenlerine Bir Bakış 62
1.7.1. Devleti Kurtarmak Misyonu 63

1.7.2. Modernleşme Çabaları 65
1.7.3. Toplum Mühendisliği Çalışmaları 66
1.7.4. Düşünce Akımları ve İdeolojiler 70
1.7.5. Sosyal Darwinizm 72
1.7.6. Pozitivizm 73
1.7.7. Milliyetçilik 75
1.7.8. Militarist Kökenler 78
1.8. Osmanlı-Türk Siyaset Geleneğinin Kısa Bir Değerlendirmesi 81
2. BÖLÜM CHF'NİN PARTİ-DEVLETİ İKTİDARININ KURULMASI (1923-1931) 83
2.1. Birinci Mecliste İktidar Mücadeleleri (1920-1923) 83
2.2. CHF'nin Kuruluşu, Cumhuriyetin İlanı ve 1924 Anayasası 92
2.3. CHF'ye Karşı İlk Örgütlü Muhalefet Girişimi: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 102
2.4. CHF'nin Parti Devleti İktidarının Kurulmasını Sağlayan Düzenleme: Takrir-i Sükûn Kanunu ve Siyasal Yaşamdaki Yansımaları (1925-1929) 105
2.5. CHF'nin Toplum Mühendisliği: Jakoben Türk Devrimi 110
2.6. CHF Büyük Kongresi (1927) 115
2.7. Sınırlı Bir Demokrasi Girişimi ve Halkın İktidara Tepkisi: Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Faaliyetleri ve Kapatılması 117
2.7.1. SCF'nin Kuruluşu 118
2.7.2. SCF'nin Yapısal Özellikleri 120
2.7.3. SCF-CHF Mücadelesi ve 1930 Belediye Seçimleri 123
2.7.4. SCF'nin Kapatılması 138
2.7.5. Gerici Bir Ayaklanmanın İktidarın Otoriterleşmesine Katkısı Bakımından Menemen Olayı 142
3. BÖLÜM CHF'NİN PARTİ DEVLETİ İKTİDARININ KURUMSALLAŞMASI (1931-1945) 145
3.1. Siyasal Alanda CHF Hegemonyası 145
3.1.1. 1931 Genel Seçimi 147
3.1.2. Altı Ok'un İlan Edilmesi: CHF Üçüncü Kongresi (1931) 152
3.1.3. CHF İdeolojisinin Oluşumu 158
3.1.4. Türkiye'ye Özgü Bir İdeoloji: Kemalizm 163
3.2. Sınırlı Plüralizmin Tasfiyesi: CHF'nin Toplumsal ve Kültürel Alan İnşası ... 167

3.2.1. Türk Basınının Denetlenmesi: Matbuat Kanunu 167
3.2.2. Kitlelerin İdeolojik Seferberliği: Türk Ocakları'nın Kapatılması ve Halkevlerinin Kurulması 171
3.2.3. Türk Entelijensiyasının Yaratılması: 1933 Üniversite Reformu ile Yüksek Öğretimin Parti Denetimine Girmesi 181
3.2.4. Partinin İlkeleri Işığında Geçmişin Restorasyonu: Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi 185
3.3. Türkiye'de Parti-Devleti İktidarının İleri Aşaması: Parti-Devlet Bütünleşmesinin Tamamlanması 196
3.3.1. 1935 Genel Seçimi 197
3.3.2. CHP Dördüncü Kurultayı ve Parti Devletinin İlan Edilmesi 199
3.3.3. Parti-Devlet Bütünleşmesinin Bir Uzantısı Olarak Derneklerin Kapatılması ve Sivil Toplumun Tek-Parti Çatısı Altında Toplanması 213
3.3.4. Parti Devletinin Resmiyet Kazanması: Altı Ok'un Anayasaya Girişi 218
3.4. İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı Dönemi ve CHP'nin Otoriter Uygulamaları ... 220
3.4.1. Ebedi Şef'likten Milli Şef'liğe Geçiş: CHP I. Olağanüstü Kurultayı 220
3.4.2. 1939 Genel Seçimi 227
3.4.3. CHP'nin Ekonomik Yaşamı Kontrolü: Vurgunculukla Mücadele ve Milli Korunma Kanunu'nun Yansımaları 229
3.4.4. Savaş Zenginleri İçin Bulunan Adaletsiz Bir Çözüm: Varlık Vergisi Kanunu 237
3.4.5. 1943 Genel Seçimleri ve CHP 6. Kurultayı 245
3.4.6. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Parti İçi Muhalefetin Belirginleşmesi 248

4. BÖLÜM TÜRKİYE'DE OTORİTER SİYASET KURUMLARININ ÇÖZÜLMESİ: ÇOK PARTİLİ YAŞAMA DÖNÜŞ VE DEMOKRATİKLEŞME ÇABALARI (1945-1950) 252

4.1. Tek Partili Yönetimin Sona Ermesi 252
4.1.1. Tek Partili Yönetimin Sona Ermesinde Etkili Olan Dış Dinamikler ... 253
4.1.2. Tek Partili Yönetimin Sona Ermesinde Etkili Olan İç Dinamikler 258
4.2. DP'nin Kuruluşu ve Programı 266

4.3. CHP 2. Olağanüstü Kurultayı: Değişmez Genel Başkanlığın Sonu 269
4.4. DP'nin Karşı Çıktığı Bir Mesele: Partili Cumhurbaşkanlığı 272
4.5. 1946 Belediye Seçimleri: DP'siz Bir Seçim 273
4.6. Anayasanın Çok Partili Yaşama Uydurulması 275
4.7. Şaibeli Seçim: Cumhuriyetin İlk Çok-Partili Genel Seçimi (1946) 277
4.8. CHP Demokrasiyi Otoriter Kanadın Temsilcisi Peker Hükümeti İle Karşılıyor 280
4.9. DP'nin İlk Kongresi: Hürriyet Misakı'nın İlanı 285
4.10. 12 Temmuz Beyannamesi ve CHP'nin Otoriter Kanadının Tasfiyesi 286
4.11. DP İçindeki Muhalefetin Partiden Ayrılması: Millet Partisi'nin Kurulması 290
4.12. Şemsettin Günaltay'ın Başbakanlığı ve Seçim Kanunu Değişikliği 292
4.13. Tek Parti Yönetimi ve CHP'nin Kısa Bir Değerlendirmesi 296

5. BÖLÜM DEMOKRAT PARTİ'NİN OTORİTER YÖNETİMİNİN KURULMASI (1950-1960) 299

5.1. DP'nin Parti Devleti İktidarının Kurulması (1950-54) 300
5.1.1. 27 Yıllık CHP İktidarının Sonu: 14 Mayıs 1950 Genel Seçimi 300
5.1.2. İktidar Değişimi: Birinci Menderes Kabinesinin Kurulması 304
5.1.3. DP'nin İlk İcraatı: Ezanın Yeniden Arapça Okunması 306
5.1.4. Birinci Menderes Hükümeti Döneminde İktidar-Muhalefet İlişkileri: Geçmişle Hesaplaşma Tartışmaları 308
5.1.5. DP, Atatürk'ü Koruma Kanunu Çıkarıyor 312
5.1.6. İkinci Menderes Hükümeti ve Muhalefet Arasında Temel Özgürlük Konularındaki Çatışmalar 314
5.1.7. DP'nin Radyoyu Tekeline Alma ve Basın Özgürlüğünü Kısıtlama Girişimleri 322
5.1.8. DP'nin Dini Siyasetten Ayırma Girişimi: MP'nin Kapatılması ve Milli Selamet Kanunları 325
5.1.9. DP'nin Bürokrasi Üzerindeki Denetim Çabaları 1: Emeklilik Kanun Tasarısı 332
5.1.10. CHP Onuncu Kurultayı 333
5.1.11. DP'nin Geçmişle Hesaplaşması: CHP'nin *'Haksız Kazanımları'*nın Hazineye Devredilmesi 335
5.1.12. 1954 Genel Seçimleri Öncesinde Basına Yönelik Yeni Bir Tehlike: Gazetecilerin İsbat Hakkının Kaldırılması 340

5.1.13. 1954 Genel Seçimi ve DP'nin İktidarını Sağlamlaştırması 343
5.1.14. DP'nin Parti-Devleti İktidarına Evrilen İlk Döneminin Kısa Bir Değerlendirmesi 347
5.2. DP'nin Parti Devleti İktidarı (1954-1957) 350
5.2.1. DP'nin Bürokrasiyi Denetleme Çabası 2: Emeklilik Kanunu Genişletiliyor 350
5.2.2. DP'nin Milli İradeyle İmtihanı: Kırşehir Seçmeninin Cezalandırılması 353
5.2.3. Seçim Kanununun Yenilenmesi ve Radyonun DP Tekeline Girmesi 355
5.2.4. DP'nin Bürokrasiyi Denetleme Çabası 3: Memur Kanunuyla Memurların DP Hegemonyasına Alınması 357
5.2.5. 1954-55 Mahalli Seçimleri ve İktidar-Muhalefet İlişkileri 358
5.2.6. 6-7 Eylül Olayları 362
5.2.7. Basına İspat Hakkının Tanınmasını İsteyen 19'ların DP'den İhracı: Hürriyet Partisi'nin Kurulması 365
5.2.8. Menderes'in Meclis Grubundan Tek Başına Güvenoyu Alması 368
5.2.9. IV. Menderes Kabinesinin Popülist Otoriterliği 371
5.2.10. Cumhurbaşkanı-DP İşbirliğiyle Yargının Denetim Altına Alınması 375
5.2.11. CHP 12. Kurultayı: Demokratik Talepler Yineleniyor 378
5.2.12. DP'nin Muhalefet, Basın ve Üniversiteler Üzerinde Tam Denetim Kurması 379
5.2.13. DP'nin Muhalif Siyasetçileri Tasfiye Girişimleri: CMP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı'nın Dokunulmazlığının Kaldırılması ve Tutuklanması 386
5.3. DP'nin Parti-Devleti İktidarının Son Aşaması (1957-1960) 388
5.3.1. 1957 Genel Seçimi ve DP'nin İktidarını Sağlamlaştırma Girişimleri 388
5.3.2. Muhalefetin Mecliste Susturulmaya Çalışılması: TBMM İç Tüzüğünün Değiştirilmesi 394
5.3.3. DP'nin Akademiye Gözdağı: Hüseyin Naili Kubalı Meselesi 398
5.3.4. DP Vatan Cephesini Kuruyor 399
5.3.5. DP'nin Muhalefeti Susturma Çabaları: Yurt Gezilerinde Yaşananlar ve Meclis Tutanaklarının Sansürlenmesi 403

5.3.6. Menderes'in Hükümet ile Devleti Birleştiren Açıklamaları ve İnönü'nün Eleştirileri 412
5.3.7. DP'nin Muhalefeti Ortadan Kaldırma Kararlılığı: Tahkikat Komisyonu'nun Kurulması 414
5.3.8. 27 Mayıs: Sivil Otoriterliğin Yerini Askeri Vesayetin Alması 419
SONUÇ 422
KAYNAKLAR 432

ÖNSÖZ

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı'na bağlı olarak hazırlanan bu doktora tezi, Türkiye'de 1908-1960 arasındaki iktidarların otoriter siyaset tarzlarının nasıl kurulduğunu incelemektedir. Türkiye'de Osmanlı'dan cumhuriyete iktidarlar değişmiş hatta yönetim biçimleri kökten değişikliğe uğramış ancak devlet ve toplumu yönetenlerin siyaset tarzı (iktidar ve muhalefeti algılama biçimi, siyaset yapma yöntemleri ve devlet algıları gibi) önemli bir değişikliğe uğramadan gelecek kuşaklara aktarılan bir siyasal kültür biçiminde varlığı sürdürmüştür. Tez çalışması, bu bağlamda otoriter, baskıcı, keyfi, kendi doğrularını topluma dayatmaya çalışan bir iktidar biçiminin Türkiye'de egemen siyasal kültürün neden önemli bir parçası olduğunu her dönemin olgusal ve kavramsal çerçevesine göndermelerde bulunarak açıklamaya çalışmaktadır. Osmanlı'nın son döneminde iktidar olan İttihatçılar, Cumhuriyetin kurucusu Kemalistler ve çok partili sistemin başaktörü Demokratların kendi iktidar dönemlerinde otoriter yönetim tarzlarını nasıl oluşturdukları her dönemin siyasal ve toplumsal olguları öne çıkarılarak analiz edilmektedir. Dolayısıyla çalışma, Türk modernleşmesinin gelişim sürecini açıklama kaygısı taşımamaktadır; adı geçen iktidarların siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlardaki politikalarını, çağdaş demokrasilerin bu alanlardaki gelişmeleriyle ya da kendilerinin tasarladıkları ancak pratiğe yansıt(a)madıkları demokrasi kriterlerini merkeze alarak eleştirel bir analize çaba göstermektedir.

Akademik kaygıya sahip bir siyaset tarihi çalışmasında olması gereken objektif tutumun sağlanması zordur; çalışma, analizde, liberal demokratik değerler olan demokrasi, anayasa, hukuk, adalet ve temel hak ve özgürlükler gibi kavramları merkeze almakta, Türkiye'deki hâkim resmi tarihin genel kabullerine eleştirel göndermelerde bulunmakta, bunu yaparken dönemlerin birincil kaynaklarını temel almaya çalışmaktadır. Özellikle cumhuriyet döneminde ulusal basından geniş ölçüde yararlanılmış, TBMM tutanakları, siyasi partilerin tüzük ve programları, Başbakanlık Cumhuriyet arşivindeki CHP evrakları gibi birincil değerdeki kaynaklar kullanılmaya çalışılmıştır. Belirtmem gerekir ki, 1928 yazı devriminden önceki basından, yani Osmanlıca gazete ve dergilerden ikincil kaynaklara dayanarak yararlanılmış, 1928-1960 arasındaki ulusal basın ise çalışmamızın temel dayanaklarından olmuştur. Ayrıca,

akademik çalışmalar, yayınlanmamış yüksek lisans-doktora tezleri, biyografi, monografi, hatıra-anı ve diğer ikincil kaynaklar tezin oluşumuna önemli katkılarda bulunmuştur.

Doktora çalışmasının uzun bir süreye yayılmasının nedeninin, İstanbul gibi ulaşımı kısmen zorluklar içeren, hayatın doğal akışının beklenenden hızlı olduğu bir kentte araştırma yürütmekten, ayrıca geçim için çalışmanın da önemli zorluklar içerdiği bir dönemde hazırlanmasından, gürültülü-tantanacı bir apartmanın alçakgönüllü bir dairesinde oturmak zorunda olmaktan, çalışmanın sahibinin karakteristik-kişisel eğilimlerinden ve çalışma felsefesinden kaynaklandığını belirtmek isterim. Çalışmanın ortaya çıkması, hazırlık süreci ve şekillenmesinde en önemli katkı danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Ali Karaca'ya aittir. Ayrıca komitede yer alan değerli hocalarım Prof. Dr. Vahdettin Engin ve Prof. Dr. Acar Sevim hocaya eleştirileri, değerlendirmeleri ve sağlamış oldukları kolaylıklar için teşekkürü borç bilirim. Türkiyat Araştırmaları Enstitü Sekreteri Murat Balkan'a süreç boyunca gösterdiği dostane yardım ve desteği ve enstitü çalışanlarına da güler yüzlü yardımları için teşekkür ederim. Bu zorlu süreçte kendisinin yakın dostluğu, desteği ve samimiyetini gördüğüm yoldaşım Emre Enver Öcal'a teşekkür ederim. Çalışmam boyunca disiplini sağmamda, yaşamın güzelliklerini paylaşmamda yanımda olan aileme ve yakın dostlarım Özcan Akçakaya, Sinan Tümtürk ve Kurtuluş Kılıç'a gönülden sevgilerimi iletirim. Çalışma süresince yardımlarını gördüğüm Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Taksim Atatürk Kitaplığı, Terakki Vakfı Kütüphanesi ve Robert Kolej Kütüphanesi çalışanlarına teşekkürü borç bilirim.

ÖZET

Türkiye'de Otoriteryanizm: Parti Devleti İktidarlarının Kurulması (1908-1960) başlıklı çalışmanın giriş bölümünde çalışmanın merkezini oluşturan temel araçlar olan siyasi partilerin tarihsel arka planı anlatılmakta ardından parti sistemleri ve parti tipolojilerinin tek-partili ve iki partili çeşitleri açıklanmaktadır. Giriş bölümünün ikinci kısmında otoriter rejim kavramına ve bunun Türkiye örneğinde nasıl bir değerlendirmeye tabi tutulacağına dair kavramsal bir çerçeve sunulmaktadır.

Birinci bölümde cumhuriyetin kurulmasından önce Türkiye'de otoriter siyasal kültürün nasıl oluştuğuna dair bir değerlendirme yapılmaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı'da muhalefetin nasıl ortaya çıktığı, hangi örgütlenmeler ve gerekçelerle mutlak monarşi yönetimine karşı çıktığı anlatılmakta ardından temsili demokrasinin öncülü sayılabilecek Osmanlı parlamentosunun açılışı ve faaliyetleri anlatılmakta ve nihayet Meşrutiyetin kurucusu İTC'nin 1908 sonrasında otoriter bir partiye nasıl dönüştüğü anlatılmaktadır. Bölümün son kısmında Osmanlı'da monarşiyi deviren ve parlamentoyu kuran asker-sivil bürokratik kadronun otoriter siyaset düşüncesine neden sahip olduğuna dair bir analiz yapılmaktadır.

İkinci bölüm, CHP liderliğinde 27 yıllık tek-parti iktidarının siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik alanda ülke çapında önemli dönüşümler gerçekleştirdiğini anlatmakta ancak bunu geniş bir toplumsal uzlaşıyla değil yine İTC örneğinde olduğu gibi dar bir kadroyla yapmaya çalışmasının yarattığı muhalefete değinilmektedir. CHP, iktidarının bu döneminde (1923-1931) Türk modernleşmesini yukarıdan aşağıya bir yöntemle gerçekleştirmiş, önce TpCF gibi doğal bir muhalefetle ardından Mustafa Kemal'in direktifleriyle kurulan SCF muhalefetiyle mücadele ederek toplumun nabzını ölçmüş, devletin ve devrimlerin güvenliği açısından ülkeyi otoriter bir yöntemle yönetmeye karar vermiştir. Bu bölüm, partinin otoriter yönetimini, Takrir-i Sükûn Kanunu, 1927 CHF Tüzüğü ve muhalefetle olan ilişkisini merkeze alarak nasıl kurduğuna odaklanmaktadır.

Üçüncü bölüm, 1930'lu yıllarda muhalefetin ortadan kalkmasıyla siyasal ve toplumsal örgütlenmeye önem veren bir siyasal partinin devletle bütünleşme çabasını anlatmakta, halkın iyiliği için onun adına karar verme hakkını göstermelik seçimlerle

elinde tutan bir iktidarın yeni oluşan Kemalist ideolojiyle birlikte toplumsal-kültürel alanda gerçekleştirdiği hamleleri değerlendirmektedir. Bölüm, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Atatürk'ün yerine cumhurbaşkanı seçilen ve Milli Şef unvanını alan İnönü'nün liderliğinde CHP'nin, savaş yıllarının zorlukları ve ekonomi politikalarından dolayı parti içindeki muhalefeti nasıl ortaya çıkardığına değinmekte ve partiden ayrılıkların nasıl başladığını anlatarak son bulmaktadır.

Dördüncü bölüm, İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle savaşı kazanan liberal demokrasilerin kurduğu bir dünya düzenine katılmak isteyen Türkiye'nin bu doğrultuda siyasal sisteminde yaptığı liberal eğilimli değişiklere değinerek başlamakta ardından CHP'den ayrılanların kurduğu DP'nin muhalefetine ve iktidara yönelik eleştirilerine yer vermektedir. İktidar-muhalefet ilişkileri ve çok-partili sistemden dolayı görece bir liberalleşmenin yaşandığı 1945-1950 arasındaki dönemin değerlendirmesi, 1950 seçimleri öncesindeki seçim kanunu değişiklikleriyle sona ermektedir.

Beşinci bölüm, 27 yıllık CHP iktidarına son veren DP'nin, Türk demokrasisi için önemli bir eşik olan 1950 genel seçimindeki başarısıyla başlamakta ve DP'nin, ilk defa muhalefete düşen CHP'yle olan ilişkisinin değerlendirilmesiyle devam etmektedir. Bölüm, DP'nin selefi CHP gibi siyasal, toplumsal ve kültürel alanlarda nasıl otoriter bir partiye dönüştüğünü açıklamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda, çıkardığı anti-demokratik kanunlarla, meclis aritmetiğine dayanarak kurduğu keyfi ve denetlenemez bir iktidarla, geçmişle hesaplaşmayı aşırı boyutlara taşımasıyla, dini siyasete alet etmesiyle, milli irade vurgusuyla zaman içinde çelişkiye düşmesiyle, bürokrasiye karşı takındığı sert tavırla ve nihayet muhalefetin eylem alanını kısıtlamasıyla DP'nin nasıl otoriterleştiği eleştirel bir analizle değerlendirilmektedir. Bölüm, muhalefeti ortadan kaldırmak için kurulan Tahkikat Komisyonu tartışmaları devam ederken Türk ordusunun siyasete müdahale etmesi ve askeri vesayet olarak ortaya çıkan yeni bir otoriter dönemin kapılarının açılmasına neden olan 27 Mayıs darbesinin değerlendirilmesiyle son bulmaktadır.

ABSTRACT

This doctoral thesis, prepared as subject to the Department of Ataturk's Principles and Revolution History in Marmara University Institution of Turkic Studies, investigates how the authoritarian political modes of the governments between 1908 and 1960 were established. Even though governments alternated in Turkey since Ottoman Empire until the Republic of Turkey and even regimes underwent radical changes, the political mode (conception of government and opposition, forms of doing politics, perception of the state) of those who rule the state and the society maintained its existence as a political culture transferred to next generations without facing an important change. This dissertation study concordantly aims to explain why a form of government, which tries to impose its own authoritarian, oppressive and arbitrary realities on the public, has been a crucial proponent of the prevailing political culture in Turkey, by referring to the factual and conceptual frames of each period. How Unionists as the government in the last stage of Ottoman Empire, Kemalists as the founder of the Republic and Democrats as the leading actor of multiparty system have formed authoritarian regimes in their respective terms of government is analyzed with an emphasis on the political and societal facts of each period. Therefore, this study is not concerned about explaining the developmental process of Turkish modernization. Instead, it strives for a critical analysis of the policies of the aforesaid governments in political, societal, cultural and economic fields with a central attention on the democratic criteria which they envisaged, but could not or did not put into practice and also with a consideration of the development of contemporary democracies in those fields.

It is difficult to promote an objective attitude within a study of political history which has academic concern. While the study invites such liberal democratic concepts as democracy, constitution, law and fundamental rights and freedom into central attention and makes critical references to the general acceptances of predominant official history, it also tries to ground on the primary resources of the periods. In addition to the national press of the republic period which was especially utilized, the protocols of Grand National Assembly of Turkey (TBMM), the guidelines and the programs of political parties, such primary resources as the Republic People's Party

(CHP) documents in the republic archives of the prime ministry have also been benefited from. I have to indicate that the press prior to the 1928 Alphabet Reform, for instance newspapers and magazines in Ottoman, has been put into account through secondary sources whereas the national press between 1928 and 1960 has constituted the basic foundation of our study. Moreover, academic studies, unpublished Master's and doctoral dissertations, biographies, monographies, memoirs and other secondary sources have contributed to the formation of this thesis paper.

I would furthermore like to add that the reasons behind the long duration of my doctorate study are conducting a research in İstanbul where the natural flow of life is quicker than expected under hardships such as its transportation, preparing the paper in a period of financial difficulty, having to live in a modest flat of a rumbustious apartment, the personal tendencies of this study's proprietor as well as his work philosophy. The most substantial contribution to the preparation, formation and appearance of the study belongs to my advisor, Assistant Professor Ali Karaca. Likewise, I owe Prof. Dr. Vahdettin Engin and Prof. Dr. Acar Sevim a debt of gratitude for their critics, evaluations and facilities they have provided me with. I would like to also thank the secretary of Institution of Turkic Studies, Murat Balkan, for his friendly help and support during the process as well as the personnel in the institution for their cheerful assistance. I am moreover acknowledging the close friendship, support and sincerity of my fellow Emre Enver Öcal while sending best of my wishes to my family and close friends, Özcan Akçakaya, Sinan Tümtürk and Kurtuluş KILIÇ, who have allowed me to maintain discipline and share the niceties of life throughout my study. Lastly, I owe another debt of gratitude to the personnel whose help I have experienced in Beyazıt State Library, Prime Ministry Republic Archive, Taksim Atatürk Libary, Terakki Foundation Library and Robert College Library.

GİRİŞ

Osmanlı'nın son dönemi ve cumhuriyet yıllarındaki iktidarların toplum ve devlet yönetimine yaklaşımlarının (siyaset yapma biçimlerinin) demokrasi ilkeleri açısından değerlendirilmesine geçmeden önce, ele aldığımız kavramların açıklamasının yapılması çalışmanın anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu nedenle, önce tez konusu ile ilgili kavramlar ve olgular açıklanmaya çalışılacak daha sonra da tezin iddia ettiği iktidar biçiminin Türkiye'ye özgü kavramsal bir çözümlemesi yapılacaktır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyetin erken yılları ve çok-partili dönemde iktidarlar, bir yandan modernleşme (Batılılaşma) projelerini hayata geçirip kendi doğruları ile toplumu ve devleti çağdaşlaştırmaya çabalarken diğer yandan otoriter, baskıcı ve özgürlükleri sınırlayan bir yönetim anlayışı sergilemiştir. Bu iktidarları oluşturan siyasal yapıların (parti, dernek, cemiyet gibi) parlamenter monarşi ya da demokrasinin imkânlarından yararlanarak iktidarı elde ettiklerini göz önünde bulundurursak öncelikle siyasal partilerin ve parti sistemlerinin ortaya çıkışlarını ve tarihsel gelişimlerini aktarmak uygun olacaktır. Aşağıda, siyasal partilerin ve parti sistemlerinin tarihsel arka planı aktarılacak daha sonra çalışmamızın iddia ettiği Türkiye'deki parti-devleti iktidarlarının analizinin nasıl yapıldığı hakkında kavramsal bir çerçeve sunulacaktır.

1.1. Siyasal Partiler

İnsanların siyasal iktidarı ele geçirmek için gruplaşmalarının ya da bir lider(ler) takımı etrafında birleşmelerinin kökeni çok eskiye dayanmaktadır. Ancak modern demokrasilerde kamuoyuna biçim veren geniş halk örgütleri demek olan *'parti'*nin günümüzdeki anlamda bir siyasal partiye dönüşmesi tüm dünyada Amerika hariç 19. yüzyılın ortalarına kadar gerçekleşmemiştir. Birçok ülkede düşünce akımları, halk kulüpleri, felsefi dernekler ve parlamento grupları olmasına rağmen gerçek partiler 19. yüzyıla kadar ortaya çıkmamıştır. 20. yüzyılın ortalarına gelene kadar ise siyasal partiler artık birçok ülkede faaliyet göstermeye başlamıştır. Siyasal partiler, sadece Batılı klasik demokrasilerde değil, modernleşme süreci yaşayan diğer geleneksel toplumlarda da farklı süreç ve nedenlerle de olsa zamanla siyasal yaşamın temel unsurları haline gelmiştir. Günümüzde ise bir ülkedeki demokratik pratiklerin uygulanmasının en temel

kanıtı çeşitli siyasal partilerin varlığında ve faaliyetlerinde aranmaktadır. Zira bir iktidarın periyodik süreçlerle değişmesinin yegâne aracı siyasal sistemin/rejimin yanısıra siyasal partilerin o ülkedeki varlığıdır ve siyasal partiler demokratik siyasal sistemin vazgeçilmez parçası olmuştur. Aşağıda siyasi partilerin ortaya çıkışı anlatılacaktır.

1.2. Siyasal Partilerin Tarihsel Arka Planı

Modern anlamda siyasal partiler, 19. yüzyıl gibi geç bir zamana tarihlenmesine rağmen, farklı çıkarlara sahip toplumsal grupların birbirinden ayrılmasının tarihi Antik Yunan ve Roma'ya kadar götürülebilmektedir. Ancak çalışmamızın temel unsuru olan siyasal partiler, modern zamanların yapılanmaları olduğu için daha eski gruplaşmalara burada değinilmeyecektir. Konumuzu ilgilendiren siyasal partilerin gelişimi, demokrasinin (oy hakkının ve parlamento yetkilerinin genişletilmesinin) gelişimiyle koşutluk göstermektedir. Demokrasinin ortaya çıkışı ve erken dönemdeki gelişimine de aynı nedenlerle burada yer verilmeyecektir. Siyasal partiler, Batı'da, toplumsal sınıfların egemen sınıflara karşı örgütlenmesi ve kendi siyasal örgütlenmelerini kurmasıyla ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Marksist yazındaki sınıf çatışmasının son aşamalarına doğru, özellikle aristokrasi, burjuvazi ve proletarya arasındaki hak ve özgürlük temelli mücadelelerin yaşandığı dönemlerdeki gruplaşmalar ve monarklara yönelik temsili meclislerin yetkilerinin genişletilmesi burada dikkate alacağımız gelişmelerdir. Bu siyasal meclislerin üyeleri, hükümdarların otoritesi karşısında bağımsızlıklarını genişlettikçe, eylemlerinde uyum sağlayabilmek için ortak niteliklerine göre gruplaşmaya başlamışlardır.[1] Oy hakkı genişletilip yaygınlaştırıldıkça adayları halka tanıtabilecek komiteler kurulması ve bunları örgütlendirmek gerekmiştir. Duverger'e göre siyasal partilerin doğuşu, parlamento gruplarının ve bu seçim komitelerinin doğuşuna bağlıdır.[2] Duverger, *Siyasal Partiler* adlı eserinde partilerin ortaya çıkışı/doğuşu ile ilgili iki yol belirtmiştir; seçimlerde ve parlamentoda doğan partiler ile seçim ve parlamento çevresi dışında doğan partiler.[3] Seçimlerde ve parlamentoda doğan partilerin genel mekanizmasına göre önce parlamento mekanizması

1 Maurice Duverger, *Siyasi Partiler*, Çev. Ergun Özbudun, Bilgi Yayınevi, Üçüncü Basım, İstanbul, 1986, s. 15.
2 Maurice Duverger, *Siyasi Partiler*, s.16.
3 Duverger, çeşitli ülkelerdeki partilere uygulanabilecek sistematik genellemeler içeren kitabında siyasi partileri incelerken başlıca üç temel değişkene dayanmıştır: Partilerin yapısı, parti sistemleri ve seçim sistemi. Eserin ilk kitabı partilerin yapısına, ikinci kitabı ise seçim ve parti sistemlerine ayrılmıştır. Duverger'in eserindeki temel tez, seçim sistemlerinin parti sistemlerini belirleyen en önemli etken olduğudur. Özbudun, siyasal partilerin içinde bulundukları ulusal toplumdan ve o ülkeye özgü coğrafi, tarihi, ekonomik, sosyal ve ideolojik koşullardan bağımsız değerlendirilemeyeceğini belirterek Duverger'e bir eleştiri getirmektedir. Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, AÜHF Yayınları, İkinci Basım, Ankara, 1977, s.11

yaratılır; sonra seçim komiteleri belirir ve bu iki unsur arasında sürekli bir bağlantı kurulur.[4] Uygulamada ise bu şemadan sapmalar meydana gelir. Genellikle parlamento grupları seçim komitelerinden önce ortaya çıkar ve seçimler olmadan önce de parlamento grupları seçilmiş ya da otokratik bir mecliste kurulabilir. Hizip ile parlamento grubunu birbirinden ayıran Duverger, parlamento grubunun hızlı ya da yavaş bir evrimleşme sonucu hizipten doğduğunu belirtir. Ancak bu hizipler Chambers'ın ifade ettiği gibi modern anlamda siyasi parti sayılmazlar.[5] Parlamento gruplarının kuruluşundaki itici güçler, siyasal doktrin* ortaklığı, coğrafi yakınlık ya da kendi mesleğini savunma isteği olmuş; böylece bazı ülkelerde ilk parlamento grupları oluşmuş ve bunlar, sonunda ideolojik gruplara dönüşmüştür. Örneğin Fransız kurucu meclisindeki partiler bu şekilde kurulmuştur.[6]

Seçim ve parlamento grupları dışındaki örgütler (fikir ve halk kulüpleri ve gazeteler gibi) de partilerin doğuşunda etkili olmuştur. Duverger, seçim ve parlamento çevresi ile bunların dışında doğan partilerin arasındaki ayrımın kesin olmadığını ancak partinin önceden varolan ve asıl faaliyetinin seçimler ve parlamento dışında bulunan bir kurum tarafından belirlendiğinde, dış kuruluştan söz etmenin doğru olacağını belirtir. Siyasi partilerin kuruluşuna yol açan dış örgütleri açıklayan Duverger, bunların çeşitliliğine vurgu yapmıştır. Bir siyasal partinin kuruluşuna yol açan dernek ve gruplar arasında en bilineni sendikalardır. Birçok Sosyalist parti, sendikalar tarafından yaratılmış ve bir süre seçim ve parlamento işlerinde sendikanın siyasal kolu işlevini yürütmüştür. 1899 yılında Sendikalar Kongresi'nde kurulan *İngiliz İşçi Partisi* bunun en tipik örneğidir. Tarım kooperatifleri ve köylülere ait meslek kuruluşlarının kurduğu çiftçi partileri, işçi partileri kadar gelişmiş olmasa da özellikle İskandinav demokrasilerinde, Orta Avrupa'da, İsviçre'de, Avustralya'da, Kanada'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde faaliyet göstermişlerdir. Kiliseler ve dinsel mezhepler de partilerin kuruluşunda etkin olmuşlardır. Örneğin, 1914'ten önce kurulan sağcı Hristiyan partilerle günümüzdeki Hristiyan Demokrat partilerin ortaya çıkışında Katolik örgütler rol oynamıştır. Ayrıca üniversite grupları, öğrenci dernekleri ve Mason

4 Maurice Duverger, *age*, s.16; Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, s.20.

5 Chambers, hizipleri (factions) fonksiyonlarının düzenli ve sürekli olmaması, doktrine önem vermemeleri ve üyeleri arasındaki "biz" duygusunun olmaması gibi nedenlerle siyasal partilerden ayırmıştır. N. William Chambers, *Political Parties in a New Nation: The American Experience*, Oxford University Press, New York, 1963, s.43-50.

* Doktrin, bir siyasal parti ya da gruplaşmanın devlet işlerinde takip ve uygulanmasını istediği siyasi, sosyal ve ekonomik prensipler bütünlüğüdür.

6 Maurice Duverger, *Siyasi Partiler*, s.17.

teşkilatları Avrupa'da bazı siyasal partilerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.[7] Siyasi partilere vücut verebilecek dış örgütlerden biri de Muharip Dernekleri'dir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Faşist ve Faşist taklidi partilerin ortaya çıkışında bu dernekler etkin olmuştur. Örneğin, eski Baltık Freik'orpsnun Nasyonal Sosyalizmin, İtalyan eski Muharipler Derneği'nin de Faşizmin doğuşunda önemli rolü olmuştur. Ayrıca Fransız siyasetindeki özel anlamında "lig"* niteliğindeki dernekler ve yer altı grupları partilerin kuruluşunda etkili olmuştur.

Parlamento dışında doğan partilerin parlamento ve seçim çevresinde doğan partilerden farklılığına değinen Duverger bunları daha merkeziyetçi olarak değerlendirmiştir. Diğerleri aşağıdan yukarıya doğru gelişirken bunlar yukarıdan aşağıya doğru gelişirler. Örneğin İşçi partileri, Komünist partilerden daha az merkeziyetçidir; kapitalist gruplarca yaratılan partiler ise İşçi partilerinden daha az merkeziyetçidir. Duverger, benzer nedenlerle seçim ve parlamento çevresi dışında doğan partilerin diğerlerinden daha tutarlı ve disiplinli olduğunu belirtmektedir.[8] Seçim ve parlamento çevresinde doğan partiler için en temel amaç siyasal meclislerde sandalye kazanmak iken dışarıda doğmuş partiler için bu durum böyle değildir; parlamento, bu gruplar için siyasal amaçlarını gerçekleştirmek için kullandıkları bir araçtır. İkinci kategoridekiler için asıl amaç siyasal hayatta birtakım ahlaki ve manevi değerleri yerleştirmek ve eğitici faaliyetlere seçim mücadelesi derecesinde önem vermektir. Örneğin Komünist partisi için seçim mücadelesi, iktidarın tümüyle ele geçirilmesi ve totaliter biçimde kullanılmasına yönelik tali bir unsurdur.[9] Dolayısıyla parlamento dışında doğan partiler doktriner olarak parlamenter sisteme bağlı bulunsalar da birinci tipteki partilere oranla parlamenter sisteme değer vermezler ve fiili olarak bu sisteme kayıtsızdırlar.

Seçim ve parlamento çevresinde kurulan partiler eski tipe; parlamento dışında kurulan partiler de yeni bir tipe uygun düşer. 1900'e kadar siyasal partilerin çoğu birinci yoldan kurulmuştur. Ancak daha sonra parlamento dışında kuruluş, bir kural, diğeri ise bir istisna olmuştur. Ancak demokrasiye yeni geçmiş ülkelerdeki siyasal partilerin gelişimi birinci tipe uymaktadır. La Palombara ve Weiner ise 19. yüzyılın ortalarından

---

7 Maurice Duverger, *age*, s.23-25.

* Ligler, seçim ve parlamento düzeyinde faaliyet göstermeyip daha çok propaganda ve kışkırtma yapan örgütlerdir. Bu yapısı gereği ligler anti-parlamentaristtir; ancak parlamentoyu iktidarın ele geçirilmesinde bir araç olarak kullanan Faşist ve Komünist partilerden ayrılırlar. Yine de bu özellikleri gereği liglerin doğal evrimi aşırı partilere dönüşmektir. İtalyan Faşist Partisi de parti olmadan önce lig niteliği taşımaktaydı.

8 Maurice Duverger, *age*, s.29.

9 Maurice Duverger, *age*, s.30.

20. yüzyılın ortalarına kadar olan süreçte partisiz bir sistemden tek-partili ya da partiler sistemine geçişte rol oynayan etkenleri kurumsal teoriler, modernleşme teorileri ve kriz (ya da tarihsel durum) teorileri olarak üç grupta toplamıştır.[10] Kurumsal teori yukarıda bahsedildiği gibi ilkin parlamento gruplarının yaratılması, sonra seçim komitelerinin örgütlendirilmesi, en sonunda da bu iki unsur arasında sürekli bağlantıların kurulması çerçevesinde açıklanmıştır. Amerikan ve İngiliz partilerinin ortaya çıkışı bu kurumsal teoriyi doğrulamaktadır. Ancak daha sonraları, yukarıda değinildiği gibi siyasi partilerin parlamento içinde doğmaları bir istisna, parlamento dışında kurulmaları ise bir kural haline gelmiştir. Otoriter ve totaliter sistemlerle, bağımsızlıklarını 20. yüzyılın farklı zamanlarında elde eden az gelişmiş ülkelerdeki siyasal partilerin (milliyetçi partilerin parlamento dışında kurulması gibi) ortaya çıkışı, bu kurala göre gerçekleşmemiştir. Özbudun'a göre, siyasal partilerin ortaya çıkışına siyasal katılmanın genişlemesi gibi daha geniş bir perspektiften bakmak gerekir.[11]

İkinci teori olan modernleşme, uzun bir tarihsel sürece yayılan gelişmelerin sonucudur. İnsanların kendi faaliyetleriyle yaşam koşullarını değiştirebilecekleri inancı, bilinçli ve örgütlü siyasal eylemin ön koşulunu oluşturmuştur. Yine, modernleşme sonrası otarşik köy ekonomisinden para ve pazar ekonomisine geçilmesi geleneksel otoriteler yerine yeni otorite biçimleri doğurmuştur. Modern devletin ekonomik ve sosyal yaşama müdahalesi ise sosyal grupların siyasal planda örgütlenmesini gerektirmiştir. Ulaşım ve haberleşme alanlarındaki gelişmeler de ulus çapında siyasal örgütler yaratılmasına olanak sağlamıştır.[12] Modernleşmenin yaratmış olduğu sosyal mobilizasyon ile de siyasi partiler arasında bir ilişki vardır. Buna göre sosyal mobilizasyon* sonucunda siyasal bakımdan önem taşıyan kitlelerin artması siyasal katılımı da genişletmiş ve bu da siyasal partilerin doğup gelişmesine elverişli bir ortam hazırlamıştır.

Özbudun, birtakım özel koşullar bir yana bırakılıp bir değerlendirme yapıldığında, endüstrileşmiş modern toplumların siyasal parti ya da partilere sahip olduğunu, geleneksel ve azgelişmiş toplumlarda ise partisiz rejimlerin-sistemlerin

10 Joseph La Palombara ve Myron Weiner, "The Origin and Development of Political Parties", *Political Parties and Political Development* (içinde), der. La Palombara ve Weiner, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1966, ss. 3-42, s.7-21.

11 Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, s.21.

12 La Palombara ve Weiner, *"The Origin and Development of Political Parties",* s.19-21.

* Sosyal mobilizasyon, geleneksel yaşam biçiminden modern yaşam biçimine yönelmiş kitlelerin değişim sürecini ifade etmektedir.

görüldüğünü belirtmektedir.[13] Birçok ülkede siyasal partilerin, sosyo-ekonomik düzeyi daha yüksek olan yerlerde/bölgelerde daha önce ortaya çıktıkları ve daha hızlı geliştikleri gözlenmiştir. Örneğin, İngiltere'de seçim komiteleri, önce kalabalık endüstri şehirlerinde kurulmuş; ABD'de parti örgütleri ilk defa en gelişmiş ve karmaşıklaşmış bir ekonomiye sahip olan Pennsylvania eyaletinde ortaya çıkmıştır.[14] Bu gözlemin Türkiye açısından da geçerli olduğunu belirten Özbudun, köylerin sosyo-ekonomik gelişme düzeyi ile bir siyasal parti örgütüne sahip olma olasılığı arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ifade etmektedir.[15] Dolayısıyla sosyal modernleşme, siyasal katılımın artmasına yol açmakta, bu artış ise siyasal partilerin gelişimine yansımaktadır. Ancak toplumun değer sisteminin (demokratik, özgürlükçü, eşitlikçi) de siyasal katılma düzeyine etkisi göz ardı edilmemelidir.[16]

La Palombara ve Weiner'in siyasal partilerin ortaya çıkışıyla ilgili ileri sürdüğü üçüncü teori olan tarihsel krizler, partilerin hem doğuşu hem de gelişimleri bakımından belirleyici bir etken olmuştur.[17] Siyasal partiler bakımından bu krizler, *meşruluk, bütünleşme* ve *katılma* krizleridir.

Meşruluk krizi toplumun kim tarafından ve nasıl yönetileceği ile ilgili sosyal uzlaşmanın (consensus) bozulmasını ifade eder. Tarihsel bakımdan en önemli meşruluk krizi, monarşik egemenliğin yerine halk egemenliğinin geçişi olgusudur. Bir başka kriz ise sömürgeci güçlere karşı verilen milliyetçi güçlerin bağımsızlık savaşımıdır. Her iki meşruluk krizi de siyasal partilerin ortaya çıkışında etkili olmuştur. Batı ülkelerinde monarşik egemenliğe karşı mücadele, erken bir dönemde olduğu için oluşan gruplara, yukarıda işaret edildiği, gibi 'siyasal parti' değil 'hizip' denir. Türkiye'de monarşik egemenliğe karşı mücadeleden doğan partiye örnek olarak *İttihat ve Terakki Partisi* gösterilebilir. Sömürgeci güçlere karşı verilen bağımsızlık mücadelelerinde kurulmuş partilere ise Türkiye'de *Cumhuriyet Halk Partisi*, Mısır'da *Wafd*, Hindistan'da *Kongre Partisi*, Tunus'ta *Yeni Düstur* ve Cezayir'de *Ulusal Kurtuluş Cephesi* örnek olarak verilebilir.[18]

---

13 Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler,* s.22-23.

14 N. William Chambers, *Political Parties in a New Nation: The American Experience,* s.19-20.

15 Örneğin 1960 yılında yasaklanmış olan parti ocakları, gelişmiş köylerde, azgelişmiş köylere oranla daha çoktur. Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler,* s.23.

16 ABD'nin ekonomik gelişmişlik açısından 19.yüzyılda İngiltere'den geri olmasına rağmen siyasal partiler burada aristokratik İngiltere'den elli yıl önce ortaya çıkmıştır. Ergun Özbudun, *age,* s.24.

17 Tarihsel kriz, siyasal sistemlerin geleneksel biçimlerden modern biçimlere geçerken karşılaştığı sorunları işaret eder. La Palombara ve Weiner, *"The Origin and Development of Political Parties",* s.14-19.

18 Ergun Özbudun, *age,* s.25.

Bütünleşme (Integration) krizi ise çeşitli dil, din, ırk ve gruplardan bir ulusal devlet yaratma mücadelesi sırasında ortaya çıkar. Bu çeşit azınlık grupları, egemen kültürün merkezi otoriteyi güçlendirme ve ulusal birliği sağlama çabalarına türlü yollardan karşı koyarlar. Bu amaçla söz konusu azınlık grupları kültürel özelliklerini korumak amacıyla partiler kurarlar. Özellikle dil, din, ırk bakımından türdeş (homojen) olmayan toplumlarda bu çeşit partilere daha çok rastlanır. Örneğin İrlanda, bağımsızlığını elde edene kadar *İrlanda Partisi*, İngiliz Avam Kamarası'nda önemli bir rol oynamıştır. Hindistan'ın bağımsızlığından önce Müslüman Ligi, Müslüman azınlığı, Hindu çoğunluğun egemenliğinden korumak amacıyla kurulmuş ve bu bölünme Hindistan-Pakistan ayrımında önemli rol oynamıştır. Özbudun'a göre meşruluk ve bütünleşme krizleri, toplumda asgari ölçüde de olsa bir katılma potansiyeli bulundurursa siyasal partilerin doğuşuna yol açabilmektedir.[19]

Modern siyasal partilerin pek çoğu siyasal sisteme etkin bir şekilde katılma isteğinden doğmuştur. Batı ülkelerindeki Liberal ve Radikal partiler monarşi ve aristokrasinin otoritesine karşı orta sınıfın siyasal ağırlığını duyurma isteğinden ortaya çıkarken, İşçi partisi ve Sosyalist partileri işçi sınıfının siyasal katılmasını sağlamak amacıyla kurulmuştur. Türkiye'de de Demokrat Parti muhalefeti, Cumhuriyet Halk Partisi'nin tek-parti rejimi döneminde egemen sınıfların yanında siyasal katılımı gerçekleştiremeyen taşra burjuvazisi, tüccar ve esnaf ile köylü sınıfı kesimlerinin siyasal iktidardaki paylarını artırma isteklerinden doğmuştur. Aynı zamanda partiler arası rekabetin artması ve seçim yarışmasının yoğunlaşması siyasal katılıma ivme kazandıran etkenlerdir. Örneğin Türkiye'de tek-partiden çok-partiye geçilmesi siyasal katılmayı genişletmiş, siyasete karşı olan ilgiyi artırmıştır. [20]

1.3. Siyasal Partilerin Tanımlanması

Siyasal partilerin tanımı üzerinde yazarlar arasında görüş birliği yoktur. Bazı yazarlara göre ancak birden çok siyasal partinin faaliyet gösterdiği yarışmacı ve plüralist sistemlerde siyasal partinin varlığından söz edilebilir. Örneğin Neumann, bir tek-parti sisteminin terimlerde çelişki yarattığını, en azından bir tane daha yarışmacı grubun varlığının, bir siyasal partiyi gerçek parti haline getirebileceğini belirtmektedir.[21] Sartori de semantik ve fonksiyonel gerekçelerle tek-partinin parti sayılamayacağını

19 Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, s.26.
20 Ergun Özbudun, *age*, s.26-27.
21 Sigmund Neumann, "Toward a Comparative Study of Political Parties", *Modern Political Parties*, der. S.Neumann, The University of Chicago Press, Chicago, 1956, ss.395-421, s. 395.

savunmaktadır. Sartori'ye göre 'parti' kelimesi 'bölüm'/'parça' anlamını taşımakta ve bir bütün de bu parça ve bölümlerden meydana gelmektedir. Eğer bu bütün tek bir parçadan ibaretse artık diğer parçalardan söz etmeye gerek yoktur. Fonksiyonel açıdan ise siyasal partilerin amacı kamuoyunu ifade etmekse, tek-partinin amacı ancak kamuoyunun serbest ifadesini bastırmaktır. Dolayısıyla kamuoyunun ifadesini sağlama amacı taşımayan bir kuruluş siyasal parti sayılamaz.[22] Ancak bazı yazarlar da yarışmacı partilerle tek-partinin yerine getirdiği fonksiyonları (siyasal sosyalleşme, çıkarların birleştirilmesi, kamusal politikanın ana hatlarının saptanması ve uygulanmasının denetlenmesi) birbirine benzetmekte ve bu ikisinin birbirinden tamamen ayrı olarak ele alınamayacağını iddia etmektedir.[23] Özbudun'a göre ise her iki sistemde de siyasal parti, halk kitleleriyle devlet yönetimi arasında bağlantı sağlayan bir mekanizmadır ve tek-partinin, yönetilenlerin isteklerini yansıtmadığı ve bir baskı aracı olduğu görüşü abartılıdır. Dolayısıyla tek-partinin de parti kavramı içerisinde düşünülmesi gerekir.[24]

Siyasal partilerin tanımı ile ilgili ikinci görüş ayrılığı, partilerin yapı/örgüt sorunundan kaynaklanmaktadır. Siyasal bilimcilerin birçoğu, siyasal gruplaşmanın parti sayılabilmesi için az çok sürekli ve istikrarlı nitelikte bir örgüte sahip olması gerektiğini ileri sürmektedir. Yani örgüt, tek bir seçimle, tek bir sorunla veya belli bir andaki parti liderlerinin ömrüyle sınırlı olmamalıdır. Partilerin doğuşundan önce varolan kulüp, klik, hizip gibi çeşitli siyasal toplulukları modern siyasal partilerden ayıran başlıca özellikler, bunların sürekli ve istikrarlı bir yapıya sahip olmayıp, gelip geçici bir nitelik taşımalarıdır.[25] Tunaya'ya göre, siyasal parti doğrudan doğruya siyasal yaşam, birey ve devlet gibi meselelerle ilgili olduğundan cemiyet, şirket, sendika ve klüp gibi gruplaşma ve birleşmelerden farklıdır. Ayrıca en belirgin farklılık, siyasi partinin bir devleti idare etme programına sahip olması ve bunu mutlaka uygulama sahasına taşımak istemesidir.[26]

Siyasal partilerin tanımlanması ile ilgili farklılık yaratan üçüncü konu ise siyasal partilerin fonksiyonlarıyla ilgilidir. Siyasal partiler, devlet yönetimine kendi temsilcilerini getirip devlet politikasını kendi görüşlerine uygun olarak saptayarak yürütme amacı güden kuruluşlardır.[27] Burada tartışılması gereken sorun, siyasal

22 Giovanni Sartori, A Framework for a Typology of Parties and Party Systems, 1963, s.2-6, akt. Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, s. 2.
23 La Palombara ve Weiner, *"The Origin and Development of Political Parties",* s.3-4.
24 Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, s.2.
25 La Palombara ve Weiner, *"The Origin and Development of Political Parties",* s.6-8.
26 Tarık Zafer Tunaya*, Türkiye'de Siyasi Partiler 1839-1952*, İstanbul, Özel Basım, s.3.
27 Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, s.3.

partilerin temsilcilerini hangi yoldan devlet yönetimi mekanizmasına getirdikleridir. Demokrasilerde bunun normal yolu seçimlerdir. Tunaya'ya göre, siyasi parti, belirli bir siyasi program üzerinde birleşmiş kimselerin, bu programı normal seçim yollarıyla gerçekleştirmek gayesiyle kurmuş oldukları bir cemiyettir.[28] Özbudun'a göre, anti-demokratik yoldan (ihtilal, seçim dışı, atama) iktidara gelen partilerin parti kavramı dışında bırakılmasını her iki parti tipinin gördüğü fonksiyon bakımından haklı kılacak yeterli neden yoktur.[29]

Özbudun'a göre bu tartışmalara dayanarak "siyasal parti, halkın desteğini sağlamak suretiyle devlet mekanizmasının kontrolünü ele geçirmeye veya sürdürmeye çalışan, sürekli ve istikrarlı bir örgüte sahip siyasal topluluktur."[30] Özbudun, bu tanımdaki halkın desteğini sağlamak sözünden her zaman yarışmacı bir seçim yolunu kastetmemekte; aynı zamanda tek partiler ve plüralist rejimlerdeki totaliter ve ihtilalci partileri de halk desteği sağladıkları için parti tanımına sokmaktadır. Ancak halk desteği almaksızın ya da bir hükümet darbesiyle devlet mekanizmasını ele geçirmeye çalışan kuruluşları siyasal parti saymamaktadır. Dolayısıyla Özbudun'un, siyasal parti tanımında birinci derecede önem verdiği unsur, siyasal katılmadır.

Devlet ile siyasi partilerin kaynağı halk olduğu için, devlet iktidarını kullanmak yetkisini seçimle elde etmiş olan bir siyasi partinin karşısındaki diğer partiler devletin 'resmi' ve 'genel' iktidarına karşı aynı kaynaktan doğan 'özel', 'sınırlandırılmış' fiili iktidarlardır. Bunlara, iktidar karşısında oldukları ve her zaman onu eleştirme özgürlüğüne sahip oldukları için 'muhalefet' denmektedir.[31] Tunaya, iktidarla muhalefet arasındaki ilişkinin her iki tarafça kabul edilmiş bir zemin üzerinde kurulabileceğini belirtmektedir. Buradaki klasik kural ise tüm siyasi partilerin, devletin ifade ettiği yerleşik hukuki ve siyasi düzen üzerinde anlaşmış bulunmalarıdır. Dolayısıyla devleti vücuda getiren temellere hücum edilmemesi, onların yıkılmaya çalışılmaması ve kurulu düzeni devirmek istenmemesi gerekir.[32]

1.4. Parti Sistemleri ve Parti Tipolojileri

Parti sistemleri, partilerin sayısı bakımından tek-parti, iki-parti ve çok-parti sistemleri olarak üç gruba ayrılmaktadır. Duverger'in savunduğu bu sistem, yani

---

28 Tarık Zafer Tunaya*, Türkiye'de Siyasi Partiler 1839-1952*, s.3, 11.
29 Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, s.4.
30 Ergun Özbudun, *age*, s.4.
31 Tarık Zafer Tunaya*, Türkiye'de Siyasi Partiler 1839-1952*, s.10.
32 Ancak belirtmek gerekir ki Komünist partiler ideolojik amaçları gereği kurulu düzeni yıkmaya çalışırlar.

partilerin sayısını esas alan sınıflandırmanın birçok yazar tarafından eleştirildiğini, tek-parti ve çok-parti sistemlerinin fazla geniş kategoriler olduğunu iddia ettiklerini de belirtmek gerekir.

1.4.1. Tek-Parti Sistemi

Tek-parti sistemini partisiz sistemlerden ve çok-partili sistemlerden ayırt etmek zordur. Tek-parti sistemini partisiz rejimlerden ayırırken 'örgütsel özerklik'* özelliği vurgulanmıştır.[33] Her ne kadar bir siyasal parti, bir sınıf, zümre ya da grubun çıkarlarını temsil ediyorsa da parti örgütünü yalnızca bu ilişkiye indirgemek mümkün değildir. Eğer böyle bir durum varsa, yani parti, bir grubun (sosyal sınıf, etnik-dinsel cemaat, bürokrasi, ordu, kabile, geleneksel elit vb.) iktidar aracı ise burada bir tek-parti sisteminden değil, partisiz bir rejimden bahsetmek gerekir. Partinin örgütsel özerkliğe sahip olup olmadığı çeşitli göstergelerden anlaşılabilir. Bu göstergeler; partinin biçimsel yapısı ile ilgili kural ve yöntemlere (parti programı, tüzüğü, kongreleri) uyup uymadığı, parti liderinin üye kitlesine karşı sorumluluğu, partinin ideolojisinin varlığı ve partinin siyasal devşirme yöntemi (eğer bir ülkenin yüksek yöneticileri bulundukları mevkiye geleneksel statüleri ya da bürokrasi içindeki görevleri dolayısıyla geliyorsa) gibi özelliklerdir. Bu göstergeler, tek-parti devletleri ile partisiz sistemleri birbirinden ayırmakta kullanılmaktadır.

Afrika'daki tek-parti devletleri daha çok partisiz sistemlere yakındır. Çünkü burada, kişiyi devlet yöneticiliğine götüren yol partiden değil, geleneksel statü olan kabile reisliğinden geçmektedir. İspanya ve Portekiz ise 2. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasındaki dönemde, tek-parti ile partisiz sistemler arasında ortalama bir yer işgal etmektedir. Her iki ülkede de partiler, geleneksel yollarla (İspanya'da ordu zoru ile Portekiz'de geleneksel oligarşi ile uzlaşarak) iktidara gelen liderlerin yarattıkları ve çok fonksiyonel olmayan kuruluşlar olmuştur.[34] Buna karşılık, Özbudun'a göre Komünist, Faşist ve Nasyonal Sosyalist tek-partilerle, bazı az gelişmiş ülkelerde görülen milliyetçi ve modernleştirici tek-partiler (Türkiye'de CHP, Meksika'da Devrimci Kurumlar Partisi (PRI), Tunus'ta Yeni Düstur) yukarıdaki tek-parti kriterlerine uygundur. Diğer taraftan

---

* Örgütsel özerklik, yapının kendini yaratan sosyal güçler karşısındaki özerk duruşunu ifade eder.

33 Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler,* s.112.

** Tüzük/Nizamname, doktrin ve programına göre bir siyasi partinin nasıl bir teşkilata sahip olacağını belirleyen statüsüdür.

34 Juan J. Linz, "From Falange to Movimiento-Organizacion: The Spanish Single Party and The Franco Regime 1936-1968", *Authoritarian Politics in Modern Society* (içinde), der. Samuel P. Huntington ve Clement H. Moore, Basic Books, New York, 1970, ss.128-201.

tek-parti sistemini çok-partili rejimden ayıran yalnızca tek bir partinin varlığı değildir. Eğer bir ülkede yöneticilerin seçilmesi ile kamusal siyasetin saptanması tek bir partinin kontrolünde ise, diğer partilerin önemli bir fonksiyonu yoksa bu ülkede biçimsel olmasa da fonksiyonel bakımdan bir tek parti sistemi mevcuttur. Öte yandan bir tek-parti, uzun süre iktidarı tek başına elinde tutmasına rağmen diğer bütün partileri ihmal edecek kadar güçlü değil ve tekelci durumunu kaybetme ihtimali varsa bu sistem tek-partili değil, hâkim-partili bir sistemdir. Özbudun, tek-parti sisteminin çeşitliliği bakımından üç sınıflandırma kriteri kullanılabileceğini belirtmektedir. Bu kriterler; *muhalefet partisinin varlığı ve fonksiyonları*, *tek-parti ideolojisinin niteliği* ve *tek-partinin sosyal ve kurumsal dinamiğidir*.[35]

Muhalefet partilerinin varlığı ve fonksiyonları bakımından tek parti sistemleri *hâkim parti, hegemonyacı parti* ve *gerçek tek-parti* olmak üzere üç kategoriye ayrılmaktadır.[36] Hâkim parti (Predominant party) sisteminde, hâkim partinin meşru rakipleri olan küçük muhalefet partileri iktidarı ele geçiremez ve bu özü bakımından plüralist bir sistemdir. Burada, hâkim partinin ayırıcı özelliği, seçmen kitlesi içindeki büyük gücüdür. Seçimlerde uzun süre iktidarı kaybetmez, ancak bu, hiç seçim kaybetmeyeceği anlamına gelmez. Hâkim parti bir seçimde parlamentodaki salt çoğunluğu kaybedebilir. Amerika'daki birçok güney eyaletinde Demokrat Parti, Hindistan'da Kongre Partisi, Japonya'da Liberal-Demokrat Parti, Uruguay'da Colorado Partisi ve 1945-65 döneminde Norveç İşçi Partisi buna örnek olarak gösterebilir.[37] Hâkim parti sistemini, Duverger ve Sartori farklı anlamda kullanmaktadır. Duverger'e göre, hâkim parti, sadece rakiplerini geride bırakması bakımından değil, aynı zamanda partinin doktrinleri, fikirleri ve metotları bakımından çağının/döneminin özellikleriyle uyuşan ve dolayısıyla taraftar-karşıt herkes tarafından kabul gören sosyal-psikolojik bir üstünlüğe de sahiptir. Sartori ise parlamentodaki sandalyelerin salt çoğunluğunu elde etmesini zorunlu görmektedir. Hâkim parti ile kıyaslanan bir de hegemonyacı parti sistemi vardır. Bu sistemde hegemonyacı parti dışındaki partilere 'uydu' olarak görev verilir ve bu partiler ne biçimsel ne de gerçek anlamda bir iktidar mücadelesi yapabilirler. Bunun başlıca örneği Polonya'daki Birleşik İşçi Partisi'dir. Ayrıca

35 Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, s.113.
36 Giovanni Sartori, "The Typology of Party Systems-Proposals For Improvement", *Mass Politics: Studies in Political Sociology* (içinde), Der. E. Allardt ve S. Rokkan, The Free Press, New York, 1970, ss. 322-352, s.326-331.
37 Ergun Özbudun, *age*, s.114.

Meksika'daki Devrimci Kurumlar Partisi (PRI) de Özbudun ve Sartori'ye göre hegemonyacı partidir.[38]

Hâkim parti ve hegemonyacı parti sistemlerinin yanında, hukuken ve fiilen partilerin mevcut olmadığı, ideolojinin yoğunluğu bakımından tek-partinin totaliter, otoriter ve pragmatik olmak üzere üç alt tipi ayırt edilmektedir. Totaliter tek-parti sistemi devletin toplum üzerindeki baskısının şiddetli olduğu ve mobilizasyonun yoğun olduğu bir sistemdir. Pragmatik tek-parti sistemleri ideolojinin ve mobilizasyon yeteneğinin zayıf olduğu sistemlerdir. Otoriter tek-partiler ise bu iki tip arasında yer almaktadır.[39] İdeolojik niteliği bakımından tek-parti sistemlerini ayırt etmenin ve alt tiplerini belirtmenin mümkün olduğunu ifade eden Clement Moore, temel ayırıcı özelliği, tek-partinin kendini yeni bir meşruluk kaynağı olarak görmesinde bulur. Tek-partinin tarihsel görevi öteki kurumların yokluğu veya bozulmuş olmaları nedeniyle 'yeni bir siyasal kültür yaratmaktır'. Bu meşruluğu yaratan ideolojinin niteliği ise burada önem kazanmaktadır. Moore, tek-parti ideolojilerini amaç ve fonksiyonlarına göre sınıflandırarak dörtlü bir tipoloji elde etmektedir:

Tek-Parti İdeolojileri[40]

Fonksiyonlar	**Amaçlar**	
	Toptan Değişme	**Kısmi Değişme**
Araçsal	Totaliter	Vesayetçi
Anlatımsal	Kiliyastik	Yönetsel

Amaç bakımından bir ideoloji ya 'toptan değişmeyi' ya da 'kısmi değişmeyi' hedef alabilir. Toplumdaki fonksiyonları bakımından da ideolojiler *'araçsal'* (instrumental) ve *'anlatımsal'* (expressive) ideolojiler olarak ikiye ayrılabilir. Araçsal ideoloji, taraftarlarına yol gösterip rehberlik ederken, anlatımsal ideoloji bir efsane, bir 'myth' niteliği taşır. Kiliyastik* rejimlerin anlatımsal ideolojileri, rasyonel eleştirilerin

38 Giovanni Sartori, "The Typology of Party Systems-Proposals For Improvement", s.330; Özbudun, *age,* s.115.
39 Giovanni Sartori, *age*, s.328-331; Özbudun, *age*, s.116.
40 Clement H. Moore, "The Single Party as Source Legitimacy", *Authoritarian Politics in Modern Society* (içinde), der. Samuel P. Huntington ve Clement H. Moore, Basic Books, New York, 1970, s. 57.

* Yunancada binyıl anlamına gelen *Kiliyazm*, bazı Hristiyan mezheplerinin inanışına göre İsa'nın kıyametten önce dünyaya dönüp bin yıl saltanat süreceğini ve bu sürede iyileri ödüllendirip kötüleri cezalandıracağını ifade eder. Kiliyastik ideoloji deyimiyle taraftarlarına ne zaman gerçekleşeceği belli olmayan bir dünya cenneti, kusursuz bir devlet ve toplum hayatı vaat eden ütopyacı ideolojiler anlatılmak istenmiştir.

yıkıcı etkilerine karşı korunaklı olduklarından pratik eylem alanında oldukça esnek ve pragmatik siyasetler izleyebilirler (örneğin Mussolini İtalya'sı, Peron Arjantin'i, Nkrumah Gana'sı).

Tek-parti sistemi kısmi bir sosyal değişimi öngören araçsal bir ideoloji ile meşrulaştırılırsa ortaya 'vesayetçi' (tutelary) bir sistem çıkar. Vesayetçi rejimlere Atatürk Türkiye'si, Yugoslavya, Tunus, Tanzanya örnek gösterilebilir. Vesayetçi sistemde, bir kısım sosyal gruplar iktidardan uzak tutulsa da totaliter sistemlerde olduğu gibi tam bir sosyal atomlaşmaya ve eski plüralist yapının kökten yıkılmasına yol açmaz. Ancak sürekli bir meşruluk kaynağı olmadığı için sınırlı hedefler gerçekleştirilince meşruluğun dayanağı da kaybedilir. Rejim, özümseyemediği ya da ortadan kaldıramadığı sosyal güçler tarafından yıkılır veya rejimin niteliği değiştirilir (Meksika örneği gibi). [41]

Sosyal ve kurumsal niteliği bakımından tek-parti sistemleri ise sosyal yapı ile arasındaki ilişki açısından değerlendirilerek açıklanır. Birincisi, tek-parti, türdeş (homojen) uzlaşmaya (consensus) dayanan toplumlarda doğal bir siyasal sistem olarak ortaya çıkmıştır. İkinci görüş ise tek-parti sistemi, çok çeşitli gruplara bölünmüş, türdeş (heterojen) olmayan toplumları ayakta tutmak için gerekli bir araç olarak ortaya çıkmıştır.[42]

Huntington ise tek-partinin kökeninin türdeş olup olmamaktan değil toplumun derin bir bölünmeyle iki kampa ayrılmasından kaynaklandığını ileri sürmüştür.[43] Kamplardan birisi yoğun bir mücadele sonucunda diğer kampı zorla egemenliği altına alıp ülkede kendi yönetim tekelini kurarsa tek-parti yönetimi ortaya çıkar. Burada sistem kurulmadan önce sosyal bölünme ne kadar derin, çatışma ne kadar şiddetliyse tek-parti sistemi de o kadar güçlü ve istikrarlı olur sonucuna varılabilir.[44] Tersi olarak ise, iktidara geliş süreci uzun, zorlu ve çetin değil ise mevcut tek-parti zayıf ve istikrarsız bir rejim yaratır. Huntington, üç tipe ayırdığı zayıf tek-partilere örnek olarak çeşitli Afrika ülkelerini ve Franco İspanya'sının 'Falanj Partisi'ni gösterir.[45] İstikrarlı tek-parti ise iktidarda iken yenik sosyal gücü ortadan kaldırmayıp, iktidardan uzak

41 Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler,* s.118.

42 Rupert Emerson, Political Modernization: The Single-Party System, The Social Science Foundation and Department of International Relations Monograph Series in World Affairs, University of Denver, Denver, Colorado, 1963, s.21-22.

43 Samuel P. Huntington, "Social and Institutional Dynamics of One Party Systems", *Authoritarian Politics in Modern Society: The Dynamics of Established One-Party Systems* (içinde), der. Samuel P. Huntington ve Clement H. Moore, Basic Books, New York, 1970, ss. 3-47.

44 Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, s.120.

45 Samuel P. Huntington, "Social and Institutional Dynamics of One Party Systems", ss. 3-47.

tutarsa buna *'dışlayıcı'* (exclusionary), şayet onu tasfiye etmek ya da özümlemek yolunu seçerse *'devrimci'* tek parti olarak adlandırılabilir. Türkiye'deki CHP ve Komünizm öncesi Çin'deki Koumingtang partisi, kültürel temellere dayalı kısıtlayıcı tek-partilerdir. Türkiye'deki toplumsal ikileşmenin ortadan kalkmasıyla tek-partinin varlık sebebi de ortadan kalkmış ve sistem 'plüralist' bir rejime dönüşmüştür.[46]

1.4.2. İki Parti Sistemi

Bu sistem İngiltere ve Amerika gibi Anglo-Sakson ülkelerde görülmektedir. Bu sistemde yalnızca iki parti bulunmayıp üçüncü ve daha fazla partiler de bulunabilir. Ancak bu ülkelerin siyasi, sosyal ve tarihi şartları yalnızca iki büyük partinin yaşamasını mümkün kılmakta ve diğerlerini sistem tasfiye ya da zayıflatma yoluna gitmektedir. Sartori'ye göre birden çok partinin varolduğu sistemleri incelerken sistemin biçimsel yapısıyla fonksiyonel niteliklerini ayırt etmek gerekir. Örneğin iki parti sistemi ile o ülkede iki parti sistemi bulunduğu ya da sistemin işleyişinin iki parti özellikleri gösterdiği kastediliyor olabilir. Bu konuda küçük partilerin sistemde sayılıp sayılmayacağı ya da ne zaman sayıma dâhil edileceği ile ilgili üzerinde anlaşma sağlanan genel bir değerlendirme yoktur.[47] Özbudun'a göre, altı ülke iki-parti kategorisine girmektedir.[48] Türkiye'de de 1950-60 arasında iki-parti sistemi mevcut olmuştur. Bu dönemde Demokrat Parti ve CHP dışında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde temsil edilen küçük partiler (Millet Partisi ve Hürriyet Partisi) tek başlarına iki büyük partiden birini hükümet etme (pazarlık potansiyeli) olanağından yoksun bırakacak güce sahip olmadıklarından sistemin iki parti niteliği değişmemiştir. İki-parti sisteminin fonksiyonel nitelikleri olarak bazı koşullar gerekli görülmüştür. Bunlardan birincisi, ancak iki partinin parlamentoda çoğunluk için rekabet edebilecek durumda olması, ikincisi, bunlardan en azından birisinin tek başına hükümet kurmaya yetecek çoğunluk kazanması ve üçüncüsü de, iktidarın bu iki parti arasında el değiştirme olasılığının yüksek olmasıdır.[49]

İki-parti sisteminde her iki parti de 'çoğunluğa yönelmiş' partidir.[50] Partilerin psikolojisi üzerinde çoğunluğa yönelmek önemlidir, çünkü partilerden her ikisi de yakın

---

46 Türkiye, bu çeşit evrimin tek örneği olarak kalmaktadır. Devrimci tek-parti sistemlerinde ise toplumsal ikileşmenin ortadan kalkmasıyla sistem, plüralist bir rejime değil yeni koşullara uyarlanarak 'yerleşik tek-parti' haline dönüşür. Ergun Özbudun, *age,* s.121-122.

47 Giovanni Sartori, "The Typology of Party Systems-Proposals For Improvement", s.323-326.

48 Bu ülkeler ABD, İngiltere, Avustralya, Yeni Zelanda, Kanada ve Avusturya. Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler,* s.129.

49 Ergun Özbudun, *age,* s.131.

50 Maurice Duverger, *Siyasi Partiler,* s.298-301.

zamanda iktidara gelebileceğini bildiği için rahatça demagoji yapamaz. Partiler, programlarında teorik ve hayali sorunlardan çok somut problemlere ve belli reformlara yer verir. Parti, er geç programın uygulanacağını bildiği için ölçüsüz vaatlerde bulunmaz. İki-parti sistemi, partilerin seçmen önünde sorumluluğunu en iyi şekilde belirten sistemdir. Parti, yaptıklarından ya da yapmadıklarından dolayı çok partili sistemdeki koalisyon ortaklarına sorumluluk yükleyemez. Ancak bu sistemin başarıyla işleyebilmesi için partiler arasında rejimin temel sorunları üzerinde kuvvetli bir uzlaşmanın olması gerekmektedir. Siyasal bölünmelerin derin, uzlaşmanın zayıf olduğu toplumlarda iki-parti sisteminin işleyebilmesi zordur. Böyle bir sistemde iktidar partisi, muhalefetin iktidara gelme ihtimalini rahatlıkla kabul etmeyecek ve ona iktidar yolunu tıkayabilmek için çeşitli zorlamalara ya da hilelere başvuracak ve eninde sonunda demokratik rejimin yıkılmasına yol açacaktır.[51]

Anglo-Amerikan literatüründe 'sorumlu parti hükümeti' (responsible party government) doktrini adıyla anılan iki-parti sisteminde hükümet politikalarının saptanması noktasında en büyük ağırlık siyasal partilere verilmektedir. Sorumlu parti hükümeti taraftarlarına göre bu model, halkın devlet yönetimine en etkin şekilde katılımını sağlayan, partilerin ve hükümetin halk karşısında sorumluluğunu en iyi gerçekleştiren sistemdir. Sorumlu parti hükümeti modeli, parti-hükümet özdeşliğinin en ileri ve partilerin devlet yönetimindeki rollerinin en büyüğü olduğu sistemdir.[52] Bu sistemin karşıtı olarak partilerin devlet yönetiminde hâkim bir rol oynamadıkları ya da rollerini birçok başka siyasal yapıyla paylaştıkları 'yönetmeyen parti' (non-government party) modeli vardır. Sorumlu parti hükümeti modelinin klasik örneği İngiltere, yönetmeyen parti modelinin ise başlıca örneği Amerika'dır.[53]

Sorumlu parti hükümeti modeli, devlet organları arasındaki ilişkileri, klasik anayasa hukukunun öngördüğünden farklı bir biçime sokar. Bu sistem içinde yetkiler çoğunluk partisinin liderlerinden oluşan hükümette toplanır ve klasik yasama-yürütme ayrılığının yerini çoğunluk partisi disiplininin ortaya çıkardığı bir kuvvetler birliği alır. Parlamentonun gerçek fonksiyonu, klasik parlamenter rejim anlayışının öngördüğü üzere kanun yapmak ve hükümeti denetlemek değil, muhalefet partisine önemli bir eleştiri forumu sağlamaktan ibarettir. Çünkü bir denetleme ve eleştiri eksikliği mevcut olmuştur. Duverger'in belirttiği gibi çoğunluk partisi yasama ve yürütmenin belli başlı

51 Ergun Özbudun, *age*, s.132-133.
52 Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, s.148.
53 Ergun Özbudun, *age*, s.149.

ayrıcalıklarını kendinde toplar.[54] Hükümet makamları, parti doktrin ve programını seçim platformunda ifade edilen şekilde uygulayan parti liderinin elindedir; kanun tasarıları, partinin araştırma bürolarınca hazırlanır, parti adına partili bir milletvekili tarafından meclise sunulur, parti meclis grubunca kabul edilir ve parti hükümeti tarafından uygulanır. Parlamento ve hükümet (aynı mekanizma) parti tarafından harekete geçirilen iki makineye benzer. Bu açıdan bakıldığında rejim, tek-parti sisteminden farklı değildir. Tek-parti ve iki-parti sistemi arasındaki köklü fark, iktidarın sınırlandırılması ve bir muhalefetin varlığı bakımındandır; yoksa kuvvetler ayrılığı ya da kuvvetlerin toplanması bakımından bu sistemler birbirine çok yakındır.[55]

1.4.2.1. Büyük Britanya Ülkelerinde Sistemin Uygulanışı

İngiltere'deki iki büyük partinin yaşı 17. yüzyıldaki demokratik devrimlerle yaşıt olup, buradaki kamuoyunun ikiye bölünmesinde dinsel ayrılıklar ve önemli kişiler siyasal doktrinlerden daha etkili olmuştur.[56] Ancak İngiltere'de 1215'ten (Magna Carta) itibaren kralın haklarının sınırlandırılması yolunda adımlar atılmış ve 17. yüzyıla gelindiğinde kralın haklarının korunması ve devamını isteyenler (Torries-Tory'ler) ile parlamentonun hak ve yetkilerinin artmasına taraftar olanlar (Whigs-Whig'ler) 1689'da kabul edilen "Bill of Rights"* ile temel iki gruba bölünmüştür. İngiltere'de demokrasinin gelişimi bundan sonra şiddet içerikli olaylar zinciri ile gerçekleşmemiş, seçim haklarının genişletilmesi (1832-1884) ve tek turlu çoğunluk sisteminin kabulüyle partiler modern şartlara ayak uydurmuştur.[57] Tory'lerin halefi olan *'Muhafazakâr Parti'* (National Union of Conservative and Constitutional Association) 1867'de; Whig'lerin halefi olan *'Liberal Parti'* (National Federation of Liberal Association) ise 1877'de kurulmuştur. Seçim sisteminin de etkisiyle İngiltere'de bu iki parti siyasi, sosyal ve ekonomik hayat üzerinde siyaset yürütmüşlerdir. Seçim kazanan parti iktidara gelerek programını yürütmüş, parlamentodaki çoğunluk lideri başbakan olmuş, azınlık lideri ise *'Majestenin Muhalefet Başkanı'* sıfatıyla hükümete karşı muhalefet etmiştir. İngiltere'de muhalefete, ortadan kaldırılması gereken bir düşman değil; ikna yoluyla anlaşma/uzlaşma sağlanması gereken bir rakip olarak bakılmış, iktidar ise her partinin işgal edebileceği bir makam olarak görülmüştür. Ancak 1899 yılında kurulan 'İşçi

54 Maurice Duverger, *Siyasi Partiler*, s.412.
55 Ergun Özbudun, *age*, s.150-151.
56 Stuart Hanedanının ilk hükümdarı James I ve halefi Charles II meşruiyetlerinin tanrısal olduğunu ve halka borçlu olmadıklarını iddia etmiştir.
* Kralın/Saltanatın halkın oyuna sunulmasının kabulüdür.
57 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1839-1952*, s.32.

Partisi' (National Labour Party) İngiltere'deki geleneksel siyasal yaşamı** kökten değiştirmiştir. Ancak İşçi Partisi siyasal yaşama üçüncü bir parti olarak katılmamış; eski büyük partilerden Liberal Parti'nin yerine geçmiş ve bu parti parlamentoda çok küçük bir azınlık partisine dönüşmüştür. Britanya ülkelerinde de benzer birleşme ve kopmalarla iki-parti sistemi hâkim kılınmıştır. Avustralya'da İşçi Partisi'ne karşı Liberaller ve Muhafazakârlar birleşmiş; Yeni Zelanda'da aynı birleşme 1936 yılında gerçekleşmiştir. Anglo-Sakson ülkelerindeki tek istisna disiplinli dört siyasal parti ile Kanada olmuştur.[58]

1.4.2.2. Amerika'da Sistemin Uygulanması

Amerika'da partiler tarihsel ve sosyal özellikler bakımından program ve doktrinden ziyade kişileri temsil eden yapılar olmuştur. Partiler, aynı zamanda Amerikan tarihinin iniş çıkışlarıyla uyum içinde gelişme göstermiştir. 1787 yılında Amerikan anayasası hazırlanırken 'Milliyetçiler' ve 'Muhtariyetçiler' olarak iki eğilim belirmiş; Milliyetçiler sıkı bir birleşme ve güçlü bir merkeziyete dayanan federasyon taraftarı olmuş; Muhtariyetçiler ise daha fazla bağımsızlık ve konfederasyon taraftarı olmuşlardır.[59] Avrupa'da 1789 Fransız Devrimi'nin gerçekleştiği yıl Milliyetçiler, *'Federalist Parti'*; Muhtariyetçiler ise *'Cumhuriyetçi Parti'* ismini almış ancak daha sonra isimlerde bir değişiklik olmuş; Federalistler, Cumhuriyetçi Parti (rakiplerinin adı), Cumhuriyetçiler de 'Demokrat Parti' adını almıştır. Amerikan siyasal partileri kamuoyunun yapıcısı, yol göstericisi ya da eğiticisi görevini üstlenmezler. Bunlar kamuoyunun hizmetinde, seçimden seçime faaliyet gösteren ve siyasi ile idari makamlar için adaylar tayin eden mekanizmalardır. Böylelikle Cumhuriyetçi ve Demokrat Partiler Amerikan siyasal yaşamında faaliyet göstermekte, biri iktidara geçtiğinde diğer partiye mensup memur ve görevlileri azledip yerine kendi memurlarını tayin etmekte, hatta iktidara bu yüzden geçildiği iddia edilmektedir (spoil system-ganimet sistemi).[60] Fakat 1950'den sonra bu sistem terk edilmeye başlamış ve siyasetten bağımsız bir idare mekanizması getirilmeye çalışılmıştır.

---

58 Tarık Zafer Tunaya, *age*, s.33.
59 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1839-1952*, s.34.
60 Tarık Zafer Tunaya, *age*, s.34-35.
** Bireysel hak ve mülkiyet temelleri ile genel siyasi ve sosyal düzeni değiştirmeye çalışan İşçi Partisi, program ve doktrini itibariyle İngiltere'ye devletçi bir düzen vermek istemiştir.

1.4.3. Çok Partili Sistem

Çok partili rejimi kabul etmiş demokratik bir devlette çok parti sisteminin kurulması için en az üç parti gerekmektedir. Bu sistemin ortaya çıkış nedenleri olarak devletin hukuk düzeni ve seçim sistemi gösterilmiştir.[61] Tunaya'ya göre, Batılı ülkelerde tek turlu çoğunluk esasına dayalı seçim sistemi iki-parti sistemini; nisbi temsil sistemi de çok parti sistemini doğurmuştur. Ancak kesin olan, parti sayısının bir ülkedeki demokrasinin işleyişi ile yakından ilgili olmasıdır. Çok parti sistemi ikiden fazla partinin iktidarın kaynağını halktan alarak rekabet etmesi ve mecliste halkın temsil edilmesi amacındadır. Sartori iki tip ayrımı yapmıştır. Bu kategorilerden biri ılımlı (sınırlı) çok parti sistemi ve diğeri aşırı (kutuplaşmış) çok parti sistemi olarak adlandırılabilir.[62] Sartori'ye göre biçimsel yönden ikisi arasındaki ayrım beş partiden geçmektedir. Ilımlı çok parti sisteminin örnekleri İskandinav ülkelerinde, İsviçre, Batı Almanya, Belçika ve Hollanda'da görülmektedir.[63]

Aşırı çok parti sisteminde partiler, temel sorunlar üzerindeki uzlaşmada zayıf kaldıkları için sistemin iki ucunda rejim aleyhtarı partiler yer almakta ve bu aşırı partiler dışında merkez partilerinden oluşan merkez koalisyonu yer almaktadır. İkiden fazla kutba sahip bu sistemde hükümet daima merkez partiler tarafından kurulmakta, aşırı partiler hiçbir zaman hükümet etmemektedir. Dolayısıyla muhalefet sürekli aynı partiler için geçerli olduğundan bunlar demagoji yapmaktan; iktidar da aynı partiler tarafından sürekli oluşturulduğu için bunlar da halk oyu karşısında sorumsuz davranmaktan geri durmazlar.[64] Çok parti sisteminin doğuşunun yukarıda belirtilen iki nedeni dışında her ülkenin kendi tarihsel ve siyasal kültürüyle de ilgisi vardır.[65] Çok parti sistemi, 1950'li yıllara gelindiğinde İspanya, Sovyet Rusya ve kendine özgü "Halk Demokrasileri" olan ülkeler dışında tüm dünyada yaygın hale gelmiştir. Türkiye'de de çok partili yaşama geçişin dinamiklerine aşağıda değinilecektir.

---

61 Tarık Zafer Tunaya, *age*, s.35.

62 Giovanni Sartori, "The Typology of Party Systems-Proposals For Improvement", s.334-343.

63 Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, s.134.

64 Bu sistemin örnekleri Weimar Almanya'sı, kısa ömürlü İspanyol Cumhuriyeti, Dördüncü Fransız Cumhuriyeti ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki İtalya'dır. Weimar Cumhuriyeti, Nazi ve Komünist partilerin karşıt yönlerden yaptığı baskı sonucu yıkılmış ve Nazi diktatoryası kurulmuştur. İspanyol Cumhuriyeti, iç savaş sonrası yıkılmıştır. Fransız Cumhuriyeti ise temel sorunları çözmekte yetersiz kaldığı için yerini beşinci Cumhuriyete bırakmıştır. Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, s.135-136.

65 Örneğin Fransa'da herkesin bir parti şefi ya da gazete sahibi olmak istemesi gibi sosyal kültür de çok parti sisteminin doğuşunda etkili olmuştur. Aynı durum Meşrutiyet döneminde Türkiye'de de yaşanmıştır.

1.5. Demokrasi

Yukarıda belirttiğimiz gibi, demokrasinin tarihsel gelişimine burada değinmeyeceğiz; tezimizi ilgilendiren yönüyle modern siyasetin bir aracı olarak demokrasi kavramına yaptığımız göndermeleri açıklığa kavuşturmak için 20. yüzyılın demokrasi anlayışına kısaca değineceğiz. Demokrasi, modern siyasetin en karmaşık ve anlaşılması en zor temel kavramlarından biridir. Bunun nedeni, Antik Yunan'dan beri 2 bin yıldan fazla bir zamandır kavramın ve pratiğin toplumsal, kurumsal ve düşünsel değişimlere uğrayıp çok katmanlı ve bileşenli bir hal almasıdır.[66] İkinci neden ise demokrasinin artık günümüzde çok az kimse tarafından reddedilecek bir siyasal rejime dönüşmüş olmasıdır. Bu nedenlerle demokrasi, hem siyasal iktidar mücadelesinin bir aracı olmuş hem de suistimal edilerek içi boşaltılan bir kavrama dönüşmüştür. Kavramın anlaşılmasını zorlaştıran bir değer neden, Sovyet rejiminin çökmesiyle 'tarihin sonu' tezinin güçlenmesi ve liberal demokrasi dışında bir alternatifin yokluğunun iddia edildiği bir dönemde kavramın normatif boyutunun marjinalleştirilmesiyle varolan rejimin demokrasi olduğunun iddia edilmesidir. Bu durum, insanın insan üzerindeki egemenliğini ortadan kaldırmayı amaç edinen Aydınlanmacı özgürleşme/özneleşme idealini, demokrasinin bu ideali gerçekleştirmeyi amaçlayan bir ideoloji olduğunu ve demokratikleşme/özneleşme mücadelesinin haklılığını görmezden gelme sonucunu doğurur.[67]

Çalışmamızda, 20. yüzyılın demokrasi anlayışına göndermeler yaparak Türkiye'nin aynı dönemindeki (1908-1960) iktidarlarının analizini yapmaya çalışacağımızı belirtmiştik. Bu bağlamda, demokrasinin liberal pratikleri ve hükümet biçimi, değerlendirmelerimizde temel kriter olarak dikkate alınmaktadır. Bu kriterler kısaca, bireycilik, negatif özgürlükçülük, anayasacılık, hukukun üstünlüğü, güçler ayrılığı,* eşit ve genel oy ilkesi, demokratik (serbest ve adil) seçimler,** hesap verebilir hükümet ve sivil toplumculuktur. Bir tanımlama yaparsak, liberal demokrasi, kavramsal ve kurumsal olarak sınırlandırılmış iktidarın, halkın seçtiği yöneticiler tarafından

66 Demokrasi için bkz. Menderes Çınar, "Demokrasi", *Siyaset-Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*, Ed. Yüksel Taşkın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 203-250.

67 Menderes Çınar, "Demokrasi", s. 206.

* Montesquieu'nun güçler ayrılığı ile kastettiği, yasama, yürütme ve yargı erklerinin birbirinden ayrılması, birbirini denetleyip dengelemesi ve sınırlı yönetimin sağlanmasıdır. Burada kritik olan erk yargıdır; istikrarlı ve tutarlı olan yasalar bağımsız mahkemeler tarafından uygulanır ve böylece sıradan insanlar yönetime katılmasalar bile özgürdürler.

** Serbest seçimler, ifade ve örgütlenme özgürlüğü, gizli oy, sandığa serbestçe gidebilme, şikâyet edebilme, seçmen, aday ve parti üyesi olabilme gibi şartları yerine getirir. Adil seçimler ise, seçimlerin partizanlıktan uzak yürütülmesi, seçim yasasının anayasal güvence altında olması, evrensel oy ve sandığa gitme hakkı, açık ve şeffaf oy sayımı, partilere eşit davranma ve kampanya kaynaklarına eşit ulaşım gibi şartları yerine getirir.

kullanılmasını ve yine halkın seçtiği muhalif temsilciler, sivil toplum, düşünce ve ifade özgürlüğü gibi araçlarla denetlenmesini öngörür.[68]

Türkiye'de ise siyasetin bir toplumsal faaliyet alanı olarak kurumsallaşamaması, toplumun siyasetsizleş(tir)me ile aşırı siyasallaş(tır)ma arasında salınmasına neden olmuş, bu durumda ya kavramsızlık ya da kavram kargaşası ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla kavram kirletilmiş, silahlı kuvvetlerin demokrasinin koruyucusu olduğu iddia edilmiş, toplumun belirli kesimleri "halk cahil" diyerek elitist bir yaklaşım benimsemiş, demokrasi sandık ve serbest seçimlerle özdeşleştirilmiş, demokratik tutum askeri darbelere ve vesayete direnmeye indirgenmiş ve siyasetçilerin popülist söylemleri üzerine kurulan tartışmalarla demokratik kurallar, mekanizmalar ve değerler demokrasi adı altında sığlaştırılmıştır.[69]

2. OTORİTER REJİMLERE YÖNELİK KAVRAMSAL BİR DEĞERLENDİRME VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ

20. yüzyıl, iki büyük savaş geçirmiş devletlerin totaliter, otoriter ve liberal demokrasilerle yönetilmesine tanık olmuştur. Türkiye de, yüzyılın siyasal rejimlerinin genel karakterlerinden ve yapısal özelliklerinden etkilenen bir ülke olarak bir dönem (1925-1945) itibariyle "*tek partili kapalı otoriter rejimler*" türüne, bir dönemi (1945-günümüz) itibariyle de "*seçimsel demokrasi*" sınıflandırmasına uygun düşmektedir.[70]

Otoriter rejimleri Linz şöyle tanımlamaktadır:

> "Sınırlı, fakat sorumlu olmayan bir plüralizme yer veren; işlenmiş ve yol gösterici bir ideolojiye değil, kendine özgü zihniyetlere sahip olan; gelişimlerinin bazı aşamaları dışında, yaygın ve yoğun bir siyasal mobilizasyon yaratmayan; bir liderin veya bazen küçük bir grubun, biçimsel yönden iyi belirlenmemiş, fakat fiiliyatta oldukça tahmin edilebilir sınırlar içinde iktidarı kullandıkları siyasal sistemler."[71]

Özbudun, bu tanımdaki üç unsura dikkat çekmektedir; *sınırlı plüralizm, bir ideolojiden ziyade bir zihniyetin varlığı* ve *siyasal mobilizasyonun düşük düzeyde kalması*.[72]

---

68 Çınar, "agm", s. 220.
69 Çınar, "agm", s. 206-207.
70 Özbudun, eserinde otoriter rejimler ve seçimsel demokrasiler gibi çağdaş siyasal bilimin güncel konularını Türkiye örneği açısından değerlendirmektedir. Ergun Özbudun, *Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.
71 Juan J. Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, Çev. Ergun Özbudun, Siyasi İlimler Türk Derneği Yayınları, Ankara, 1984, s. 130.
72 Ergun Özbudun, *Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye,* s.5-7.

Sınırlı plüralizm, sınırsız çoğulculuğa sahip liberal demokrasilerle, çoğulculuğu reddeden totaliter rejimler arasında yer alan otoriter rejimlerin özelliklerinden biridir. Linz, sınırlı plüralizmi şöyle açıklamaktadır:

> "Plüralizmin sınırlandırılması, hukuki veya fiili olabilir; uygulamanın etkinliği az veya çok olabilir; bu sınırlama, salt siyasal gruplara inhisar ettirilebileceği gibi, menfaat gruplarını da kapsayabilir; yeter ki, devletçe yaratılmamış veya ona bağımlı olmayan ve siyasal süreci şu ya da bu yönde etkileyen birtakım gruplar mevcut olsun. Bazı rejimler, sınırlı sayıda bağımsız grupların veya kurumların siyasal katılmasını kurumsallaştırmak, hatta bunların ortaya çıkmalarını teşvik etmek noktasına kadar gidebilirler; ancak bunu yaparken, hangi grupların varlığına hangi şartlar altında müsaade edileceği konusundaki nihai kararın yöneticilere ait olduğunda da kuşkuya yer bırakmazlar. Üstelik siyasal iktidar, bu gruplara karşı hayli duyarlı olsa bile, bunlar aracılığıyla vatandaşlara karşı hukuken ve/veya fiilen hesap verme durumunda değildir."[73]

Otoriter rejimlerin ikinci belirleyici unsuru, bir ideolojiden çok, bir zihniyete (mentality) sahip olmasıdır. Linz, totaliter rejimlerin bir ideolojiye dayanmasına rağmen otoriter rejimlerin zihniyetlere dayanmasına şöyle açıklama getirmektedir:

> "İdeolojiler, aydınlar veya sözde-aydınlar tarafından yahut onların yardımıyla, çoğu zaman yazılı biçimde olmak üzere, fikri bakımdan az çok işlenmiş ve örgütlendirilmiş düşünce sistemleridir. Zihniyetler ise, değişik durumlara karşı kodlandırılmamış tepkiler sağlayan, rasyonel olmaktan çok, duygusal nitelik taşıyan, düşünce ve duygu tarzlarıdır… Zihniyet ruhsal önyönelimdir; ideoloji, derin düşünme ve kendini yorumlamadır; zihniyet önce, ideoloji daha sonra oluşur; zihniyet şekilsiz ve değişkendir; ideoloji katı bir şekle bürünmüştür… İdeolojilerde güçlü bir ütopyacı unsur vardır; zihniyetler bugüne veya geçmişe daha yakındır… İdeolojilerle zihniyetler, cevaplandırabilecekleri sorunların çeşitliliği, bu cevapların kesinlik dereceleri, cevap çıkarma sürecinin mantığı ve bu cevaplarla politikalar arasındaki çelişkilerin gözle görünürlüğü açılarından çok farklıdırlar. Eylemleri meşru ya da gayrimeşru kılacak belirleyici güçleri de, birbirinden çok farklıdır."[74]

Linz, otoriter rejimlerde katılma ve mobilizasyonun düşük düzeyde oluşuna ise şöyle değinmektedir:

> "Ortak olgusal karakterlerden biri, siyasal mobilizasyonun düşük düzeyde ve sınırlı oluşudur… Bazı otoriter rejimler, kuruluşlarındaki tarihsel ve sosyal ortam nedeniyle, başlangıçta böyle bir mobilizasyon sağlamaya çalışabilirlerse de, rejim daha totaliter veya daha demokratik bir yöne doğru gitmedikçe, sonunda mobilizasyon ve katılmayı sürdürmek güçleşir. Özellikle bir tek-parti ve onun kitle örgütleri vasıtasıyla yürütülecek etkin bir mobilizasyon, sınırlı plüralizmin diğer unsurları, özellikle ordu, bürokrasi, kiliseler veya menfaat grupları

73 Juan J. Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 132-133.
74 Juan J. Linz, *age*, s. 134.

> tarafından bir tehdit olarak görülür… İdeolojinin yokluğu, uzlaşmacı ve çoğu zaman taklitçi karakteri; hepsinin üstünde, yöneticilerin özellikle askeri elitlerin, bürokratların ve rejime yandaş partilerden kooptasyon yoluyla devşirilmiş politikacıların zihniyetleri, mobilizasyon ve katılma yolunda ciddi engeller oluşturur. İdeoloji mevcut olmayınca, militanları gönüllü kampanyalar, parti toplantılarına düzenli olarak katılma, yüz yüze propaganda faaliyetleri vb. amaçlarla mobilize etmek güçleşir… İdeoloji olmayınca, gençlerin, öğrencilerin, aydınların siyasete katılmaları ve halkı siyasallaştıracak kadrolar oluşturmaları olasılığı azalır."[75]

Özbudun, otoriter rejimleri, liberal demokrasiler ve totaliter rejimler arasında bulunmasına rağmen, kapladığı geniş 'gri alan' nedeniyle, diğer demokratik olmayan, sözde ya da yarı-demokrasilerle hatta bazı yönleriyle totaliter rejimlerle ayırt etmenin zorluğuna işaret ederek bu rejimlerin farklı alt-tiplerinin sınıflandırılmasının gerekli olduğunu belirtmektedir. Sınırlı plüralizm ve sınırlı katılma (mobilizasyon) kriterlerine dayanarak Linz'in sınıflandırdığı yedi alt-tip şöyledir: Bürokratik-askeri otoriter rejimler, organik devletçilik, demokrasi-sonrası toplumlarda mobilize edici otoriter rejimler, bağımsızlık-sonrası mobilize edici otoriter rejimler, ırksal ve etnik demokrasiler, eksik ve totalitarizm-öncesi otoriter rejimler ve totalitarizm-sonrası otoriter rejimler.[76] Özbudun, İspanyol siyaset bilimci Linz'in *Totaliter ve Otoriter Rejimler* adlı eserinin 1975 yılında yayınlandığını ve o tarihten sonra gerçekleşen toplumsal-siyasal değişimler ve 1990'larda demokratik değerlerin küresel yükselişi nedeniyle günümüzde bu alt-tiplerin çoğunun eskiyip marjinalleştiğini belirtmektedir. Ancak bu gözlemin (alt-tipolojilere dair), otoriter rejimlerin ortadan kalktığı ya da marjinalleştiği anlamına gelmediğini belirten Özbudun, demokrasinin yükselişine rağmen dünyanın önemli bir kısmının demokratik olmayan rejimler tarafından yönetildiğini belirtmektedir. Bu rejimlerin çoğu, demokratik sembollere ve tabi ki seçimlere sahte bir bağlılık göstermekte ve Özbudun'un tipolojisiyle "Seçimsel otoriter rejimler" (electoral authoritarianism), günümüzde otoriter rejimlerin en yaygın tipine dönüşmektedir.[77]

---

75 Juan J. Linz, *age*, s. 138-140.

76 Bu yedi alt-tipin geniş açıklaması için bkz. Juan J. Linz, *age*, s. 148-252.

77 Günümüzde, gelişmiş, yerleşik, liberal nitelikte olan demokrasilerle, onun temel unsurlarından bir veya birden fazlasını kısmen veya tamamen yerine getirmeyen birçok "gri bölge" rejimi varlığını sürdürmektedir. Örneğin, demokratik rejimin temel unsurlarından olan genel oy ilkesinin mevcut olmadığı rejimler "sınırlı demokrasi", "erkekler demokrasisi" (male democracy), "oligarşik demokrasi" gibi sıfatlarla adlandırılır. Tam veya eşit siyasal yarışma unsurunun eksik olduğu rejimler, "kontrollü demokrasi", "fiili tek-parti demokrasisi" ve "kısıtlayıcı (restrictive) demokrasi" gibi sıfatlarla nitelendirilir. Bütün vatandaşların temel hak ve özgürlüklerden tam olarak yararlanamadıkları rejimlere "seçimsel demokrasi" veya katı demokrasi gibi adlar verilmektedir. Liberal demokrasilerin bu üç şartını yerine getiren, ancak bazı vesayet kurumlarının denetimi altındaki rejimlere ise "vesayetçi (tutelary) demokrasiler" denmektedir. Bunlara ayrıca, "sözde (pseudo) demokrasi", "göstermelik (façade) demokrasi", "eksik demokrasi" veya "melez (hybrid) rejimler" gibi farklı sıfatlar verilmiştir. Bu rejimlerle otoriter rejimlerin bir alt-tipi olan seçimsel otoriter rejimler (electoral authoritarianism) arasındaki sınır

Özbudun, "seçimsel demokrasiler" ile otoriter rejimlerin bir alt-tipi olan "seçimsel otoriter rejimlerin" arasındaki farkları belirlemenin oldukça güç olduğunu belirtmektedir. Kısaca bu farkları ortaya koymak gerekirse, öncelikle liberal demokrasilerle seçimsel demokrasiler arasındaki fark, serbest ve dürüst seçimlerin düzenli aralıklarla yapılması değildir; zira her ikisinde de seçimler yapılır. Seçimsel demokrasilerin eksiği; hukuk devleti, siyasi hesap verirlik (accountability), tüm vatandaşların temel hak ve özgürlüklerinin koruma altında olması gibi alanlarda kurumsallaşmayı gerçekleştirememesidir. Seçimsel demokrasiler ile seçimsel otoriter rejimler arasındaki fark ise, seçim sürecinin serbestliği ve yarışmacı niteliğine ilişkindir. Schedler'e göre, demokrasi, seçimleri gerektirir ancak bu, herhangi bir tür seçim değildir; demokratik kendi kendini yönetim ilkesi, seçim farsları ile bağdaşmaz, dolayısıyla seçimsel demokraside yarışmalar asgari demokratik kriterlere uygun iken seçimsel otoritarizmde değildir. Örneğin, otoriter yöneticiler, seçim makamları veya onun yetki alanlarını sınırlandırmak, bazı muhalif güçlerin seçim arenasına çıkmasını yasaklamak, temel siyasal hakları sınırlandırmak, para kaynakları ve medya araçlarına ulaşımı sınırlandırmak, genel oy ilkesini hukuken veya fiilen ihlal etmek, seçmenleri korkutmak ya da satın almak, seçim kurallarını iktidar lehine ayarlamak gibi seçim hileleri yapmak ve seçimi kazananların iktidara gelmelerine ya da seçilmişlerin anayasal görev sürelerini tamamlamalarına engel olmak gibi pek çok yönteme başvurur ve bunları kanıtlamak da oldukça güçtür.[78] Schedler'e göre, seçimsel otoriter rejimler, yürütme organı başkanlığı ve milli bir yasama meclisi için düzenli seçimler yapmak suretiyle çok-partili seçimler oyununu mükemmel bir ustalıkla oynamaktadır. Bu yönetimde seçimler, geniş ölçüde kapsayıcıdır (genel oy kuralı uygulanmaktadır); asgari ölçüde çoğulcudur (muhalefet partilerinin seçime katılmalarına izin verilir); asgari ölçüde yarışmacıdır (muhalefet partilerinin iktidara gelmesine izin verilmez ama oy ve milletvekili kazanmalarına müsaade edilir); asgari ölçüde açıktır (muhalefet partileri ara sıra baskıcı muamelelere uğrar ama kitlesel bir baskı altında değildir). Ancak seçim

ise oldukça belirsizdir ve seçimsel otoriter rejimler, Linz'in alt tipolojileri arasında yer almaz, çünkü daha çağdaş bir dönemin ürünüdür. Linz'in alt-tiplerinin güncel bir değerlendirmesi ve özeti için bkz. Ergun Özbudun, *Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye,* s.15-35.

78 Andreas Schedler, "Elections without Democracy: The Menu of Manipulation", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No. 2 (Nisan 2002), s. 36-46, akt. Ergun Özbudun, *age*, s. 42-43.

yarışmaları o kadar ciddi, yaygın ve sistematik bir devlet manipülasyonu altındadır ki, bunlar demokratik olarak nitelendirilemez.[79]

Yukarıda kısaca değinilen otoriter rejimler, hem Linz'in alt-tipolojileri hem de Özbudun'un seçimsel demokrasiler ve seçimsel otoriter rejimleri sınıflandırmaları, çalışmamıza konu olan Türkiye'deki İttihat ve Terakki Partisi (İTP), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Demokrat Parti (DP) iktidarlarına belirli unsurlar bakımından uygun düşmektedir. Siyasal rejim ve siyasal parti sınıflandırmalarına belirli ölçülerde uyan bu siyasi partilerin, Türkiye'nin kendi tarihsel, siyasal, kültürel ve toplumsal özelliklerinin bir ürünü olduğunu ve Türk modernleşmesinin demokratik serüveninin kendine özgü koşullarını yarattığını hatırda tutarak bu sınıflandırmaların yapıldığını belirtmek gerekir. Ancak bu tipolojiler, çalışmamızı ilgilendiren dönemi (1908-1960) kapsayan sınıflandırmalar olduklarından (seçimsel otoriter rejimler dışında), Türkiye'deki tek-partinin (1923-1945) ve sonrasındaki DP otoriter rejimin (1950-1960) hem birbiriyle hem de evrensel ölçekte karşılaştırılıp değerlendirilmesi bakımından aydınlatıcıdır.

2.1. Türk Tek-Parti Sisteminin Nitelikleri

Türkiye'deki tek parti sistemi, 1925 yılındaki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TpCF) engellenmesi ile 1945 yılındaki çok partili hayata geçilmesine kadar olan 20 yıllık dönem, uygulamaları bakımından otoriter tek-parti tipine uygun düşmektedir.[80] Bu otoriter rejimin konsolidasyonunun zaman aldığını belirten Özbudun, birinci dönemin (1920-1923), kozmopolit yapısından dolayı çoğulcu bir dönem olduğunu, 1923 seçimlerinden sonra İkinci Grup üyelerinin giremediği ikinci meclis döneminin (1923-1927) ise TpCF gibi bir muhalefeti çıkarmasına rağmen bunların tasfiye edilerek konsolidasyon sürecinin tamamlandığı bir dönem olduğunu tespit eder. Bu konsolidasyon sürecindeki kritik eşik ise 1925 yılındaki Takrir-i Sükûn Kanunu ile aşılmış ve Kemalist modernleşmeci devrimler bu kanun dönemindeki uygun ortamda gerçekleştirilmiştir. Rejimin, konsolidasyonu sağlamak için başvurduğu şiddetin, Fransız, Rus, Çin ve Meksika devrimlerine kıyasla daha sınırlı olmasına rağmen yine de bu dönemde idam edilenlerin sayılarının azımsanmayacak bir rakama ulaştığını belirtir. Şiddet yöntemlerinin hedefinde ise devirme karşı çıkıp yeni rejime uyum sağlamak istemeyen muhafazakâr İslamcılar, Kürtler ve eski İttihatçılar vardır. Takrir-i Sükûn

79 Andreas Schedler, "The Logic of Electoral Authoritarianism*", Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*, der. Schedler, Boulder-London; Lynne Rienner 2006, s. 3, akt. Ergun Özbudun, *age*, s. 42-43.

80 Ergun Özbudun, *age*, s. 77.

Kanunu, yani ülkenin huzurunu sağlamak için hükümete çeşitli örgüt, girişim ve yayınları yasaklama yetkisi veren kanun aracılığıyla birçok muhalif dernek ve yayın kapatılmış ve politikacılarla gazeteciler tutuklanmıştır. Bu dönemde Türkiye, bağımsızlık savaşı sonrası radikal devrimcilerle muhafazakâr reformcuların çatışmasına tanıklık etmiş ve radikaller mücadeleden zaferle ayrılmıştır. Konsolidasyon sürecinde TBMM'nin çoğulcu ve sosyolojik temsili yapısından da uzaklaşılmış, rejimin dayandığı temel sosyal güç olan devlet elitleri hâkimiyetlerini pekiştirmiştir.[81]

Türk tek-parti sistemini karşılaştırmalı olarak değerlendiren Özbudun, rejimin, Linz'in tipolojisindeki "*bağımsızlık sonrası mobilizasyoncu otoriter rejimler*" kategorisine de uygun düştüğünü tespit etmektedir. Ancak bu kategori, içinde farklı tipleri barındırır. Örneğin on Ortadoğu ve Kuzey Afrika devleti incelendiğinde, bağımsızlık öncesi yasama meclislerine sahip olmayan Tunus, Cezayir ve Güney Yemen'de tek partili otoriter rejimlerin ortaya çıkması, parlamento dışında mücadele eden milliyetçi güçlerin, bağımsızlığın elde edilmesinden sonra bu güçleri birleştiren güçlü milliyetçi partilerin kurulmasıyla ilişkilidir. Tunus'ta *Yeni Düstur*, Cezayir'de *Milli Kurtuluş Cephesi*, Güney Yemen'de *Yemen Sosyalist Partisi* böyledir. Irak, Mısır, Suriye ve Ürdün gibi manda yönetimi altında geniş bir parlamento geçmişine sahip olan ülkelerde ise kutuplaşmış birçok-parti sistemi ortaya çıkmış ancak zamanla sistemdeki aşırı kutuplaşma, ideolojik mobilizasyoncu kitle partilerinin ortaya çıkmasına ve demokrasinin zayıflayarak otoriter rejimlere dönüşmesine neden olmuştur. Örneğin aşırı kutuplaşmanın yaşandığı bu ülkelerde *Baas, Müslüman Kardeşler, Arap Sosyalistleri-Komünistleri* vb. otoriter bir rejim yaratmışlardır. Ancak Özbudun, Türkiye'deki tek-parti rejiminin kuruluş sürecinin bu iki senaryodan farklı olduğunu belirtir. Türkiye'deki rejimde, birinci meclisteki İkinci Grup ile ikinci meclisteki TpCF muhalefetinin, yani çoğulcu yapının nedenleri arasında İkinci Meşrutiyet döneminin kısa da olsa parlamenter deneyimi vardır ve Osmanlı bürokratik elitlerinin önemli bir kısmı cumhuriyete intikal etmiş ve siyasal kültürü devam ettirmiştir. Ancak cumhuriyet dönemi çok-partili siyasal yaşam deneyimi çok kısa (TpCF-yedi ay; SCF-3 ay) sürmüştür. Linz'in, bağımsızlık sonrası tek-parti rejimlerinin mobilizasyoncu niteliğinin kaybolduğu değerlendirmesinin Türkiye için de uygun olduğunu belirten Özbudun, Milli Mücadele döneminin geniş katılımlı koalisyonunun savaştan sonra tasfiye edilip

81 Ergun Özbudun, *age*, s. 78-80.

bürokratik ağırlıklı tek-parti yönetimine dönüştürüldüğünü; muhafazakârlar, Kürtler ve liberallerin devlet yönetiminden dışlandığını ifade etmektedir.[82]

Linz'e göre otoriter bir rejimde bir partinin fonksiyonel ağırlığını ölçmeye yarayacak bazı göstergeler vardır; seçkinler grubuna katılmadan önce parti içinde aktif görevde bulunan yüksek yöneticilerin sayısı, parti faaliyetlerinin bütçesi, propaganda faaliyetleri, parti görevlilerinin sahip olduğu iktidar ve prestij, parti organlarına ve yayınlarına atfedilen önem vb gibi.[83] Örgütsel açıdan CHP, modern bir totaliter partiden çok elit bir kadro partisine benzemekte ve güçlü mobilizasyoncu özellikler göstermemektedir. Zira totaliter rejimler mobilizasyon ve siyasal katılmaya aşırı önem atfederken otoriter rejimlerde *ilgisizlik* (apathy) ve *siyasetten uzaklaşma* (depoliticisation) gözlenir. CHP'de buna uygun biçimde tek parti dönemi boyunca dar elit zümre üzerinde yoğunlaşmış, geniş halk kitlelerini mobilize ederek partinin halk desteğini genişletmeye çalışmamıştır.

Özbudun, Türkocakları yerine kurulan Halkevleri'nin bir ideoloji aşılama ve mobilizasyon merkezi olarak görülemeyeceğini belirtmektedir. Halkevleri, bir sosyal özgürleşme (emancipation) ve genel kültür seviyesini yükseltme aracı olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde Halk Hatipleri Teşkilatı'nın da etkili bir kitle mobilizasyon girişimi olamadığını belirtmektedir.[84] Bu analizlere dayanarak Huntington'un tek-parti sınıflandırmasına göre CHP, "dışlayıcı" (exclusionary) tek-parti tipine uymaktadır. Bu tipin doğuşu, Huntington'un belirttiği "ikileşme" (bifurcation) olgusundan kaynaklanır. Türkiye'de bürokratik devlet elitlerinden oluşan Batılılaşmış aydın kesim, muhafazakâr köylü çoğunluğa karşı olan mücadeleyi kazanmış; Huntington'un gözlemine paralel olarak toplumdaki ikileşmeyi kabullenmiş, partiyi kendi tabanını mobilize edecek bir araç olarak kullanmış ve yenik sosyal gücün siyasal faaliyetlerini bastırmış ya da sınırlandırmıştır.[85] Özbudun'a göre, Türk tek-partisinin dışlayıcı niteliği, aynı zamanda

---

82 Ergun Özbudun, *age*, s. 80-81.

83 Juan J. Linz, "An Authoritarian Regime: Spain", *Mass Politics: Studies in Political Sociology* (içinde), Der. E. Allardt ve S. Rokkan, The Free Press, New York, 1970, s. 264.

84 Ergun Özbudun, *age*, s. 83-84. Özbudun'un, Halkevleri'nin sadece halkın genel kültür seviyesini artırması ve sosyalleşmesi için bir merkez olduğu değerlendirmesinin eksik olduğunu belirtmeliyiz. Zira SCF deneyiminden hareketle CHP, Türkocaklarını muhalif oluşum sinyalleri gösterdiği için de kapatmış, yerine kurduğu Halkevleri'yle halkın CHP ilkeleri (1931 kongresinde tanımlanan altı ok) doğrultusunda politize edilmesini sağlamaya çalışmıştır. Ancak kültürel alandaki gelişmelerin hızının yavaş olması gibi halkın CHP ilkeleri doğrultusunda siyasallaşmasının başarıya ulaşıp ulaşmadığı tartışmalıdır. Ayrıca, DP iktidarı döneminde, 1951 yılında Halkevleri'nin genel bütçeden beslendiği ancak CHP'nin kültür kuruluşu olarak faaliyet gösterdiği iddiasıyla kapatılması da kuruluşun, yalnızca kültürel amaçlarının olmadığını göstermektedir. Tezin 2. bölümünde Halkevleri'nin amaçları ve faaliyetlerine bu kapsamda değinilecektir.

85 Samuel P. Huntington, "Social and Institutional Dynamics of One Party Systems", s. 15-16.

onun elitist ve vesayetçi karakterini de açıklamaktadır; parti, halkı eğitecek ve ona rehberlik edecek bir araç olarak tasarlanmıştır.[86]

CHP, anayasal süreçler olarak da demokrasinin dış görünümlerinin korunmasına özen göstermiştir. Örneğin 1923-1946 arasında düzenli olarak seçimler yapılmıştır ancak bu durum görünüşte kalmış; gerçekte seçimler, tek-partinin varlığı, yani seçimlerin yarışmacı bir niteliğe sahip olmaması, iki dereceli seçimler, milletvekili ve aday sayısının eşit olması, milletvekili adaylarını sadece üçlü bir kurulun (Umumi Riyaset Divanı) belirlemesi gibi demokratik olmayan niteliklere sahip olmuştur. Dolayısıyla seçimler, demokrasinin olduğu kadar otoriter rejimlerin de aracı olabilmektedir. Özbudun, yarışmacı olamayan bu seçim olgusundan dolayı CHP'yi seçimsel otoriter rejimler kategorisine değil, *kapalı otoriter rejimler* kategorisine sokmaktadır.[87]

Özbudun, Türkiye'deki tek-parti sisteminin ideolojik niteliklerini, Linz'in, yukarıda açıkladığımız, otoriter rejimlerle totaliter rejimleri birbirinden ayıran üç özelliğiyle (*zihniyet, sınırlı çoğulculuk ve zayıf mobilizasyon*) karşılaştırarak açıklamaktadır. Öncelikle sistem, bir ideolojiden ziyade bir *zihniyete* (mentality) dayanmaktaydı; zira Milli Mücadele yıllarında tüm güçleri seferber etmek için pragmatist bir tavır almak ve katı bir ideolojiden kaçınmak gerekiyordu; tam bağımsızlık ilkesi ve halkçılık kavramı, bu bağlamda zihniyetin bir ürünüydü. Örneğin savaş yıllarında, biraz da Sovyet desteğini sağlamak için Halkçılığa yüklenen anti-kapitalist ve anti-emperyalist anlam, savaş sonrasında biçim değiştirmiş, halkçılık; milli egemenliğe dayalı halk hükümeti anlamına bürünmüş, daha sonra da sınıf farkının reddedildiği eşitlikçi bir anlam daha kazanmış ve 1930'lu yıllarda anti-demokratik bir *dayanışmacılık* (solidarism) doktrinine dönüşmüştür. Aynı şekilde milliyetçilik, savaş döneminde farklı etnik grupları, özellikle Kürtleri, seferber edebilmek için Türk milliyetçiliğine değil, Osmanlılık ve Müslümanlık gibi genel kriterlere dayalı kullanılmış, kültürel kimlikler bakımından bir anlamda "çeşitlilik içinde birlik" mesajı verilmeye çalışılmış ancak sonraki süreçte bu çoğulcu söylem unutulup giderek şoven bir Türk milliyetçiliği vurgulanmıştır.[88] Bu ilkelerdeki değişimi örnek gösteren Özbudun, tek partinin, bir ideolojiden ziyade bir zihniyete uygun düştüğünü

86 Ergun Özbudun, *age*, s. 83-85.
87 Ergun Özbudun, *age*, s. 88.
88 Ergun Özbudun, "Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*, Der. Artun Ünsal, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 151-153; Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, Dost Kitabevi, Ankara, 1988, s. 98-99.

belirtmektedir. Ancak bu zihniyetin 1931 sonrasında giderek katılaştığı ve bir ideolojiye doğru gittiğini de eklemek gerekir.

Linz'in totaliter ve otoriter rejimleri birbirinden ayırdığı diğer kriter *sınırlı plüralizm*dir, ya da çoğulculuğun derecesi denilebilir. Bu kriteri CHP'ye uyarladığımızda, 1925 yılında TpCF'nin kapatılması, Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri'nin muhalif basını susturması gibi faaliyetler siyasal çoğulculuğun ortadan kalkmasına neden olmuş ancak bazı toplumsal derneklerin yaşamasına göz yumulmuştur. Özbudun, bu döneme sınırlı çoğulculuk demekte, 1931 yılından sonra ise yani SCF deneyimi ve üçüncü kongreden sonra parti, örgütsel, ideolojik ve sınırlı plüralizm bakımından otoritarizmin dozunu artırmaya başlamaktadır.[89] Rejime bu katı otoriter niteliği veren deneyim ise kuşkusuz üç aylık süreçte iktidar ortağı olmasa da güçlü bir muhalefet ve toplumsal taban desteği yaratma potansiyeline sahip olan SCF'dir. Uygulamada ciddi sapmalar olsa da, SCF'nin sınırlı bir denetim ve eleştiri rolünü üstlenmesi kurgulanmış, dolayısıyla SCF, hegemonyacı bir tek-parti sistemindeki uydu parti rolünü üstlenmiştir. Hegemonyacı partinin pratik/teorik olarak iktidardan ayrılması mümkün değildir ve bu durumun bir örneği de Polonya'da demokrasiye geçiş öncesi yaşanmış ve Birleşik İşçi Partisi (Komünist Parti), sistemde köylü ve burjuva partileri olmasına rağmen iktidar tekelini elinde tutmuştur.[90] SCF'ye sınırlı bir eleştiri ve denetim rolü verilmesine rağmen partinin kısa sürede nasıl bir gelişim gösterdiği ve resmi tarihte "başarısız çok-partili deneyim" etiketine ve bunun değerlendirilmesine tezin ikinci bölümünde geniş bir yer ayrılmıştır.

Türkiye'deki rejimin, SCF deneyiminden sonra otoriter niteliğinde bir değişim olmuş, parti-devlet ve parti-toplum ilişkilerinde CHP, totalitarizmden de izler taşıyan daha katı bir otoriter rejime doğru yol almıştır. Özellikle iktidarı tehdit eden bir girişime dönüşen SCF, CHP yönetimini endişelendirmiş, devrimlerin halka benimsetilmesi için halkın eğitimi ve siyasal mobilizasyonuna daha fazla önem verilmiştir. Linz'in kriterlerindeki üçüncü ayırt edici unsur olan *siyasal mobilizasyon* burada karşımıza çıkmaktadır. Partili elitler, 1932 yılındaki Faşist İtalya ve Komünist Sovyetler Birliği gezilerinden sonra, buradaki güçlü tek-parti örgütlenmelerini örnek almak gerektiği yönünde değerlendirmeler yapmıştır. Ayrıca, Mustafa Kemal, SCF kapatıldıktan sonra

89 Ergun Özbudun, *Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye*, s. 93.

90 Jerzy J. Wiatr, "The Hegemonic Party System in Poland", *Mass Politics: Studies in Political Sociology* (içinde), Der. E. Allardt ve S. Rokkan, The Free Press, New York, 1970, s. 312-321, akt. Ergun Özbudun, *Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye*, s. 95.

halkın bu partiye olan ilgisinin nedenlerini ve devrimlerin halk tarafından nasıl görüldüğünü araştırmak için bir yurt gezisine çıkmış ve bundan sonra CHP, parti örgütlenmesine, halkın siyasal mobilizasyonuna ve eğitimine daha fazla özen göstermeye başlamıştır. Örneğin Halkevleri, 1932 yılında bu amaçla kurulmuş, hatta Halk Hatipleri Teşkilatı da bu doğrultuda bir faaliyet göstermek için oluşturulmuştur. Parti-devlet ilişkileri bakımından değerlendirirsek, 1935 yılındaki CHP Dördüncü Kurultayı'nda parti ile hükümet/devlet mekanizması, belirli görevleri yürütenlerin makamlarında birleştirilmiş; İçişleri Bakanı, CHP Genel Sekreterliği'ni, valiler ise CHP İl Başkanlığı görevlerini üstlenmiştir. 1936-39 yıllarında yürürlükte kalan bu örgütlenme biçimi, totaliter tek-parti rejimlerinden izler taşımakla birlikte parti mekanizmasını zayıflattığı gerekçesiyle parti müfettişlerinin bir raporuna dayanarak yürürlükten kaldırılmıştır.[91]

1930'lu yıllar, CHP'nin sınırlı plüralizmi tasfiyeye giriştiği, yani rejimin az da olsa çoğulcu niteliğini ortadan kaldırdığı çeşitli pratiklere sahne olmuştur. Örneğin Türk Ocakları (1931) dışında Mason Cemiyeti, Türk Kadınlar Birliği vb. gibi toplumsal kuruluşlar fesih görünümü altında tek parti çatısı altına alındı. Bir diğer örnekte basında gerçekleşti; hükümet, 1931 tarihli Matbuat Kanunu ile genel siyasete dokunacak gazete-dergileri kapatma yetkisine sahip oldu. 1933 yılındaki üniversite reformuyla CHP ilkelerini benimsemeyen akademik kadronun tasfiye edilmesi de rejimin otoriter katılaşmaya doğru gittiğini gösteren bir başka uygulamaydı. 1938 yılında çıkarılan 3959 sayılı Cemiyetler (Dernekler) Kanunu ile *sınıf esasına veya adına* dayanan dernek kurmak yasaklandı; herhangi bir siyasal derneğe zaten izin verilmezken sendikaların kurulmasının da önüne geçildi. Cemiyetler Kanunu'nun toplumsal yaşamdaki çeşitliliği kısıtlayan bu özelliği nedeniyle dernek faaliyetleri, İstanbul başta olmak üzere bazı metropoliten merkezlerde toplanmış yerel spor kulüplerinin faaliyetleriyle sınırlı kalmıştı.[92]

CHP, 1931 yılından itibaren, Linz'in kullandığı anlamdaki zihniyet özelliği taşıyan düşünce yapısından tanımlanmış bir ideolojiye doğru adım atmıştır. 1931 yılında, altı ok tanımlanmış; 1937 yılında ise bu ilkeler anayasaya dâhil edilerek devletin resmi ideolojisi haline gelmiştir. Özbudun'a göre, milliyetçilik, ilerleyen

---

91 Belirtmek gerekir ki, parti-devlet bütünleşmesinin CHP'yi güçlendirdiği ya da zayıflattığı yönünde değerlendirmeler yapılmıştır. Öne çıkan görüş, partinin, bürokrasinin hegemonyasına girmesi ve dinamizminin zayıflaması olmuştur. Bu konuya, tezin ikinci bölümünde geniş biçimde değinilmektedir.

92 Robert Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1984, s. 155, akt. Ergun Özbudun, *Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye*, s. 98-99.

dönemde daha katı biçimde uygulanmış; halkçılık ise Milli Mücadele dönemindeki demokratik içeriğinden arındırılarak dayanışmacılık felsefesini öne çıkaracak biçimde tanımlanmıştır. Yazar, tek-parti sisteminin bu dönemde yapılan değişikliklerle geçici bir zorunluluk olarak değil, ideal ve kalıcı bir model olarak sunulduğunu iddia etmektedir.[93] Özbudun, milliyetçiliğin, dil, kültür ve ideal birlikteliği üzerinden yapılan tanımlamalarının Ernest Renan'ın *sübjektif millet* anlayışına uygun olduğunu, ancak dil ve kültür üzerindeki bu vurgulamanın dilsel ve kültürel çeşitliliğin tanınması ve korunmasını güçleştirdiğini belirtmekte; 1930 ve 1940'lardaki bazı uygulamaların şoven, hatta bazı ırkçı unsurlardan tamamıyla arındığını iddia etmenin güç olduğunu iddia etmektedir. Örneğin, Türk Tarih Tezi, Güneş Dil Teorisi, "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyaları, Türk ırkının antropolojik özellikleri konusundaki araştırmaların teşvik edilmesi, askeri okullara girmenin "Öz Türk ırkından" olma şartına bağlanması, 1927 Şark Islahat Planı, 1935 Tunceli Kanunu, 1934 Trakya Yahudi pogromları, 1942-1943 Varlık Vergisi vb. gibi kanun ve uygulamaların bu iddiayı güçlendirdiğini belirtmektedir.[94] Parla, "Halkçılık" ilkesiyle, toplumu çıkarlar uyumu içinde bulunan monolitik, kaynaşmış bir kitle olarak gören Kemalizm'in "Milliyetçilik" ilkesi, azınlıklar konusunda, etnik egemenlik-tekelcilik-dışlayıcılık boyutu taşımakta ve bu özelliğiyle etnik Türk milliyetçiliğine dönüşmektedir demektedir.[95] İdeolojideki bu değişiklik, Halkçılık ilkesinde de kendini göstermekte, Milli Mücadele yıllarında halk egemenliği, sonrasında kanun önünde eşitlik ve her türlü ayrıcalığın reddi olarak kullanılan bu ilke, 1931 sonrasında korporatist nitelikteki anti-demokratik bir dayanışmacılık doktrinine dönüşmüştür.[96] Bu dayanışmacı ve korporatist anlayış, farklı ekonomik çıkarları birleştirmek adına devletin ekonomik alana müdahalesini gerektiren devletçilik ilkesine de hayat vermiştir. CHP'nin dayanışmacı-korporatist halkçılığı, liberalizmden ve sosyalizmden farklı "üçüncü yol" olarak ortaya çıkmaktadır.[97] Bu bağlamda, devletçilik ilkesi, dayanışmacı halkçılık ideolojisinin sonucu ve tamamlayıcısı gibi görünmektedir.

Altı Ok'un teorik tanımlanmasının, tek-parti yönetiminin ideal ve kalıcı bir model olarak sunulmaya çalışıldığının göstergesi olduğunu belirten Özbudun, bu

93 Ergun Özbudun, *age*, s. 99.
94 Ergun Özbudun, *age*, s. 101.
95 Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, Cilt 3: *Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 119, 209.
96 Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, Cilt 3: *Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, s. 42-44.
97 Taha Parla, *age*, s. 143.

durumun CHP ideolojisi ile demokrasi arasındaki ilişkiye de açıklık getirdiğini belirtmektedir. Halkçılık ve milliyetçilik, halkı, aynı dil, kültür ve ideali paylaşan, çıkarları arasında çatışma bulunmayan uyumlu ve tek parça bir kitle olarak tanımladığında farklı sınıfların ya da grupların çıkarlarını temsil eden çeşitli siyasi partilerin varlıkları da reddedilmiş olmakta ve çok-partili sistem gereksiz hale gelmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki, çok-partili demokratik sistem, ilkesel olarak reddedilmemiştir; Türkiye'nin savaş sonrasındaki şartlarında büyük çoğunluğu köylü ve çiftçi olan toplumsal grupların, Batıdaki gibi sınıflar oluşturmadığından hareketle, yine de gelecekte ortaya çıkabilecek çıkar çatışmasına yol açma olasılığı, solidarist bir devlet anlayışıyla, çıkarların, birbiriyle uyumlu hale getirilebileceği bir düzen içinde eritilmeye çalışılmıştır. Zira Mustafa Kemal, 1930 yılında bizzat kendi direktifleriyle bir muhalefet partisi kurdurmuş ve sistemi, belli ilkelere sadık olmak kaydıyla bu muhalefet partisi ile denetlemenin uygun olacağını düşünmüştür. Ancak SCF deneyi, başarısız bulununca, rejimin otoriter niteliği güçlenmiş ve liberal demokratik değerlere karşı daha katı bir tutum alınmıştır. Ülke içinde, SCF deneyiminin uyandırdığı geniş halk kitleleri, CHP yöneticilerinde endişeye yol açmış; ülke dışında ise otoriter-totaliter rejimlerin ekonomik başarıları ve kitleleri mobilize etmedeki hünerleri CHP için de dikkat çekici bir örnek oluşturmuş ve rejimin otoriter niteliği ağırlık kazanmaya başlamıştır.[98]

Özbudun, CHP tek-parti yönetiminin amacının, en baştan beri normal bir demokrasiye geçmek için fırsat kollamak olduğunu ve tek-partiyi gelip geçici zorunlu bir yönetim olarak gören "vesayetçi" demokrasi tezlerini abartılı bulmaktadır. Ancak demokrasinin, ileriye dönük bir kategori olarak keskin biçimde reddedildiği iddiası da yazara göre inandırıcı değildir. Dolayısıyla CHP, bir yandan tek-parti sistemini yüceltirken diğer yandan bundan dolayı bir nevi suçluluk duygusu hissetmiş; demokrasi konusundaki bu iç çelişki ya da gerilim, 1940'lı yılların ortasındaki çok-partili sisteme geçişte önemli bir itici güç oluşturmuştur.[99]

Sonuç olarak CHP tek-parti yönetimi, 1920'li yıllardaki sınırlı plüralizmi 1930'lu yıllarda terketmiş, örgütsel ve ideolojik açıdan partiye totaliter nitelik kazandırma çabaları (1931-1945) ise başarısız olmuştur. Çünkü CHP, 1930'lu yıllardaki bu dönüşüme rağmen güçlü bir kitle mobilizasyonu yeteneği kazanamamış, elit bir kadro partisi olma özelliğini sürdürmüştür. İdeolojik açıdan, korporatist ideoloji

98 Ergun Özbudun, *age*, s. 106-109.
99 Ergun Özbudun, *age*, s. 111-112.

yaratma çabalarına rağmen totaliter rejimlerdeki gibi iyi işlenmiş, kapsamlı ve sistemli bir ideoloji yaratılamamıştır. Kemalizm, Marksizm-Leninizm ve Faşizm gibi felsefi bir zenginlik ve iç tutarlılıktan yoksun olmuş, konjonktürel pragmatizme dayalı siyasal bir ideoloji boyutunda kalmıştır. Kemalizme sol bir içerik atfetmeye çalışan Kadro dergisi çevresinin faaliyetleri ise bizzat rejim tarafından sakıncalı görülmüştür. Clement H. Moore'un yukarıda verilen tek-parti sınıflandırmasına göre değerlendirildiğinde ise CHP ideolojisi, pratik eylem anlamında bir yol göstermeden çok, topluma çağdaş uygarlık seviyesini işaret eden ve onu rasyonel bireylerden oluşan bir-örnek bir toplum olarak şekillendirmeyi hedeflediği dikkate alındığında partinin anlatımsal özellikleri öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, CHP'yi, siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel alanda değişim isteyen, anlatımsal bir ideoloji ile topyekûn değişim amacını birleştiren Kiliyastik (chiliastic) tek-parti tipi olarak sınıflandıran Özbudun, partinin 1930'lardan sonraki dönüşümünün bu yönde değerlendirilebileceğini belirtmektedir.[100]

2.2. Türkiye'de Çok-Partili Sistem ve Seçimsel Demokrasi

Bu bölümde, çok-partili sisteme geçişin dinamiklerine değinilmeyecek, sistemde değişiklik olmasına rağmen Türk siyasal geleneğinin çok-partili sistemde de neden otoriter bir karakter göstermeye devam ettiği genel hatlarıyla açıklanmaya çalışılacaktır.[101]Türkiye'de çok-partili sisteme geçiş, herhangi bir zorlama olmadan barışçı yoldan gerçekleşmiş, buna demokrasiye geçiş yolunda "reform yolu" (transitology) adı verilmiştir.[102] Bu yolun temel özelliği, geçişin, bizzat otoriter bir yönetim tarafından yürütülmüş olmasıdır. Huntington'a göre, demokratikleşme, süreç içindeki üç temel etkileşim aracılığıyla gerçekleşmiştir; bunlar, iktidarla muhalefet, iktidar koalisyonundaki reformcularla tutucular ve muhalefet içindeki ılımlılarla aşırılar arasındaki etkileşimlerdir. Dönüşüm, reformcular tutuculardan, iktidar muhalefetten, ılımlılar da aşırılardan daha güçlü olduğunda gerçekleşmiştir.[103]

Türk demokrasisi, 1950'den günümüze kadar olan sürede Batı demokrasileri ile kıyaslandığında yerleşmemiş ve seçimsel düzeyde kalmıştır.[104] Demokrasiye bu görünüşte geçişin ya da Batı standartlarına erişemeyişin nedenleri arasında *güçlü devlet*

100 Ergun Özbudun, *age*, s. 113-114.
101 Çok-partili sisteme geçişin dinamikleri tezin 3. bölümünde açıklanmaktadır.
102 Samuel P. Huntington, *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonunda Demokratlaşma*, Çev. Ergun Özbudun, Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, Yetkin Yayınevi, Ankara, 1996, s. 120-137.
103 Samuel P. Huntington, *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonunda Demokratlaşma*, s. 119, akt. Ergun Özbudun, *Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye*, s. 118.
104 Yukarıda seçimsel demokrasi kavramına açıklık getirilmektedir.

geleneği, tepeden inme devrim anlayışı, vesayetçilik ve *resmi ideoloji* gibi faktörler öne çıkmaktadır.[105]

Osmanlıdan Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal eden mirasların en önemlilerinden biri kuşkusuz güçlü bir devlet geleneği idi. Osmanlı'da yönetici sınıf ile yönetilenler arasında keskin bir ayrım bulunmaktaydı ve bu sınıflar arasındaki geçişe düzenin bozulacağı endişesiyle izin verilmiyordu. Yönetici sınıf ve baştaki monark, devleti temsilen, devlete yönelik herhangi bir toplumsal-siyasal yapılanmanın oluşmasına göz yummuyor; Batı feodalizmindeki gibi bir aristokrasi ya da kapitalizme geçişteki gibi bir burjuvazi, devletin bu merkezi yapısından dolayı oluşamıyordu. Sonuç olarak güçlü ve toplumdan büyük ölçüde özerk bir devlet ve zayıf bir sivil toplum yapısı ortaya çıkmıştı. Bu bakımdan devlet, Osmanlı-Türk siyasal kültürünün merkezinde yer almış ve halk da devleti bu paternalist, yüceltilmiş ve kutsallaştırılmış haliyle tanımış ve benimsemiştir. Hatta bu anlayışın uzantısı olarak devlet toplumun değil; toplum, devletin hizmetkârı olarak algılanmıştır.

İkinci faktör, "tepeden inme devrim", güçlü devlet geleneğinin bir uzantısı olarak devletin yönetici sınıfının, asker-sivil bürokrasinin, modernleşmenin temel yürütücüsü olma vazifesini yüklenmesiyle ilişkilidir ve Tanzimat'tan Meşrutiyet'e ve oradan Cumhuriyet'e kadar tüm reformlar bu grup tarafından gerçekleştirilmiştir. Ellen Kay Trimberger'e göre, tepeden inme devrim (revolution from above), nisbeten özerk bir bürokratik devlet aygıtı ve dinamik yönden özerk bir devlet bürokrasisi ön koşuluyla gerçekleşmektedir.[106] Nitekim Türk siyasal yaşamında reformları gerçekleştiren bürokrasinin bu hâkim konumu, reformların korunmasında da kendini göstermiş, asker-sivil bu bürokratik kadro, devlet teşkilatı içindeki ayrıcalıklı ve vasi konumunu bu nedenle sürdürmeye çalışmıştır.[107] Bu bakımdan Cumhuriyet döneminde CHP gittikçe bürokratlaşmış, hatta bir süre sonra bürokrasi ile siyasal iktidar birbirinden ayrılmaz bir bütün oluşturmuş ve bu kadro, vesayetçi anlayışla devrimlerin muhafızlığını yapmıştır. Tepeden inme devrim modelinin Türk siyasal yaşamında yarattığı diğer sonuç, uzun süre siyasi partilerle sosyal grupların arasındaki bağın zayıf kalması olmuştur.[108] Çok-

105 Özbudun, *age*, s. 127.

106 Ellen Kay Trimberger, *Revolution From Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru*, Transaction Books, New Brunswick, New Jersey, 1978, s. 4-5, akt. Özbudun, *age*, s. 129.

107 Ergun Özbudun, "State Elites and Democratic Political Culture in Turkey, *Political Culture and Democracy in Developing Countries*, der. Larry Diamond, Lynne Rienner Publishers, Boulder and London, 1994, s. 189-210.

108 Heper, parti sisteminin sosyal gruplardan bağımsız olduğu bu durumu "parti merkezli devlet" olarak adlandırmıştır. Metin Heper, Türkiye'de Devlet Geleneği, Doğu Batı Yayınları, 3. Baskı, Yer Belirtilmemiş, 2010, s. 100-101.

partili dönemdeki CHP-DP ayrışması, bir bakıma bürokrasi burjuvazi ayrımı gibi görünmesine rağmen aslında DP, tam olarak burjuvazinin denetiminde olan bir parti değildi; bu dönem ve sonrasındaki ayrışma, devlet elitleri arasındaki bir ayrılıktı; belirli toplumsal grupların belirli partilerle özdeşleşmesi 1980 ve 1990'larda ANAP ve Milli Görüş partileriyle, özellikle AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi) yükselişiyle birlikte daha net ortaya çıkmıştır.[109]

Türkiye demokrasisinin önündeki üçüncü engel, rejimin vesayetçi bir karaktere sahip olmasıdır. Güçlü devlet geleneği ve tepeden inme devrim, yapılan reformların korunmasını gerektirdiği için Türkiye demokrasisinde oldukça güçlü bir askeri-bürokratik vesayet yaratmıştır. Nitekim liberal demokrasinin koşullarından biri, temel siyasi kararların, serbest seçimlerle halk tarafından seçilmiş organlarca alınması ve seçilmemiş organlara tanınmış karar alma alanlarının (reserved domains) bulunmamasıdır.[110] Bu şartlarda Türkiye, bir *vesayetçi* (tutelary) demokrasi ya da *seçimsel* (electoral) demokrasi kategorisine girmektedir. Tek-parti döneminde, bürokrasi ve siyasi kadrolar birleştiği için bir vesayet sorunu ortaya çıkmamıştır, ancak DP iktidarı, güçlü halk desteği ve 1924 anayasasının bir vesayet kurumu yaratmamasından ötürü herhangi bir engelle karşılaşmamıştır. Yine de ordu ve sivil bürokrasiye güvensizliğinden dolayı DP, iktidar olduktan kısa bir süre sonra ordu üst kademelerinde önemli tasfiyeler yapmış, zaman içinde ise sivil bürokratik kadrolara yönelik çıkardığı kanunlarla tasfiye, korkutma, sindirme politikaları izlemiştir. Ancak ordunun orta ve alt kademeleri, toplumsal statülerini kaybetmeleri, DP'nin Kemalist mirasa ihanet ettiğini düşünmeleri ve DP'nin anti-demokratik politikalarından dolayı sivil siyasete bir darbeyle el koymuştur. Darbeyi gerçekleştiren Milli Birlik Komitesi'nin (MBK) talimatıyla toplanan anayasa komisyonunun hazırladığı 1961 anayasası, CHP'nin 10 yıllık muhalefetinin anayasal taleplerini yansıtmış; temel hak ve özgürlüklerin alanı genişletilirken anayasal sisteme, seçilmiş organlar üzerinde vesayet kurumları getirmiştir.[111]

Dördüncü faktör, resmi ideolojidir. Türkiye'nin resmi ideolojisi, cumhuriyetin kurucu ideolojisi olarak da adlandırılan Kemalizm ya da Atatürkçülüktür. Türkiye'nin kurucu partisi CHP'nin siyasal ideolojisini simgeleyen bayrağındaki altı oku, 1937 yılında anayasaya dâhil edilerek anayasa ilkeleri haline getirilmiştir. 1961 Anayasası,

109 Özbudun, *age*, s. 131.
110 Robert A. Dahl, Poliarchy: Participation and Opposition, Yale University Press, New Haven, 1971, s. 3.
111 Özbudun, *Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye*, s. 132.

açık bir resmi ideoloji çağrıştırmasa da, 1982 Anayasası, kurucu ideolojiye, özellikle onun milliyetçilik, laiklik ve üniter devlet ilkelerine bağlılığı vurgulamıştır.[112] Tezimizi ilgilendiren DP döneminde (1946-1960), DP'nin, resmi ideolojinin yukarıda belirtilen unsurlarıyla temel bir anlaşmazlığı olmadığı için, parti, kısıtlı bir ölçekte bu faktörün olumsuzluğundan etkilenmiştir. Nitekim DP kurucuları, önceki dönemde CHP milletvekilliği yapmış kimseler oldukları için, resmi ideolojiye bağlıydılar. Ayrıca CHP'nin 1946 yılındaki 2. Olağanüstü Kurultayı'nda yapılan parti programı değişikliği ile sınıf temelli cemiyet kurma yasağı kaldırıldı ve ardından Cemiyetler Kanunu'nda değişiklik yapılarak siyasi partilerin kurulmaları ve faaliyetleri serbest bırakıldı. Altı Ok'tan ise yalnızca cumhuriyetçilik ve laiklik yaptırım alanında bırakılırken diğer ilkelere karşı kurulan cemiyetlere yönelik yaptırımlar kaldırıldı.[113]

Sonuç olarak DP dönemi, seçimsel demokrasi kategorisine girmekte, kendi oluşturduğu koşulların da etkisiyle otoriter bir yönetim anlayışı sergilemektedir.

112 1961 Anayasası ile kurulan Anayasa Mahkemesi'nin, üniter devlet, Atatürk milliyetçiliğine bağlılık ve laiklik ilkelerini, resmi ideolojiden esinlenerek ve aşırı yasakçı bir yorumla uygulamasının siyasal örgütlenme ve ifade özgürlüğünün alanını nasıl daralttığını anlatan bir değerlendirme için bkz. Özbudun, *age*, s. 139-152.

113 Önce CHP programında ardından yasalarda yapılan bu değişikliklere, tezin üçüncü bölümünde değinilmektedir.

1. BÖLÜM

"OSMANLI'DA PARTİ-DEVLETİ İKTİDARININ KÖKENLERİ VE GELİŞİMİ"

Siyasi partilerin kurulması, bazı ara dönemler hariç, Türkiye'de çoğulcu demokrasinin kurumsallaşmasının önünü açamamıştır. Cumhuriyet döneminde, 1923-1950 arasında CHP, otoriter bir partiye dönüşmüş, çok partili döneme geçişin simgesi DP, 1950-1960 arasındaki iktidarını otoriter uygulamalarla sağlamlaştırma yolunu seçmişti. Türkiye'de tek-partili ve çok-partili dönemde siyaset kurumunun araçları (parlamento, siyasi partiler, seçimler gibi) belirli ölçüde demokratikleşti ancak siyasetin algılanış biçimi ve uygulamaları özünde pek bir değişiklik olmadan varlığını korumaya devam etti. Türkiye'de siyaset kurumunun Meşrutiyet döneminde ya da tek-partili ve çok-partili cumhuriyet yıllarında farklı araçlarla baskıcı, hegemonyacı, tekilci ya da bir bakıma keyfi bir alana dönüşmesinin ardındaki süreçler nelerdi? Neden siyasetin, üslubu, tarzı ve algılanışı kurumlarıyla birlikte demokratikleşme yönünde değil de otoriterlik yönünde bir seyir gösterdi? Kuşkusuz, Türkiye'nin yakın tarihine egemen olan bu tekil ve hegemonyacı siyaset kültürünün üstüne her iktidar kendi parmak izini bırakmıştı ancak bu geleneğin kökleri cumhuriyet öncesine, Osmanlı devlet geleneğine kadar uzanıyordu. Bu bakımdan siyaset kültürünün cumhuriyet öncesi izlerinin sürülmesi Türkiye'deki otoriterleşme olgusunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Aşağıda, Türkiye'deki otoriter siyaset anlayışının üretildiği ve sonraki dönemlere miras olarak aktarılan siyaset kültürünün oluşmasına katkıda bulunan olgu, konjonktür, düşünce ve aktörler tarihsel gelişmelerle birlikte analiz edilmeye çalışılacaktır.

1.1. Osmanlıda Siyaset Geleneği: Otoriteryanizm ve Jakobenizm

Her toplumun kendine özgü bir modernleşme süreci vardır. Avrupa'da modernleşme sürecinin ana taşıyıcısı burjuvazi iken Osmanlı'da bu süreç devlete-sultana bağlı bürokrasi tarafından gerçekleştirilmiştir. Osmanlı bürokratları, bu süreci (anayasal düzenlemeleri) kendi iktidar alanlarını genişleterek yukarıdan aşağıya jakoben bir tarzda yürütmeye çalışmıştır. Hak ve özgürlükler dışarıdan Avrupalı devletler tarafından, içeriden ise bürokratlar tarafından dayatılarak yerleştirilmeye çalışılmıştır.

Otoriteryanizm, toplumdan koşulsuz itaat talep eden merkezi bir idarenin yönetimidir. Yönetilenlerin rızası aranmaz, otoriter sistemlerde kamuya karşı sorumluluk yoktur ve

iktidar dar-küçük bir grubun (seçkinler) elinde yoğunlaşmıştır.[114] İktidar, asker ya da sivillerin, birey ya da siyasi partilerin elinde olabilir. Bu idare biçiminde sivil özgürlükler, hukukun üstünlüğü ilkesi, partiler arası rekabet ve temsil mekanizması dışlanmaktadır.

Jakobenizm ise toplumun, bir seçkinler zümresinin idaresi doğrultusunda yönlendirilmesi ve bir ideoloji liderliğinde yeniden şekillendirilme çabasıdır. Bu bağlamda jakobenizm, otoriter yönetimlerin totaliter boyutunu ifade etmektedir; totaliter bir tarzda, siyaset aracılığıyla yeni bir toplum yaratma hedefidir.[115] Osmanlı'da bu misyonu bürokrasi üstlenmiştir; Karpat'ın ifadesiyle, 150 yıllık modernleşme süreci, toplum gerçeklerinden uzak bürokratik seçkin kültürün dayatılması sürecidir.[116]

Bu bağlamda, Türkiye'de modern siyasal kültür özde devletçi olup, devlet, jakoben otoriteryanizm ile liberal demokrasiyi dengelemeye çalışan aşırı merkeziyetçi, çoğulculuğu yadsıyan, laikçi, siyasal birlik ile ulusal birliği özdeşleştiren Fransız modeline göre inşa edilmiştir. Siyasal ve entelektüel elit, Osmanlı'nın sorunlarının çaresi olarak anayasayı görmüş, önce padişahı devirmiş ardından kendini ve kurduğu siyasal partileri sürekli devletle özdeşleştirme eğiliminde tavır göstermiştir. Partinin öncülüğünde 'bürokrat', modernleştirme sürecinin ana öznesi olmuş, Jakoben tutum böylelikle 'kurtuluş' adına ortaya çıkan 'ortak irade' kılığına bürünmüştür.[117]

1.2. Osmanlı'da Muhalefetin Tarihsel Arka Planı

Yukarıda bahsettiğimiz otoriter-jakoben bürokrat tipolojisinin siyasal hedeflerinin önündeki engel Osmanlı sultanıdır; sultanlar her ne kadar 3. Selim'den itibaren modernleşmenin öncülüğünü üstlenmiş olsalar da 19. yüzyılın ikinci yarısına geldiğimizde modernleşme projelerinin yürütülmesinde bahsi geçen bürokratlar ile yöntem ve fikirlerde ayrı düşmüşlerdir. Bu bakımdan, yüzyılın bürokratlarının sultana karşı giriştikleri iktidar mücadelesinin geçmişine bakmakta yarar vardır.

1839 yılında Gülhane Parkında Hatt-ı Hümayun'un okunmasıyla başlayan Tanzimat dönemi, Osmanlı modernleşme çalışmalarının hız kazandığı bir dönem olmuştur. Bu

114 Valerie Bunce, "Authoritarian and Totalitarian Systems", *The Social Science Encyclopedia*, (Ed.) A. Kuper, J.Kuper, London: Routledge, 2003, s. 41.

115 Ali Kemal Bayram, "Bürokratik Otoriteryanizm, Jakobenizm", *Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet*, Ed. Asım Öz, Pınar Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 403-422, s. 405.

116 Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi-Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 15.

117 S.N. Eisenstadt, "The Paradox of Democratic Regimes: Fragility and Transformability", *Social Theory*, Vol. 16, No: 3, 1998, ss.211-238, s. 217.

dönem boyunca, reformlar *'Babıali Bürokratları'*[118] olarak adlandırılan, yönetime egemen olan bir sınıf/zümre tarafından gerçekleştirilmiştir. Sultanın belirli ölçülerde arka planda yer aldığı Tanzimat döneminde sadrazamla birlikte yönetimde söz sahibi olan bu grubun iktidarı, I. Meşrutiyet'le birlikte 'Yıldız Sarayı'na (Sultan II. Abdülhamid) devredilmiş, II. Meşrutiyet ile birlikte iktidar, siyasal bir örgüt olan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) tarafından ele geçirilmiştir. Bahsi geçen dönemlerin belirgin ortak siyasal özelliği ise 'otoriterlik' olmuştur.[119]

Osmanlı-Türk siyaset modelinin geç döneminin özelliği olan otoriterlik anlayışı modernleşmeyle koşut bir gelişme göstermişti. Belirli alanlarda 18. yüzyılda başlayan Osmanlı-Türk modernleşmesinin geniş ölçekte gerçekleştiği 19. yüzyıl, aynı zamanda modern bürokrasinin ve merkeziyetçiliğin kurulduğu bir dönemdi.[120] Osmanlı geleneksel yapısının, yani bürokrasi, ideoloji, eğitim ve çalışma biçiminin köklü bir değişime uğradığı bu yüzyıl, toplumu kontrol etme tekniklerinin ve biçiminin değiştirildiği bir modernleşme hareketine tanıklık etti. Ortaylı, bu yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki *'modern otokrasinin'*[121] kurucusu olarak II. Mahmut'u gösterir. Modernleşme ve merkeziyetçilik arasındaki sıkı ilişki, Sultan II. Mahmut döneminde belirginleşmiş ve bu karşılıklı gelişiminin hızı Tanzimat döneminde ivme kazanmıştır. Geleneksel Osmanlı yönetim sisteminde tek elde toplanan otorite, reformların etkisiyle yeni oluşan odaklara kaymaya başlayınca bu odaklar, iktidara doğrudan katılmasalar bile onu denetlemeye aday bir konuma yükselmişlerdir.[122]

Bu bağlamda, muhalefet olgusu modernleşmenin ürünü olarak kendini göstermiştir. Tanzimat reformlarının Osmanlı vatandaşları arasında eşitlik vurgusu yapması ve

---

118 Bu dönemde Sadrazamla birlikte yanındaki bürokrat kadro yönetimde söz sahibi olmuştu. Ortaylı bu gruba 'Babıali Diktatörleri' de dendiğini belirtiyor. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.91.

119 Her üç dönemin yöneticileri farklı niteliklere sahip olsalar da yönetim sisteminin otoriter tarafı kesintisiz bir devamlılık ve gelişim göstermiştir. Tanzimat döneminde, Babıali bürokratları beceri ve yaratıcılıklarıyla öne çıkmış, Abdülhamid, bütün erki elinde toplarken modern bürokratik aygıtlardan ve siyasal ideolojiden yararlanmış, İTC'nin asker-sivil bürokratları ise siyasal iktidarı bir 'diktatör' partinin ve ideolojinin önderliğinde kullanmıştır. Tarihsel konjonktür ve ideolojiler farklı olsa da yönetim anlayışları otoriter bir tarzda olmuştur. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.89-90.

120 Kısaca bürokrasinin gücü olan merkeziyetçilik, 18.yüzyıldan 19.yüzyıla geçerken devletlerin geçirdiği bir dönüşümdür. Ortaylı, merkeziyetçiliği mali, idari ve hukuki alanda bir standartlaşma ve bütüncül bir denetim mekanizması olarak değerlendirmektedir. Ortaylı, *age*, s.123.

121 Otokrasi terimi bu dönemde Çarlık Rusya'daki rejimi tanımlamak için kullanılmıştır. Terim, sadece baskıcı, özgürlükleri kısıtlayan, yolsuzlukların ve polisiye önlemlerin öne çıktığı bir rejimi işaret etmek için kullanılmamış, aynı zamanda Rus Çarını yüceltmek için de "veliko Samoderjets-Büyük Otokrat" ifadesi kullanılmıştır. Ortaylı, bu rejimin, 20.yüzyıl totaliter rejimlerden farklı olduğuna da işaret etmiş, otokrasinin denetimli bir modernleşme gerçekleştirdiğini, eksik olan şeyin siyasal özgürlük, siyasal katılım ve siyasal çoğulculuk olduğunu belirtmiştir. İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s.38-40.

122 Örneğin sultanın ve sadrazamın otoritesine bir ölçüde Hariciye Nazırı, Serasker, Maliye Nazırı; vilayetlerde valinin otoritesine ise defterdarlar ve ordu komutanları katılmışlardı. Ortaylı, *age,* s.92.

gittikçe varsıllaşan gayr-i Müslimler zamanla Müslüman zümreyi rahatsız etmiş, oluşan bu huzursuzluk ortamı, Osmanlı yönetimine karşı tepkiler doğmasına neden olmuştu. Bu tepkilerden öne çıkanı *Fedailer Cemiyeti*[123] olarak bilinen gizli bir örgütün faaliyeti oldu. Örgüt, Sultan Abdülmecid ile bazı adamlarını şeriat adına öldürmek ve yerine şehzade Abdülaziz Efendi'yi tahta çıkarmak için faaliyete geçmiş, ancak eylem, bir ihbar sonucu açığa çıkınca gerçekleştirilememişti. Eyleme katılacak olanlar yakalanmış ve bir kısmı Çengelköy'deki Kuleli Kışlası'na hapsedilmişti. Akşin, örgütün Abdülmecid yönetimine tepkiden başka, Islahat Fermanı düzenlemelerine ve oluşan sefahate karşı da bir tepki olduğunu ifade etmektedir.[124] '*Kuleli Vakası'* olarak adlandırılan olay, imparatorluğun genel gidişine tepki gösteren bir grup vatandaşın gizli bir örgüt kurarak ve güç kullanarak yönetimi ele geçirme çabası olarak değerlendirilebilir. Ancak bu muhalefet çabaları örgütsüz, dağınık ve bir programdan yoksundu. Muhalefet için 1860'lı yılları beklemek gerekiyordu.

1.3. Osmanlı'da İlk Örgütlü Muhalefet: Yeni Osmanlılar ve Faaliyetleri

Tanzimat reformları ile bir taraftan çağın gerisinde kalmış kurumlar yeniden organize edilirken, diğer taraftan devlet örgütü, idari, mali ve askeri alanlarda bir kontrol mekanizması oluşturmaya ve bunu denetlemeye çabalamıştı. Osmanlı devlet ve toplum yapısının dönüştürülmesinin yarattığı denetimi sorunu, siyasal alanda örgütlü bir muhalefeti doğurmuştu. Tanzimat reformcuları, modernleşme/batılılaşma sürecindeki toplumlarda rastlanan yenilik-gelenek çatışması ekseninde, geleneksel grupların muhalefet ettiği odaklar haline gelmişti. Bu örgütler önce gizliden sonra da açık biçimde sarayı ve yönetimi hedef alan bir muhalefet hareketine girişti. Aşağıda, bu örgütlü muhalefetin ortaya çıkışı açıklanmaya çalışılacak ve bu muhalif hareketin özünde gizlenmiş otoriter unsurların, Osmanlı-Türk siyaset kültürünün şekillenmesinde nasıl etkili olduğuna değinilecektir.

---

123 Cemiyetin bazı üyelerinin suikast yapabilecek kimseler olduğu için bu adla anıldığını belirten Tökin, yenilik ve batılılaşma taraftarı asker-sivil memurlarla yenilik karşıtı şeyh ve hocaların, yani birbirine karşıt fikirleri olanların Abdülmecid'in tahttan indirilmesi konusunda hedef birlikteliğinde olduklarını ifade ediyor. F. Hüsrev Tökin, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)*, Elif Yayınları, İstanbul, 1965, s.17. Örgütün kurucuları Ferit Çerkes Hüseyin Daim Paşa ve Süleymaniyeli Şeyh Ahmet'ti. Sina Akşin, "Siyasal Tarih", *Türkiye Tarihi*, Cilt 3, Osmanlı Devleti 1600-1908, Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1997, s.133. Kuran, hareketteki temel gerekçenin memleket idaresinden hoşnutsuzluk olduğunu belirtiyor. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945, s.6. Zürcher, olayı, reformlarla birlikte artan Hristiyan güç ve zenginliğine karşı bir tepki olarak değerlendiriyor, Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s.107.

124 Akşin'e göre hareket, ilk Meşrutiyetçi tepkidir. Sina Akşin, "Siyasal Tarih", s.135-36; Kuran, örgütü faaliyete geçiren güdünün yalnızca dinsel bir düşünceden kaynaklanmadığını, 'Didon Arif' ve 'Şinasi' gibi karakterlerin de hareketin içinde yer almasından dolayı oluşumda ıslahat ve hürriyet düşüncelerinin de hesaba katılması gerektiğini belirtiyor. Hatta eylemin hürriyete doğru bir ilk adım ve Jön Türk cemiyetinin avangardı olarak değerlendirilebileceğini belirtiyor. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler,* s.7-9.

Tanzimat reformlarını yürüten Osmanlı yöneticileri 19. yüzyılın idari kurumlarında yetişmişler ve Batılı bir eğitim almışlardı.[125] Bu dönemde dört önemli devlet adamı; Mustafa Reşit Paşa, Ahmed Cevdet Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa, reformcu ancak gerçekte tutucu olan devlet adamlarından iktidarı devralmış ve reform programını yürütmekle görevlendirilmişlerdi.[126] Bu aydın zümre, batılılaşmanın gerekliliğine inanıyor ancak yapılan/yapılacak reformların yürütülmesine ilişkin konularda kendi aralarında fikir ayrılıkları yaşıyordu. Tanzimat döneminin ilk sadrazamı olan Mustafa Reşit Paşa ile onun döneminde yetişen ikinci kuşak Tanzimatçılar Ali ve Fuat Paşalar arasındaki bu ayrılıkta; Reşit Paşanın başını çektiği grup *ılımlı* bir batılılaşma düşüncesini zihinlere yerleştirmeye çalışırken Ali ve Fuat Paşalar ise *hızlı* ve *ileri* bir batılılaşmadan yana olmuşlardı.[127] Diğer taraftan, modernleşmenin hızı ya da kapsamı ne olursa olsun bu süreci yaşayan tüm toplumlarda görüldüğü gibi Osmanlı toplumunda da aydınların batılılaşma hareketlerine karşı bir tepki gelişmeye başlamıştı.[128]

Reformlara karşı halkın gösterdiği geleneksel tepki yüzeyseldi ve Babıali, geleneksel kesimden gelen herhangi bir zorlama ya da engellemeyle karşılaşmadı. Ancak yüzyılın ikinci yarısında, reformları gerçekleştiren grubun arasında beliren anlaşmazlıklar, asıl muhalefet hareketinin bu zümrenin içinden çıkmasına neden oldu. Reformcular kendi aralarında bölündü ve bir grup sahip olduğu kültürel birikim ve kitle iletişim araçlarıyla (gazete ve dergi) muhalefete başladı. Muhalif grup, çıkardığı gazetelerle hükümetin otoriter yönetimine karşı eleştirilerde bulundu ve hem hükümetin hem de kamuoyunun dikkatini çekmeyi başardı.[129] Ancak gazetecilerin reform eleştirilerine karşı Sultan Abdülaziz tedbir aldı; 1864 yılında çıkarılan *Matbuat Kanunu* ile basına sansür koyuldu. Sansürün ardından muhalif grup gizli bir örgüt kurma kararı

125 Bab-ı Ali'nin Tercüme Odası ve Tahrirat-ı Hariciye kalemlerinde yetişen batılı tipteki bürokratlar hem Avrupa dilini konuşuyor hem de Batılı bir yaşam sürüyordu. Tanzimat döneminin aydın bürokratları olan Reşit, Ali, Fuat, ünlü ıslahatçı Mithat Paşa ve yasa hazırlayıcı Ahmet Cevdet Paşa gibiler yetenekleri ve kültür seviyeleri ile farklılık yaratmışlardı. Osmanlı'da 19.yüzyılda yetişen aydın grup hakkında daha fazla bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.229-263.

126 Bu tutucu reformculardan önde gelenler; Mehmed Emin Rauf Paşa, Hüsrev Paşa, Akif Paşa ve Pertev Paşa idi. İlber Ortaylı, *age,* s.230.

127 Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,* s.95

128 Tanzimat'ın yetiştirdiği tüm devlet adamları aynı hüner ve donanıma sahip olamamıştı. Bazıları batıyı taklitten öteye geçememişler, yaşam tarzları ile de geleneksel Müslüman çevrelerin tepkilerine hedef olmuşlardı. Zürcher, *age,* s.106.

129 1861'de yayın hayatına başlayan Tercüman-ı Ahval'de başyazar olan İbrahim Şinasi bir yıl sonra kendi gazetesi olan Tasvir-i Efkâr'ı çıkarmaya başlamış ancak hükümeti eleştiren yazıları tepki çekmeye başlayınca gazeteyi bir başka muhalif arkadaşı Namık Kemal'e devretmiştir. Namık Kemal yönetiminde gazete iyiden iyiye radikalleşmiştir. Zürcher, *age*, s.108. Diğer bazı muhalif gazeteler şunlardı: Namık Kemal-Mirat sonra Tasvir-i Efkâr, Ali Suavi-Muhbir (1867), Hürriyet ve Ulum.

aldı. 1865 yılında *İttifak-ı Hamiyyet*[130] adıyla kurulan bu gizli örgüt, Sultan Abdülaziz döneminin 'hürriyetsizliğinden' şikâyet ediyor ve Sadrazam Ali Paşanın 'dikta yönetimine' karşı çıkıyordu.[131] Gazetelerde başlayan eleştiri furyasına eski nazır ve Mısır'daki Hidiv soyundan olan Mustafa Fazıl Paşa da destek verdi ve hükümeti eleştiren yazılar yazdı.[132] Muhaliflerin gazetelerinde yayımlanan bir mektupta, Mustafa Fazıl Paşa kendini *'Genç Türkiye'*nin temsilcisi olarak tanıttı ve liberal görüşlü muhalif gruba destek verdiğini belirtmekten kaçınmadı. Ancak hükümet, basında çıkan bu haberlere sert tepki gösterdi ve mektubu yayımlayan gazeteciler sürgüne yollandı. Mısırlı aristokrat Mustafa Fazıl Paşa, sürgüne gönderilen gazetecileri Paris'e davet etti ve onların himayesini üstlendi. Paris'te kendilerine uygun bir ortam bulan Osmanlı aydınları kendi aralarında birlik sağlamakta zorlansalar da İstanbul'a gizlice sokulan gazeteler aracılığıyla daha önce pek telaffuz edilmeyen *'hürriyet ve meşrutiyet'* fikirlerini tanıtmaya ve yaymaya çalıştılar. Böylece, kendisi yurt dışında olan ama etkisi belli başlı Osmanlı kentlerini sarmaya başlayan bir muhalefet odağı oluştu; bu muhalefet odağı, *Yeni Osmanlılar* ya da *Jeunes Turcs* adlarıyla tanınacaktı.[133]

Yeni Osmanlıların hamisi Mustafa Fazıl Paşa, bir Osmanlı sultanının ilk kez barışçıl ve turistik amaçlarla çıktığı Avrupa seyahatinde Sultan Abdülaziz'e eşlik etti ve bu seyahatte aralarındaki buzları eritti. Sultan ile Paşa'nın anlaşması, örgütsel ve finansal bir dayanağa sahip olmayan cemiyet üyelerinin sarsılmasına neden oldu; homojen bir anlayışa sahip olmayan grup üyeleri arasında ayrılıklar ortaya çıktı. Birbirinden bağımsız çeşitli hiziplere bölünüp yurt dışında farklı merkezlere

130 Akşin, Örgütün asıl adının *Meslek* olduğunu, örgütü kuranlar arasında da "Necip Paşa torunu Mehmet", "Kayazade Reşat", "Menapirzade Nuri", "Suphi Paşazade Ayetullah", "Namık Kemal" ve "Mustafa Refik"in olduğunu belirtiyor. Akşin, agm, s.144. Koray ise, "Meslek" ya da "Meslekname" adlı bu kuruluşun, yurtdışında kurulan Yeni Osmanlılar adlı örgütle bir ilişkisinin olmadığını, amaç ve çalışma tarzı bakımından birbirinden çok farklı olduklarını belirtmiştir. Yanlışlığın, Ebuzziya Tevfik'in konuyla ilgili eserlerinde söylediklerinin yazarlar tarafından hiçbir tenkide tabi tutulmadan kabul edilip benimsenmesinden kaynaklanmıştır. Koray, Meslek'in 1867 yılından önce 1865 yılında kurulduğunu belirtir ve "İttifak-ı Hamiyyet" adının da Namık Kemal üslubu bir yakıştırma olduğunu iddia ederek gerçek adının Meslek ya da Meslekname olduğunu ifade eder. Enver Koray, "Meslek Kuruluşu ve Faaliyeti", *Belleten*, cilt 54, s.211, Aralık 1990, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.1151-1165.

131 Neyi talep ettiklerinin belirsiz olduğunu ve hareketin meşrutiyetçi bir renk almasının sonradan gerçekleştiğini belirten Akşin, aslında Meşrutiyet taleplerinin imparatorluk çapında yayılmasının aydınlar üzerinde bir etki yaptığını belirtir. Zira Sırbistan, 1835 yılında anayasal bir rejime geçmiş, Mısır anayasası 1866 yılında yürürlüğe girmiş ve yine aynı yıl Romen parlamentosu da faaliyete başlamıştır. Akşin, a.g.m., s.144. Kimine göre cemiyeti kuranlar baştan beri anayasal ve parlamenter bir yönetim biçimi getirmeyi amaçlamışlardı. Zürcher, *a.g.e.,* s.111; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.10.

132 Mısır'daki Mehmet Ali Paşa soyundan gelen Mustafa Fazıl Paşa, hidivlik konusunda Sultan Abdülaziz'in fermanını kendi çıkarlarına aykırı bulduğu için sultanı eleştirmeye başladı ve çarenin meşrutiyet yönetiminde olduğunu belirten meşhur mektubunu kaleme aldı. Zürcher, *a.g.e*, s.111; Akşin, a.g.m. s.144.

133 10 Ağustos 1867'de kurulan cemiyetin kurucuları Ziya, Namık Kemal, Nuri, Ali Suavi, Mehmet, Rıfat ve Agâh Efendi idi. Akşin, a.g.m., s.145. Zürcher, gruba ismi Mustafa Fazıl Paşa'nın taktığını belirtiyor. Zürcher, *a.g.e.,* s.111. Ortaylı, Yeni Osmanlılar deyiminin Fransızca karşılığının *Jeunes Ottomans* olması gerekirken Osmanlının ulus olarak bir karşılığı olmadığından "*Genç Türkler-Jeunes Turcs*" çevirisinin yaygınlaştığını belirtir. İlber Ortaylı, *a.g.e.,* s.270.

savruldular; Avrupa'nın çeşitli merkezlerinden yaptıkları muhalefet, canlılığını yitirdi ve *Yeni Osmanlı* üyeleri, biri hariç, yurda dönüş yaptı.[134]

Yeni Osmanlı Hareketi, 1865-1869 yılları arasında daha çok yurt dışında faaliyet göstermiş bir grubun, hükümet politikalarını, basın yoluyla eleştirdiği bir muhalefet hareketiydi. Hareket, doğrudan iktidarı hedef almamıştı; bir düşünce ve propaganda eylemi olmuştu. Grup üyelerini harekete geçiren dürtüler; sultanın sorumsuz harcamaları, keyfi vergilendirme ve halka siyasal hakların verilmesi talebiydi. Bu taleplerin yerine getirilmesiyle hem Hristiyan unsurların ayrılık gerekçeleri ortadan kaldırılacak hem de onlar adına yapılan/yapılacak Avrupa müdahaleleri son bulacaktı. Yeni Osmanlılar, Batı kültürünü yakından tanımışlardı, Avrupa başkentlerinde yaşıyor, ancak kendilerinden önceki kuşaklar gibi muhafazakâr/geleneksel ve İslamcı yaşam biçimine sıkı sıkıya bağlıydılar.[135] Grup üyeleri hem İslamiyet'in hem de Osmanlının *'altın çağ'*ına özlemle bakıyordu. Tanzimat'ı, *'bürokratik istibdat'* dönemi olarak görmüşler, Ali ve Fuat Paşanın reformlarını ise geleneksel Osmanlı-İslam değerlerini hiçe sayması ve Avrupa'nın yüzeysel taklit edilmesi bakımından eleştirmişlerdi. Yeni Osmanlılara göre çözüm yolu temsili, anayasal ve parlamenter bir yönetim biçiminin kurulmasıydı.[136] Böylelikle Müslüman ve gayr-i Müslim tüm unsurlara ayrım yapılmaksızın *'Osmanlı vatandaşı'* olarak değer verilecek ve tüm toplumun devlete sadakati sağlanacaktı.[137] Bu yönleriyle Yeni Osmanlı hareketi, Osmanlı-Türk siyasal hayatında batılı anlamdaki ilk özgürlük hareketiydi.[138] Cemiyetin, kısa ömrüne rağmen

---

134 Ali Paşa'nın 1871'de ölümü yurda dönüşleri hızlandırmıştı. Yurda dönmeyen Ali Suavi, Londra'da "Muhbir", Paris'te "Ulum" gazetelerini ve "Kamus-ül Alam Velmaarif"i çıkardı. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.19.

135 Liberalizm ve milliyetçilik, Avrupa dillerini, özellikle Fransızcayı bilen muhalif aydınların düşüncelerini şekillendirmişti. Zürcher, *age*, s.107-08.

136 Gelenekçi ve muhafazakâr yapılarına rağmen Yeni Osmanlıların mücadelelerinin parlamentarizm ile sınırlı tutulmaması gerektiğini belirten Ortaylı, bu aydın kuşağın edebiyattan gazeteciliğe, tarihten ekonomiye, idari yapıdan toplumsal yapıya kadar birçok konunun gündeme gelip tartışılmasında önemli rol oynadığını belirtir. İlber Ortaylı, *a.g.e.,* s.272.

137 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, YKY, İstanbul, 1998, s.121-23; Akşin, "agm", s.145-46; Zürcher, *age,* s.108-09. Cemiyet, Tanzimat'ın hakkını teslim etmekle birlikte reformların dışa karşı göz boyama olduğunu düşünüyor, yönetimin keyfi ve mutlakiyetçi tarzının ekonomik çöküşe ve yabancı etkisinin artmasına neden olduğunu ve Müslümanların çıkarlarının zedelendiğini belirtiyordu. Tanör, *age,* s.123.

138 Sina Akşin, "a.g.m.", s.143. Kamuoyu yaratmak ve bilinçli bir şekilde onu yönlendirmek de Yeni Osmanlıların ilk kez yaptıkları arasındadır. Zürcher, *age,* s.112.

hem Abdülaziz'in devrilmesine kadar olan dönem hem de sonraki *Jön Türk*[139] hareketine ilham kaynağı olması bakımından, etkisi uzun erimli oldu.[140]

1.4. Meşrutiyet'in İlanı, Abdülhamit'in Saltanatı ve Yeni Bir Muhalefetin Doğuşu: Jön Türkler

Yeni Osmanlı hareketi, yönetici elit sınıf içinde küçük bir topluluk, gevşek bir örgütlenme ve kısa süreli (5 yıl) bir muhalefet deneyimi olmuştu. Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyeleri, 1870'li yılların başında yurda geri döndü ve muhalefet hareketi canlılığını yitirdi. Bundan sonraki süreçte Yeni Osmanlı üyeleri yurt dışında bağımsız olarak basın-yayın yoluyla faaliyetlerine devam etti. Cemiyet üyeleri, 1876 yılına kadar lider olarak Mithat Paşa'yı gördü. Zira *'Yeni Osmanlılık'* fikrinin uygulamaya geçişi, yani meşrutiyetin ilanı Midhat Paşa liderliğinde mümkün olacaktı. Bu bağlamda Midhat Paşa, parlamentonun açılması ve bir anayasanın yürürlüğe girmesi için çalışmalar yürüttü.[141] Sultan Abdülaziz yönetimine karşı tepkilerin dozunun arttığı bir dönemde, İstanbul'da 10-11 Mayıs 1876'da *Talebe-i Ulum*[142] isyanı meydana geldi; ardından 29-30 Mayıs tarihinde Sultan Abdülaziz tahttan indirilip yerine meşrutiyeti ilan edeceğine dair garanti veren şehzade Murad sultan olarak tahta çıkarıldı.[143] Kısa bir süre sonra Sultan Murad'ın tahta uygun olmadığına kanaat getirildi ve yerine Sultan II. Abdülhamid tahta çıkarıldı.[144]

---

139 Muhalif hareketin birinci kuşağını *Yeni Osmanlılar*, ikinci kuşağını ise İTC'nin de içinde bulunduğu *Jön Türkler* oluşturur. Ortaylı, Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler ayrımının zaman, ideoloji, örgütlenme ve eylemin niteliği bakımından gerekli ve yerinde olduğunu belirtir. Ayrım için bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.270. Tökin, cemiyetin birinci safhasının Abdülhamid dönemine kadar olduğunu, ikinci safhasının ise II. Meşrutiyet'e kadar olan dönemi kapsadığını belirtiyor. F. Hüsrev Tökin, *a.g.e.,* s.21.

140 Namık Kemal'in liberalizm ile İslam geleneğini kaynaştırma yöntemi ve "vatan" temalı şiir ve yazıları sonraki kuşaklar, özellikle de İslamcı kuşaklar tarafından model alındı.

141 Ortaylı, meşrutiyete geçişin bir ihtilalle değil yönetici grup içindeki bir başka grubun başkaldırısıyla gerçekleştiğini belirtir. Ayrıca bunun basit bir çekişme olmadığını, Osmanlı coğrafya ve siyasal atmosferinin o dönemdeki renkliliğinin etkili olduğunu belirtir. Özellikle de Midhat Paşa'nın idareyi anayasa ve meclisle iyileştirebileceğine dair güçlü inancının etkili olduğunu ifade eder. İlber Ortaylı, *a.g.e.,* s.265-67. Tanör, Kanun-u Esasi'nin ilanının padişah iradesinden ibaret sayılmaması gerektiğini belirtmiş, anayasanın bir 'kriz çocuğu' olarak iç ve dış konjonktürün ürünü olduğunu ifade etmiştir. Örneğin Osmanlı anayasası, hem Fransa, Belçika ve Prusya anayasalarından etkilenmiş hem de Osmanlının kendi kabul ettiği nizamnameler olan Rum Patrikliği Nizamatı (1862), Ermeni Patrikliği Nizamatı (1863), Hahamname Nizamatı (1865) gibi, milletlerin meclis ve anayasa kavramalarından etkilenmiştir. Ancak Tanör, meşrutiyetin arkasında geniş bir toplumsal taban olmadığını da vurgulamak gerekir demektedir. Bülent Tanör, *a.g.e.,* s.129-131.

142 İsyanda Fatih, Beyazıt ve Süleymaniye medrese talebeleri Babıali'ye yürüyüp sadrazam ve şeyhülislamın azledilmesini istemişti. İsyandan sonra Sultan Abdülaziz Mahmut Nedim Paşa'yı azledip yerine Mütercim Mehmet Paşa'yı geçirmiş, Şeyhülislam değiştirilmiş ve Mithat Paşa Vekiller Heyetine alınarak hükümette değişiklik yapılması sağlanmıştı.

143 I. Meşrutiyetin ilanında Mithat Paşa'dan başka Mütercim Rüşdü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Şeyhülislam Hayrullah Efendi başrolü oynamıştı. Yeni Osmanlıların anayasa fikrinin oluşup yaygınlaşmasında etkileri olmuştu ancak Midhat Paşa hariç Meşrutiyet darbesinde yani Sultan Abdülaziz'in hal'inde yer almadılar.

144 Tanör, daha sonra Mithat Paşa'nın başına iş açacak olan "hal' etme" mekanizmasının yine işletildiğini (üç ayda üç sultan değişikliği, Aziz, Murad ve Hamid), bunu yaparken de eylemlerin ulema-asker-bürokrasi işbirliğinde gerçekleştiğini belirtir. Ancak asker, artık yeniçeri değil modernleşen silahlı kuvvetlerdir. Değişikliklerde ise "sizi halk istedi", "millet desteği" gibi iktidarı meşrulaştırıcı unsurlar kullanılmıştır. Tanör, *a.g.e.,* s.126. Hatta

Sultan II. Abdülhamid, tahta çıkışıyla birlikte yayınladığı fermanla Osmanlı parlamento seçimlerinin yapılacağını halka duyurdu. Seçimler, Aralık 1876-Ocak 1877 tarihleri arasında yapıldı ve ilk Osmanlı Meclisi, 19 Mart 1877 tarihinde açıldı.[145] Bir yıl kadar sonra ise Şubat 1878 tarihinde, Sultan II. Abdülhamid Rusya ile olan savaşı (93 Harbi) öne sürerek meclisi tatil etti ve bundan sonraki 30 yıl boyunca Osmanlı parlamentosu faaliyet göstermedi. Sultan II. Abdülhamid, bu süre boyunca mutlakiyetle ülkeyi yönetti.[146] Anayasa tamamen ortadan kaldırılmamıştı ancak anayasanın uygulama sahasına yansıması engellendi.[147] Abdülhamid yönetimi başlarda basın faaliyetlerine müdahale etmedi; 1888 yılındaki basın sansürüne kadar birçok gazete ve derginin yayınlanmasına izin verdi. Sultan Abdülhamid'in Osmanlı devlet yönetimindeki bu ilk yılları idari, mali ve askeri alanlarda merkeziyetçi yapıya yönelik reformlarla devam etti, ancak sultan 1880'li yılların sonuna doğru mizacının da etkisiyle devlet ve toplum üzerinde tam denetim kurmaya ve rejimi mutlak bir monarşiye dönüştürme çabasına girişti.

Sultan II. Abdülhamid, modernleşme çalışmalarına devam etmiş ancak bunun ürünlerinin denetimine de özel bir önem göstermişti. Örneğin 19.yüzyıl modernleşme faaliyetlerinin ürünleri olan batılı tipteki okullar sıkı bir denetime tabi tutulmuştu. Ancak Sultanın iktidarını genişletmeye yönelik bu faaliyetleri, Harbiye, Tıbbiye ve Mülkiye gibi laik okullarda yetişen gençlerin tepkisini çekmeye başladı. Bu eğitim kurumlarındaki öğrenciler ve mezun olan asker-sivil bürokratlar, hem kendilerinden önceki kuşak olan Yeni Osmanlıların işledikleri *'yurtsever'* temalardan hem de *liberalizm* ve *anayasacılık* gibi düşüncelerden etkilenmekteydi.[148] Bu düşünceler ve dünya görüşleriyle yeni kuşaklar, içinde bulundukları toplumsal ve siyasal ortamın hayal ettiklerinden farklı olmasına tepki duyuyordu. Sultanın, iktidarı yeniden Yıldız Sarayı'nda toplaması, parlamentonun faaliyetine son vermesi ve temel özgürlük

---

Sultan Abdülhamid'in tahta çıkarken, Mithat Paşa'ya "Usul-i Meşrutiyet ve meşverete mübteni olmayacak bir hükümeti kabul etmeyeceğini" söylediği belirtilir. Tanör, *a.g.e.,* s.125. Ortaylı, meşrutiyetin ilanında Genç Osmanlılara ilaveten Balkan ulusçuluğunun (anayasal faaliyetlerin) da etkili olduğunu belirtir. Ayrıca dönemin Batılı devletlerinin Meşrutiyeti Osmanlıya yakıştıramadığını belirten Ortaylı, bunun Avrupa reçetesi değil daha çok Osmanlı kafasının bir ürünü olduğunu ifade eder. İlber Ortaylı, *a.g.e.,* s.265-67.

145 Osmanlı Parlamentosu iki meclisten oluşuyordu; Mebusan Meclisi ve Ayan Meclisi. Mebusan Meclisi için seçimler yapılmış, Ayan Meclisi üyelerini ise sultan atamıştır. Mebusan Meclisi'ne 130 milletvekili seçilmiş, seçimlere kimi yerlerde halk ilgi göstermeyince valiler atama yaparak mevcut kontenjanı doldurmuştu.

146 Sultan II. Abdülhamid'le ilgili olarak gerici bir tiran veya "kızıl sultan" ya da Tanzimat reformlarını devam ettiren sultan veya imparatorluğu ayakta tutan "ulu hakan" değerlendirmeleri yapılagelmiştir.

147 Devletin çıkardığı "salname" denilen yıllıklarda anayasa düzenli olarak yayımlanmaya devam etmişti.

148 1886 yılından itibaren Mizancı Murat çıkardığı haftalık Mizan gazetesinde padişaha karşı övgü görünümlü yergilerde bulunmuş ancak taktiği 1890 yılında gazetesinin kapatılmasıyla son bulmuştur. Yine de Murat Bey'in fikirleri, Yeni Osmanlıları Jön Türklere bağlayan halkayı oluşturması bakımından değerlidir. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1992, s.79.

alanlarını kısıtlaması gibi nedenlerle dönemin gençleri, eleştiri oklarını Abdülhamid ve yönetimine çevirdi. Bu tepkiler, yalnızca düşünsel hayatla ve ücra köşelerde yapılan hararetli tartışmalarla sınırlı kalmadı; 1889 yılında, sultanın önem verdiği bir okul olan Askeri Tıbbiye'de bir grup öğrenci, sultana karşı ilk örgütlü muhalefet topluluğunu kurdu.[149] Amacı parlamento ve anayasayı geri getirmek olan bu gençler, cemiyetin adını *İttihad-ı Osmani Cemiyeti* koydular.[150]

Cemiyet, zaman ilerledikçe üye sayısını artırdı; zira Osmanlı toplumunun kültürel yaşamında önemli değişiklikler yaratan eğitim kurumlarının sayısı arttıkça toplum ve devlet yaşamından hoşnutsuz bir kitle de oluşmaktaydı. Ancak şüpheciliğiyle ün yapan Sultanın haber alma mekanizmasının devreye girmesiyle cemiyet üyeleri, hafiyeler tarafından deşifre edildi ve yakalanma endişesi, onları yurtdışına kaçmaya zorladı. Yurtdışına kaçanlardan bazıları, Paris'te, sultana karşı muhalefeti sürdüren eski kuşak meşrutiyetçilerinden bir grupla karşılaştı ve onlara eklemlendi. Bu meşrutiyetçi grubun liderliğini pozitivist bir aydın olan *Ahmet Rıza Bey* yapıyordu. Birleşme kararıyla Ahmet Rıza, örgütün adını *Nizam ve Terakki Cemiyeti* olarak değiştirmeyi teklif etti. Ancak bu teklif, İstanbul grubu tarafından onaylanmayınca cemiyetin adı *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (İTC) oldu.[151]

Cemiyet, yukarıda da bahsedildiği gibi hızla örgütlenmiş, Tıbbiye, Mülkiye, Harbiye gibi çağdaş eğitim kurumlarında gizli örgütler kurmanın ötesinde ülkenin her tarafında farklı meslek gruplarından insanları da içine alacak şekilde faaliyet alanını genişletmişti.[152] İTC programında, adalet, eşitlik ve özgürlük ilkeleri ile İslam ve

---

149 Cemiyetin kurucuları İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sükûti, Mehmet Reşit, Hüseyinzade Ali, Hikmet Emin ve İsmail İbrahim'dir. Tökin, *age*, s.32. Ramsour cemiyetin kurucularını İ.Temo, İ.Sükûti, Çerkez Mehmet ve A.Cevdet olarak gösterir. Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat Terakki-1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*, Çev. Hacasan Yüncü, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 2009, s.29. Ramsour, cemiyetin Askeri Tıbbiye'de kurulmuş olmasında, burada okuyan gençlerin kafalarının henüz babaları tarafından şekillendirilmemiş olmasının ve eğitim olanaklarının payı olduğunu belirtir. Ramsour, *age*, s.30. Temo'ya göre ise İTC'nin kurulması, sultan Hamid'in Tıbbiye'de denetimi ve disiplini artırmak istemesine bir tepki ve bu bağlamda atanan müfettişin öğrenciler arasında yarattığı memnuniyetsizlikti. İbrahim Temo, "Hidemat-ı Vataniye", s.14 vd., akt. Mardin, *age*, s.68. Ayrıca Harbiye, Tıbbiye ve Mülkiye'de 'taşralı' ve 'İstanbullu' ayrımının yarattığı değer farklılığı ve mezuniyet sonrasında buna dayanan imtiyaz farklılığı İTC'nin taşralı kurucu kadrosunu açıklamada yardımcı bir unsurdur. Mardin, *age*, s.69-70.

150 İtalyan Karbonari Cemiyeti (Mason Terör Örgütü) örnek alınarak örgütlenen cemiyetin üyeleri, birbirini, ondalıklı sayılarla tanıyorlardı. Örneğin 2/10, 3/10 gibi, kurucu İbrahim Temo'nun numarası ise 1/1'di. Ramsour, *age*, s.29.

151 F.Hüsrev Tökin, *a.g.e.,* s.32. Bu sıralarda İstanbul, Paris ve Londra'da dört grubun varlığından bahsedilebilir; Selim Faris'in ve "Hürriyet" gazetesinin çevresindeki grup, Türkiye-Suriye Komitesi, A.Rıza ve Halil Ganem çevresi ve dördüncü olarak da İstanbul'daki 'askeri' grup. Mardin, *a.g.e.,* s.76.

152 Sadece ülke çapında değil yurtdışında da faal bir örgütlenmenin gerçekleştirilmesine çalışan topluluk üyeleri kısa zamanda (Paris dışında) Cenevre, Kahire, Londra ve Napoli'de birer şube açmıştı. Çıkarılan gazetelerden bazıları şunlardı: Paris-Meşveret, Cenevre-Osmanlı, Kahire-Kanun-i Esasi, Basiret'ül Şark ve Hak gazeteleri. Jön Türkler 95 Türkçe, 8 Arapça, 12 Fransızca, 1 İbranice olmak üzere 116 gazete neşretti. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.45.

Hristiyan, bütün vatandaşları uyandırmak ve Meşrutiyeti geri getirmek vardı.[153] Bu bağlamda cemiyetin temel amacı, Osmanlının çöküşünü önlemekti. Bunun için modern toplumlarda olması gereken vazgeçilmez unsurlar olarak gördükleri hürriyet, anayasa, parlamento ve eşitlik gibi kavramları öne çıkardılar.

Cemiyetin önderlerinden Ahmed Rıza ve Halil Ganem, 1895 yılında Paris'te iki haftada bir yayınlanan *Meşveret*[154] gazetesini çıkarmaya başladı ve otuz yıl önce Yeni Osmanlıların kendilerine verdikleri *Jeunes Turcs* (Jön Türkler) adını kullandılar. Avrupa'da toplanmaya başlayan muhalefetin arasındaki bağlar zayıftı; düşünsel ve ideolojik birliktelikleri de yoktu. Dolayısıyla bir süre sonra Ahmed Rıza'nın pozitivizmi, inatçı tutumları, *Nizam ve Terakki* isminde ısrar etmesi ve cemiyetin dinsizlikle suçlanması onun gözden düşmesine neden oldu.[155] Ahmed Rıza'nın bu aşırı pozitivist ve inatçı tutumu, pozitivizme mesafeli olan ve dinsel hassasiyetleri bulunan grup üyelerini birbirinden ayırdı ve bölünmeler ortaya çıktı.[156] Ahmed Rıza'ya karşı muhalefetin liderliğini İstanbul ve Kahire'de *Mizan* gazetesini çıkaran Mehmed (Mizancı) Murad yaptı. Muhafazakâr değerlere, İslama ve Hilafete daha fazla önem veren Mehmed Murad, başkan seçildikten sonra örgütün merkezini Cenevre'ye taşıdı.

Bu dönemde Ahmed Rıza ile Mizancı Murad arasında liderlik mücadelesi yaşandı. Ahmed Rıza devrimci değil evrimci bir görüşü savunuyor, sultanı tahttan indirmek, Osmanlıcılık, Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi gibi konularda ise Mizancı ile benzer düşünceleri paylaşıyordu. Ancak pozitivist doktrin uyarınca Rıza, şiddet yoluna başvurmayı reddediyordu; prensiplerinin ve işlerinin bir düzen içinde gelişmesini öngörüyordu. Mizancı ise Pan-islamizm taraftarı olarak dünya Müslümanlarının halifenin önderliğinde bir araya gelmesi gerektiğini ve büyük bir İslam imparatorluğu yaratılması idealini savunuyordu.[157] Ayrıca Mizancı, fanatizmin İslam dininden kaynaklanmadığını belirtirken imparatorluktaki kötülüğün iki kaynağı olarak Abdülhamid'i ve yabancı devletleri gösteriyordu. Türkiye'deki Hristiyan sorununun kaynağı olarak da yine yabancı devletleri ve onların temsilcisi büyükelçileri

153 Tökin, *a.g.e.,* s.33.

154 3 Aralık 1895 tarihinde çıkmaya başlayan gazetenin ilk sayısında cemiyetin programı yer almıştır. Ramsour, *a.g.e.*, s.41. Meşveret ve Mizan, imparatorluk içinde özellikle de yabancıların posta teşkilatı aracılığıyla yayılmış ve etkili olmuştu.

155 Meşveret, 32. sayısından itibaren pozitivist sloganlarından vazgeçmişti ancak saplantısı devam edince çevresinde endişe yaratmayı sürdürdü. Ahmed Rıza'nın düşünceleri için bkz. Şerif Mardin, *a.g.e.,* s.173-220.

156 Zürcher, *a.g.e.,* s. 137. Ortaya çıkan gruplar, 1896 yılında "Osmanlı İhtilal Fırkası", "Tarafsız Yeni Osmanlılar", "Genç Osmanlılar Fırkası" gibi isimler almıştı.

157 Ramsour, *a.g.e.,* s.49. Mizancı Murad'ın siyasi fikirleri için bkz. Mardin, *a.g.e.,* s.77-137.

işaret etmişti.[158] Murat, 1897 yılında Genç Türk hareketinin felsefesini özetleyen broşüründe hanedanın imparatorluğun başında bulunması gerektiğini belirtmiş, Meşrutiyet idaresi için Mithat Paşa anayasasının kuvvetler ayrılığı ilkesini temel almasının mutluluk verici olduğunu söylemişti.[159]

Ahmed Rıza ve Mizancı Murat arasındaki asıl çatışma Rıza'nın enternasyonalliği ve laikliği çevresinde dönmekteydi ancak Pozitivizm ve İslam arasında görünen tartışma aslında Rıza'nın evrensel kozmopolit fikirleriyle Tıbbiyelilerin şiarı *"menafi-i milliye"* (milli çıkarlar) arasındaydı. Bu bağlamda, cemiyetin kurucularından Şerafeddin Mağmumi'nin, Ahmed Rıza'nın yerine cemiyetin başına Mizancı'yı geçirmesi anlam kazanıyordu. Bu dönemde Türkçe Meşveret'in yerine Murat'ın Mizan'ı çıkmaya başladı; Ahmed Rıza'nın tasfiye edilmesiyle birlikte cemiyet, onunla bağların koptuğunu göstermek için merkezini, yukarıda belirtildiği üzere, 24 Nisan 1897 tarihinde Cenevre'ye taşıdı.

Muhalefetin Cenevre merkezli ve Mizancı liderliğindeki dönemi de kısa bir zaman içinde kendi muhalefetini yaratmakta gecikmedi. Jön Türkler, Murat Bey'in programını; siyasi ödünlerinden, vatan ve hürriyet ateşinin yoksunluğundan ve özellikle devleti kurtarmak için Avrupa'dan yardım alma düşüncesini savunması bakımından eleştirdi. Murat Bey'in programında temsil sorunu ikincil önemdeydi; asıl üzerinde durduğu konu, tüm Osmanlılar için ırk ve din ayrımı yapılmaksızın kanun önünde eşitliğin sağlanmasıydı.[160] Bu sıralarda gerçekleşen bir olay ise muhalif grubun üyelerini derinden etkiledi ve Jön Türk hareketi bir süreliğine etkisizleşti. Bu olay, Mizancı'nın Abdülhamid ile bir anlaşmaya varması ve yurda dönüş kararı almasıydı.[161] Böylelikle Mizancı grubu, İTC içinde hem inanılırlığını yitirmiş hem de Ahmed Rıza fraksiyonunu yeniden öne çıkaran ortamı hazırlamıştı. Mizancı'nın İstanbul'a dönmesiyle birlikte Cenevre grubunun başında *Çürüksulu Ahmet Bey* kaldı.[162] Muhalefet hareketi, coşku ve heyecanını kaybetmenin ötesinde liderlerini yitirmenin hayal kırıklığını da yaşıyordu. Ancak talih onlardan yanaydı; sultanın kayınbiraderi

158 Ramsour, *a.g.e.*, s.52.

159 Ramsour'a göre bu politik yaklaşımlar ilkel bir milliyetçilik, emperyalizm ya da dini emperyalizmdi. Genç Türkler azınlıklara yönelik politikalarda emperyalist politikalar üretmişlerdi, ayrıca Balkan azınlıkları gibi Genç Türkler de Avrupalı devletlerin en büyük özelliğinin parlamenter demokrasi olduğunu, tüm dertlerin çaresinin meşruti krallıktan geçtiğini düşünmüşlerdi. Ramsour, *a.g.e.*, s.54-56.

160 Murat, "Mücahede-i Milliye", s.134-37, akt. Mardin, *a.g.e.*, s. 100.

161 1897 yılında Sultan, mutemedi Çerkez Ahmet Celâleddin Paşa vasıtasıyla Mizancıyla anlaşma yapmış ve ona reform yapma garantisi vermişti. Ahmed Rıza ve Halil Ganem ise sultanın vaatlerine inanmamışlar ve sultanla anlaşmaya yanaşmamışlardı. Ramsour, *a.g.e.*, s.59-60.

162 Ayrıca Çürüksulu ile birlikte İshak Sükûti, Tunalı Hilmi, Abdullah Cevdet, Nuri Ahmet, Reşit, Halil Muvaffak, Akil ve Refik Beyler "Osmanlı" gazetesini çıkarma kararı alırlar. Osmanlı'nın ilk sayısı 1 Aralık 1897'de çıkar.

Damat Mahmut Celâleddin Paşa, 1899 yılında Sultan Abdülhamid ile yaşadığı bir anlaşmazlık sonucu iki oğlunu, Sabahaddin ve Lütfullah'ı, yanına alıp Paris'e kaçtı ve burada grubu himaye etmeye başladı.[163] Yurtdışında yaşayan Jön Türkler için Mahmut Celâleddin Paşa, hem yeni bir soluk hem de bir hanedan mensubunun muhalefete katılması bakımından saygınlık getiriyordu. Bundan sonra, ölümüne kadar, ilk Jön Türk kuşağı olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin hamisi Mustafa Fazıl Paşa gibi Mahmut Celâleddin Paşa da yurt dışındaki ikinci kuşak Jön Türklere hamilik yaptı.[164]

1902 yılına gelindiğinde Jön Türkler; farklı eğilimlere, düşüncelere ve ideolojilere sahip gruplardan oluşan ve aralarındaki bağların gevşek olduğu bir örgüt görünümündeydi. Yabancı müdahalesi isteyenler, Ahmed Rıza'nın başını çektiği müdahale karşıtı grup, Tıbbiyeliler, ulemanın oluşturduğu hizipler ve yerel Jön Türklük artık uzlaşamaz hale gelmişti. Bu dönemde cemiyetin halledemediği temel sorun, klasik ideal olan *Osmanlılık* tezinin yerine başka bir ideolojiyi ikame edememesiydi. Çokuluslu yapıya zarar gelmesinden endişeleniliyordu ancak Osmanlılık ülküsünün, özellikle Balkan coğrafyasında etkili olan ulusçuluk hareketlerinden ötürü artık pratiğe geçirilemeyeceği anlaşılmıştı. Cemiyet, bu dönemde Hanioğlu'na göre, Batı medeniyetini ülkeye getirmeye çalışıyordu ancak siyasal bakımdan renksizdi ve çevrede oluşan siyasal talepleri değerlendiremiyordu.[165] Çeşitli görüşlerin ve hiziplerin cemiyet içinde ayrılıklara neden olduğu böyle bir dönemde mücadeleyi daha esaslı ve etkili bir şekle sokmak için Mahmut Celâleddin Paşa'nın oğulları Prens Sabahaddin ve Lütfullah Beyler, *Jön Türk Kongresi* toplanacağını duyuran bir beyanname yayınladı.[166] Böylelikle *Osmanlı Liberalleri Kongresi,* 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında Paris'te toplandı. Çeşitli milletleri temsilen 47 delegenin toplandığı kongrede delegelerin üzerinde anlaşabildikleri tek madde Abdülhamid'in tahttan indirilmesi oldu.[167]

---

163 Sultan ile Mahmud Celâleddin Paşa'nın arasının bozulmasında hem kişisel kaprisler hem de "Bağdat Şimendiferleri İmtiyazı" meselesi etkili olmuştu. İmtiyazın İngiltere'ye verilmesini isteyen Mahmud Paşa'ya karşı Sultan, ayrıcalığı Almanya'ya vermişti. Meselenin içyüzü ile ilgili bkz. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.63-91.

164 Ramsour, *a.g.e.,* s.68-69. Mardin, ekonomik kaynakların yetersizliğinden dolayı hem Yeni Osmanlıların hem de Jön Türklerin bir 'hami'ye (Mustafa Fazıl Paşa ve Mahmut Celâleddin Paşa) sığınmak durumunda kalmasını Rönesans dönemindeki bilim ve sanatçıların elit zümre tarafından desteklenmesine benzetmiştir. Mardin, *a.g.e.,* s. 139.

165 Hanioğlu'na göre bu durum, merkezin neden bir tabeladan ibaret kaldığını açıklıyordu; bilimsel teoriyle az uğraşan çok daha siyasal (milliyetçi) yeni bir ittifakın, örgütü ele geçireceğinin sinyalleri verilmişti. M.Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902),* cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 648-650.

166 "Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza" (Appel General aux Ottomans) başlıklı ve risale şeklinde olan beyanname ile tüm Jön Türkler bir toplantıya davet edildi. Beyanname metni için bkz. Ahmet Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s.135.

167 Kongrenin beyannamesi için bkz. Ramsour, *a.g.e.,* s.80-86.

Kongrede Prens Sabahaddin, Osmanlıyı oluşturan milletlerin kendilerini savunmada serbest olmasını ve Osmanlı hanedanının milletleri birarada tutmaya yeterli olacağı için konfederasyon düşüncesini savunuyordu. Ahmed Rıza grubu ise tüm kötülüklerin kaynağı olarak Sultan Abdülhamid'i görüyor, onun yerine hanedandan başka birinin başa geçmesini ve 1876 anayasasının tekrar yürürlüğe girmesini savunuyordu.[168] Kongrede asıl tartışmalar beklenenin aksine azınlık gruplarıyla Türkler arasında değil; Türk grupların kendi aralarında gerçekleşmişti. Müzakerelerde iki nokta üzerinde duruldu; birincisi, yalnız propaganda ve yayın yoluyla inkılap yapılamayacağı, ikincisi ise yabancı devletleri davet ederek bir ıslahat hareketinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği meselesi idi. Temel çatışma konusu, Avrupalı devletlerin reform konusunda Osmanlıya müdahale etme(me)si meselesi oldu.[169]

Kongre sonunda cemiyet ikiye bölündü;[170] Ahmet Rıza'nın önderliğindeki ekalliyet grubu *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti* (OTİC) adını alırken Prens Sabahaddin önderliğindeki ekseriyet grubu ise *Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti* adını aldı. Bu iki grup, düşünce ve ideoloji, ayrıca farklı çalışma yöntemleri benimsemesi bakımından birbirinden ayrılıyordu. Terakki ve İttihad Cemiyeti, yalnızca düşünce alanındaki çalışmaları yeterli bulmuyor, ihtilale askeri kuvvetlerin de katılmasını gerekli görüyordu. Bu grup, Ahmed Rıza'nın önderliğinde İTC'nin devamı olarak faaliyet gösteriyor, Abdülhamid'i devirip Meşrutiyet idaresi kurmak, anayasayı tekrar yürürlüğe koyup hak ve özgürlükleri güvence altına almak ve batılı bir modernleşmeyi savunuyordu.[171] Prens Sabahaddin'in önderliğindeki grup ise devrimde başarının koşulu olarak yabancı devletlerin desteğini gerekli görüyor, zorbalığı yıkarak meşruti bir yönetim getirmek istiyor, *Teşebbüs-ü Şahsi* düşüncesiyle liberal bir ekonomi

168 Ahmed Rıza grubu milliyetçi, merkeziyetçi ve otoriter eğilimlere sahip olan taraftı. Bu grup, sultanı, halife olarak da değerlendirdiği için Hristiyanlara eşit muamele yapılacağını taahhüt etmiyordu. Bu bağlamda, sultanı halife olarak görmek ve yabancı devletleri kötülük kaynağı saymak bakımından Ahmed Rıza ve Mizancı Murat ortak düşüncelere sahipti. Ramsour, *a.g.e.,* s.87.

169 Ahmed Rıza grubu, yabancı müdahalesini şiddetle reddetmiş; Prens Sabahaddin grubu ise müdahale fikrine olumlu yaklaşmıştı. Ramsour'a göre, bu konuda her grubun düşüncesi önceden bilindiği için ayrıca kongrede meselenin tartışılması, gereksiz bir kavgaya dönüşmüştü ve oluşabilecek bir sinerjinin yaratılması engellenmişti. Ramsour, *a.g.e.,* s.88-89. Ayrıca 'Müdahaleci' ve 'Adem-i Müdahaleci' ayrımının oluşmasında imparatorluk bünyesinde son yıllarda yaşanan etnik ayrılıkçı hareketlerin yarattığı gerilimin birikmesinin payı olmuştu. Mardin, *a.g.e.,* s.158. Kuran'a göre, Ahmed Rıza, Meşveret'te müdahale fikrini savunuyordu ve kongrede aksini savunarak önceki düşüncesiyle çelişmişti. Ahmet Bedevi Kuran, *a.g.e.,* s.153.

170 Prens Sabahaddin dışındaki çoğunluk, merkeziyetçiliği ve Osmanlı adı altında (bir üst kimlik) birleşmeyi ve milli bir burjuvazi yaratılmasını amaçlıyordu. Ramsour'a göre, kongrenin tek somut sonucu, Prens Sabahaddin Grubu ile Ahmed Rıza grubunun ayrılıklarının derinleşmesi oldu. Ramsour, *a.g.e.,* s.89.

171 Kuran'a göre, OTİC'in amacı Meşrutiyeti ilan etmekti ancak bunun ne suretle gerçekleştireceğini bilmiyordu; açıkçası neşriyattan başka bir hedefi takip etmeyi düşünmüyordu. Ahmet Bedevi Kuran, *a.g.e.,* s.154.

anlayışını savunuyor ve ekonomik ve sosyal bakımdan bireyciliği benimsiyordu.[172] Ayrıca idarede *Adem-i Merkeziyet ve Tevsii Mezuniyet* (yerinden yönetim ve yetkilerin genişletilmesi) ilkesine uygun olarak merkezi idare yerine mahalli idareyi kurmayı amaçlıyordu. Grup, Tökin'e göre Türkiye'de ilk defa açık bir ideolojiye sahip bir hareketin temsilciliğini yapıyordu.[173]

1902 Kongresi sonrasında cemiyetin ikiye bölünmesi, Abdülhamid yönetimine karşı birleşen muhalefetin bir süreliğine zayıflamasına yol açtı. Ancak Sultan ve uyguladığı *'istibdat'* rejimine karşı geliştirilen tepkiler ve kurulan gizli örgütler hızını kaybetmiyordu. Cemiyet, teoride yaşadığı anlaşmazlıkların ve uygulama alanındaki kararsızlıkların içinde boğuşurken yeni bir grubun varlığıyla canlılık kazandı. Bu yeni grup, cemiyetin, 1908 yılında gerçekleştireceği ihtilalde önemli bir yere sahip olacaktı; 1908 devrimini gerçekleştiren bu grup, ne Avrupa'daki Jön Türklerin bir koluydu ne de yurt içindeki muhalif hareketin bir varisiydi. Devrimi gerçekleştirenler, eski isim ve örgüt yapısını kullanan ancak yeni bir hareketi temsil eden bir gruptu; bu örgüt, imparatorluğun Makedonya'daki kozmopolit şehirlerinden biri olan Selanik'te 1906 yılında kurulan *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* (OHC) idi.[174] Bağımsız olarak ortaya çıkan bu grubun oluşmasında başkentteki sultanın varlığı ve hafiye teşkilatının gücü etkili olmuştu; zira Sultana karşı muhalefet çoğunlukla İstanbul dışında farklı adlarla örgütleniyordu.[175] Örgüt, kısa bir süre içinde faaliyetlerini artırmış, Jön Türk mirası olan muhalif düşüncelerini Makedonya'nın çeşitli köy ve kasabalarında hızla yaymıştı. Örgütün asıl yayılıp genişlediği yer ise 3.Ordu idi. Kısa süre içinde, Makedonya'da

---

172 Prens Sabahaddin, Edmond Demolins'in eserlerinden yaptığı tahlille *Adem-i Merkeziyet* ve *Hür Teşebbüs* fikrine varmış, 'Batıyı', Osmanlı toplumsal-kültürel konjonktürünü dikkate almadan devşirmişti. Bu durum, dar bir elit çevrede yetişmiş olmasıyla bağlantılı olabilirdi. Ramsour, *a.g.e.,* s.95-101. Mardin'e göre, toplumu incelemenin aile ve bireyden başlaması gerektiği düşüncesi, Le Play'den Demolins aracılığıyla Prens'e ulaşmıştı. Sabahaddin'in tezi, Anglo Sakson ülkelerindeki bireyselliğin (gelişmişlik) devlet yönetimine yansıması adem-i merkeziyet; bireyselliği önemsemeyen ülkelerin ise merkeziyetçilikti üzerine kuruluydu. Ancak Mardin'e göre, Prens yanılıyordu; Anglo Sakson ülkelerindeki endüstriyel medeniyeti yaratan insan tipini adem-i merkeziyet eğitimi değil aksine sanayileşmeyle koşut olarak gelişen merkeziyetçi yapı yaratmıştı. Mardin'e göre Sabahaddin, Le Play ve Demolins'in sosyoloji tekniklerini siyasi alana taşımada aceleci davranmıştı. Ancak bu telaşa düşmesine de kendisinden acele bir program bekleyen Jön Türkler sebep olmuştu. Mardin, *a.g.e.,* s.290-98.

173 Bu grup yayın faaliyeti de yapmış, Paris'te "Terakki" gazetesini ve Şair Hüseyin Siyret Bey'in başmuharrirliğini yaptığı "Osmanlı" gazetesini çıkarmıştı. Tökin, *a.g.e.,* s.34-35; Ahmet Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s.154.

174 Örgütün kurucuları, Rahmi Bey, Talat Bey, İsmail Bey (Canbolat), Mithat Şükrü Bey (Bleda), Albay Cemal ve Fethi Bey'di. Karbonari teşkilatı biçiminde örgütlenen cemiyet üyeleri 4-5 kişilik hücreler vasıtasıyla çoğalıyor ve üyeler, kendi grubu dışında kimseyi tanımıyordu. Bir başkan tayin etmeyen örgüt, mason localarıyla da işbirliği yapmıştı. Ancak bu işbirliğinin temelinde dinsel bir neden mi yoksa sultanın devrilip liberal bir ortamın yaratılması mı yatıyordu, belirsizdi. Ramsour, *a.g.e.,* s.126. Cemiyetin Mason, Bektaşi ve Melami gruplarıyla olan ilişkisi için bkz. Ramsour, *a.g.e.,* s.120-28.

175 Bunlardan birisi Mustafa Kemal'in ilk görev yeri olan Şam'da 1906 yılında katıldığı "Vatan" cemiyetiydi. Hacı Mustafa Bey'in liderliğini yaptığı örgütün üyeleri arasında Yüzbaşı Müfit Bey ve Süleyman Bey de vardı. Hayfa ve Kudüs'te şubeler açılmış ancak etkin olamamıştı. Ramsour, *a.g.e.,* s.111. Ayrıca, "Osmanlı İttihad ve İnkılap Cemiyeti" (1904), "Cemiyet-i İnkılabiye" (1904), "Selamet-i Umumiye Klübü" (1906-07), "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" (1906), "Ohri Cemiyet-i Hususiye-i İslamiyesi", "Cemiyet-i Ahadiye-i Osmaniye", "İhtilalci Asker Cemiyeti" ve "Harbiye Yüksek Mektepleri İttihadı" kurulan diğer örgütler arasındaydı. Tökin, *a.g.e.,* s. 36.

İttihatçılık ve Sultan Hamid karşıtlığı hızla yayıldı; Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, muhalif gruplar için önemli bir çekim merkezi haline geldi.[176] Ülke çapında örgütlenmenin hız kazandığı böyle bir dönemde *İkinci Liberaller Kongresi* (1907) toplandı. Kongrede yurtdışındaki Jön Türklerle birleşme kararı alındı; örgütün yeni ismi *"Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti"* (OTİC) oldu.[177] Kongrenin kurmuş olduğu *Devamlı Komite,* hükümeti devirip yerine temsili bir hükümet getirmek ve bunu temin etmek için ihtilal dâhil her türlü yola başvurmak kararını uygulamaya geçirmeye çalışacaktı.[178] Balkanlarda ve 3.Ordu içinde güçlü bir konuma yükselen OTİC'in, bundan sonraki temel hedefi Abdülhamid yönetimini devirmek oldu. Böylelikle cemiyet, daha önceki Jön Türk hareketine göre 'aktivizm' taraftarlığı bakımından farklı olduğunu gösteriyordu. Bundan sonra, cemiyetin etkili isimleri haline gelen Bahattin Şakir ve Dr. Nazım gibi organizasyon ve propaganda becerileri yüksek üyeleri, bir ihtilal sürecini başlattılar.[179] Cemiyet, Abdülhamid'i tahttan indirmek için uygun ortamı beklemeye başladı.

1.5. Jön Türk Muhalefetinin Başarısı: İkinci Meşrutiyet'in İlanı

Jön Türk muhalefeti, meşrutiyet yönetimi taraftarıydı ancak meşrutiyet, bir dizi olayın belirli bir zaman aralığında biraraya gelmesiyle ilan edilebildi. Meşrutiyete yol açan bu olaylardan öne çıkanı *Makedonya Sorunu* oldu.[180] Makedonya'nın çeşitli bölgelerindeki çete ve komitelerin ayrılıkçı faaliyetleri ile yabancı devletlerin bölgeye müdahalesi burada görevli olan mektepli ve milliyetçi Osmanlı subaylarını endişeye düşürmüştü. Bu genç subaylar, Osmanlı yönetimini gelişmelere tepkisiz kalmakla suçlamış ve harekete geçme kararı almışlardı. 3 Temmuz 1908 tarihinde Resne'de Ahmet Niyazi ve Enver Bey askerleriyle birlikte dağa çıkıp isyan etti. Dağa çıkışı hızlandıran süreç, Abdülhamid'in Manastır'daki ajanlarının İTC'nin içine sızma

176 Mustafa Kemal'in Selanik'e taşıdığı "Vatan" cemiyeti OHC'ye eklemlenmişti. William Hale, *1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, Çev. Ahmet Fethi, Hil Yayın, İstanbul, 1996, s.40. Bir süre sonra yurt dışındaki (Paris) Jön Türkler de OHC ile birleşme kararı aldı. Cemiyet üyelerinden Ömer Naci ve Hüsrev Sami Kızıldoğan, sultan hafiyelerinden kaçıp Paris'e gittiklerinde Ahmed Rıza'yı daha yakından tanımış ve birleşme kararı almışlardı. Ramsour, *a.g.e.,* s.135.

177 27 Eylül 1907'de gerçekleşen birleşmenin bildirisi için bkz. Ramsour, *a.g.e.,* s.136-37; William Hale, *a.g.e.,* s.39-40.

178 Yayınlanan beyannamede, "Sultan Hamid'i tahttan feragatine icbar, idare-i hazıranın tebdili, Usul-ü Meşveret ve Meşrutiyetin tesisi" hedeflenmişti. Tökin, *a.g.e.,* s.37; Ramsour, *a.g.e.,* s.139. Bundan sonraki süreçte kendisine hürmet gösterilen Ahmed Rıza ve fikirleri geri plana itildi, asıl güç, perde arkasından cemiyeti yöneten, çoğunluğunu 3.ordu subaylarının oluşturduğu kliğin eline geçti.

179 Asıl örgütleyici ve aktivist güç Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kadroları olmuştu. Genç Türk asker-sivil memurlardan oluşan bu aktivist kadro, liberal, reformist ve ulusçuydu, yani klasik burjuva niteliklerine sahipti. Bülent Tanör, *a.g.e.,* s.174.

180 Bir Osmanlı eyaleti olan Makedonya, Kosova, Selanik ve Manastır kentlerinden oluşuyordu.

ihtimalinin belirmiş olmasıydı.[181] Niyazi Bey, dağa çıktıkları tarih olan 3 Temmuz'un ertesinde Osmanlı mülki kurumlarına bir bildiri gönderdi. Bildiride isyanın nedeni *"...Haksızlıklar ve eşitsizliklerle savaşmak... Ve hükümeti tekrar anayasayı yürürlüğe sokmaya zorlamak"* olarak belirtilmişti.[182] İsyan, ordu içinde ve Rumeli'de hızla genişleyip büyüdü.[183] Saraya, Makedonya'dan ve muhtelif yerlerden çekilen telgraflar ve *Firzovik Olayı*,[184] Sultan II. Abdülhamid'in durumun vahametini kavramasına yetmişti ve 23 Temmuz 1908 günü yayınlanan bir irade ile 1876 Kanun-u Esasi'sinin tekrar yürürlüğe girdiği ilan edildi.[185] Bundan sonra, sultanın, Meclis-i Mebusan'ı toplantıya çağıran *İrade-i Seniye'si* ve Kanun-ı Esasi'nin yürürlükte olduğunu duyuran *Hatt-ı Hümayun'*u yayınlandı. Bu belgeler ile anayasal düzene geçildiği ilan ediliyor ve otuz yılı aşkın süredir devam eden mutlakiyetin sona erdiği kabul ediliyordu.

Meşrutiyet, sultanın, tebaası ile birlikte anayasa hükümlerine tabii olduğu, parlamentonun belirli ölçülerde yasama işlevi gördüğü, yarı-temsili bir anayasal monarşi sistemidir. Osmanlı siyasal yaşamında anayasal dönemi yeniden başlatan II. Meşrutiyet, bu bağlamda Türkiye'deki siyasal kültürün gelişiminde önemli bir yere sahip olacaktır. Bu dönemde siyasetin alanı genişlemiş, aktörleri artmış, çok partili parlamenter rejime geçilmiş, anayasa, seçim, parlamento, iktidar ve muhalefet gibi demokratik kavram ve kurumlarla tanışılmış, Batıcılık ve Türkçülük gibi fikirler Cumhuriyet dönemi devrimlerine zemin hazırlamış ve nihayet milli mücadele kadroları yetişmiştir.[186] Toplumsal alanda ise sivil hareketlilik gelişmeye başlamış, geniş bir

---

181 William Hale, *a.g.e.,* s.41; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995, s.18-19.

182 Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s.21.

183 Makedonya kent ve kasabalarının yönetiminin isyancıların eline geçmesiyle birlikte buralarda birer birer Meşrutiyet ilan edildi. Ahmad, ilginç bir nüans olarak, Manastır kentinde (23 Temmuz), ideolojik merkez Selanik'ten (25 Temmuz) daha önce Meşrutiyet'in ilan edildiğini belirtir. Ahmad, *a.g.e.*, s.27-28.

184 Kosova'nın bir kasabası olan Firzovik'te Temmuz başlarında Avusturya-Alman Demiryolları Okulu Müdürü, öğrencilerine kamp yaptırmak için bölgede bir inşaat çalışması başlatmış, bu çalışmayı yörenin Arnavut sakinleri Avusturya işgali olarak algılayınca kısa zamanda burada kalabalık bir güruh birikmişti. Olayı incelemek üzere 8 Temmuz'da Firzovik'e gönderilen Kosova Jandarma Birliği Kumandanı Galip Bey (bir İttihatçıydı) Osmanlı yönetimine olayı, fırsattan istifade, Meşrutiyet'in geri getirilmesi için halkın gösterisi şeklinde algılatmak istemişti. Bu maksatla Kosova halkı adına 20 ve 22 Temmuz tarihlerinde İstanbul'a telgraf çektirmeyi başarmıştı. Bu olay, III. Orduya halk desteği sağlamış izlenimi yaratırken İstanbul'daki yönetimde de endişe yaratmış ve Firzovik Olayı, Meşrutiyet'in yeniden ilanında göz ardı edilmemesi gereken bir etkide bulunmuştu. Nevzat Artuç, "II. Meşrutiyet'in İlanı", *Doğu-Batı-II. Meşrutiyet "100.Yıl"*, Sayı 45, Cilt 1, Temmuz 2008, ss.65-82, s.74-75.

185 Abdülhamid öncelikle Sadrazam ve Harbiye Nazırlarını değiştirmiş ve böylelikle kendiliğinden bir yönetim değişikliği yapıldığı izlenimi uyandırmak istemiştir. Ancak gelen telgrafların etkisi ile Meşrutiyet'i ilan etmek zorunda kalmıştır. Ahmad, *a.g.e.*, s.29. İhtilalin, dış desteğe ise sahip olmadığını hatta Avrupalı devletlerin Jön Türklere şüpheyle yaklaştıklarını belirten Ramsour, hareketin, milli tarafını öne çıkarmıştır. Ramsour, *a.g.e.,* s.158-62. Tanör'e göre, devrim, iç dinamikler sonucu meydana gelmiş ancak dış etkenler de (Reval Görüşmeleri) rol oynamıştır. Tanör, *a.g.e.,* s.178. Ayrıca Japonya, Rusya ve İran'daki (bir İslam ülkesinde Kur'an'ın anayasal bir rejime engel olmadığı düşüncesi) anayasal gelişmeler ve parlamentoların faaliyete başlaması Jön Türkler üzerinde etkili olmuştur.

186 Nevzat Artuç, "II. Meşrutiyet'in İlanı", s.82.

toplumsal taban, hatta bir orta sınıf (aydınlar, serbest meslek sahipleri, tüccar) oluşmaya başlamıştır.

II. Meşrutiyet, oluşum biçimiyle aşağıdan yukarıya ve geniş tabanlı bir toplumsal harekettir ve egemenlik hakkı sultan ile halk arasında paylaştırılmıştır. Egemenliğin kullanılışı bakımından yasama ve yürütme erki padişahtan koparılmış ve meşruti, anayasal bir düzene geçilmiştir. Bu özellikleriyle *'Ferman anayasa'* modelinden *'Misak anayasaya'* modeline geçişi simgelemiş, iktidarın düzenlenişi bakımından da kuvvetler ayrılığı ilkesi ve parlamenter rejim anlayışı getirilmiştir.[187]

Bu yeni dönemde, sarayın uzun süren hegemonyası sona ermiş, Bab-ı Ali, Mebusan Meclisi ve İTC yeni güç odakları olarak ortaya çıkmıştır.[188] Meşrutiyet'e geçiş uzlaşmayla olduğu, kanlı bir şekilde gerçekleşmediği için Sultan Abdülhamid tahtta kalmayı başarmıştı.[189] Meşrutiyet'e geçişte ön plandaki ideoloji *Osmanlıcılık* olmuş, Türk liberal-reformist aydınlar Meşrutiyet'in ilan edilmesi sürecinde ve sonrasında politika alanında etkili olmayı başarmışlardır.[190] Bu yeni dönemin siyasetteki en önemli aktörü olacak İTC, bu süreçte deneyimsizliğini öne sürerek perde arkasından parlamentoyu denetlemeye çalışmış ancak ülkeyi anayasal mekanizmalarla yönetme konusunda sorunlar yaşamıştır. Cemiyet, Meşrutiyet'ten kısa bir süre sonra, uğruna devrim yaptığı anayasa, parlamento, seçimler, temsil hakkı, basın özgürlüğü, temel hak ve hürriyetler gibi konularda eski yönetime benzer kısıtlayıcı ve engelleyici bir tutum sergilemiş ve savaşların da etkisiyle sonunda otoriter tek-parti yönetiminin kurulduğu bir süreci başlatmıştır. Ramsour, İTC'nin, parlamenter hükümetin başarılı olması için çalışacak yerde perde arkasından hükümeti yönlendirmeye çalışmasının en büyük hatası olduğunu ifade etmektedir.[191] Aşağıda, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, İTC'nin, 1913 yılında, meclisin denetimini anayasal olmayan süreçlerle elde edişi ve dönemin siyasal gelişmeleri genel hatlarıyla irdelenmeye çalışılacaktır.

Sultan Abdülhamid'in 24 Temmuz 1908 tarihinde Mebusan ve Ayan Meclisini toplantıya davet etmesi ile Osmanlı siyasal yaşamında üçüncü kez genel seçim için hazırlıklara başlanmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, devrimin yarattığı prestijin de

187 Tanör, *a.g.e.,* s.216-17.

188 Tanör Meşrutiyetçi hareketin hiziplere bölündüğünü, devrimi daha ileri taşımak isteyenler ile mevcut durumu yeterli bulanlar (Ahrarcılar) arasında ayrım meydana geldiğini belirtir. Tanör, *a.g.e.,* s. 178.

189 Ayrıca Abdülhamid'in bir yıl daha tahtta kalmasında İttihatçıların kendine güvensizlikleri, halk ve ordu içinde sultana olan sadakat duygusunun varlığı ve sultanın Meşrutiyet'i kendisinin ilan ettiğine yönelik reklamı etkili olmuştu. Ramsour, *a.g.e.,* s.151

190 Tanör, *a.g.e.,* s. 177.

191 Ramsour, *a.g.e.,* 163.

etkisiyle seçimlerde başarılı olmak ve mecliste çoğunluğu elde etmek istiyordu.[192] En ciddi rakipleri liberal eğilimli *Osmanlı Ahrar Fırkası* idi.[193] Bu liberaller, İTC'nin 1902 Kongresinde ikiye ayrılıp Prens Sabahaddin'in liderlik ettiği grubun uzantısıydı. Böylelikle uzun bir aradan sonra (1878 yılından beri) yapılan seçimlerin ardından Mebusan Meclisi, 4 Aralık 1908 tarihinde Dolmabahçe Sarayında toplandı. İTC, 1908 seçimleri sonucuna göre Mebusan Meclisinde büyük bir çoğunluk elde etmeyi başarmıştı.[194] Seçimlerde kazandığı başarıya rağmen İTC, ülkeyi parlamento aracılığıyla yönetme meselesinde farklı bir yol tercih etmiş; şöhret, saygınlık ve otoritesine rağmen ülkeyi yönetme işini kabineye bırakarak, gücünü gerektiğinde kullanan, anayasayı korumakla görevli denetleyici bir organ olarak siyasetin perde arkasına çekilmişti.[195]

17 Aralık 1908 tarihinde Mebusan Meclisi açıldı ve açılış konuşmasında Sultan Abdülhamid (yerine Başkâtibi), 1878 meclisinin kapatılmasına gerekçe olarak danışmanlarının telkinlerin etkili olduğunu belirtti. Anayasanın tekrar yürürlüğe konulması ise halkın hazır olmasıyla ilgiliydi ve meclisin yeniden toplanması için halkın eğitimine ağırlık verildiğini, bu amaçla da birçok eğitim kurumu açıldığını ifade etti. Netice itibariyle, yapılan çalışmalarla, halkın eğitim seviyesi yükseltilmiş ve meşrutiyet talepleri gündeme gelince sultan meclisi tekrar açmıştı. Sultan, nutkunda daha sonra, Meşrutiyeti kendine mal ederek *"Bu isteğin yerine getirilmesinin imparatorluğumu ve ülkemi bugün ve gelecekte daha mutlu kılacağına kani olduktan sonra, karşı görüş ve fikirlere sahip olanlara rağmen, hiç tereddüt etmeksizin, Meşrutiyet ilan ettim"* demişti.[196]

---

192 Cemiyetin adaylarının çoğu serbest meslek sahibi ile toprak ağaları arasından seçilmişti.

193 8 Eylül 1908 tarihinde kurulan Ahrar Fırkası'nın adayları arasında eski Jön Türk Prens Sabahaddin ve eski sadrazam Kamil Paşa gibi etkili isimler vardı.

194 Yapılan seçimler sonucu milletvekili dağılımı şöyledir: 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Musevi, 3 Sırp, 1 Ulah, toplam 275 milletvekili. Tökin, *a.g.e.,* s.39. Ahmad ise 288 milletvekili olduğunu ve dağılımı şu şekilde verir: 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav, 4 Musevi. Ahmad, *a.g.e.,* s.47. Tanör ise İttihatçıların sayısını 160 olarak verir, Tanör, *a.g.e.,* s.183.

195 Ahmad, bu tutumunun nedeni olarak cemiyetin muhafazakâr yapısını ve yönetim işlerinde deneyimsizliğini gösterir. Ayrıca cemiyet, ülke çapında yeterli bir teşkilata sahip değildir. Ahmad'a göre İttihatçılar da Genç Osmanlılar gibi devleti kurtarmak amaçlı muhalefet yapmış, anayasayı geri getirmenin ötesinde politik/devrimci bir hedef belirlememişti. Cemiyetin Genç Osmanlılardan farkı ise tabanıydı. İttihatçılar son dönemde açılan modern okullardan mezun olan genç subay, doktor, avukat, öğretmen, gazeteci ve küçük memurlardan oluşuyordu. Genç Osmanlılar ise yönetici elit bir zümreye sahipti. Yani dar tabanlı Genç Osmanlılar ile geniş tabanlı İttihatçıların arasındaki temel fark, birincilerin ülkeyi yönetmeyi kendilerine hak olarak görmeleri ikincilerin ise yönetim işini perde arkasından yapmayı tercih etmeleri olmuştu. Ahmad, *a.g.e.,* s.33-36.

196 "Takvim-i Vekayi", 18 Aralık 1908, akt. Ahmad, *a.g.e.*, s.48; Tökin, *a.g.e.,* s.39; Tanör, *a.g.e.,* s. 184. Cumhuriyet döneminde TpCF ile SCF'nin kapatılması sonrasında da aynı retorik tekrarlanmıştır. Bu bağlamda, halkın anayasal yönetime henüz hazır olmadığı, belirli bir eğitim aşamasından geçtikten sonra demokratik haklarının teslim edilmesi gerektiğine yönelik vesayetçi anlayışın kökenleri Abdülhamid devrine kadar uzanmaktadır.

23 Temmuz Devrimi sonrasında ülke çapında kısa süreli bir otorite boşluğu yaşandı. İTC, doğrudan parlamento aracılığı ile ülkeyi yönetmeye yanaşmıyor, ancak hükümet ve parlamento üzerinde etkili bir güç olmaya çabalıyordu. Aynı şekilde saray, Babıali yönetimi ile liberal ve muhafazakârlardan oluşan muhalefet siyasal alanda etkili olmaya çalışıyor, diğer taraftan ordu sessiz bekleyişini sürdürüyordu.[197] Kısa süre içinde siyasal çekişmeler ve kamplaşmalar kendini belli edecek; İTC, muhalefete karşı sertleşen bir tavır takınmaya başlayacaktı.[198]

İktidar mücadelesindeki anlaşmazlıklar hemen başladı. Meşrutiyet döneminin ikinci hükümetini kuran Kamil Paşa[199] ile İTC arasında yaşanan gerilimin sonucunda Kamil Paşa istifa etti ve yerine Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti (14 Şubat 1909-13 Nisan 1909) kuruldu.[200] İngiliz büyükelçiliği ve İngiliz yanlısı medya ile liberal fırka Osmanlı Ahrar Fırkası, sadrazam Kamil Paşa'nın istifasından cemiyeti sorumlu tutmuş ve *İttihad-ı Muhammedi* örgütü ile *Volkan* gazetesi yaptıkları propaganda ile ortamın gerilmeye başlamasına neden olmuştu. Abdülhamid sonrası düzenden, İTC'den ve çıkarlarının zedelenmesinden rahatsızlık duyan gruplar, 13 Nisan günü, *31 Mart Vakası* olarak adlandırılan olaylarda, Ayasofya Meydanı'nda başlarındaki softalarla birlikte ayaklandılar.[201] Geleneksel unsurlar (Saray-Babıali) ve meşrutiyetle birlikte oluşan düzenden çıkar sağlayamayan gruplar cemiyet karşıtı bir tavır almış ve sonunda bir

197 Hale, devrimden sonra Ordu içinde de homojen bir yapının olmadığını; muhafazakârlar, İttihatçılar, Liberaller ve tarafsızlar olarak eğilimlerin dörde ayrıldığını belirtmiştir. William Hale, *a.g.e.,* s.43.

198 İTC aleyhine Yeni Osmanlılardan Ziya Şakir'in "Jön Türk" gazetesi, İbrahim Temo'nun "Türkiye ve Şark" gazeteleri kapatılmış, hatta daha da ileri gidilerek, tam olarak aydınlatılmamasına rağmen olayda İTC parmağı olduğu şüphesinin devam ettiği muhalif gazeteci 'Serbesti' yazarı Hasan Fehmi, İTC'yi eleştirdiği için Galata köprüsü üzerinde vurularak öldürülmüştür. Tökin, *a.g.e.,* s.40.

199 II. Meşrutiyet döneminin ilk hükümetini Said Paşa kurmuş (22 Temmuz 1908-4 Ağustos 1908), ardından 6 Ağustos 1908 tarihinde Kamil Paşa, yeni hükümeti kurmuştu. Dönemin hükümetleri şu şekildedir: Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi (14 Şubat 1909-13 Nisan 1909), Tevfik Paşa kabinesi (15 Nisan 1909-1 Mayıs 1909), 2.Tevfik Paşa kabinesi (1 Mayıs 1909- 5 Mayıs 1909), 2.Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi (6 Mayıs 1909-28 Aralık 1909), İbrahim Hakkı Paşa Kabinesi (13 Ocak 1910-29 Eylül 1911), Said Paşa Kabinesi (7 Ekim 1911-31 Aralık 1911), 2.Said Paşa Hükümeti (3 Ocak 1912- 18 Ocak 1912 meclisin feshi), meclis, çalışmalarına 18 Nisan 1912 tarihinde yeniden başlamıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti (22 Temmuz 1912-4 Ağustos 1912, meclisin feshi), Mehmed Kamil Paşa Hükümeti (Ekim 1912-23 Ocak 1913), Mahmut Şevket Paşa Hükümeti (23 Ocak 1913- 12 Haziran 1913), Said Halim Paşa Hükümeti (13 Haziran 1913-14 Şubat 1917). Dönemin hükümetleriyle İTC arasındaki ilişkiler için bkz. Ahmet Mehmetefendioğlu, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1996.

200 Kamil Paşa'nın İTC taraftarı Harbiye ve Bahriye Nazırlarını değiştirmesi cemiyetle arasının açılmasına neden olmuş, sonunda hükümet için güvensizlik oylaması yapılmıştı. Bunun sonucunda Kamil Paşa istifa etmiş ve yerine Hüseyin Hilmi Paşa kabineyi kurmakla görevlendirilmişti. Tanör, geçiş döneminde ilk defa hükümet programının hazırlanması, güven oylaması, güvensizlik oylaması ile hükümetin düşürülmesi, hükümet programının meclisin güvenoyuna sunulması ve Hâkimiyet-i Milliye kavramlarının siyasal yaşam girdiğini belirtir. Tanör, *a.g.e.,* s.187.

201 İsyancılar hükümetten birtakım taleplerde bulununca işlerin çığırından çıktığını belirten H.Hilmi Paşa istifa etti. Yerine Tevfik Paşa hükümeti kurdu (15 Nisan 1909-1 Mayıs 1909).

isyan patlak vermişti.[202] Böylelikle başkent İstanbul'da vaziyet, siyasal bir krizin çok ötesine taşınmıştı.

Başkent İstanbul ve mevcut siyasal rejimi tehdit eden ayaklanmaya müdahale ise gecikmedi; isyanı bastırmak üzere Makedonya'dan yola çıkan 3. Ordu'ya bağlı *Hareket Ordusu,* 23-24 Nisan gecesi İstanbul'a girdi ve isyanı bastırdı.[203] 27 Nisan'da ise Millet Meclisi Abdülhamid'i tahttan indirip yerine kardeşi Mehmet Reşad'ı *Sultan VI. Mehmed* unvanıyla tahta çıkardı. Böylelikle II. Meşrutiyet rejimine karşı gerçekleştirilen "karşı-devrim" hareketi bastırıldı.[204] Yaşanan krizden sonra isyanın nedenleriyle ilgili çeşitli görüşler ortaya atılmış, devlet otoritesinin zedelendiği (grevler, kadın hareketleri, özgürlük hareketlerinin yaygınlaşması gibi) düşüncesi ya da çıkarları tehlikeye giren kesimlerin isyanda parmağı olduğu iddia edilmiştir. Hale'e göre, kentteki Müslüman ahalinin hoşnutsuzluğu ile askerin büyük kısmının hoşgörüsüzlüğü isyanın en önemli nedenleriydi. Ayrıca ordunun üst kademeleri, alt rütbeli askerlerin hiyerarşiye karşı gelmesi dolayısıyla da isyanı bastırmak zorunda kalmıştı.[205]

1.6. İTC'nin Otoriterleşen İktidarına Doğru

31 Mart Vakasının gerçekleştiği 1909 tarihinden 1912 yılına kadar olan dönem İTC'nin iktidara tırmanma dönemi olarak değerlendirilmiştir. Üç yıl içinde iktidarı elde etmek adına 'denetimli seçimler' yapılmış, meclis üzerinde baskı kurulmuş ve hükümet değişiklikleri sıradanlaştırılmıştır. Aşağıda, iktidar olmak için devrim öncesi vaatlerinden sapan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile zaman zaman onun yöntemlerini kullanan muhalefetin çekişmelerine değinilecektir.[206]

II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı Meclisinin birinci dönemi (17 Aralık 1908-27 Ağustos 1909) önce Balkanlardaki ayrılıkların yarattığı bunalımla meşgul oldu, ardından Sultan Abdülhamid'in 31 Mart Olayı ile tahttan indirilmesine tanıklık etti ve

---

202 Ahmad, isyanı, yeniçeri ayaklanmalarından kalma geleneksel asker-softa işbirliği olarak değerlendirmektedir. Zira isyan, köken olarak dinsel bir tutuculuğa sahip olmasına rağmen sadece cemiyeti hedef almış, Ahrar Fırkası, yabancılar ve Hristiyan mebuslar hedef alınmamıştır. Ahmad, *a.g.e.,* s. 62-64.

203 22 Nisan'daki ordu bildirisi, her iki meclisin birleşimi olan bir oturumda okunmuş, anayasa ve ülkenin güvenliği konusunda güvence verilmişti. Hareket Ordusu İstanbul'a girdiğinde yapılan açıklamada ise ordunun (24 Nisan) bir cemiyet ya da partinin değil tüm Osmanlıların ordusu olduğu vurgulanmıştı. Böylece cumhuriyet yıllarında da sürecek olan ordunun "partilerüstü söylem" çizgisi ortaya koyulmuş oluyordu. Bu olayla ordunun siyasal yaşamdaki rolü kuvvetlenmişti. Tanör, *a.g.e.,* s.190.

204 Ordu, isyanı İTC adına değil kanun ve nizam adına bastırdığını vurguluyor, M.Şevket Paşa da cemiyet adına hareket etmediğini ve ordudaki disiplini yeniden kurmak amacında olduklarını belirtiyordu. Ahmad, *a.g.e.,* s.67.

205 İsyanda Siyonist ve Mason parmağı olduğu, iktidara gelmek için Liberallerin, Abdülhamid'in ya da İngilizlerin işi olduğu, hatta İttihatçıların bir komplosu olduğu iddiaları ortaya atıldı. Hale, *a.g.e.,* s.46.

206 Sultan Abdülhamid'e karşı birleşen Jön Türk muhalefetinin çekirdeği, II. Meşrutiyet döneminde İTC-Hürriyet ve İtilaf Fırkası olarak ikiye ayrılmış, Cumhuriyet döneminde ise CHP-TpCF/SCF ve sonra da CHP-DP/AP ayrımı şeklinde iki kutuplu siyasal-ideolojik kamplaşma devam etmiştir. Tanör, *a.g.e.,* s.172.

Ağustos ayının sonuna kadar bir dizi reform yaptı. Meclis, yaptığı anayasa değişiklikleri (8 Ağustos 1909) ile hem padişahın yetkilerini sınırladı hem de Bab-ı Ali'yi meclisin yanında zayıf bir konuma düşürdü.[207] İTC, anayasa değişiklikleri dışında, örgütlü yapısı, kabineye kendi adamlarını sokmaya başlaması, Mahmut Şevket Paşa gibi bir askerin gücü, sıkıyönetim kuralları ve yeni Sultan V. Mehmed'in uysal yapısı sayesinde gücünü artırıyordu.[208]

Hakkı Paşa'nın sadrazamlığı dönemine (13 Ocak 1910-29 Eylül 1911) gelindiğinde siyasi ve ekonomik istikrarsızlık devam ediyordu; gündemi, cemiyet, meclis ve ordu arasındaki çekişmeler ve bütçe tartışmaları meşgul ediyordu.[209] Cemiyetin politikalarına ve perde arkası siyasetine tepki gösteren muhalif grupların sayısı gün geçtikçe artmaktaydı.[210] Bu gruplardan biri olan *Ahali Fırkası* (1910) siyasi ve iktisadi krizlerin yaşandığı bir ortamda İTC'den rahatsız olanlar ve bazı eski İttihatçı mebuslar tarafından kuruldu. Ahali Fırkası, tutucu ve gelenekçi bir politikayı temsil ediyordu ancak örfi idare (sıkıyönetim) nedeniyle fazla bir varlık gösteremedi.[211] Ahali Fırkası'nın pek de etkili ol(a)mayan muhalefetinin ardından 1911 yılı başlarında başka bir fırka iktidara karşı örgütlendi; *Hizb-i Cedit* adıyla siyaset arenasına çıkan parti, Ahali Fırkası gibi muhafazakârdı ve İttihatçıların toplum ve siyaset alanındaki görüşlerine karşı çıkıyordu.[212] Hizb-i Cedit'in lideri Miralay Sadık, İttihatçıları dinsizlik, masonluk, siyonistlik ve çıkarcılıkla suçluyordu. Hizb-i Cedit fırkası ile cemiyet arasında başlayan bu yeni çekişmede cemiyet, Mahmut Şevket Paşa'nın varlığından ve otoritesinden dolayı muhalefet ile istediği yöntemlerle mücadele

---

207 119 maddeden 21'i değiştirildi, 1'i kaldırıldı ve 3 yeni madde eklendi. Yapılan değişiklikler ile "Padişah hükümdardı ama artık hükmetmiyordu", değerlendirmesi yapan Ahmad, bundan sonra padişahın görevinin meclisin aldığı kararları onaylamak olduğunu belirtmiştir. Ahmad, *a.g.e.,* s. 82-83. Tanör'e göre, değişikliklerin en büyük katkısı monarşinin sınırlandırılmasıydı. Sultan anayasaya bağlılık yemini ediyor, Bakanlar Kurulu Meclise karşı sorumlu hale getiriliyor, yürütme yetkisi sultandan bakanlar kuruluna geçerek kabine usulü, Osmanlı kamu hukukuna giriyordu. Tanör, *a.g.e.,* s.192-194. Ayrıca, Hâkimiyet-i Milliye kavramı anayasaya girdi, kişi hak ve özgürlükleri değiştirildi ve ünlü 113. madde kaldırıldı. Tanör, *a.g.e., s.*197.

208 Kabineye ilk giren İttihatçı, Manyasizade Refik Bey oldu ancak onun ölümünden sonra ilk giren kişi Selanik Mebusu Cavit Bey, Haziran 1909'da Maliye Nazırı oldu. Temmuz ayında ise Talat Bey, Dâhiliye Nazırı oldu.

209 Maliye Nezareti ile Harbiye Nezareti arasında mali denetim ve bütçe çekişmesi yaşanıyordu. Maliye Nazırı Cavit Bey borç para bulmak için İngiltere ve Fransa'ya başvurmuş ancak borcu (11 milyon altın) Almanya vermişti. Verdiği borca rağmen Alman diplomasisi İtalyan saldırısı yüzünden önemli bir gelişme kaydedemedi. Ahmad, *a.g.e.,* s.101-07.

210 Bazı muhalif partiler şunlardı: Osmanlı Ahali Fırkası (21 Şubat 1910), Mutedil Hürriyetperveran Fırka, Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad) ve Osmanlı Sosyalist Fırkası (Eylül 1910).

211 Bütçe tartışmaları ve borç krizi nedeniyle cemiyet zayıflamıştı ancak *Sadayı Millet* yazarı Ahmet Samim'in öldürülmesi, cemiyete karşı faaliyet gösterecek gizli bir örgütün açığa çıkarılması ve yargılamalar Ahrar Fırkası yöneticilerine cemiyet ile mücadelenin yasal yollarla yapılamayacağını göstermişti. Ahmet Samim, eşitlik ve adalet üzerine hükümete yaptığı eleştirilerle tanınan genç bir yazardı. Hakkında kısa bir değerlendirme için bkz. Mehmet T. Hastaş, *The Opposition İn The Second Constitutional Monarchy Period: The Case of Ahmet Samim*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2004, s. 40-44.

212 Fırka, Miralay Sadık ve Abdülaziz Mecdi Bey tarafından kuruldu.

edemiyordu.[213] İttihatçılar, işin içinden çıkamayınca muhalefetle uzlaşma yoluna gittiler.[214] İki grubun arasında yaşanan çekişmeler sonunda cemiyet, 23 Nisan 1911 tarihinde açıkladığı yeni programıyla muhalefetin tüm isteklerinin kabul edildiğini bildirdi.[215] Böylelikle cemiyet ile muhalefet arasındaki ilişkiler kısa süreliğine de olsa normalleşme seyrine girdi. Aralarındaki çatışmanın temelinde ekonomik nedenlerin yattığını belirten Ahmad, dinsel görünümü olan anlaşmazlığın gerçeği yansıtmadığını ifade eder.[216] Bir süre sonra, Mahmut Şevket Paşa sıkıyönetimi (13 Mart) süresiz uzattı ve Harp Divanı'nın *Tanin* gazetesini kapatması, cemiyeti etkisizleştirdi ve dizginler Mahmut Şevket Paşa'nın eline geçti.[217] Ancak İTC'nin kaderini belirleyen gelişmeler bundan sonra yaşanacaktı.

1911 yılının sonbaharında yaşanan gelişmeler hem dış politikada hem de iç siyasette keskin bir dönemece girileceğinin sinyallerini verdi; İtalya'nın Osmanlı Devletine ültimatom vermesi ve ardından savaş ilan etmesi ile birlikte Hakkı Paşa hükümeti istifa etti ve yerine Sait Paşa kabinesi kuruldu.[218] İtalya ile savaş devam ederken iç politikada hareketli zamanlar yaşanmasına neden olan gelişme yeni bir muhalefet partisinin kurulmasıydı. Ortak yönleri 'İTC karşıtlığı' olan kimselerin kurduğu *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* (HİF), geniş ve renkli bir politik yelpazeye sahipti.[219] İTC ile HİF arasındaki çekişme, ilkin anayasa değişikliği tartışmalarıyla kendini gösterdi ve padişahın 15 Ocak 1912 tarihinde meclisi feshedip seçim kararı alması ile doruk noktasına ulaştı. Türk siyaset tarihi literatürüne *'sopalı seçimler'* yakıştırmasıyla giren genel seçimleri İttihatçılar büyük bir farkla kazandı ve yeni dönem 18 Nisan 1912 tarihinde başlamış oldu.[220]

---

213 Miralay Sadık'ı başkentten uzak bir yere tayin ettirmek isteyen cemiyete Mahmut Şevket Paşa karşı çıkmıştı. Cemiyet, ordu ve halk arasında büyük saygınlığa sahip Mahmut Şevket Paşa'ya ne karşı çıkabiliyor ne de onsuz yapabiliyordu.

214 Merkeziyetçi politikalarında yumuşadığını göstermek için cemiyet Talat Paşa'yı Dâhiliye Nazırlığından almış ve yerine Halil Bey'i (Menteşe) getirmişti.

215 Program, muhafazakâr-gelenekçiler ile yeni düzenden çıkarları zedelenenlere hitap ediyordu. Programla bir taraftan geleneksel değerlerin muhafaza edileceğinin garantisi verilmiş diğer taraftan da kişisel çıkarları için cemiyete girip başarısız olanların yatıştırılmasına çalışılmıştı. Ahmad, *a.g.e.,* s.115-16.

216 İttihatçılar çağdaş, meşruti, merkezi bir devlet kurmak istemekle kalmıyor, devlet tekeli sistemini de savunuyordu. Bu tekelcilik, özellikle Fransa'ya bağlı komprador burjuvazinin çıkarlarını en az Fransa kadar zedeliyordu. Dolayısıyla ekonomik temelli bir sorun dinsel bir sorunmuş gibi gösteriliyor, hatta Cemiyet'in Selanik'le olan ilişkisi de manipüle ediliyordu. Ahmad, *a.g.e.,* s.116-17.

217 Ahmad, *a.g.e.,* s.119.

218 Ahmad, Said Paşa kabinesini anti-İttihatçı kişilerden oluşan "İş Kabinesi" (gündelik işleri gören nötr kabineler) olarak değerlendirmektedir. Ahmad, *a.g.e.,* s.121.

219 21 Kasım 1911 tarihinde Damat Ferit, İsmail Hakkı Paşa, Lütfi Fikri, Miralay Sadık, Rıza Tevfik, Dr. Rıza Nur gibi isimler partiyi kurmuşlardı. Liberallerden tutuculara, meşrutiyetçilerden mutlakiyetçilere kadar geniş bir kitle, bir muhalefet partisi çatısı altında toplanmıştı.

220 1912 seçimleri için yapılan "Sopalı/Dayaklı Seçimler" yakıştırması, Ahmad'a göre fazla abartılmış, İttihatçılar bu seçimlerde daha çok ince taktikler uygulayarak başarılı olmuşlardır. Ahmad, *a.g.e.,* s.130-32. 284 mebusun çok azını HİF'li mebuslar oluşturmuştu, mecliste 246 İttihatçı mebus, 6 muhalefet mebusu vardı. Tanör, *a.g.e.,* s.200.

Yeni meclis 15 Mayıs 1912 tarihinde ilk toplantısını gerçekleştirdi. Cemiyet ile muhalefet arasında anayasanın 35. maddesine ilişkin tartışmalar yaşanıyordu. Cemiyet, 35. maddenin değiştirilmesinde ısrar ederek meclisin sultan karşısındaki konumunu zayıflatmak ve böylece 1908 Devrimi öncesi duruma geri dönmek istiyordu.[221] Cemiyetin izlediği bu siyaset; meclisi dağıtmak, seçimlere müdahale etmek ve anayasada politik çıkarlar için değişiklik yapmak İttihatçıların ideolojilerinin ve izledikleri yöntemin eksikliğinden kaynaklanıyordu ve kamuoyunda meşrutiyet rejimi ile ilgili hayal kırıklığı ve güvensizlik yaratmaktaydı. Meşrutiyet için mücadele vermiş bir cemiyetin kısa bir süre sonra meşruti değerlerin sorgulanmasına sebebiyet vermesi kamuoyunda gelecekle ilgili kötümser bir bekleyişe neden oluyordu.

Kısa süreli Meşrutiyet deneyiminin gelmiş olduğu nokta muhalefete cemiyet ile yasal yollardan mücadele edilemeyeceğini göstermiş olmalıydı ki, bir grup subay, 1912 yılının ortalarında, İTC'yi iktidardan düşürmek ve *'yasal hükümet'*i geri getirmek amacıyla *Halaskar Zabitan Grubu* adlı bir örgüt kurdu.[222] Halaskar Zabitan Grubu'nun meclis üzerindeki baskıları kısa sürede sonuç verdi ve Sait Paşa hükümeti istifa edip yerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa yeni hükümeti kurdu.[223] Böylece cemiyet resmen iktidardan uzaklaştırılmış oldu. Halaskar Zabitan, bir adım daha attı ve meclisin dağıtılıp seçimlerin yeniden yapılması için sultana ültimatom verdi; ordunun siyasetten çekilmesi, seçimlerin adil yapılması gibi taleplerde bulundu. Sultan V. Mehmed, bir Hatt-ı Hümayun yayımladı ve meclisi dağıttı.[224]

İç siyasette istikrarsızlık ve politik çekişmeler devam ederken Balkan Savaşları başladı.[225] Ocak 1913'e gelindiğinde savaş, Osmanlı orduları için iyi gitmiyordu ve Türklerin yoğun yaşadığı eski başkent Edirne elden çıkmak üzereydi. Savaşın gidişatının iç politik dengeleri kolay sarsabileceğinin farkında olan İTC üyeleri, Kamil Paşa'nın 'Edirne politikasını' eleştirerek 13 Ocak 1913 tarihinde bir hükümet darbesi

---

221 35. maddede yapılacak değişiklikle cemiyet, meclisin haklarını kısıtlayıp sultanın haklarını genişletmek istiyordu. Çünkü mevcut iç politik dengeler Cemiyet'in meclis üzerindeki etkisini azaltıyor ve Cemiyet de bu madde değişikliği ile meclisin konumunu zayıflatmak istiyordu. Ancak Tanör, sözü geçen 7, 35 ve 43. maddelerdeki değişikliklerin iki yıl bekletilmesinin beklenmedik siyasal gelişmelerden kaynaklandığını belirtmektedir. Tanör, *a.g.e.*, s.200.

222 Halaskar Zabitan, İstanbul'daki subayların kurduğu, liberallerin desteğinde, 1912 'sopalı seçimler'e tepki gösteren ve ordunun siyasetten çekilmesini isteyen bir gruptu. Hale, *a.g.e.*, s.48.

223 Sait Paşa 17 Temmuz 1912 tarihinde istifa etmiş, yerine kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti ise 21 Temmuz'da işbaşı yapmıştı. Yeni sadrazamın oğlu "Mahmut Muhtar" da kabinede yer aldığı için siyasal tarihte "Baba-Oğul Kabinesi" ya da üç sabık sadrazam bulunduğu için "Büyük Kabine" yakıştırmaları yapılmıştır. Ahmet Mehmetefendioğlu, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, s. 158.

224 Cemiyet neredeyse çökertilmiş, yayın organı "Tanin" kapatılmış ve Balkan Savaşları'nın başlaması ile seferberlik ilan edilmişti.

225 16 Ekim 1912 tarihinde İtalyanlarla acele bir barış yapılmış, İngiltere'nin savaşı durdurması umuduyla bu ülkeye yakınlığıyla bilinen Kamil Paşa Hariciye Nazırı yapılmıştı.

yaptı ve Kamil Paşa hükümetini devirdi.[226] *Bab-ı Ali Baskını* olarak adlandırılan darbe sonrasında yeni hükümeti (23 Ocak 1913- 12 Haziran 1913) İTC'nin güvendiği Mahmut Şevket Paşa kurdu.

Cemiyet, iç politikada dengeleri kendi lehine değiştirmişken 11 Haziran 1913 tarihinde Mahmut Şevket Paşa uğradığı bir suikastla öldürüldü. Cinayetle ilgili olarak kurulan *Harp Divanı* ve yapılan yargılamalar, İTC'nin muhalefet üzerinde baskı kurmasını kolaylaştırdı. Kabine, Mahmut Şevket Paşa'nın yerine Mehmet Said Halim Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesiyle birlikte İttihatçıların denetimine girdi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ise muhalefet etme kabiliyetini yitirse de varlığını korudu.[227] Böylece İttihatçılar 1913 yılının ortaları itibariyle iktidarı tam anlamıyla ele geçirdi. Bu dönemde Edirne kurtarılmış, muhalefet etkisizleştirilmiş ve Said Halim Paşa gibi toplumun kabul edeceği bir sadrazam başa getirilmişti.[228] İktidardaki mevkisini sağlamlaştıran İTC, cemiyet-fırka ikiliğine son vermek amacıyla kendini 'siyasi fırka' ilan etti ve beşinci kongresini toplayarak reform programının yenilenmesine karar verdi.

1914 yılına idari ve askeri alanda reformlarla başlayan İttihatçılar özellikle ordunun gençleştirilmesi çalışmalarını kararlılıkla yürüttü.[229] Kabineye de hâkim olmaya başlayan İttihatçılar çağdaşlaşmanın önünde engel olarak gördükleri sarayı denetim altında tutmaya çalıştı.[230] 1912 ve 1913 yıllarında cemiyetin önce zayıflaması sonra da yeniden güç kazanması mevcut iç-dış siyasal konjonktürle açıklanabilirdi ancak İttihatçıların merkeziyetçi ve otoriter bir yönetim sistemi yaratmak istemeleri imparatorluğun farklı unsurlarını birarada tutmak amacından kaynaklanıyordu. Çoğunluğu Müslüman olmayan Balkanların büyük bir kısmı elden çıkıyordu ve *İslamcılık* ideolojisinin burada uygulanması zaten mümkün değildi ancak Arapları

---

226 Bab- i Ali Baskını olarak bilinen darbenin nedeni Ahmad'a göre Edirne şehrinin kaybedilme tehlikesi değildi; gerçek neden uzun zamanlı bir planda saklaydı ve Kamil Paşa'nın sadrazamlığına kadar uzanıyordu. Duygusal bir öneme sahip Edirne, günün siyasetinde darbeye psikolojik destek vermekten öteye gitmiyordu. Ahmad, *a.g.e.*, s.145-50. Ancak İttihatçılar Kamil Paşa'nın Batılı güçlerle anlaşarak Edirne şehrini teslim etmek üzere olduğunu iddia ederek darbeyi yaptılar. Ahmet Mehmetefendioğlu, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, s. 171-174.

227 İttihatçılar için ortamın uygun olmasına rağmen HİF'in kapatılmayışı Ahmad'a göre, düzenin, çok partili ve temsili hükümet görüntüsünü korumak içindi. Ahmad, *a.g.e.,* s.161.

228 Said Halim Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinde İslamcılık ve Arapları bir arada tutmak siyaseti de etkili olmuştu. Ahmad, *a.g.e.,* s.169, 172 ve 173.

229 Osmanlıdaki yaşlı subaylar reformdan ordunun gereçlerinin yenilenmesini anlıyor ve sivil denetime karşı çıkıyordu. İttihatçılar orduyu kontrol altına almak için işe ordunun gençleştirilmesinden başlamışlardı. Ahmad, *a.g.e.,* s.178-79. Ordunun gençleştirilmesi, Hale'e göre, Osmanlı'nın I.Dünya Savaşının sonuna kadar mücadele edebilmesini sağlamıştı ancak bu subayların II. Dünya Savaşı sonuna kadar Türk siyasetinde öncü bir rol oynamalarına neden olmuştu. Örneğin, M.Kemal-1881, İ.İnönü-1884, K.Karabekir-1882, A.F.Cebesoy-1883, F.Çakmak-1876 doğumlu genç subaylar önce orduda sonra da politikada etkin olacaklardı. Hale, *a.g.e.*, s.52.

230 Enver Bey-Harbiye Nazırı, Cemal Paşa-Nafıa Nazırı, Cavit Bey-Maliye Nazırı, Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi-Şeyhülislam olmuş, hatta 'gizli bir komisyon' (Enver, Şeyhülislam ve Said Halim Paşa'dan oluşan) kurularak hanedan üzerinde denetim kurmaya çalışılmıştı. Ahmad, *a.g.e.,* s.180-83.

imparatorluk içinde tutmak gerekiyordu ve bunun için de idari mekanizmada değişiklik yapmak şarttı. Bu sebeple İttihatçılar, eğitim, ordu ve ekonomide denetimi artırmak için merkeziyetçi ve otoriter bir sistem yaratmak istemişlerdi. Arapların ayrı bir bölgede çoğunlukta yaşamaları ve İTC politikalarını Arap aristokrat kesimin olumsuz karşılaması, İttihatçıları 'laik' Osmanlıcılıktan 'İslamcı' Osmanlıcılığa doğru dönüşüm geçirmeye zorlamıştı. Hatta Said Halim Paşa gibi bir muhafazakârın İttihatçı iktidarın en uzun süreli sadrazamı olması Arapları yatıştırmak adına Arap siyaseti ile bir ilgisi vardı.[231] Bundan sonra 1918 yılına kadar İTC, ülkeyi tek başına yönetmeyi sağlayacak mekanizmanın inşasına hız verdi.

İTC, meşrutiyet döneminde politik ve ideolojik bakımdan üç değişim geçirdi; önce siyasal partiye dönüştü, ardından 'tek parti' yönetimine evrilen bir rejim yarattı ve son olarak 'Osmanlılık' programı yerine ulusçu-Türkçü laik bir ideoloji benimsedi. Cemiyet, örgütsel gücünü ihtilalci ve yarı askeri yapısından alıyordu; ideolojik ve psikolojik üstünlüğünü ise meşrutiyet kahramanı olarak görülmesinden ve 31 Mart Olayı'nı bastırmasından almıştı. 1913 yılına kadar doğrudan iktidar olamayışının nedenleri bir bakıma devlet yönetimindeki deneyimsizlikleri, politika yoksunluğu ve yaş olarak 'genç' olmaları görülebilirdi.[232] 1913 sonrasında ise parti, yarı gizli bir baskı-terör komitesi gibi hareket etmekten vazgeçmedi; komplocu, oldubittici, anti-demokratik yöntemler ve kapalı kapı siyaseti İttihatçıların siyaset yapma tarzının olağan bir parçası olmaya devam etti.[233] Örneğin 1914 seçimleri sonrasında meclisin feshi maddelerinin değiştirilmesi ve 1876 esaslarına dönülmesini gerektirecek politik bir ortam yoktu; zaten tek-parti olarak mevcut siyasal ortamın hâkimiyeti İttihatçıların elindeydi. Parti içinde de askerler sivillere karşı üstünlüğü ele geçirdi.[234] Ayrıca meşrutiyet için mücadele vermiş bir örgütün, parlamento, seçim ve anayasa gibi kurumların yıpratılması ve itibarsızlaştırılmasında rol oynaması ironik bir durumdu. Bundan sonraki süreçte I. Dünya Savaşı'na kadar İTP tek-parti yönetimiyle iktidarı elinde tuttu.

Sonuç olarak üç yasama dönemi (1908, 1912, 1914) fesih ile sonuçlanmıştı. 4 Temmuz 1912'de gerçekleşen fesih sonrası meclis, 1914 baharına kadar açılmadı. 1914 meclisi ise Mondros Mütarekesi'nin ardından 21 Aralık 1918 tarihinde Sultan Vahdettin

231 Ahmad, *a.g.e.*, s.165-69.
232 Ahmad, bu dönemde politikaya yön vermek bakımından cemiyetin rolünün abartıldığını belirtir. Ahmad, *a.g.e.*, s.89.
233 İTC'nin 1908-9-10-11 kongreleri basına kapalı yapılmıştı.
234 Tanör, *a.g.e.*, s.203-204.

tarafından feshedildi. Üç döneme yayılan yasama faaliyetinin toplam süresi 10 yıl içinde 4 buçuk yıl oldu. 10 yılda 15 hükümet kuruldu. Ortalama kabine ömrü 1 yıldan az oldu.[235]

1.7. Jön Türklerin Otoriteryen Siyasetinin Kökenlerine Bir Bakış

Her iki Jön Türk muhalefeti, meşrutiyet ilanlarıyla başarıya ulaşmıştı; ancak birinci kuşak Jön Türklerin etkisiyle ilan edilen Meşrutiyet Abdülhamid engeline takıldı, ikinci kuşak Jön Türklerin devrimi ise bizzat İttihatçılar tarafından baskıcı ve hegemonyacı bir tek-parti iktidarına dönüştürüldü. Özellikle Jön Türk uzantısı İttihat ve Terakki Cemiyeti/Partisi (İTC/P), II. Meşrutiyet'ten sonra bir kimlik bunalımı yaşadı, kısa süreli bocalama sonrasında iktidarı ele geçirmeye girişti ve meşruiyeti çok tartışılan yollarla tek başına iktidar olmayı başardı. İTC, yıllarca II. Abdülhamid'in baskı rejimine karşı muhalefet etmişti ancak 1913 yılından sonra aynı baskı mekanizmalarını paradoksal bir biçimde kendisi kullandı, hatta otoriter bir siyaset tarzını (muhalif hareket/partilere izin vermeme, sansür, hafiye teşkilatı, karar alma süreçlerinde dar bir kliğin etkin olması, vs.) yeniden üretti. Osmanlı-Türk siyaset tarihinde, iktidarın farklı kişi ya da kurumlarda el değiştirmesine rağmen siyasetin tekil, hegemonyacı ve otoriter/totaliter eğilimli olmasının nedenleri elbette çeşitlilik göstermektedir ancak siyasal kültürün Osmanlıya özgü doğası burada belirleyici olmaktadır. Bu yapının kökleri, on dokuzuncu yüzyıla, hatta daha eskiye gitmekle beraber dallanıp budaklanması ve şekillenmesi yirminci yüzyılda devam etti. Daha önce belirttiğimiz gibi, hem monarklar hem de onlara karşı örgütlenip iktidarı ele geçiren gruplar otoriter yöntemler kullanarak devleti ve toplumu yönetebileceklerini düşünmüştü. Jön Türkler de (İttihatçılar) devraldıkları otoriter, eril, tekilci politik kültüre kendi izlerini bıraktılar ve bu damga, Kemalistler tarafından kullanılmak üzere cumhuriyet dönemine aktarıldı.

Aşağıda, belirli özellikleriyle Türkiye'ye özgü olan bu siyaset kültürünün oluşmasında etkili olan politik, kültürel, düşünsel ve ideolojik dinamikler tespit edilmeye çalışılacaktır. Açıktır ki siyaset kültürü, içinde bulunduğu topluma göre şekillenen, tarihsel yanı olan ve sürekli gelişen bir nosyondur ve incelenmesi zordur. Ancak bu zorluk, onu analiz etme girişiminden uzak durulması anlamına gelmemektedir. Bu alan, Türkiye'nin yakın tarihine özgü düşünsel praxis içinde

235 II. Meşrutiyet dönemi sadrazamları ve hükümetlerin politikalarının özeti için bkz. Rıdvan Akın, "II. Meşrutiyette Parlamento ve Hükümet", *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet Uluslararası Sempozyumu*, Ekim 2008, Marmara Üniv. Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 27-48.

incelenecektir. Osmanlı-Türk siyasal kültürü, bu döneme etki eden bazı düşünce akımları, tarihsel-toplumsal koşullar, dönemin aktörlerinin çabaları ya da bunların birleşerek yeni bir üslup/tarz üretmesiyle yakından ilişkilidir. Bu bağlamda, Jön Türklerin misyonları, Osmanlı aydınlarının fikirleri, Sosyal Darwinizm, pozitivist düşünce, askeri-siyasal elitizm, toplumsal mühendislik (masa başında ideal toplum yaratma yüzeyselliği), askeri okullar, komitacılık-ihtilalcilik anlayışı, merkeziyetçi siyaset biçimi gibi çok çeşitli düşünce ve koşullar siyasal kültürün oluşmasında etkili olmuştur. Aşağıda, Türkiye'nin cumhuriyet öncesi dönemine egemen olan otoriter (baskıcı-hegemonik, keyfi, eril, tekilci) siyaset kültürünün şekillenmesinde etkili olan unsurlar analiz edilecektir.

1.7.1. Devleti Kurtarmak Misyonu

Öncelikle Jön Türklerin amaçlarını irdelemek ve onların zihin dünyasının haritasını çıkarmaya çalışmak yönetim tarzlarının anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Temel amaçları devleti yıkılmaktan kurtarmak olan Jön Türkler, bununla sınırlı kalmayarak toplumu belirli bir düşünce ve anlayış doğrultusunda eğitmek ve mobilize etmek amacındaydı. Aşağıda bu iki misyonu gerçekleştirme yolunda Jön Türk siyasetinin nasıl otoriter bir eğilim kazandığına değinilecektir.

Kuşkusuz, iki Jön Türk kuşağının da temel misyonu *devleti kurtarmak* olmuştur. Birinci kuşak olan Yeni Osmanlılar, *Meclis-i Meşveret'*in kurulmasını sağlamak ve böylece siyasal iktidarın paylaşılmasını kurumsallaştırarak kuvvetler ayrımı ilkesini Osmanlı siyaset düzenine yerleştirmek istemişti. Böylelikle toplumu oluşturan çeşitli milletlere meclis aracılığıyla temsil hakkı tanınacak ve Osmanlı toplumu bir arada tutulabilecekti. Aslında bu dönemde iktidar ve muhalefet aynı amacı güden iki farklı siyaset yürütmüştü. Sultan, istibdada dayalı İslamcı bir siyasetle; Jön Türk muhalefeti ise meşrutiyete dayalı Osmanlıcılık ideolojisi ile devleti ayakta tutmaya çalışmıştı.[236] İkinci kuşak Jön Türkler (İTC) de aynı hedefe odaklanmış hatta daha ileri giderek Osmanlının parçalanmasını engellemeyi hürriyetten bile öncelikli bir konuma yerleştirmişti.[237] Mardin'e göre, İTC liderlerinden Mizancı'nın politikasının temelinde parlamentonun yeniden kurulması değil bu *ifa-yı vazifeyi* yerine getirecek imkânların (halkın eğitim seviyesinin artırılması gibi) oluşturulması vardı.[238] Jön Türklerin temel

236 Bülent Tanör, *a.g.e.*, s.170.
237 Mardin, *a.g.e.*, s.74.
238 Mardin, *a.g.e.*, s.90.

amacının devleti kurtarmak olması, ideolojik konumlanmalarını da etkiledi; Türk milliyetçiliği, en azından başlarda, ayrılıkçı hareketleri körükleme tehlikesinden dolayı ertelenmişti.[239]

Jön Türkler, hedeflerini kendilerini tanımlayarak anlatmaya çalıştılar. Murat Bey (Mizancı), *"Avrupa fırkaları itibariyle muhafazakâr ve serbesti taraftarı"* olduklarını belirtmişti.[240] Ahmed Rıza da şöyle diyordu:

> "… Bize erbab-ı garaz, ihtilalci, fesadcı diyorlar. Hâlbuki mütalebemiz meşru'dur. Mesleğimiz adat ve kavanin-i Osmaniye dâhilinde hareket etmektir…"[241]

Jön Türkler, meşrutiyeti hedeflemişlerdi ancak halkın karar alma süreçlerine nasıl katılacağı hakkında geniş çaplı bir *hürriyet* teorileri olmamıştı. En belirgin özellikleri *mutlak monarşi* karşıtlığı olmuş ve anayasayı modernleşmenin koşulu olarak görmüşlerdi. Japonya ve Rusya gibi aristokrasi ve monarşi geleneğine sahip ülkelerde parlamentonun açılması Osmanlı aydınlarını derinden etkilemişti. Hatta bir süre sonra sanayileşmeyle ölçülecek olan modernleşme kıstası, o dönemde parlamentonun varlığı ile eşdeğer tutuluyordu.[242] Milliyetçiliğin yükselmesi ve millet sisteminin çöküşüyle birlikte parçalanmaya başlayan imparatorluğu bir arada tutmak için milletlerin üstünde yer alan bir üst kimlik (Osmanlılık) yaratmak, bir Osmanlı vatandaşlığı üretmek, Jön Türkler için önemli bir hedef haline gelmişti. Ancak bu anayasal vatandaşlık düşüncesi aslında devletin kurtarılması idealinden kaynaklanıyordu.[243]

Jön Türkler, saltanat ve hilafetin devamını öngören devrimci olmayan bir anlayışla hareket etmişti. Cemiyet, sultanı devirme planları yapsa da (1896 gibi) gerçekte hanedanın ortadan kaldırılmasına karşı çıkıyordu. Bu durum, Ramsour'a göre cemiyet üyelerinin otoriter, merkeziyetçi ve milliyetçi taraflarını bir şekilde devam ettirmek istemelerinin bir göstergesiydi.[244] Hüseyin Cahid (Yalçın), cemiyetin bu anlayışıyla ilgili olarak, *"İttihad ve Terakki, Abdülhamid'in istibdadını yıkarak, memlekette meşrutiyeti tesis ederek, vatanı felaket-i inkırazdan kurtarmak üzere teşekkül etmiş bir cemiyet-i siyasiye-i ihtilaliye idi."* değerlendirmesi yapıyordu. Ayrıca İran'daki Meşrutiyet rejiminin ülkeyi kötüleştirdiğini çünkü orada İTC gibi bir teşkilatın

---

239 Hanioğlu, *a.g.e.*, s.632-33; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s.33-34. Kurtarıcılık misyonu otoriterlik olgusunu doğal olarak üretmekteydi. Tanör, *a.g.e.*, s.220; Mardin, *a.g.e.*, s.14.

240 Murat, "Tekzib", *Mizan*, no:24, 14 Haziran 1897-14 Muharrem 1315, s.3. akt. Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 642.

241 A.Rıza, "Sultan Murad'ın Cinneti", *Meşveret*, no: 13, 12 Muharrem 1313, s.3. akt. Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 643.

242 Mardin, *a.g.e.*, s.219; Hanioğlu, *a.g.e.*, s.70.

243 Hanioğlu, *a.g.e.*, s.70.

244 Ramsour, *a.g.e.*, s.43.

olmadığını belirtiyor ve saltanat ile hilafetin korunduğuna dikkat çekerek sözlerine şöyle devam ediyordu:

> "… Hatta Kamil Paşa'nın en sadık ve en has taraftarı 'Yeni Gazete', bize, millet sağolsun, başka memleketler gibi bizde haricden bir hükümdar buluruz ya da cumhuriyet yaparız tarzında mukabele ediyordu… İddia edebiliriz ki Saltanat-ı Osmaniye'nin vahdeti ve Hilafet-i İslamiye'nin beka ve şevketi nokta-i nazarından İttihad ve Terakki Fırkasının vücudu ve galebesi elzemdir."[245]

Ayrıca ayrılıkçı hareketlerin karşısında olduklarını belirten Cahid: *"İTF… Bütün Osmanlıları müsavi ve kardeş olarak toplamak, fakat makam-ı saltanat ve hilafetin etrafında toplamak fikrinde azmeylemiştir"* diyerek saltanatın birleştirici bir unsur olduğunu vurguluyordu.[246] Ancak Osmanlılık düşüncesi, konjonktür gereği önemini kaybetmekteydi; imparatorlukları aşındıran milliyetçiliğin yükselişi, Osmanlıda etnik ve dinsel ayrılıklar yaşanmasına neden oluyor ve anayasal yönetim altında bir 'Osmanlı vatandaşı' yaratılması projesini engelliyordu. Jön Türkler bu gerçeği görmüştü ve bir süre sonra Osmanlılık projesi yerine ideolojik olarak Türk milliyetçiliği fikrine kaydılar.

1.7.2. Modernleşme Çabaları

İttihatçıların temel amaçlarından biri de devleti baştan aşağı çağdaşlaştırmaktı. Osmanlıyı yeniden canlandırıp onu büyük güçler arasına sokmak istiyor, bunun için de meşrutiyeti ilan edip çağdaşlaşma ve ıslahat girişimleriyle imparatorluğu kurtarmayı amaçlıyorlardı. Jön Türkler, reformları, imparatorluğu tasfiye etmekten ziyade onu yeniden canlandırmanın bir aracı olarak görüyor; batılılaşmayı, önce halkın kültür seviyesini artırıp sonra siyasal sorunlara eğilerek gerçekleştirmek istiyorlardı.[247] Kişiye bağlılık (sadakat) yerine akla (liyakat) ve yasaya bağlılığın değerli kabul edildiği bir düzen düşlüyorlardı.[248] Ancak cemiyet üyelerinin siyasal fikirlere ilgisi sınırlı, meşrutiyetçilik anlayışlarının çerçevesi belirsizdi ve bu durum onların zaman zaman yollarını şaşırmalarına neden oluyordu. Gerçekte, Jön Türklerin devrimci ufukları anayasanın (Kanun-i Esasi) ilanıyla sınırlı kalmıştı. Değer ölçüleri, bireycilik yerine kolektif disiplin, merkezi ve oligarşik bir denetim mekanizmasıyla da toplumu kontrol altında tutmaktı.[249] Bunun göstergesi olarak 1908 devriminden sonra Jön Türklerin

---

245 Hüseyin Cahid , "İTC Ne Yapdı? 5 ", *Tanin,* 7 Mart 1912.
246 Hüseyin Cahid, "İTC Ne Yapdı? 5, " *Tanin,* 7 Mart 1912.
247 Mardin'e göre, Türkiye'de batılılaşma, 1860'lardan itibaren bu iki ana akım (kültürel-siyasi) etrafında gelişme kaydetmişti. Mardin, *a.g.e.,* s.222-23. Aynı tespit için ayrıca bkz. Ernest Edmondson Ramsour, *a.g.e.,* s.17.
248 Hanioğlu, *a.g.e.,* s.57.
249 Ahmad, *a.g.e.,* s.192.

liberal kanadı yerine İttihatçı (milliyetçi, merkeziyetçi, devletçi) kanadı yükselişe geçmişti. Ancak bu kanadın uygulamaya çalıştığı rasyonel reform programları geleneksel yapılardan çıkar sağlayan her kesimi (Hristiyan, Rum, Slav, Ermeni, Müslüman Türk, Arap ve Arnavutlar) rahatsız etmiş ve onlara karşı cephe almaya itmişti. Özellikle Ermeni ve Rum cemaati, millet sisteminden kaynaklanan geleneksel ayrıcalıklarını kaybetmek istemiyordu, zira meşrutiyet, yurttaşları eşit bir statüye getirmeye çalışan bir sistemdi. İttihatçıların, ekonomik ve siyasal bağımsızlık istekleri ile tam egemenlik düşünceleri, ayrıcalıklı sınıfların çıkarlarını zedeliyor, küçük ve orta burjuvaziye iktidar yolunu açıyordu. Dolayısıyla güç kaybeden muhafazakârlar, üst sınıf liberal Türk-Müslümanlar ve çıkarları zedelenen gayri müslim unsurlar (Ermeni ve Rum) İTC'ye ve rejime karşı tavır alıyordu. Tanör'e göre, İTC karşıtı koalisyon olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası tam da bu grupların birleşmesiydi.[250] Sonuç olarak İTC'ye göre, kapitülasyonlar ve imtiyazlar çağdaşlaşmanın gereği olarak kaldırılmak zorundaydı.[251] İttihatçılar, kalkınmanın temel şartının mevcut imtiyazları kaldırmak, milli bir ekonomi kurmak ve devletçilikten geçtiğini anlamıştı ve bunları gerçekleştirmek için çabalıyorlardı.[252]

1.7.3. Toplum Mühendisliği Çalışmaları

Jön Türk siyasetinin otoriteryen bir şekil almasına neden olan unsurlardan biri de onların *toplum mühendisliği* alanındaki düşünceleri ve çalışmalarıdır. Jön Türkler, toplumsal yaşamı karmaşık yasaları olan, farklı dinamiklerle hareket edebilen bir alan olarak düşünmemişlerdi. Bu alanın doğa kanunlarına göre şekillendiğini düşünmüş, toplumsal yaşamı, temel bilimlerin (kimya, fizik, biyoloji) yasalarına bağlı kalarak açıklayıp 'bilimsel' çözüm önerileri getirmişlerdi. Bu bağlamda Jön Türkleri harekete geçiren güdü, Tıbbiye'deki materyalist ortam değildi; daha derinlerde kökü olan hayal ettikleri *ideal toplum* fikriydi.[253] Örneğin, Ahmed Rıza, toplumsal yaşamın şekillendirilmesi ile ilgili şöyle bir değerlendirmede bulunmuştu:

> "Cemiyet, kavanin-i tabiiyeye tabi bir vücud-u mürekkeptir. Bu vücudun bir takım devr-i hastalıkları vardır. Teşhis-i maraz içün hastayı söyletmeli, ahalinin hal-ü mizacı derd-ü ihtiyacı etıbba-yı millete malum olmalıdır. Zehir bilinmedikçe panzehiri bulunamaz…"[254]

---

250 Tanör, *a.g.e.*, s.208-210.

251 Bu siyaset, o dönem için yıkım getirse de yeni kurulacak Türk devletinin iktisadi temelini oluşturdu. İttihatçılar, 9 Eylül 1914'te kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdıklarını ilan ettiler.

252 Ahmad, *a.g.e.*, s.190-91.

253 Mardin, *a.g.e.*, s.17-18.

254 Ahmed Rıza, Layiha, s.17, akt. Hanioğlu, *a.g.e.*, s.604.

Buradan da anlaşılacağı üzere kendilerine Mardin'in deyimiyle *İçtima-i Tabip* (toplum doktoru) rolünü atfetmişlerdi.[255] Ancak toplumsal yaşama pozitif bilimlerin teorileriyle yaklaşmaları bir takım sorunlar çıkardı. Buna göre, eğer toplum, doğal süreçte (evrim) bir iyileşme gösterecekse o halde bir doktora yani *toplum tabibi'*ne de ihtiyaç duyulmayacaktı ve bu durumda tabibin rolü ne olacaktı? Dolayısıyla bu sorunsal, Jön Türklerin sıklıkla yaşadığı bir icraat-evrim tartışmasına dönüştü.[256] Tüm toplumsal olayları maddi bir düzlemde ve bilimsel bir netlikte açıklama gayreti, Sosyal Darwinist bir gözlükle dünyaya bakmaları, onları seçkinlerin (bilgiye sahip olan) toplumu yönetmesi ve yönlendirmesi gerektiği düşüncesine sevk etmişti. Kendilerini yönetim işlerinde liyakatli görüyor ve seçkinler olarak toplumun kendileri tarafından yönetilmesi gerektiğini düşünüyorlardı.[257] Dolayısıyla kendileri dışında herhangi bir grup ya da zümrenin yönetim işlerinde liyakat sahibi olmadığına dair güçlü bir inanç geliştirmiş olmaları toplum mühendisliği anlayışlarının bir ürünüydü.

Jön Türklerin, toplumu eğitmek ve ona şekil vermek düşüncelerinin beslendiği entelektüel kanallar bir taraftan da Avrupalı aydınlar tarafından doldurulmuştu. Özellikle kitleleri harekete geçirmeye yönelik 'totaliterlik öncesi' düşünceler, Jön Türk aydınları tarafından ilgiyle takip ediliyordu. Bu Jön Türk aydınlarından biri olan Abdullah Cevdet, *Osmanlı'*da çıkan imzasız yazılarında, kitleleri etkilemeye yönelik propagandanın önemine Le Bon tarafından vurgu yapıldığını belirtiyordu. 20.yüzyılın totaliter ideolojilerinin propagandasının dayandığı temel olan kitle psikolojisi, Abdullah Cevdet tarafından fark edilmişti ancak Cevdet, kitleleri harekete geçirecek tekniklere sadece ima yoluyla başvurmayı tercih ediyordu. Ancak zamanla Jön Türklerin 'basit halk'a ulaşamamaları ve bundan dolayı yaşadıkları güvensizlik, onları, bu kez de Türklerin kültürel kodlarını tespit etmek ve bu verilere göre bir reform programı yapmak doğrultusundaki çalışmalara yöneltti. Mardin'e göre, Jön Türklerin halkçılığındaki bu *benlik* arama çabası karakteristik bir öneme sahipti.[258] Abdullah Cevdet, *ansiklopedizm* akımına paralel bir anlayışla *İçtihad*[259] dergisini halkı bu

255 Mardin, *a.g.e.,* s.18.
256 Hanioğlu, *a.g.e.,* s.608.
257 Hanioğlu, *a.g.e.,* s.617-19.
258 Mardin, *a.g.e.,* s.148.
259 1904'te İsviçre'de yayına başlayan dergi, bir ara Mısır'da çıkmış ve Türkiye'de 1932'ye kadar yayın hayatını sürdürmüştü. Dergi, Atatürk devrimlerinin birçoğunun (laikleşme, kadın hakları, saltanata karşı şüphecilik, Batı klasikleri aracılığıyla batılılaşma, materyalist-biyolojik dünya görüşü) öncüsü sayılabilecek temaya değinmişti. Mardin, *a.g.e.*, s.228. Dergide işlenen saltanat karşıtlığı tezleri Jön Türk düşüncesine yeni bir yön getirmişti. Mardin, *a.g.e.,* s. 248.

doğrultuda aydınlatmak ve onun kültürel düzeyini artırmak amacıyla çıkarıyordu.[260] Abdullah Cevdet'in düşüncesinin temelinde biyolojik materyalizm yatıyordu ve materyalizmi dini dogmaya karşı bir argüman olarak kullanıyordu.[261] Toplumun eğitilmesi gerektiği düşüncesi, aslında onu yönlendirme çabasıydı ve bu konuda Hüseyin Cahid şunları söylüyordu:

> "… Şu halde bu avamı elde etmek, bu avamın terbiye-i fikrîye ve siyasiyesini temin ederek celbeylemek Cemiyet için büyük bir kuvvet teşkil edeceği gibi vatana karşı da en büyük bir hidmet demek olur… Kendi hallerine terkedilmiş olan bu zavallıların kaba lisanları, gayr-i muntazam kıyafetleri bize çok kere hoş görünmez. Fakat bu, hiçbir zaman onları sevmemek, onları düşünmemek, onları muhakkar görmek için bir sebep değildir… O halde onların elinden tutup onları kaldıralım, kendilerine insan olduklarını bildirelim, yaşayışlarını düzeltelim, felaketlerini izale edelim, onlara iyilik yapalım ki onlar da bizi sevsinler, onlar da bize zahir (yardımcı) olsunlar…"[262]

Ancak diğer taraftan bunları gerçekleştirecek belirli bir eğitim politikasının olmadığından yakınıyor ve şöyle diyordu:

> "… İdare-i Mutlakanın yerine şimdi biz geldik, fakat onun usül-ü maarifini değiştirmeyi düşünmedik… Genç Türkiye yaşamak ve mesut ve müterakki olmak istiyorsa kendisine bir maarif politikası tayin etmeli…"[263]

Son olarak, meşrutiyet fikrinin kökenlerine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Zira Osmanlı aydınlarının peşinde koştukları anayasa ve parlamento fikri anlık bir düşüncenin ürünü değildi; bir gelişim süreci sonucunda olgunlaşmıştı. Osmanlı'da anayasal gelenek, yalnızca batılılaşmayla koşut bir çizgi izlememişti; anayasal öneme sahip özgün bir siyasal gelenek de meşrutiyet serüveninde etkili olmuştu.[264] Meşrutiyete ilham veren başlıca kaynaklar İslam hukuku, siyasal düşünce geleneği, toplumsal ve kurumsal adetler ve *'kanun'* olmuştu.[265] Osmanlı siyasal yaşamındaki ilk anayasal belge *Hüccet-i Şer'iyye* olmuş, daha sonra *Sened-i İttifak* sultan ile yerel güçler arasındaki bir

---

260 Abdullah Cevdet'in düşüncesinin özeti, halkı eğiterek Osmanlı kitlelerini medeniyet akımına katmak isteğiydi. Mardin, *a.g.e.,* s.221. Abdullah Cevdet'in düşünceleri için bkz. Mardin, *a.g.e.,* s.221-51.

261 Mardin, maneviyatçı geleneğe tahammül edemeyenler Marksizmin maddiyatçılığına sarılarak *'nas'* arıyorlardı ve bu Abdullah Cevdet'te de görülüyordu. Mardin, *a.g.e.,* s.238-40.

262 Hüseyin Cahid, "Cemiyetin Kulüpleri" *Tanin*, 27 Eylül 1909.

263 Hüseyin Cahid, "Unuttuğumuz Vazifelerden", *Tanin*, 23 Ekim 1910.

264 Osmanlı, anayasal öneme sahip kendine özgü siyasi kavramlar, hukuki belgeler, idari yapılar ve siyasi tavırlar üretmişti. Yılmaz, Meşrutiyetçilik ile kastedilenin siyasi düşünce ve eylemler, normatif değerler, hukuki yapılar, saltanat erkini sınırlayıcı mekanizmalar ve anayasal işleve sahip anlaşmalar olduğunu ifade eder. Hüseyin Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler", *Divan*, Disciplinlerarası Çalışmalar Dergisi, Meşrutiyet I, Cilt 13, Sayı 24, 2008/1, ss.1-30, s.1-3.

265 Örneğin Yeniçeri-ulema işbirliği ile sultanın tahttan indirilmesi, Yeniçeri taleplerinin karşılanması, Ulema ve Şeyhülislamın 'hal' fetvası bazı durumlarda sultanın keyfiliğini sınırlayan güçler olmuştu. Hüseyin Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler", s.11-15.

sözleşme olarak anayasal bir belge niteliğinde değerlendirilmişti.[266] Hüccet ve Sened, alttan gelen siyasi taleplerin devlet üzerinde anayasal bir sınırlandırmaya dönüştüğü yazılı belgeler olmuştu. Temsil ve sınırlandırma işlevi gören bir başka usül ise *Meşveret* ve *İstişare* geleneği idi. Bu usuller Osmanlının çeşitli kademelerinde ve sivil organizasyonlarında kurumlaşmışlardı. Dolayısıyla Osmanlının kendine özgü siyasal gelenek ve kurumları, bir taraftan saltanat erkini sınırlamış diğer taraftan da Meşrutiyet fikrine ilham kaynağı olmuştu.[267]

Tanzimat sonrası Osmanlı bürokrat ve aydınları *Klasik Osmanlı İslam*'ına karşı çıkmışlardı. Aydınlar, Osmanlı merkezi iktidarı ile özdeşleşmiş ve doğal olarak siyasallaşıp muhafazakârlaşmış siyasal İslam, yani Klasik Osmanlı İslam'ı (Sünniliği) ile teorik İslam'ın birbirinden ayrılması gerektiğini belirtmişlerdi. Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi muhafazakâr aydınlar ile Şehbenderzade Ahmet Hilmi, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi ve Said Halim Paşa gibi İslamcı aydınlar İslam'ın *mani-i terakki* (ilerlemeye engel) olmadığını ifade etmişlerdi. Müslümanların zamanla skolastik düşünceye kapılmaları nedeniyle gerilediğini ve bu gerilemeden mutlakıyet rejiminin sorumlu tutulması gerektiğini belirtmişler, dolayısıyla Meşverete dayalı meşruti bir rejimin taraftarı olmuşlardı.[268] Yeni Osmanlılar aslında liberal batı felsefesinden etkilenmiş olmakla birlikte meşrutiyet taleplerini/düşüncelerini *İslam* dinine dayandırmışlardı. Benzer bir biçimde İslamcı gruplar, cumhuriyet dönemine kadar *usul-ü meşveret* ve *şura* anlayışını Meşrutiyet için dinsel bir dayanak olarak görmeye devam etmişti.[269] Bu döneme kadar birçok grup ve kişi tarafından meşrutiyet, İslam dinine uygun bir yönetim biçimi olarak değerlendirilmişti.

Jön Türklerin zihinlerindeki hedeflerin (misyon) yarattığı güdülenme onların siyasetlerindeki otoriter yanların anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. Bir taraftan devleti içinde bulunduğu koşullardan kurtarma gayreti diğer taraftan da toplumu belli

---

266 Hüccet-i Şer'iyye, IV. Mustafa (1807-1808) ile Yeniçeri ve Ulema arasında, isyanın meşruluğu ve cezalandırma olmayacağı hakkında bir belgedir. Sened-i İttifak ise II. Mahmut (1808-1839) ile Yeniçeri, Ayan ve Ulema arasında, kanunun otoritesinin tanındığı bir belgeydi. Yılmaz, "a.g.m.", s.22-23.

267 II. Meşrutiyet'in 100.yılı dolayısıyla düzenlenen etkinliklerin listesi için bkz. Serhat Aslaner, "100 Yıl Sonra II. Meşrutiyet", *Divan*, Displinlerarası Çalışmalar Dergisi, cilt 13, sayı 25, 2008/2, ss.175-214.

268 Ahmet Yaşar Ocak, "II. Abdülhamid Dönemi İslamcılığının Tarihi Arka Planı: Klasik Dönem Osmanlı İslam'ına Genel Bir Bakış Denemesi", İ.Ü.E.F. Tarih Araştırma Merkezi, ss.107-123, s.121-22.

269 Necmettin Doğan, "Türk Demokrasi Tarihini Anlamanın Bir Aracı Olarak Meşrutiyet", *Doğu-Batı,* II. Meşrutiyet: 100.Yıl, Sayı 45, cilt 1, İstanbul, 2008, ss.133-148, s.137-40. İslamcılar, çerçevesi şeriatla çizilmiş bir Meşrutiyet fikrine sarılmış, ancak Cumhuriyet, şeriatı yürürlükten kaldırınca İslamcıların Meşrutiyet ve Demokrasi ile kurdukları tarihsel bağ kopmuştu. Böylelikle İslamcılar uzun yıllar demokrasiye karşı mesafeli durdu. Necmettin Doğan, "a.g.m.", s.147.

bir ideoloji yönünde dönüştürme isteği Jön Türklerin siyaset anlayışlarının şekillenmesinde etkili olmuştu.

1.7.4. Düşünce Akımları ve İdeolojiler

Jön Türklerin düşünce dünyaları üzerinde etkide bulunan bir diğer unsur Osmanlı aydınlarının düşünceleriydi. Jön Türklere liderlik yapan Osmanlı aydınlarının fikirleri onların siyasal düşüncelerinin şekillenmesinde ve bunların pratiğe yansımasında etkili olmuştu. Jön Türklere bir dönem liderlik yapmış Ahmed Rıza bu aydınların başında gelmekteydi.[270] Öncelikle, Ahmed Rıza'nın siyasal-toplumsal alana dair düşüncelerine genel hatlarıyla bir göz atmak gerekir. Ahmed Rıza, Aguste Comte'nin sosyoloji kuramından yoğun şekilde etkilenen ve bu kuramı Osmanlı toplumuna uyarlamaya çalışan bir aydındı. Rıza'nın Comte'dan almış olduğu en önemli düşünce *düzen* ve *statik denge*yle ilgiliydi. Osmanlı toplumunu pekiştirmek, birimlerini uyumlu hale getirmek ve dağınıklıktan kurtarmak bu düşüncenin esasını oluşturuyordu. Rıza'ya göre hükümdar, düzeni sağlamakla yükümlüydü. Ahmed Rıza, Türklerin baskın rol oynadığı, güçlü bir merkezi yönetimin olduğu bir Osmanlı Devleti hayal ediyordu. Ona göre Osmanlı hanedanlığı imparatorluğu ayakta tutan unsurdu. Comte'un düzen ve ilerlemesinden (order and progress) etkilenen Rıza, cemiyetten farklı bir yolla, düzen anlayışına uygun olarak gelenekçilik ve merkezi yönetime bağlılığı savunuyordu. II. Meşrutiyet'in ve padişahın desteklenmesinin düzeni kalıcı hale getirebileceğini iddia ediyordu.[271] Rıza, Comte'un düzen ve ilerleme kavramlarından hareketle bir ulus-devlet olan Fransa için öne sürülen "düzen" yerine, Osmanlının çokuluslu yapısına uygun "birlik" (ittihad) kavramını öne çıkardı. İkinci olarak da "ilerleme" (terakki) kavramına vurgu yaptı, nitekim bu ilkeler cemiyete isim önderliği yaptı.[272]

Ahmed Rıza, Meşveret gazetesinde, 1876 anayasasının milletin henüz onu benimsemeye hazır olmadığı bir zamanda ilan edildiğini belirtmişti. Bu teziyle Rıza,

---

270 A.Rıza, Comte-Durkheim çizgisinde sosyoloji yapmış, sonra Ziya Gökalp ve Mehmet İzzet bu çizgide sosyoloji yapmaya devam etmiştir. Sabahaddin ise Le Play-Demolins çizgisinde bir sosyoloji kuramı takip etmiş, sonra Mehmet Ali Şevki bu çizgiyi devam ettirmiştir. Bu akımlardan ilki Türkiye'de resmi olarak okullarda okutulmuş diğeri ise eğitim sisteminde yer bulamamıştır. Ali Erkul, "Osmanlı'da Sosyolojinin Doğuş Koşulları ve Üç İsim: Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp", *Yeni Türkiye*, cilt:33, Ankara, 2000, s.614.

271 İsmail Güven, "Ahmet Rıza'nın Kaleminden II. Meşrutiyet", *Tarih ve Toplum*, cilt 31, sayı 182, Şubat 1999, s.51-55.

272 Sosyoloji, Fransız Devrimi'nin ve Sanayi Devrimi'nin toplumda yaratmış olduğu sosyal ve ekonomik problemlere çözüm bulmak amacıyla ortaya çıkan bir bilim dalıdır. Sosyolojinin kurucularından kabul edilen Aguste Comte, "düzen" (ordre) ile "ilerleme" (progres) kavramlarını toplumun içine düştüğü kaostan çıkması için geliştirmişti. Ancak onun düşüncelerinden etkilenen Osmanlı aydınları Fransa'daki toplumsal sorunların benzerinin Osmanlıda yaşandığını düşünerek yanılgıya düşmüşler, Osmanlının siyasal-toplumsal süreçlerinin farklı unsurlar barındırabileceği düşüncesini göz ardı etmişlerdi. Ali Erkul, "a.g.m.", s.607-15.

Mizancı Murat ile birlikte, her fırsatta anayasanın ilan edilmesi gerektiği düşüncesine sahip Yeni Osmanlılardan ayrı görüşte olduğunu ortaya koymuştu.[273] Meşveret'te en çok imparatorluğun gerilemesi, parçalanması ve milliyet sorunuyla ilgili makaleler yazmıştı. Rıza'ya göre 'reform', yalnızca belli unsurları değil Osmanlının tümünü ilgilendiren bir meseleydi. Mardin, Jön Türklerin imparatorluk içinde gelişen milliyetçi-ayrılıkçı düşünceleri bir türlü kavrayamadıklarını, 'millet' kavramını onların da Osmanlıda kullanıldığı anlamda yani din temelli değerlendirdiklerini belirtir.[274] Ahmed Rıza Fransızca Meşveret'te daha serbest yazılar yazmış, mücadele yöntemleri olarak şiddet usulleri ve ihtilal fikrine burada karşı çıkmıştı. Bu düşüncelerinde Comte'nin ihtilal karşıtı fikirlerinin etkisi altında kalmıştı.[275] Meşveret'te iyi gizlenmiş otoriter devlet anlayışının izlerine rastlamanın mümkün olduğunu belirten Mardin, anayasayı değiştirici önerilerin ardından gelen *"...günlük hadiselerin gelişimi, cemiyetin maalesef daha uzun bir zaman kuvvete dayanmak zorunda kalacağını bize anlatmaktadır"* ifadesinin derinlerde otoriterlik fikrini sakladığını belirtir.[276] Bu bağlamda Rıza, düşüncelerinde, Comte'ye ve totaliter öncesi görüşlere uyumlu olarak *kuvvet* ve *iktidar* kavramlarına dayanıyordu. Rıza'yı eleştiren Albert Fua, onun tasarladığı rejimi *"Bir vekiller meclisinin ve devlet şurasının mutedilleştirdiği monarşik bir idareydi"* diye tanımlıyordu.[277] Otoriteryen eğilimlere sahip olduğu çıkarsanabilecek Rıza, insan için şöyle diyordu:

> "İnsan tabiatını incelemiş herkes, insanın ihtiyaçlarını en kolay yoldan gidermeye çalışan egoist ve tembel bir hayvan olduğunu bilir. Allah ve jandarma korkusu olmasa hırsızlık, insanın tabii temayüllerine en uygun davranış olurdu."[278]

Mardin, Rıza'nın çizdiği bu insan imajına, böyle bir kötümserliğin eklenmesiyle otoriter bir düşünce tarzının üretildiğini belirtiyor.[279]

Jön Türklerin siyasal düşüncelerinin otoriter bir tarza bürünmesinde devletin yapısıyla ilgili fikirleri de etkili olmuştu; Osmanlı aydınlarının devlet örgütü üzerinde yaptığı teorik tartışmalardan etkilenmişlerdi. Yukarıda belirtildiği gibi Ahmed Rıza ve Prens Sabahaddin, Müslüman-Hristiyan ayrımı yapmaksızın toplumu, *Osmanlı vatandaşı* üst kimliğinde birleştirmeyi düşünmüş, bunun için Osmanlı hanedanını

273 Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908, s.191. Ayrıca Ahmet Rıza'nın fikirleri için bkz. Mardin, *a.g.e.*, s.173-220.
274 Şerif Mardin, *a.g.e.*, s.199.
275 Mardin, age, s.200-201.
276 Ahmed Rıza, "Les Deux Pouvoirs", Mechveret, 1 Aralık 1899, s.1, akt. Mardin, age, s. 209.
277 Albert Fua, "Le Comite Union et Progres Contre Le Constitution", akt. Mardin, age, s. 209
278 Ahmet Rıza, "La Leçon D'une Guerre", Mechveret, 1 Kasım 1905, s.1. akt. Mardin, age, s. 209
279 Mardin, age, s. 210.

birleştirici bir unsur olarak görmüşlerdi. Ahmed Rıza ile Prens Sabahaddin'in ters düştüğü noktaysa merkezi hükümetin kimler tarafından yönetilmesi gerektiği meselesiydi. Rıza'ya göre merkezi hükümeti 'iyi' yetişmiş Türkler yönetmeliydi. Rıza, bu düşünceyle 'yerinden yönetim' (adem-i merkeziyet) fikrine karşıydı ve onu şöyle eleştiriyordu;

> "İdari serbestlik ihanettir. Bu durum ayrılmaya yol açar! Hristiyan dostlarımız Osmanlılaştırılmış vatandaşlarımız olacaktır. Aramızda fatihler ve köleler olmayacak fakat hür insanların yarattığı yeni bir millet olacak."[280]

Rıza, merkeziyetçi bir Osmanlı milliyetçisi olduğunu açıkça dile getiriyordu. Prens Sabahaddin ise yukarıda işaret edildiği gibi *adem-i merkeziyet* (yerinden yönetim) tezini savundu. Mardin, Prens Sabahaddin'in adem-i merkeziyet tezinin iç mantığında zafiyet olduğunu belirtiyordu. Buna karşın Sabahaddin, merkezi yapının gücüne karşı tutarlı bir mücadeleye girişmişti ve aslında temelde *"Hükümetle milleti yekdiğerine muarız iki kuvvet olmaktan kurtarmak"* düşüncesine sahipti.[281] Sonuç olarak Jön Türklerin 'merkezi devlet' yapısını koruyup devam ettirmek istemeleri, Osmanlı devlet yapısının bir anlamda devamı demekti ve sonraki dönemlerde bu yapı özel bir hassasiyetle korunmaya devam etti.[282]

1.7.5. Sosyal Darwinizm

Jön Türklerin etkilendiği bir başka düşünce akımı Sosyal Darwinizm'dir. Sosyal Darwinizm, Charles Darwin'in doğal ayıklanmacı evrim teorisi ile Marks'ın mücadeleyi esas alan sınıf çatışması teorisinin birleşmesinden doğmuştu. Bu bağlamda toplumsal Darwinizm, canlıların evriminde olduğu gibi toplumların gelişiminde de hayatta kalmak için kıt kaynaklar üzerinde yapılan yaşam mücadelesinde ayakta kalanı vurgulayan ve öne çıkaran bir düşünceydi. Kısaca, 'yaşamak için mücadele' ve 'en iyinin hayatta kalması' düşüncelerinin toplumsal alana uyarlanması biçiminde özetlenebilir.[283]

19. Yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da etkili olan bu düşünce biçimi, Sosyal Darwinistler Alman Ludwig Büchner, Ernst Haeckel, Fransız Gustave Le Bon ve

---

280 Ramsour, age, s.106-107.

281 "Terakki", 1 Haziran 1908, s.5. akt. Mardin, *a.g.e.*, s. 298.

282 Jön Türklerin merkeziyetçi, milliyetçi ve otoriter siyaset anlayışları cumhuriyet kadroları tarafından miras olarak devralınacaktı.

283 Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, Küre Yayınları, İstanbul, 2012, s.13-16. Doğan, Sosyal Darwinizm'in, hızlı sanayileşmeyle birlikte materyalizmin gelişme gösterdiği Almanya'da ortaya çıktığını belirtmektedir. Düşüncenin temelinde aydınlanmacı dönemin sorgulamaları, evrim teorisinin ilkeleri ve sömürgeciliğin meşrulaştırılması vardı. Sosyal Darwinizm, bir bakıma, 'Türlerin Kökeni' eserindeki rekabetçi, mücadeleci ve çatışmacı görüş ile Victoria İngiltere'sinin emperyalist hedeflerinin birleşmesinden oluşmuştu. Başka bir deyişle, 'büyük balığın' 'küçük balığı' yutmasının meşrulaştırılması çabasıydı.

Edmond Demolins aracılığıyla Osmanlı aydınlarına taşınmıştır. Doğan'a göre, bu dönemde Auguste Comte'nin pozitivizmi, Darwinizm'in gölgesinde kalmıştı ve Osmanlı-Türk aydınlarının pozitivizm olarak sahiplendiği düşünce ağırlıklı olarak Sosyal Darwinist temalar içermekteydi. Beşir Fuad, Ahmet Mithat Efendi, Hüseyinzade Ali ve Abdullah Cevdet gibi materyalist Osmanlı aydınları İslamiyet'i açıkça karşılarına almadan örtük biçimde bu düşünceyi gazete ve dergilerde tartışmaktaydı.

Abdullah Cevdet önderliğindeki materyalistler Batının uygarlığı, zayıfları, cahilleri ve ehliyetsizleri acımasızca yok etmek üzerine kurduğunu, hakkın kuvvetlide olduğu için hukuku kuvvetlinin yaptığı biçiminde okumuşlardı. Doğan'a göre, Osmanlı materyalistleri batıyı yanlış okumuyordu ancak bu okumanın ulusal boyuta taşınmasının oldukça vahim sonuçları vardı. Hukuku, kuvvetlinin hiçbir sınır tanımadan kendi çıkarına göre belirlemesi aslında 'hukuksuzluk' anlamına geliyordu ve toplumsal yaşamda bu anlayış olumsuz sonuçlar yaratmaya ortam hazırlıyordu.[284] Özellikle devlet içinde en güçlülerin yaşama hakkını mücadeleyle kazanabileceği düşüncesi etkili olmuştu. Sosyal Darwinizm düşüncesi, Jön Türklerin bütün isimlerini önemli ölçüde etkilemişti. Osmanlı aydınları, II. Meşrutiyet döneminde biyolojik evrim teorisini toplumsal, ekonomik ve siyasal sorunlara çözüm bulma amacıyla incelemişti.[285]

Doğan'a göre, batının aksine, Darwin'in doğal ayıklanma ve Lamarc'ın evrimde çevreye uyum teorileri Osmanlı aydını tarafından bir bütün olarak benimsenmişti. Dolayısıyla birlik, dayanışma ve uyum düşüncesi pragmatist biçimde kullanılmıştı. Sonuç olarak Osmanlı aydınına göre tekâmül-ilerleme için bilgi bakımından donanımlı bir zümre (elit) şartlara göre değişecek hedefler için topluma önderlik etmeliydi.[286]

1.7.6. Pozitivizm

Genç/Jön Türklerin politik tavırlarının otoriterleşmesindeki bir başka düşünsel kaynak pozitivizm akımıdır. Pozitivizm, genel olarak pozitif bilimlere dayanan, metafizik karşıtı felsefi bir akım olarak değerlendirilebilir. Fransız ve Sanayi devrimlerinin bir ürünü olarak varsayımlara değil olgulara dayanır; bilgiye ulaşmada,

---

284 Abdullah Cevdet önderliğindeki bu grup, toplumsal olgulara biyolojik indirgemecilikle bakıyordu. Atila Doğan, *a.g.e.,* s.158.

285 Özellikle Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye, Musavver, Muhit ve Şehbal dergileri evrimle ilgili değişim anlamına gelen "terakki" ve "istihale" kelimelerini kullanarak evrimci ve Sosyal Darwinist düşünceleri tartışmıştı. Atila Doğan, *a.g.e.*, s.248. Osmanlı aydınları Avrupalıların yaptıklarının tersine II. Meşrutiyete kadar önce Sosyal Darwinizmi tartışmış, meşrutiyette ise biyolojik evrim teorisini tartışmıştı. Bu erteleme, yaratıcı tanrı düşüncesinin sorgulanmasından kaynaklanmıştı.

286 Zaman zaman ortaya çıkan kavramsal kargaşa ve çıkmazlara rağmen Osmanlı aydınının elitist teorilerinin dayanağı Sosyal Darwinist düşünceydi. Atila Doğan, *a.g.e.,* s. 288-89.

herkese göre farklı olabilen öznel yöntemler yerine rasyonel, sınırları ve bütünlüğü olan nesnel bir yöntemi kabul eder. Dinsel kısıtlamaları reddeden akım yönetim işinde aklı ve nesnel prensipleri ön plana almakta, ihtilalciliği/devrimciliği reddetmekte ve toplumun gelişmesi için bir seçkinler (elit) sınıfının yönlendirmesini benimsemektedir.[287] Siyasal rejim değişikliği yerine toplumsal değişim-gelişime önem veren düşünce, toplumda bir devrime gerek kalmadan toplumun 'düzen ve ilerleme-intizam ve terakki' prensipleri ile şekillendirilebileceğini iddia eder.[288]

Pozitivizm, 19. Yüzyılda, Osmanlı aydınları arasında felsefi bir yolla değil, batılılaşma hareketi çerçevesinde tercüme eserler ve edebiyat akımları aracılığıyla yayıldı.[289] Osmanlı aydınları, Avrupa'nın çeşitli düşünce akımlarından yararlansa da felsefi ve düşünsel bakımdan net bir renkleri yoktu, her renkten çeşitli tonlara sahiptiler. Tam anlamıyla ne liberal, ne sosyalist, ne pozitivist ne de Marksist idiler.[290]

Osmanlı aydınları Avrupa'nın aydınlanma felsefesi yerine pozitivizmi daha çekici bulmuştu. Ancak pozitivizmi tam anlamıyla benimsemeyip kendine has çizgisi olan Türk pozitivizmini üretmişti. Buna göre pozitivistler, dine soğuk ve şüpheyle bakmakla birlikte dinin toplumsal yaşamdaki etkisini göz ardı etmemişlerdi. Avrupalı pozitivistler kendilerini Rönesans ile başlayan ekonomik, düşünsel ve bilimsel sürecin devamı olarak görmüştü ve doğu toplumlarının aydınlanma geçmişleri olmadığı için bu süreci en kısa yoldan yaşamaları adına aydın kesimin devreye girmesini önermişlerdi. Modern topluma geçiş, pozitivistler için otoriter ve merkeziyetçi bir politika ve siyaset anlayışıyla gerçekleşmeliydi.[291] Bu bağlamda pozitivizm, Türk modernleşmesine iki yönden katkıda bulunmuştu; birincisi, duygu ve sezginin yerini aklın alması ve kültürel

---

287 Pozitivizmin ilk temsilcisi Saint Simon (1760-1825) kabul edilmekle birlikte asıl kurucusu Auguste Comte olmuştu. Ona göre pozitivizm; ilkesi sevgi, temeli düzen ve amacı ilerleme olan bir düşüncedir. Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, Çev. Erkan Akçay, İstanbul, 2001, s. 16, 25.

288 Sina Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)", *Türkiye Tarihi*, Cilt III, Yay. Yön. S.Akşin, Cem Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1997, s. 357; Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 196.

289 Beşir Fuat, pozitivizmi Türkiye'ye ilk tanıtan kişi olmuştu. Gürsoy Şahin, "II. Meşrutiyet Dönemindeki Pozitivist Anlayış ve Bu akımın Türk Modernleşmesindeki Yeri", *100. Yılında II. Meşrutiyet Uluslararası Sempozyumu*, 22-24 Ekim 2008, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 217-247, s. 223. Pozitivizmin yayılmasında Ahmet Rıza'nın da önemli bir payı vardı. Ancak Rıza'nın ısrarlı önerisi olan pozitivistlerin ilkesi 'düzen' kelimesi yerine konjonktür gereği 'birlik' (ittihat) adı kullanılmıştı.

290 Genç Türkler tam anlamıyla pozitivist değildiler; pozitivizmi ve materyalizmi bazen karıştırmakta, çoğu zamanda bir tutmaktaydılar. Pozitivizm, 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde "Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası" (1908-10) ve "İçtimaiyat Mecmuası" (1917) etrafında şekillenmiş, "Servet-i Fünun" (1891-1942) dergisi de düşünsel tanıtımda katkıda bulunmuştu.

291 Gürsoy Şahin, "a.g.m.", s. 237-238.

sürecin laikleşmesi, ikincisi ise siyasal alanda etkili olan bürokratların devletçi felsefeyi kendilerine rehber edinmeleri olmuştu.[292]

Sonuç olarak Ahmet Rıza liderliğinde, Fransız pozitivizmi siyaset alanına uyarlandı ve etkili oldu. Ahmed Rıza, pozitivizmin, topluma 'yön verme' hakkını kendisinde gören otoriter tarafına daha fazla sahip çıktı; yaptığı propagandaya kulak asmayan halk yerine topluma önderlik yapma görevini subayların üstlenmesini öneriyordu.[293] Jön Türk pozitivizmi, Hanioğlu'na göre, bireyin toplum içindeki rolünü bir taraftan azaltırken diğer taraftan artıran çelişik ancak kapsayıcı bir anlayışa sahipti ve bu anlayış *"Ben sen yok, biz varız"* şeklinde bir cemiyet mistiğine dönüştürülmüştü.[294] Türkiye'de 1950'li yılların sonuna kadar etkili olan bu Fransız pozitivizmi, siyasal alanda merkeziyetçi, otoriter, bürokratik, seçkinci (elitist) ve laik bir yapının oluşumunda önemli bir rol oynadı.[295] Cumhuriyet döneminde Kemalizm, pozitivist ideolojiden etkilenmişti ancak dönemin koşulları ve ihtiyaçlarından doğan kendine özgü bir düşünce sistemi üretti. Hem Osmanlı hem de cumhuriyet döneminde etkili olan pozitivizm, devleti güçlü kılarak halkı modernleştirmek, bunu yaparken de akılcı ve bilimsel esaslara dayanmayı öneriyordu. Pozitivizmin bir yansıması olarak cumhuriyet döneminde parti ile devlet özdeşleştirildi ve partinin kaderi ile milletin kaderinin bir tutulduğu siyaset geleneği yaratıldı.

1.7.7. Milliyetçilik

Jön Türklerin siyasal ve toplumsal alandaki ideolojileri zamana ve mevcut konjonktüre göre şekillenmiş ve bu bağlamda Jön Türk ideolojisi 'kapsayıcı' bir özelliğe sahip olmuştu. Jön Türklerin siyasal alandaki ideolojilerini belirleyen en önemli unsur, 19.yüzyıl boyunca hızla yayılarak Avrupa'daki tüm imparatorlukları tehdit eden milliyetçilik hareketiydi. İmparatorluğu milliyetçi-ayrılıkçı hareketler karşısında dağılmaktan kurtarmaya çalışan Abdülhamid'in İslamcılığı ile Jön Türklerin Osmanlıcığı bu akım karşısında etkili olamamıştı; Arnavutluk, Suriye ve Yemen isyanları din birliğini, Balkan ve Ermeni ulusçuluğu da Osmanlıcılığın sonunu

292 Türk pozitivizmi, bir düşünce ya da felsefi bir akım değildi; pozitif prensiplerin açıklanmasında ve gerçekleri bulmakta kullanılan yöntem belirleyiciydi. Gürsoy Şahin, "a.g.m.", s. 239.

293 1906'ya kadar Comte teorisinin otoriterliğinden etkilen Rıza, bu tarihten sonra Bahattin Şakir'in bireyi etkisizleştiren totaliter anlayışının etkisi altına girmişti. Mardin, *a.g.e.*, s.219. Ahmet Rıza, Mardin'e göre, İTC'nin otoriterlik denemelerinden ve sorumsuz siyaset anlayışından (1.dünya savaşına girme şekli gibi) sorumlu tutulmalıydı. Mardin, *a.g.e.*, s. 220.

294 Schopenhauer felsefesinden etkilenen Jön Türk düşüncesi bilim aracılığı ile milletin kurtarılması fikrini işlemişti. Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 53-55.

295 Rıza'nın Fransız pozitivizmi siyasal alana egemen olurken Prens Sabahaddin'in Anglo-Sakson pozitivizmi bilim ve siyaset alanında etkili olamadı. Gürsoy Şahin, "a.g.m.", s. 243.

getirmişti. Balkan Savaşları sonrasında Osmanlıcılık düşüncesi neredeyse tamamen terkedildi ve yerine *Türk milliyetçiliği* ideolojisi öne çıkmaya başladı.[296] Zira Arnavut, Slav ve Rumların gönlünü almak zorunluluğu ortadan kalkmış, iş Ermenilerle Arapları yatıştırmaya kalmıştı. Balkan Savaşları sonrasında ideolojik bütünlüğü üç ideoloji (Osmanlıcılık, Milliyetçilik, İslamcılık) sağlamaya devam etti ancak bunların katkı oranları artık değişmişti. Aralarından milliyetçilik düşüncesi ön plana çıktı; Araplarla uzlaşmak için İslamcılık düşüncesi tamamen terk edilmemiş ve padişah ile hanedanın, anasırın bağlılığının odak noktasını oluşturacağına olan inanç devam etmişti. Osmanlıcılık düşüncesinin de, üç unsur arasındaki karşıtlıkları çözmede anahtar bir rol oynayacağı hesap edilmişti. Ancak Turancılık ve Osmanlıcılık, savaştan sonra etkisini tamamen yitirdi; 1914'te tohumları atılan Türk milliyetçiliği ise savaş sonrasında filizlenmeye başlayacaktı.[297]

İttihatçıların Türkçülük siyasetinin kökeni Balkan Savaşları öncesine uzanmaktaydı.[298] Ancak imparatorluğun heterojen yapısından kaynaklanan mevcut konjonktür, Türkçülük siyasetini gölgede bırakmıştı. Bu durumla ilgili olarak Hüseyin Cahit hem Türkçülük siyaseti hem de bu siyasete karşı yapılan eleştiriler için şöyle demekteydi:

> "… Genç Türkler umum unsurları Türkleştirmek istiyorlar! Bizim milliyetimize hatta dinimize taarruz ediyorlar… Onlar da milliyetlerine son derece merbutturlar, eğer ellerinden gelse idi, kendilerinin ihtiyarına terk edilmiş olsa idi, bugün Osmanlı İmparatorluğu dâhilindeki bütün akvamı, bir dakika bile kaybetmeden Türk yaparlardı. Bunda hiç şüphe edilmemeli. Genç Türklerin yerinde Genç Çinliler, Genç Hutantular olsa onlar da böyle isterlerdi. Kalpten pek tabii olarak gelen bu arzuyu saklamaya lüzum görmeyiz…"[299]

İttihatçılar, memleketin menfaati için *İttihad-ı Anasır'*ı meşrutiyetin ruhu olarak görmüşlerdi ancak Türkçe'nin resmi dil, İslam'ın ise resmi din olması gerektiği düşüncelerini gizlemekte zorlanmışlardı.

Jön Türkler, Türkçülük düşüncesini en azından siyasal ideoloji olarak açıktan ya da gizli olarak işleyememişlerdi ancak düşünce ve edebi ortamda üzerinde sıklıkla tartıştılar. Meşrutiyetin ilanı sonrasında yayın hayatına başlayan çeşitli dergi ve

---

296 Hatta İttihatçılar, Pangermanist Almanya ile artan ilişkilerin etkisiyle Balkan Savaşları sonrasında maceracı bir 'Turancılık' düşüncesine de kapılmışlardı.

297 Ahmad, *a.g.e.,* s. 187-88.

298 İran reformunda Babi'lerin danışmanı olan Cemaleddin-i Efgani, 1900 sonrasında Jön Türklerin Türkçülük düşüncesinin şekillenmesinde ve Türkçü yazar Mehmed Emin üzerinde etkili olmuştu. Mardin, *a.g.e.,* s. 64-66.

299 Hüseyin Cahid (Yalçın), "İttihad-ı Anasır", *Tanin*, 31 Ağustos 1909, no: 358, akt. *Hüseyin Cahid (Yalçın)'den Seçmeler-II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e*, Haz. Erdal Aydoğan ve Asaf Özkan, Aktif Yayınevi, Ankara, 2011, s. 51-55.

gazeteler *Türkçülük* temasını yoğun bir şekilde işledi. 1908 yılında yayına başlayan *Tanin,* yine 1908 yılında kurulan *Türk Derneği* ve 1911 Nisan ayında yayına başlayan *Genç Kalemler* dergisi, milli bir dil ve edebiyat ihtiyacından bahsederek Türk kültürünün araştırılması ve dilde tasfiye çalışmalarının yapılması gerektiği düşüncesinde yoğunlaştı.[300] Avrupa'daki Türkoloji çalışmaları ve Rusya Türkleri bu dönemde milliyet kavramına Avrupalı bir tarif getiriyordu.[301] Etnik temelli olan bu tarif ile Rus ve Osmanlı-Türk aydınlar ortak köken konusunda din ve soy birliğine dayalı bir milliyetçilik geliştirdi. Bir taraftan da *romantik milliyetçilik* Genç Kalemler'de Ziya Gökalp ile şöyle ifade bulmaya başlamıştı: *"Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan, vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan."*[302] Yukarıda değinildiği gibi bu dönemde üst üste gelen Arnavutluk ve Arap isyanları ile Balkan yenilgisi, İslamcılık tezlerini zayıflatmış, Türkçülük tezlerini kuvvetlendirmişti.[303]

Jön Türklerin toplumsal ve kültürel alandaki ideolojileri derin bir kuramsal yapıya ya da teoriye dayanmıyordu. Jön Türkler, Fransız Devrimcileri anlamında ihtilalci değildiler; siyasal ve toplumsal alanda Türk toplumunu baştan aşağıya değiştirecek radikal hedefleri de yoktu. Meşrutiyeti getirirken devletin temel vasıflarını değiştirmeyi düşünmemişler, dolayısıyla ihtilal değil reform olarak tanımlanması gereken bir süreci başlatıp nihayetinde devleti parçalanmaktan kurtarmayı hedeflemişlerdi.[304] Sonuç olarak toplumsal ve kültürel alanda Jön Türklük; eskiye karşı yeniyi, dinin toplumdaki rolüne karşı bilimi savunan ve yeni ilişkiler sistemi arzulayan, kapsayıcı bir birliktelikti. Jön Türk düşüncesi radikallik değil muhafazakârlık

---

300 Servet-i Fünun idarehanesinde Hüseyin Kazım Kadri Bey, Hüseyin Cahid'e bir gazete çıkarmayı teklif eder. Teşebbüsün içinde Tevfik Fikret de vardır ve Meşrutiyet'in ilanından bir hafta sonra (1 Ağustos 1908) Tanin gazetesinin ilk sayısı çıkar. Ancak Cahid'in gazeteyi İTC'nin yayın organına dönüştürmesi üzerine Fikret gazeteden ayrılır. Daha sonra Fikret, Trablusgarp Harbi sırasında, İttihatçılara olan öfkesini "Doksan Beşe Doğru" adlı bir şiirde şöyle dile getirir: "Düşsün sana -meyyal-i tahakküm- eğlen sor, Kopsun seni -bir hak diye- alkışlayan eller!". Beşir Ayvazoğlu, "Devr-i Dilara-yı Hürriyet'te Edebi Ortam", *Divan*, Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, cilt 13, sayı 25, Elma Basım, İstanbul, 2008/2, ss.1-36, s. 3.

301 Daha çok Tatar Başkırt, Kırım ve Kafkasyalı olan Rus Türklerinden öne çıkanlar Yusuf Akçuraoğlu, Ahmet Agayev, Hüseyinzade Ali, Mehmed Emin Resulzade, Halim Sabit Şibay, Ayaz İshaki ve İsmail Gaspıralı (Gasprinski) olmuştu. Bu Rusyalı Türk aydınlar İstanbul'da yalnızca siyasal anlamda etkili olmamış, Osmanlı eğitim sistemine getirdikleri eleştiriler ile de kültürel ortama katkıda bulunmuşlardı. Ahmet Kanlıdere, "Rusya'dan Gelen Türk Aydınların Meşrutiyet Dönemi Türk Düşünce Hayatına Katkıları", *100.Yılında II. Meşrutiyet Uluslararası Sempozyumu Bildirileri,* (22-24 Ekim 2008), Marmara Üniv. Yayınları, İstanbul, 2009, ss.509-525, s. 525.

302 Beşir Ayvazoğlu, "a.g.m.", s.14.

303 Bu süreçte İslamcı yayın yapan Sırat-ı Müstakim ekibi dağılırken Türk Yurdu dergisi önem kazanmaya başlamıştı. Fecr-i Ati'ci Hamdullah Suphi Tanrıöver de 1912'de kurulan "Türk Ocağı" derneği başkanlığına getirildikten sonra Türkçülük fikrinin ateşli savunucusu haline gelmişti. 25 Mart 1912'de kurulan Türk Ocağının ilk başkanları Mehmed Emin ve Ahmed Ferit (Tek) Bey'ler olmuştu. Ocak, 'İTP fırkacılığı' yapmamıştı; farklı fikirlerin tartışıldığı bir ortamdı. Türkçülük ise burada partilerüstü bir mesele olarak görülüyordu.

304 Jön Türklere, ihtilalci değil 'mutedil inkılapçı' demek daha uygun olurdu.

barındırıyordu; sultanın despotluğuna karşı çıkıyorlar ancak saltanatı kaldırmak yerine yine hanedandan birisini tahta çıkarmayı tasarlıyorlardı.[305]

1.7.8. Militarist Kökenler

Jön Türklerin düşüncelerinin şekillenmesine ve otoriter eğilimlere sahip olmasına katkıda bulunan bir diğer unsur almış oldukları eğitimdi. Jön Türkler, çoğunlukla 19.yüzyılın modern eğitim kurumlarında eğitim görmüşler; Harbiye, Tıbbiye ve Mülkiye gibi batılı tipte eğitim veren okullardan mezun olmuşlardı. Özellikle askeri-tıp eğitimi alanlar, Mülkiye ve Harbiye'den mezun olanlara göre politikada daha etkin rol almıştı. *Osmanlı* ve *Şura-yı Ümmet* gibi Jön Türk yayın organlarında görülen 'militanlık' havası, Askeri Tıbbiyeliler üzerinde daha fazla etki yaratmıştı. Ayrıca Tıbbiye öğrencilerinin Mülkiye öğrencilerine göre daha fazla 'ihtilalci' karaktere sahip olması, toplumun manevi köklerinden kopmalarından ve aldıkları biyolojik-materyalist eğitimin etkisinden kaynaklanıyordu. Aldıkları bu 'fen' eğitimi, kendi çevreleri ile toplumun yaşam alanı arasındaki farkı keşfetmelerini sağlamıştı ve özellikle Tıbbiye öğrencileri bu farkı kapatmak için *aktivizme* kaymıştı.[306] Abdülhamid yönetimine tepkinin Tıbbiye'de doğmasının temel nedeni de öğrencilerin almış oldukları biyolojik materyalizm dersleri ve dinin belirlediği toplumsal değerlere karşı çıkmalarıydı.[307] Yeni Osmanlıların işlediği 'vatan' teması ve 'vatanperverlik' duyguları Tıbbiyedekilerin Mülkiye öğrencilerine göre daha kararlı ve cesur davranmasına neden oluyordu.[308] Diğer taraftan Mülkiye öğrencileri, Mülkiye'deki hocaların etkisiyle pozitivizm ve realizm gibi temaları, edebiyat ve dil tartışmalarının içerisine sokarak kültürel, toplumsal ve siyasal gündemi yakından takip ediyordu.[309]

Sonuç olarak II. Meşrutiyet öncesi dönemde yetişen asker-sivil kadrolar, aldıkları eğitimin etkisiyle dönemin toplumsal-siyasal meselelerine yakın bir ilgi

---

305 Modernleşme akımına kapılan toplumların radikalliğinde eksiklikler olduğunu belirten Mardin'e göre, Jön Türkler, manevi değerleri romantikleştirmiş ve Türklerin 'şanlı mazi'sinden 'altın çağ' çıkarmaya çalışmıştı. Mardin, *a.g.e.,* s. 304-305.

306 Mardin, bu sorumluluk duygusu ve aktivizmin kökeninin Osmanlıdaki 'gaza' ideolojisine kadar izlerinin sürülebileceğini belirtiyor. Mardin, *a.g.e.,* s. 286.

307 Askeri Tıbbiye'deki hareket Mülkiye'dekinin aksine 'ihtilalci' bir niteliğe sahipti çünkü burada okutulan biyoloji, anatomi, fizyoloji ve patoloji derslerinin yarattığı etki, öğrencileri manevi köklerinden koparıp materyalist bir dünya görüşüne götürüyor ve çevreye daha duyarlı hale getiriyordu. Atila Doğan, *a.g.e.,* s. 174-175.

308 Mardin, *a.g.e.,* s.58-60

309 Bu tartışmalar aslında "yeni" ile "eski" arasındaki münakaşalardı. Mardin, *a.g.e.,* s. 47-53. Mizancı Murat, Recaizade Ekrem, Mihail Portakal Paşa, Behçet Efendi, Sakızlı Ohannes Efendi gibi Tarih ve Edebiyat hocaları öğrencilerin zihin dünyalarının şekillenmesinde önemli rol oynamıştı.

göstermişti; hatta bunların arasından çıkan bazı kadrolar 1908 Devrimi sonrasında Türkiye'deki siyaset kültürünün şekillenmesinde aktif bir rol oynamıştı.[310]

Jön Türklerin 'ihtilalcilik' düşünceleri siyasetlerini şekillendirmekteydi; *'devletin kutsallığı'* anlayışı ve *'devlete zeval gelmesin'* evhamı ve korkusu onlar için en temel siyasal faaliyet alanı olmuş ve bu dar sınırlar içinde otoriter, merkeziyetçi ve ilkel bir milliyetçilik anlayışı geliştirmişlerdi.[311] İhtilalcilik düşüncesi, devleti koruma refleksi aracılığıyla üretiliyordu ancak ihtilalcilik-komitacılık gibi aksiyon gerektiren pratikler için 1907 yılı, asıl dönüm noktası olmuştu. Jön Türkler bu döneme kadar saray darbeciliği dışında ihtilalci bir pratik üretememişlerdi, ihtilalcilik yerine *tedrici tekâmül* fikrine yakın durmuşlar ve bunu da biyolojik materyalizm ve Sosyal Darwinizm'den türetilen fikirlerle ve Le Bon'un kitle psikolojisi kavramlarıyla temellendirmişlerdi.[312] 1907 yılı, Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin (OHC) Abdülhamid'e karşı harekete geçmek bakımından dizginleri eline aldığı yıldı. Dolayısıyla Jön Türklerin sahip olduğu Sosyal Darwinizm düşüncesinin evrimsel bir gelişim fikrini işlemesi, onların en azından 1907 yılına kadar ihtilalci bir pratikten yoksun olmalarına neden olmuştu.[313]

Jön Türklerin, yalnızca almış olduğu askeri okul eğitimi ve materyalist-pozitivist dünyaları onların ihtilalciliklerine katkıda bulunmuyordu; aynı zamanda bazı cemiyet üyelerinin Abdülhamid'e karşı harekete geçilmesi gerektiğine dair yapmış oldukları propaganda üzerlerinde etkili oluyordu. Bu cemiyet üyelerinden biri olan Tunalı Hilmi, derinlikli yazılar kaleme almasa da cemiyet içindeki birkaç gerçek 'ihtilalci'den birisi olarak yazmış olduğu *Hutbe'*ler genç askerler üzerinde heyecan yaratıyordu. Mardin, Tunalı Hilmi'nin romantik-militarist Osmanlıcılığının Tıbbiyelileri kolay etkilemesinin hareketin otoriter kimliğini göstermesi bakımından önemli olduğuna işaret ediyor ve bu

310 II. Meşrutiyet öncesi dönemde Mustafa Kemal ve çağdaşlarının almış olduğu batılı eğitim/formasyon dikkate alındığında, reformcu ve atılgan ruhlu bireyler yetiştirmede eğitim sisteminin başarısız olmadığı söylenebilir. Baykara, bu anlamda Abdülhamid döneminin şeriatçı/dinci ve ezberci eğitiminin eleştirilmesinin abartıya kaçtığını belirtmiştir. Tuncer Baykara, "II. Abdülhamid Devrinin Atatürk'ün yetiştiği Ortam Olarak Tahlili Denemesi", Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, 27-29 Mayıs 1992, Bildiriler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, ss.1-13, s.11. Ancak belirtmek gerekir ki, Abdülhamid döneminde eğitim, tek bir merkezden yönetilmiyor; bir taraftan laik, batılı, çağdaş eğitim veren kurumlar faaliyet gösterirken diğer taraftan da eski usül ezberci eğitim veren medreseler ve mektepler faaliyet gösteriyordu. Ayrıca Selanik'teki ulemanın azınlıklardan devşirerek kurduğu eğitim kurumları (Feyziye, Terakki, Feyz-i Ati gibi) ve sistemleri aynı modern yöntemlerle İstanbul'da da faaliyet göstermiş ve cumhuriyet dönemi boyunca eğitime katkıda bulunmaya devam etmişti.

311 Mardin, bürokratik muhafazakârlar olarak nitelendirdiği Mizancı ve Ahmed Rıza'nın Tıbbiyeliler arasında yayılan otoriter-elitist teorilerin sorumluları olduğunu belirtir. Şerif Mardin, *a.g.e.,* s. 306.

312 Hanioğlu, *a.g.e.,* s. 648.

313 Hanioğlu, *a.g.e.,* s. 51-53.

duyguların soğukkanlı ve iyi tasarlanmış bir komiteciliğe dönüşmesinde Bahattin Şakir ve Dr. Nazım'ın önemli aracılar olduğunu belirtiyor.[314]

Jön Türklerin siyasal ve toplumsal fikirlerinin çerçevesini belirleyen bir başka unsur, uzmanlardan oluşan bir zümreyle devleti ve toplumu kalkındırma düşüncesiydi. Bu düşünce tarzının olgunlaşmasında yine Jön Türk aydınları etkiliydi; hem siyasal hem de askeri elit yetiştirme fikri harekete önderlik yapanlar tarafından sıkça dile getiriliyordu. Öncelikle Ahmed Rıza, bu aydınlardan birisi olarak *uzmanlar zümresi* fikrine sahipti. Bu fikrin oluşmasında Rıza'nın pozitivist-materyalist dünya görüşünün etkili olduğunu belirten Mardin, Rıza'ya göre eğitim, hümanist anlamda bir araç değil toplumda bireylerin kendi görevlerinin neler olduğunu benimsetmesi bakımından pragmatist bir araçtı. Bu bağlamda, düzen (ordre) ve ilerleme (progres) ile ilgili düşünceler onun Comte'culuğun sonucuydu. Din ise toplumu bir arada tutan unsur olması bakımından önemliydi. Zira Ahmed Rıza'nın Marksizme ilgi duymamasının nedeni bu ideolojinin dine hiçbir yer ayırmamasıydı.[315] Jön Türklerde görülen halka akıl öğretme çabaları ve *siyasal elit* yetiştirme düşüncesi Mizancı Murat'ta da çok belirgindi. Bu düşünce Abdullah Cevdet tarafından da benimsenmişti ve o da seçkinler *idaresi* tezini kullanmıştı.[316] Mizancı, parlamenter sistemin yeniden kurulmasından ziyade toplumun ahlak seviyesini yükselterek ve 'verimli vatandaş' yetiştirerek elit bir zümre yaratmak ve bu siyasi elitlerle ilerlemeyi gerçekleştirmek düşüncesine sahipti.[317] Namık Kemal, halk egemenliği fikrine sarılırken; Mizancı Murat siyasi liderlik yapabilecek sınıf yetiştirmek üzerinde yoğunlaşmıştı.[318]

Uzmanlar zümresi düşüncesi sadece siyasal bir elitin yetiştirilmesi ile sınırlı kalmadı, aynı zamanda Ahmed Rıza gibi Jön Türk aydınları askeri elit fikrini sıkça işledi; buna göre subaylar politikaya dâhil olarak iktidarın yetersiz sivillerin eline geçmesine engel olmalıydı. Bu düşünceye göre sivil alan ile askeri alan birbirinden ayrılmamalı, toplum *total* olarak savaşta ve barışta bütün devlet faaliyetlerine katılmalıydı. Bu düşünce tarzı Mardin'e göre, toplumu total bir güç olarak

314 Mardin, *a.g.e.*, s. 141-42.
315 Mardin, *a.g.e.*, s. 182-84.
316 Mardin, *a.g.e.*, s. 165.
317 Bu anlayışa göre birey, her türlü eğlence ve iyi vakit geçirmeye karşı jimnastik yoluyla sağlıklı bir bedene ulaşacak, 'ütiliter' bir anlayışla da 'temiz' bir zihniyete sahip olacaktı. 'Sağlıklı vücut' anlayışı daha sonra cumhuriyete de intikal edecekti.
318 Mardin, *a.g.e.*, s.121-23.

değerlendiren totaliterlik öncesi toplum düşüncesinin avangardıydı.[319] Ahmed Rıza'nın siyasetinin belirgin özelliği fikirlerinin siyasal kısmı değil onları ortaya çıkaran toplumsal süreçlere olan ilgisiydi. Mardin'e göre, insanlar üzerinde denetim kurma düşüncesi, Rıza'nın 'totaliterlik öncesi' bir düşüncesiydi.[320]

Sonuç olarak, Jön Türklerde temel amaç devletin parçalanmasını önlemekti ve araç olarak *hürriyet* ve *adalet* düşüncesi kullanılıyordu. Ancak Jön Türkler, kitleleri hareke geçirip ihtilal yapamayacaklarını anladıklarında bir hayal kırıklığı yaşadılar ve halka olan güven duygularını yitirdiler; halkın yerine ikame edebilecekleri yeni bir zümre yaratma fikri üzerinde kafa yorup subaylara propaganda yaptılar. Ahmed Rıza'nın uzmanlık teorileri, askeri zümrenin vatanperverliği ve aktivizmi ile birleşmiş ve ortaya otoriter bir teori çıkmıştı. Yaratmak istedikleri *siyasal elit'*in görevi halka sorumluluklarını anlatmak olacaktı. Bu bağlamda Jön Türkler 'halkçı' değillerdi ve Sosyal Darwinizmin izlerini taşıyorlardı.[321]

1.8. Osmanlı-Türk Siyaset Geleneğinin Kısa Bir Değerlendirmesi

Sonuç olarak Jön Türklerin siyaset anlayışlarının öne çıkan özelliği otoriterlik olmuştu. Jön Türklerin, yukarıda ifade edilen amaçlarının yarattığı gerilim, bilim/pozitivizm yorumları, Sosyal Darwinist düşünceleri, toplum mühendisliği anlayışları, siyasal-toplumsal ideolojileri, totaliterlik öncesi düşünceleri ve ihtilalcilik-komitacılık tarafları onların siyasetinin otoriter bir şekil almasına neden olan unsurlardı. Jön Türkler, biyolojik maddecilik, bilimsellik, otoriteryanizm, entelektüel elitizm, ruhban karşıtlığı, Sosyal Darwinizm, kitlelere duyulan güvensizlik gibi ortak tavırlara sahiptiler.

Bu bağlamda, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde iktidar merkezi değişse de, değişmeyen şey, bürokratların otoriter siyasetleri olmuştu. İttihatçılar, basını ve muhalefeti susturmuş, seçimlere hile karıştırmış ve mecliste tam hâkimiyeti sağlayacak anayasal değişiklikler yapmışlardı. Askeri bir oligarşiyle ve merkezin otoritesiyle özdeşleştirdikleri bürokratik otoriteryanizmi güçlendirecek uygulamalara giriştiler. Örgütlenme, sendikalaşma ve grev yasağı, meclisin feshedilmesi, darbe, muhalif gazetecilerin öldürülmesi gibi suikastlar ve tek parti uygulamaları dönemin öne çıkan

---

319 Mardin, bu düşüncenin Ahmed Rıza'ya Bahattin Şakir aracılığıyla Von Der Goltz Paşa'dan (Millet-i Musallaha eseri) aktarılmış olabileceğini belirtiyor. Zira Von Der Goltz Paşa, 19.yüzyılda ülkesinde, para-militer örgütlerin temelini atan kişiydi ve 20.yüzyılın faşist Almanya'sının fikir önderleri arasındaydı. Mardin, *a.g.e.*, s. 216-17.

320 Mardin, *a.g.e.*, s.187.

321 Mardin, *a.g.e.*, s. 301-303.

özellikleri olmuştu. Toplumsal alandaki geri kalmışlığı telafi etmek için sosyal mühendislik yaptılar; günlük yaşamın modernizasyonu için sanattan spora, eğitimden kadın hareketine kadar her alanda jakoben otoriteryanizmin izlerini bıraktılar. Sonuç olarak Osmanlının anayasacılık hareketleri bürokrasinin elinde otoriter bir modernleşme anlayışıyla yürütüldü; bu bürokratik otoriteryanizm cumhuriyet dönemine de yansıdı ve modernleşme çabaları bürokratik baskıcı bir rejime dönüştürüldü.

Osmanlıdan cumhuriyete intikal eden merkezileşmiş, ulusla özdeş, tarafsız, hiçbir çıkarı temsil etmeyen bir devletin merkezde yer aldığı siyasal kültür ve devlet geleneği, otoriter-jakoben nitelikli dönüşüm projelerinin gerçekleşmesi için uygun bir zemin yarattı. Osmanlıda bürokrasi, anayasacılığı bir çare olarak görüyordu ancak hukuk felsefesinden yoksun bu teşebbüs, bürokratik, otoriter, despotik bir iktidarın tahkimini sağlamıştı. Tüm bu uygulamalar, Türkiye'de demokrasinin belirli aralıklarla kesintiye uğramasına ve güdük kalmasına yol açmış; bürokratik otoriteryanizm, vesayetçi yönetim ve militarist tutumların kökleşmesine zemin hazırlamıştır. 1908 sonrası bürokrasinin kendine merkezi bir rol biçerek devletle özdeşleşmesi, askeri müdahalelerin normalleşmesi, devletçi siyasal kültürün güçlenmesi, anayasal düzenlemelerle hak ve özgürlüklerin devlet adına sınırlandırılması gibi adımlar merkeziyetçiliğin cumhuriyet dönemine miras olarak aktarılmasını sağladı.

2. BÖLÜM

CHF'NİN PARTİ-DEVLETİ İKTİDARININ KURULMASI (1923-1931)

Bu bölümde, ilk olarak Kurtuluş Savaşı'nı organize eden Ankara merkezli direnişin kendi içindeki iktidar mücadelesine değinilecek; bu mücadeleden galip ayrılan Mustafa Kemal liderliğindeki grubun hangi şartlarda bir siyasal partiye dönüştüğü ve bu siyasal partinin muhalefetle giriştiği mücadelenin dinamikleri analiz edilecektir. Ardından, savaşın ve iç politikadaki iktidar mücadelesinin galibi Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) ve lideri Mustafa Kemal, ekonomik, toplumsal ve kültürel alanda hızlı bir modernleşme hamlesine giriştiğinde Doğu'da bir isyan patlak vermiş ve kendisine karşı bir suikast girişimi açığa çıkarılmıştır. Yeni kurulan devlete ve devrimlere yönelik bir tehlike olarak görülen bu olaylara karşı ülke çapında sıkıyönetim kararı alınmış, devleti ve devrimleri korumak adına tek-partinin liderliğinde otoriter bir yönetim kurulmuştur. Bu bölümde, 1931 yılındaki partinin üçüncü kongresine kadar olan dönemde CHF'nin otoriter bir yönetimi nasıl kurduğu analiz edilecek; bu bağlamda devrimlerin niteliğine, sıkıyönetime ve çok-partili sistem denemelerine giriş kısmındaki demokrasi kriterleri çerçevesinde değinilecektir.

2.1. Birinci Mecliste İktidar Mücadeleleri (1920-1923)

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından 1918 yılı sonlarına doğru başlayan işgallere karşı yegâne Osmanlı toprağı olarak kalmış Anadolu'da örgütlü-örgütsüz birçok direniş hareketi ortaya çıktı. Zamanla direnişi örgütleyen Ankara merkezli hareket, kendini Osmanlı merkezi İstanbul ve işgalci Batılı devletlerle mücadelenin içinde buldu. Ancak zorlu hayatta kalma mücadelesi bununla da sınırlı değildi; direnişin içinde de önemli hizipleşmeler vardı ve mücadelenin nasıl olması gerektiği üzerinde az çok uzlaşma sağlandıysa da kısa zamanda anlaşılacaktı ki, savaşın bitiminden sonraki dönemde savaş kahramanlarını siyasal, ekonomik ve toplumsal meselelerde ciddi tartışmalar, gruplaşmalar, yol ayrımları, küskünlükler hatta düşmanlıklar beklemekteydi. Bu bölümde, savaşı organize eden siyasal-askeri iktidarın parlamento çatısı altında hizipleşmesi ve iktidarın, toplum ve muhalefete karşı savaş koşullarının da etkisiyle nasıl otoriterleştiğinin ilk meclisteki yansımaları üzerinde durulacaktır.

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918), Osmanlı'nın da içinde bulunduğu müttefik güçlerinin savaşı kaybetmesiyle sonuçlanınca, kaybedenlerin toprakları, ateşkes antlaşmaları çerçevesinde savaşı kazanan Batılı devletlerin işgaline uğradı. Osmanlı Devleti'nin Anadolu toprakları da bu antlaşmalar doğrultusunda işgal edilmeye başlayınca Anadolu'da bir direniş hareketi ortaya çıktı ve zaman içinde bu direniş, Mustafa Kemal önderliğinde tek bir çatı altında toplanıp hem işgalcilere karşı hem de işgalci devletlerle işbirliği yaptığını düşündüğü Osmanlı hükümetine karşı bir mücadele yürüttü. Savaş sonrası dönemde kongreler yoluyla örgütlenen Anadolu'daki bu direniş hareketi, İstanbul Hükümeti ile parlamentonun yeniden açılması konusunda anlaşmaya varınca 1919 yılı sonunda bir seçim yapıldı ve Anadolu'daki direnişin örgütleyici çatısı olan *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* (ARMHC)[322] üyeleri büyük çoğunlukla meclise girdiler. Cemiyet, 9 Ocak 1920 tarihinde açılan Büyük Millet Meclisi'nde (BMM) bağımsız bir grup kurmayı başaramadı ancak 28 Ocak tarihinde kabul edilen Misak-ı Milli kararlarından sonra *Felah-ı Vatan İttifakı* adında 88 kişilik bir grup oluşturdu. İstanbul'da oluşan kaotik siyasal ortamda meclis örgütlenmesi ve alınan kararlar İngilizleri huzursuzlandırınca 16 Mart 1920 tarihinde şehir işgal edildi, devlet erkânı ve politikacılar tutuklanarak meclisin çalışmaları engellendi; bu ortamda son Osmanlı Mebusan Meclisi kendini feshetmek zorunda kaldı. Tutuklamalar sonrasında 18 Mart tarihinde Mustafa Kemal Paşa, *Heyet-i Temsiliye* adına bütün vilayetlere ve kolordu komutanlıklarına gönderdiği tebliğ ile *'salahiyet-i fevkaladeyi haiz'* bir meclisi Ankara'da toplantıya çağırdı. İstanbul'un 16 Mart 1920'de müttefik kuvvetlerince işgal edilmesi Ankara merkezli ulusal direniş hareketi için yeni bir aşamaya geçiş olanağı yaratmıştı. İşgal, Mustafa Kemal Paşa'ya, mücadeleyi sultan

322 Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin toplumsal kompozisyonunu iki temel sosyal grup oluşturmuştu. Birinci grubu, modern Osmanlı okullarından mezun olmuş orta-sınıf (asker-sivil bürokratlar ve serbest meslek sahipleri) oluştururken diğer grubu da ülkenin işgal edilmesinin kendilerine yaşam alanı bırakmayacağını kavramış yerel eşraf oluşturmuştu. Öz'e göre bu dönemde oluşmaya başlayan yeni devletteki bürokrasi-yerel eşraf dayanışması ileride de devam edecek ve bu ittifak CHP'nin toplumsal tabanını oluşturacaktır. Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s.72-73. A-RMHC, Sivas Kongresi'nde ülkedeki bütün Müdafaa-i Hukuk Derneklerinin birleşmesiyle oluşmuş ve milli mücadelenin siyasal kadrosunu kendinde toplamıştı. Örgütlenmesi, 1919 seçimlerindeki rolü ve merkez-taşra arasındaki yeri göz önüne alındığında A-RMHC, parti benzeri bir siyasal örgüt işlevi gördü. Ancak cemiyet, faaliyetlerinde fırkacılık yapmamaya özen gösterdi. Örneğin 1919 seçim kampanyaları sırasında İttihat ve Terakki Partisinin bir uzantısı olmadığını sıklıkla vurgulamıştı. Tevfik Çavdar, *Müntehib-i Sani'den Seçmene*, Verso Yayınları, İstanbul, 1987, s.63. Aynı şekilde seçimle oluşan Mebusan Meclisi'nde cemiyetliler arasında birlik oluşturmak için planlanan 'Müdafaa-i Hukuk Partisi'nden İTP tahakkümünü hatırlatacağı endişesiyle vazgeçilmişti. Tarık Zafer Tunaya, *"Osmanlı İmparatorluğundan TBMM Hükümeti Rejimine Geçiş"*, Muammer Raşit Seviğ'e Armağan, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1956, s. 378-79.

adına da yürütme fırsatı tanımış, dernek tüzüğünün dördüncü maddesi gereğince yurt yönetimine el koyulmuştu.[323]

Yeni meclis 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplandı; yeni bir hükümet kuruldu ve Mustafa Kemal'in önergesiyle bazı esaslar kabul edildi.[324] Buna göre Büyük Millet Meclisi (BMM), yasama ve yürütme yetkilerini kendisinde toplayarak meclisten seçilecek ve vekil olarak görevlendirilecek bir heyetin hükümet işlerine bakacağı ve meclis başkanının bu heyetin başkanı olacağı belirtiliyordu.[325] 2 Mayıs 1920'de 'İcra Vekillerinin Seçim Şekline Dair Kanun' kabul edildi ve *İcra Vekiller Heyeti* (hükümet) yürütme işini BMM adına üstlendi.[326] Kanunun ikinci maddesine göre vekiller, meclis üyeleri arasından salt çoğunlukla teker teker seçiliyor, dördüncü maddeye göre vekiller arasında çıkacak anlaşmazlıkları meclisin halledeceği hükme bağlanıyordu. 3-4 Mayıs 1920 tarihlerinde vekiller meclis tarafından teker teker seçildi. 4 Kasım'da kanunda bir değişiklik yapılarak vekillerin meclis üyeleri arasından doğrudan seçilmesi yöntemi yürürlükten kaldırıldı ve vekillerin Meclis Başkanı'nın göstereceği adaylar arasından seçilmesi yöntemine geçildi. Kanunda değişiklik yapılarak vekil seçiminde aday gösterme yöntemine geçilmesinin temelinde Mustafa Kemal'in birlikte çalışmayı istediği kişilerin vekil seçilebilmesi yatıyordu.[327]

---

323 Tunçay'a göre dernek neredeyse devlet olmakta, dernek başkanı ise padişahın anayasal yetkilerini kullanmaktadır. Olağanüstü yetkili meclis, dağılmış olan mebusan'dan Ankara'ya gelebileceklerin yanı sıra sancaklardan seçilecek beşer yeni üyeden oluşacaktır. Yeni üye seçimlerinde, olağan ikinci seçmenlerden başka, sancak, il idare ve belediye meclisi üyeleriyle MHC'lerin heyet-i idare üyelerinin de oy vermeleri öngörülmüştür. Meydana getirilen BMM üyelerinin hepsi dernek temsilcisi sayılmış, meclisin de A-RMHC Genel Kurulu yetkisinde olduğu kabul edilmiştir. Bu durumda Heyet-i Temsiliye'nin yerine de BMM Başkanlığı geçmiştir. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1981, s. 33-35. İlk mecliste yer alan 437 mebusun 88'i İstanbul'dan gelen mebuslar diğerleri ise yeni seçilenlerdi. Ahmet Demirel, *Tek Partinin Yükselişi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 168.

324 Müslüman halkın dinsel hassasiyetini göz önünde bulundurarak mücadeleye kutsallık katmak ve halkın geniş çaplı desteğini kazanmak için meclis, daha önce kararlaştırılan 22 Nisan Perşembe tarihinde değil de 23 Nisan Cuma günü Hacı Bayram Camii'nde kılınan Cuma namazı sonrasında merasimle açılmıştı. Değerlendirmeler için bkz. Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yay., İstanbul, 1978, s. 309-310. Karabekir ise meclisin açılışını dinden ayırmanın daha uygun olacağını söylemişti. Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Merk Yay., 1988, s. 627.

325 Mustafa Kemal'in takriri (önergesi) için bkz. Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt: 2 (1920-1927), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1962, s. 438.

326 2 Mayıs 1920 tarihli kanun ile 11 vekilden oluşan bir İcra Vekilleri Heyeti kuruldu. Ancak bakanlığa seçilen kişilerden bazıları bu tarihten daha evvel görevine başlamıştı. En yüksek askeri makam olan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti için İsmet Paşa'nın vazifelendirilmesi ise Ali Fuat ve Refet Paşalar için bir itiraz konusu olmuş ve Mustafa Kemal vazifeyi neden İsmet Paşaya verdiğini bu paşalara anlatmak zorunda kalmıştı. Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt 2, s. 439-441.

327 Nitekim Mustafa Kemal, eylül ayında Dâhiliye Vekili Nazım (Resmor) Bey'e, kasım ayında ise Adliye Vekili seçilen Abdülkadir Kemali (Öğütçü) Bey'e birlikte çalışamayacağını bildirdi ve istifalarını istedi. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Mustafa Kemal'in Muhalifleri*, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2013, s. 24-25.

BMM, 29 Nisan tarihinde ayaklanmalar ve meclisin meşru olmadığı iddialarına karşı *"Hıyanet-i Vataniye"* kanununu çıkardı.[328] Meclis, bir yandan ayaklanma ve meşruiyet sorunları ile uğraşırken bir yandan da asıl mücadele merkezini oluşturan Türk-Yunan savaşını organize ediyordu.[329]

Rejimle ilgili en önemli adım ise 20 Ocak 1921'de *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*'yla atıldı.[330] Kanun, 24 maddelik kısa bir metin olarak kaleme alınmıştı. Kanunla, yasama, yürütme ve yargı yetkilerinin bir devlet düzeni içinde nasıl kullanılacağı tespit edilmiş oldu. Bu, aslında Osmanlı devlet sisteminden farklı, yeni bir devlet sisteminin anayasasıydı.[331] Birinci maddeyle egemenlik kayıtsız şartsız meclise veriliyor; halkın kaderini doğrudan kendisinin tayini esası kabul ediliyordu. İkinci maddeyle yasama ve yürütme yetkisi meclise verildi ve Türkiye devletinin TBMM tarafından yönetildiği ve adının TBMM hükümeti olduğu belirtiliyordu. Yedinci maddede TBMM'nin görevleri sayıldı ancak muhalif mebuslar bunun meclisin yetkilerini sınırlamak olduğunu belirterek maddeye itiraz ettiler ancak madde onaylandı. Dokuzuncu maddeyle TBMM başkanına meclis adına imza koyma ve vekiller heyetinin kararlarını onaylama yetkisi verildi. Maddeyle Heyet-i Vekile'nin içinden bir vekil, reis seçilecekti ancak meclis aynı zamanda Heyet-i Vekile'nin de tabii reisi olacaktı. Böylelikle Mustafa Kemal, yasal düzenlemelerle önemli yetkileri şahsında topluyordu; anayasaya göre, hem yasama hem yürütmenin başı idi; aday gösterme yöntemi sayesinde yalnızca birlikte çalışmayı istediği kişiler vekil seçilebiliyordu.

Dolayısıyla meclis; yasama, yürütme ve mahkeme kararlarını onaylama yetkisine sahip olması bakımından yargı erkini de üzerinde toplayarak '*kuvvetler*

---

328 Kemal Atatürk, Nutuk, s. 439-441. Kanunun caydırıcılığının zayıflığından dolayı *"Firariler Hakkında Kanun"* isimli yeni düzenlemeyle *"İstiklal Mahkemeleri"* uygulaması başlatıldı ve merkezi otorite ile iç düzen sağlanmaya çalışıldı. Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, s. 76.

329 Mustafa Kemal'in 1920-21'de mücadele ettiği muhalefetin bir tarafında sol eğilimli partiler, hizipler ve Enver'ciler (İttihatçılar) de vardı. Bu mücadelenin özeti için bkz. Eric Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet-Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2016, s. 26-52.

330 Anadolu hareketi başladığı zaman, devlet ve saltanatın tamamen yıkılıp yerine bir cumhuriyetin kurulacağı düşüncesini zihinlerde uyandırmamak için "Kanun-u Esasi" yapar görünmekten kaçınılmış, daha az iddialı bir deyim olarak "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu" adı kullanılmıştı. 1921 ve 1924 anayasaları bu adı taşımaktadır. Anayasa; bir devletin temel organlarını, bu organların kuruluşunu, örgütlenişini, işleyişini ve aralarındaki ilişkileri gösteren belgedir. Ancak çağdaş anayasalar aynı zamanda devlet düzeninin dayandığı esasları gösterir; devletin işleyişi ve devlet içinde ortaya çıkacak olan karşılıklı ilişkiler aynı temel ilkelere dayanmak durumundadır. Bu bakımdan anayasa, bir çeşit 'toplum sözleşmesi' de sayılmaktadır. Toplumun örgütlenmiş biçimi olan devlet içinde yaşayan insanlar, ortak yaşamın dayanacağı temelleri bir belgede göstermiş sayılırlar. Mümtaz Sosyal, Fazıl Sağlam, "Türkiye'de Anayasalar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA)*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, ss. 18-52, s. 18.

331 Kurtuluş Savaşı; Türk toplumunun tarihinde biri içte diğeri dışta iki oluşumun kesişmesini sağlamıştı. Birinci oluşum, iktidarı sınırlama, demokratikleşme, padişah egemenliğinden ulusal egemenliğe geçiş iken; ikinci oluşum, büyük bir imparatorluğun yıkıntıları ortasında bir ulusça verilen hayatta kalma mücadelesiydi. Bu iki oluşum, birbirini tamamlayarak güçlü bir dinamizm yaratmıştı.

birliğine' sahip oldu.[332] Kuvvetler birliği ilkesine dayanan bu sisteme *'meclis hükümeti sistemi'* denmektedir.[333] Yasalar, meclis tarafından yapılırken, yürütme işleri İcra Vekilleri Heyeti (hükümet) tarafından yürütülür; vekiller arasında çıkan anlaşmazlıkları ise meclis çözerdi. Hükümetin meclise karşı 'fesih' ya da 'meclis seçiminin yenilenmesi' gibi yetkileri yoktu.[334] Sistemin bir başka özelliği de 'devlet başkanı' kurumunun mevcut olmamasıydı. İstiklal Mahkemeleri gibi olağanüstü yetkili mahkeme üyeleri de meclis tarafından ve yine meclis içinden seçiliyordu.

Mecliste kısa süre sonra Teşkilat- Esasiye'nin çeşitli maddeleri üzerinde ortaya çıkan anlaşmazlıklar ve gruplaşmaların artması nedeniyle, 10 Mayıs 1921 tarihinde Mustafa Kemal, meclis çoğunluğunu örgütlü bir yapı içine sokmak için *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu* (A-RMHG)[335] adında bir grup kurdu.[336] Muhalefetin eleştirisi, meclis açılırken tüm mebuslar A-RMHC üyesi kabul edilmişken grup kurulduktan sonra bazılarının neden grup dışında bırakıldığıydı.[337] Grubun programının özü, vekillerin Misak-ı Milli çerçevesinde hareket etmesini sağlamak; grup, devlet ve milletin teşkilatını Teşkilat-ı Esasiye çerçevesinde zaman içerisinde tespit etmeye çalışmaktı.[338] Grup dışında bırakılanlar, bu iki maddenin gerçekleşmesine çalıştıklarını belirtiyorlar ancak dışarıda bırakılarak kendilerinin sanki meclisin bu amacını gerçekleştirmesine

---

332 Klasik anayasa hukuku, hükümet sistemlerini sınıflandırırken, kuvvetler ayrılığını yani yasama ve yürütme kuvvetlerinin birbiriyle ilişkilerini kriter kabul etmektedir. Buna göre, yasama ve yürütme kuvvetlerinin aynı organda toplandığı rejimler, "kuvvetler birliği" rejimleri, bu kuvvetlerin ayrı organlarda toplandığı rejimler "kuvvetler ayrılığı" sistemleri olarak tanımlanır. Kuvvetler birliği, yasama-yürütmenin ya yürütme organında ya da yasama organında toplanmasıyla gerçekleşir. Bu kuvvetlerin yürütme organında birleşmesi mutlak monarşiler ya da diktatörlüklerde görülürken; yasama organında birleşmesi meclis hükümeti sisteminde görülür. Kuvvetler ayrılığında ise, yasama ve yürütme erkinin birbirinden tamamen ayrılması "başkanlık hükümeti" sisteminde görülürken bu kuvvetlerin yumuşak ve dengeli biçimde ayrılmasına "parlamenter rejim" adı verilmektedir. Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Ankara, 2000, s. 28-29.

333 İlk örneğine Fransız Devrimi'nin "La Convention Nationale" döneminde rastlanan meclis hükümeti sistemine bu nedenle 'konvansiyonel sistem' adı da verilmekteydi. Bu sistemde iktidar, bir ulus adına bütünüyle meclisin elindedir ve yürütme organı bu meclisin bir komisyonu gibi çalışmaktadır. Mümtaz Sosyal, Fazıl Sağlam, agm, s. 22; Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 29.

334 Aksine, "sabık heyet, lahik heyetin içtimaına kadar vazifeye devam eder" şeklinde özetlenen "istimrar" ilkesi bundan sonraki anayasalara da yansıdı ve Türk anayasa sistemini klasik parlamenter sistemden ayıran özelliklerden biri olarak yerleşti. Mümtaz Sosyal, Fazıl Sağlam, agm, s. 23.

335 Grup, 133 üyenin katılımıyla oluştu, iki maddelik bir program ve bir tüzük yayınladı. Maddeler ve tüzük için bkz: Faik Reşit Unat, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Birinci Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Kuruluşuna ve Çalışmalarına Ait Bazı Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, 1944, Sayı 13, s. 2-12.

336 A-RMHC'nin ve ilk BMM'yi oluşturan üyelerin çoğu eski İttihatçılardı. Tunçay, İttihatçı 'jargonunda' cemiyetin 'parti' demek olduğunu, parti meclis grubuna ise 'fırka' dendiğini, parti meclis grubunun oluşmasının aslında fırkalaşma yolunda atılan bir adım olduğunu belirtir. Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), s. 34. Daha öncesinde de, oyların dağılmasını engellemek amacıyla 1920'de Tesanüt Grubu, İstiklal Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi, Islahat Grubu gibi gruplar kurulmuştu. Kemal Atatürk, Nutuk, s. 593-594. Fakat bunların hiçbirisi 1921 yılının ortalarına kadar faaliyetlerini devam ettiremedi.

337 Grup kurulduğunda 90 kişi grup dışında bırakılmıştı. A-RMHG'nin ilk grup toplantısına 133 mebus katıldı.

338 Kemal Atatürk, Nutuk, s. 595.

muhalifmiş gibi bir izlenim oluşturulmaya çalışıldığını belirterek grubun kurulmasına itiraz ediyorlardı.[339]

Birinci Grup ile örgütsüz muhalefet bazı temel konularda anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Bunlar, hükümetin görev ve sorumlukları, meclisin üstünlüğü, başkumandana verilen olağanüstü yetkiler, vekil seçimlerinde aday gösterilmesi, meclis başkanlık divanının tarafsızlığı, istiklal mahkemeleri, temel hak ve özgürlükler konularıydı.

Heyet-i Vekile'nin görev ve sorumluluklarıyla ilgili Hüseyin Avni (Ulaş) Bey ve Selahattin (Köseoğlu) Beylerin içinde bulunduğu komisyon 24 Kasım 1921'de meclise sundukları teklifte, güçler ayrılığı ilkesini savunuyor ve kabine sistemine geçilmesini öneriyordu. Örneğin, meclis, Heyet-i Vekile Reisini seçecek; bu kişi hükümeti kuracak ve meclisin güvenoyuna başvuracaktı. Teklif, birinci grubun çoğunluğuna dayanarak reddedildi.[340] İkinci Grup, yasama ve yürütme yetkisiyle donatılan meclisin zaman zaman devre dışı bırakılmasını ve görev sorumlulukları tam olarak açıklanmamış olan Heyet-i Vekile'nin meclisin bilgisi dışında bazı uygulamalar yapmasını sıklıkla eleştiri konusu yaptı. Mustafa Kemal'e olağanüstü yetkiler veren ve meclisin sahip olduğu meşru yetkileri fiilen kullanma hakkı veren Başkomutanlık Kanunu'nun 1921'den bir yıl sonrasına kadar üçer aylık sürelerle uzatılması önemli tartışmalara neden oldu. Muhalefet, TBMM'nin yetkilerinin bir şahsa devredilmesini esas olarak doğru bulmuyordu. Yukarıda da belirtilen vekil seçilebilmek için meclis başkanının aday göstermesi yöntemi muhalefet tarafından meclisin yetkilerinin kısıtlanması olarak değerlendiriliyordu. İstiklal Mahkemelerinin yetkisinin asker kaçaklarını cezalandırmanın ötesine geçip vatan hainliği, casusluk ve memleketin maddi ve manevi gücünü kırmaya çalışmak gibi belirsiz suçları da kapsaması ve başkomutana bağlanması da tartışma konusuydu. Temel haklarla ilgili, özellikle yerel basının yaptığı yayınların sansürlenmesi ve İstiklal Mahkemelerinin yetkilerinin genişletilmesi muhalefetin, özellikle Hüseyin Avni Bey'in gündeme taşıdığı konulardandı.[341]

Birinci Meclis çatısı altında, Mustafa Kemal'in şahsında topladığı yetkiler ve meclis üstünlüğü ilkesine aykırı olduğu düşünülen uygulamalara karşı beliren

339 Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey, yanlış bir izlenim vermemek için grubun esas maddelerinin mecliste yeniden görüşülüp kabul edilmesini ve zaptın gazetelerde yayınlanmasını istedi. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Mustafa Kemal'in Muhalifleri*, s. 28.

340 Böylece meclis başkanı sorumsuz bir devlet başkanı konumuna getirilecekti ancak kabul edilmedi. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Mustafa Kemal'in Muhalifleri*, s. 29.

341 Birinci ve İkinci Grup arasındaki tartışma konularının detayları için bkz. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Mustafa Kemal'in Muhalifleri*, s. 29-41; Ahmet Demirel, *Tek Partinin Yükselişi*, s. 33-90.

muhalefet, 1922 Temmuz ayında örgütlenmeye gitti. A-RMHG'nin haricinde kalan, Mersin Mebusu Selahattin (Köseoğlu) Bey ve Hüseyin Avni (Ulaş) Efendi'nin liderliğinde *İkinci Grup* kuruldu.[342] Grup, kendisini A-RMHC'nin bir devamı sayıyor ve farklı bir isim kullanmak istemiyordu; kendilerine İkinci Anadolu Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adını verdiler. Grubun politikası, milli hâkimiyet ilkesine dayanarak Mustafa Kemal Paşa'nın kişisel egemenlik kurmasına ve yönetimin bir tek adam iktidarına doğru evrilmesine karşı çıkmak, ülkede kanuna dayanan bir yönetim kurulmasını sağlamak ve temel hak ve özgürlükler konusunda hassasiyet geliştirmekti.[343] Demirel'e göre, iki grup arasındaki mücadele, literatüre de egemen olan, modernleşme yanlısı, laik, devrimci radikallerle; Osmanlı düzeninin sürdürülmesini amaçlayan, saltanat yanlısı muhafazakârlar veya dinci-gericiler ekseninde değildi. Temel çatışma ekseninin bir yanında, yürütmenin üstünlüğüne dayanan bürokratik seçkinci anlayış, diğer yanında ise yasamanın üstünlüğüne dayanan liberal anlayış yer almaktaydı.[344] İkinci Grubun örgütlü faaliyeti 1923 seçimlerine kadar yaklaşık 1 yıl sürecek ve grup, ikinci meclise giremeyecekti.

---

342 İkinci grubun yedi kurucusu vardı. Gruba göre Birinci Grup, meclis içinde gizli bir örgüt (Selamet-i Umumiye Komitesi) kurmuş ve meclis çoğunluğunu ele geçirmeye çalışmıştı. Örgütün üye sayısı 35'e kadar ulaşmıştı, meclis dışında üyelerin evlerinde gizli toplantılarda karara bağlanan konular grup disiplinince mecliste kabul ediliyordu. Demirel, İkinci Grubun kurulmasının nedenlerinden biri olarak bu gizli yapılanmaya tepkiyi göstermektedir. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Mustafa Kemal'in Muhalifleri*, s. 42-49. Mustafa Kemal'e göre İkinci Grup muhalefeti, Birinci Grubun tüzüğündeki ikinci maddeye itirazdan yani hükümet teşkilatının anayasaya göre düzenlenmesi konusundan kaynaklanıyordu. Rauf Bey (Birinci Grupta kalmasına rağmen) ve (Kara) Vasıf (Karakol) Bey grupta etkili kişilerdi. Kemal Atatürk, Nutuk, s.633-634. Bir muhalefet grubu olmasının yanı sıra yöresel bir grup olarak da öne çıkmıştı. Zira üyelerinin büyük bir kısmı Kuzey ve Doğu Anadolu kentlerinden gelen vekillerdi. Birinci Grup merkeziyetçilik, iktidar ve reformculuğu; İkinci Grup ise muhafazakârlık ve muhalefeti temsil ediyordu. Ancak iki grup da homojen bir yapıda değildi, hatta İkinci Grup, Öz'e göre ideolojik bakımdan daha renkli bir kompozisyona sahipti. Esat Öz, *age*, s. 78 ve s. 85. Ayrıca muhafazakârların biraraya toplandığı üçüncü bir grup olan Müstakil Grup da mecliste faaliyet gösterdi ve muhafazakâr milletvekilleri asıl bu grup içinde faaliyet yürüttüler. İkinci grup hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, İletişim Yay., İstanbul, 1994.

343 İkinci Grup, meclis başkanlığı ile hükümet başkanlığının aynı kişide toplanmasını önlemek için faaliyet gösteriyor ayrıca milletvekilliği seçim kanununda da değişiklik yapılmasını talep ediyordu. 16 Temmuz 1922'de İkinci grubun üye sayısı 35'e yükselince üç maddelik kısa bir program yayımladı: 1) Misak-ı Milli çerçevesinde milli birlik ve bağımsızlığın sağlanması; 2) Varolan yasaların milli egemenlik ilkesine göre düzeltilmesi; 3) Genel hakların dokunulmazlığı ve saygınlığı. Daha sonra grubun bu amaçlarının gerçekleştirilmesine yönelik yedi maddelik programı hazırlandı. Program, üç maddelik ilk programın ikinci maddesinde belirlenen esasları ayrıntılı biçimde ele alıyordu. Bazı maddeleri şöyleydi, 2. Madde: Bakanlar Kurulu'nun başkanlığı ile yasama organı başkanlığının ayrılması, başbakanlığın bağımsız bir görev olarak meclisin seçeceği bir milletvekiline verilmesi; 6. Madde: İstiklal Mahkemeleri'nin kaldırılması, zorunluluk halinde yeniden kurulması, ama yasalar çerçevesinde hareket etmesi. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Mustafa Kemal'in Muhalifleri*, s. 52-55. Grubun, çeşitli siyasal-toplumsal konuları içeren 27 maddelik uzun bir programı daha vardır. Demirel, grubun kurucularından Selahattin Bey'in hatıralarına dayanarak grubun daha önce yayınlanmamış tüzüğünü de kitabında anlatmıştır. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Mustafa Kemal'in Muhalifleri*, s. 85-92. Mustafa Kemal ise İkinci Grubun, meclis başkanı olarak kendisinin aday gösterdiği vekiller dışında aday göstermeye gayret ettiğini ve hükümet kurulmasına engel olmaya çalıştıklarını iddia ediyordu. Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 634. İkinci Grup, görüşlerini 19 Ocak-8 Nisan 1923 tarihleri arasında 68 sayı çıkan Tan gazetesinde yayınladı.

344 Milli Eğitim Bakanlığı'nın ders kitaplarına da yansıyan bu iki kutuplu klişenin ortaya çıkışı ve eleştirisi için bkz. Ahmet Demirel, *Tek Partinin Yükselişi*, s. 33-40.

Ancak yine de İkinci Grup'un yaklaşık bir yıllık muhalefeti mecliste bazı demokratik uygulamaların önünü açtı. Örneğin, 8 Temmuz 1922'de vekil seçimlerinde aday gösterme yöntemi terkedildi; doğrudan vekil seçimi yöntemine, yani isteyen vekilin bakan seçimi için aday olabilmesi yöntemine geri dönüldü. Heyet-i Vekile Reis'inin doğrudan meclis tarafından seçilmesi benimsendi. Mustafa Kemal Paşa'nın yetkisi dâhilinde olan Meclis Başkanlığı ile Hükümet Başkanlığı birbirinden ayrılmış oldu ve kuvvetler ayrılığı yönünde bir adım atıldı. 20 Temmuz 1922'de Başkumandana tanınan olağanüstü yetkiler yürürlükten kaldırıldı, böylece Mustafa Kemal'in Başkumandanlık unvanı oybirliği ile süresiz olarak uzatıldı. 31 Temmuz 1922 sonrasında kabul edilen İstiklal Mahkemeleri Kanunu ile mahkemeler üzerinde meclis denetimi kuruldu. Ayrıca Heyet-i Vekile ya da meclis başkanı tarafından meclise ait yetkilerin meclisin bilgisi dışında kullanılmasına her durumda karşı çıkıldı. Başkanlık Divanı'nın tarafsızlığı konusunda duyarlılık gösteren İkinci Gruptan Hüseyin Avni Bey, 9 Kasım 1922'de Meclis Birinci Reis Vekili seçilince başkanlığın tarafsız olması gerektiği düşüncesiyle İkinci Grup'tan istifa etti. Ancak Birinci Grup üyelerinden Başkanlık Divanına seçilenler, grubuyla ilişkisini sürdürmeyi devam ettirdi ve bu ilişki tartışma konusu yapıldı. 12 Şubat 1923'te ise *Hürriyet-i Şahsiye Kanunu* kabul edildi ve kişi hak ve özgürlükleri konusunda adımlar atıldı. Sonuç olarak İkinci Grup, yedi maddelik programından yola çıkarak yaptığı muhalefetle programındaki 2, 3, 5 ve 6. maddelerde istediği değişiklikleri hayata geçirmişti.

1922 yılı sonbaharında Türk-Yunan savaşı sona erdi ve yapılacak barış anlaşması için Ankara merkezli Türk hükümeti ile Avrupa devletleri arasında görüşmeler başladı. Avrupalı devletlerin yapılacak barış için görüşmeye Ankara hükümeti yanında İstanbul hükümetini de çağırması BMM tarafından tepkiyle karşılandı ve Osmanlı Devleti'nin hukuken ortadan kalkması anlamına gelen saltanat makamının kaldırılmasına karar verildi.[345] Toynbee'ye göre saltanatın kaldırılması; demokrasinin yerleşmesi, Osmanlı hanedan ve bürokrasisinin gereksiz masraflarının önüne geçilmesi, sultanın yabancı baskı/güdümünden kurtarılması ve hanedanlığın taht

345 Saltanatın kaldırılmasında İstanbul Hükümetinin müttefik güçlerine sürekli boyun eğmesi ve Sultan Vahdettin'in (VI. Mehmet) Kemalistler tarafından işbirlikçi ve hain olarak görülmesi gibi nedenler öne çıkmıştı, temel gerekçe ise kurulacak cumhuriyet idaresi ile monarşinin birarada yürümesinin zorluğuydu. Saltanatın ilgası, Ankara hükümetinin Türk-Yunan savaşı sırasında sultana bağlı kesimlerin tepkisini çekmemek için ertelenmişti ve aslında yeni rejimde yeri olmayan bir kurumdu. Toynbee, geleneksel ve tutucu Osmanlı Hanedanı yönetiminde Türkiye'nin istenen siyasi ve sosyal reformları gerçekleştiremediğini, bilinçli bir milliyetçiliğin gelişemediğini ve Batılı demokratik hükümet ilkelerinin uygulanamadığını belirterek bunların mantıksal sonucunun kansız bir devrim yaparak saltanatı kaldırmak ve cumhuriyeti ilan etmek olduğunu belirtmektedir. Arnold Toynbee, *Türkiye- Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, Yer belirtilmemiş, 1971, s. 181.

oyunlarından uzaklaşılması gibi somut yararları olmuştu.[346] Saltanatın kaldırılmasıyla birlikte son Osmanlı Sultanı Vahdettin ülkeden ayrıldı; yerine BMM tarafından 18 Kasım 1922 tarihinde onun kuzeni ve Sultan Abdülaziz'in ikinci oğlu Abdülmecid Efendi, *'Halife'* ilan edildi.[347]

Saltanatın ilgasından sonra ve Lozan Görüşmeleri sırasında, İkinci Grup, Misak-ı Milli'den ödün verilmemesi yönünde eleştirilerini artırınca, Birinci Grup, olası bir barış anlaşmasının mecliste onaylatılmasının zorluğunu gördü ve 1 Nisan 1923 tarihinde meclisi feshederek yeni seçimlere gidilmesi kararı aldı.[348] İkinci Grup seçimlere grup olarak katılmama kararı aldı. Ankara'da Mustafa Kemal başkanlığında oluşturulan seçim bürosu aday listelerini oluşturdu. İkinci Grup'tan kimse seçimlerde aday gösterilmedi. Kazım Karabekir anılarında bu durumu eleştirir. Rauf (Orbay) Bey, anılarında Mustafa Kemal'e fırkalar üzerinde kalmasını telkin etmeye çalıştığını ancak kabul ettiremediğini anlatır. Aday listeleri oluşturulurken, seçim bölgelerinin çoğunda seçilecek mebus sayısı kadar aday gösterildi ve listelerde yer verilen adayların görüşlerine başvurulmadı. Bu yöntem, cumhuriyet dönemindeki seçimlerde devam ettirildi. Dolayısıyla adaylar, halkın seçimine değil onayına sunuluyordu. İki dereceli güdümlü seçimler merkezden belirlenen Birinci Grup adaylarının başarısıyla sonuçlandı.[349] Böylelikle 11 Ağustos 1923 tarihinde toplanan İkinci meclis, Lozan Barış Antlaşması'nı onaylayacak siyasal bir ortama kavuştu.[350]

---

346 Arnold Toynbee, Türkiye, s. 182-83. Mustafa Kemal, saltanat kaldırılmadan önce Refet Paşa'nın Keçiören'deki evinde Rauf, Refet ve Ali Fuat Paşalarla meseleyi konuştuklarını, Ali Fuat dışında diğer paşaların sadakatlerinden dolayı saltanatın kaldırılmasına karşı çıktıklarını anlatıyor. Ancak daha sonra Rauf Paşa'nın mecliste saltanatın kaldırılması lehine konuştuğunu ve hatta o günün bayram olarak kutlanması gerektiğini belirtiyor ve Rauf Paşa'nın kafasının bu konuda karışık olduğunu iddia ediyor. Kemal Atatürk, Nutuk, s.683-686. Saltanatın lağvı konusu meclisten encümene aktarıldığında encümendeki tartışmaları dinleyip yetersiz bulan Mustafa Kemal söz alarak şöyle dedi: "… Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendi eline, bilfiil almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Mevzubahis olan, millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız bırakmayacak mıyız meselesi değildir. Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, behemehâl olacaktır. Burada içtima edenler, meclis ve herkes meseleyi tabii görürse fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir…". Kemal Atatürk, *Nutuk,* Cilt 2, s.690-691. Mustafa Kemal meclisteki oturumda saltanatın hilafetten ayrılarak kaldırılabileceğini İslam ve Osmanlı tarihinden örnekler vererek ayrıntılı biçimde anlatmıştır. Bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk,* Cilt 3-Vesikalar, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1962, Vesika 264, s. 1239-1251.

347 TBMM tarafından halife seçilen Abdülmecid Efendi ile TBMM Başkanı Mustafa Kemal arasında, Refet Paşa aracılığıyla gerçekleştirilen şifreli telgraflar için bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk,* Cilt 2, s.695-698. Halife seçiminin yapıldığı gün meclis oturumunda yeni halifenin yetki ve vasıfları tartışılırken Mustafa Kemal tüm İslam âlemini kapsayacak bir otoritenin tayin edilmesine meclisin karar veremeyeceğini söyledi. Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt 2, s. 699. Yeni halifenin göreve başlama töreninde yapılan dualar Arapça değil ilk defa olarak Türkçe yapıldı, bununla devletin İslama değil Türk milliyetçiliğine dayandığı gösterilmek istenmişti. Arnold Toynbee, *Türkiye-Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, s. 179.

348 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu gereğince seçimlerin yenilenmesi için meclis üye tamsayısının 2/3'ü gerekirken basit çoğunlukla yeni seçim kararı alınmıştı. Mete Tunçay, *age,* s. 42.

349 437 birinci meclis üyesinden 125'i ikinci meclise seçildi. Bunların 114'ü ilk mecliste Birinci Grup üyesiydi. 5 tanesi ilk dönemde bağımsızdı ve Mustafa Kemal'in aday göstermesiyle seçime katılmışlardı. 6'sı ise birinci mecliste vekilliği düşüp yeniden aday gösterilenlerdi. Birinci Grup adayı olmayıp seçimi kazanan tek kişi Gümüşhane mebusu Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey'di. Emin (Sazak) Bey de Eskişehir'den bağımsız olarak seçildi.

1920-23 yılları arasında, kökleri A-RMHC'ye uzanan ve sonrasında siyasal partiye dönüşen Birinci Grup, Mustafa Kemal önderliğinde ulusal bağımsızlık savaşını kazandı, sultanlık kurumunu ortadan kaldırarak halka dayanan parlamenter bir rejimi başlattı. Grup, kendisine muhalefet eden İkinci Grup üyelerinin yeniden seçilmesine engel olarak yeni dönemde gerçekleştirmeye çalışacağı devrimler için de uygun bir siyasal ortama kavuştu.

2.2. CHF'nin Kuruluşu, Cumhuriyetin İlanı ve 1924 Anayasası

Bu bölümde, (Cumhuriyet) *Halk Fırkası'nın* (HF) kuruluş süreci anlatılacak, cumhuriyetin ilanı ile halifeliğin kaldırılması gibi siyasal dönüşümler ve 1924 anayasası ile yapılan değişikliklere değinilecektir.

Birinci Grup lideri Mustafa Kemal, Birinci Meclis döneminin (1920-23) sonuna doğru Kurtuluş Savaşı sırasında yaşanan meclis içi gruplaşma ve kutuplaşmalardan kaynaklanan dağınıklık ve disiplin eksikliğini gidermek için Halk Fırkası adı altında bir parti kurulacağını duyurdu. 7 Aralık 1922 tarihinde gazetecilerle yaptığı mülakat sırasında bu kararını ilk kez kamuoyuna açıkladı.[351]

Mustafa Kemal 1923 yılının ilk aylarında Lozan görüşmeleri devam ederken hem ordunun durumunu yakından incelemek hem de halkla yakından temas etmek için Batı Anadolu'yu kapsayan bir yurt gezisine çıkmıştı.[352] Gezisi sırasında yaptığı konuşmalarda Lozan konferansı, yeni Türkiye devletinin temel esasları, hükümet ve yönetim biçimi, saltanat ve hilafet meseleleri, yapılacak devrimler, Halk Fırkası'nın kurulması ve çeşitli sosyal, ekonomik ve kültürel meselelere değindi.

Mustafa Kemal, Eskişehir'de Halk Fırkası'ndan bahsederken ülkede çeşitli toplumsal sınıfların henüz oluşmadığını dolayısıyla bu sınıfları temsil edecek partinin tüm halkı kapsayan bir parti olması gerektiğini belirtti.[353] Hükümet şeklinden

---

Seçimde 72 seçim bölgesinin 9'u dışında milletvekili sayısı kadar aday gösterildi. Seçimler ve sonuçları için bkz. Ahmet Demirel, *Tek Partinin Yükselişi*, s. 151-161.

350 İkinci meclisteki milletvekili dağılımının ilk meclisteki sosyal ve siyasal düşünce çeşitliliği ile kıyaslandığında ikinci meclisin monolitik yapısı göze çarpmaktadır. Siyasal ve sosyo-kültürel reformların büyük oranda bu dönemde gerçekleşmesine ortam hazırlayan bu yapı çoğulculuk prensibinin göz ardı edilmesi sonucunu doğurmuştur. Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, s. 81.

351 M.Kemal' in verdiği beyanat için bkz: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt 2, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1952, s.46-48.

352 Mustafa Kemal, 15 Ocak'ta Eskişehir'de, 16-18 Ocak'ta İzmit'te, 22 Ocak'ta Bursa'da, 26 Ocak'ta Manisa'da, ocak ayının sonlarında İzmir'de, 7 Şubat'ta Balıkesir'de, 17 Şubat'ta ise İzmir İktisat Kongresi'nde konuştu. Konuşmalar, yeni devletin kuruluş aşamasında hem Mustafa Kemal'in görüş ve planlarını hem de aydınlar ve halkın düşüncelerini yansıtmaktadır. *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Yay. Haz. Arı İnan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1982.

353 Arı İnan, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları, s.36.

bahsederken gerçekte kuvvetler ayrılığı yoktur, kuvvetler birliği vardır diyerek yeni hükümetlerin yapısı hakkında önemli ipuçları da verdi.[354] Meclise gereğinden fazla önem vermenin sakıncaları olduğunu belirtti ve meclislerin de bir *istibdat* idaresi kurabileceğini ve seçimlerin belirli zamanlarda yapılmasının önemine işaret etti. İzmit'te gazetecilerle olan toplantısında partinin milletin birkaç sınıfını temsil edip diğerlerini görmezden gelemeyeceğini belirtti ve partinin programının bütün milletin refah ve saadetini sağlamaya çalışacağını, kuracağı partinin *'bütün millet fertlerinin fikir ve emellerinin hulasası'* olacağını söyledi.[355] Partinin programı hakkında şöyle konuştu:

> "… Ortaya koyacağımız millet programı olacak… Efendiler, yalnız şahsımı düşünseydim sulh olur olmaz "Ben vazife-i tarihiye ve milliyemi ifa ettim" der ve gider hoşuma giden bir yerde otururdum… Mücadeleye devam eden bir insanın yıpranması muhakkaktır… Bu sebeple milletin ve memleketin menfaatini temin edeceğini zannettiğimiz programla ortaya atılmak ve benimle kim çalışacak ise onlara buyurun demek lazımdır… Fırkanın programı muayyen ve kat'i olursa, fırkaya dâhil olanlar o programı ya takip eder, ya etmez. Ve belki ilk devreyi teşekkülde böyle olacaktır… Ben istiyorum ki, program milletin ihtiyacına mutabık olsun. Bu programla, bu memleketle ve bu milletle alakadar olan bütün münevveranın erbab-ı ihtisasın alakası olsun… O zaman bu bütün milletin programıdır… "[356]

Mustafa Kemal, kuracağı partinin herhangi bir sınıfın partisi olmayacağını, tüm sınıfların yararına çalışacağını İzmit'teki konuşmasında şöyle ifade etti:

> "… Sorarım efendiler, memleketimizde büyük sermaye sahibi kaç kişi vardır ve bunların kaç parası vardır? Bana Türkiye'de kaç tane milyoner gösterebilirsiniz? ... Kapitalist olarak ortaya koyacağımız ve üzerlerine hücum edeceğimiz bunlar mıdır? Hayır efendiler. Bu memleket ve bu memleketin insanları daha çok zengin olmaya muhtaçtır ve bu hakkıdır. Binaenaleyh onların servetine göz dikmeyeceğiz ve belki orta tüccarları da onların seviyesine çıkaracağız ve hep beraber daha çok zengin olacağız… [İşçi, aydın ve ulemanın da ortak çıkarlarını saydıktan sonra] Bunların hepsini ayrı ayrı düşünerek ve aynı hizada hudud-ı saadete isal etmek ve o hududu daha uzak ufuklara isal etmek için bu teşekkül-ü siyasiyenin adına Halk Fırkası demeyi münasip gördüm… Milleti aldatmayacağız! Millete daima ve daima hakikati

---

354 Mustafa Kemal kuvvetin kaynağını ise millet olarak açıklıyordu. Cumhuriyet ve meşrutiyetin hükümet şeklinin kuvvetler ayrılığına dayandığını belirten Mustafa Kemal, kendilerinin kuvvetler birliği ilkesini tercih ettiklerini belirtiyor. Şer'i hukukta ise bir hükümet şeklinin tarif edilmediğini yalnızca hükümetin esaslarının belirlendiğini, o esasların da meşveret, adalet ve uli'l-emre itaat olduğunu belirtiyor. Arı İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları,* s.31.

355 Arı İnan, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları, s.80, 81. Bir gazetecinin fırka ismi verilmesi halinde partinin bir sınıfın partisiymiş gibi algılanabileceği sorusuna esas olanın çoğunluk olduğu yanıtını Mustafa Kemal şöyle dedi: "… Bu milletin ekseriyeti bizimle beraberse, fırka deyiniz, ne derseniz deyiniz! Yürümek mümkündür. Ekseriyet beraber değilse gurup deyiniz, heyet deyiniz…". Çoğunluk yanlarında yer almazsa devrim için tarihin gösterdiği vasıtaya müracaat edeceklerini belirten Mustafa Kemal şöyle konuştu: "… İnkılabın kanunu mevcut kavaninin fevkindedir [üstündedir]. Bizi öldürmedikçe ve bizim kafalarımızdaki cereyanı boğmadıkça, başladığımız inkılab-ı teceddütkarane biran bile durmayacaktır. Bizden sonraki devirlerde de hep böyle olacaktır!". Arı İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları,* s.82, 83.

356 Arı İnan, *age,* s.81-83.

söyleyeceğiz. Belki hata ederiz. Hakikat zannederiz. Fakat millet onu tashih etsin. Kendimizi kimsenin fevkinde görmeye de hakkımız yoktur efendiler… Yalan tedbirlere tevessül etmek isteseydim ben bunun adına Halk Fırkası demezdim… Fakat efendiler, radikal yürümek ve esaslı olmak lazımdır…"[357]

Balıkesir'de yaptığı konuşmada ise başka ülkelerde partilerin sınıf menfaatlerini muhafaza için kurulduğunu ve burada da güya ayrı ayrı sınıflar varmış gibi kurulan partiler yüzünden acıklı neticelere şahit olduklarını belirterek Halk Fırkası dendiğinde, bunun içine vatandaşların bir kısmının değil, bütün milletin dâhil olduğunu ifade etti. Ayrıca 'muhtelif meslekler erbabının menfaatlerinin yekdiğeri ile imtizaç halinde olduğunu, bunları sınıflara ayırmanın imkânı olmadığını ve hepsinin halktan ibaret olduğunu' söyledi.[358]

Meclisin, 1 Nisan 1923 tarihindeki seçim kararının ardından Mustafa Kemal, A-RMHG Reisi sıfatıyla 8 Nisan tarihinde Halk Fırkası için bir ön program niteliğinde *'Dokuz Umde'* denilen dokuz maddelik bir beyanname yayınladı.[359] Beyanname, kurulacak partinin ilk programı özelliğini taşıyordu ve ülkenin yönetiminde takip edilecek politikanın ana hatlarını belirliyordu. Ardından, 1923 genel seçimlerini kazanan A-RMHG milletvekilleri partinin tüzüğünü hazırlamaya başladı. Mustafa Kemal, 7 Ağustos'ta milletvekilleriyle yaptığı toplantıda tüzüğü ve fırkaya dönüşümü tartışmaya açtı.[360] Cemiyet böylelikle Ağustos ayında fiilen partiye (fırkaya) dönüşmüş oldu.[361]

Cemiyet/grup yerine fırkanın kurulması, Mustafa Kemal liderliğindeki siyasal elitin, iktidar ve toplum arasında daha sıkı bir bağ kurma isteğinden kaynaklanıyor; muhalefeti ise güçlü bir örgütsel yapılanmayla zayıflatma amacı güdüyordu. Fırka,

---

357 Mustafa Kemal bu konuşmasını 19 Ocak 1923'te İzmit sinemasında halka açık soru-cevap şeklinde yapmıştır. Arı İnan, *age*, s.118-122.

358 Mustafa Kemal'in 7 Şubat 1923 tarihli Balıkesir konuşmalarından, CHP On Beşinci Yıl Kitabı, s.4.

359 9 Umde'de, Birinci Grubun Halk Fırkasına teşekkül edeceği ve siyasal, sosyal, ekonomik meseleler karşısında fırkanın alacağı tavırlar açıklandı. Mustafa Kemal, cumhuriyetin ilanı, hilafetin kaldırılması, Şer'iyye Vekâletinin kaldırılması, medrese ve tekkelerin kaldırılması ve şapka kanunu gibi reformların programda yer almamasının gericilerin olası tepkilerinden sakınıldığı ve henüz 'uygun zamanın' gelmemesinden kaynaklandığını söyleyecekti. Kemal Atatürk, *Nutuk,* Cilt 2, s.718.

360 Bu toplantı Halk Fırkası isimli ilk toplantıdır. Bu toplantılar, partinin kuruluş tarihi kabul edilen 9 Eylül tarihine kadar devam etmiştir. Bu tarihte, fırkanın ilk nizamnamesi (tüzük) kabul edilmiştir. Bkz. Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, Ankara, 1339-1342.

361 Resmi yayınlarda partinin kuruluş tarihi, Kurtuluş Savaşı'yla olan bağı vurgulamak için 9 Eylül 1923 olarak kabul edilmektedir. Halk Fırkasının resmen kurulması ise Ekim 1923 tarihinde Dâhiliye Vekâlet'ine verilen bir dilekçeden sonra mümkün oldu. 20 Ekim 1923 tarihinde ise Müdafaa-i Hukuk merkez örgütlerine gönderilen bir tamimle cemiyetin Halk Fırkası'na dönüştüğü bildirildi. CHP, 25.Yıl, s.16-17. CHP tarihçesi için bkz. Serhat Hürkan, *Halk Fırkası'ndan CHP'ye, Soru ve Cevaplarla CHP Tarihçesi (1923-2010)*, Sinemis Yayınları, Ankara, 2010; Şerafettin Turan, *Kökeni Ulusal Direnişe Dayanan Bir Devrim Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi*, Tüses Yayınları, İstanbul, 2000; Esma Torun, *Sivas'tan Büyük Kongreye Cumhuriyet Halk Partisi*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, İzmit, 2003; Celal Bozkurt, *Bütün Delilleriyle CHP'nin İçyüzü, Siyaset Tarihimizde CHP*, Yayınevi belirtilmemiş, İstanbul, 1969.

tasarladığı reformları gerçekleştirmek için disiplinli, otoriter ve türdeş bir siyasal-toplumsal ortama ihtiyaç duyuyordu. A-RMHG, siyasal-toplumsal vazifesini tamamlamıştı; dolayısıyla yeni bir isim, program ve tüzükle yola devam etme ihtiyacı Halk Fırkası'nın doğuşunda etkili olmuştu.[362] Parti, siyasal yaşamı boyunca köken olarak A-RMHC'ye bağlılığını sürdürdü, hatta bu bağlılık, nostaljik bir vurguyla sürekli tekrarlandı.[363]

Cumhuriyetin ilanı ise, son bir yıldaki siyasal kronolojinin rasyonel sonucu gibiydi ancak yine de sorunsuz bir uzlaşma ortamı içinde gerçekleşmedi; meclis içinde ortaya çıkan bir siyasal kriz ardından bir anayasa değişikliğiyle gerçekleşti. Fethi (Okyar) Bey'in liderliğindeki hükümet, Batı Anadolu'da meydana gelen eşkıyalık olayları üzerine sıkıyönetim ilan etmişti ancak meclis buna onay vermedi. Fethi Bey, bu defa, bazı bakanların yer değiştirmesi ya da yeniden seçilmesi teklifini yaptı ancak yine başarılı olamadı. Yaşanan bu karışıklıklar üzerine Mustafa Kemal, bütün bakanları ve başbakanı istifaya zorladı; siyasal bir kriz çıktı, cumhuriyet idaresine geçiş de bunun bir çözüm olarak sunulmasıyla gerçekleşti.[364] Bakanları seçmenin mecliste yarattığı kargaşa havası, fırka heyetinin bir aday listesi hazırlayamaması, haftalarca hükümetsiz kalmak ve sistemin işlemediği konuşuluyordu. Vekiller, kargaşanın çözümü için meclis başkanı Mustafa Kemal'i yetkilendirdi ve Mustafa Kemal 29 Ekim'deki fırka oturumunda şöyle dedi:

> "… Noksan, kusur, takip etmekte olduğumuz usul ve şekildedir... Teklifim mazharı kabul olursa, kuvvetli ve mütesanit bir hükümet şekli kabil olacaktır. Devletimizin şekil ve mahiyetini tespit eden Teşkilat-ı Esasiye Kanununun bazı noktalarını tavzih etmek lazımdır…"[365]

---

362 CHP, 25.Yıl, s. 9. Ayrıca A-RMHC'nin her türlü fırkacılığa karşı çıkıp daha sonra fırkalaşmasındaki temel çelişki, M.Kemal'in 1923'teki yurt gezilerinde yaptığı konuşmalarda 'farklı' ve 'sınıflarüstü' bir milli fırkanın kurulacağı vurgusuyla giderilmeye çalışıldı. Öz, *age*, s.88.

363 A-RMHC'nin Sivas Kongresinde kuruluşu, Sivas Kongresinin içeriği ve Mustafa Kemal'in kongredeki nutku, sonraki kongrelerde de gündemde tutuldu. "CHP Kurultaylarının İlki", Kurun, 6 Mayıs 1935. CHP, kendi yayınlarında cemiyet köklerini sürekli vurgulamaktaydı. Bkz. CHP On Beşinci Yıl Kitabı, s. 3.

364 Rauf Bey, 13 Ağustos 1923'te Vekiller Heyeti başkanlığından istifa etti. Dâhiliye Vekili olan Ali Fethi Bey hükümetin başına getirildi, aynı zamanda Dâhiliye Vekâletini de uhdesinde tuttu. Ancak 24 Ekim'de hükümet işlerine yoğunlaşabilmek için İçişleri Bakanlığından istifa etti. Bu bakanlık için Erzincan milletvekili Sabit Bey ve meclis ikinci başkanlığı için Rauf Paşa'nın ismi öne çıkarılınca Mustafa Kemal buna karşı çıktı. Mustafa Kemal kargaşanın nedenini bakanların meclis tarafından tek tek seçilmesi usulünde görüyordu. Ardından 27 Ekim'de Fethi Bey hükümeti Mustafa Kemal'in yönlendirmesiyle istifa etti. Fethi Bey'in yeni hükümet için hazırladığı listede yaşanan sorunlar nedeniyle Mustafa Kemal cumhuriyet idaresine geçileceğini arkadaşlarına bildirdi. Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt 2, s. 796-803. Tunçay, bakanların seçiminin tek tek yapılması uygulamasına son vererek de krizin aşılabileceğini belirtmiştir. Mete Tunçay, age, s. 52. Ancak Mustafa Kemal, meclis hükümeti sistemine karşı başlangıçta duyduğu bağlılığı yitirmiş ve artık meclis karşısında daha serbest bir bakanlar kurulu yaratma düşüncesindeydi. Mümtaz Sosyal, Fazıl Sağlam, agm, s. 23.

365 Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt 2, s. 808-809.

Ardından *"Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun"* adını taşıyan teklif müzakere edilip kabul edildi. Meclis oturumunda encümenin mazbatası okundu ve anayasada şu değişiklikler yapıldı: 1-Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir, 2-Ferdi saltanat sarih olarak kalmıştır, 3-Bir Cumhurreisi seçilmesi tabiidir, 4-Mes'uliyet noktasından Başvekil Reisicumhur tarafından tayin olunur. Yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde Ankara milletvekili Mustafa Kemal 158 oyla reisicumhur seçildi. Mustafa Kemal bir teşekkür konuşması yaparak yeni rejime iyi dileklerde bulundu.[366] Böylelikle parlamenter sisteme doğru belirleyici bir dönemeç aşılmış oldu.

Cumhuriyet idaresiyle birlikte Mustafa Kemal Paşa Reisicumhur (Cumhurbaşkanı),[367] İsmet (İnönü) Paşa Başvekil, Fethi (Okyar) Bey ise TBMM Reisi (Başkanı) oldu. Başvekil İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'dan boşalan CHF Reisliğini (Başkanlığını) vekâleten yürütmeye başladı. İsmet Paşa yayımladığı bir genelge ile de Müdafaa-i Hukuk (MH) Teşkilatının Halk Fırkası (HF) içine alındığını açıkladı.[368]

Türkiye'deki cumhuriyetin kuruluş şeklini değerlendiren Toynbee, Fransız ve İngiliz devrimleri arasındaki farklılığa işaret ederek Fransa'da devrimden kısa bir süre sonra tekrar krallık rejimine dönüldüğünü, İngiltere'de ise yavaş ve düşünülerek atılan adımlar sayesinde siyasal yapının sarsıntılar ve gerilemeler yaşamadığını belirtmektedir. Toynbee, İngiliz siyasal geleneğindeki 'evrimcilik' ve 'uzlaşmacılık' anlayışının güvenilir ve dengeli bir reform yolu olduğunu savunuyor ve şöyle diyordu:

> "… Hiçbir değişiklik, halkın çoğunluğu tarafından iyi karşılanmadıkça kök salamaz. Ve halk da böyle bir değişikliğe yalnız evrimci bir eğitim ve aydınlatma yolu ile hazırlanır. Yoksa devrimci önderler tarafından birden getirilirse yanlış anlaşılabilir, şaşırmış ve bilgisiz kitleler tarafından şüpheyle karşılanabilir."[369]

Türkiye'deki değişimin ne yukarıda bahsedilen temel politik gerçeklerle ne de kitlelerin psikolojisi ile izlenebileceğini, değişimi, daha çok, liderlerin politikalarıyla izlemenin ve değerlendirmenin doğru olacağını ifade etmektedir.[370] Türkiye'de

366 Konuşma için bkz. Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt 2, s. 813-815.

367 Ancak Toynbee, 29 Ekim 1923 tarihinde yeni Türk devletinin yönetim şeklinin cumhuriyet olarak ilan edilmesine rağmen "Cumhurbaşkanı" ile "Gazi" unvanlarının öz olarak birbiriyle uyuşmadığını belirtir. Arnold Toynbee, *Türkiye- Bir Devletin Yeniden Doğuşu,* s. 184.

368 Mustafa Kemal, cumhuriyetin ilan ediliş biçimine karşı çıkan Rauf Paşa gibi partilileri aslında cumhuriyet karşıtı olmakla iddia etti ve sert biçimde eleştirdi. Kemal Atatürk, *Nutuk,* Cilt 2, s. 815-845.

369 Arnold Toynbee, *age,* s. 188.

370 Batı'da cumhuriyetin tarihsel bakımdan burjuvazi ve özgürlük hareketleriyle olan bağlantısına dikkat çeken Toynbee, Türkiye'de ise cumhuriyetin halkın politik alandaki eğitimsizliğinden ötürü bir halk hareketi ile değil liderlerin politikalarıyla ilan edildiğini belirtmiştir. Toynbee'ye göre Türkiye'de cumhuriyet, "… Batı'dan

cumhuriyetin bir halk hareketi ile değil; ülkede iktidar ve prestij sahibi olan siyasal elit tarafından ilan edilmesinin gelecekte izlenecek yolda birtakım sorunlar üretebileceğine işaret edilmektedir.[371]

Saltanatın kaldırılması ve cumhuriyetin ilan edilmesinin ardından 3 Mart 1924 tarihinde *Halifelik* makamı da kaldırıldı. Halifelik, saltanatın ilgasından sonra bir buçuk yıl, cumhuriyetin ilanından sonra da yaklaşık beş aya yakın bir zaman varlığını sürdürdü. Tunçay, saltanat ile hilafetin birbirinden ayrılarak kaldırılmasının nedenini, Lozan Konferansında dış politika taktiği olarak kurumun varlığının gerekli görülmesiyle ve iç politikada devrimlerin oldubittiyle değil de adım adım gerçekleştirildiği izlenimini uyandırmakla açıklamaktadır.[372] Diğer taraftan, hilafetin İslam enternasyonalizmiyle olan bağlantısı, TBMM'nin ulusal programı ve bağımsızlık ilkesiyle çelişmesi ve hilafetin İslamcı-gerici gruplar tarafından desteklenme olasılığı devrime karşı bir tehdit olarak görülüyordu.[373] Zira 1924 yılının başında Londra'daki İslam Cemiyeti lideri Seyit Emir ile Hintli Ağa Han'ın İstanbul basınında yayımlanan mektubu ve bu kişilerin İngiltere'de hilafet taraftarı söylemleri TBMM tarafından rahatsız edici bulundu ve halifelik kurumunun daha fazla yaşamasına göz yumulmadı.[374]

---

getirilmiş ve dikilmiş egzotik bir bitkidir ve kökleri, toprağın derinliklerine inip tutması beklenmeden çiçek açması istenmektedir." Arnold Toynbee, *age,* s. 186-189.

371 Batı dünyasında cumhuriyetin ilanı heyecanla karşılanmış ancak İttihatçıların, 1908 Devrimi sonrası anayasal bir rejim tesis etmek yerine sultanın otokratik/despotik yönetim anlayışını benimsemesinin yarattığı hayal kırıklığına işaret edilerek Kemalist rejime de ihtiyatlı yaklaşılması gerektiği belirtilmiştir. Arnold Toynbee, *age,* s. 185.

372 Tunçay, halifeliğin devam ettirilmesinin İslam ülkelerinin Türkiye'ye bakışını olumlu yönde etkileyebileceğine dair bir öngörüde bulunarak, I. Dünya Savaşı'ndaki "Cihad-ı Mukaddes" ilanının işe yaramamasının resmi tarihin aşırıya kaçmış bir vurgusu olduğunu belirtiyor. Mete Tunçay, *age,* s. 71.

373 Mustafa Kemal, hilafetin yalnızca Türkiye'deki Müslümanlara seslenen bir makam olmasının sorun yaratmayabileceğine işaret ediyordu. Ancak tüm İslam âlemine seslenen bir halifenin başka İslam devletleri tarafından kendi işlerine müdahale edilmesi olarak değerlendirilebileceğini belirtiyor; aynı zamanda Türk milletinin de halifeye böyle bir yetki ve güç vermesinin de mümkün olmadığını söylüyordu. Arı İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, s. 33. Mustafa Kemal birçok konuşmasında tüm İslam âlemini tek bir merkezden yönetmenin olanaksızlığını ve gereksizliğini anlatmıştır.

374 Mektupta, hilafetin Sünni İslam dünyası için öneminden bahsediliyor, halife olan imamın belirsiz durumunun Sünni Müslümanlar arasında huzursuzluk yarattığına işaret ediliyordu. Berkes'e göre mektubu yazanların amacı, Hindistan'daki müslüman ulusçuluğunu hilafet adına sürdürmek isteyen Hint Hilafet akımını, İngiltere çıkarlarına Gandhi'nin Ulusal Kongre akımından ayırmaktı ve bu, rahip Robert Frew ve İngiliz Kızılay Cemiyeti'yle Emir Ali'nin manevralarından biriydi. Ağa Han ve Emir Ali Sünni değillerdi; Ağa Han İsmaili cemaatinin ruhani lideri, Emir Ali ise Hindistan Şiilerinin önderlerindendi. Bu iki kişi, İngiliz imparatorluğunun itibarlı kişilerindendi ve Osmanlı halifesinin cihat ilanına karşı Hindistan'da kampanya yürütmüşlerdi. Emir Ali, Hindistan hilafetçilerini İngiliz Muhipleri Cemiyeti aracılığıyla Vahdettin hilafetine bağlama işini yönetmişti. Berkes, hilafet kaldırıldıktan sonra bu kişilerin Hindistan'da amaçlarına ulaştığını, Müslümanların Gandhi cephesinden ayrılarak Vehhabilere döndüğünü ve yıllar sonra Hindistan'ın bölünerek Pakistan İslam devletinin doğduğunu belirtiyor. Ağa Han ve Emir Ali, Hindistan'daki Sünni Müslümanların, dine ve hilafete dayanarak Gandhi ile birlikte Britanya devletine karşı ulusal direnme doktrinini Türkiye'deki hilafet sorununa karışarak çökertmişti. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 511-513. Tunçay, bu kişilerin söylenenlerin aksine İngiliz siyasetinin çıkarlarına uygun hareket etmediğini belirtir. Mete Tunçay, age, s.80-81. Hilafetin kaldırılmasının Mustafa Kemal Paşa'nın kendini topluma kabul ettirip onaylatma sürecinde ve kişisel egemenliğinin pekiştirilmesinde önemli bir yeri olduğunu belirten Tunçay, bu yerin, devrimlerin ve cumhuriyetin kendi kişiliğinde özdeşleştirilmesi sürecinin de bir parçası olduğunu belirtir. Mete Tunçay, *age,* s. 72.

İstanbul basınında yayımlanan mektupla ilgili olarak İstanbul İstiklal Mahkemesi, mektubu yayımlayan gazetelerin başyazarlarını yargıladı ancak yazarlar beraat etti. Cumhurreisi Mustafa Kemal, yargılanan gazetecileri İzmir'e davet edip bir görüşme yaptı ancak muhalif basın ile CHF yönetimi arasındaki ilişkiler bozulmaya başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa ve çevresindeki gruba muhalefet edenler yalnızca muhafazakâr-İslamcı/gericiler değildi elbette, aynı zamanda Mustafa Kemal'in yanında savaşmış küçük rütbeli subaylar, paşalar, İstanbullu aydınlar ve burjuvazi eski rejimin muhafaza edilmesini kendi çıkarlarına daha uygun buluyordu. Generallerin çoğu gerici değildi; aksine liberal ve modernisttiler, ancak bunlar, cumhuriyetin Mustafa Kemal'in idaresi altında otoriter bir yönetime dönüştürülmesi endişesini taşıyordu.[375] Burjuvazi ise uluslararası ekonomik kuruluşlarla (bankalar, şirketler vb.) derin bir mali ilişki içinde olduğundan, yeni devletin ekonomi üzerindeki denetimini rahatsızlık verici buluyordu. Rejime ya da CHF'ye muhalefet edenlerden bir grup ise "*150'likler*"[376] diye bilinen kimselerdi. Kanunla yurtdışına çıkarılan 150'likler, farklı ülkelerde yaptıkları yayın ve faaliyetlerle Türkiye'deki rejim aleyhinde propaganda yaptılar. Özellikle Bulgaristan, bu grubun yoğun olarak faaliyet gösterdiği bir yerdi.[377]

TBMM, 1924 yılında yeni bir anayasa hazırladı. Yeni Teşkilat-ı Esasiye, parlamenter sistemi kurmayı hedeflemiş ancak 1920 geleneğinden kopamayarak meclis üstünlüğü anlayışını da devam ettirmişti ve bu bakımdan karma bir sistem yaratmıştı.[378] Tasarıyı hazırlayan encümenle genel kurul arasında, bu karma sistemi doğuran çekişme açıkça görülmekteydi. Örneğin, tasarıda öngörülen cumhurbaşkanına meclisi fesih yetkisi sert tartışmaların ardından reddedilmiş; görev süresi de 7 yıldan bir seçim dönemine sınırlandırılmıştı. Yine cumhurbaşkanı için önerilen yasaları veto yetkisi; yasaları bir daha görüşülmek üzere meclise geri gönderme yetkisi olarak yumuşatıldı.

---

375 Ahmad, Mustafa Kemal ile askeri rakipleri arasındaki toplumsal gerilimin Mustafa Kemal'in taşra alt-orta sınıftan geliyor olmasına karşılık rakiplerinin daha çok İstanbul'un üst sınıflarından geliyor olmasından kaynaklandığı saptamasını yapıyor. Bu bağlamda rakipleri, Mustafa Kemal gibi kişileri orduyu ekonomik ve toplumsal bir yükselme aracı olarak gördükleri ve hanedana sadakatle bağlı olmadıkları için eleştiriyordu. Zira kendilerinin Osmanlı sarayı ve hanedanı ile derin ailevi ilişkileri olmuştu ve bu ilişkilerin devamı ve çıkarlarının korunması için sarayın muhafaza edilmesinin kendilerine meşruluk sağlayacağını düşünüyorlardı. Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2005, s. 72-73.

376 Lozan Antlaşması gereğince genel af zorunluluğu ile karşılaşan Ankara hükümeti, ulusal mücadele aleyhinde faaliyette bulunan 150 kişiyi bu affın kapsamı dışında bırakmıştı. Konu, 1924 yılının Nisan ayında meclis gündemine geldi, hükümetin hazırladığı listeyi cumhurbaşkanı 1 Haziran 1924'te imzaladı ve 3 yıl sonra listedekiler yurt dışına çıkarıldı. 150'likler, 1938 yılında Atatürk'ün isteğiyle çıkarılan bir kanunla (3527 sayılı) affedildiler ve yurda dönmelerine izin verildi.

377 Bulgaristan'da "Rumeli", "Dostluk", "İntibah", "Açıksöz", "Balkan Postası" gibi gazeteler çıkardılar. Ayrıca bu gruptan Mehmet Ali Bey, Fransa'da 'Zincire Vurulmuş Cumhuriyet' ve Refik Halit (Karay), Suriye'de 'Doğru Yol' ve 'Vahdet' gibi gazetelerle rejime karşı muhalefet ettiler. Eleştiriler için bkz. Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998, s. 107-108.

378 Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 30.

Başkomutanlık, cumhurbaşkanının yetkisi olarak önerildiği halde, bunun ancak meclisin manevi kişiliğine bağlı olarak cumhurbaşkanınca temsil edilmesi kabul edildi. Tartışılan konular, yer yer başkanlık sistemine kayan ancak parlamenter sistemde de rastlanabilecek yetkilerdi. Ancak ilk meclisin yarattığı heyecandan gelen meclis üstünlüğü anlayışı, bu yetkilere titizlikle karşı koymuş ve sistem, 1920'ye göre daha fazla parlamenter nitelik kazanmıştı.[379]

Bu bakımdan 1924 anayasasının meclis hükümeti sistemi ile parlamenter sisteme yaklaşan özelliklerine bakmak, 1924 anayasasının yürürlükte kaldığı 37 yıllık demokrasi deneyimini anlamayı kolaylaştırabilir. Meclis hükümeti sisteminin uzantısı olarak, 1921 anayasasında olduğu gibi, *"Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir"* denmekte, ulus adına egemenlik hakkının ancak meclis tarafından kullanılabileceği belirtilmekteydi. 1921 anayasasının asıl mirası, 5. madde ile devredilmişti; buna göre, "Yasama yetkisi ve yürütme erki BMM'de belirecek ve onda toplanacaktı". Diğer yandan meclis, hükümeti her zaman denetleyebilecek ve düşürebilecek ancak hükümet veya cumhurbaşkanı meclisi fesih edemeyecekti. Parlamenter sisteme yaklaşan özelliklere gelince, 5. maddeyle yasama ve yürütme yetkisi mecliste toplanmasına rağmen 7. maddeyle meclis, yürütme erkini ancak cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu eliyle kullanabilecekti. Böylece yasama yetkisini kullanan meclise karşı yürütme erki bakımından bir görev ayrılığı sağlanmaktaydı. Anayasa hukukçuları bu sistemi, "kuvvetler birliği ve görevler ayrılığı" olarak tanımlamıştır.[380] Zira yasama, yürütme ve yargı diye ayrılan güçlerin değişik yollardan işbaşına gelen organlara verilmesi ve bunlar arasında bir fren ve dengeleme mekanizması kurulması, bir anlamda güçler ayrılığı, ancak başkanlık sistemlerinde görülmektedir. Çağdaş parlamenter sistemlerde ise güçler ayrılığı, yasama-yürütme ikilisiyle yargı organı arasında söz konusudur. Modern siyasal yaşamın bir parçası haline gelen siyasal partilerin, iktidar olduklarında parti disiplini sayesinde hem yasama hem de yürütme organına egemen olmaları, bunlar arasında varsayılan ayrılığı soyut bir düzeye indirgemiş ve bu organlar arasında sistemin işlemesini sağlayan bir kaynaşma yaratmıştır. Bu nedenle parlamenter sistemlerdeki yasama-yürütme arasındaki ayrılık, yalnızca görevlerin ayrılığı bakımından geçerli olmuştur. Dolayısıyla 1924 anayasası, hükümete, meclis karşısında parlamenter sistemin gerektirdiği ölçüde bir kuruluş bağımsızlığı sağlamıştır.[381] 1924 anayasasına

379 Mümtaz Sosyal, Fazıl Sağlam, agm, s. 24.
380 Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 31.
381 Mümtaz Sosyal, Fazıl Sağlam, agm, s. 25.

parlamenter nitelik kazandıran bir diğer özellik, bakanların meclis karşısında kişisel sorumlulukları yanında, birlikte (toplu) sorumluluk esasını da getirmesidir. Cumhurbaşkanının görev ve yetkileri de parlamenter sisteme uygun biçimde düzenlenmiştir. Bu bakımdan cumhurbaşkanının siyasal sorumluluk taşımaması, parlamenter sistemin bir özelliğidir ve cumhurbaşkanının yetkileri devletin başı olması bakımından semboliktir ve yürütmeye ilişkin konularda sorumluluk başbakana ve bakanlar kuruluna yüklenmiştir. Bu bakımdan 1924 anayasası, sorumluluk ve yetki dengesini korumuştur. Ancak 1924 anayasası döneminin cumhurbaşkanları, güçlerini, anayasadan çok, Kurtuluş Savaşının kendilerine sağladığı saygınlık ve otoriteden almış ve parti liderliğini de yaptıkları için tüm gücü ellerinde bulundurmuştur. Zira dönemin cumhurbaşkanları anayasanın kendilerine tanıdığı yasaları meclise geri gönderme yetkisini bir kez olsun kullanmamıştır.

1924 anayasasında temel hak ve özgürlükler, 68. maddede ifadesini bulmuş ve klasik anlayışa göre "Tabi haklardan olan hürriyetin herkes için sınırı, başkalarının hürriyetlerinin sınırıdır. Bu sınırı ancak kanun çizer" denmiştir. Bundan sonraki maddelerde klasik hak ve özgürlükler kısaca sıralanmıştır. Hakların güvence altına alınması yasalara bırakılmış, anayasada hak ve özgürlükleri yasama organına karşı koruyabilecek bir güvence mekanizması oluşturulmamıştır.[382] Bunun nedeni, meclisin ulusu temsil etmesi ve egemenliği onun adına kullanmasına bakarak kimin kime karşı korunmaya ihtiyacı vardır düşüncesinin zihinlerde baskın olması ve meclise karşı herhangi bir kısıtlamanın ulusa yönelik bir kısıtlama yaratacağı algısının hâkim olmasıdır.[383] Diğer taraftan, meclisin, özgürlükleri dilediği gibi kısıtlayabilecek kanunlar çıkarmasının önüne bir engel koyulmamış oldu. Kısaca 1924 anayasası, özgürlüğün sınırını yasaların çizeceğini belirtmiş, bu alanda yasa koyucu için bir sınır öngörmemiştir. "Yasalar çerçevesinde özgürlük" anlayışından "yasaları da bağlayan temel hak" anlayışına geçiş ise ancak 1961 anayasası ile mümkün olmuştur.

382 Osmanlı'dan Cumhuriyete, vatandaşlık kavramı hiçbir zaman birey-devlet arasındaki bağa gerçek önemi vermedi; vatandaşlık çoğunlukla devlet ideolojisini pekiştirmek için bir araç olarak görüldü. 1920'ler ve sonrasında vatandaşlar, aktif, özgür bireyler olarak değil, devletin onlara bahşettiği, sınırları belli bir alanda, askerlik, vergi ve oy verme gibi beklentileri karşılayan kişiler olarak tanımlandı. Türk vatandaşlık anlayışı, bireysel haklar ve bireylerin eşit muamele görmesi üzerine kurulmadı; vatandaşların aktif katılımlarından ziyade milli bütünlük içerisinde pasif, onaylayıcı bir rol oynamaları beklendi. Ezgi Güzel Polat, "Osmanlıdan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı", *Ankara Barosu Dergisi*, Yıl 69, Sayı 2011/3, ss. 127-159, s. 149.

383 Zira Anadolu ihtilalini yapanlar, Fransız devrimini yapanlar gibi meclis iradesini kısıtlayacak tedbirlerin aynı zamanda halk iradesini kısıtlayacağını düşünmekteydi. Devrimci bir meclisin karşısında onun siyasal iktidarını çeşitli merkezler arasında bölüp paylaşması da beklenemezdi. Mümtaz Sosyal, Fazıl Sağlam, agm, s. 26.

1921 anayasasında söz edilmeyen yargı organı, 1924 anayasasında yasama-yürütme ikilisinden kesin olarak ayrılmıştır. 8. maddeye göre yargı hakkı bağımsız mahkemelere verilmekte, 53-60. maddeler, yargıç güvencesine ve mahkemelerin bağımsızlığına ilişkin hükümler içermekteydi. Ancak yargı organını yasama-yürütme ikilisinin etkisinden kurtaracak anayasal mekanizmalar kurulmamıştı. Bundan dolayı, çok partili dönemde yargı bağımsızlığı konusu sıklıkla gündemde kaldı; siyasal iktidarlar yargıya baskı ve müdahalelerde bulundu; birçok yargıç *'görülen lüzum üzerine'* emekliye sevk edildi. Ancak dönemin hukuk anlayışına göre yasaların anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir mekanizmanın kurulması konjonktürel mantığa tersti; zira tüzüklerin yasalara uygunluğunun denetimini dahi meclise veren bir anayasa anlayışı döneme hâkimdi ve yargının bağımsızlığı teoride kalıyordu.[384]

1924 anayasası, hem tek partili hem de çok partili dönemde 37 yıl yürürlükte kaldı. Çok partili döneme geçildiğinde tartışılmaya başlayan anayasa, DP iktidarı döneminde siyasal yaşamın temel sorunu haline geldi. Bunun nedeni, 1921 ve 1924 anayasalarının dengeler arayarak iktidarı sınırlama anlayışından uzak olması ve bütüncül bir egemenlik anlayışına sahip olmasıydı. Daha önceki anayasal gelişmeler padişahın gücünü sınırlamak üzerine kurulmuşken cumhuriyet döneminde halkın iktidara gelmesinin tamamlandığı düşünüldüğü için iktidarı sınırlama çabalarının son bulduğuna inanılmıştı. 1921 ve 1924 anayasaları hazırlanırken çok partili bir siyasal düzen olmadığı için bunun yaratabileceği sorunlar gözden uzak tutuldu. Parlamento, cumhuriyeti kuranlar tarafından soyut biçimde ele alınmış; "meclis egemenliği" ve "meclis üstünlüğü" ilkelerinin gerçekte kimlerin egemenliği ve üstünlüğü anlamına gelebileceği sorgulanmamış, bu ilkelerin iktidar-muhalefet ikiliğinde ne anlama gelebileceği belirlenmemiştir. Dolayısıyla 1924 anayasası ilkeleri, tek-parti döneminde rahatlıkla uygulanabilmiş ancak çok-partili dönemde, özellikle 1954-60 arasında, ulusal irade ile meclis üstünlüğü arasındaki özdeşlik, kolaylıkla parlamentodaki çoğunlukla ulus iradesi arasında bir özdeşliğin doğmasına ve çoğunluğun sınırsız egemenliği yönünde bir anlayışın yerleşmesine yol açmıştır. 1924 anayasasının kendilerine sağladığı olanaklarla *'çoğulcu'* değil, *'çoğunlukçu'* anlayışa sahip iktidarlar, cumhuriyet tarihi boyunca meclis çoğunluğunu ele geçirdiklerinde soyut bir "millet egemenliği" ile

384 Gerçi anayasa, mahkemelerin, hukukun genel ilkelerinden hareket ederek anayasaya aykırı kanunları uygulamama yetkisini kendisinde görebilirdi ancak Türkiye'de mahkeme kararları bu yönde bir gelişme göstermedi. Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 32.

kendi somut çoğunluklarını aynı şey saymışlar; karşılarına çıkabilecek herhangi bir engeli ulusun iradesine yönelmiş bir tehdit olarak gösterebilmişlerdir.[385]

2.3. CHF'ye Karşı İlk Örgütlü Muhalefet Girişimi: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Bu bölümde, İkinci meclis dönemindeki (1923-1927) en önemli muhalefet hareketi olan *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'*nın (TpCF) Halk Fırkası (HF) ve Cumhurreisi Mustafa Kemal'e yönelik eleştirilerini bir parti çatısı altında nasıl topladığı anlatılacaktır.

TpCF, Mustafa Kemal'in siyasal, toplumsal, kültürel yaşamdaki artan etkisinin bir *'tek adam'* düzeni yaratacağı ortak endişesini taşıyan grupların birleşmesinden oluştu. Terakkiperver Fırka, HF içindeki muhalefetin, bazı eski İttihatçı ve İkinci Grup üyelerinin öncülüğünde, cumhuriyetin ilan ediliş şekline, halifeliğin kaldırılışına ve 1924 Teşkilat-Esasiye Kanunu'nun kabulüne bir tepki olarak İsmet Paşa kabinesine karşı örgütlenmesiyle kuruldu.[386] Cumhuriyet'in ilan ediliş biçimi ve cumhurbaşkanının yetkilerine dair yapılan tartışmalar ve son olarak 20 Ekim 1924 tarihinde Menteşe Mebusu Esat Bey'in Mübadele, İmar ve İskân vekili Refet Bey'e yönelttiği bir soru önergesi sonrası yaşanan tartışmalar, TpCF'nin kurulmasına yol açan siyasal gelişmelerdi.[387] Bakanın verdiği yanıtın yeterli bulunmaması üzerine soru, gensoruya çevrildi ve mecliste HF aleyhine bir eleştiri kampanyası başlatıldı.[388] 8 Kasım 1924 tarihinde yapılan güvenoylamasında hükümet, 19 güvensizlik oyuna karşılık 148 güvenoyu aldı ancak 41 milletvekilinin oylamaya katılmaması, hükümete güvensizlik oyu verenlerin partide daha fazla kalmayacaklarına işaretti ve ilk istifalar ertesi gün gelmeye başladı.[389] Mustafa Kemal, Nutuk'ta, milletvekilliğini de üzerlerinde

---

385 Mümtaz Sosyal, Fazıl Sağlam, agm, s. 27.

386 Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, s. 115. Ayrıca HF'nin meclis üzerinde baskı yaptığı eleştirileri ve dış politika meselesi ile ilgili tartışmalar da TpCF'nin kuruluş gerekçeleri arasındadır. F. Hüsrev Tökin, Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi, s. 69. İsmet Paşa'ya göre, TpCF'nin kuruluşu, Kemal Paşa'nın icraatlarının hızından ve gelecekte ne şekilde bir otorite tesis edeceğinden endişe duyan ve onunla beraber çalışma imkânının ortadan kalktığını düşünen muhaliflerin bir teşebbüsüydü. İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2.Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s. 206.

387 Önerge, Türkiye'ye gelen mübadil ve muhacirlerin yerleştirilmelerinde yaşandığı iddia edilen beceriksizlik ve yolsuzluklarla ilgiliydi. Esat Öz, *age*, s. 90. Önergenin tartışıldığı oturum için bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk,* Cilt 2, s. 860-874.

388 Mübadele, İmar ve İskân Bakanına yönelik gensoru bizzat Başvekil İsmet Paşa tarafından meselenin tüm bakanlıkların görev alanına girdiği iddiasıyla hükümete yönelik bir gensoruya çevrilmişti. Böylelikle İsmet Paşa, hükümetin en güçlü üyelerinin hükümet politikalarını savunmalarını mümkün kılmıştı. Ancak 8 Kasım öncesindeki tartışmalara muhalefetin iyi hazırlanamadığını belirten Zürcher, tartışmalar sırasındaki argümanlara bakıldığında muhalefetin kaybedeceğinin anlaşıldığını söylüyor. Eric Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet-Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925),* s. 75-76.

389 İlk istifa eden on mebus, Adnan, Rauf, Selahattin, Muhtar, Sabit, Halis Turgut, Feridun Fikri, Faik Beyler ile Rüştü ve Refet Paşalar oldu. Esat Öz, Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım, s. 90. Toplamda ise CHF'den istifa

bulunduran önemli mevkilerdeki paşaların ekim ayında askerlikten istifa ederek milletvekilliğine devam etmelerini kendisine yönelik hazırlanan büyük bir komplo olarak değerlendirecekti.[390]

HF'den ayrılan ve artık bağımsız olan grup, yeni partinin kurulması için program ve tüzük hazırlamaya koyuldu. 17 Kasım 1924 tarihinde İçişleri Bakanlığı'na verilen bir beyanname ile parti kuruldu.[391] Böylece HF içindeki muhaliflerin siyasal sistemin biçimi ve işleyişine dair eleştirileri yeni bir siyasal partinin kurulmasıyla somut bir biçim alıyordu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Reisliğine Kazım Paşa (Karabekir), İkinci Başkanlığa (Reis vekilliğine) Rauf Paşa (Orbay) ve Adnan Bey (Adıvar), Genel Sekreterliğe (Umumi Kâtipliğe) ise Ali Fuat Paşa (Cebesoy) getirildi.[392] CHF'den ayrılıp TpCF'ye katılanların sayısında yaşanan artış üzerine 22 Kasım'da İsmet Paşa hükümeti istifa kararı aldı. Muhalefete karşı ılımlı bir politika izlemesi beklenen Fethi Bey (Okyar) Cumhurreisi tarafından yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi.[393]

TpCF-CHF ilişkileri kısa süre içinde gerilimli bir hal aldı; bu dönemde Mustafa Kemal Paşa *The Times*'in İstanbul muhabiri Maxwell Macartney'e verdiği röportajda hem cumhurbaşkanı hem de CHF Genel Başkanı olarak kalacağını belirtiyor, iki fırka arasında büyük farkların olmadığını söylüyor ve kendisine yönelik yapılan diktatörlük

---

eden vekillerin sayısı 40-50 arasında; TpCF'ye katılanların sayısı ise 32'dir. Eric Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet-Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925),* s. 81.

390 Kazım Karabekir 26 Ekim'de Birinci Ordu Müfettişliğinden, Ali Fuat Paşa 30 Ekim'de İkinci Ordu Müfettişliğinden istifa etti. Rauf Bey, Refet Paşa ve Cafer Tayyar Paşa'nın da komplo içinde yer aldığını söyleyen Mustafa Kemal, son bir yılda bu kişilerin ordu içinde ve mecliste yerlerini sağlamlaştırdıklarını ve kendilerine taraftar bulduklarını belirtti ve mücadeleye politika alanında devam etmek için askerlik görevlerinden istifa ettiklerini söyledi. İstanbul'da Vatan, Tevhidi Efkâr, Tanin ve Son Telgraf ile Adana'da Abdülkadir Kemali Bey'in Toksöz gazeteleriyle de yayın yaptıklarını belirtti. İstifalar sırasında çekilen telgraflar ve Mustafa Kemal'in paşalar hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt 2, s. 852-860.

391 TpCF'nin program, beyanname ve tüzük metni için bkz. Tarık Zafer Tunaya*, Türkiye'de Siyasi Partiler 1839-1952*, Özel Basım, İstanbul, s. 616-20; Eric Jan Zürcher, *age-Ek A: Önemli Belgeler,* s. 183-197. Zürcher, TpCF'nin, arkadaşlarının Mustafa Kemal'e karşı kişisel çekişmelerden dolayı kurulmuş olduğuna dair değerlendirmelerin doğruluk payının olduğunu iki nedene bağlıyor; birincisi, Kurtuluş Savaşı'nın mirasının ve onurunun tek bir kişide tekelleşmesi eleştirisi, ikincisi ise partinin Kemalistlerinkine alternatif oluşturabilecek bir ideoloji ve programa sahip olmamasıdır. Eric Jan Zürcher, *age*, s. 135-137.

392 Partinin kurucuları arasında Sabit Sarıoğlu ve İsmail Canbolat Beyler de vardır. Ayrıca Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa, Münir Bey ve Refet (Bele) Paşa gibi isimler de partiye katılanlar arasındadır.

393 Muhalefete karşı ılımlı bir politika izlemeyi hedefleyen Mustafa Kemal, Başvekil İsmet Paşa'nın istifasını istemişti. İsmet Paşa'nın istifasında, hükümetin sıkıyönetim ilanı önerisinin reddedilmesi de etkili olmuştu. Yerine geçen Fethi Bey ise TBMM Başkanlığını yürütmekteydi. Bu görev değişikliği muhalefet açısından siyasi bir başarı olarak değerlendirilmiştir. Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", *Türkiye Tarihi*, Cilt IV: Çağdaş Türkiye (1908-1980), Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, Ankara, 1989, s. 99. CHF yönetimi yine de yeni kabinede denge unsuru olarak sertlik yanlısı tavırlarıyla bilinen Recep Bey (Peker) ve Mahmut Esad Bey'e (Bozkurt) de yer vermiştir. Esat Öz, *age*, s. 94. Fethi Bey Hükümeti 27 Kasım 1924-2 Mart 1925 tarihleri arasında görev yaptı. İsmet Paşa ise Başvekillik görevinden ayrılsa da HF Genel Başkan Vekilliği görevini sürdürmüştür.

iddialarını reddediyordu.[394] İki parti arasındaki gerilimin kaynaklarından biri de yapılan ara seçimlerdeki çekişmelerdi. Askerlik görevlerinde kalıp mebusluk görevlerinden istifa etmiş paşaların yerini doldurmak için yapılan ara seçimlerde TpCF başarılı olamadı; ancak, İstanbul, Bursa ve İzmir'deki seçimlerde CHF'ye karşı rakip olan bağımsız milletvekilleri az da olsa kamuoyunda bir heyecan yaratmıştı.[395] Şubat 1925'teki Kürt ayaklanmasına kadar olan dönemde CHF-TpCF arasındaki meclis tartışmalarında öne çıkan konular iktidarın otoriter eğilimleriydi; örneğin, Dâhiliye Vekâletine verilen geniş yetkiler, gazetelerin kapatılması, hükümet karşıtı bir adayın seçiminin iptali, seçimlere hükümet müdahalesi gibi konularda iktidar-muhalefet tartışmaları yaşanmıştı.

TpCF'nin program ve beyannamesi, siyasal ve ekonomik bakımdan liberal bir parti özelliği göstermekteydi.[396] Zürcher, beyannamenin yaptığı halk iradesi vurgusunun, Locke'den Rousseau ve Fransız Devrimi'ne uzanan on dokuzuncu yüzyıl liberal siyaset kuramının net bir ifadesi olduğunu belirtmektedir. Halkın henüz demokrasiye hazır olmadığı ya da yol gösterilmeye ihtiyacı olduğu iddialarına üstü kapalı karşı çıkıldığını; himayecilik anlayışına ve halkın kaderinin kendisince belirlenemeyişi anlayışına da karşı çıkıldığını belirtmektedir.[397] TpCF programı, HF'nin programından farklı olarak, parti içi demokrasi, tek dereceli seçimler, kimsenin kanunun emretmediği bir şeye zorlanmaması ve cumhurbaşkanı seçilenlerin mebusluğunun düşürülmesi; böylece makamın partiler üstü bir konuma yükseltilmesi gibi maddeleri içeriyordu.[398] Parti programının *'Genel İlkeler'* kısmında güçler ayrılığı vurgusu yapılmıştı; 12 ve 13. maddelerde siyasetle mülki yönetim arasındaki bağların koparılması amaçlanıyordu. Bu bağlamda muhalefet liderleri ve basın, cumhurbaşkanından tarafsız bir partilerüstü konumu benimsemesini talep ediyordu. 12.

---

394 Mülakat, 11 Aralık tarihinde Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yayımlandı. Ancak İstanbul'daki İngiliz Elçiliğinden İngiltere Dışişleri Bakanlığına yollanan 25 Kasım tarihli gizli raporda The Times muhabiri Macartney'in mülakatının tam metni farklılıklar içeriyordu. Bu metinde Mustafa Kemal, TpCF'nin programında samimi olmadığını ve TpCF'li vekillerin kendisine karşı nankörlük ve vatana karşı ihanet ettiklerini belirtiyor ve TpCF muhalefeti ile aralarındaki farkları vurguluyordu. Değerlendirme için bkz. Eric Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet-Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925),* s. 90-93; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C.III (1922-1944), Rey, İstanbul, 1970, s. 139-41.

395 Bursa'daki ara seçimi kazanan Sakallı Nurettin Paşa'nın askerlikten istifa etmemiş olduğu gerekçesiyle mebusluğunun iptali ve yeniden yapılan seçimi tekrar kazanması CHF için önemli bir başarısızlık sayılmıştı. Değerlendirme için bkz. Eric Jan Zürcher, *age,* s. 99-100.

396 Beyanname değerlendirmesi için bkz. Eric Jan Zürcher, *age,* s. 137-140. Tunçay, İTC'nin II. Abdülhamit istibdadına karşı gelişen bir siyasal liberalizm hareketi olduğunu ancak partinin gerçekte liberal olmadığını belirterek 1924'te ortaya çıkan iki partiden CHF'nin, İttihat ve Terakki miras ve geleneğine TpCF'ye göre daha yakın durduğunun altını çizmiştir. Mete Tunçay, age, s. 108. Ancak TpCF'yi oluşturanlar da meclis içindeki aydın, bürokrat ve askerlerden oluşuyordu ve CHF ile aralarında bu bakımdan fark yoktu.

397 Eric Jan Zürcher, *age,* s. 137-138.

398 Mustafa Kemal, partinin programını 'en hain dimağların mahsulü' olarak değerlendirdi. Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt 2, s. 890.

madde, cumhurbaşkanlığına seçilen kimsenin meclisteki yerini bırakması gerektiğine işaret ediyor ve 13. madde, bütün devlet memurlarıyla askerlerin siyasal bir partiyi desteklemesini önlemeyi amaçlıyordu. TpCF, Zürcher'e göre, HF'nin devletle özdeşleşmesinin Türkiye için büyük bir tehlike olduğuna işaret ediyor ve kendi başarı şansını da tehlikeye soktuğunu düşünüyordu. Dönemin politikacılarının ve bürokratlarının hükümet partisine muhalefeti, devlete muhalefetle bir tutma ve muhalefet üyelerini *devlet düşmanı* olarak görme eğilimine sahip olduklarını belirtmektedir. Aşağıda Demokrat Parti döneminde de belirteceğimiz gibi, muhalefeti *vatan haini* olarak suçlama eğilimi, Türk siyasal sisteminin önemli özelliklerinden biri haline gelecek ve sistemin istikrarsızlığında önemli bir rol oynayacaktı.[399] Parti, HF'nin ideolojisinin sorgulanmasına neden olmasının yanısıra simgesel değişikliklerin de önünü açmıştı. Örneğin, Terakkiperver Fırkanın isminin başına *'cumhuriyet'* kelimesinin koyulacağını öğrenen HF'li vekiller, erken bir manevrayla 10 Kasım'daki meclis grubu toplantısında Halk Fırkasının isminin başına cumhuriyet ibaresini ekledi ve partinin adı *'Cumhuriyet Halk Fırkası'* (CHF) oldu.[400] Böylece fırka, adıyla da bütün halkı, yeni rejimi ve devleti sembolik olarak temsil eden bir 'resmi parti'ye dönüştü. 10 Kasım tarihindeki toplantıda, gensoru mekanizmasının işletilmesinin partinin sıkı disiplini ve denetimi altına alınması da kararlaştırıldı ve yaşanacak sürprizlerin önüne geçilmesi hedeflendi.

2.4. CHF'nin Parti Devleti İktidarının Kurulmasını Sağlayan Düzenleme: Takrir-i Sükûn Kanunu ve Siyasal Yaşamdaki Yansımaları (1925-1929)

Güneydoğu Anadolu'da patlak veren bir ayaklanmayla başlayan olaylar dizisi sonunda Fethi Bey istifa etti; yerine İsmet Paşa hükümeti kurdu ve hükümete olağanüstü yetkiler veren kanun maddeleriyle isyan bastırıldı. Ancak İsmet Paşa'nın yeniden kurulan iktidarı, isyanı bastırmanın ötesinde siyasal-toplumsal yaşama

399 Eric Jan Zürcher, *age,* s. 142-143. Zürcher, beyanname ve programına bakıldığında, ayrıca meclis içi ve dışındaki tartışmalar dikkate alındığında partinin kesinlikle gerici diye nitelendirilemeyeceğini belirtiyor. İslam'a daha büyük rol verilmesi, hilafetin geri getirilmesi ya da İstanbul'un yeniden başkent yapılmasına dair hiçbir talepleri yoktu. Klasik liberalizmin söylemlerine sahip parti için "bağımsızlık sonrasının muhafazakârları" etiketinin daha uygun olduğunu belirten Zürcher, bu tutucu niteliğin, Kemalistlerin radikal kanadının sahip olduğu Jön Türk/milliyetçi hareketin tutucu kanadı olarak görülmeleri şartıyla doğru kabul edileceğini söylüyor. Zira ideolojik olarak her iki kanat da orta sınıfın pozitivist, milliyetçi ve liberal hareketine bağlıydı. Dolayısıyla hem Kemalistler hem de Terakkiperverler, gerici-tutucu İslami akımlardan çok uzaktılar. Eric Jan Zürcher, *age,* s. 150-153. Partinin beyanname ve programının siyasal-ekonomik anlamda liberal demokrasiyi savunduğu ve ılımlı muhalefeti temsil ettiği yönünde bir başka değerlendirme için bkz. Nevin Yurdsever Ateş, "Bir Muhalif Fırka", *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar* (içinde), ed. Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 45-54.

400 Mustafa Kemal cumhuriyet karşıtlarının toplandığı Terakkiperver Fırkanın cumhuriyet ismini kullanmasını samimiyetsizlik olarak değerlendirdi. Kendilerine yakışan sıfatın muhafazakâr olduğunu belirtti. Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt 2, s. 889.

müdahale etme imkânına kavuşmuş oldu. Demokratik yaşamın sınırları içinde muhalefet eden politikacı, aydın ve gazetecilere yönelik çeşitli yasaklamalar getirildi ve sıkıyönetim kanunuyla yeni bir döneme girildiğinin işaretleri verildi. Bu yeni dönemden en çok zarar gören TpCF oldu. Zira parti, sıkıyönetim yasası çerçevesinde geniş çaplı bir soruşturma ve kovuşturma geçirdi; nihayet yine aynı yasanın verdiği yetki ve *Ankara İstiklal Mahkemesi'*nin raporu esas alınarak TBMM tarafından kapatıldı. Partiye mensup milletvekilleri yargılandı ve çeşitli cezalara çarptırıldı. Böylelikle ikinci meclis döneminin ilk ve tek örgütlü muhalefeti olan TpCF deneyimi sona erdi.

CHF'nin, ülke yönetiminde tek söz sahibi olacağı, siyasal-toplumsal/kültürel yaşama doğrudan müdahale edebileceği ve sonrasında herhangi bir zorlukla karşılaşmadan devrimleri hayata geçirebileceği yeni dönem, toplumsal bir huzursuzlukla başlamıştı. Güneydoğu Anadolu'da 1925 yılının Şubat ayında patlak veren *Şeyh Sait İsyanı*[401] karşısında Fethi Bey hükümeti gereken tavrı sergile(ye)mediği için eleştirilere maruz kaldı; özellikle Başvekil Fethi Bey, isyanı bastırmak konusunda yeterli sertlikte tedbirler alamadığı için yoğun biçimde eleştirildi.[402] 2-3 Mart tarihindeki meclis oturumlarında isyanın bastırılmasında daha sert tedbirler alınması yönündeki CHP'nin sertlik kanadının temsilcilerinin verdiği önergeyi reddeden Fethi Bey, tansiyonun arttığı meclis oturumunda bir konuşma yapan Mustafa Kemal'in sertlik yanlılarını destekleyen sözlerinin ardından yapılan güven oylamasını 60'a karşı 92 oyla kaybetti. Eleştiri ve kargaşa ortamında daha fazla mücadele edemeyen Fethi Bey ve hükümeti, 3 Mart 1925 tarihinde istifasını verdi ve yeni hükümeti İsmet Paşa kurdu.[403] İsmet Paşa hükümeti, 4 Mart tarihinde meclisten güvenoyu aldı ve isyana karşı ilk icraat

401 Ayaklanma 13 Şubat 1925'te başladı ve 31 Mayıs 1925'e kadar sürdü. Şeyh Sait ayaklanmasının niteliği konusunda dinsel-gerici, ulusal-ayrılıkçı ve karşı-devrim girişimi gibi farklı görüşler ortaya atıldı. Tunçay, konjonktür gereği, ayaklanmanın ağırlık kazanan resmi niteliğinin irtica ve karşı devrim teorilerine yakın olduğunu belirtir. Tunçay'a göre ayaklanma, dinsel görünüm altında bir ulusal başkaldırıdır. Mete Tunçay, age, s. 136. Öz'e göre, isyanın hem dini hem de etnik yönü vardır. İsyan, "dini ve şeriatı kurtarmak" ile "halifeliği yeniden getirmek" sloganlarıyla başlayıp gelişmiştir. Esat Öz, age, s. 94. Timur'a göre kalkışmanın toplumsal niteliği önemlidir; isyan, şeriatçı-feodal bir karşı devrimdir. Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s. 67, dipnot 22.

402 Hâlbuki Fethi Bey liderliğindeki hükümet, isyanda adı geçen doğu illerinde sıkıyönetim ilanı önergesini ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda dinin siyasal amaçlar için kullanılmasının da ceza kapsamına girmesi önergesini meclisten geçirmişti. Eric Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet-Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, s. 117.

403 CHF içindeki İsmet Paşa yanlısı grup ılımlı tutumu nedeniyle Fethi Bey'i ve TpCF'yi isyandan sorumlu tuttular. Bu gruba göre TpCF gerici bir partiydi ve buna dayanak olarak da partinin programındaki "dine saygılı" ifadesi gösterildi. Oysa 1924 anayasasına göre devletin dini İslam'dı ve bu tutum anayasaya aykırı değildi. Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", s.100. Fethi Bey 2 Mart'ta istifa etti ve 11 Mart'ta Paris Büyükelçiliği'ne atandı. İsmet Paşa'nın kurduğu yeni hükümette eski kabineden sadece Ali Cenani (Ticaret) ve İhsan (Eryavuz) vardı. Recep (Peker) Bey, yaptığı sert muhalefetin ardından yeni kabinede Milli Müdafaa Vekili olmuştu.

olarak hükümete geniş yetkiler tanıyan *Takrir-i Sükûn Kanunu*'nu[404] çıkardı ve *İstiklal Mahkemeleri*[405] yeniden kuruldu. Kısa bir süre sonra isyan bastırıldı; hükümet, isyan öncesi ve sonrasında kendisine ve CHF'ye muhalefet eden, ayrıca TpCF'ye yakın duran basın organlarını Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanarak kapattı.[406] Bazı gazeteciler ise İstiklal Mahkemesi'nde yargılanıp çeşitli cezalara çarptırıldı.[407]

Aslında ayaklanma 27 Mart'taki kesin taarruzun ardından 15 Nisan'da Şeyh Sait'in yakalanmasıyla sona ermişti; ancak İsmet Paşa hükümetinin yeni kanunlarla oluşturduğu baskı mekanizması siyasal muhalefete yönelik devam ettirilecekti. İsyan bölgesinde faaliyet gösteren Şark İstiklal Mahkemesi'nin yargıladıkları arasında isyanı kışkırttığı gerekçesiyle TpCF Urfa sorumlusu *Fethi Bey*'in de yer alması Şeyh Sait İsyanı ile TpCF arasında bir bağlantı kurulmasını sağlamıştı. Bu nedenle 25 Mayıs 1925'te Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, mahkemenin görev bölgesi içerisinde faaliyet gösteren TpCF şubeleri kapatıldı. Ankara İstiklal Mahkemesi, TpCF programında yer alan *'Fırka, efkâr-ı umumiye ve itikad-ı diniyeye hürmetkârdır'* ifadesini, partinin kamuoyunu ve '*gericiliği*'[408] kışkırtmak amaçlı kullandığına hükmetti ve hükümetten gerekenin yapılmasını talep etti.[409] Böylelikle partinin kapatılması için gerekli 'hukuki

---

404 Kanuna göre hükümet, memleketin sosyal düzen ve huzurunu bozmaya neden olan bütün kurum, kuruluş ve yayınları idari bir kararla yasaklayıp kapatma yetkisine sahip oldu. Ayaklanma bölgesinde faaliyet gösteren '*Şark İstiklal Mahkemesi*'nin idam kararları meclis onayından geçmeyecekti ancak faaliyet alanı ayaklanma bölgesi dışında olan '*Ankara İstiklal Mahkemesi'*nin idam kararları meclis onayından geçti. Takrir-i Sükûn Kanunu dört yıl yürürlükte kaldıktan sonra 2 Mart 1929 tarihinde kaldırıldı. Başvekil İsmet Paşa, bir demecinde, kanunun dört yıl önce cumhuriyeti ve Büyük Millet Meclisini ortadan kaldırmak isteyenlere karşı konduğunu iddia edecekti. Kanunla birlikte kurulan İstiklal mahkemesinin halkın iradesinin meclise yansıması olarak değerlendiriliyordu. Cumhuriyet, 3 Mart 1929.

405 Aynı meclis oturumunda Mustafa Kemal'e yakınlığıyla tanınan mebuslar mahkeme üyesi olarak seçildiler. Altı aylığına kurulan İstiklal Mahkemelerinin görev süresi Eylül ayında ve 1926 yılında iki kez olmak üzere altışar ay uzatıldı. İstiklal Mahkemelerinin görevi 7 Mart 1927 tarihinde son buldu ve bundan sonraki 22 yıl boyunca bir daha kurulmadı ancak hukuken, 4 Mayıs 1949'da 5384 sayılı yasayla (İstiklal Mehakimi Kanunu) kaldırıldı.

406 TpCF'nin yayın organı yoktu ancak İstanbul'da İstiklal, Son Telgraf, Tevhid-i Efkâr ve Vatan gazeteleri partiyi destekleyen yayın organlarıydı. Bu süreçte İstanbul'da "Tevhid-i Efkâr", "Son Telgraf", "Sebilürreşat", "İstiklal", "Aydınlık", "Orak Çekiç" ve "Presse du Soir", İzmir'de "Sada-yı Hak", Trabzon'da "İstikbal" ve "Kahkaha" gibi yayın organları kapatıldı. Tökin, Türk Tarihinde Siyasi Partiler, s.71; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 163. Bir süre sonra Hüseyin Cahit'in "Tanin" gazetesi de kapatıldı. Gazete, polisin, İstanbul'daki TpCF binalarında yaptığı aramaları 'baskın' olarak yorumladığı için kapatıldı. İstiklal Mahkemesi'ne çıkarılan Hüseyin Cahit, 7 Mayıs'ta ömür boyu Çorum'da sürgün cezasına çarptırıldı.

407 Ahmet Emin Yalman ve Ahmet Şükrü Esmer gibi gazeteciler de Şark İstiklal Mahkemesinde yargılandı. Tökin, *age*, s. 71.

408 II. Meşrutiyet dönemindeki 31 Mart Olayı ile kavramsal olarak siyasal yaşama giren irtica-gericilik, dinle özdeşleştirilmiş ve cumhuriyet kurulduktan sonra da reformlara karşı çıkanları açıklamaya yönelik kullanılmıştır. Değişim talepleri, Batı'da toplumun alt kesimlerinden geldiği halde Türkiye'de iktidar tabakasından gelmiş ve değişime gösterilen tepkiler Batı'nın aksine halktan gelmiştir. Kavramın Türkiye'ye özgü tarihsel arka planı için bkz. Nuray Mert, "Gericilik", *Doğu-Batı "Gericilik Nedir?"*, Doğu-Batı Yayınları, Yıl 1, Sayı 3, Ankara, 1998, s. 13-24.

409 Tunçay'a göre TpCF Urfa Kâtib-i Umumisi emekli Yarbay Fethi Bey, kendisinin isyanla ilişkilendirilebileceği bir kanıt olmadan 5 yıl hapse mahkûm edilmişti. Bu mahkûmiyet, TpCF'yle isyan arasındaki ilişkinin kanıtı olarak görüldü ve Şark İstiklal Mahkemesi'nin kararıyla valiler, kendi bölgelerindeki TpCF şubelerini kapattı. Ayrıca Tunçay'ın, Toynbee'den aktardığına göre asiler, Harput'a girdiklerinde her iki partiye mensup eşraf ve kişilerce kasabadan atılmışlardı. Bu vilayetin (Ma'muret'ül Aziz) tutuculuğu dikkate alındığında halkın bu isyan

meşruluk' zemini oluşturulmuş oldu ve bakanlar kurulu yürütme erki gereği ve Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanarak 5 Haziran 1925 tarihinde TpCF'yi kapattı.[410] Hükümetin TpCF'yi kapatma gerekçesini açıkladığı bildiride, parti programının 6. maddesinin dinin siyasal amaçlı kullanıldığı ve bazı parti üyelerinin maddeyi vatana ihanet edecek yönde kullandıkları olgusuna dayanmaktaydı.[411]

Ayaklanmanın bastırılmasıyla yakalanan Şeyh Sait ve beraberindeki 29 kişi, 28 Haziran tarihinde idama mahkûm edildi; hükümler ertesi gün infaz edildi. Sonuçta, ayaklanmayla başlayan olaylarda hükümet değişti, yeni hükümet kendisine olağanüstü yetkiler veren kanunları meclisten çıkardı, iktidara karşı kurulan ilk muhalefet partisi isyanda parmağı olduğu gerekçesiyle yasaklandı ve hükümeti eleştiren basın kuruluşları ile gazeteciler çeşitli cezalara çarptırıldı. Böylelikle CHF yönetimi, cumhuriyetin ilan edilmesinden sonraki bir buçuk yılda, devrimin devamını getirebileceği politik ortamı zor da olsa yaratmış oldu; toplumsal alanın yeniden inşası için gerekli olan muhalefetsiz ortam artık sağlanmış görünmekteydi. Ancak Reisicumhur Mustafa Kemal'e yönelik planlanan bir suikastın beklenmedik biçimde ortaya çıkarılması, zayıflamış, dağıtılmış ve örgütsel mekanizmasını kaybetmiş muhalefetin daha da ezilmesiyle sonuçlanacaktı.

Mustafa Kemal'e yönelik İzmir'de planlanan suikastın ortaya çıkarılmasıyla planı yapan kişiler yargılandı; hükümet bununla yetinmedi ve suikastla ilişkili olduğunu düşündüğü eski İttihatçı ve sabık TpCF milletvekillerini de yargıladı. Bahsi geçen eski İttihatçılar, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yurt dışına çıkmak zorunda kalan ya da yurt içinde kalıp milli mücadeleye destek verenlerdi. Özellikle İstanbul'daki kadrolar, Mustafa Kemal'in Ankara'da artan otoritesine kuşkuyla yaklaşmış, Ankara Hükümeti ile birleşmekten kaçınmıştı. Eski İttihatçıların bir kısmı ise CHF'den milletvekili seçilip daha sonra TpCF kadrolarında yer almışlardı. Mustafa Kemal ve CHF yönetimi, bu nedenle İttihat ve Terakki Fırkası (sonraki Teceddüd Fırkası) ile TpCF arasında yakın bir ilişki olduğunu düşünmüş ve bu kadroyu yakından takip etmişlerdi. Bu bağlamda,

---

karşıtı hareketinin, ayaklanmanın dinsel bir nitelik taşımadığına ve TpCF vekillerinin de asilerle işbirliği içinde olmadığına dair bir kanıt olmalıydı. Arnold Toynbee, Survey 1925/1, s. 509, akt. Mete Tunçay, *a.g.e.,* s. 153.

410 TpCF'ye yönelik uygulamaların ardında, bir muhalif hareketin gelişip yaygınlaşmasına müsaade etmek istemeyen CHF'nin olduğunu belirten Öz, İstiklal Mahkemelerinin faaliyetlerinin muhalefet ya da tarafsız vekillerin tasfiyesi olarak okunması gerektiğini ifade eder. Esat Öz, age, s.96. Cebesoy ve Okyar, Takrir-i Sükûn uygulamalarını ve İstiklal Mahkemeleri kararlarını ağır bir dille eleştirmiştir. Cebesoy, cumhuriyetin idare şeklinin İtalya'daki totaliter rejime benzediğini; Okyar ise tek-parti devrinin seçmenlerin eline önceden verilen isimlerin sayılmasından ibaret olduğunu söylemiştir. Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, Cilt II, Doğan Kardeş, İstanbul, 1960, s.180-81; Ali Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Yay. Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s. 531.

411 Hükümetin bildirisi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *age,* s. 621.

İzmir Suikastı Davası,[412] CHF'nin, kapatılan TpCF'den arta kalanlarla eski İttihatçılara yönelik bir hesaplaşması olarak değerlendirildi.[413]

Suikast davası, 26 Haziran tarihinde Ankara İstiklal Mahkemesinin, İzmir'de, aralarında Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Refet (Bele) Paşa, Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa, Bekir Sami (Kunduk) Paşa ve Rüştü Dadaş Paşa'nın da bulunduğu 49 sanığı yargılamasıyla başladı. İzmir'deki duruşmaya çıkarılanlar Tunçay'a göre üç gruptan oluşmuştu; suikast düzenleyicileri, onlarla ilişkili-ilişkisiz eski TpCF'liler ve eski İttihatçılar.[414] Mahkeme sonunda 15 kişi idama mahkûm oldu; Reisicumhur Mustafa Kemal'in talebiyle Kazım, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar ve Mersinli Cemal Paşalar beraat etti.[415] Beraat eden eski paşaların milletvekillikleri devam etti ve bu kişiler 1927 genel seçimleri sonunda siyasal yaşamdan çekildiler. Ankara'da devam eden yargılamalar sonucundaysa eski ittihatçı Maliye Nazırı *Cavit Bey, Dr. Nazım, Hilmi* ve *Nail Bey*'ler idama mahkûm edildi.[416] Kapatılan TpCF milletvekillerinin dokunulmazlıkları devam etmesine rağmen yargılanmış olmaları otoriterleşen iktidarın muhalefete karşı olan tahammülsüzlüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

---

412 Cumhurreisi Mustafa Kemal'e yönelik İzmir'de tasarlanan suikast girişimi, Mustafa Kemal'in Balıkesir'den İzmir'e gelişini, belki bilerek, ertelemesi sonucu, suikast şebekesinin içindekilerden Giritli Şevki'nin şebekeyi ve planı İzmir Valisine anlatmasıyla ortaya çıkarılmış ve geniş çaplı soruşturma ve yargılamalar sonucu Laz İsmail, Ziya Hurşit gibi tetikçilerle eski Maliye Nazırı Cavid Bey gibi siyasilerden oluşan bir grup idama mahkûm edilmiştir. İzmir suikastı girişimi ve yargılamalar için bkz. Gürcan Sağlam, *Anılarda Atatürk Döneminde İç Siyaset (1923-1938)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 36-59.

413 Zürcher, yargılamada öne sürülen kanıtlara bakarak TpCF örgütünün komploya karışmış olabileceğini ancak partinin milletvekillerinin olaya karışıp karışmadığının oldukça kuşkulu olduğunu belirtmektedir. Eric Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet-Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925),* s. 132. Ateş de, partinin cumhuriyet düşmanı gerici unsurlara cesaret verdiği ithamlarının partiye yapılan bir haksızlık olduğunu söylemekte, dinci unsurların partiye sızmak istediklerinin doğru olabileceğini ancak kurucu-yönetici düzeyinde böyle bir özendirmenin gerçekçi olmadığını belirtmektedir. Nevin Yurdsever Ateş, "Bir Muhalif Fırka", *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar* (içinde), s. 52.

414 Mete Tunçay, age, s. 167.

415 İzmir'deki yargılamalar sonucu eski mebus ve TpCF parti örgütleyicisi olarak çalışmış Ziya Hurşit ile altı TpCF mebusu (Ahmet Şükrü, Abidin, Halis Turgut, İsmail Canbolat, Rüştü ve Arif) ölüm cezasına çarptırıldı ve İzmir'de asıldı. Kazım (Karabekir) Paşa, uzun ve karmaşık bir sorgulama sürecinin ardından, belki de kamuoyu desteği ve ordunun rahatsızlığı olasılığından dolayı beraat etti. Adnan, Halide Edip (Adıvar) ve Rauf (Orbay) ise olacakları önceden kestirip yurtdışına kaçmışlardı. Öz'e göre, eski muhalefet liderleri, TpCF'liler, İttihatçılar ve İkinci Grup üyelerinin tutuklanıp yargılanmaları olaylara 'haklılık' görünümü kazandırdı ve muhalefetin gücü tamamen kırıldı. Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım,* s. 97.

416 Tunçay'a göre İzmir'den sonraki Ankara yargılamaları aslında suikast girişimiyle ilişki aramaktan çok İttihatçılardan geçmiş dönemlerin hesabının sorulmasıydı. Mete Tunçay, *age,* s. 170. Adliye Vekili Mahmut Esat Bey dört yıl sonra yeni kanunlar ve idam cezası hakkında değerlendirmelerde bulundu. Adliye Vekili, 1929'da gazetecilerin yeni kanunlarla ilgili kendisine sorduğu sorulara şu yanıtı verdi: "… Cumhuriyet kanunları serisi tamamlanmıştır. Şimdi Adliye, bunların tatbikatı ile meşguldür… Yeni kanunlara ait hiçbir şikâyet işitilmiş değildir. Bilakis halk, yeni kanunların bahşettiği kolaylıktan çok memnundur." Gazetecilerin son dönemde gündemi meşgul eden idam cezasının kaldırılmasıyla ilgili sorusuna şöyle yanıt verdi: "… Bizim hukukçularımız arasında da bir cereyan vardır. Fakat ben, ölüm cezasının lağvını düşünmedim bile!". Cumhuriyet, 18 Eylül 1929.

Sonuç olarak, Şeyh Sait İsyanı'yla başlayan olaylar dizisi muhalefeti zayıflattı; İzmir Suikastı Davası ise tamamen ortadan kaldırdı. Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti için bir dönüm noktası olmuştu. Otoriter bir dönemin habercisi olan bu kanun ve uygulamalarla tüm siyasal muhalefet ve basın susturulmuştu. İlgili yasaların yarattığı siyasal sistem, iklim ve kültür bundan sonraki yirmi yılda kendisini gösterecekti. CHF çatısı altındaki elit kadronun zihninde, suikast girişiminin de etkisiyle reformların sadece siyasal alanla sınırlı kalmaması gerektiği, sosyal ve kültürel alanlara da yayılması gerektiği düşüncesi güçlenmiş oldu.[417]

2.5. CHF'nin Toplum Mühendisliği: Jakoben Türk Devrimi

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun sağladığı olanaklar ile siyasal alandaki hâkimiyetini pekiştiren CHF, Türk toplumunu batılı ülkelerin yaşam standartlarına çıkarmak için gerekli toplumsal ortamı belli ölçülerde sağlamıştı. Böyle bir ortamda, Batılı bir yaşam tarzının topluma benimsetilmesi adına bir dizi yenilik yapıldı. 25 Ekim 1925 tarihinde kıyafet kanunu kabul edildi ve 30 Kasım 1925'te derviş kıyafetiyle gezmek yasaklandı. Ardından 26 Aralık 1925'te uluslararası saat ve takvimler kabul edildi. 4 Ekim 1926'da Medeni Kanun'un yayınlanmasıyla Türk toplumunda kişilerin yaşamı ve sosyal ilişkilerinde köklü bir değişiklik yapıldı. İslam hukuku olan Mecelle'nin yerini alan İsviçre Medeni Kanunu ile o zamana kadar İslam hukuk esaslarına tabi olan aile, miras ve ayni (mallar) haklar yerini seküler düzenlemelere bıraktı. Bu değişiklikle Türk toplumundaki sosyal ilişkiler Batılı bir toplum yaşamına bağlı kılınıyordu.[418]

1927 yılına kadar yapılan devrimlerin parti kongresinde kararlaştırılmamış olması ilginçti; zira önemli kararların ortada tek bir parti varsa o partinin organlarınca alınması gerekirdi. Bu durum, CHP'nin 15.Yıl kitabında şöyle açıklandı:

> "…Bunun sebebi, partinin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında askeri zafere kadar yalnız vatanı kurtarmak gayesini kovalarken ondan sonra Halk Partisi adını alarak siyasi prensiplerin teferruatı üzerinde yavaş yavaş yeniliklere doğru açılma yolunu tercih

417 Bu reformlar İslami unsurların da yer aldığı geleneksel yaşam biçimi yerine batılı-laik değerleri toplumsal yaşam katma süreci olarak da görülebilirdi. Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, s.99.

418 İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulüyle birlikte Avrupa'nın Roma hukuku, Cermen hukuku ve doğal haklar felsefesinin bir sentezi medeni hukuk alanına girmiş oldu. Kanunla, tek-eşli aile kurma, evlenme ve boşanma ilişkileri bir düzene sokulmuş; mülkiyet ve sözleşme gibi kişilerarası hukuk ilişkilerinde çağdaş uygarlık düzeyine yaklaşılmış, din kuralları yurttaşlar arası ilişkiler alanının dışında bırakılmıştı. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 531-532.

etmesi ve büyük mesuliyeti daima göz önünde tutarak memleketin anlayış kabiliyetine uyan dikkatli, ince bir inkılap politikası takip etmesidir."[419]

Devrim, dar bir merkez tarafından yönetiliyordu ve Doğu'daki isyan, bu merkeze devrimci adımlar atmak için uygun anayasal ve toplumsal bir ortam yaratmıştı. Partiyi, devleti ve meclis aracılığıyla toplumu yönlendiren Kemalist devrimci grup, toplumu belli alanlarda hızla Batılılaştırmanın ülkedeki önemli sorunları ortadan kaldıracağını ve ilerlemenin gerçekleşebileceğini düşünüyordu. Bu düşünce biçimi, yani halkın adına onun iyiliği için ona danışmadan kararlar alma geleneği, 19. asırdan beri Türk aydınının hayallerindeki toplumu gerçekleştirmesi için merkezi bir rol oynuyordu. Dolayısıyla Jön Türk'lerin otoriteryen tavırlarının oluşmasında etkili olan kültürel-toplumsal formasyon, onlarla aynı kurumlardan yetişmiş olan Kemalist kadrolarda da etkiliydi. Toplumu değiştirme ve dönüştürme misyonunu üstlenmiş olan iktidar kadroları, kendilerinin objektif ve mutlak bilgiye sahip olduğuna inanıyordu. Aydınlanmacı felsefeye dayanan toplum mühendisliği çalışmaları Tanzimat bürokratlarından Jön Türk kuşaklarına, ardından Kemalist kadrolara kadar varlığını sürdürmüştü. II. Meşrutiyet döneminde aydınlanmacı toplum mühendisliğini jakobenlikle birleştiren ise İttihatçı kadrolar olmuştu. İdeolojik olarak Türkçülük ve sosyo-ekonomik olarak ulusal burjuvazi yaratmaya yönelik milli iktisat politikaları, onlara göre devleti kurtarmanın temelleriydi. Amaçları Avrupa ulus devletlerine benzeyen homojen bir ulus devlet kurmaktı. Milli mücadele sonrasında Kemalist kadrolar, toplum mühendisliği çalışmalarını otoriter yöntemlerle devam ettirdi. Bu kadrolar; Batı tipi eğitim almış, pozitivist bir dünya görüşüne sahip ve siyasi kökenleri büyük oranda İttihatçı olan asker-sivil bürokrat aydınlardan oluşuyordu. Siyasal alanda liderlik yapan Mustafa Kemal Paşa, toplumsal ve kültürel alanda da reformların liderliğini üstlenmişti. Temel gaye, ulus egemenliğine dayalı laik bir cumhuriyet kurmak ve bunu aydınlanmacı toplum mühendisliği programıyla gerçekleştirmekti. Bu programın demokratik katılımla gerçekleşmesi mümkün görülmemiş ve sonuç olarak '*halka rağmen halk için'* batılılaşma ve modernleşme programı, yukarıdan inme, seçkinci ve otoriter bir tarzda yapılmıştı.[420]

---

419 CHP On Beşinci Yıl Kitabı, s. 6.

420 Osmanlı-Türk modernleşmesinde tarihsel bürokrat-aydın kültürü ile Doğucu/İslamcı halk kültürü arasındaki hegemonik yer kaymalarını sivil toplumun gelişimi ve basın arasındaki ilişkilerle anlatan Gevgilili, 'üstten düzenleme' yöntemiyle toplumu değiştirmeyi hedefleyen Bonapartizm (yönetime el koyma) girişimlerinin uzun vadede başarısızlıkla sonuçlandığını belirtmektedir. Gevgilili şöyle demektedir: "…Yönetime el koyma girişimleri, on dokuzuncu yüzyılda örnekleri görünen Bonapartizm'den çeşitli otoriter yönetim biçimlerine, diktatörlük ya da en aşırı biçimiyle faşizme kadar uzanabilir. Ne var ki, hangi iyi niyetli, kahramansı, romantik,

Bu bağlamda, Kemalist toplum mühendisliğinin en temel unsuru laiklik ilkesiydi.[421] Zira pozitivist dünya görüşüne sahip bu kadrolar açısından din ve geleneksel kültür, toplumsal geriliklerin ve kötülüklerin ana etkeni olarak kabul ediliyor; Batıya ayak uyduramamanın başlıca nedeni olarak görülüyordu. Akılcı, bilimsel, dinamik zihniyetin olmadığı yerde öte dünyacı, kaderci, pasif ve durağan bir dinsel zihniyet toplumda belirleyici olarak kalmaya devam edecekti.[422] Dolayısıyla Kemalist toplum mühendisliği, bir anlamda halkı geleneksel kültürden ve geçmişten koparak yeni bir toplumsal ve siyasal kültür yaratmayı hedefliyordu. Yeni oluşturulacak bu kimlikte *'ne mutlu Türk'üm diyene'* ve *'sınıfsız imtiyazsız kaynaşmış bir millet'* türü sloganlar dinsel kimlikten yalıtılmak ve yeni ulus kimliğine aidiyetle bağlı olmak bakımından temel bir işlev yerine getiriyordu.[423] Laiklik ilkesi, başlıca iki fonksiyon yüklenmiş oldu; birincisi, devrimin iktidar tekellerini sorgulayacak dinsel nitelikli resmi-sivil muhalefeti ortadan kaldırmak ki bu bağlamda hilafetin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve tekke ve zaviyelerin kaldırılması gibi uygulamalar hayata geçirilmişti; diğeri ise eski dinsel kimlik sembollerinin yerini Batılı sembollerle değiştirmekti. Harf devrimiyle Latin alfabesi öğrenilecek ve yeni yetişecek kuşakların 1928 öncesi Türk-Osmanlı kültür kaynakları ile arasına mesafe girecekti. Çünkü geçmiş dönemin zihniyeti kültür normlarının derinlerinde saklanıyordu; alfabe, dil, tarih ve benzeri öğeler, yüzyılların birikimi sonucunda toplumun kolektif hafızasında yer etmişti ve bu kültür normları değişmediği sürece geçmişi sorgulamak güçleşiyordu. Harf devrimi, bu bağlamda bir kopuş ve kırılma anını simgeliyordu. Arap harflerini öğrenmenin zorluğu, sesli harf sayısının az olması, Türkçe'nin yazımına uygun olmaması gibi pratik nedenler öne çıkarılsa da, arka planda, Batı kültür normlarına geçmek gibi daha güçlü bir motivasyon vardı.[424] Osmanlıyı görsel anlamda simgeleyen Arap alfabesi; Kuran, Arap alfabesiyle yazıldığı için dinle bütünleşen bir yazı biçimiydi. Dolayısıyla laikliğin gündeme gelişiyle harf devrimi, bir bakıma zorunlu hale gelmişti ve aynı zamanda alfabe değişikliği Batı'ya açılan pencerelerden biri olacaktı.

---

ya da fanatik gerekçelere sığınırlarsa sığınsınlar, üsttenci yöntemler, son çözümde, yine de sivil toplum dokusu önünde aşamalarla çözülüp dağılırlar…". Ali Gevgilili, *Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk*, Bağlam Yayınları, Gözden Geçirilmiş 2. Basım, İstanbul, 1990, s. 134-135.

421 Laiklik ilkesiyle din sorunu arasındaki ilişki ve kültür devrimlerinin çağdaşlaşma yolundaki zorunlu adımlar olduğu yönündeki görüşler için bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 521-552.

422 Selçuk Akşin Somel, "Gericilik, İlericilik ve Aydınlar", *Doğu-Batı "Gericilik Nedir?"* (içinde), Yıl 1, Sayı 3, (1998), s. 46-47.

423 Selçuk Akşin Somel, agm, s. 47.

424 Harf devrimi için bkz. Neriman Tongul, "Türk Harf İnkılabı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 103-130.

Toprak, her devrimin kendi dilini de yarattığını belirterek Türkiye'de uzun süredir devam eden yazı ve dil tartışmalarının cumhuriyet döneminde önemli bir kırılma noktasına geldiğini belirtiyor ve yeni bir ulus inşasında işlevselleşecek bir dilin önemine işaret ediyor. Ancak yeni bir dil için yeni bir yazının gerekli olduğunu, bu dönüşümün geçmişle ilişkiyi koparmaya yönelik öğeleri olduğunu ifade ediyor. Geçmiş kültür normlarından yeni kültür normlarına geçiş bağlamında harf devrimini bir sonuç değil; aslında bir neden olarak görüyor ve cumhuriyetin inşasındaki kilit taşlarından biri olarak değerlendiriyor.[425] Dolayısıyla harf devrimi, bir anlamda modernitenin Türkiye'ye özgü bir ifade biçimiydi. Kültür devriminin sonraki halkaları ise Tarih-Dil tezleri ile tamamlanacak ve laik nitelikli ulusal Türk kimliği ve bilinci oluşturulmaya çalışılacaktı.

Somay'a göre, reformların, yani kimlik ve kültür siyasetinin temel zaafı, toplum bireylerinin kendi toplumsal geçmişlerinden kaynaklanan kolektif hafızasının kolaylıkla silinemeyeceği gerçeğini göz ardı etmesiydi. Ancak rasyonel, pozitivist ve ilerlemeci kadrolar, sahip oldukları metodolojinin *'doğru'* olduğuna inandılar ve toplum mühendisliği uygulamalarına devam ettiler. Dolayısıyla rejimin, akılcı ve ilerici hedefleri doğrultusunda geçmişin karanlığından aydınlığa çıkarılmış *'yeni'* ve *'aydın'* kuşaklar oluşturma siyaseti, giderek artan sayıda gencin ve kuşağın dini-manevi arayışlarının artmasıyla sonuçlandı ve ilerlemeci dünya görüşü ile muhafazakâr kesimlerin İslamcı görüşleri arasında büyük boşluklar yarattı.[426] İnalcık, yapılan yeniliklerle, devlet hayatını ve kurumlarını kanunlarla değiştirmenin zor olmadığını söylüyor. Ancak bir halkın inanç, gelenek ve yaşam tarzını kanunlarla bir anda değiştirmenin nasıl mümkün olabileceğini soruyor. Bu değişimin belirli bir kültürleşme süreci isteyen, belli sosyal koşullara bağlı ve belli bir eğitim sistemini gerektiren zorlu taraflarını vurguluyor. Dolayısıyla bugün Atatürkçülerle gelenekçilerin özellikle toplumsal alanda en sert biçimde karşı karşıya gelmelerinin kökeninde bu dönemdeki kanun yoluyla yapılan hızlı değişmeleri işaret ediyor. İnalcık, Atatürkçülük terimiyle

425 Zafer Toprak, "Cumhuriyet'in Kilit Taşı: Harf Devrimi", *Toplumsal Tarih*, c.19, Sayı 118, (Ekim 2003), ss. 68-73, s.70. Toprak, bireyin geçmişle bağının koparıldığı eleştirilerine, o dönemde okur-yazarlık oranının yüzde 5-7 arasında olduğuna işaret ederek karşı çıkıyor. Okur-yazar olmayan kişilerin geçmişle bağının sınırlı olduğunu belirterek toplumun küçük bir kesiminin alfabe değişikliğinden etkilendiğini söylüyor. Ayrıca Müteferrika matbaası (1729) ile 1929 arasında basılan Türkçe kitap sayısının 30 bin olduğunu ancak harf devrimi sonrasındaki 15 yıl içinde basılan kitap sayısının ise 31 bin olduğunu belirterek 200 yılda basılan kitap sayısının 15 yıl içinde aşıldığını ve alfabe devriminin eğitim reformuyla birleştiğinde daha büyük bir başarı sağladığını belirtiyor. Toprak, agm, s.73.

426 Somay'a göre bu jakoben tutum Osmanlıya uzanan tarihsel bir geçmişe sahipti; objektifliği tartışmalıydı ve iddiasının aksine geleneksel kültürel çizgiler taşıyordu. Selçuk Akşin Somel, age, s. 48-49. Ayrıca bu toplum mühendisliği, Türkiye'nin önemli sorunları haline gelecek siyasal-kültürel İslamlaşma ile Kürt meselesinde de başat rol oynayacaktı. Somel, agm, s. 50.

karşılanan devrimler zincirini aslında hilafetin kaldırılmasının kaçınılmaz rasyonel sonuçları olarak yorumluyor.[427]

Tunçay'a göre, devrimlerin gerçekleştirildiği dönem ve ertesinde belirginleşen halk-elit tabaka arasındaki gerilim, özellikle laiklik konusunda her iki kesimin sergilediği tutumdan kaynaklandı ve muhafazakâr kesim CHF'ye olan soğuk tavrını uzun süre sürdürdü. Tunçay, laiklik devriminin Batı öykünmeciliğinden kaynaklandığını, cumhuriyetin laiklik anlayışında dinin özüne karşı çıkılmadığını, onun kötüye kullanılmasının engellenmeye çalışıldığını belirtiyor. Ancak CHF elitinin feodaliteyle olan bağları, Türk devrimini bir burjuva devrimi olarak eksik bırakıyordu ve laiklik ilkesi de din üstünde devlet denetimini öngören bir çatışma alanı yaratıyordu. Hatta Tunçay'a göre Kemalistler bu çatışma alanını bilinçli olarak üretmiş ve halk-elit tabaka arasındaki yabancılaşmayı bizzat körüklemişti.[428] Kemalistlerin, jakoben bir tavırla, din konusunda halktan özellikle ayrılmak istediklerini, laiklik konusunda tahakküm, tecebbür ve istibdada düştüğünü ifade eden Tunçay, din ile dünyanın ayrı olarak değerlendirilmesinin yanlış olduğunu, örneğin Hristiyanlıkta ideolojik bir temel bulabilen laikliğin İslamın özüyle çatıştığını belirtiyor. Böylelikle Kemalizmin, *'halkçılık'* ilkesi ile laiklik politikasının yarattığı sakıncalar birbirine ters düşmekteydi.[429]

Ahmad'a göre, devrimin liderliğini yapan Mustafa Kemal, Türk toplumunu Franko'nun İspanya'da ve Mussolini'nin İtalya'da yapacağı gibi gelenekler, toplumsal inançlar ve sembollerle yönetmek istemedi; yeni bir ideoloji ve semboller dünyası yaratmayı tercih etti. Bu yolda laik modernizmden ve liberal demokrasiden yararlandı; yaşamı boyunca tam olarak yürürlüğe koymadıysa da liberal kurumların (partiler, sendikalar, özgür basın ve düşünce özgürlüğü) akılcılığını benimsedi. Rejimin temel varsayımı, Türk halkının yeterli olgunlaşmayı sağladığında demokratik kurumların yürürlüğe konulacağıydı. Ancak bu mücadelede Mustafa Kemal, muhafazakâr/tutucu kesimi kendi programına inandırmayı başaramadı.[430]

Sonuç olarak, Türkiye'de toplumsal-kültürel alandaki reformlar, hükümete olağanüstü yetkiler tanıyan bir kanun döneminde hayata geçirildi. Bu reformlarla

---

427 Halil İnalcık, "Büyük Devrim: Hilafetin Kaldırılması ve Laikleşme", *Doğu-Batı "Gericilik Nedir?"* (içinde), Yıl 1, Sayı 3, (1998), s. 71-76.

428 Mete Tunçay, *TC'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması,* s. 216-17.

429 Mete Tunçay, age, s. 220. Tunçay'a göre, CHF yönetimi, laikliğin toplumsal-dinsel alanda yaratmış olduğu manevi boşluğu ulusçulukla doldurmaya çalıştı; devlet seçkinleri bir anlamda dünyevi 'Pantheon' olarak görüldü. Mete Tunçay, *age,* s. 334.

430 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu,* s. 73.

hedeflenen gaye, toplumu Batı dünyasına yaklaştırmak, modern dünyanın bir parçası haline getirmek gibi belki halkın yararına olacak değişikliklerdi ancak bunlar, halkın büyük bir kısmının rızası alınmadan yapıldı. Tek partinin katıldığı göstermelik seçimlerle halkın onayı alınmış gibi yapıldı; bu onaylanma, devrimin liderliğini yapan siyasal elite ve pratiklerine meşruluk kazandırma işlevine sahipti ancak diğer taraftan halkın kendisiyle ilgili yaşamsal öneme sahip konularda karar alabilmesinin önüne geçilmiş oldu. Halkın adına ancak halka rağmen yapılan bu reformlar, tek tek ya da bir bütün olarak değerlendirildiğinde gerçekten de halkın uzun erimde modernleşmesinin önünü açmıştı; ancak reformların hayata geçiriliş biçimi, yöntemi, bir oldu-bitti tarzındaydı ve demokratik geleneğin toplum tarafından hatalı benimsenmesinde önemli bir yere sahip olacaktı. Zira bundan sonra gelecek olan iktidarlar belirli konularda benzer yöntemlere başvurarak halkın tümünün onayını almadan meclis aritmetiğinin sağladığı temsil oranına dayanarak *'millet iradesi'* retoriğini popülist bir söyleme dönüştürecekti. DP döneminde çoğunluğun almış olduğu kararların toplumun diğer kesimlerine dayatılmasının arka planında bu popülist geleneğin izlerine rastlanması, Batılı bir anlayış olan demokrasinin bile tepeden inme yöntemlerle uygulamaya sokulduğunda nasıl otoriter bir işlev gördüğünün önemli örneklerinden oldu.

2.6. CHF Büyük Kongresi (1927)[431]

CHF'nin İkinci Büyük Kongresi, 15-24 Ekim 1927 tarihinde toplandı. Kongrede kabul edilen Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, *Umumi Esaslar* ve fırka teşkilat yapısının anlatıldığı *Altı Kısım'*dan oluşmaktaydı. Umumi Esaslar kısmının birinci maddesine göre fırkanın, Cemiyetler Kanunu'na uygun olarak kurulduğu, *Cumhuriyetçi*, *Halkçı* ve *Milliyetçi* bir siyasi cemiyet olduğu belirtiliyordu. Üçüncü maddeye göre fırka, devlet ve millet işlerinde din ve dünya işlerini tamamen birbirinden ayırıyor ve bunu en önemli esaslardan biri olarak kabul ediyordu. Altıncı madde, CHF'nin umumi

431 Kongre için bkz. *Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi*, Ankara, TBMM Matbaası; Zafer Toprak, "Cumhuriyet Halk Fırkası 1927 Kongresi", *Toplumsal Tarih*, Sayı 106, (Ekim 2002). CHF adıyla birinci kongre olmasına rağmen CHP'nin iddia ettiği A-RMHC kökeni dolayısıyla ikinci kongre sayılmaktadır. Zira birinci olarak Sivas Kongresi kabul edilmişti. CHP On Beşinci Yıl Kitabı, s. 6. Mustafa Kemal, 1931 yılındaki Üçüncü Kongrenin açılışında 12 yıl önceki Sivas Kongresinin birinci umumi kongreleri olduğunu söyledi. "Gazi'nin Küşat Nutku", Cumhuriyet, 11 Mayıs 1931. Ayrıca basındaki değerlendirmeler için bkz. "CHP'nin Üç Büyük Kongresinden İlki", Kurun, 6 Mayıs 1935; Esma Torun, *Sivas'tan Büyük Kongreye Cumhuriyet Halk Partisi*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, İzmit, 2003, s. 117-129. 15-20 Ekim arasında Mustafa Kemal, tarihi nutkunu bu kongrede okumuştur. Kongre tutanaklarının Türkçesi için bkz. Esma Torun, *age*, s. 129-205. Belirtmek gerekir ki kongre, TBMM'de toplanmıştı; bu mekânsal ortaklık, parti ile devletin bir tutulduğunun göstergelerinden biriydi.

reisinin aynı zamanda Fırkanın banisi (kurucusu) olan Gazi Mustafa Kemal Hazretleri olduğunu ilan etti.[432]

Nizamnamede, altı kısımdan oluşan fırka teşkilat yapısı da açıklandı. Birinci kısım fırkaya kabul şartlarını, ikinci kısım fırka teşkilatını, üçüncü kısım merkez teşkilatını, dördüncü kısım vilayet teşkilatını, beşinci kısım kongreler hakkındaki genel hükümleri, altıncı ve son kısım ise Meclis Grup Teşkilatı, Haysiyet Divanı ve mebusların dikkat edecekleri hususları açıklığa kavuşturdu.[433] Fırkaya kabul şartlarının anlatıldığı birinci kısımda, 18 yaşına girmiş her Türk vatandaşının fırka nizamname ve prensiplerine uyacağını belirten bir taahhütname vermesinin fırkaya kabul için yeterli olacağı ifade edildi.[434]

Nizamnamede, Fırkanın Genel Başkanının (Umumi Reis); *Büyük Kongrenin, Fırka Divanının, Umumi İdare Heyetinin* ve TBMM'deki *Fırka Grubunun* doğal başkanı olduğu belirtildi.[435] Umumi Riyaset Divanı (Genel Başkanlık Kurulu), Genel Başkan, Genel Başkan Vekili ve Kâtib-i Umumiden (Genel Sekreter) oluşuyordu ve TBMM seçimlerinin yürütülmesi ile milletvekili adaylarının belirlenmesinden sorumluydu. Nizamnamede ayrıca, Genel Başkanlık Kurulu'nun vereceği kararlara fırka üyelerinin kayıtsız şartsız uymak zorunda olduğu belirtiliyordu.[436] Böylelikle tek partinin iktidar yıllarındaki milletvekili adayları, Genbaşkur'u oluşturan üç kişi tarafından, ağırlıkla da Genel Başkan olan Mustafa Kemal tarafından belirlendi.[437] 1943 genel seçimlerine kadar milletvekili sayısı ile milletvekili aday sayısının eşit olduğu hesaba katıldığında, yani yarışmacı olmayan seçimler dikkate alındığında, parti genel başkanı ve cumhurbaşkanı olan kişinin parti, devlet ve toplum üzerindeki etki, denetim ve hâkimiyeti açıkça ortaya çıkıyordu.

CHF Büyük Kongresinde, tüm milletvekilleri, bölge müfettişleri ve vilayet mutemetleri doğal üye sayılıyordu; her vilayetten seçilen iki temsilci, seçilmiş üye

---

432 Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 1927, s.3-5. Gazi Mustafa Kemal'in CHF'nin Değişmez Genel Başkanı olduğu ilk kez bu tüzükte belirtilmiştir.

433 CHF 1927 Nizamnamesi, Umumi Esaslar ve Altı Kısım dâhil olmak üzere 123 maddeden oluşmaktadır.

434 *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*, 1927, Birinci Kısım, Madde 8 ve 9, s.6-7.

435 *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*, 1927, Üçüncü Kısım, Madde 20, s.11.

436 *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*, 1927, Üçüncü Kısım, Madde 21, 22 ve 23, s.12-13.

437 Daha önce, tüzüğün 26. ve 101. maddelerine göre, milletvekillerinin belirlenmesi Fırka Divanı ile Yönetim Kurulu arasındaki yazışmalar sonrasında gerçekleşiyordu. 24 Haziran'da yapılan bu değişikliğin hemen sonrasında TBMM 26 Haziran'da tatile girdi. Vakit, 27 Haziran 1927. 29 Ağustos'ta Mustafa Kemal tüzük değişikliğinden aldığı yetkiyle, CHF Genel Başkanı ve aynı zamanda reis-i cumhur olarak partinin milletvekili adaylarını açıkladı. Böylelikle parti üst yönetimine bağlılık derecesi artırıldı ve iktidarın tekelleşmeye başladı. Esat Öz, Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım, s. 99. Ancak ilerleyen yıllarda parti disiplini, lidere bağlılık ve seçimlerde aday gösterilme yöntemi gibi nedenlerle CHF meclis içinde denetlenme sorunu yaşadı. Zira koşulsuz bir itaat ortamı gerçeklerin ortaya çıkmasını geciktiriyor ya da engelliyordu. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş nedenlerinden biri de bu denetimsizlik sorunu oldu.

sıfatıyla Büyük Kongreye katılmaya hak kazanıyordu. CHF Kongresinin dört yılda bir Umumi Reisin uygun göreceği yer ve zamanda toplanacağını belirten 10. ve 74. maddeleriyle parti, merkeziyetçi ve anti-demokratik bir kimliğe sahip oldu. Partinin taşra teşkilatını umumi müfettişler denetliyordu. Umumi müfettişliklerin görevleriyle ilgili kısımda 40. madde şöyle diyordu: "Siyasi, içtimai, iktisadi, kültüre ait ve bunlara mümasil bilcümle teşekküllerin heyeti müdirelerine gireceklerin namzetlikleri fırka müfettişleri tarafından tasvip olunduktan sonra ilan olunur."[438] Bu maddeyle genel müfettişler bulundukları bölge teşkilatının her türlü denetim ve kontrolünü sağlama yetkisine sahip oluyordu.

Nizamnamede, parti disiplini, Fırka Grubu kısmındaki 102. madde ile sağlandı. Buna göre, grupta müzakere edilip karara bağlanmış bir konuda azınlıkta kalanlar çoğunluğa uyacaklardı. 107. madde, meclis müzakerelerinde grup adına konuşabilecek başkanlar ya da seçilmiş kişilerden başka kimseye söz söyleme hakkı tanımıyordu.[439]

CHF 1927 Nizamnamesiyle parti yönetimi, Genel Başkanlık Divanı'ndaki üç kişiye bırakılıyordu, böylelikle İttihat ve Terakki Partisi oligarşisine benzer bir *'Triumvira'* yaratılmış oldu. Partinin ve ülkenin yönetiminde tek söz sahibi Riyaset (Başkanlık) Divanı oldu; Parti Divanı ise bir danışma organına dönüştürülmüştü.[440] Muhalefetin tasfiyesinden sonra kabul edilen nizamnameyle parti içindeki eleştiri ve tartışma zemini de ortadan kalkmış oldu ve CHF'nin tek-parti yönetimi kurumsallaşma yönünde önemli bir adım atmış oldu. Bu bağlamda tüzük, parti örgütlenmesi ve yönetimi açısından 1930'lu yıllardaki otoriter yapının oluşturulmasında önemli bir dayanak noktası olacaktı.

2.7. Sınırlı Bir Demokrasi Girişimi ve Halkın İktidara Tepkisi: Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Faaliyetleri ve Kapatılması

CHF, yaşamsal öneme sahip alanlarda gerçekleştirdiği reformlardan sonra çok partili sisteme geçişi denemeye çalıştı. Batılı bir demokrasinin gereklerinden olan çoğulculuk ve siyasal partilerin varlığı, iktidar için hem görünüm hem de halkın nabzının tutulması bakımından önemliydi. Ancak yeni partinin beklenmeyen başarısı ile

438 *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*, 1927, Üçüncü Kısım, Madde 40, s. 17.

439 Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 1927, Altıncı Kısım, Madde 101 ve 107, s. 44-45.

440 Riyaset Divanı vekilleri belirleme işini üstlenmiş, Fırka Divanına ise parti içi meseleleri görüşme, tüzüğü yorumlama gibi görevler bırakılmıştır. Ayrıca kongrenin dört yılda bir toplanması da partinin yapısının merkeziyetçi kimliğine ve anti-demokratik karakterine katkıda bulunmuştur. Öz, age, s. 100. Partinin ideolojisi de (milliyetçilik gibi) belirginleşmeye başlamış, kongre aracılığıyla parti kendini tanımlamış, kapsayıcılığının ve otoriter yönetim biçiminin ilk hukuksal/kurumsal düzenlemelerini yapmıştır. Esat Öz, *age,* s. 101

bu deney sona erecekti. 1930'lu yıllar dünyayı sarsan ekonomik bir krizle başlamış, içeride ise reformlara karşı ekonomik temelli bir muhalefetin yükselişi iktidar tarafından endişeyle karşılanmıştı. Bundan sonra CHF, siyasal alandan başlayarak toplumsal ve kültürel alanı denetim altına almaya karar verdi ve gün geçtikçe partinin otoriterliği arttı.

2.7.1. SCF'nin Kuruluşu

Takrir-i Sükûn Kanunu, CHF'yi iktidarda yalnızlaştırmakla kalmamıştı, geniş kesimlerin suskunluğuyla birlikte devrimlerin toplumda ne ölçüde kabul gördüğü de belirsizleşmişti. Ülkenin siyasal elitleri, bu belirsizliği ortadan kaldırmak ve parti ile halk arasındaki ilişkinin boyutunu anlamak istiyordu. Ayrıca günün siyasal-ekonomik konjonktürü bir muhalefet partisinin varlığını gerekli kılmıştı.[441] Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) kuruluş gerekçeleri ilk bakışta bunlardı. Temel amaç, kurulacak iki partili sistem ile siyasal-toplumsal gerilimin yatıştırılması, mali ve ekonomik reformları gerçekleştirecek toplumsal bir uzlaşma alanının yaratılmasıydı. Böylelikle Türkiye, rejime liberal bir görünüm verecek, Batı Avrupa'daki imajını düzeltecek, dış kredi ve yatırım konularında kendisine kolaylıklar sağlayacaktı.[442] Yine de SCF'nin kurulduğu dönemi, *1929 Ekonomik Buhranı* nedeniyle, ekonominin kötüleştiği ve dünya çapında klasik demokrasilerin gözden düşmeye başladığı bir dönem olarak hatırda tutmak ve iç politik tüketim hesaplarını göz ardı etmemek gerekir. Nitekim iç politikada 1930'lu yıllar, CHF iktidarının devrimi geniş kitlelere yaymaya çalıştığı ve ülke kalkınması için vergi kaynağına dayalı bir ekonomi siyaseti izlediği yıllar oldu.

Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa ile Fethi Bey (Okyar), 1930 yılının Temmuz sonunda ve Ağustos başında Yalova'da bir dizi görüşme yaptı. Fethi Bey, dışarıdan bakıldığında ülkenin ekonomik görünümünün kötü olduğunu, hükümetin dış borçları ödemekten kaçınmasının Türkiye'nin mali görünümünü olumsuz etkilediğini, böyle bir durumda dış kredinin duracağını anlattı. Hükümetin mali gücünün üstünde işlere girişmesiyle vergilerin arttığını, halkın vergileri ödeyebilmek için zorlandığını ve özel

441 Türkiye'nin Batı dünyasındaki prestijini artırmak, Düyun-u Umumiye borçlarının temizlenmesi çabaları ve 1929 Dünya Ekonomik Krizinin etkisinin artması gibi nedenler bu konjonktür arasındadır. Mete Tunçay, age, s. 247-49; Esat Öz, *age,* s. 102-104. Ayrıca Mustafa Kemal, CHF içindeki dengeleri yeniden düzenlemek ve İsmet Paşa'nın artan ağırlığını dengelemek istemiş olabilirdi. Esat Öz, *age,* s. 103.

442 Devletin bayındırlık işleri ve demiryolları yoksul köylüden alınan vergilerle yapılıyordu. Sivas'taki demiryolu için gereken malzeme de yurt dışından getirilmekteydi ve dış kredi yokluğu önemli sorunlar yaratıyordu. İki partili sistemin yaratacağı liberal görünüm dış desteği kolaylaştırabilirdi. İlhan Tekeli-Selim İlkin, "1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları", ODTÜ Yayınları, Ankara, 1977, s. 43. Liberalleşme belirtisi olarak Zekeriya-Sabiha Sertel'in çıkardığı *Resimli Ay* gibi solcu bir edebiyat dergisinin de yayınlanmasına izin verildi.

girişimin durduğunu ifade etti ve sonuç olarak kapital birikim sağlanamadığı için ülkede parasızlık ve yoksulluğun başladığını ifade etti.[443] Yalova'daki görüşmelerin altıncı gününde Reisicumhur Mustafa Kemal, Fethi Bey'in bu eleştirilerini mecliste serbestçe yapmasını ve yeni bir fırka kurmasını talep etti.[444] Görüşmede, partinin adının *Serbest Cumhuriyet Fırkası* olmasına, partinin kuruluşunu kamuoyuna bildirmek için de karşılıklı mektuplaşmanın basına yansıtılmasına karar verildi.[445] Birkaç gün içinde Fethi Bey'in bir fırka kurmak için Gazi'den izin istediği mektup basında yayımlandı, Gazi de bir mektup ile yeni partinin kurulmasına izin verdiğini kamuoyuna duyurdu.[446] Serbest Cumhuriyet Fırkası, basındaki mektuplaşma ertesinde 12 Ağustos 1930 tarihinde kuruldu. Genel Başkanlığa Fethi Bey (Okyar), Genel Sekreterliğe ise Nuri Bey (Conker) getirildi.[447]

Yeni bir parti kurma fikrinin Mustafa Kemal'den gelmesi, çok partili bir demokrasi fikrinden ziyade CHF'nin denetlenmesi meselesini gündeme getirdi. Ancak dönemin tanıkları ve bazı yazarlar SCF'nin kuruluşunun, partinin denetlenmesi yanında Mustafa Kemal'in rejimi geliştirmek istemesinden kaynaklandığını iddia etti.[448] Zira bu yazarlara göre Mustafa Kemal, Fethi Bey'den önce de muhalif bir parti kurmak istemişti.[449] Dolayısıyla, SCF'nin kuruluşunda rejimin birden fazla partiyi gerektirmesi ve partiyle hükümetin denetlenmesi amaçları öne çıkıyordu.[450] Nitekim CHF'den

---

443 Ali Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Yay. Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s.380-388.

444 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 388; Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi*, İstanbul, Özel Baskı, 1987, s. 19-21.

445 Fethi Okyar, *age*, s. 388, 406.

446 Fethi Bey'in mektubu için bkz. Hâkimiyet-i Milliye ve Cumhuriyet, 11 Ağustos 1930. Mektubun tam metni için bkz. Fethi Okyar, age, s. 428-430; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 631-633. Reisicumhur Mustafa Kemal'in Fethi Bey'e mektubu için bkz. Hâkimiyet-i Milliye ve Cumhuriyet, 12 Ağustos 1930; Fethi Okyar, age, s. 436-437; Tunaya, age, s. 633. Ayrıca görüşmede CHF'den SCF'ye kaç milletvekilinin geçeceğine de karar verildi. Fethi Okyar, age, s. 411-420. Yetkin'e göre mektupta, CHF Umumi Reisi ve Cumhurbaşkanı imzasına rağmen Mustafa Kemal, kendini, iki partiyi uzlaştıran, denetleyen bir otorite olarak görüyordu. Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, 1982, s.36-38.

447 SCF vekilleri şu isimlerden oluştu: Talat, Reşit Galip, Rasim (Öztekin), Senih (Hızıroğlu), Nakiyeddin (Yücekök), Tahsin (Uzer), Ali Haydar (Yuluğ), Süreyya İlmen Paşa, İbrahim Süreyya (Yiğit), Ali (Galip), Refik İsmail (Kakmacı), Mehmet Emin (Yurdakul). SCF'li mebusların kısa biyografisi için bkz. Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, s. 49-63.

448 SCF'nin CHF'yi denetleme amacıyla kurulduğuna dair bazı iddialar için bkz. Afet İnan, "Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1959, s. 264-265; Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, s.386-388; Ahmet Ağaoğlu, "Demeç", Cumhuriyet, 11 Ağustos 1930; Ahmet Ağaoğlu, "İkinci Fırkaya Lüzum Var Mıdır?", Son Posta, 11 Teşrinievvel 1930. Gazi'nin çok partili siyasal rejimi geliştirmek için SCF'yi kurduğunu iddia edenler için ise bkz. Necmettin Sadık, "Yeni Fırka Hakiki Bir İhtiyacın Mahsulüdür", Akşam, 19 Ağustos 1930; Ahmet Cevat, "Yeni Bir Fırkanın Teşekkülü-Siyasi Teşekküller Sisteminde Normal Hayata Doğru", Yeni Muhit, Eylül 1930, sayı 23, s. 321; Arif Oruç, "Hakikat Budur", Yarın, 22 Ağustos 1930; Donald Everett Webster, "The Turkey of Atatürk-Social Process in the Turkish Reformation", The American Academy of Social and Political Science, Philedelphia, 1939, s.109; M.Philips Price, "A History of Turkey-From Empire to Republic", George Atlen and Unwin Ltd., London, 1956, s. 138.

449 Asım Us, *Hatıra Notları, 1930-1950*, İstanbul, 1966, s. 13-14; Joseph Grew, *Atatürk ve İnönü-Bir Amerikan Elçisinin Hatıraları*, Çev. Muzaffer Aşkın, Akşam Kitapçılık Tic.Ltd.Şti.Yay., İstanbul, 1966, s. 103.

450 Mustafa Kemal'in İsmet Paşa'nın nüfuzunu frenlemeye çalışması hakkındaki görüşler için bkz. Süreyya İlmen, Zavallı Serbest Fırka, İstanbul, 1951, s.78; Webster, Turkey of Atatürk, s. 109. Yetkin ise partinin kuruluşunu,

SCF'ye kayan vekiller, Mustafa Kemal'in direktifleri ya da kendi istekleriyle partiye katılmıştı ve bu kişiler, İsmet Paşa hükümetine muhalefetleri ve Mustafa Kemal'e yakınlıklarıyla tanınıyordu.[451] Yetkin'e göre, Mustafa Kemal'e yakın olanların seçilmesi, gerektiğinde partiyi kapatmak için tedbir mahiyeti olarak da düşünülmüştü.[452]

2.7.2. SCF'nin Yapısal Özellikleri

SCF'nin programı ve toplumsal tabanı kısa süren çok partili siyasal yaşamın anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. CHF ile yürüttüğü siyasal rekabetin birkaç ay gibi kısa bir sürede partinin feshine neden olacak bir yola girmesinde SCF'yi oluşturan bu yapısal özellikler pay sahibidir.

SCF programı, partinin kendisi gibi, kısa bir zaman dilimi içinde oluşan bir öyküye sahiptir. Program, Fethi Bey'in Gazi'ye yazdığı mektubun metni ile başladı; *'Fırka Yasası'*[453] adı altında bir program ve tüzük niteliğindeki bir belge ile detaylandırıldı ve nihayet Ahmet Ağaoğlu'nun, yine *'Fırka Yasası'*[454] adıyla hazırladığı sekiz bölüm ve altmış maddeden oluşan bir metinle son şeklini aldı. Öz itibariyle bakıldığında SCF programı, Fethi Bey'in Gazi'ye mektubunda bahsettiği meseleleri 11 maddeyle anlatan bir programdır.[455] Program, genel hatlarıyla ekonomi ve mali politika, vergilerin fazlalığı, paranın değerinin düşüklüğü, çiftçiye kredi verilmesi, liman tekellerinin kaldırılması gibi konularda hükümete yöneltilen eleştirilerden oluştu. Dolayısıyla SCF, devlet yatırımları, vergi, yabancı kapital, özel teşebbüs-devlet ilişkisi, kredi-tefecilik ve yönetimdeki yolsuzluklar konularında reformlar talep eden bir programla siyasete girdi. Programın genişletilmiş biçimi olan Fırka Yasası metninin

---

toplumun nabzını ölçmek ya da Mustafa Kemal-İsmet Paşa çekişmesi olarak görmenin gerçeği yansıtmadığını ifade etmektedir. Zira toplumun ne düşündüğünü öğrenmenin başka yolları da vardır ve Yetkin, liderler arasındaki çekişmede Mustafa Kemal'in İsmet Paşa'yı 1937'de başbakanlıktan aldığını, isteseydi bunu rahatlıkla 1930 yılında da yapabilirdi demektedir. Bu tartışmalar için bkz. Çetin Yetkin, Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, s. 66-90. Karpat da Mustafa Kemal'in her türlü mücadeleyi kazanacak prestije sahip olduğunu belirtmektedir. Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 75.

451 Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959, s. 213. Fethi Bey, 15 Kasım tarihinde belediye seçimlerindeki yolsuzluk iddiaları hakkında meclise verdiği istizah takriri (soru önergesi) hakkında konuşurken bu konuya açıklık getirdi. SCF lideri şöyle dedi: "Serbest Cumhuriyet Fırkası, memleketimizde cumhuriyetin banisi olan büyük Gazi'nin tasvibi ile Millet Meclisinde murakabe hayatını uyandırmak ve neşrü ilan ettiği prensip ve kanaatler etrafında mücadele için meydana çıkmıştır…". TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 22, İçtima 4, İnikat 5, Celse 1, s. 23. (15.11.1930).

452 Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, s. 63-65.

453 Program ve Tüzük için bkz. TC İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, *Türkiye'de Siyasi Dernekler*, c.2, Ankara, 1950, s. 77-84; Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Ek IV, s. 254-265.

454 Ağaoğlu'nun hazırladığı program Fırka Yasası adı altında 27 Ağustos'ta yayınlandı. Bkz. "Fırka Yasası", Cumhuriyet, 28 Ağustos 1930.

455 11 Maddelik program için bkz. Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Ek III, s. 253-254. Yetkin, programın kısa olduğunu, yapısı bakımından liberal nitelikte ve ticaret-sanayi burjuvazisi ile büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını savunan bir özelliğe sahip olduğunu belirtir. Çetin Yetkin, age, s. 97.

dördüncü maddesi hak ve özgürlüklerin genişletilmesine yer veriyordu. Bu madde ile düşünce, çalışma, basın ve toplantı özgürlükleri, yürütme erkini denetleme yetkisi, halkın belediye ve il yönetimlerinde işlerini kendisinin görmesi gibi meseleler ele alınıyordu.[456]

SCF tabanına göz atıldığında, partinin sınıf ve meslekler açısından tüccar, serbest meslek sahibi ve büyük çiftçilerden oluştuğu görülüyordu.[457] Partinin en geniş örgütlendiği bölgeler kıyı ve kıyıya yakın yerler oldu. Bu bölgelerin ticaret ve dış satımın en çok yaşandığı yerler olarak ekonomik bunalımdan fazla etkilenmiş olması, ticaret burjuvazisinin partiyi bir çözüm aracı olarak gördüğünü de göstermekteydi.[458]

SCF'ye destek veren gruplardan biri de Türk Ocakları oldu. Parti kurulduktan sonra birçok Türk Ocağı üyesi partiye kaydoldu veya parti örgütünde çalıştı.[459] Türk Ocağı tüzüğünün 3. maddesi daha önceki bir düzenlemeyle Türk Ocağı ve CHF'nin devlet siyasetinde beraber olduğunu belirtiyordu ancak ocağın muhalefet partisine olan yakınlığı CHF'nin ocakla ilişkilerinin giderek bozulmasına neden olacaktı. SCF'ye politikadan uzak kalmış olan kadınlar da yakınlık gösterdi, Türk siyaset tarihinde ilk kez belediye seçimlerinde oy kullanmaya hazırlanan kadın vatandaşlar partiye yoğun bir ilgi gösterdi. Hatta bazı yazarlara göre erkeklerden çok kadınlar yeni partiye ilgi göstermişti.[460]

CHF'yi endişelendiren şey, geniş halk kitlelerinin SCF'ye olan desteğinin hızla artması, bir başka ifadeyle halkın CHF karşısında alternatif bir partiye ilgi duymasıydı. Partiye yakın basın bu ilginin nedenini açıklamaya çalışıyordu, ancak CHF yazarları, SCF tabanının CHF'ye olan tepkisinin ardındaki ekonomik-toplumsal nedenleri sorgulamadan SCF tabanını kriminalize ederek açıklamalar yapmaya girişti.[461] SCF

---

456 Çetin Yetkin, *age*, Ek IV, SCF Tüzüğü ve Umumi Esaslar, madde IV, s. 255.

457 SCF üyelerinin mesleklere göre dağılımı için bkz. Çetin Yetkin, "Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı", s.105.

458 Demokrat Parti'nin kuruluşunda yer alacak bazı kimseler de önce SCF'nin Batı Anadolu'daki örgütlenmesinde yer aldı. Bu durum, Türkiye'de, CHF karşısında yer alan bir muhalefet partisinin ticaret ve serbest meslek sahibi (burjuvazi) sınıflarla olan ilişkisine işaret ediyordu. Örneğin, Adnan Bey (Menderes) kardeşi Ethem Bey ile birlikte SCF Aydın il örgütünü kurmuş ve buranın İl ocağı başkanlığını yapmıştı.

459 Örneğin Ahmet Ağaoğlu'nun SCF ile olan ilişkisi için bkz. Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 48-61.

460 Kadınların partiye ilgisini anlatan bir yazı için bkz. Suat Derviş, "Yeni Fırka ve Kadınlar", Yarın, 12 Ağustos 1930. Mustafa Kemal'in kız kardeşi Makbule Hanım (Atadan) ve birçok kadın kısa sürede partiye kaydolmuştu. Akşam, 26 Ağustos 1930.

461 SCF tabanının çoğunlukla suça karışmış, serseri, itibarsız ve gerici kimselerden oluştuğu iddia ediliyordu. Bkz. Falih Rıfkı Atay, "Yeni Fırka Doğarken", Hâkimiyet-i Milliye, 17 Ağustos 1930. Bu iddia elbette gerçeği tam olarak yansıtmıyordu ancak SCF'yi desteklemenin bireysel ya da sınıfsal çıkarları için hareket eden çeşitli kişi ya da gruplara bir kurtuluş umudu yarattığını da belirtmek gerekir. Örneğin Fethi Bey'in İzmir gezisi sırasında liman işçileri yevmiyelerinin yükseltilmesi için greve gitmişti ve gösteri yapan grup polis tarafından dağıtıldı. Daha sonra grup, Fethi Bey'in kaldığı İzmir Palas otelinin önünde tezahüratta bulundu. Hapishanedeki mahkûmlar da

yöneticileri ile SCF'ye yakın yayın yapan *Yarın* gazetesi, CHF taraftarı yazarların bu değerlendirmelerini eleştiriyor, halkın tepkisinin gerçekte kötü yönetim ve CHF'ye duyulan öfkeden kaynaklandığı belirtiyordu.[462]

Halkın, CHF karşısında kurulan bir partiye göstermiş olduğu bu yakın ilginin yedi yıldır iktidarda olan CHF'nin politikalarından hoşnutsuz olmasından kaynaklandığını tahmin etmek güç değildir. Öncelikle CHF'nin 1923-30 arasındaki liberal ekonomi politikasının 1929 ekonomik bunalımı nedeniyle etkisiz kalması, büyük çoğunluğu tarıma dayalı bir ekonomiyle ayakta kalmaya çalışan halkın yoksulluğunu perçinlemişti ve halk, iktidara olan tepkisini ilk fırsatta özellikle de Batı Anadolu'da SCF'yi destekleyerek gösterdi. CHF yönetici ve yazarlarının SCF'yi destekleyenleri gerici/karşı-devrimci olarak gösterme gayretleriyse gerçeği yansıtmakta eksik kalıyordu.[463] Nitekim CHF'li yazarlardan Necmettin Sadık soğukkanlı bir değerlendirmeyle halkın tepkisinin nedenleri arasında CHF teşkilatından duyulan rahatsızlık, vergilerin ağırlığı, Ziraat Bankası gibi meselelerin olduğunu belirtti.[464] Cemal Kutay halkın tepkileriyle ilgili şunları yazdı:

> "…Fethi Beyi kurtarıcı olarak milyonların bağrına bastıran hadisenin asıl sebebi, ne medrese hasreti, ne sarık cezbesi, ne tekkenin vecdi idi… Hayır, hayır! Bu gönülden kucaklayışın asıl sebebi, rahat bir tabak çorba hasreti idi…"[465]

Dolayısıyla, SCF'nin liberal, ekonomik meseleleri temel alan ve CHF'nin ülkeyi kötü yönettiğini iddia eden programı ve dayandığı toplumsal taban partiyi kısa süre içinde CHF ile giriştiği bir iktidar yarışına sürükledi ve SCF, yaptığı eleştirilerle kamuoyunda dikkate değer bir etki yarattı. Aşağıda, SCF yöneticilerinin Batı Anadolu seyahatinde yaşadıkları ve sonrasında partinin kapatılmasına doğru giden süreç, iktidar-muhalefet ilişkileri bakımından değerlendirilecektir.

---

gelişmeleri takip etmiş, serbest bırakılma umuduyla partiye sarılmış, çeşitli taleplerde bulunmuş hatta taşkınlık yapmışlardı. Cumhuriyet, 7 Eylül 1930.

462 Fethi Okyar 15 Kasım 1930 tarihinde yaptığı meclis konuşmasında tepkilerin nedeni olarak CHF'nin kötü yönetimini göstermiştir. Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, C.XXII, Devre 3, İçtima 4, İnikat 5, s.61. Ayrıca bkz. Ahmet Ağaoğlu, "Milli İrade Bu Mudur?", Son Posta, 31 Teşrinievvel 1930; Arif Oruç, "Halk Fırkası Matbuatının Bugünkü Hali Bir Hayli Gariptir", Yarın, 18 Ağustos 1930.

463 Yetkin, devrim karşıtı güçlerin politik ortamının sıcaklığından yararlanarak SCF'yi kullanmaya çalıştıklarını ancak bunun sanıldığı kadar büyük bir etkiye sahip olmadığını belirtmiştir. Çetin Yetkin, "Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı", s. 121-125.

464 Necmettin Sadık, "Hakikat", Akşam, 14 Eylül 1930.

465 Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, C.XX, Alioğlu Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 11880.

2.7.3. SCF-CHF Mücadelesi ve 1930 Belediye Seçimleri

SCF'nin Batı Anadolu seyahati kapsamında İzmir'de yaşanan olaylar ve gezi süresince SCF yöneticilerinin iktidara yönelik eleştirileri, partinin kapatılmasındaki önemli rol oynadı. Bu bölümde, SCF yöneticilerinin CHF'ye yönelik eleştirileri ele alınacak ve partinin kapanış süreci, iktidarın otoriterleşmesine yaptığı etki bakımından değerlendirilecektir.

SCF yöneticileri ağustos ayındaki kuruluş çalışmaları ve parti programının hazırlanmasından sonra eylül ayında Batı Anadolu gezisine çıktılar ve İzmir'den başlayan seyahatleri kapsamında Aydın, Manisa ve Balıkesir gibi bölgelerde halka hitaben çeşitli söylevler verdiler. Fethi Bey, henüz İzmir'e gitmeden İstanbul'da iken İsmet Paşa hükümetine karşı şunları söyledi:

> "Bugün bütün dünyada teslim edilmiş bir hakikat vardır ki devlet sisteminin iktisadi temellere istinat etmesidir. Yalnız askeri ve siyasi muvaffakiyetler bir milleti yaşatmak için kâfi değildir… Biz artık devlet işlerinde mali işlere azami ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz. Bunu ihmal ettiğimiz sürece kurtulmamıza ihtimal yoktur. İsmet Paşa hükümetinin en büyük kusuru bu hakikati kabul etmemiş olması, mali ve iktisadi işlerin devlet idaresinde haiz olduğu ehemmiyeti ihmal etmesidir."[466]

Gezi başlarken halkın SCF'yi nasıl karşılayacağına dair birtakım endişeler yaşanmasına rağmen İzmir halkı Fethi Bey'i coşkuyla karşıladı ve partililer lehine tezahüratlarda bulundu.[467] Fethi Bey, İzmir halkını, ertesi gün vereceği söyleve davet etti ancak İzmir Valisi Kazım (Dirik) Bey'in güvenlik gerekçesiyle söylevi iptal ettirmeye çalışmasıyla bürokratik bir gecikme yaşandı ve söylev bir gün sonraya ertelendi. İlginç olarak, 5 Eylül tarihinde, yani ertesi gün, CHF İzmir teşkilatı da bir karşı gösteri düzenledi ve CHF taraftarı *Anadolu g*azetesi SCF karşıtı bir yazı yayınladı, ardından çıkan *İzmir Olayları*[468] ile ortam gerildi ve Fethi Bey söylevini 7 Eylül tarihinde verebildi. Olaylar, CHF-SCF ilişkilerinde bir kırılmaya yol açmıştı ve bundan sonra iki parti arasındaki gerilim sürekli tırmandı. Aynı zamanda CHF mebusu olan bazı

---

466 "Serbest Fırkadan Haberler", Cumhuriyet, 3 Eylül 1930.

467 Endişelerle ilgili bkz. Ahmet Ağaoğlu, Serbest Fırka Hatıraları, s.31. Ahmad'a göre ise CHF'liler, gerçekte halktan öylesine kopmuşlardı ki muhalefet önderleri hükümeti eleştirdiğinde onları devlet koruması altına almak gerektiğine inanıyorlardı. Ahmad, aslında halk yöneticilerine yabancılaşmış, Serbest Fırka'nın çağrılarına coşkuyla karşılık vermişti, demektedir. Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s.77.

468 5 Eylül tarihinde yaşanan olaylar, CHF'nin İzmir'de bir karşı gösteri düzenlemesi ve Anadolu gazetesinde CHF Denizli Mebusu Haydar Rüştü Bey'in SCF karşıtı bir makalesinin yayınlanması ile başladı. Halk, CHF ve gazete binası önüne gelerek protesto gösterileri yaptı ancak olayların taşkınlığa dönüşmesiyle polis gruba ateşle karşılık verdi, yaşanan arbedede 12 yaşında bir çocuk vurularak öldürüldü ve birçok gösterici yaralandı. Bkz. Akşam, Cumhuriyet ve Yarın, 6 Eylül 1930. Fethi Bey anılarında olayların planlanmış olduğunu ve çocuğun babasının, "Bu, hürriyet yolunda şehittir, kurtar bizi!" dediğini aktardı. Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, s. 499.

yazarlar olayların sorumlusu olarak SCF'yi ve başkanı Fethi Bey'i gösterdiler. Örneğin Yunus Nadi, ertesi gün Cumhuriyet'teki başmakalesinde Fethi Bey'i şöyle eleştirdi:

> "… Şimdi artık anlaşılıyor ki fırkanın (SCF) mensup ve taraftarlarınca bu seyahate her nedense lüzumundan fazla ehemmiyet verilmiş ve onun mümkün olduğu kadar fazla şatafatlı olması için lazım gelen gayretlerin sarf ve ibzalinde kusur edilmemiştir. Ciddi bir zat olarak bildiğimiz fırka liderinin bütün bu tedbir ve tertiplerden tamamen haberdar olacağını farzetmeğe lüzum yoktur… Bir fırka için onun lehine propaganda yapmaktan esasen fena denilecek hiçbir cihet yoktur… Sonra ne için İzmir'de bir nutuk irat olunacağını ve bu nutukta da neden dolayı İsmet Paşa'nın Sivas nutkuna cevap verilmesi gayesi takip edilmiş bulunduğunu doğrusu biz hala pek iyi anlayamamışızdır… Bu meselede vaziyeti izah etmeli idi ve bu izahın en iyi yapılacağı yer de Sivas istasyonu idi… ve asıl münakaşayı ise inşallah mebus intihap olunarak dâhil olacağı BMM kürsüsüne saklayabilirdi. Harekette şüphesiz hakiki hiçbir lüzumu olmayan bir istical vardır… Demagoji ile siyaset yapılamaz. Hakiki fırka tıpkı kendisi hükümette imiş gibi dikkatli olmağa mecburdur "[469]

Yunus Nadi, ertesi gün köşesinde İzmir mitingindeki SCF taraftarı kişilerin sayısının üç yüz kişiyi geçmediğini ancak toplanan kalabalığın muhtelif sebeplerle ve propaganda amaçlı orada bulunduğunu ve bunların bazı kişilerce provoke edildiğini ifade etti. Kalabalığın, tesadüfi nedenlerle toplandığını, işçilerin, öğle tatiline rastlayan olaylara meraktan dolayı giderek arttığını iddia etti. Ona göre bu, muhalif bir kalabalık olamazdı. Ayrıca kalabalık, komünist gruplarca manipüle edilmişti ve hadiselerin arkasındaki kişilerin maksatları kargaşa yaratmaktı. Nadi, yeni partiye şöyle seslendi:

> "…Ancak şurası mukarrerdir ki fırka hayatında hakiki kuvveti fikirlerdeki isabetle idaredeki iktidar teşkil ve temin edecektir. Er geç vaziyete hâkim olacak olan hakikat işte bundan ibarettir."[470]

CHF yöneticileri, İzmir mitingi ve sonrasında yaşanan gelişmeler karşısında basın aracılığıyla itidal çağrıları yaptı ancak SCF'nin kısa sürede yarattığı etki karşısındaki şaşkınlık ve endişelerini de gizlemiyorlardı. Örneğin, CHF İzmir Mutemedi Salih Bey, yaşanan olaylara rağmen Halk Fırkasının belediye seçimlerinde zafer kazanmasının muhakkak olduğunu, Serbest Fırkanın İzmir'de tutunamayacağını söyledi. Halkın Fethi Bey'in sözlerini yanlış anlayarak vergilerin hemen kaldırılacağını zannettiğini, vergilerin indirileceğini söyleyen Fethi Bey'in ise hükümetin başında olmadığını hatta henüz mebus dahi olmadığını, gidişata bakılırsa da olamayacağını

469 Yunus Nadi, "İzmir Hadiseleri", Cumhuriyet, 7 Eylül 1930. Necmettin Sadık da gezi için İzmir'in seçilmesinin ekonomik bunalımdan en çok etkilenen yerin bu bölge olmasından kaynaklandığını ve halkın burada zaten tepkili olduğunu belirtti. Necmettin Sadık, "İzmir Nutku", Akşam, 9 Eylül 1930.

470 Yunus Nadi, "İzmir ve Cumhuriyet Halk Fırkası", Cumhuriyet, 8 Eylül 1930

sözlerine ekledi.[471] CHF İzmir Mıntıka Müfettişi Zühtü Bey de yaşanan olaylarla ilgili şunları söyledi:

> "İzmir halkı temiz ve nezihtir. Muhit fırkamıza tamamen bağlıdır. Her yerde olduğu gibi fırsattan istifade etmek isteyenler olabilir. Dünkü hadisede de böyle olmuştur. Yeni fırka etrafında propagandacılar var. Hadiseden Fethi Bey'in müteessir olduğu şüphesizdir… İzmir muhiti hadiselerden çok müteessir olmuştur… Dünkü Bahri Baba içtimaı bu arzu ile yapıldı. Gazi Hazretlerinin Halk Fırkasından ayrılıp yeni fırka riyasetine geçtiği şayialarını tekzip için yapılmış, hakikat yüksek sesle söylenmiştir. Bu nümayiş değildir. Fethi Beyin nutku ile bir alakası yoktur. Fırkamız Fethi Beyin istikbalinde halkı serbest bırakmıştır. Yoksa bugün daha muazzam tezahürat yapabilirdik. Bunu her zaman yapacak kadar kuvvetliyiz. Bilakis mukabil tezahüre bizzat mani olmuşuzdur. Bütün kazalar nüfusu bize candan bağlıdır. Aralarında beş on kişi yenilere geçebilirler. Serbest Fırkanın İzmir ve mülhakatında kat'iyyen ekseriyet temin edemeyeceği muhakkaktır."[472]

İzmir'de yaşanan olaylar ve ertesindeki grevlerden dolayı cumhuriyet savcılığı bir soruşturma başlattı ve bu kapsamda birçok kişi tutuklandı.[473] SCF'yi destekleyen *'Yeni Asır'* ve *'Hizmet'* gazeteleri sorumlu müdür ve yazarları "*hükümetin manevi şahsiyetini tahkir etmek*" iddiası ile tutuklandılar.[474] Gazetecilerin tutuklanması üzerine Fethi Bey bir açıklamada bulundu ve şöyle dedi:

> "İzmir'de ve burada (İstanbul) bazı gazeteci arkadaşlarımızın tevkif olunması matbuat hürriyetine hükümetçe henüz tahammül edilmediğini göstermektedir. Bir fırkanın mutemetlerine ve hükümetin bazı icraatına yapılan tenkitleri Büyük Millet Meclisinin manevi şahsiyetine tecavüz suretinde göstermek hiçbir davayı isbat edemez… Teşkilatı Esasiye Kanununun millete bahş ve temin etmiş olduğu tabii ve mukaddes bir hakka istinaden salahiyetini istimal edenleri tevkife kalkışmak Türk Cumhuriyeti ve bu Cumhuriyetin temin ettiği matbuat hürriyeti namına protesto edilecek bir vakadır… "[475]

---

471 "Mutemet Salih Bey'in Vaziyeti", Cumhuriyet, 7 Eylül 1930.

472 "Zühtü Beyin Beyanatı", Cumhuriyet, 7 Eylül 1930.

473 İzmir Olaylarını protesto etmek ve Fethi Bey'i desteklemek için ertesi gün liman ve incir işçileri greve gitmişti ancak grevler uzun sürmedi. "İncir Amelesinin Grevi", Cumhuriyet, 10 Eylül 1930.

474 İzmir'de yayınlanan "Hizmet" gazetesinin sorumlu müdürü Kadızade Bedri Bey ve yazarı Zeynel Besim ile "Yeni Asır" gazetesi sorumlu müdürü Behzat Arif ve yazarı Abdullah Abidin Beyler, Ceza Kanununun 159 ve 162. maddeleri hükmünce soruşturmaya uğradılar ve tutuklandılar. Ceza Kanununun 159. Maddesi şöyle diyordu: "BMM veya hükümetin şahsi manevisini veya ordu ve donanmasını ve yahut Türklüğü tahkir ve tezyif edenler hakkında dahi, bundan evvelki madde ahkâmı (üç seneden az olmamak üzere ağır hapis cezası) tatbik olunur." İstanbul merkezli "Son Posta" gazetesi ise İzmir'de çıkan "Hizmet" gazetesinden aktardığı CHF'nin İzmir'de miting tertiplemeye çalışması hakkındaki bir yazının halkı tahrik ettiği iddiasıyla soruşturmaya uğradı ve gazetenin yayın müdürü Selim Ragıp Bey tutuklandı. "Son Posta Gazetesi Dün İntisar Etti", Cumhuriyet, 15 Eylül 1930. CHF'ye yakın "Anadolu" gazetesi sorumlu müdürü İbrahim Bey de soruşturmaya uğramıştı ancak tutuksuz yargılanmak üzere serbest bırakıldı. Hâkimiyet-i Milliye, 16 Eylül 1930. Anadolu gazetesi, 10 Eylül tarihinde yeniden yayınlanmaya başladı ve yaşanan hadiselerin sorumlusu olarak SCF taraftarı "Yeni Asır " ve "Hizmet" gazetelerinin provokatif yayınlarını gösterdi. "Anadolu Gazetesi", Cumhuriyet, 10 Eylül 1930.

475 "Fethi Beyin Protestosu", Cumhuriyet, 15 Eylül 1930.

Fethi Bey, sözlerinin devamında halkı provoke eden asıl gazetenin CHF taraftarı 'Anadolu' gazetesi olduğunu iddia ederek yargıyı adaletli davranmaya çağırdı; *SCF Merkez Ocağı* da 15 Eylül 1930 tarihinde yayınladığı bir bildiri ile gazetecilerin tutuklanmasını kınayarak matbuat hürriyetine aykırı davranıldığını belirtti.[476]

SCF lideri Fethi Bey'in henüz söylevini veremeden yaşanan olaylar, iki parti arasındaki gerilimin ötesine geçti, devlet mekanizması sürece yargı ve kolluk kuvvetleriyle dâhil oldu ve SCF'ye karşı bir tavır aldı. Zira SCF Genel Sekreteri Nuri Bey, basına verdiği demeçte hükümetin SCF'nin gelişmesini engellemeye çalıştığını, hükümet memurlarının Halk Fırkası erkânı, Halk Fırkası erkânının da hükümet memurları gibi davrandığını belirtiyordu. Nuri (Conker) Bey, gazetecilerin tutuklanmasının fikir ve matbuat hürriyetine aykırılığına işaret etti ve bir gazetecinin yaşanan olayların hükümeti şiddetli tedbirler almaya götürüp götürmeyeceğine dair sorduğu bir soruya şöyle yanıt verdi:

> "Hayır, tazyikten maksat… Takriri Sükûn Kanununu ihya etmekse buna katiyen ihtimal vermiyorum… Mamafih, hükümet Halk Fırkası ile el ele vererek fırkamızın inkişafına mani olmak için her türlü tedbirlere tevessül ettiklerine şüphe yoktur… Hükümet memurları, Halk Fırkası erkânı gibi ve Halk Fırkası erkânı da hükümet memurları gibi hareket ediyorlar ve ellerinde mevcut bütün hükümet ve fırka teşkilatını, Serbest Fırkanın inkişafına mani olacak surette kullanıyorlardı. Hâlbuki hükümet memurları bitaraf olmak ve her iki fırkaya karşı da müsavi derecede müsamahakâr olmak mecburiyetindedir… Halk Fırkasının hükümete dayanarak cemiyet işlerine, intihaplara karışması gayri kanunidir ve bunun bir an evvel önünü almak lazımdır…"[477]

Mustafa Kemal, İzmir olaylarını araştırması için TBMM Reisi Kazım Paşa'yı (Özalp) görevlendirdi, Kazım Paşa İzmir'e vardığında SCF Ocak Heyetlerine hitaben şöyle dedi:

> "Tek fırkalı mecliste devam eden sükûnet milleti sıkmaya başlamıştı. Fırkanızın teşekkülünü memnuniyetle karşıladık. Bu hareket, fırka mücadelelerini genişletecek, iyi neticeler temin eyleyecektir."[478]

TBMM Reisinin bu iyimser değerlendirmesine rağmen olaylar SCF'nin aleyhine gelişti ve TBMM Reisi Kazım Paşa, SCF için olayların dönüm noktası olarak halkın partiye gösterdiği ilginin somut biçimde ilk kez ortaya çıkması ve CHF kadrolarının bu durumu kabullenmek istememesi olarak gösterdi. Yıllar sonra Milliyet'te yayınlanan bu

476 Hâkimiyet-i Milliye, 16 Eylül 1930.
477 "Nuri Beyin Beyanatı", Cumhuriyet, 16 Eylül 1930.
478 "Kazım Paşa Fırka Heyetini Kabul Etti", Cumhuriyet, 10 Eylül 1930.

mülakatında Kazım Özalp şöyle diyecekti: "…Fethi Bey'in gelişiyle İzmir'de Halk Fırkası erimişti ve Fethi Bey seyahatine İzmir'den Balıkesir'e doğru devam ederken her geçtiği yerde Halk Fırkasını söndüre söndüre gitti…"[479] Gerçekte, İzmir gezisinin devamında yaşananlar, CHF'nin Ege bölgesinde halkın desteği ve güvenini yitirdiğini ve bir genel seçimde iktidarı bile kaybedebileceğini göstermişti. CHF taraftarı asker-sivil bürokrasi kendi sonuna işaret eden bu gelişmeleri engellemek için büyük gayret göstermişti. Zayıf da olsa bir iktidar alternatifinin ortaya çıkmış olması siyasal-toplumsal elitin çıkarlarını sekteye uğratmasına izin verilmedi.

SCF'nin CHF'ye yönelik eleştirileri, yukarıda SCF programında kısaca bahsedilen konulara ek olarak Fethi Bey'in Ege gezisinde ve katıldığı TBMM oturumlarında yaptığı konuşmalardan oluşmaktaydı. Fethi Bey ilk olarak, 7 Eylül'de İzmir'de bir nutuk verdi. Başvekil İsmet Bey'in Sivas'taki nutkuna da yanıt olan Alsancak stadyumundaki konuşma, cumhuriyetin ruhunun ve esasının serbest münakaşa olduğunu ve tek fırkalı idarenin sorumsuzluğunu hoş görenlerin yeni fırkaya karşı çıktıklarını bildiriyordu. Fethi Bey, fırkaya yönelik ortaya atılan, vergilerin kaldırılacağı, fes giydirileceği ve eski Arap harflerine geri dönüleceği iddialarının gerçek olmadığını ve kasıtlı bir biçimde çıkarıldığını söyledi. Fethi Bey nutkuna, SCF'nin mürteci olmadığını, halkın tahammül sınırlarını aşan vergilerde indirim yapılacağını ancak bunun vergileri tümüyle kaldırmak anlamına gelmediğini belirterek devam etti. İsmet Bey'in yeni partiye yönelik eleştirilerine karşılık olarak demiryollarının yapımına karşı çıkmadıklarını ancak demiryollarının halkı ezen ağır şartlarla yapıldığını belirterek Belçika, İsveç ve Alman şirketleri ile yapılan anlaşmaların ağırlığına değindi ve demiryolları için halktan alınan vergilerin israf edildiğini ve milletin zarara uğratıldığını iddia etti. Özetle, demiryollarının gereğinden pahalıya mal edildiğini iddia eden Fethi Bey, hükümetin iktisat politikasını eleştirdi. Sivas Nutkunda İsmet Paşa'nın hükümetin iktisat politikasının *'ılımlı devletçi'* olduğunu açıklamasına ve liberal iktisat politikasını eleştirmesine karşılık olarak Fethi Bey, İsmet Paşa'nın liberalizmi yanlış yorumladığını ifade etti ve liberal iktisat anlayışın devlete ait olan vazifeyi devletin, kişilere ait olan vazifeyi de şahsi teşebbüslerin gerçekleştirmesi üzerine kurulduğunu vurguladı. Hükümetten her şeyi bekleyen bir halka hükümetin her zaman müdahale ettiğini ve bireylerin gelişiminin böylelikle engellendiğini belirten Fethi Bey, Avrupa'nın ekonomik gelişiminin sermaye ile emeğin serbest ve müşterek

479 Kazım Özalp, "Atatürk ve Cumhuriyet", Milliyet, 3 Kasım 1963.

faaliyetinden kaynaklandığını söyledi. Fethi Bey nutkunda liman, petrol ve şeker inhisarlarının kaldırılması ve yine vergilerin hafifletilmesi gereğinden bahsederek bir hükümetin en temel vazifesinin memleketin ekonomisine ve mali siyasetine göre vergi işlerinin düzenlenmesi gerektiğini belirtti. Fethi Bey konuşmasına SCF'nin, sermaye ve emeğin serbest gelişimini hedefleyen bir fırka olduğunu vurgulayarak ve bu konuda halka geniş imkânlar tanımak amacında olduklarını belirterek ve Büyük Gazi'nin SCF'nin kurulması konusunda vermiş olduğu desteğe teşekkür ederek son verdi.[480]

Fethi Bey İzmir'den sonra Manisa'ya gitti ve burada da bir konuşma yaptı. SCF lideri, inhisarlar (tekeller) konusunda yaptığı eleştirilere devam etti ve memurların iki parti arasında tarafsız kalmalarını istedi. Yaşanan olaylarda güvenlik güçlerinin zor ve şiddet kullanmasını ise şöyle eleştirdi: "…Türk milletinin vicdanında yerleşen bu prensipleri susturmak için İzmir'de ve Menemen'de olduğu gibi zabıta kuvveti istimal edenlerin akıllarına şaşarım…"[481] Ayrıca cumhuriyet memurlarının halkın haklarına saygı göstermesi ve partiler arasında tarafsız kalması gerektiğini söyledi. Fethi Beyin nutkuna yanıt olarak yöre halkından Baytar Sıtkı Bey, bir sandalye üstüne çıkarak CHF'yi sert biçimde eleştirdi ve yöre halkının sıkıntılarını şu sözlerle dile getirdi:

> "On sene evvel Manisa, düşman ayağı altında inliyordu; Gazi kurtardı; bizi cumhuriyete kavuşturdu. Sonra ortaya mutemetler saltanatı çıktı ve bizi esir etti… Hâsılı mutemetlerin elinde kaldık ve öyle devlet adamları gördük ki millete dayak attı. Öyle mutemetler gördük ki kaçakçılık yaptı, adam öldürdü ve sonradan bizi önünde secde ettirmek istedi. Mebuslarımız aramıza gelip dertlerimizi anlamaya tenezzül etmediler, tatil zamanlarında İzmir'e gelip oturdular… Maliye Vekili, bütçenin iyi olduğunu söylüyor. Fakat hayatını tırnağı ile topraktan çıkaran bu millet, bu para siyaseti uğrunda ölmektedir. Bu şekilde toplanan para varlık değildir."[482]

Fethi Bey, Manisa'dan sonra gittiği Aydın'da da vergilerin ağırlığı ve inhisarların kaldırılması gerekliliğinden bahsetti.[483] SCF lideri, Balıkesir'de yaptığı konuşmadaysa fırkasının cumhuriyetçi ve laik olduğunu, hürriyete değer verdiklerini, iktisadi bakımdan halkın serbest çalışmasına gayret edeceklerini, vergilerin

480 "Fethi Bey'in Nutkundan", Cumhuriyet, 8 Eylül 1930.

481 Cumhuriyet gazetesinde Fethi Beyin bu sözlerine "İbret Alın! Siyasi tekâmül böyle mi olur?" başlıklı isimsiz bir yazıda şöyle yanıt verildi: "…İzmir'de zabıta kuvveti Fethi Bey ve rüfekasına karşı ve onları susturmak için değil, bozulmak istidadını gösteren intizam ve asayişi muhafaza ve iade için istimal edilmişti… Bir İsmet Paşanın karşı fırka liderine ve mensuplarına fikirlerini tam bir serbesti ve emniyet ile söyleyebilmeleri için emirler verdiğine bakın, bir de bütün fikirlerini tam bir serbesti ve emniyet ile her yerde söylemekte olan Fethi Beyin şu haksız ithamlarına bakın da ibret alın!", Cumhuriyet, 10 Eylül 1930.

482 "Baytar Sıtkı Bey'in Nutku", Cumhuriyet, 10 Eylül 1930.

483 "Fethi Bey Dün Aydın'a Gitti", Cumhuriyet, 10 Eylül 1930.

indirilmesini hedeflediklerini, özellikle şeker ve petrol vergilerinin tadil edilmesi gerektiğini, liman inhisarının kaldırılmasına çalışacaklarını ifade etti. Ekonomik krizin İcra ve iflas Kanunu ile alakasının olduğunu ve bu kanunun kaldırılmasına çalışacaklarını da söyledi. Yaklaşan seçimlerle ilgili olarak da şunları söyledi:

> "… Millet hür ve serbest olarak intihap edeceği vekillerle hükümeti murakabe edecektir. Yolsuzluk varsa hükümetten hesap soracaktır. Bu gayelerin istihsali için kullanacağımız vasıtalar fikir ve kanaatlerimizdir… Telaşın sebebini anlayamıyorum. Bir fırkalı hükümet mi istiyorlar, yoksa millet kürsüsünde millet işinin serbest münakaşasından bir korktukları mı var?"[484]

Eylül ayı sonuna doğru TBMM açıldı ve SCF lideri eleştirilerine mecliste devam etti. Bu eleştirilere geçmeden önce basındaki bir tartışmaya ve TBMM'nin açılmasından sonra hükümetin istifa edip yeniden kurulmasına neden olan gelişmelere değinmekte yarar vardır. Zira bu gelişmeler, SCF'nin siyasal alanda yarattığı etkilerle ilişkilidir.

CHF-SCF mücadelesi, milletvekili olup köşe yazarlığı yapan iki yazarı, SCF kapanana kadar sürecek bir tartışmaya sürükledi. Tartışma, Yunus Nadi ve Ahmet Ağaoğlu arasında geçti ve tartışmanın eksenini SCF'nin varlığı ve Reisicumhur Mustafa Kemal'in taraf(sız)lığı oluşturdu. Yunus Nadi, İzmir Olaylarıyla başlayan gerilimde, SCF ve Fethi Bey karşıtı bir propaganda faaliyeti yürüttü. Diğer taraftan CHF'nin tek partili dönem boyunca rakipsiz ve denetimsiz kalmasının partide atalete, heyecan eksikliğine ve disiplinsizliğe yol açtığını belirtiyor ancak bunun doğal karşılanması gerektiğini şöyle ifade ediyordu:

> "Neden böyle olmasın? Bütün memlekette bir tek Halk Fırkası var. İntihabat kolay yapılarak aynı menbaa mensup bir meclis meydana geliyor. Meclisten bir hükümet çıkmış bulunuyor. Hatta vaziyet giderek hükümetten meclis çıkmak neticesini doğurmaya bile müsaittir. Bu şerait dâhilinde yekdiğerinin mevludu olan bu mevcutların en tabi hareketleri yekdiğerine karşı tesamüh şeklinde görülmekten daha tabi ne olabilir? Demokrasi hayatı tek fırka ile yürütülebilecek hatta gösterilebilecek bir şey değildir…"[485]

Yunus Nadi, ilk başta SCF'nin varlığını ve faaliyetlerini CHF'yi yeniden disiplin ve heyecana kavuşturacağı ihtimalinden dolayı yararlı hatta gerekli buluyordu ancak bir süre sonra, olasılıkla Fethi Bey'in mecliste yaptığı eleştirilerin de etkisiyle bu düşüncesinden vazgeçti ve SCF'nin varlık sebebini sorgulamaya başladı, bu sürede Ahmet Ağaoğlu'yla bir tartışmaya girdi.[486] İkili arasındaki tartışma, CHF-SCF

484 "Fethi Bey'in Balıkesir Nutku", Cumhuriyet, 13 Eylül 1930.
485 Yunus Nadi, "Fırka Teşkilatı", Cumhuriyet, 18 Eylül 1930.
486 Yunus Nadi, kısa bir süre sonra gazetesinde yazdığı makalede, daha önce yazdıklarıyla çelişkili biçimde, Ahmet Ağaoğlu'nun SCF'nin bütün esaslarda CHF ile hemfikir olduğunu belirtmesine atıfta bulunarak bu durumda yeni

mücadelesinin basındaki izdüşümünden başka CHF'nin bundan sonraki yıllarda yeni bir partiye ya da farklı bir program ve ideolojiye yaşama fırsatı tanımayacak olmasının kökenlerini göstermesi bakımından dikkate değerdi.

SCF'nin kısa sürede yarattığı etkinin yansımalarından biri de hükümetin istifası oldu. Üçüncü Dönem TBMM'nin dördüncü yılı, 22 Eylül tarihinde Reisicumhur Mustafa Kemal'in mali kanun hakkında meclisi olağanüstü toplantıya çağıran tezkeresi ile açılmıştı ve Başvekil İsmet Paşa, 23 Eylül'deki fırka grubu toplantısında yeni açılan meclise yeni bir hükümetle girmek için kabinenin istifa edip yeniden kurulacağını bildirdi.[487] Yeni kabinenin kurulmasına kadar geçen kısa sürede CHF vekilleri, yaptıkları grup toplantıları ile son gelişmeleri değerlendirdi ve SCF'nin yapmış olduğu eleştirileri dikkate alan bir takım düzenlemelerin yapılacağına dair işaretler verildi. Zira 23 Eylül'deki ilk grup toplantısında vergiler, bazı harcamalar ve büyük inşaatların yapılmaması, tütün inhisarı ve fırka nizamnamesinde[488] yapılacak tadilat hakkında tartışmalar yaşandı. İzmir Mebusu Vasıf Bey, ertesi gün gerçekleşen grup toplantısında fırkasının bir özeleştirisini yapıyordu ve şöyle dedi:

---

bir partinin kurulmasının anlamsızlığına vurgu yaptı. Yunus Nadi'ye göre eğer farklı bir programla ortaya çıkmıyorsa yalnızca tenkit ve murakabe (denetim), bir parti için varlık sebebi olmamalıydı. Zira tenkit ve murakabe, CHF içinde mebuslar tarafından zaten yapılıyordu ve yeterliydi. Yunus Nadi, "Yeni Fırkanın Mahiyeti", Cumhuriyet, 2 Teşrinievvel 1930. Ağaoğlu, Nadi'yi ikinci bir partiye karşı olduğu için eleştirdi. Ahmet Ağaoğlu, "İkinci Fırkaya Lüzum Var Mıdır?", Son Posta, 11 Teşrinievvel 1930. Özetle, ikinci bir fırkaya karşı çıkmadığını söyleyen Yunus Nadi'nin Ahmet Beye verdiği yanıt ve devam ettirdiği tartışma için bkz. Yunus Nadi, "İkinci Fırka", Cumhuriyet, 13 Teşrinievvel 1930. Yunus Nadi, siyasetin bilimle ilişkisini anlattığı bir yazıda, SCF, Ağaoğlu, tenkit ve siyasetsizlik tartışmasını genişleterek devam ettirdi. Yunus Nadi, "Siyaset ve İlim", Cumhuriyet, 22 Teşrinievvel 1930. Aslında, ikili arasındaki tartışma Ahmet Ağaoğlu'nun CHF'den SCF'ye geçişi ile başlamıştı ve daha sonra Ağaoğlu'nun Mustafa Kemal'in her iki parti karşısında bitaraf (tarafsız) olması gerektiğini söylemesiyle alevlendi. Yunus Nadi'nin, Mustafa Kemal'in 'bitaraf' değil 'bir taraflı' olduğunu Ağaoğlu'na anlatma gayreti fırka kapanana kadar belirli aralıklarla devam etti. Bir başka tartışma için bkz. Yunus Nadi, "Safsata", Cumhuriyet, 13 Teşrinisani 1930.

487 Yeni kabine üyelerinin kimler olacağı hakkında basında çeşitli görüşlerin ortaya atıldığı bu yeni dönemde, istifa eden Adliye Vekili Mahmut Esat Bey hakkında Cumhuriyet gazetesinde şöyle bir değerlendirme yapılıyordu: "Adliye Vekilinin istifası, Halk Fırkası için derin bir nefes almak sureti ile telakki edildiği, herkesi memnun bıraktığı Ankara'dan bir akşam gazetesine haber verilmektedir." Haberin devamında Mahmut Esat Bey'in İzmir'de bir gazete çıkarmak suretiyle gazeteciliğe başlayacağı bildirildi. İsmet Paşa, Mahmut Esat Bey'i kendisinin istifaya davet ettiği yönünde çıkan haberleri ise yalanladı. "İsmet Paşa'nın Beyanatı", Cumhuriyet, 24 Eylül 1930.

488 Ertesi gün gerçekleşen fırka grubu toplantısında fırka müfettişliği teşkilatının ilga edilmesi, mıntıka müfettişlerinin mebus olmaması, mutemetliklerin kaldırılması, Türk Ocaklarına yalnız CHF mensuplarının ya da hiçbir fırkaya intisap etmemiş olanların alınması yönünde kararlar alındı. "Dünkü Fırka İçtimaı", Cumhuriyet, 25 Eylül 1930. Değişikliği düşünülen konular dikkate alındığında CHF, bir taraftan SCF'nin eleştirilerini dikkate alıyor diğer taraftansa fırka teşkilatını güçlendirmeye çalışıyordu. Fırka Grubunda yapılan değişiklikle fırka şubeleri mahalli idare heyetleri tarafından idare edilecek ve bu heyetlerin seçilmiş reisi fırkanın mümessili olacaktı. Artık teftiş heyetleri olmayacak, Umumi İdare Heyeti Azası gerekli görürse teftişe de gidecekti. Fırka müfettişliği ve mutemetliğinin kaldırılmasıyla partinin yeni Umumi İdare Heyeti, parti grubunda 27 Eylül'de yapılan toplantıyla dokuz kişiden kırk kişiye çıkarıldı. Heyet; matbuat, istihbarat, teşkilat, milli ve içtimai teşekküller, propaganda ve konferans şubelerine ayrıldı. Kırk kişilik yeni Umumi İdare Heyeti listesi için bkz. "Halk Fırkasında Yeni Teşkilat", Cumhuriyet, 28 Eylül 1930. 5 Kasım tarihindeki CHF Meclis Grubu toplantısında heyete "Teşkilat Heyeti" adı verildi. "CHF'de İçtima", Cumhuriyet, 6 Teşrinisani 1930.

"…Yeni fırkanın teşekkülü, bize bazı hakikatler öğretti. İddia edebilir miyiz ki bu nümayişlerin hiçbir manası yoktur. Böyle sanarsak gaflete düşmüş sayılırız… Mesele memlekette ademi memnuniyetin tezahürüdür…"[489]

İsmet Paşa kabinesi 25 Eylül tarihinde istifa etti,[490] yeni kabine 27 Eylül tarihinde yine İsmet Paşa tarafından kuruldu.[491] 1-2 Ekim'de gerçekleşen CHF grup toplantılarında yeni kabinenin programının esasları görüşüldü ve İsmet Paşa tarafından meclis grubunda açıklanan program, oybirliği ile kabul edildi.[492] 2 Ekim'de önce CHP Meclis Grubunda sonra da TBMM oturumunda okunan kabine programı[493] kabul edildi ve yeni hükümet 249 oyla güvenoyu aldı.[494] Hükümet programının okunduğu gün mecliste söz alan SCF lideri Fethi Bey, hükümete ve CHF'ye yönelik eleştirilerine devam etti.[495] Fethi Bey, haziran ayında meclis tatile girerken güvenoyu alan hükümetin, mali kanunu bahane ederek meclisi erken toplantıya çağırması ve hükümetin yarıya yakın üyesinin istifa edip yerine yeni bir hükümetin kurulmasının ardındaki gerçek nedeni açıklayarak eleştiriler yaptı.[496] Fethi Bey, konuşmasında amelenin memnuniyetsizliğinden, fırka (CHF) işlerine şahsiyat karıştırılmasından, SCF'ye yönelik asılsız iddia ve dedikodulardan, halkın ağır vergiler altında

489 Cumhuriyet, 25 Eylül 1930.

490 Hükümetin istifa nedeni, vekillerden birinin (Saffet Bey) elçilik görevi ile yurt dışına gönderilmesi, birinin de (Mahmut Esat Bey) istifa etmesi ve yeni fırkanın kurulmasıyla hükümete yapılan şiddetli eleştiriler olarak gösterildi. Ayrıca son günlerde yaşanan durum sonrası İsmet Paşa'nın, Reisicumhuru, düşünceleri konusunda tamamen serbest bırakmak istemesi de istifa nedeni olarak gösterildi. Yunus Nadi, "İsmet Paşa nasıl çekildi, tekrar nasıl geldi?", Cumhuriyet, 28 Eylül 1930. Ancak Fethi Bey, yeni kabinenin programını okuduğu TBMM oturumunda yaptığı konuşmada hükümetin asıl istifa nedeninin mali kanun olmadığını yeni kurulan SCF'nin yaptığı eleştiriler olduğunu söyledi. "İlk Çarpışma Dün Oldu" Cumhuriyet, 3 Teşrinievvel 1930.

491 Yeni kabinede (İcra Vekilleri Heyeti) dört vekâlette (Nafia, İktisat, Maliye ve Maarif Vekâletleri) değişiklik yapıldı. Kabine şu isimlerden oluştu: Başvekil-İsmet Bey, Dâhiliye Vekili-Şükrü Kaya (Muğla), Hariciye Vekili-Tevfik Rüştü Bey (İzmir), Adliye Vekili-Yusuf Kemal Bey (Sinop), Milli Müdafaa Vekili-Mustafa Abdülhalik Bey (Çangırı), Maliye Vekili-Şükrü Saracoğlu Bey (İzmir), Maarif Vekili-Esat Bey (Bursa), Nafia Vekili-Zekai Bey (Diyarbekir), İktisat Vekili-Mustafa Şeref Bey (Burdur), Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili-Refik Bey (İstanbul). "Yeni Kabine İş Başında", Cumhuriyet, 28 Eylül 1930. Nafia eski Vekili Recep (Peker) Bey ise Saffet Bey'in yerine 27 Eylül tarihinde CHF Katib-i Umumiliğine (Genel Sekreterlik) getirildi. Maliye Vekili Şükrü Saracoğlu Bey, hastalığı nedeniyle 22 Aralık'ta istifa etti yerine Milli Müdafaa Vekili Abdülhalik Bey tayin edildi. Abdülhalik Bey, Milli Müdafaa Vekilliğini bundan sonra vekâleten yaptı.

492 Asıl tartışmalar, adet olduğu üzere CHP Meclis Grubunda gerçekleşirdi; TBMM Genel Kurulunda ise önceden karara bağlanmış konularda parti disiplini çerçevesinde hareket edilir ve bir sürpriz yaşanmazdı.

493 Başvekil İsmet Bey'in okuduğu hükümet programı genel ve ana hatlarıyla önceki yılların programının bir devamı niteliğindedir. Programın farklılığı, yeni parti SCF'nin gündeme taşıdığı liman inhisarları (tekel) ve vergilerin ağırlığı meselesinde alınan tedbir ve tadilat kararlarındadır. Örneğin, vatandaşın arazi borçlarının sınırlandırılması, arazi vergisinin indirilmesi ve bazı tarım arazilerinde vergiden muafiyet ile müsakkafat, sayım, veraset ve muamele vergilerinde tadilat yapılması programda yer alan değişikliklerdi. TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 21, Devre 3, İçtima 3, İnikat 84, Celse 1, s. 34-36, (2.10.1930). Yeni kabinenin programı için ayrıca bkz. Cumhuriyet, 3 Teşrinievvel 1930.

494 Cumhuriyet, 3 Teşrinievvel 1930.

495 Fethi Bey'in mebusluk sorunu, Gümüşhane vekili olan Cemal Hüsnü Bey'in meclise istifa dilekçesi sunması ve birkaç gün gibi hızlı bir sürede Gümüşhane'de seçim düzenlenerek boşalan yerin Fethi Bey tarafından doldurulması ile çözüme kavuşturuldu. Gümüşhane'de gerçekleştirilen seçimde Mustafa Kemal'in talimatıyla CHF aday göstermedi ve Fethi Bey'in seçilmesi garanti altına alındı. Cumhuriyet, 18-23 Eylül 1930. Fethi Bey, 25 Eylül tarihinde mebusluk mazbatasının mecliste oylanması ve tasdik olunmasıyla resmen mebus olmuştur.

496 Fethi Bey'e göre bu neden, Türk parlamenter yaşamına bir buçuk aydır dâhil olan kendi fırkası SCF ve onun eleştirileridir. Cumhuriyet, 3 Teşrinievvel 1930.

ezilmesinden ve irtica meselesinin abartılmasından duyduğu rahatsızlık ve şikâyetleri dile getirdi. Konuşmasının devamında yeni açıklanan hükümet programını eleştirdi, *İcra ve İflas Kanunu'*nu[497] adaletsiz bulduğunu belirterek hükümetin mali programının zayıflıklarından bahsetti. Hükümet programında yer alan yeni mali siyasetin eski siyasetten geri dönüş olduğunu belirten Fethi Bey, SCF'nin bu konudaki haklılığının kanıtlandığını belirterek şöyle dedi:

> "…Biz söylediğimiz zaman büyük hücumlar karşısında kaldık. Nihayet hükümet, efkârı umumiye huzurunda geri döndü. Vergiler ağırdır demek propaganda yapmak değildir. Bunu söylemek cumhuriyet mefhumunu anlamamak demektir… Siyasetinizin birçok iflaslara sebep olduğunu saklayamazsınız."[498]

Fethi Bey, konuşmasını hükümete itimat beyan edemeyeceğini belirterek bitirdi. Fethi Bey'den sonra hükümetin ilgili vekilleri ve Başvekil İsmet Bey söz alarak Fethi Bey'in eleştirilerine karşılık verdi. Başvekil İsmet Bey, tartışmaların özellikle şimendifer hattı ve liman inhisarları etrafında döndüğünü belirterek her ikisinin de faaliyetlerinin devam edeceğini ve bunun nedenlerini açıkladı.[499]

SCF-CHF tartışmaları mecliste devam ederken Reisicumhur Mustafa Kemal'in hangi tarafa yakın olduğu hakkında her iki fırkaya yakın gazetelerde çeşitli haberler yapılıyordu. Mustafa Kemal'in *"Ya İsmet Paşa ya ben"* sözleri etrafında dönen tartışmalara Mustafa Kemal bir nokta koymak amacıyla şöyle dedi:

> "Arkadaşlarımız içinde başvekillik yapacak zevat çoktur. Fakat bütün bu arkadaşlarım dâhil olduğu halde milletin umumi temayülü benim şu ve bu zaruret karşısında başvekil olmamı icap ettirirse bu vazifeyi kemali tevazu ve minnetle ifaya müheyyayım. Bu takdirde benim aynı zamanda Riyaseticumhuru uhdemde bulundurmamın elbette imkânı kanunisi yoktur… Amerika sistemini memleketimizde tatbik etmeği hiç hatırıma getirmedim. Sistemsiz ve kanunsuz tarzda Reisicumhurlukla Başvekâleti birleştirmeyi asla düşünmedim. Ve düşünecek adam olmadığım bütün milletçe malumdur zannederim."[500]

---

497 Fethi Bey, hükümetin alacakları için hapis cezası öngörülürken vatandaşın alacakları için bu cezanın kaldırılmasını uygun bulmamaktadır. Her iki durumda da hapis cezasının kaldırılmasının daha medeni bir uygulama olacağını belirten SCF lideri, özellikle Büyük Buhran döneminde İcra ve İflas Kanununun tadilinin gerektiğini belirtmiştir. Eleştiriler için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 21, İçtima 3, İnikat 84, Celse 1, s. 36-40, (2.10.1930).

498 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 21, İçtima 3, İnikat 84, Celse 1, s. 39, (2.10.1930).

499 İsmet Bey, konuşmasında Fethi Bey ile aralarındaki temel ihtilafın kendilerinin milli iktisat taraftarı, Fethi Bey ve partisinin ise bu siyasete karşı olmalarından kaynaklandığını açıkça ifade etmiştir. Vekillerin ve Başvekil İsmet Bey'in meclisteki nutkunun tam metni için bkz. Cumhuriyet, 3-5 Teşrinievvel 1930. Ertesi gün Yunus Nadi, mecliste yaşanan tartışma ortamı hakkında şöyle demiştir: "… Dünkü müthiş mübarezeden sonra meydanda bir tek adam kalmıştı: Muzaffer ve galip İsmet Paşa. Muhalefet sanki yok olmuş denilecek veçhile sinmiş ve silinmişti." Yunus Nadi, "Müthiş Bir Mübareze", Cumhuriyet, 4 Teşrinievvel 1930.

500 "Gazi'nin Beyanatları", Cumhuriyet, 4 Teşrinievvel 1930.

Mustafa Kemal, gerekirse reisicumhurluktan ayrılarak başvekillik yapabileceğini ve yine gerekirse İsmet Paşa'nın koltuğuna geçerek CHF tarafında olacağını belirtti ve SCF'ye olan mesafesini ortaya koydu. Reisicumhurlukla Başvekâleti birleştirmeyi hukuken uygun görmeyen Mustafa Kemal, siyaseten CHF tarafında olduğunu ve bundan sonra da olacağını net bir biçimde dile getirdi. Partili cumhurbaşkanlığı konusu bundan sonra da sıkça tartışılacaktı; özellikle Demokrat Parti'liler bu konuyu sürekli gündemde tutacaktı.

TBMM'nin açılmasıyla meclise taşınan tartışmalar, özellikle belediye seçimleri ve sonrasında yaşanan usulsüzlük tartışmalarıyla şiddetlendi ve SCF'nin kapanmasına kadar devam etti. Belediye seçimlerine geçmeden önce yukarıda bahsedilen SCF'nin eleştirilerini belli başlıklar altında toplamakta yarar vardır. Eleştiriler, ekonomik ve mali konular ile siyasal ve yönetimsel konulardan oluşmaktaydı. Ekonomik ve mali konular, CHF'nin ekonomi politikasının eleştirisi, vergiler, inhisarlar, demiryolları, liberalizm-devletçilik meselesi, yabancı sermaye, dış borçlar, Türk parasının kıymeti ve Müller Raporu hakkında yapılan eleştirileri kapsıyordu.

Fethi Bey, İzmir gezisi ve meclis oturumlarında CHF'nin ekonomi politikasını yukarıda bahsedilen meseleler etrafında eleştiriyordu. CHF'nin Fethi Bey'e verdiği yanıtlarsa ülke yönetiminin zor koşullar altında üstlenildiği ancak her şeye rağmen ulusal ekonomi (Milli İktisat) siyaseti izleyerek ülkenin kalkınmasına çalışıldığı yönünde olmuştu.[501]

Vergiler konusu, vergilerin ağırlığı, gereksiz alındığı ve toplanmasında yolsuzluk/usulsüzlük yapıldığı şeklinde özetlenebilir. Devlet bütçesinin büyük oranda vergilerden oluşması ise CHF'nin Fethi Bey'e çok sert tepki göstermesine neden oldu. Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu, vergilerin ağırlığı meselesinde hükümetin mali politikasını savundu; vergilerdeki artışı savaş sonrası koşullara, paranın değerinin düşmesine ve ulusçuluk siyaseti gereği kamu hizmetlerinin daha iyi yapılabilmesi gibi nedenlere bağladı.[502]

İnhisarlar, Fethi Bey'in sıkça değindiği konulardan biri oldu. Fethi Bey, mitingler ve mecliste liman, petrol, ispirto, barut ve şeker inhisarlarının kaldırılması gerektiğini söylüyordu. Kamu yararına çalıştıkları söylenen bu tekellerin gerçekte,

501 Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, s. 133-134. Arif Oruç da CHF'nin beceriksiz ekonomi politikasının ülkeyi iflasa sürüklediğini yazdı. Arif Oruç, "Millet Büyük Adamı Bekliyor", Yarın, 16 Teşrinievvel 1930.

502 Tartışmalar için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 21, Devre 3, İçtima 3, İnikat 82, Celse 1, s. 9-24, (25.09.1930).

devletin, halkın parasıyla yabancı kapitalistlere ya da özel kişilere çıkar sağlamaktan başka bir işe yaramadığını ve bunun adına da devletçilik dendiği iddia ediliyordu.[503]

Fethi Bey, demiryolları hakkındaysa İzmir nutkunda ve mecliste yaptığı konuşmalarda bunların yapımına değil yapımındaki ağır koşullara karşı çıktıklarını ve masrafların ülkenin iktisadi gücünü aştığını belirtti.[504] Yabancı sermaye meselesi de Fethi Bey'in değindiği konulardan biri olmuştu. Yabancı sermayenin ülkeye gelebilmesinin önkoşulunun dışarıya güven telkin etmek olduğunu belirten Fethi Bey'e karşı Başvekil İsmet Bey, Milli İktisat politikası çerçevesinde bir savunma yaparak yanıt verdi.[505] Fethi Bey, Osmanlı borçlarının ödenmesinin Türkiye'nin güvenilirliğini artıracağını belirterek borçlar konusundaki tutumunu da ortaya koyuyordu. Türk parası hakkında, altın karşılığı bir değer saptamak gerektiğini ancak hükümetin bu konuda geciktiğini ifade etti.[506] Türk parasının değeri hakkındaki tartışmaların yapıldığı oturumda Fethi Bey, hükümetin yurtdışından getirdiği Alman ekonomi uzmanı *Müller*'in hazırladığı raporun gizlenmeye çalışıldığını ancak bir gazetenin raporu açıklaması üzerine maliye ve ekonomideki gerçeklerin açığa çıktığını belirterek bu konu etrafında çeşitli eleştirilerde bulundu.[507]

SCF-CHF arasındaki ekonomi temelli tartışmaların liberalizm-devletçilik eksenine sahip görünmesine karşın meselenin aslının böyle olmadığını belirten Yetkin, tartışmaların, Başvekil İsmet Paşa'nın Sivas Nutkunda partisini ilk kez devletçi olarak tanımlamasından önceki ekonomi politikalarıyla ilgili olduğunu söylemektedir.[508] Buna göre Fethi Bey, CHF'nin devletçi olmadığı 1923-30 arasındaki dönemde bazı alanlarda bazı çıkar gruplarına hizmet ettiğini ve köylüyü ezdiğini belirtti ve bunun *'sol'* bir uygulama olmadığını, SCF kurulduktan sonra CHF'nin kendini devletçi ilan ettiğini ve aslında önceki dönemde liberal politikalar izlediğini iddia ediyordu.

SCF, idare ve yönetim gibi konularda da çeşitli eleştirilerde bulundu. *Emeklilik Maaş Kanunu* ve *Barem Kanunu* ile yüksek emekli maaşı alan memur ve mebusların

503 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 21, Devre 3, İçtima 3, İnikat 84, Celse 1, s.40, Celse 2, s. 60-61, (2.10.1930).
504 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 21, Devre 3, İçtima 3, İnikat 84, Celse 2, s. 61, (2.10.1930).
505 Tartışma için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 21, Devre 3, İçtima 3, İnikat 84, Celse 2, s. 59-61, (2.10.1930).
506 Fethi Bey'in eleştirileri ve Maliye Vekili Şükrü Saracoğlu'nun yanıtları için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 21, Devre 3, İçtima 3, İnikat 82, Celse 1, s. 11-15, (25.09.1930).
507 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 21, Devre 3, İçtima 3, İnikat 82, Celse 1, s. 13, (25.09.1930).
508 Çetin Yetkin, *age,* s. 144-147. İngiliz The Times gazetesinin Türkiye muhabirliğini (1906-1939) yapan Philip Perceval Graves, "SCF Olayını" milliyetçiler ile liberaller arasındaki bir mesele olarak değerlendirmiştir. The Times, gelişmeleri Jön Türkler dönemindeki siyasetin yeniden sahnelenmesi olarak yorumlarken CHF'nin eski dönemin İTP'si; SCF'nin ise liberallerin (Ahrar ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası) rolünü oynadığını söylüyordu. Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatmagül Berktay (Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 198-203.

aylıkları için yoksul halka yüklenildiğini ayrıca *Belediye Kanunu* ile belediye başkanlarının halkın seçimiyle değil atama yoluyla göreve gelmesinin anayasaya aykırı olduğu ifade ediliyordu. Mahkemelerin hızlı çalışmaması eleştirisine Türk adliyesinin dünyanın en süratli müessesesi olduğu yanıtını veren Adliye Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, Kayseri'de şöyle dedi:

> "CHF'nin bir can borcu müstesna olmak üzere Allah'a bile verecek hesabı yoktur. Yalnız Türk milletine hesapları vardır."[509]

Fethi Bey, Adliye Vekiline yanıt olarak şöyle dedi:

> "Can borcundan başka kimseye, hatta Allah'a bile verilecek hesabı olmadığını söylüyor. Bu sözleri söylerken anlaşılan muhterem vekil cumhuriyet idaresinde yaşadığını unutmuş ve kendisini bir diktatör farz etmiştir… Kendileri bu işler hakkında Millet Meclisinde hesap vermekle mükelleftir."[510]

SCF-CHF mücadelesi, SCF'nin iktidara aday olduğunu belirtmesi ve belediye seçimleri ile daha da şiddetlendi. 1930 belediye seçimleri, ekim ayında illere göre farklı tarihlerde yapıldı. Fethi Bey, partisinin henüz tüm illerde teşkilatlanmasını tamamlamadan seçime girmelerini, tek dereceli seçimi ve kadınların da seçime girmek istemelerini gerekçeleriyle açıkladı.[511] SCF, teşkilatının bulunduğu illerden İstanbul'da 117, İzmir'de 77, Adana'da 30 adayla seçime girdi; adayların çoğunluğu emekli memur, tüccar, sanayici, serbest meslek erbabı ve çiftçilerden oluşuyordu.[512] SCF, İstanbul'da 13 azınlık mensubu ile 8 kadın adayı da seçimlere dâhil etti ancak CHF yanlısı gazeteler, aday gösterilen gayrimüslim azınlıktan bazı isimler hakkında bu kişilerin şaibeli olduğuyla ilgili haberler yaptı ve SCF yıpratılmaya çalışıldı.[513] SCF lideri Fethi Bey azınlık adayları hakkında şunları söyledi:

> "Cumhuriyet, herkesin hakkına riayetle mümkündür. Memleketimizde bulunan ekalliyetler pek ehemmiyetsizdir. Fırkamız, İstanbul'da bunların belediye işlerinde temsil olunmaları hakkını kabul etmeği, cumhuriyet esaslarına karşı sadakat bilmiştir."[514]

---

509 Vakit, 25 Ağustos, 1930.
510 Vakit, 25 Ağustos 1930.
511 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 509-510.
512 Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, s. 184-187.
513 Örneğin SCF adaylarından Rum Orfanidis Efendinin milli mücadelede Yunanlar için çalıştığı iddia edildi, Pantazidis Efendinin ise Robert Kolej öğrencilik yıllarında yatakhanede başucunda Yunan bayrağı ile yattığı ve 'Megalo İdeacı' olduğu ileri sürülüyordu. Vakit, 14-17 Teşrinievvel 1930. Ayrıca, Halepliođlu Yuvan Efendi'nin İstanbul'un müttefik kuvvetleri işgalinde kaldığı sürede bir Türkün tutuklanmasından sorumlu olduğu ancak İstanbul'un kurtuluşundan sonra yazıhanesini emanet edip ortadan kaybolduğu ifade edilerek şöyle deniyordu: "…Yuvan Efendinin, o zaman niçin ihtifaya (saklanmaya) lüzum gördüğü soruluyor?" "Yuvan Efendi Kimdir", Cumhuriyet, 11 Teşrinievvel 1930.
514 "Fethi Bey ve Ekalliyet Namzetleri", Cumhuriyet, 11 Teşrinievvel 1930. Azınlıkların SCF saflarında seçime girmesi, partinin liberal ideolojisiyle ve azınlıkların ticaret burjuvazisiyle olan yakın ilişkisiyle açıklanabilir.

Ekim ayındaki belediye seçim sonuçlarının resmi sonuçlarına göre SCF, 502 seçim çevresinden 31'inde seçimi kazandı. Parti, daha çok kıyı bölgelerinde, örneğin Ege'de İzmir ve Aydın'ın ilçe ve kazalarında, ayrıca Tekirdağ, Samsun ve Kırklareli gibi yerlerde de birkaç ilçede başarı elde etti.[515]

Seçimlerin beklenmedik bir çekişmeye sahne olması CHF taraftarı basını hiddetlendirmişti. Yunus Nadi, belediye seçimlerinin siyasi bir çekişmeye dönüşmesinden duyduğu rahatsızlığı bir makalesinde dile getirdi, Avrupa'da da benzer durumların yaşandığını ancak oradaki partilerin ne istediğini ve ne yapacağını bildiğini belirterek asıl meselenin siyasi münakaşa değil şehir ve kasabalarda yapılacak işler olduğunu ifade etti. Yunus Nadi, SCF'nin siyasetinin bile henüz tam olarak anlaşılmamışken şehir ve kasabaların yararına çalışmasının mümkün olmadığını iddia etti.[516]

SCF ise seçimlerde yolsuzluk yapıldığını iddia ederek tartışmayı bir soru önergesiyle meclise taşıdı. SCF'ye göre seçimler, ağır bir baskı ve yolsuzluk altında yapılmıştı, olayların sorumlusu olarak CHF, yerel yöneticiler ve kolluk kuvvetleri gösterildi. CHF'ye göreyse, SCF taraftarları seçim güvenliğini ihlal etmişti ve kolluk güçlerine çeşitli saldırılarda bulunmuştu. Meclisin açılışından hemen sonra SCF lideri Fethi Bey'in meclise verdiği soru önergesi, 6 Kasım tarihinde kabul edildi ve 15 Kasım tarihli meclis oturumunda tartışıldı. Fethi Bey, belediye seçimlerinde bazı yerlerde vatandaşların hükümet memurları tarafından oy vermesinin engellendiğini,[517] bazı şehir ve kasabaların halkının irtica,[518] komünistlik ve anarşi ithamlarıyla karşı karşıya

---

515 Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey, The Free Party and Its Aftermath*, E.J.Brill, Leiden, 1973, s. 115. İzmir'de CHF 14.624, SCF ise 9.950 oy aldı. Samsun'da SCF 3.312 oy alırken CHF 416 oy aldı ve Samsun, SCF'nin seçimi kazandığı tek büyük il oldu. Walter F. Weiker, *age*, s. 113, 123. Yetkin, Samsun'daki seçimlerde vali Kazım Paşa'nın (İnanç) seçimlerin dürüst ve adil bir ortamda gerçekleşmesi için gösterdiği çabanın etkili olduğunu belirtti. Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, s. 201. SCF, Kasım ayında kapatıldıktan sonra ise hemen eski düzene geçildi. Samsun'da seçimi kazanan Belediye Başkanının başkanlığı geçersiz sayıldı, Samsun Valisi, seçimlerde 'görevi kötüye kullanmak'tan dolayı 'Bakanlık emrine' alındı ve Mülkiye Teftiş Heyeti, seçimlerin geçersiz sayılması ve yenilenmesi için İçişleri Bakanlığı'na başvurdu. Hâkimiyet-i Milliye, 24 Kânunuevvel 1930. "Devlet Şurası Umumi Heyeti", SCF'nin kazanmış olduğu seçim çevrelerinde yasalara uyulmadığı gerekçesiyle seçim sonuçlarının geçersiz sayılmasına ve seçimlerin yenilenmesine karar verdi. Cumhuriyet, 28 Teşrinisani, 1930.

516 Yunus Nadi yazısının devamında şöyle demektedir: "…Şu belediye intihaplarımızın şekillerine bakarak insanın uydurma fırkaların amansız mücadelelerinden müteşekkil parlamentarizme harp ilan eden Sinyor Mussolini'ye hak vereceği gelir. Herhalde böyle yapan Mussolini akılsız bir adam değildir…" Yunus Nadi, "Belediye İntihabatı", Cumhuriyet, 9 Teşrinievvel 1930. 'Milli' bir siyaset takip eden CHF'nin programsız SCF tarafından eleştirildiğini belirten Yunus Nadi'nin benzer bir yazısı için bkz. Yunus Nadi, "Fırka Ciddi Esaslara İstinat Etmelidir", Cumhuriyet, 5 Teşrinievvel 1930.

517 Fethi Bey bazı yerlerde memurların, vatandaşa, "defterde ismin yok" diyerek vatandaşın oy kullanmasını engellediğini iddia etti. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 22, İçtima 4, İnikat 5, Celse 1, s. 16, (15.11.1930).

518 Fethi Bey irtica meselesi ile ilgili şunları söyledi: "…Bu irtica denilen hareket nasıl tecessüm etti? Halk, laik kanunları istemiyoruz, halifeyi istiyoruz mu dedi? Hayır, bin kere hayır. İrtica diye tavsif olunan bu hareket halkın reyini serbestçe ve istediği taraf lehine kullanmak istemesinden başka hiçbir suretle tecelli etmemiştir…" TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 22, İçtima 4, İnikat 5, Celse 1, s. 17, (15.11.1930).

kaldığını, bazı yerlerde ise seçime usulsüzlük ve hile[519] karıştırıldığını söyledi. Ayrıca seçimde görevli olan İçişleri memurları ve kolluk kuvvetlerinin görevlerini suiistimal ettiklerini ve taraflı davranarak belediye seçimlerini şaibe altında bıraktıklarını iddia etti.[520] Fethi Bey, bu iddiaları sıraladıktan sonra şöyle dedi:

> "…Esasen bu şerait altında memlekette bir siyasi hayat tesis edilemez. Karşı tarafa rey vermek isteyenler jandarma süngüsü ile mukabele görürse, memlekette siyasi fırkalar teşekkülüne cebren mümanaat ediliyor demektir. Bu cebri mümanaattan çıkan manayı bittabi çok geçmeden herkes anlayacaktır."[521]

Fethi bey, konuşmasının sonunda belediye seçimlerinin yenilenmesi gerektiğini belirtti. İddialara karşı başta Dâhiliye Vekili Şükrü (Kaya) Bey olmak üzere birçok CHF vekili yanıt verdi, iddiaların asılsız ve abartılı olduğunu söylediler. Şükrü Bey (Kaya) SCF hakkında şunları söyledi:

> "…SF teşkil edildiği sırada Fethi Bey bir seyahat yaptılar, bir takım tezahürat yaptılar, bir takım vakalar oldu. Bunu siyasi bir akidenin tezahürü telakki etmek çok güçtür. Serbest Fırkanın mevce mevce (dalga dalga) gafil propagandaları ve propagandacıları vardır. İzmir kordonunda polisi denize atan, Halk Fırkasını basan, Anadolu matbaasını tahrip eden adamların elbette gayeleri cumhuriyeti yükseltmek değil… Pek az zamanda hükümeti devirmek için yapılan bir harekettir…"[522]

Sonuç olarak, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya Bey, tartışmalardan sonra meclisten güvenoyu talep etti, 10 güvensizlik oyuna karşılık 214 oy ile meclis, hükümete güvenoyu verdi.[523] 15 Kasım tarihli meclis oturumu ve hükümetin güvenoyu almasından iki gün sonra SCF yöneticileri partiyi kapatma kararı aldı. CHF ile girişilen mücadelede gelinen son aşamada SCF, rejim düşmanlığı ile suçlandı ve partinin

---

519 "…Sonra defterde ismi varsa 'ismin yok' diye geri çevrilenlerin bilahare isimleri hizasına sahte imza veya parmak izi koyarak o isim hesabına müntehibin gıyabında rey attırılmıştır…" TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 22, İçtima 4, İnikat 5, Celse 1, s. 17, (15.11.1930).

520 Fethi Bey, özellikle Adana, Mersin, Konya, Eskişehir, Balıkesir, Çatalca, Silivri, Manisa, İzmir gibi yerlerde seçime yolsuzluk karıştırıldığını iddia etti. Örneğin Adana'da seçim kurulunun valiye verdiği mazbatada sandıktan 4730 oy pusulası çıkmış, defterde ise 4652 adet imza, mühür ya da parmak izi kaydı tespit edilmiştir. Aradaki 78 oy açıktan sandığa atılmış, imzasız ve mühürsüz oylar valinin ısrarıyla geçerli sayılmıştır. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 22, İçtima 4, İnikat 5, Celse 1, s. 18-19, (15.11.1930).

521 Fethi Bey, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya Bey'in kanunsuz hareketlerinin takbih edilmesini (kınanmasını) teklif ederek konuşmalarına son vermiştir. Fethi Bey ve Şükrü Kaya arasındaki seçim yolsuzluklarına dair tartışmalar için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 22, İçtima 4, İnikat 5, Celse 3, s. 44-74, (15.11.1930).

522 Şükrü Kaya'nın konuşması için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 22, İçtima 4, İnikat 5, Celse 3, s. 47-59, (15.11.1930). SCF lideri Fethi Bey'in seçimle ilgili ortaya attığı iddialara özellikle Antalya mebusu Rasih Bey, Afyon Mebusu Ali Bey ve İzmir mebusu Vasıf Bey de şiddetle karşı çıkmış ve soru önergesi hakkında mecliste birer konuşma yapmıştır. Konuşmalar için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 22, İçtima 4, İnikat 5, Celse 1-2-3, s. 25-74, (15.11.1930). Yunus Nadi, Fethi Bey'in CHF ve hükümetin kendisine taraftar olmayan herkesi mürteci saydığı ve fırkada inhisarcılar ile menfaatperestlerin bulunduğu iddiasına dayanarak mecliste propaganda yaptığını iddia etmiştir. Yunus Nadi, "Evvelki Günkü Meclis", Cumhuriyet, 17 Teşrinisani 1930.

523 Fethi Bey'in iddialarına yanıt olarak 15 Kasım tarihli meclis oturumunda CHF'den 18 kişi söz hakkı almıştır. Cumhuriyet, 15 Teşrinisani 1930.

Cumhurreisi Mustafa Kemal ile karşı karşıya gelme riski ortaya çıkmıştı. Öbür taraftan SCF, seçim sonuçlarıyla halk arasındaki gücünü kanıtlamıştı, iktidara aday olduğunu açıklamış, çıkarları CHF'den yana olanları SCF'ye karşı kenetlemiş, belediye seçimlerinin genel seçimlerin bir provası olarak düşünüldüğünde CHF'nin iktidarı kaybedebileceği endişesine kapılmasına neden olmuştu.[524] Tüm bu olgular ve aşağıda anlatılacak nedenlerle CHF, seçimleri ne pahasına olursa olsun kazanmak zorunda kalmış, bir başka ifadeyle kaybetmeyi göze alamamıştır. Zira Yetkin'e göre baskı ve yolsuzluk iddialarının bu gerçeklerle yakın bir ilişkisi vardı.[525] Dolayısıyla, SCF'nin kapatılmasının tahlili, Türkiye'de parlamenter demokrasinin geçirdiği aşamaları kavramak bakımından önemli bir yer işgal etmektedir.

2.7.4. SCF'nin Kapatılması

SCF Reisi Fethi Bey, 15 Kasım 1930 tarihli meclis oturumunda yaşanan tartışmaların ardından arkadaşlarıyla birlikte partisini kapatma kararı aldı. Kararın alınmasında 16 Kasım tarihinde Cumhurreisi Mustafa Kemal'in Fethi Bey'i ziyaret ederek *'Milli Blok'* düşüncesinin uygulanamayacağını ve kendisine bundan sonraki dönemde karşı karşıya mücadele edeceklerini bildirmesi etkili olmuştu.[526] Bunun üzerine Fethi Bey, arkadaşlarının fikrini de alarak partinin kapatılmasına karar verdi, Mustafa Kemal'e onaylatılan bir fesih beyannamesi[527] hazırlandı ve karar, Dâhiliye Vekâleti ve İstanbul Valiliğine bildirildi.[528]

---

524 Öz'e göre SCF'nin kısa sürede halkın desteğini kazanan bir parti haline gelmesi CHF iktidarının başarısızlığı olarak değerlendirilmelidir. SCF, sadece CHF'nin eksik ya da hatalarını gösteren parlamento içi bir parti değil, sosyal ve ekonomik düzenden hoşnutsuz kimselerin toplandığı ve desteklediği, parlamento dışında gelişen iktidar adayı bir 'kitle partisi' haline gelmişti. Öz, age, s. 107.

525 CHF, seçimlerde baskı ve yolsuzluk yapmasına rağmen SCF'ye ağır suçlamalarda bulunarak kamuoyunun dikkatini başka yöne çekmeye çalışmış, SCF'yi halkın ve yöneticilerin gözünde artık varlığına bile katlanılamaz bir partiye dönüştürmeye çalışmıştı. Çetin Yetkin, "Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı", s.200, 204.

526 'Milli Blok' fikri, Mustafa Kemal tarafından formüle edilmiş, SCF'nin, Gazinin tarafsızlığını bozmadan yaşatılabilmesi üzerine kurulmuştur. Buna göre, genel seçimlerde hem CHF hem de SCF mebus adaylarını Mustafa Kemal belirleyecek, böylece devimlere karşı olabilecek kimselerin seçilmemesi garanti altına alınmış olacak ve cumhurreisinin kendisi de partilerüstü kalmaya devam edecekti. Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, s. 523-526. Ancak iddialar, Gaziyi, Milli Blok fikrinin uygulanmasından CHF yönetiminin ve çevresinin vazgeçirdiği yönünde olmuştu. Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 522.

527 "Fethi Bey'in Fırka Teşkilatına Beyannamesi", Cumhuriyet, 18 Teşrinisani 1930. Yunus Nadi, Fethi Bey'in partiyi kurma ve kapatmada Gazi'yi kullandığını iddia etmiştir. Yunus Nadi, Fethi Bey'in, partiyi kurarken ve sonrasında Mustafa Kemal'in CHF'nin kurucusu olduğunu zaten bildiğini ifade ederek SCF liderinin bu nedenden dolayı partiyi kapatma gerekçesi sunmasını anlamsız bulmuştur. Yunus Nadi, Gazi Hazretlerinin CHF Reisi iken memlekette başka parti kurulamayacağı söylentilerinin de gerçekle bağdaşmadığını belirtmiş ve SCF'nin asıl kapanma nedeninin SCF'li vekillerin beceriksizliği olduğunu ifade etmiştir. Yunus Nadi, "Nasıl İnfisah Etti?", Cumhuriyet, 18 Teşrinisani 1930. SCF'nin programsızlığının kapanma nedenlerinden biri olduğu hakkındaki yazılar için bkz. Yunus Nadi, "Fırka İnfisahında Müsbet Taraf!", Cumhuriyet, 22 Teşrinisani 1930; Yunus Nadi, "Yeni Fırka Fesholundu Diye Kızmakta Haklı Mıyız?", Cumhuriyet, 23 Teşrinisani 1930. Reisicumhur Mustafa Kemal'in hem parti kurulurken hem de sonrasında CHF Reisi olduğunu defalarca ifade etmesine rağmen SCF lideri Fethi Bey'in fırkayı kapatma gerekçesi olarak Mustafa Kemal'le karşı karşıya gelmek olasılığını öne sürmesine bir başka eleştiri için bkz. Yunus Nadi, "Fesih Kararının Esbabı Mucibesi

SCF'nin, Ağustos-Kasım 1930 arasındaki öyküsün görece kısa olmasında iki temel faktör öne çıkmış gibi görünmekteydi. Bunlardan ilki kuşkusuz Cumhurreisi Mustafa Kemal'in her iki partiye karşı olan tarafsızlık söylemindeki değişiklik, yani zamanla CHF'den yana tavır koyması, ikincisi ise CHF'nin çeşitli nedenlerle SCF'yi bir muhalefet partisi olarak kabul edememesi hatta herhangi bir muhalefete bile tahammül göster(e)memesidir.

İlk nedenin uzunca bir açıklamaya ihtiyacı yok gibi durmaktadır. Çünkü 1930 yılında, beş yıllık bir aranın ardından iki partili demokrasiyi yeniden deneme fikri Mustafa Kemal tarafından uygulamaya konulmuş, bu fikrin rafa kaldırılması ya da tamamen ortadan kaldırılması da yine onun iradesiyle gerçekleşmişti. Ancak Mustafa Kemal'in her iki parti karşısındaki tarafsız tutumunun değişmesinde CHF çevrelerinin etkili olduğunu da belirtmek gerekir. Çünkü SCF, kurulduktan kısa bir süre sonra halkın gözünde sadece Fethi Bey'in partisi olarak değil aynı zamanda Gazi'nin partisi olarak da algılanmış, CHF yöneticileri ve basını bu durumdan iktidarı kaybedebilecekleri endişesiyle rahatsız olmuştu. Dolayısıyla, CHF çevreleri Mustafa Kemal'in yansız tutumunu değiştirmek için yoğun bir çaba sarf etmişti. Bu yöndeki ilk gelişme Yunus Nadi'nin gazetesinde Mustafa Kemal'e yönelik açık bir mektup yayınlayarak SCF'nin kurulmasından bu yana kamuoyunda oluşturulan kendisinin SCF'yi desteklediği yolundaki iddiaları yanıtlamasını istemesi olmuştu. Ertesi gün Cumhuriyet gazetesinde Yunus Nadi'ye yanıt olarak yayınlanan mektupta Cumhurreisi Mustafa Kemal şöyle dedi:

> "…Hakikati hali bir daha ifade ve tasrih edeyim: Ben, Cumhuriyet Halk Fırkasının umumi reisiyim. Cumhuriyet Halk Fırkası, Anadolu'ya ilk ayak bastığım andan itibaren teşekkül edip benimle çalışan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin mevludidir. Bu teşekküle tarihen bağlıyım. Bu bağı çözmek için hiçbir sebep ve icap yoktur ve olamaz. Resmi vazifemin hitamında Cumhuriyet Halk Fırkasının başında fiilen çalışacağım. Bu noktada

---

Çürüktür", Cumhuriyet, 20 Teşrinisani 1930. Ayrıca bkz. Yunus Nadi, "SCF Niçin Yaşamadı?", Cumhuriyet, 21 Teşrinisani 1930.

528 Cumhuriyet'in haberine göre SCF Merkez Heyeti, yaptıkları toplantıyla feshi kararı almış ve bu kararlarını 16 Kasım akşamı Reisicumhur Mustafa Kemal'e sonra da hükümete bildirmişler, ardından meclise gelerek durumu fırka azasına izah etmişler ve bir fesih beyannamesi hazırlamışlardır. İlginç olarak, gazetenin haberine göre İstanbul'da bulunan SCF mebusları Mehmet Emin Bey ile Süreyya İlmen Paşa fesih kararından habersizdir. Hatta gazetecilerin sorularına Süreyya İlmen Paşa şöyle yanıt vermiştir: " Bana henüz bu yolda tebligat yapılmadı. Esasen son günlerde rahatsız bulunduğumdan fırka işleriyle meşgul olmuyordum. Zaten fırka ile pek de alakadar değilim. Fırkayı eğer lağvetmişlerse ne yapalım…". Cumhuriyet, 18 Teşrinisani 1930. Ayrıca gazete, SCF Merkez Heyeti üyeleri arasında bir süredir uyumsuzluk olduğu, başarı sağlamanın zorlaştığı anlaşıldığında Fethi Bey'in blok fikrini ortaya attığı ancak bu da yürümeyince fesih kararı alındığını iddia etmiştir. Gazetede SCF'nin parasızlık yüzünden taşra teşkilatını lağvetmeye ve fırkayı dağıtmaya karar verdiğine dair de bir değerlendirme yapılmıştır. Cumhuriyet, 17 Teşrinisani 1930.

tereddüde mahal yoktur. Benim bu esasi vaziyetim, bir sene nihayetinde hitam bulacak olan bugünkü muvakkat resmi vazifemin bana tahmil ettiği bitaraflığı ihlal edemez..."[529]

Yayınlanan mektupla birlikte Mustafa Kemal, Cumhurreisi sıfatıyla tarafsızlığını koruduğunu belirtiyor ancak kendisinin CHF Reisi olduğunu kamuoyuna hatırlatıyordu. Eylül ayında özellikle Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yayınlanan makaleler yoluyla da Mustafa Kemal'in tarafsız tutumunu değiştirmeye yönelik çağrılar yapıldı. SCF'yi destekleyen Yarın gazetesinde Arif Oruç,[530] CHF'nin çağrılarına karşı taraftan yanıtlar vermeye çalıştı ve Gazi'yi, CHF'nin tutumundan dolayı iktidarı yeniden ele almaya çağırarak ülkeyi yeniden kurtarması gerektiği yönünde yazılar yazdı.[531] Ancak Mustafa Kemal, önceki mektubunda söylediklerini tekrarladı ve Arif Oruç'un yazılarından rahatsız olduğunu dile getirerek yeni bir mektup yayınladı ve tarafını bir kez daha belirtti.[532]

Sonuç olarak Cumhurreisi Mustafa Kemal, SCF'nin doğrudan kapatılmasına yönelik bir talimat vermemişti ancak her iki parti karşısında en başta açıkladığı tarafsız tutum, CHF Umumi Reisi olduğunu hatırlattığı mektup ile hızla değişti ve SCF, bu durumda ülkenin kurucusu ve tartışmasız en prestijli devlet adamına karşı siyaset yapma tehlikesi belirdiği için yöneticileri tarafından kapatıldı.[533]

SCF'nin kapatılmasındaki ikinci neden, CHF'nin bir muhalefet partisine ya da daha geniş ifadeyle bir muhalefete tahammül göster(e)memesidir. SCF vekillerinin iktidar için mücadele edeceklerine dair beyanatları, bazı yerlerde geniş halk kitlelerinin SCF'ye destek vermesi ve belediye seçimlerinde elde edilen başarı CHF'nin bir genel seçimde iktidarı kaybedebileceği endişesine kapılmasına neden olmuştu. Dolayısıyla CHF mebusları, asker-sivil bürokrasi ve aydın kesim SCF muhalefetini olumsuz karşıladı ve SCF'yi giderek kendi yaşamsal çıkarlarına aykırı buldu. İktidarının tehlikede olduğunu gördüğünde, hükümet, polis, ordu, yargı organları, bürokrasi gibi

529 Gazi Mustafa Kemal, Cumhuriyet, 10 Eylül 1930.

530 Yurt içinde ve dışında CHP yönetimine karşı örgütsüz muhalefet edenlerden biri de Arif Oruç'tur. 150'liklerden olmayan Oruç, "Yarın" gazetesini (1929-31,1946) çıkarmış, ayrıca Son Posta ve Tasvir'de "Ayhan" takma adıyla edebi-tarihi tefrikalar yazmıştır. Oruç, Türkiye'deki rejimi diktatörlük olarak tanımlamış, ekonomik sıkıntıları dile getirmiş, mali politikaları, seçimleri ve seçim sistemini eleştirerek iki dereceli sistemi "tayin oyudur, intihap değildir; listeyi diktatör hazırlamakta ve müntehipler de evet demektedir" diyerek eleştirmiştir. Arif Oruç hakkında bilgi için bkz. Mete Tunçay, *TC'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, s. 140; Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi,* s. 106.

531 Arif Oruç'un yazıları için bkz. Arif Oruç, "Başvekâlet", Yarın, 24 Eylül 1930; "Gazi Hazretleri", Yarın, 25 Eylül 1930 ve "Millet Büyük Adamı Bekliyor", Yarın, 16 Teşrinievvel 1930.

532 Akşam, 26 Eylül 1930.

533 Oysa Mustafa Kemal SCF kapatılmadan 16 gün önce, 1 Kasım 1930'da, Üçüncü TBMM'nin dördüncü çalışma yılının açılış konuşmasında yeni fırka ve belediye seçimlerindeki rekabetin siyasetin gelişimi bakımından önemine değinmiş, fırkaların cumhuriyet esası üzerine çalışmalarının devam etmesi gerektiğini belirtmişti. Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 22, Devre 3, İçtima 4, İnikat 1, Celse 1, s. 3. (1.11.1930).

baskı araçlarına; basın, edebiyat gibi ideolojik araçlara sahip olan CHF, SCF'ye karşı mücadelesinde tüm güçlerini seferber etmişti. İzmir Olaylarında polis, asker, mülki amir ve yargı kurumlarının SCF ve taraftarlarına karşı tutumu, CHF vekili yazarların kendi gazetelerindeki yazıları ve kamuoyunda yaratılmaya çalışılan *gerici-mürteci* damgası SCF'nin kapanmasında önemli bir rol oynadı.

CHF'nin SCF muhalefetine karşı kullandığı ve hem resmi tarih yazımının hem de çeşitli yazarların işlediği bir konu olan SCF-gericilik ilişkisi partinin kapanmasında önemli bir etkiye sahip olmuştu. Buna göre, devrim karşıtları ve gerici çevreler kısa bir süre içinde SCF etrafında toplanmış, SCF'yi bir fırsat olarak görerek rejim karşısında yer almış ve faaliyet göstermişlerdi.[534] CHF fiili başkanı İsmet Paşa da SCF'nin kapatılmasını irtica-gericilik tehlikesinin ortaya çıkmasına bağlamış ve bu anlayışın uzantısı olarak Türkiye'deki siyasal-toplumsal yapının çok partili demokratik düzen için henüz elverişli olmadığı, devrimlerin henüz yerleşmeden partinin siyasal mücadeleye katıldığı, kısaca, halkın henüz demokrasiye hazır olmadığı düşüncesi yaygın olarak savunulmuştur.[535] Ancak SCF'nin kurucularının bizzat Mustafa Kemal tarafından seçilmiş olması, hemen hepsinin her fırsatta ilerici, devrimci, cumhuriyetçi, laik olduklarını vurgulamaları SCF-gericilik ilişkisinin gerçekçi bir temele oturmadığını göstermektedir. Aslında CHF, Latin harfleri, şapka, hukuk gibi devrimleri gerçekleştiren bir parti olarak sürekli devrimcilikle birlikte düşünülmüş, SCF'yi destekleyen taban kendisine karşı çıktığında, bu gruplar devrime karşı olan kimseler olarak gösterilmeye çalışılmıştı.[536] Yetkin, SCF tabanının çeşitliliğinden dolayı devrim karşıtlarının partiye sızmış olabileceğinin kabul edilmesi gerektiğini ancak, organize, eylemli ve kitlesel bir gericilik faaliyetinin olmadığını ifade etmektedir. Gerici unsurların, varlıklarına rağmen partinin kapatılmasını gerektirecek ölçüde partiye egemen olmadıklarını ve bunun kanıtının olmadığını belirtmektedir.[537]

---

534 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Boğaç Babür Turna, 3. Edisyon, 4. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2010, s.275; Donald Webster, age, s.109; Ahmet Yücekök, Türkiye'de Din ve Siyaset, Gerçek Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1976, s. 84-85.

535 İsmet İnönü, demecinde partinin kapatılmasını gericilik/irtica tehlikesi ile ilişkilendirdi. Abdi İpekçi, "Atatürk'ün Demokrasi Tecrübesi", Milliyet, (Yazı Dizisi) 18 Kasım-30 Kasım 1961. CHF üçüncü kongresinde konuşan Mustafa Kemal, SCF'nin kapatılma gerekçelerinden birisi olarak irticai hareketlerin ortamdan yararlanmasının önüne geçmek olduğunu söyledi. "Fırka Umumi Riyaset Beyannamesi", Hâkimiyet-i Milliye, 11 Mayıs 1931.

536 Yetkin'in değerlendirmesine göre, 1923-1930 arasında CHF'nin ekonomik politikası halkın yoksulluğuna çözüm bulamamış, halk, sorunlarının çözümü için SCF'ye yöneldiğinde ise CHF tarafından gerici-mürteci olarak görülmüştür. Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, s.236-237.

537 Akhisar gibi yerlerde irticai olayların çıkmasının tüm partiye 'mürteci' damgası vurulmasına haklı bir gerekçe oluşturmayacağını belirten Yetkin, parti kurucularının hayatları boyunca irtica ile ilişkilerinin olmadığını ifade etmiştir. Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, s.236-239. Koptagel, Atatürk'ün çok partili bir idare istediğini ancak irticaya fırsat verilmemesi için bu düşüncesini ertelediğini söylüyordu. Koptagel'e göre SCF

Sonuç olarak SCF deneyi, yine de başarıya ulaşmamış bir Atatürk devrimidir. Ancak bu başarısızlıkta, yaygın kanının aksine, SCF değil daha çok CHF sorumluluk sahibi gibi durmaktadır. Çağdaşlaşmanın koşullarından olan çok partili demokratik düzen, yani kişinin politik yaşamında tercih yapabileceği en az iki alternatif siyasal partinin varlığı, CHF'nin SCF'nin kapatılmasında oynadığı rol ile gerçekleşmemişti. Bu durumda, demokrasi başarısız olmuş ve bir anlamda CHF, çağdaşlaşma yolunda 'gerici' bir adım atmıştı. Yetkin, nasıl diğer devrimler için *'vakit henüz erkendir'* söylemi kullanılmıyorsa, SCF'nin yaşaması için de kullanılamayacağını belirtiyor, birden fazla partiye sahip siyasal yaşamın Batılılaşmanın bir parçası olduğunu ve böyle görülmesi gerektiğini ancak görülemediğini ifade ediyor.[538] Sonuç olarak toplumu/devleti yöneten elit kesimin siyasal-ekonomik çıkarlarına aykırı bir programa sahip olması ve haliyle iktidar iddiası, SCF'nin kısa süren hikâyesinin görünen yüzüdür. Görünmeyen ve derin olan şey ise, CHF iktidarı ve bağlantılı çıkar gruplarının demokratik düzeni özümseyememesi ve tek parti yönetimini sürdürmek istemeleridir.

2.7.5. Gerici Bir Ayaklanmanın İktidarın Otoriterleşmesine Katkısı Bakımından Menemen Olayı

Siyasi iktidar, çok partili siyasal düzeni, muhalif bir partiyi, onu destekleyen bir basını ve serbest eleştiri ortamını, kısaca çoğulcu bir demokrasiyi devrim için tehlikeli bulmuştu. SCF kapandıktan sonra, İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar bir daha böyle bir ortama izin verilmedi. Hatta SCF'nin kapatılmasının hemen ertesinde aslında parti ile doğrudan ilişkisi olmayan bir olay nedeniyle çoğulcu, liberal ve demokratik bir ortamın ne kadar tehlikeli olabileceğine dair bir anti-propaganda bile yapıldı.

Bu olay, Aralık ayının son günlerinde İzmir'in Menemen ilçesinde ortaya çıkan gerici bir ayaklanmaydı. Dönemin basınına göre ayaklanmayı gerçekleştiren radikal İslamcılar, son dönemde hükümete karşı yapılan eleştirilerden cesaret alarak cumhuriyet rejimi, inkılap ve hükümet icraatları hakkında sözler söylemiş ve irtica propagandası yapmıştı. Kısa bir süre sonra *Menemen Olayı*[539] olarak bilinen bir isyan girişiminde

---

deneyi başarılı olsaydı Atatürk partilerüstü bir cumhurbaşkanı olarak kalacaktı. Hüsnü Hamit Koptagel, "Atatürk ve Demokrasi", Vatan, 10 Kasım 1946.

538 SCF'yi destekleyen halk yığınlarının aslında devrimin başarısı sayılması gerektiğini belirten Yetkin, 'erken' söyleminin devrimci değil evrimci bir görüş olduğunun altını çizmiştir. Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı,* s.243.

539 Olayı gerçekleştiren kişiler Manisa'nın çeşitli mahallelerindendi. Habere göre Nakşibendi Şeyhi Derviş Mehmed'in önderliğinde Şamdan Mehmed, Hacı Topuz oğlu Mehmed, Süleyman Sırrı, Murtaza oğlu Hasan, Ali oğlu Hasan'dan oluşan ve yaşları 19-20 civarında olan altı kişilik bir grup Manisa'da bir tekke kurup şeriat propagandası yapıyordu ve bir süre sonra da harekete geçmek maksadıyla uygun gördükleri Menemen bölgesine gitmişlerdi. Burada bir camiye girip sabah namazından çıkan cemaate ve çevredekilere camiden aldıkları 'İnna

bulunan radikal İslamcı-gerici grup İzmir-Menemen bölgesinde 'şeriat isteriz' diyerek bir ayaklanma çıkarmaya çalıştı ancak başarısız oldu. Menemen Olayı, kapatılan Serbest Cumhuriyet Fırkası ile ilişkilendirildi ve iktidara, hak ve özgürlüklerin bazı gruplar tarafından kolaylıkla istismar edilebileceğini gösteren bir kanıt sundu.[540] Bundan sonra isyan, gerici dar bir grubun münferit bir kalkışması olarak değil, siyasal-toplumsal örgütlenmenin basın özgürlüğü ile birleştiğinde cumhuriyet ve devrimi tehlikeye düşüren bir olaya dönüşebileceği temelinde değerlendirildi. Yunus Nadi, olayın, daha önce yaşanan *31 Mart Hadisesi* ve *Şeyh Sait İsyanı* ile olan benzerliğine dikkat çekerek basın özgürlüğünün suistimal edilmesinin bu olaylardaki payına işaret ediyordu.[541] Hükümet, radikal İslamcı-gerici grupların içinde bulunduğu olayın geniş bir tabanda araştırılması gerektiğini düşünüyordu. Ülkede, radikal dinci gruplar hakkında tahkikat yapılırken diğer taraftan kapatılan SCF'nin ve basın özgürlüğünün olaylarda payının olduğuna dair iddialar basında sıkça gündemi meşgul ediyordu.[542]

Olayın gerçekleştiği Menemen ile Manisa ve Balıkesir ilinde 1 ay süre ile Örfi İdare (sıkıyönetim) ilan edildi. Tutuklananlar Divan-ı Harb'de yargılandı ve olayda ihmali görülen memurlar çeşitli cezalara çarptırıldı.[543] Hükümet, CHF kadroları ve ana

---

Fetehnaleke' yazan bayrağı göstererek 'Şeriat isteyelim' çağrısında bulundular. Olayı öğrenen yetkililer olay yerine zabit Kubilay Bey'in (İzmir'de öğretmenlik yapan ve o dönemde ihtiyat zabiti olarak askerlik yapan) önderliğinde bir jandarma birliği göndermiş ancak zabit Kubilay olay yerine daha erken vararak isyancılara nasihatte bulunmaya çalışmıştı. Ancak isyancılar Kubilay'a ateş ederek onu yaralamış ve içlerinden biri yaralı Kubilay'ın kafasını keserek ellerindeki bayrağın ucuna geçirmişti. Bu sırada olay yerine ulaşan jandarma ile isyancılar arasında çıkan çatışmada bir bekçi ile isyancılardan Derviş Mehmed ve bir kaçı öldü, bazıları yakalandı ve iki isyancı da kaçmayı başardı. Olaydan hemen sonra İzmir Vali Muavini Saip Bey ve yetkililer olay yerinde incelemeler yaptı ve adli yetkililerin tahkikatı sonucu 25 kişi olayla ilişkilendirilerek tutuklandı. Cumhuriyet, 25 Kânunuevvel 1930. Ocak ayında olayla ilgili tutuklananların sayısı 200'ü buldu. Cumhuriyet, 3 Kânunusani 1931.

540 Hadisede yaralanan isyancılardan biri, ifadesinde Menemen'de belediye seçimlerini kazanan Serbest Fırka'dan cesaret alarak olay için en uygun yerin orası olduğuna karar verdiklerini belirtmişti. Cumhuriyet, 27 Kânunuevvel 1930. Bu ifade, CHF iktidarına, SCF ve çoğulcu bir ortama karşı basın yoluyla anti-propaganda yapma fırsatı tanıdı.

541 Yunus Nadi, ayrıca matbuat hürriyeti adı altında hükümete yapılan eleştirilerin dozunun son zamanlarda çok artmış olmasının bu olayı tetiklediğini belirterek kapatılan SCF yöneticilerinin sorumsuz davranış ve açıklamalarının da olayın çıkmasında payı olduğunu ifade etmişti. "Şeriat isteriz!" davasının ise aslında yenilik istemeyiz demek olan bir yeniçeri geleneği olduğunu belirten Nadi, dinin ortadan kaldırılmadığını, yenilik olarak, din işlerini vicdani bir mesele olarak gören laik kanunların getirildiğini ifade etti. Yunus Nadi, "Menemen'deki İrticai Hareket", Cumhuriyet, 26 Kânunuevvel 1930. Ayrıca bkz. Yunus Nadi, "İkisinin Ortası", Cumhuriyet, 3 Kânunusani 1931.

542 Akşam gazetesi, olayı soruşturan Dâhiliye Vekâleti yetkililerinin Fethi Bey'in fırkasını kurarken Manisa'da bir tekkeyi ziyarette bulunmasını ve Balıkesir'de SCF lehine yapılan propagandaları hata olarak değerlendirmesini haber yaptı. Akşam, 25 Kânunuevvel 1930. Tutuklananlardan biri olan Balıkesir'deki Nakşibendi Şeyhi Halil'in, SCF lideri Fethi Bey'in Batı Anadolu gezisi sırasında Balıkesir'de evinde misafir olduğu kişi olduğu hakkında haberler yapıldı. Bkz. Cumhuriyet, 28 Kânunuevvel 1930. Ayrıca Yunus Nadi, olayın dini ve irticai görünümlü bir rejim karşıtlığı olduğunu ifade ediyor ve soruşturmanın İstanbul gibi yerleri de içine alarak genişletilmesi gerektiğini savunuyordu. Yunus Nadi, "Mürettep Bir İrtica Karşısındayız!", Cumhuriyet, 28 Kânunuevvel 1930.

543 İsyan bölgesinde 30 Aralık 1930 tarihinde Örfi İdare ilan edildi, 2 Ocak 1931'de Menemen'de Divanı Harp kuruldu ve birkaç gün sonra yargılamalar başladı. Bölgede, Örfi İdare Reisi olarak Fahrettin Paşa, Harp Divanı Reisi olarak (Muğlalı) Mustafa Paşa ve Divanı Harp Müddeiumumisi (savcı) olarak da Hidayet Bey görev yaptı. 7 Ocak'ta Örfi İdare hakkında ikinci bir kararname çıkarıldı, buna göre bölgedeki mülki memurların görevleri askeri memurlara devredildi. Bkz. Cumhuriyet, 8 Kânunusani 1931. Örfi İdare, 28 Ocak'ta Şubat sonuna kadar,

akım gazeteler, Takrir-i Sükûn Kanunu sonrasında yaşanan hürriyet ortamının bazı çevreler tarafından kötüye kullanıldığını dolayısıyla Menemen Olayı'nın sadece irticai değil aynı zamanda siyasi bir olay olduğunu iddia ediyordu.[544]

Şubat sonunda da 1 hafta daha uzatıldı. Sıkıyönetim, Balıkesir ve Manisa'da 1 Mart'ta, Menemen'de 7 Mart'ta kaldırıldı. Divanı Harp'te ise 122 zanlı Türk Ceza Kanunu'nun 146. ve 151.maddelerince yargılandı, idam ve hapis cezaları içeren 149.madde ile de müddeiumumilik tarafından cezalandırılmaları talep edildi. Yargılamalar sonunda tahliye edilmeyen 78 kişiden 37'si idama 41'i ise çeşitli hapis cezalarına çarptırıldı. Menemen Divan-ı Harb-i Örfisinin kararları, Adliye Encümeni'nde incelendi ve bazı değişikliklerle (yaş sınırı nedeniyle 6 kişi ve diğer nedenlerle 2 kişinin cezaları hapse çevrildi) 29 hükümlünün idam mazbataları TBMM'de tasdik edildi. 28 mahkûm (mahkûmlardan biri kaçmıştı ve 17 Şubat'ta yakalandı), 3 Şubat 1931 tarihinde Menemen'in çeşitli bölgelerinde sabahın erken saatlerinde idam edildi, cesetleri ise bir süre bulundukları yerde asılı kaldıktan sonra kaldırıldı. Hatta İstasyondaki grubun cesetleri öğlen saat 12.00'a kadar asılı bırakıldı. Cumhuriyet, 4 Şubat 1931. Divanı Harp, Şubat ayında olayla ilgisi olduğu düşünülen bazı yerel askeri ve mülki memurları da yargıladı.

544 Özellikle, isyancıların, cumhuriyet ve inkılabı devirmek gibi bir ajandası olduğu üzerinde durulmuştu. Başvekil İsmet Bey, basına verdiği nutukta hürriyetin sınırının aşıldığını ancak son otuz yıldır yaşanan olaylarda edinilen tecrübelere dayanarak hürriyetin sınırlandırılmasının da sakıncaları olduğunu belirtti, sorunun, zaman, tecrübe ve kanunları işleterek çözülmesi gerektiğini söyledi. Cumhuriyet, 3 Kânunusani 1931.

3. BÖLÜM

CHF'NİN PARTİ DEVLETİ İKTİDARININ KURUMSALLAŞMASI (1931-1945)

Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) kapatıldıktan sonraki onbeş yıl boyunca Türkiye'de çok-partili bir rejim denemesi ya da bir muhalefet partisi kurma girişimi olmadı. Bu dönem boyunca tek parti olarak iktidarda bulunan Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF), kendini, devletin ve toplumun çağdaşlaşmasından sorumlu bir örgüt olarak kabul etti. CHF, bu anlayışla, 1931 yılından sonra tüm ulusu temsil eden, *'çağdaş uygarlık düzeyine'* ulaşmada tüm koşul ve yetkilere sahip ve bunun için herhangi bir siyasal parti ya da sosyal kuruluşu gerekli görmeyip bunları teker teker ortadan kaldıran dev bir yapıya dönüştü.[545] Tunçay'ın da belirttiği gibi, 1931-1945 arasında CHP tek-parti yönetimi, Avrupa'daki muadillerine kısmen benzeyen totaliter eğilimli bir partiye dönüştü. Bu bölümde, bu eğilimin siyasal alandaki yansımaları olan 1931 seçimlerine ve parti kurmaylarıyla aydınların Kemalist ideolojiyi oluşturma çabalarına değinilecek, ardından giriş kısmında belirttiğimiz CHP'nin sınırlı plüralizme son verdiği uygulamalar olan basının denetlenmesi, Halkevlerinin kurulması, üniversite reformu ve tarih-dil tezleri analiz edilecektir. Sonraki aşamada tek-partinin kurumsallaşma çabaları olan dördüncü kurultay ve parti-devlet bütünleşmesi ile bunun anayasaya yansıması ele alınacaktır. Bölümün son konusu ise Atatürk'ün ölümünün ardından İnönü'nün cumhurbaşkanlığı ve bu dönemde CHP'nin İkinci Dünya Savaşı koşullarının da etkisiyle ekonomik-toplumsal alanda otoriter yapılanmasını nasıl sürdürdüğü analiz edilecektir.

3.1. Siyasal Alanda CHF Hegemonyası

1930 yılının son aylarında yaşanan gelişmeler nedeniyle CHF yöneticileri izledikleri politika ve geçmiş hakkında bir özdeğerlendirme yaptı ve partinin 1930'lu yıllarda siyasal, ekonomik ve toplumsal alanlarda izleyeceği rota şekillenmeye başladı. Cumhurreisi Mustafa Kemal, SCF kapandıktan hemen sonra, kasım ayında, CHF'li

[545] Tunçay'a göre Türkiye'de siyasal rejim, 1923-31 ve 1931-45 dönemlerinde iki farklı nitelik gösterir. İkinci dönemde CHF, totaliter bir modele göre şekil almaya başlamıştır. Bunun ilk belirtisi de parti politikalarının katı bir teorisyenliğini yapmaya çalışan Recep Bey'in (Peker) 1931 seçimleri ve Kongresi öncesi CHF Genel Sekreterliğine getirilmesidir. Tunçay, age, s.318. Recep Bey (Peker), etkin bir genel sekreter olmuş, tek-partinin devletçilik ideolojisi üzerine kendi yorumlarını CHF örgütüne ve bütün memlekete benimsetmeye çalışmıştır.

vekiller ve gazetecilerden oluşan bir heyetle birlikte temas ve gözlemlerde bulunmak amacıyla yurt çapında bir geziye çıktı ve toplumun nabzını yakından ölçmeye çalıştı.[546] Mustafa Kemal, gezi kapsamında Trabzon'da yaptığı açıklamada son aylarda yaşananlara değindi ve CHF'yle olan bağının kuvvetli olduğunu *"Bidayetten beri beraber çalıştık, nihayete kadar hep beraber çalışacağız"* diyerek tekrar dile getirdi. SCF'nin fikir münakaşası yerine basit bir hissiyatın mücadelesini yürüttüğünü söyledi. Bundan sonraki dönemde, CHF ve hükümete karşı olan örgütlenmelere ya da bir muhalefet partisine kolaylıkla izin verilmeyeceğine dair ilk işaretler de burada verilmiş oldu. Zira Mustafa Kemal, SCF muhalefeti sonrası CHF'nin üzerine düşen görevleri şöyle açıklıyordu:

> "Karşımızda birçok fırkalar varmış gibi her gün daha büyük bir faaliyetle çalışmak, fikirlerimizi halk kütlelerinin içine yaymak ve köylere kadar götürmek mecburiyetindeyiz… Tasavvur ve faaliyetlerimizde bu kadar hassas ve müteyakkız bulunmak sureti ile muhalifsiz bir fırkanın mahzurlarını bertaraf etmiş oluruz…"[547]

Çok partili sistemin *'başarısız'* olduğunu iddia eden iktidar, herhangi bir partinin yeniden siyasal bir faaliyete giremeyeceğini çeşitli söylem ve propagandalarla kitlelerin zihnine yerleştirmeye çalışıyordu. Artık yeni dönemde tek partili yönetimin meşrulaştırılması çabaları hız kazanacaktı.[548] Çünkü SCF 'deneyi', iktidar çevresinde bir travma yaratmıştı, zira CHF'nin *'hâkim parti'* iddiası, yani partinin tüm halkı kapsadığı iddiası önemli ölçüde sarsılmıştı.[549] Bundan sonra CHF, tek-parti yönetiminin meşruluğunu sağlayacak bir ideoloji arayışına girdi ve parti örgütünü, SCF eleştirilerini de dikkate alarak yenilemeye çalıştı.[550] Daha sonra *'Kemalizm'* olarak tanımlanacak bu

---

546 Mustafa Kemal'e Recep Bey (Peker), Nuri Bey (Conker-Kütahya), Kılıç Ali, Salih Bozok, Şükrü Kaya ile gazeteciler Ruşen Eşref, Falih Rıfkı gibi isimler refakat ediyordu. Cumhuriyet, 18 Teşrinisani 1930

547 "Gazi Hz. ve CHF", Cumhuriyet, 29 Teşrinisani 1930. Mustafa Kemal'in Trabzon'da yaptığı konuşmayı değerlendiren Yunus Nadi, inkılap fırkasına muhalefet etmenin kolay olmadığını, ona karşı yapılacak en 'makul' muhalefetin, partinin inkılap düşüncesinde yeteri kadar radikal ve köklü olamadığı yönünde olabileceğini söyledi. Bu fırkanın ise daha inkılapçı ve daha solda yer alabileceğini belirten Nadi, SCF'nin böyle bir iddiada bulunduğunu ancak birçok çelişki ve mantıksızlık yaşayarak kapandığını ifade etti. Gazi'nin konuşmasında inkılap konusunda tarafsız kalamayacağını vurguladığını belirten Nadi, şöyle dedi: "İşte fikir adamı böyle olur, işte inkılap adamı böyle olur, işte reis ve rehber buna derler." Yunus Nadi, "Gazi Hz. Trabzon'da Neler Söylediler?" Cumhuriyet, 2 Kânunuevvel 1930.

548 Türkiye'de muhalefetin amacının sadece zihinleri karıştırmak, sağa sola çatmak ve kamuoyunu yönlendirerek çıkar sağlamak olduğunu belirten Yunus Nadi, SCF deneyinin doğal sonucu olan Menemen Olayını yeniden yaşamamak için muhalif hareketlere izin vermemek gerektiğini kesin bir dille ifade ediyordu. Hele ki Arif Oruç gibi 'vatan hainlerinin' faaliyetlerine bütün Türk milletinin karşı çıkması gerektiğini belirtiyordu. Yunus Nadi, "Muhalefete Değil, Serserilere Tahammül Etmiyoruz ve Etmeyeceğiz", Cumhuriyet, 26 Haziran 1931. Hükümete muhalefet edebilen birkaç kişi de böylece vatan hainliği ile suçlanıyordu.

549 Uyar, her iki çok partili denemenin CHF'nin meşruiyetini (sınıfsız tek kitle ve MHC temeli) tehlikeye soktuğunu çünkü her iki hareketin de kısa sürede kitleselleşmeye başladığını belirtiyor. Bundan sonraki süreçte tek parti iktidarı yeniden yapılanmaya, pekişmeye ve ideolojik olarak daha donanımlı olmaya başlayacaktı. Hakkı Uyar, *Tek Parti Yönetimi ve CHP*, s.122.

550 Parti örgütüyle ilgili çalışmalar SCF kapanmadan önce, meclisin açılmasından hemen sonra hız kazandı. CHF Meclis Grubu, 4 Kasım 1930'daki grup toplantısında müfettiş ve mutemetliklerin kaldırılması meselesi, esnaf

ideoloji Mustafa Kemal'in çıktığı yurt gezisinde etraflıca tartışıldı. Partinin ideolojisini oluşturma çabaları kongrede devam etti ve bundan sonraki yıllarda Türk entelijensiyasının en önemli ilgi alanı oldu. Aşağıda, önceki seçimler gibi daha çok halkoylamasına benzeyen 1931 milletvekili seçimleri ve aldığı kararlarla 1930'lu yılların siyasetinin ana hatlarını şekillendiren 1931 CHF kongresine değinilecek, sonrasında partinin ideoloji oluşturma gayretleri ele alınacaktır.

3.1.1. 1931 Genel Seçimi

Tek parti döneminde seçimlerin demokratik olmadığı aşikârdı. Tek partili, iki dereceli seçimlerde ne partinin ne de milletvekili adaylarının seçmenlere hoş görünmek gibi kaygıları vardı. Seçim günü belirlenir, adaylar tespit edilir, bayraklar asılır, sandıklar ortaya konur, *'mutad zevattan'* oluşan ikinci seçmenler gelir, içinden ne çıkacağı belli olan sandıklara oylarını atardı. Tek heyecan, kimlerin göze girdiğini, kimlerin gözden düştüğünü göstermeye yaradığı için tanıdık isimlerin adının arandığı listelerde yaşanırdı. Çoğu zaman seçilecek milletvekili, hayatında ayağını basmadığı, ismini güçlükle hatırlayabildiği bir ilden aday gösterilir ve ancak seçimler bittikten sonra seçim çevresini, uzaksa yılda bir defayı geçmemek üzere, ziyarete giderdi.

Üçüncü TBMM'nin (1927-31) son çalışma yılında yaşanan olaylar, halkın bir muhalefet partisine kolaylıkla destek verebileceğini, en azından siyasal alanda tercih hakkını iktidar partisi dışında bir partiden yana kullanabileceğini göstermişti. CHF ise kapatılan SCF ve eski lideri Fethi Bey hakkındaki karalama kampanyasına devam etti. Basında ve mecliste yapılan değerlendirmelerde üç ay süren iki partili parlamenter yapının toplumun gelişimi bakımından olumlu bir işlev görmediği, cumhuriyet ve devrime katkıda bulunmadığı söyleniyordu. Hatta Fethi Bey, partisini kapattıktan sonra aralık ayında TBMM'ye vermiş olduğu iki soru önergesi nedeniyle hükümet, yandaşı kişi(ler) ve basın tarafından hedef alındığını ve itibarsızlaştırılmaya çalışıldığını söylüyordu.[551] Fethi Bey, kendisi hakkında haberler yapan Akşam gazetesi başyazarı Necmettin Sadık (Sadak) Bey öncülüğündeki CHF yandaşı medyaya şöyle seslendi:

---

cemiyetleri seçimine müdahale edilmemesi, fırkaya aza kaydının uzun tetkikattan sonra icra edilmesi ve memurların partiyle alakalarının kesilmesi gibi konuları görüştü. Ardından şöyle bir açıklama yapıldı: "… Halk Fırkasından verilen kararların tatbik sahasına konulması seyahatin hitamına bırakılmıştır. Reisicumhur Hazretlerinin seyahati fırkanın vaziyet ve şeklini değiştirecek mahiyette telakki olunmaktadır." Cumhuriyet, 5 Teşrinisani 1930. Mustafa Kemal'in yurt gezisinin amacı da böylece ortaya konuyordu. Ayrıca bu toplantıda CHF Kâtibi Umumiliğine Recep Bey yerine Erzincan Mebusu Saffet Bey (Arıkan) yeniden getirildi.

551 Sual takririnden biri İzmir civarında bazı köylülerin açlık ve sefaletten ötürü ot ve ahlat yediklerine dair basında çıkan haberler hakkında diğeri ise Cenevre'de gerçekleşen konferansa Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Beyin başkanlığında giden heyetin kaç kişiden oluştuğu, yevmiyesi ve yol parası hakkındaydı. Soru önergeleri için bkz.

> "Ortada bir fırkalı cumhuriyet gibi bir ucube siyaset dururken bunun hakkında ses çıkarmayarak benimle uğraşmak isteyen ve muhalefet liderliğine tayin edildiğimi ve muhalefet için para ile tutulduğumu yazan Necmettin Sadık Bey'in dimağında bir ihtilal olduğu kanaatindeyim."[552]

Siyasal mücadelenin bittiği, yeniden tek partili parlamenter yapıya dönüldüğü ve ekonomik krizin devam ettiği 1931 yılının Mart ayında TBMM seçimlerinin yenilenmesi kararlaştırıldı.[553] Cumhurreisi Mustafa Kemal, CHF Fırka Grubuna yazdığı mektupta son dönemde CHF'nin siyasi ve idari olarak yıpratılmaya çalışıldığını ancak fırkanın halkın güven ve anlayışına sahip olduğunu kanıtlamak için seçimlerin yenilenmesi gerektiğini belirtiyordu.[554] 5 Mart tarihinde seçimlerin yenilenmesi hakkında CHF adına meclise verilen '*Tecdidi İntihabat Takriri'*, 270 oyla kabul edildi ve Dâhiliye Vekâleti kararı valiliklere bildirerek seçim çalışmalarının başlatılması talimatını verdi.[555]

Tek partinin katıldığı seçim sürecinin detayları demokratik ve anayasal bir görünüm açısından önemliydi ancak süreç demokratik değil, seçimler bir referandum (halkoylaması) gibiydi, seçimi yöneten ise tek kişiydi. 1931 seçimleri iki dereceli yapıldı, müntehibi sani (ikinci seçmen) seçimleri 18 Nisan'a kadar devam etti, mebus seçimi 24 Nisan'da yapıldı. Mebus namzetlikleri (adaylıkları) için başvurular Fırka Kâtipliğine (sekreterliği) yapıldı, kâtiplik, namzetler hakkındaki ayrıntıları da içeren bir albüm hazırladı ve Mustafa Kemal'e teslim etti. Ayrıca Halk Fırkası Umumi Divanı, mebus namzetleri hakkında istişari bir tetkikat yaparak raporunu Fırka Riyaset Divanına teslim etti. Fırka Riyaset Divanı da milletvekili adaylarını tespit ve ilan etti.[556]

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 23, İçtima 4, İnikat 12, s.20, (11.12.1930). Soru önergelerine yanıtlar için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 23, İçtima 4, İnikat 13, s.25-27, (15.12.1930). TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 23, İçtima 4, İnikat 14, s.31, (20.12.1930). Yunus Nadi, Fethi Bey'in harcamaları yüksek bulmasını eleştirdi, beş yıllık Paris elçiliği sırasında kendi yaptığı harcamaları neden gündeme getirmediğini sordu. Yunus Nadi, "Yeniden İki Sual", Cumhuriyet, 15 Kânunuevvel 1930. Ayrıca birkaç gün boyunca Fethi Bey'in Paris Büyükelçiliği ve Düyun-u Umumiye toplantıları sırasında yaptığı harcamalar ve aldığı yevmiye ve ikramiyeler haber yapıldı. Bkz. Cumhuriyet, 16-20 Kânunuevvel 1930.

552 "Fethi Bey'in Necmettin Sadık Bey'e Cevabı", Cumhuriyet, 21 Kânunuevvel 1930.

553 Mustafa Kemal, yurt gezisi sonrasında seçimlerin yenilenmesi teklifini Başvekil İsmet Paşa'ya bildirdi, teklifini yazılı olarak CHF Grup Reisliğine de iletti ve teklif, fırka grubunda müzakere edildikten sonra mecliste seçimlerin yenilenmesi kararı alındı. Teşkilat-ı Esasiye Kanununun 25.maddesine göre seçimlerin yenilenmesi kararı meclis tarafından salt çoğunlukla alınıyordu.

554 "Gazi Hazretlerinin Mektubu", Cumhuriyet, 5 Mart 1931.

555 İntihap takririni (seçim önergesi) CHF adına Saffet, Ali ve Cemal Beyler verdi. Ayrıca aynı gün, yaşanan ekonomik krizin bir yansıması olarak *Mebusan Tahsisatı Layihası* da mecliste kabul edildi ve milletvekili maaşları aylık 500 liradan 350 liraya indirildi. Cumhuriyet, 6 Mart 1931.

556 Fırka Riyaset Divanı, Umumi Reis Mustafa Kemal, Umumi Reis Vekili İsmet Paşa ve Umumi Kâtip Recep Beyden oluşmaktaydı. Son analizde milletvekili adaylarını bu üç kişi tespit ediyor ve olasılıkla son söz hakkı Mustafa Kemal'de oluyordu. CHF mebus namzetleri listesi Riyaset Divanı tarafından 21 Nisan'da ilan edildi, seçimler ise sadece 3 gün sonra 24 Nisan'da yapıldı. Yıllar sonra Fuat Köprülü, tüm yetkinin genel başkanlık divanında olmasını anti demokratik bulduğunu söyledi ve yetkilerin tek elde toplanmasının diktatörlük rejimini andırdığını ifade etti. "Fuat Köprülü'nün Beyanatı", Vatan, 2 Ağustos 1946.

Seçimlerin hemen öncesinde yeni meclisin halkın tüm kesimlerini temsil edebilmesi bakımından meslek ve sınıflara göre dengeli bir dağılıma sahip olacağı belirtilmişti. Halkı oluşturan sınıflar çiftçiler, esnaf, tacirler, amele, memurlar ve serbest meslek erbabı olarak tespit edildi ve bu mesleki dağılımın meclise yansıtılacağı belirtildi.[557]

Seçime az bir süre kala parti yönetimi bir karar aldı ve ilk defa bazı seçim bölgelerinde mevcut mebusluk için parti adına aday göstermeyeceğini ilan etti. Parti, bu uygulamayla CHF programından başka bir programla mecliste çalışmak isteyen vatandaşların seçilmelerine olanak tanımayı amaçlıyordu.[558] Müstakil Mebusluk (bağımsız milletvekilliği) anlamına gelen bu uygulamayla CHF yönetimi, 22 intihap dairesinde (seçim bölgesinde) 30 kadar mebusluk için aday göstermeyeceğini ilan ediyordu.[559] CHF Kâtibi Umumiliğinin müstakil mebusluk hakkındaki tebligatı sonrasında bağımsızların kimler olacağı, bunların mecliste bir grup oluşturup oluşturamayacakları, Fethi Bey ve arkadaşlarının müstakil unvanı ile adaylıklarını koyup koymayacakları, müntehibi sanilerin (ikinci seçmenler) kapatılan SCF'nin sabık üyelerine oy verip vermeyecekleri etrafında tartışmalar yapıldı.[560]

---

557 "Her Sınıftan Mebus Olacak", Cumhuriyet, 25 Mart 1931. Yeni seçilecek mebusların 50 kişi kadar ve toplamda ise mebus sayısının 317 kişi olacağı tahmin ediliyordu. Yeni seçilecek olanların hepsinin amele ve çiftçi olacağı yönünde haberler yapıldı. Parti yetkilileri daha sonra yurdu dolaşarak mebus namzetliği için uygun olacak kişileri aradılar. Örneğin, CHF'nin görevlendirdiği Memduh Şevket Bey, Zonguldak'ta uzun seneler madende çalışmış, arkadaşlarının güven ve saygısını kazanmış okuryazar işçilerden bazılarıyla görüştü, aynı zamanda köyde sabanla çalışmış okuryazar çiftçiler arasından da adayların seçileceği duyuruldu. "Yeni Aza…", Cumhuriyet, 10 Nisan 1931. Mustafa Kemal'in milletvekili aday listesini açıkladığı gün, İstanbul'dan seçilen 4 işçi ile mülakat yapıldı ve bu kişilere sürecin nasıl gerçekleştiği soruldu. Adayların seçimi ilginçti, örneğin Beyazıt Tavşantaşı'nda kunduracılık yapan Hayrullah Usta, adaylık sürecini şöyle anlatıyordu: "Bir gün dükkânıma iki kişi gelerek bir çift 41 numara kahverengi iskarpin istediler, çıkardığımı beğenmediler, bu arada da benden işim ve sanata girişim hakkında izahat aldılar. Giderken akşamüzeri fırkaya uğramamı söylediler. Gittim, orada Cevdet Kerim Bey bana sualler sordu, yanındaki zevatla bir şeyler konuştu ve sonunda da bir talepname ile müracaatımı söyledi." "Hayrullah Ustanın Anlattıkları", Cumhuriyet, 22 Nisan 1931. Seçimde 10 işçi, 10 çiftçi, 30 kadar da bağımsız vekil için kontenjan ayrıldı.

558 "CHF Kâtibi Umumiliğinin Tebligatı", Cumhuriyet, 16 Nisan 1931. Ayrıca halkın siyasi terbiyesinde bir gelişim hedefleniyor ve partinin çalışmalarının millet önünde açıktan tartışma ile daha fazla görünür kılmak isteniyordu. Cumhuriyet, 19 Nisan 1931.

559 Adı geçen 22 seçim bölgesi şunlardı: İstanbul, Balıkesir, Bursa, İzmir, Kocaeli, Konya, Kütahya, Manisa'da 2 mebusluk; Adana, Afyonkarahisar, Aydın, Bolu, Burdur, Isparta, Kayseri, Kastamonu, Niğde, Samsun, Sinop, Tekirdağ, Aksaray, Antalya için 1 mebusluk, toplamda ise 30 mebusluk kontenjan boş bırakıldı. "Mecliste Müstakil Mebuslar", Cumhuriyet, 17 Nisan 1931. Müstakil namzetler için aranan şart ise cumhuriyetçi ve milliyetçi olmaları ve ortaya CHF programından başka bir programla çıkmaları oldu.

560 Tartışmalar için bkz. Cumhuriyet, 17-21 Nisan 1931. SCF eski lideri Fethi Bey ise bugünlerde bir kez daha siyasi hayata girmeyeceği hakkında basına beyanat verdi. Cumhuriyet, 17 Nisan 1931. Sofya'da çıkan 'La Bulgarie' gazetesine verdiği mülakatta Fethi Bey, mecliste neden müstakil olarak kalmadığı sorusuna seçimlerin serbest yapılmadığını belirterek yanıt veriyordu. Mülakatçının, serbest seçimlerin inkılabı tehlikeye düşürme olasılığını sormasına da şöyle yanıt verdi: "İrticadan ne kastediyorsunuz? Şahsi rejim mi? O halde cumhuriyetin esası olan hürriyeti tefekkürü (düşünce özgürlüğü) ihlal etmek de bir irticadır…". "Fethi Beye Atfedilen Garip Bazı Beyanat", Cumhuriyet, 4 Temmuz 1931. Ancak ertesi gün Fethi Bey, hakkında iddia edilen bu beyanatı tekzip etti. Cumhuriyet, 5 Temmuz 1931

Seçim öncesinde Reisicumhur Mustafa Kemal bir seçim beyannamesi yayınladı, mebus namzetlerini ilan ederek,[561] CHF'nin siyaset ve programı hakkında geniş bir açıklama yaptı. CHF'nin, seçimden sonra kongrede oluşturulacak tüzük ve ilk programının ana hatları bu beyannameyle halka duyurulmuş oldu.[562] Beyannamede, CHF'nin cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçı vasıfları olduğu belirtildi, *'halkın ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ferdi ve içtimai hayat içinde işbölümü itibari ile muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia'* olduğu tespiti yapılarak bu çalışma zümrelerinin kısaca tanımı ve özellikleri anlatıldı. Daha sonra CHF'nin genel siyaseti olarak kısaca 6 maddelik bir program[563] açıklandı ve Mustafa Kemal CHF reisi olarak halkın partiye güvenmesini ve oy vermesini istedi. Mustafa Kemal, ikinci seçmenler için de bir beyanname yayınladı ve açık bırakılan kontenjanlar için bağımsız milletvekili adaylarına (müstakil vekil namzetlerine) seçmenlerin vicdani kanaatlerine göre oy vermelerini istedi. Hiçbir kişi lehinde veya aleyhinde bir telkinde bulunmayacağını belirtti ancak oy verirken laik, cumhuriyetçi, milliyetçi ve samimi olmak gibi vasıflara dikkat edilmesini istedi.[564]

1931 milletvekili genel seçiminde 63 ilden 317 CHF'li aday oybirliği ile milletvekili seçildi.[565] Bağımsızların kontenjana sahip olduğu 22 vilayet içinde 16 vilayet bağımsızlara oy verdi ve bu bölgelerden 20 bağımsız milletvekili seçildi. İlginç olarak İstanbul'da 4, Samsun'da 2, Tekirdağ, Manisa, Burdur ve Bolu'da 1 bağımsız milletvekili kontenjanı, ikinci seçmenler bağımsız adaylara oy vermediği için boş kaldı.[566] CHF, altı vilayette boş kalan 10 kişilik milletvekili kontenjanı için adaylarını

561 CHF'nin mebus namzetleri, müstakil namzetler ve yeniden namzet gösterilmeyen CHF'li vekillerin listesi için bkz. "CHF'nin Namzet Listesi", Cumhuriyet, 21 Nisan 1931. SCF eski lideri Fethi Bey (Gümüşhane), Ahmet Ağaoğlu (Kars) Bey, Mehmet Emin (Şebinkarahisar) Bey ise yeniden aday gösterilmedi.

562 "CHF Reisi Gazi Mustafa Kemal'in Beyannamesi", Hâkimiyet-i Milliye, 21 Nisan 1931.

563 Beyannamenin altı maddelik programında hükümet otoritesi ve işleri, vergi kanunları, maarif işleri, sıhhat ve içtimai muavenet mesaisi, nafıa işleri ve iktisat meseleleri yer alıyordu. "CHF Umumi Reisi Gazi Mustafa Kemal'in Beyannamesi", Hâkimiyet-i Milliye, 21 Nisan 1931.

564 "CHF Umumi Reisi Gazi Mustafa Kemal'in Müntehibi Sanilere Beyannamesi", Cumhuriyet, 21 Nisan 1931. Mustafa Kemal, boş bırakılan 30 bağımsız milletvekilinin partinin ihtiyacı olan eleştiri görevini yerine getireceğini tasarlıyordu. Şerafettin Turan, *Kökeni Ulusal Direnişe Dayanan Bir Devrim Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi*, s. 37.

565 Ahmet Demirel, *Tek Partinin Yükselişi*, s. 170. Aslında adayların açıklandığı gün kazananlar da belli oluyordu, çünkü aday sayısıyla milletvekili kontenjanı aynıydı. Yalnızca bağımsız milletvekilliği için bir rekabet ortamı yaşandı. "Kat'i Netice Anlaşıldı", Cumhuriyet, 26 Nisan 1931.

566 Manisa, Burdur, Bolu'nun durumu ise ilginçtir. Manisa'da İsmet Paşa, Burdur'da Recep Bey (Peker), Bolu'da Salah Cimcoz Bey, isimleri başka illerde olmasına rağmen müstakillerin yerine milletvekili seçildi. Dolayısıyla bu kişiler hem mükerrer duruma düştü hem de buralardaki müstakil kontenjanı boş kaldı. Böylelikle boş kalan 10 müstakil mebusluk için meclis açıldıktan sonra yeniden seçim yapılması kararlaştırıldı; CHF, 10 kişilik kontenjan için kendisi aday gösterdi. CHF Genel Sekreteri Recep Bey, eleştiri ortamının eksikliğinden dolayı o kadar ileri gitti ki, boş kalan kontenjanların sorumluluğunun ikinci seçmenlerde değil buradaki adayların kendi şahsiyetlerinde olduğunu söyledi. "Recep Bey'in Beyanatı", Cumhuriyet, 25 Nisan 1931. Bağımsız olarak seçilen 20 kişinin listesi için bkz. "20 Müstakil Mebus", Cumhuriyet, 26 Nisan 1931. İstanbul'daki müstakil mebusluk için Kazım Karabekir Paşa da adaylığını koymuştu ancak seçilemedi.

ilan etmek zorunda kaldı ve 5 Haziran'da yapılan seçimlerde boş kontenjanlar dolduruldu.[567]

1931 seçimlerini önceki seçimlerden farklı yapan uygulama, CHF kongresinin seçim sonrasına bırakılmasıydı. Kongre üyelerinin milletvekillerinden oluştuğu göz önüne alınırsa seçimlerin kongreden önce yapılması, kongredeki taleplerin ve üyelerin iradelerinin görmezden gelinmesi anlamına geliyordu. Ayrıca milletvekili adaylarını belirleyen Mustafa Kemal, kongre üyeleri milletvekillerinden oluştuğu için kongre ve doğrudan parti üzerinde de belirleyici otorite olarak öne çıkıyordu.[568]

1931 seçimleri, önceki iki seçim gibi, iki dereceli bir sistemle uygulandı, milletvekili adayları Fırka Umumi Divanında istişare edilerek üç kişiden oluşan Umumi Riyaset Divanı'na tavsiye niteliğinde bir raporla sunuldu. Seçimlerden birkaç gün önce de Mustafa Kemal milletvekili aday listesini kamuoyuna açıkladı. İkinci seçmenler de 24 Nisan tarihinde milletvekillerini seçtiler. Ancak her seçim bölgesinden çıkacak milletvekili sayısı ile aday sayısı eşit olduğu için aslında oy pusulası üzerinde yapılan işlem bir seçme eylemi olmuyordu, daha ziyade bir onaylama(ma) eylemi olarak seçimlere sadece demokrasi görünümü kazandırılıyordu. Dolayısıyla iktidarların seçimle gelip yine seçimle gönderildiği demokratik rekabete dayanan bir seçim heyecanı Türkiye'de yaşanmıyordu. Ancak yine de seçim süreci, kamuoyunda olmasa bile siyasal elit arasında bir heyecan yaratıyordu, zira merakla beklenen an, Genel Başkanlık Kurulunun (Umumi Riyaset Divanı) seçimlerde aday olacak milletvekillerini kamuoyuna açıkladığı gün oluyordu. CHF Umumi Reisi ve Umumi Riyaset Divanı üyesi sıfatıyla Mustafa Kemal'in, belirlediği adayları kamuoyuna açıkladığı gün heyecan yaşanıyor ve bitiyordu. Yani seçim, anayasal süreç bakımından olmasa bile *de facto* bitmiş oluyordu.[569] Bu anti-demokratik uygulamaya rağmen partili yöneticiler ve

---

567 CHF'nin aday gösterdiği 10 kişinin listesi için bkz. "Münhal Mebusluk", Cumhuriyet, 5 Haziran 1931. İstanbul'dan seçilen Alaeddin Cemil Bey, ikinci seçmenlerden eksik oy aldı. Cumhuriyet'in haberine göre, İstanbul Valisi Muhittin Bey'in kendisini sevmediği için bazı ikinci seçmenleri oy vermemesi yönünde etkilediği iddiasında bulunuldu. Ancak parti disiplini ve valilik vazifesi nedeniyle buna ihtimal verilmiyordu. "… Verilmeyen Reyler", Cumhuriyet, 16 Haziran 1931. İlginç olarak İstanbul Valisi'nin de parti disiplini çerçevesinde hareket ettiği varsayılmıştı. Aslında İsmet Paşa'nın 5 yıl sonraki parti ile devlet görevlerini birleştirdiği genelgesinden önce de valilerin partili gibi faaliyette bulunduklarını gösteriyordu.

568 Daha önce de Mustafa Kemal milletvekili adaylarını Umumi Riyaset Divanı ile birlikte tespit ediyor ve belirleyici otorite oluyordu ancak en azından şeklen de olsa önce kongre toplanıyor, kararlar alıyor daha sonra da seçimlere gidilerek alınan kararlara ya da taleplere uygun demokratik bir yol takip ediliyor, en azından izlenimi veriliyordu. Böylelikle 1931 yılı, seçim sonrasına bırakılması nedeniyle CHF Kongresinin de artık etkisizleştirildiği yıl oldu. Yunus Nadi'ye göre, kongrenin seçimden sonraya bırakılmasının nedeni, Mustafa Kemal'in yurt gezisinden edindiği izlenimlere dayanarak kongrede fırka programına dair daha büyük bir tadilat yapmak için zamana ihtiyaç duyulmasıydı. Yunus Nadi, "Vaziyet", Cumhuriyet, 5 Mart 1931.

569 Mustafa Kemal'in listeyi açıkladığı ve bir seçim beyannamesi yayınladığı gün Cumhuriyet gazetesi adayların isimlerini seçimi kazanmış vekiller gibi veriyordu, yeniden aday gösterilmeyen yaklaşık 1/3 oranındaki vekilin aday gösterilmeme nedenlerini de tartışıyordu. Adaylıklarını sevinçle karşılayan kişilerle yapılan röportajlarda

ana akım medya, bu durumu, demokrasinin gerçekleşmesi olarak görüyor ve yorumluyordu.[570] Ancak 1931 seçimleri, müstakil mebusluk için boş kontenjan bırakılması nedeniyle az da olsa demokratik bir rekabet ortamına ve bunun yarattığı heyecana tanıklık etti. Gerçekte seçim, demokratik görünümüyle otoriter CHF yönetimine meşruluk kazandıran araçsal bir işleve sahipti.

3.1.2. Altı Ok'un İlan Edilmesi: CHF Üçüncü Kongresi (1931)

CHF Üçüncü Kongresi, milletvekili seçimlerinden sonra 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında toplandı ve kongre yeni bir nizamname ile bir program kabul etti.[571] CHF'nin programı, 13-14 Mayıs günü kongrede kabul edildi, bir methal ile sekiz kısımdan oluşuyordu.[572] CHF'nin ana vasıfları başlıklı ikinci kısmın ilk maddesinde altı okla simgelenen ilkeler sayıldı ve altı ilke parti programına ilk kez burada dâhil oldu.[573] Devletçilik ve inkılapçılık yeni ilkeler olarak programa girdi.

1931 CHF Nizamnamesi (tüzük), altı maddelik esaslar bölümünden sonra dokuz kısımdan oluşuyordu. CHF 1931 Programı ise bir methal bölüm ile sekiz kısımdan oluşuyordu.

Nizamnamede birinci kısım *"Fırkaya Kabul Edilme"*, ikinci kısım *"Fırka Teşkilatı"*, üçüncü kısım *"Merkez Teşkilatı"*, dördüncü kısım *"Vilayet Teşkilatı"*, beşinci kısım *"Meclis Teşkilatı"*, altıncı kısım *"Mali Hükümler"*, yedinci kısım *"İnzibat Hükümleri"*, Sekizinci kısım *"Namzetliğin Şartları"*, Dokuzuncu kısım ise *"Vilayet Fırka Grupları"* başlıklarını taşıyordu. CHF'nin 1927 Nizamnamesinden farklı

---

adaylar, artık seçilmiş olduklarını bildikleri için meclise yapacakları katkıdan bahsettiler. "Halk Fırkası Namzetleri", Cumhuriyet, 21 Nisan 1931. Aslında seçimler, bağımsızların durumu dışında, listenin yayınlandığı gün bitmişti.

570 Örneğin Yunus Nadi, seçime katılmış başka bir parti ya da aday varmış ve demokratik bir rekabet ortamı oluşmuş gibi şöyle demektedir: "Evvela inkılapçı fırkanın kendi namzetleri için gösterdiği disiplin her türlü takdirin fevkinde bir intizam ve mükemmeliyetle cereyan etmiştir…" Yunus Nadi, "İntihabat Neticesi Ankara'da Nasıl Karşılandı?", Cumhuriyet, 25 Nisan 1931.

571 CHP'nin yeniden yapılanmasında 3.Büyük Kongre önemli bir yere sahip olmuştur. Kongre öncesinde partinin otoriter kanadının önemli isimlerinden Recep Bey (Peker) 9 Mart 1931'de CHP Genel Sekreterliği'ne getirilmişti. Mustafa Kemal, 19 Nisan 1931 tarihinde ilk resmi programdan önce bir tasarı beyanname yayınladı. Tunçay, kongrenin seçimlerden sonra toplanmasının anlamlı olduğunu, Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhurbaşkanlığını mecliste yeniletmeden önce artık parti kongresinin desteğini arkasına alma ihtiyacı duymadığını belirtir. Tunçay, age, s. 318.

572 1931 yılına kadar CHF programı, parti tüzükleri (nizamname) içinde yer almıştı. 9 Eylül 1923 tarihindeki Halk Fırkası Nizamnamesi, aynı zamanda partinin programını da oluşturmuş, program maddeleri "Umumi Esaslar" başlığı altında üç maddeden oluşmuştu. 1927 yılında Umumi Esaslar, beş maddeye çıkmıştı. Programın bölümleri önceki kongrede Genel Başkanlık (Umumi Riyaset) tarafından yayımlanan Program Beyannamesinin beş başlığının (Dâhili, Adli ve Harici, Maarif Siyaseti, İçtimai ve Sıhhi Siyaset, Mali, İktisadiyat) genişletilmesinden oluşuyordu.

573 Fırka nizamnamesinde yer alan "Fırkanın, ana vasıflarını gösteren altı oklu bir bayrağı, bir rozeti…" hükmünce parti sekreteri Recep Peker'in görevlendirmesiyle partinin altı ilkesini simgeleyen Altı Ok amblemini Antikiteler ve Müzeler Müdürlüğünde çalışan Mahmut Akok çizdi. Serhat Hürkan, *Halk Fırkası'ndan CHP'ye, Soru ve Cevaplarla CHP Tarihçesi (1923-2010)*, s. 15.

olarak esaslar kısmındaki 6.madde, *"Fırka henüz siyasi meşguliyet çağına gelmemiş olan bütün Türk gençlerini fırkanın tabii namzedi sayar"* ifadesiyle partinin kapsayıcılığını artırıyordu.[574]

1927 Nizamnamesinde olduğu gibi 1931 Nizamnamesinde de seçim işlerini yürütmek, milletvekili adaylarını kararlaştırıp ilan etmek, genel başkan ve Umumi Reislik Divanı'na (Genel Başkanlık Kurulu) aitti.[575] Önceki nizamnamede olduğu gibi 1931 Nizamnamesinde de meclis müzakerelerinde söz söyleme hakkı önceden parti grubunda seçilmiş reisler ya da Kâtib-i Umumi'ye aitti.[576] Herhangi bir milletvekili parti grubunda müzakere edilip karara bağlanmış bir konu hakkında meclis genel kurulunda söz söyleyemezdi. Ancak grup müzakerelerinde parti ve devlet meseleleriyle ilgili konuşmak ve soru sormakta serbestlik vardı. Yine de parti disiplini gereğince grup müzakerelerinde herhangi bir konuda azınlıkta kalanlar çoğunluğun kararına uymak zorundaydı. Ayrıca istizah takriri (soru önergesi), parti grubunda gerçekleşir ve meclise intikali ancak grup kararıyla olurdu, yani grup kararı olmadan mecliste soru önergesi verilememekteydi.[577] Parti grubu kararları ve bunların yayınlanmasıyla ilgili 93. madde şöyle diyordu:

> "Fırka azaları Fırkanın esasları ve kararları aleyhinde ne beyanat ve neşriyatta bulunurlar, ne de böyle beyanatı ve neşriyatı tahrik ederler. Mahrem tutulması lazım gelen fırka müzakereleri Fırkaca karar altına alınır. Grup içtimalarından sonra neticenin bir tebliğ ile veya zabıtların aynen neşri yolu ile ilanı da kararlaştırılabilir."[578]

1931 CHF Programı ise bir methal (giriş) ile sekiz bölümden oluşmakta ve CHF'nin ilk programı olma özelliğine sahipti. Methal kısımdan sonra birinci kısım *"Esaslar"*, ikinci kısım *"CHF'nin Ana Vasıfları"*, üçüncü kısım *"İktisat"*, dördüncü kısım *"Maliye"*, beşinci kısım *"Milli Talim ve Terbiye"*, altıncı kısım *"İçtimai Hayat ve Umumi Sıhhat"*, yedinci kısım *"Dâhili, Adli, Harici siyaset, Memurlar, Serbest*

---

574 *CHF Nizamnamesi ve Programı*, 1931, TBMM Matbaası, Ankara, s. 3. Tunçay, Türk gençlerini partinin doğal adayı sayan ifadeyi, vatandaşları tabii azası sayan A-RMHC Nizamnamesinin bir uzantısı olarak değerlendirmekte ve bunun tek-parti sistemlerinin olağan bir niteliği olduğunu belirtmektedir. Hatta bu fikrin bizzat Mustafa Kemal Paşa'ya ait olduğunu belirten Tunçay, 28 Şubat 1931 tarihinde Mustafa Kemal'in, CHF Konya Örgütünde yaptığı konuşmada tüzüğün bu maddesine atıfta bulunduğunu belirtiyor. Tunçay, age, s.326. Tunçay'ın işaret ettiği konuşmada Mustafa Kemal, tüm vatandaşları CHF kadrosu haricinde tasavvur etmediklerini belirterek fırkanın maksadının fırka teşkilatı, Türk Ocakları ve muallimler tarafından anlatılması gerektiğini ifade etti. Partinin tüm halkı kapsaması gerektiği hakkındaysa şöyle dedi: "… 18 yaşında ve daha yüksek yaşta rey sahibi bütün gençleri fiilen azamız görmek isteriz. Henüz bu yaşa gelmeyenleri aza namzedi telakki etmek ve onları buna göre hazırlamak lazımdır. Fırkamızın yüksek mefkûresini ve programımızın esaslarını bütün vatandaşlara anlatmalıdır.", "Gazi Hazretleri Konya'da Halk Fırkasını Ziyaret Ettiler", Cumhuriyet, 2 Mart 1931.

575 *CHF Nizamnamesi ve Programı*, 1931, Üçüncü Kısım, Madde 19 ve 20, s. 6.

576 *CHF Nizamnamesi ve Programı*, 1931, Beşinci Kısım, Madde 91, s. 19.

577 *CHF Nizamnamesi ve Programı*, 1931, Beşinci Kısım, Madde 87, s. 18.

578 *CHF Nizamnamesi ve Programı*, 1931, Beşinci Kısım, Madde 93, s. 19.

Meslek Erbabı", sekizinci kısım ise *"Vatan Müdafaası"* başlıklarından oluşuyordu. Böylelikle program, ilk kez detaylı bir anlatıma sahip oldu.

1931 programının birinci kısmında tek dereceli seçimin amaçlandığı ancak vatandaşın seçeceği kişiyi tanıyabilecek özellik ve şartlar gerçekleşinceye kadar yakından tanıdığı kişiyi seçmesinin daha demokratik olduğu belirtiliyordu. Yine aynı yerde, kadınların belediye seçimlerinden sonra milletvekili seçimlerinde de siyasal haklarını kullanmasının amaçlandığı ifade edildi.[579]

Programın ikinci kısmında, ana vasıflar başlığı altında, CHF'nin altı ilkesi ilk kez resmi olarak açıklandı.[580] *Halkçılık* şöyle ifade buldu:

> "İrade ve hâkimiyetin kaynağı millettir. Bu irade ve hâkimiyetin devletin vatandaşa ve vatandaşın devlete karşılıklı vazifelerinin hakkiyle ifasını tanzim yolunda kullanılması Fırkaca büyük esastır. Kanunlar önünde mutlak bir müsavat kabul eden ve hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaate imtiyaz tanımayan fertleri halktan ve halkçı olarak kabul ederiz."[581]

Devletçilik için şu tanım yapıldı:

> "Ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde –bilhassa iktisadi sahada- devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır."[582]

Programın ikinci kısmının ikinci maddesinde halkın, ayrı ayrı sınıflardan oluşmadığı, bireysel ve toplumsal yaşam için işbölümü esasıyla birbirinden ayrılmış bir topluluk olduğu belirtildi. Halkı oluşturan sınıflar ya da Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleri, şöyle sıralandı: *"A) Küçük Çiftçiler, B) Küçük Sanayi Erbabı ve Esnaf, C) Amele ve İşçi, D) Serbest Meslek Erbabı, E) Sanayi Erbabı, Büyük Arazi ve İş Sahipleri ve Tüccar"*. Ayrıca, partinin amacının sınıf çatışması yaratmak değil, toplumsal düzen için çıkarların birbirini zedelemeyecek şekilde uyumunu sağlamaktı ve

---

579 CHF Nizamnamesi ve Programı, 1931, Birinci Kısım, Madde 4, s.30. Başvekil İsmet Paşa, kongrenin beyannamesini arzederken bir dereceli, kadın ve erkek vatandaşların katılacağı genel seçimlerin demokrasiye daha uygun olduğunu ve şartlar uygun olduğunda bunun gerçekleştirilmesinin amaçlarından biri olduğunu belirtti. "CHF Umumi Riyaset Beyannamesi", Hâkimiyet-i Milliye, 11 Mayıs 1931. Atatürk'ün iki dereceli seçim sistemi taraftarı olduğunu belirten Uran, Atatürk'ün bu sistemle geniş halk kitlelerinin bölgelerinde yakından tanıdıkları münevverlere isabetle oy verebileceklerini, seçilen vekillerin de asıl mebusları halk kitlelerine nazaran daha isabetle seçeceklerini düşündüğünü belirtmektedir. Hilmi Uran, *Hatıralarım*, s. 398.

580 Bu tanımlar aynı yıl yayınlanan Mustafa Kemal'in Medeni Bilgiler kitabında da yer almaktaydı. Şerafettin Turan, *Kökeni Ulusal Direnişe Dayanan Bir Devrim Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi*, s. 40.

581 *CHF Nizamnamesi ve Programı*, 1931, İkinci Kısım, s. 31.

582 *CHF Nizamnamesi ve Programı*, 1931, İkinci Kısım, s. 31

bu, "*menfaatler, kabiliyet ve çalışma derecesiyle mütenasip olur.*" ifadesiyle açıklandı.[583]

Programın beşinci kısmında milli eğitimin amaçları şöyle açıklanıyordu:

> "Kuvvetli cumhuriyetçi, milliyetçi, laik vatandaşlar yetiştirmek… Türk milletine, Türkiye Büyük Millet Meclisine ve Türkiye Devletine hürmet etmek ve ettirmek… Fikri olduğu gibi bedeni inkişafa da ehemmiyet vermek ve bilhassa seciyeyi milli derin tarihimizin ilham ettiği yüksek derecelere çıkarmak büyük emeldir… Terbiye, her türlü hurafeden ve yabancı fikirlerden uzak, üstün, milli ve vatanperver olmalıdır".[584]

CHF Katib-i Umumisi Recep Bey İstanbul Darülfünununda verdiği konferansta,[585] parti hakkında şunları söyledi:

> "Filhakika memleketin son on iki senelik tarihi, siyasi cepheden Cumhuriyet Halk Fırkasının tarihidir… CHF, bu kısa tarihine rağmen Osmanlı İmparatorluğu devirleri de dâhil olduğu halde Türkiye'de vücut bulmuş olan bütün siyasi fırkaların en uzun ömürlüsü ve en müşkül şerait içinde büyük idealleri tahakkuk ettirmek noktasından da en mazhariyetlisidir… Cumhuriyet Halk Fırkasının bünyesi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin asalet ve kahramanlık mayası ile yoğrulmuştur."[586]

Recep Bey, CHF'nin o güne kadar programının olmadığı yönündeki eleştirilere şöyle yanıt verdi:

> "…CHF programı herhangi bir gün oturulup yazılmış bir eser değildir. O, fırkanın bütün ömrü boyunca yapılmış ana işlerin ve söylenmiş ana prensiplerin teşkil ettiği kaideler üzerine bina edilmiştir. Dünyanın yeni hayat telakkileri ile memleketimizin hususiyetleri göz önünde tutularak halin ve istikbalin ihtiyaçları da derpiş olunmuş ve vatan işleri hakkında vatandaşın bütün esas düşüncelerine cevap olacak prensipler programımıza konmuştur."[587]

Recep Bey, programın *Cumhuriyetçilik* kısmını açıklarken kuvvetler birliği ilkesine şöyle vurgu yaptı:

> "…Türkiye Cumhuriyetinde bütün mevcudiyet milletin kendisidir. Bütün otoriteler ondan doğar, ondan kuvvet alır. Bizim bu yoldaki prensibimiz kendisinde meclisten ayrı bir mevcudiyet mahiyeti ve ekseriya müşkül zamanlarda Millet Meclisi ile çatışmak salahiyetini

---

583 *CHF Nizamnamesi ve Programı*, 1931, İkinci Kısım, s. 32

584 *CHF Nizamnamesi ve Programı*, 1931, Beşinci Kısım, s. 35.

585 Genel Sekreter Recep Bey, farklı illerde düzenlediği bir dizi konferansla CHF programını açıkladı. İstanbul'daki konferans, Darülfünun Salonunda 16 Ekim 1931 tarihinde düzenlendi. Konferansın metni için bkz. *Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı Üzerinde Konferans*, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1931. Ayrıca bkz. "Recep Beyin Konferansı", Cumhuriyet, 17-19 Teşrinievvel 1931. CHP Genel Sekreterliği boyunca Recep (Peker) Bey, partiyi örgütsel ve doktrin bakımından güçlendirmeye çalışacak, partinin devlet-hükümet örgütü üzerinde denetim kurmasına çaba gösterecekti. Recep Bey, tek-parti, devletçilik, halkçılık ve inkılapçılık konularında bir dizi konferans düzenledi ve bunları yayınlayarak halka ve aydın kesime görüşlerini benimsetmeye çalıştı.

586 *Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı Üzerinde Konferans*, 1931, s. 4.

587 *Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı Üzerinde Konferans*, s. 4-5.

gören bir icra kuvvetini kabul etmemektir. Fırkamız Cumhuriyetsiz bir Türkiye'nin yaşamasını mümkün görmediği kadar memleketimiz için vahdeti kuvvadan ayrılan cumhuriyet idaresini de payidar ve muvaffak telakki etmiyor. Diğer taraftan ileri ve nazari bir vahdeti kuvva fikrinin icra kuvvetini muvaffakiyetten alıkoyacak, hatta bazen felce uğratacak mahzurlarını karşılayan hükümlere ve icra kuvveti ile teşri salahiyeti arasındaki işbölümü esaslarına da sadık bulunuyoruz. Teşkilat-ı Esasiye Kanununda bu hükümler vardır…"[588]

CHF'nin *milliyetçiliğini* Recep Bey şöyle izah etti:

"Bugünkü Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine Kürtlük, Çerkezlik ve hatta Lazlık ve Pomaklık gibi fikirler telkin edilmiş olan vatandaşlarımızı kendimizden sayarız. Mazinin karanlık istibdat devirlerinden kalma bir miras olan ve uzun tarihi tekallübatın mahsulü bulunan bu yanlış telakkileri hulusla ve samimiyetle düzeltmek vazifedir. Bugünkü ilmi hakikatler beş on bin, birkaç yüz bin ve hatta mesela bir milyonluk kütlelerde müstakil bir milliyet tasavvur etmeğe imkân bırakmaz."

Gayri Müslimler hakkında şöyle dedi:

"Hristiyan ve Musevi vatandaşlar için de aynı açıklıkla fikirlerimizi söylemek lazımdır. Fırkamız bu vatandaşları da biraz evvel izah ettiğimiz dil ve emel birliğinde iştirak kaydı altında tamamen Türk olarak kabul eder."[589]

Parti sekreterinin açıklamalarına göre milleti, dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlanan bir topluluk sayan CHF, milliyetçilik görüşü ile farklı etnik grupları tek bir millet oluşturmada engel olarak görüyor ve bu gruplara karşı özümleyici bir anlayışı deklare ediyordu. Milliyetçilik ilkesi açıklanırken dış etkilerden korunmanın önemi de şöyle açıklandı:

"…milletimizin hususi seciyesinin ve müstakil hüviyetinin mahfuz kalması için her nereden gelirse gelsin ve her ne mahiyette olursa olsun beynelmilelcilik (uluslararası) cereyanlarına kapılmanın milli felaketler doğuracağına kaniiz. Her ferdimizin bundan dikkatle kaçınmasını lüzumlu görürüz…"[590]

Ayrıca yurt dışında yaşayan Türklerle olan kan ve tarih yakınlığını siyasi değil bilimsel bir mesele olarak gördüklerini belirtti.[591]

Recep Bey, halkçılık ilkesini açıklarken sınıf zihniyeti ve çatışmasına karşı olduklarını, bu anlayışın vatandaşları karşı karşıya getirdiğini ve çatışmanın milli birliği ve milliyet fikirlerini zedelediğini, partinin, milletçe kitleleşmeyi savunduğunu söyledi. Programın, kanun önünde eşitliği kabul ettiğini ve hiçbir ferdin, ailenin, sınıfın ve

588 *Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı Üzerinde Konferans*, s.8.
589 *Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı Üzerinde Konferans*, s. 10
590 *Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı Üzerinde Konferans*, s. 9
591 *Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı Üzerinde Konferans*, s. 9.

cemaatin imtiyazını kabul etmediğini belirtiyordu. Ancak, bir sınıf bilinci yaratacak bir takım dış faaliyetlerin varlığından haberdar olduklarını ve bu konuda uyanık davranmak gerektiğini vurguladı. Recep Bey, özetle, sınıf çatışması yerine toplumsal düzeni ve dayanışmayı, ayrıca halkın çıkarları arasında uyum sağlamayı halkçılığın uygulaması olarak görüyordu.[592] Çeşitli ideolojilerin etkisiyle oluşacak sınıflara ve bunun yaratacağı sınıf çatışmasına karşı çıkan, toplumsal sınıfları birbiriyle uyumlu şekilde çalışan meslek grupları olarak tanımlayan parti, milleti, milliyetçilik prensibi etrafında kümelenmiş tek bir kitle olarak hayal ediyordu. Dolayısıyla halkçılık ilkesi, parti sekreterinin değerlendirmelerinden yola çıkarak ve milliyetçilikle bağlantılı olarak, sınıf çatışmasının reddedildiği, çeşitli toplumsal grupların devletin ve milletin yararına çalıştığı bir kitle yaratmak için korporatist bir anlayışa yakın yorumlandı.

Devletçilik ilkesi, devletin iktisadi alandaki faaliyetleri düzenlemede etkin olması şeklinde yorumlandı ve ekonomik liberalizm 1930'ların ilk yarısında etkili olan ekonomik bunalımın da etkisiyle çağdışı bir ideoloji ve pratik olarak değerlendirildi. Recep Bey bu konuda şunları söyledi:

> "… Fertleri veyahut şirketleri bu muğlak ve teferruatlı çalışmanın yegâne unsuru olarak görmek, bu işlerde devlete faaliyet hissesi ayırmamak ve hatta icabında devletin tanzim ve müdahale hakkını tanımamak, liberal mesleğin artık dünyanın her tarafında hatırası kitaplarda kalan prensiplerinden ibarettir."[593]

Recep Bey, serbest ticaret ve mülkiyet hakkı tanımayan, serbest sermayenin çalışmasına izin vermeyen ve bütün iktisadi faaliyetlerde etkin olmayı benimseyen aşırı devletçi anlayışı da kabul etmediklerini belirterek devletçiliği, konuşmasının devamında şöyle tanımlıyordu:

> "[Programdaki devletçilik tanımını okuduktan sonra] … Biz ticaret faaliyetlerini serbest tutmakla ve fertlerin çalışması için sahayı açık bulundurmakla beraber yapılması lazım olan işlerden şahsi teşebbüslerin başaramayacaklarını veyahut şahsi teşebbüse bırakmakta zarar tasavvur ettiklerimizi devlete yaptırmak yolunu takip ediyoruz. Bununla beraber fertlerin ve şirketlerin yapabilecekleri işlerde onların semereli ve muvaffak olarak çalışabilecekleri şeraiti tanzim etmeyi de devletin vazifesi sayıyoruz…"[594]

Recep Bey, CHF Programını açıkladığı konferansında dini, vatandaşın kendine ait vicdani ve şahsi bir meselesi olarak gördüklerini söyledi ve *laiklik* hakkında şöyle dedi:

---

592 *Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı Üzerinde Konferans*, s. 11-12.
593 *Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı Üzerinde Konferans*, s. 13.
594 *Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı Üzerinde Konferans*, s. 14.

"Layıklık asla dinsiz olmak veyahut dinsiz olmayı istemek demek değildir. Türkiye'de herkesin istediği gibi ibadetini yapması Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun teyit kuvveti altındadır. Kendi zati inanışına göre dindar olan bir vatandaş bu vicdani kanaatine sadakatle bağlı kalmakla beraber samimi surette laik olabilir."[595]

Recep Bey, *inkılapçılıkla* ilgili olarak da şu açıklamayı yaptı:

"…İnkılabın en büyük ve en kıymetli eseri cumhuriyettir. Fakat bu büyük eserin yanında yeni medeni kanunun ve adli kanunların yapılması, şeri mahkemelerin, medreselerin kaldırılması, tek mahkeme ve tek mektep usullerinin konması, dervişliğin men edilmesi, tekke ve türbelerin kapatılması, şapka giyilmesi ve nihayet yeni Türk harflerinin kabul olunması, hiçbiri ötekinden ehemmiyetsiz olmayan ve her biri diğerini tamamlayan bir sıra inkılap semereleridir. Fırkamız, milletimizin birçok fedakârlıklarla yaptığı bütün bu inkılaplardan doğan ve inkişaf eden prensiplere sadık kalmayı ve onları müdafaa etmeği esas tutar."[596]

3.1.3. CHF İdeolojisinin Oluşumu

Mustafa Kemal, 1931'de CHF Vilayet Kongresi'nin İzmir Türk Ocağı'ndaki toplantısında CHF'nin ideolojisi ve hedeflerine değinerek partinin programının demokratik, halkçı ve devletçi olduğunu, fırkanın sözlerinin herkesin hoşuna gidecek sözler değil; milleti yükseltecek hakikatler olduğunu söylüyordu. Dünyada siyasi partilerin belirli ve sınırlı amaçlarla kurulduğunu ancak CHF'nin böyle sınırları olmadığını ve partinin, her sınıf halkın çıkarlarını eşit biçimde bir diğerine zarar vermeden sağlamaya çalıştığını ifade etti. Partinin hedefleriyle ilgili konuşurken şöyle diyordu:

" Hedefe yürüyeceğiz. İcap ederse ve kanunlarımız kâfi gelmezse bu yolda her şeyin fevkine çıkacağız".[597]

1931 parti kongresinde altı ilke (cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik ve devrimcilik) parti programının temel referansı haline gelmişti ve partinin ideolojisi bu ilkeler üzerinde inşa edildi. Bu bölümde, öncelikle Türk siyasal elitinin ideoloji oluşturma ve partiyi örgütleme çabası, Avrupa'daki rejimlere duyulan ilgi dikkate alınarak değerlendirilecektir. Ardından dönemin aydınlarının özellikle Kadro çevresinin Kemalizm'den sol eğilimli bir ideoloji çıkarma gayretlerine değinilecektir.

595 *Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı Üzerinde Konferans*, s. 20.
596 *Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı Üzerinde Konferans*, s. 21.
597 "Büyük Gazinin Büyük Sözleri", Cumhuriyet, 29 Kânunusani 1931. Mustafa Kemal'in konuşmasını bir metaforla değerlendiren Yunus Nadi, 'memleketi selamete eriştiren bu tek adam memleketin kendi kendine konuşan kalbi ve kafasıdır' dedi. Yunus Nadi, "Gazi Hazretlerinin İzmir Nutku", Cumhuriyet, 30 Kânunusani 1931.

Batı Avrupa'nın 1920 ve 1930'lu yıllarda yaşadığı siyasal istikrarsızlık ve ekonomik kriz, Türk entelijensiyasının gözünde liberalizm ve demokrasinin itibar kaybetmesine yol açmıştı. Bu dönemde tek-parti rejimleri, özellikle Faşist İtalya cazip bir alternatif olarak görünüyor; ulusal mücadele sırasında samimi ilişkiler kurulan Bolşeviklere de sempati duyuluyordu.[598] Ancak Sovyetlerin sınıf çatışması temelli ideolojileri henüz Türkiye'de sınıfsal oluşumların gerekli koşulları olgunlaşmadığı için uygun görülmüyor; partili elitler, kapitalizm ve burjuvaziyi engelleyecek endişesiyle sınıf çatışmasına karşı çıkıyordu. Buna koşut olarak işçi sınıfı örgütleri ile komünizm ve sosyalizmin yerli belirtileri ortadan kaldırılmaya çalışılıyordu.[599] Faşizm'de ise sınıf mücadelesine duyulan bir nefret vardı ve CHF, *Büyük Buhran* döneminden başarıyla çıkmış İtalya'yı, kendi krizini yaşayan Türkiye için alternatif bir model olarak değerlendiriyordu. Faşizm, fikrinden çok pratik örgütlenmesiyle cazip duruyor ve tek partinin başında olduğu devleti yüceltmesiyle uygun bir ideolojiye dönüşüyordu. Türkiye'deki siyasal elit ve ideologlar ülkeyi krizden çıkarmak için müdahaleci devlet modelini önemsiyordu. Ekonomi ve topluma yönelik devlet müdahalesi ve yarattıkları disiplinli toplum ile Sovyetler ve İtalya, sonra da Almanya, Türkiye'nin önünde önemli ideolojik modeller olarak duruyordu.[600] Türkiye'deki rejim, bu örnekler doğrultusunda değişmeye başladı ve hâlihazırdaki tek parti yönetimi parti üyelerinin devlet görevlerine getirildiği bir tek parti sistemine doğru evrildi. Bundan sonraki evrede teoriden ziyade *'örgüt'*, bürokratik yöntemlerden çok *'devrimci'* yöntem vurgulandı ve 1931 Mayıs kongresinde altı ilke partinin ideolojisi olarak kabul edildi.

Dönemin partili yazarlarının arayışta olduğu şey; ülkede disiplini sağlayacak, devrim ilkelerini benimseyip bunları halka anlatacak bir siyasal örgütlenme modeliydi. Bu bağlamda parti ve devlet yetkilileri ile entelijensiya, 1932 yılı ortalarında Rusya ve İtalya'ya seyahat düzenledi ve edindikleri izlenimler partinin örgütlenmesinde önemli bir ilham kaynağı oluşturdu.

---

598 CHF yandaşı basın 1929-30 yıllarında tek parti yönetimini haklı gören, yücelten, otoriter-totaliter yöntemleri benimseyen ve uygulamalarını gerekli gören bir tavır takınmıştı. Özellikle Hâkimiyet-i Milliye ve Cumhuriyet gazetelerinde otoriterlik taraftarı yazılar yazıldı. Bkz. Zeki Mesut Alsan, Hâkimiyet-i Milliye, 4-5 Aralık 1930; Falih Rıfkı, Hâkimiyet-i Milliye, 19 Kasım ve 19 Aralık 1930. Falih Rıfkı "Yeni Rusya" (1931) ve "Moskova-Roma" (1932) kitaplarında Faşist-Komünist partilerin örgütlenme bakımından örnek alınması gerektiğini belirtiyordu.

599 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s.79.

600 Yetkin, partililerin ve basının Faşizm-Komünizm övgüsünün gerçekte sistem ya da rejime yönelik değil disiplinli parti örgütlenmesinin yönelik övgü olduğunu belirtmektedir. Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, Altın Kitaplar Yayınevi, Ankara, 1983, s.41.

Başvekil İsmet Bey ve Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'in başkanlığında sanayi, ticaret ve çeşitli meslek gruplarından kişiler ile gazetecilerden oluşan bir heyet öncelikle 24 Nisan-10 Mayıs tarihleri arasında Rusya'ya bir seyahat düzenledi.[601] Seyahat boyunca ve sonrasında Türk devlet erkânı, yaptıkları açıklamalarla Sovyet Rusya ile Türkiye'nin dostluğuna vurgu yaptı, iki yeni ülkenin eski saltanat rejimlerini yıkarak inkılap yolunda hızla ilerlemek bakımından ortak noktaları olduğunu belirttiler. Heyette yer alan gazetecilerden Falih Rıfkı, seyahat sonrasındaki bir açıklamasında şöyle dedi:

> "Yeni Rusya'nın davası dünyadır; bizim davamız Türkiye'dir. Burada ondan ayrılır gibi görünürken, bir başka davada onunla birleşiyoruz: Halk yığınlarımızı birkaç hamlede yeni zamana eriştirmek!"[602]

Türk heyetinin Rusya gezisi sonrasında, Türkiye'nin Sovyet Rusya'nın komünist rejimini örnek alarak ülkede yeni bir rejim inşasına girip girmeyeceği tartışıldı. Bu konuda Yunus Nadi, yazdığı gezi notlarında Türkiye'nin milliyetçi; Rusya'nın ise Bolşevik olduğunu, Yeni Rusya'nın rejimini değil bilim, sanayi ve ticaret alanındaki gelişmelerini takip etmenin önemli olduğunu vurguladı.[603] Yunus Nadi, Rusya'nın 1927 yılında başlattığı beş yıllık kalkınma planının ülkenin sanayisinin gelişmesinde önemli bir yere sahip olduğunu belirtiyordu. Rusların, cihanşümul (evrensel) bir inkılap hareketi yerine kendi hudutlarında çalışmasının daha yararlı olacağına kanaat getirdikten sonra, kalkınma planında bilime dayanan bir sanayileşmeyle kendilerine yetecek bir üretim gücüne sahip olduklarını ifade etti.[604] Nadi, inkılapçı bir ülkede ordunun da önemli bir yere sahip olduğunu; Rusya'da Kızıl Ordu'nun sanayileşmenin sonuçlarından yararlanarak güçlendiğini, dünya barışını tehdit edecek saldırgan bir

601 Heyette, Yunus Nadi, Ruşen Eşref, Hakkı Tarık (Us), Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Vala Nurettin, Selim Ragıp, Sava Haci Mina ve Yervant Bey gibi gazeteciler yer aldı. Rusya'da Türk Heyetine eşlik eden Rus heyeti arasında Komiserler Heyeti Reisi Molotof, Hariciye Komiseri Litvinof ile yardımcıları Karahan ve Krizinski ile Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komiseri Voroşilof gibi devlet görevlileri vardı. "Başvekilimizin Rusya Seyahati", Cumhuriyet, 25 Nisan 1932. Ziyaret sırasında yapılan anlaşma ile Rusya, Türkiye'ye 20 sene vade ile faizsiz olarak 8 milyon dolarlık (16 milyon Türk Lirası) kredi açmayı kabul etti. Yapılan anlaşmaya göre; Sovyetler, Türkiye'ye 8 milyon dolarlık fabrika makinesi verecek, Türkiye ise borcunu senelik taksitlerle eşya olarak ödeyecekti. Ayrıca Sovyetler, hediye olarak on traktör, iki kamyon ve bir otobüs verirken Kızıl Ordu da Türk Ordusuna iki büyük ve dört küçük tank hediye etti. "Kızıl Ordunun Hediyeleri", Cumhuriyet, 9 Mayıs 1932. Birkaç gün sonra yapılan açıklamada kredinin iki milyonluk kısmı ile yeni kurulacak şeker fabrikası için gerekli makineler alınacağı, kalan kısmıyla da mensucat makineleri alınacağı ilan edildi. "8 Milyon Dolarlık Kredi", Cumhuriyet, 12 Mayıs 1932.

602 "Falih Rıfkı Beyin İntibaları", Cumhuriyet, 11 Mayıs 1932.

603 Yunus Nadi, "İsmet Paşa'nın Rusya Seyahati ve Neticeleri", Cumhuriyet, 11-15 Mayıs 1932.

604 Yunus Nadi, "Rusya Seyahati İntibalarından-Beş Senelik Plan", Cumhuriyet, 18 Mayıs 1932.

politikası olmadığını, aksine ordunun gücünün caydırıcı bir etkisi olduğunu ve Kızıl Ordu'nun barış inşa eden bir güç olduğunu kabul etmek gerektiğini ifade etti.[605]

Rusya gezisinden sonra, Başvekil İsmet Paşa'nın liderliğinde 25 kişilik Türk Heyeti, 22 Mayıs-2 Haziran tarihleri arasında İtalya'ya bir seyahat gerçekleştirdi.[606] Cumhuriyet gazetesi, seyahatin başlamasını, *"Kemalist Türkiye'den Faşist İtalya'ya Selam!"* sürmanşeti ile okuyucularına duyuruyor; başyazar Yunus Nadi, Kemalist Türkiye ile Faşist İtalya'nın dostluklarının tarihi sayılması gerektiğini, Osmanlı enkazından çıkan Türkiye ile İtalya'yı yüzyılın en gelişmiş toplumu yapan faşizmin arasındaki dostluğa vurgu yapıyordu.[607]

Yunus Nadi, seyahat sırasında kaleme aldığı bir yazıda İtalya'nın Birinci Dünya Savaşından sonraki anlaşmalardan hala memnun olmadığını belirtiyor, savaş sonrasında sosyalistler ile faşistler arasındaki kanlı terör mücadelelerin *'Kara Gömlekliler'* diye bilinen faşistlerin Roma yürüyüşüyle sona erdiğini ve İtalya'nın her kesiminin beklediği peygamberin sonunda ortaya çıktığını söylüyordu. Mussolini'yle birlikte devrimin İtalya'ya inzibat ve intizam getirdiğini belirten Nadi, faşizmin siyasette parlamentarizmi reddederek toplumun yaşamına doğrudan müdahale eden bir devrim olduğunu övgüyle anlatıyordu. Mussolini'nin adeta bir 'hoca' gibi on yıldan beri İtalya'yı bir terbiye mektebine dönüştürdüğünü ve disipline ettiğini, İtalya'yı anarşi ortamından çıkarıp, asri, müttehit ve yepyeni bir İtalya'ya dönüştürdüğünden bahsediyordu.[608]

Falih Rıfkı, İtalya'nın on yıl içinde hızla değiştiğini, faşizmin ekonomik ve siyasal anlamda İtalya'yı ileri götürdüğünü söyledi. Faşizmin on senede, elli senelik iş gördüğünü belirten Falih Rıfkı, rejimin bir gün düşebileceğini ancak ortaya koyduğu eserlerin kaybolmasının imkânı olmadığını söylüyordu. Faşizmin bir otorite doktrini olduğunu belirten Falih Rıfkı İtalyan rejimini şöyle anlattı:

> "…Bu sistem, garp demokrasisi müesseselerinin, yeni hareketlere karşı, son tutunuş tecrübesi telakki olunabilir. Ruslar, Faşizmi, artık mukavemet mümkün olmayan Marksizme karşı burjuvazinin tavizatı gibi addetmektedirler. Faşistlerin fikri başkadır. Faşistler, hiçbir sınıfa bağlı olmadıkları gibi, hiçbir sisteme esir olmadıklarını söylemektedirler."[609]

---

605 Yunus Nadi, "Rusya Seyahati İntibalarından-Kızıl Ordu", Cumhuriyet, 19 Mayıs 1932.

606 Heyette, İsmet Paşa'dan başka Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, CHF Umumi Kâtibi Recep Bey, Afyon Mebusu Ali, Erzincan Mebusu Saffet, Siirt Mebusu Mahmut, Yunus Nadi, Reşit Galip, Falih Rıfkı, Ruşen Eşref, Yakup Kadri, Vakit yazarı Asım, Ankara Valisi Nevzat Beyler gibi vekil, gazeteci, yazar ve bürokratlar yer aldı.

607 Yunus Nadi, "Başlı Başına Bir Tarih", Cumhuriyet, 22 Mayıs 1932.

608 Yunus Nadi, "Tarih Yürümüş, Hakikatler Daha Ziyade İnkişaf Eylemiştir!", Cumhuriyet, 23 Mayıs 1932.

609 Falih Rıfkı, "Dünkü İtalya ve Bugünkü İtalya", Cumhuriyet, 23 Mayıs 1932.

Gezi sırasında Türk heyeti ile İtalyan yetkililer yaptıkları görüşmelerde dostluk mesajları verdiler. Bu görüşmelerde Türkiye ile İtalya arasındaki Dostluk Anlaşması (*Türkiye-İtalya Dostluk, Hakem ve Uzlaşma Muahedenamesi*) beş yıl süreyle uzatıldı ve İtalya ile bir kredi anlaşması yapıldı.[610] İtalya Başvekili Mussolini, Türk gazetecilere Türkiye ile yapılan anlaşmalarla ilgili olarak şöyle bir beyanat verdi:

> "Türk inkılabı, tarihin kaydettiği en büyük inkılaplardan biridir. Türkiye'ye karşı gösterdiğimiz dostlukta sebat ve ısrar ediyoruz ve edeceğiz. İki memleket arasındaki dostluğun nasıl inkişaf ettiğini göreceksiniz. Bu söz samimidir, bir Faşist sözüdür." [611]

Mussolini, savaş tazminatlarının kaldırılması, uluslararası anlaşmalardaki haksızlıkların giderilmesi, altın ve üretim işlerinin tanzim edilmesi gibi faaliyetlerin ekonomik buhrandan kurtulmakta önemli adımlar olacağını belirtti, ayrıca ülkeler arasındaki duvarları kaldırmak gerektiğine şöyle işaret etti:

> "…Bugün milletler arasına gümrük duvarları dikmek siyaseti, tarihin aksine bir istikamettir. Gümrük duvarları milletleri birbirinden ayırır."[612]

Yunus Nadi seyahat sonrası yaptığı değerlendirmede, Rusya, İtalya ve Türkiye'nin devrimci üç ülke olduğunu ve bunların arasında dostluk bağı kurmanın zorunlu olduğunu söylüyordu. Mussolini hakkında şöyle dedi:

> "…Duçe, İtalyan milletinin aynı zamanda ileri atılmış yüksek bir fikri de tecelli ettiren bir ifadesidir. Faşizm, Mussolini'nin şahsında tıpkı ok gibi fırlayan bir fikrin bükülmez bir kol ile tatbikat sahasına geçirilmiş şeklidir…"[613]

Sonuç olarak, seyahatler, Türk devlet adamlarına İtalya ve Rusya gibi dönemin yükselen güçleriyle ekonomik ve siyasal bağlar kurmanın, gelişen Türkiye için önemli olduğunu düşündürmüştü. Büyük Buhran yılları, devletleri 1930'lu yılların temel meselesinin ekonomik kalkınma merkezli olmasına zorluyordu. Türkiye, ekonomik krizin aşılması adına ticaret ve kredi anlaşmaları yaptığı bu ülkelerle diplomatik ilişkilerinde dostluk mesajları vermişti. Bu ülkelerin siyasal rejimleri, tek partili otoriter-totaliter yönetim biçimleri ve devletlerin toplumlarıyla kurduğu ilişki biçimleri, demokrasi ve liberalizm açısından değil, toplumun gelişmesi ve kalkınması için gerekli

---

610 Cumhuriyet, 28 Mayıs 1932. İtalya'da alınacak kredi 300 milyon Liret olacağı, bir kısmının nakit olarak alınacağı, diğer kısmının ise İtalya'ya olan borçlar ve siparişler için kullanılacağı belirtildi. Cumhuriyet, 3 Haziran 1932.

611 "İki Hükümet Şefinin Nutukları", Cumhuriyet, 30 Mayıs 1932. CHF Umumi Kâtibi Recep Bey, Roma'da Lıçteur Sarayında Faşist Fırka Umumi Kâtibi M.Strace'yi ziyaret etmiş, Strace, Faşist fırkanın on yıllık süre içinde kaydettiği gelişmeler ve faaliyetleri hakkında Recep Beyi bilgilendirerek bu konuda detaylı bilgiyi daha sonra belgeleriyle birlikte göndermeyi vadetmişti.

612 "İki Hükümet Şefinin Nutukları", Cumhuriyet, 30 Mayıs 1932.

613 Yunus Nadi, "İsmet Paşa ve M.Mussolini", Cumhuriyet, 3 Haziran 1932.

bir siyasal düzen olarak değerlendirildi. Gerek İtalya ve Almanya gerekse Sovyetler Birliği'nin tek parti rejimleri örgütlenme, disiplin, planlama ve toplumun hızla dönüştürülmesi bakımından övgüye layık görülüyor; siyasal ideoloji bakımındansa faşizm ya da sosyalizme mesafeli durulması en azından söylem düzeyinde kalıyordu. Adı geçen siyasal doktrinlerin toplumu seferber eden tarafları öne çıkarılmış ve CHF'nin 1930'lu yıllardaki parti örgütlenmesinde önemli modeller olmuştu.

3.1.4. Türkiye'ye Özgü Bir İdeoloji: Kemalizm

İttihatçı-Kemalist kesimin ideoloji oluşturma gayreti uzun bir zaman dilimini kapsıyordu. Yukarıda değinildiği gibi, *sui generis* karakterine rağmen Kemalizm, İttihatçılar dönemine (1908-1918) kadar inen düşünsel ve toplumsal arketipe sahipti.[614] 1930'dan sonra Atatürk'ün düşüncelerinin sistemleştirilmesi ve Kemalist pratiklerin meşru gösterilmesi gayreti hız kazandı ve ideoloji ihtiyacıyla altı ilke yorumlanarak parti programına girdi. Kemalistler ile İttihatçıların düşünsel karakterlerindeki benzerliklere rağmen Altı Ok'un içeriği, iç-dış konjonktüre bağlı olarak farklılaşıyordu.[615] Yalnızca Mustafa Kemal değil, CHF üyelerinin söylem ve uygulamaları da Kemalist ilkeleri şekillendirmekteydi. Örneğin CHF-SCF mücadelesi sırasında İsmet Paşa, *Muhit* dergisinin bir yazarına şöyle bir açıklama yapmıştı:

> "…En samimi ve en laik ihtiyaçlarla halkın sinesinden doğan CHF, bütün tabakaların ihtiyacını tatmin için çalışan bir fırkadır. Senelerden beri iş başında bulunan ve memleketin her tarafını dolaşan bir vatandaş sıfatı ile iddia ederim ki başında bulunduğum hükümet bir halk hükümetidir ve bundan daha sola gitmek bugün için mümkün değildir."[616]

Kemalizmi, Atatürk'ün yaşamındayken teorileştirme çabalarında Kadro hareketi öne çıkmıştı. CHF içinde, 1931 yılının sonuna doğru yeni bir akımın oluştuğu ve bu akımın başında Falih Rıfkı, Şevket Süreyya, Burhan Asaf, Ruşen Eşref, Vedat Nedim

---

614 İttihatçı aydınların en önemli katkısı, saray ve Babıali çevresinin oluşturduğu eski sınıfın yerine geçmeleri ve yarattıkları siyasal ve toplumsal dönüşümdü. Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatmagül Berktay (Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s.178. Yüzyılın başında Rusya'dan göç eden, iyi eğitimli ve gelenek karşısında değişim fikrine bağlı kişiler, Fransız Devrim fikirleri ve pozitivizmin etkisiyle Türkiye'de jakobenizmin hayata geçirilmesinde İttihatçılara ve Kemalistlere esin kaynağı olmuşlardı. İttihatçılar 'Kardeşlik' yerine 'adalet' ilkesini koymuş ve Fransız Devriminin düsturunu benimsemişti. Ahmad, çağdaşlarının İttihatçı lider Talat Paşa'yı Danton olarak betimlediğini ancak Türk devriminin kendi Robespierre'ni çıkaramadığını belirtiyor. Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 97. Talat Paşa için Danton benzetmesini Lewis de yapmaktadır. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 307.

615 Siyasal sistemle doğrudan ilgili olan ilkelerin Cumhuriyetçilik, Halkçılık ve milliyetçilik olduğunu ifade eden Öz, Pozitivizm, Halkçılık, Milliyetçilik ve Solidarizmin (Dayanışmacılık) Osmanlının son döneminde tartışıldığını ve cumhuriyete aktarıldığını belirtir. Esat Öz, Türkiye'de Siyasal Katılım ve Tek Parti Yönetimi, s.143. Jön Türk ve Kemalistler materyalist, pozitivist ve Sosyal Darwinist teorilerin etkisi altındaki Batı tipi eğitim kurumlarında yetişmişti. Örneğin sınıfsız bir toplum yaratma düşüncesinin kökleri, Türkçülük ideolojisinin önemli isimlerinden Ziya Gökalp'e dayanmaktadır. Şerif Mardin, "Atatürkçülüğün Kökenleri", *CDTA*, Cilt 1 (içinde), İletişim Yayınları, ss. 85-89, s. 88.

616 "İsmet Paşa Fırkalara Dair Beyanatta Bulundu", Hâkimiyet-i Milliye, 29 Teşrinievvel 1930.

ve Yakup Kadri gibi kişilerin bulunduğu yönünde bir iddia ortaya atılmıştı. İddiaya göre, *'Yeni Cereyan'* adlı bu oluşum, SCF döneminde Türk Ocağında Şevket Süreyya tarafından verilen bir konferanstan ve dağıtılan *'İnkılap ve Kadro'* adlı broşürden sonra başlamıştı ve birçok aydın Şevket Süreyya Bey'in etrafında toplanmıştı.[617] Çeşitli dedikodular karşısında Şevket Süreyya, Ankara'da herkesle birlikte kendilerinin de tek adam Mustafa Kemal'in etrafında olduğunu, 21 nüsha olarak çoğaltılan İnkılap ve Kadro broşürünün ve düşünce aşamasında olan Kadro Mecmuası'nın gizli olmadığını, şeflerin ve bazı kimselerin bunların varlığından haberdar olduğunu söyledi.[618]

Kadrocular, Kurtuluş Savaşı'ndan bir ulus olarak çıkan Türk toplumunun sınıflaşmasının devletçilik politikası ile engelleneceği görüşündeydi. Yetkin, Kadrocuların devletçilik politikası ve disiplinli toplum taraftarı olduklarını; demokrasi, kapitalizm ve liberalizmin karşısında durmalarının yoğun bir eleştiri aldığını belirterek özellikle İş Bankası grubunun eleştirilerine maruz kaldıklarını belirtiyor.[619] Kadrocuların toplumsal sınıflara ilişkin görüşlerinin ve sınıf mücadelesini reddetmelerinin onları Marksizm'den ziyade Faşizme yakınlaştırdığını belirten Yetkin, kusurlarının ise 1923-1935 yılları arasındaki iktidarın ekonomi politikasının bazı kötüye kullanılan yönleri üzerinde yoğunlaşmaları olduğunu ifade etmektedir.[620] Yetkin, Celal Bayar'ın 1930'lu yıllarda rejimin ayakta kalabilmesi için tarihi bir zorunluluk halini alan Devletçilik politikasının kontrolsüz gelişmesini engellemek için devletçiliğin ölçülü yürütülmesini sağlama görevini yürüttüğünü belirtmektedir.[621] Kadro'cuların devletçilik konusundaki görüşlerinin CHF'nin devletçilik görüşünden daha ileriye gittiği ve bireyi ortadan kaldırdığı yönündeki tartışmalar 1932 yılında başladı ve dergi kapatılana kadar sürdü.[622] Bayar, yıllar sonra devletçiliğin, bir takım işlerin ve

---

617 "Yeni Cereyan Dedikodusu", Cumhuriyet, 11 Eylül 1931.

618 Burhan Asaf, "Son Posta'nın Tabettiği", Hâkimiyet-i Milliye, 10 Eylül 1931.

619 Mahmut Soydan, İş Bankası'nın himayesinde çıkan Milliyet gazetesindeki yazısında, İsmet Paşa'nın Kadro'daki yazısını Kadrocuların Komünizm gibi yorumlamalarını eleştirdi. Milliyet, 5 Kasım 1933.

620 Çetin Yetkin, age, s. 125-26.

621 Çetin Yetkin, age, s. 126.

622 Kadro dergisinin ve Kadrocuların inkılabın ideolojisini yapmaya çalıştıklarını belirten Nadi, derginin tetkik ve tahlillerinin yapılması gerektiğini belirtiyordu. Yunus Nadi, "Devletçilik ve Şahsi Teşebbüs", Cumhuriyet, 11 Teşrinisani 1932. Kadro dergisi ve Kadrocuların Türk İnkılabını teorik açıdan nasıl ele aldıkları ve buna karşı yapılan eleştirilerin dayanakları için Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan tartışmalar konunun anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Kadro ve Kadrocuların liberal açıdan eleştirisini yapan Ahmet Ağaoğlu'nun yazı dizisi için bkz. "Devlet ve Fert", Cumhuriyet, 13-26 Teşrinisani 1932. Ahmet Ağaoğlu'nun eleştirilerine yanıt veren Kadro Dergisi yazarı Şevket Süreyya'nın yazı dizisi için bkz. "Ağaoğlu Ahmet Bey'e Cevap", Cumhuriyet, 11-27 Kânunuevvel 1932. Ahmet Ağaoğlu, yazılarını eleştiren Şevket Süreyya'ya bir yazı dizisiyle yanıt verdi. "Cevaba Cevap", Cumhuriyet, 1-10 Kânunusani 1933. Daha sonra Şevket Süreyya, Ağaoğlu'na yeniden bir yazı dizisi ile yanıt verdi, bkz. "Ağaoğlu Ahmet Beye", Cumhuriyet, 21-27 Kânunusani 1933. Kadro tartışmasına katılan Yakup Kadri Bey'e Ahmet Ağaoğlu'nun yanıtı için bkz. "Yakup Kadri Bey'e", Cumhuriyet, 2-3 Şubat 1933. Ahmet Ağaoğlu, son olarak yazdığı makalesinde eleştirilerini biraraya topladı. Kadro ve Kadrocuların, İnkılap adına hürriyeti inkâr ettiklerini, üretim araçlarının ve ekonomik birikimin devlet elinde toplanmasını

teşebbüslerin devlet tarafından yapılması demek olmadığını; devletçiliğin, kültür yaşamında, sosyal davalarda ve ekonomide milletin seviyesini 'ideal düzeye' çıkarma mücadelesi olduğunu söyledi. Devletçiliğin yalnızca sanayi ve ticaret tesisleri kurmak olmadığını, yapılanın zorunluluktan kaynaklandığını, aslında Kemalist devletçiliğin vatandaşın hayat standardında yükselme ve ilerlemeyi sağlayacak ne varsa onu yapmanın yöntemi olduğunu ifade etti.[623]

Yetkin, Kadro'nun kapatılmasında bunun gibi eleştirilerin etkili olduğunu belirtirken aynı zamanda bu olayın CHF'nin devletçilik ve halkçılık ilkesinin anlaşılmasında ve parti devletinin sınıfsal temelinin ortaya çıkarılmasında önemli bir ölçüt olduğunu belirtir.[624] Sosyo-politik bir akım olarak Kadro'nun felsefesinin Marksizmin milliyetçilik ve korporatizmin sathi derlenmiş bir karması olduğunu belirten Karpat, Kadrocuların Türkiye'de devletçiliği açıklamak amacıyla aslında bazı Marksist fikirleri totaliter devlet anlayışı ile birleştirdiklerini ve 'uydurma' bir teori ortaya attıklarını söylüyor.[625] Ekonomik ve toplumsal sorunların siyasi açıdan incelenmesinin ilk örneği olmasına rağmen dergiye yönelik *'komünizm'* eleştirileri ise derginin sonunu getirmişti.

Kadrocular, Kemalizmi, sol düşüncenin temel kavramlarıyla harmanlamaya çalışmıştı. Ancak Kemalizm, resmi yazında da oldukça geniş bir yer işgal ediyordu. Bu bağlamda Kemalizm, kuşkusuz, Mustafa Kemal merkezli şekilleniyordu ancak Mustafa Kemal'in ve Kemalizmin 1930'lu yıllar ve sonrasında Türk siyasal yaşamındaki yerinin oluşmasında resmi tarih yazımı ve sosyal psikoloji oldukça etkili olmuştu. Örneğin bazı tarih kuramları (Yahudilik, Hegel, Carlyle vb.) iktidarda bulunan ya da aday kişilerin sıradan insanları yönetmeye hakları olduğunu göstermek için onların sıradan olmadığını hatta tanrı tarafından insanüstü bazı özelliklerle donatıldığını iddia eder. Bu *'yüceltme'* aracılığıyla lider, büyük güçleri temsil eder ya da artık onlarla özdeşleşir. Ünder, Mustafa Kemal'in de edebiyatta ve resmi söylemde doğaüstü güçlerle ilişkilendirildiğini ve belirli tarih görüşleri çerçevesinde yüceltildiğini açıklamaktadır. Buna göre, Mustafa Kemal'in, bir "şef" haline gelmesinde cumhuriyetin kurucu kuşağının imparatorluğun okullarında padişahın yüceltilmesine dair aldığı eğitimin yeri önemlidir. Ünder, bu kuşağın saltanat ve hilafetin kaldırılmasıyla ortadan kalkan *'padişah-baba'* figürünün ya

savunduklarını ve inkılap adına bu esasları bütün vatandaşlara kabul ettirmek amacı güttüklerini iddia etti. Ahmet Ağaoğlu, "Son Söz", Cumhuriyet, 5 Şubat 1933.

623 "Bayar'ın Bir Yazısı", Vatan, 20 Aralık 1946.

624 Kadro ve Kadrocular için bkz. Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945*), s. 112-123.

625 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.76-78

da *'Tanrının Gölgesi'* (zıll-ullah) figürünün yerine Mustafa Kemal'i koymakta zorlanmadığını söylüyor.[626] 1928'den sonra İslam geri planda kalmıştı, ancak toplumda 'din' duygusu birdenbire kaybolmamış, formasyon değiştirerek ve bir yönüyle de planlı bir formülasyona tabi tutularak *'ulus'* ve *'lider'*in kutsallaştırılmasına yönelik bir alternatif inanca dönüştürülmüştü.[627] Bu formülasyon sonucunda *"Tanrı-Türk Ulusu-Mustafa Kemal"* özdeşliği elde edilmiş ve birinin yüceltilmesi diğerini de yüceltmişti.[628] Dolayısıyla Mustafa Kemal, 1928'den itibaren sistematik biçimde yüceltilmiş, bir anlamda kutsallaştırılmış, bir dinsel (törensel) kişilik kazanmış ve Kemalizmin çerçevesini oluşturan ilkeler de bu yüceltme işleminden doğrudan pay almıştır.

Kemalizm, 1931 yılında CHF Kongresinde açıklanan altı ilke çevresinde açıklansa bile belirttiğimiz gibi, gerçekte o zamana kadarki uygulamalara ve Mustafa Kemal'in çeşitli söylevlerine dayanıyordu ve 1920'li yıllar boyunca koşullara uyarlanarak gelişip kolektifleşmişti. Kısaca, Kemalizm/Atatürkçülük, Osmanlı'dan kalma bazı temel yapısal unsurları değiştirip onların yerine çağdaş bir uygarlık olan Batı uygarlığından esinlenmiş bir topluluğu kurmak amacına yönelen bir ideolojidir.[629] Bu dünya görüşünü bir devlet politikasına dönüştüren Mustafa Kemal Atatürk olduğu için bu yaklaşıma onun adı verilmişti. Kemalist pratikler, yani çağdaşlaşma yolunda hayata geçirilen devrimler, Kemalizmin, bu hedefi gerçekleştirmek bakımından belli ölçülerde başarılı olduğunun kanıtıdır.[630] Kemalizm, Atatürk'ün kendisinin de belirttiği gibi,

---

626 Hasan Ünder, "Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm* (içinde), Cilt 2, Ahmet İnsel (Der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss.138-156, s.139-142. Ünder'e göre, kurucu kuşağın, Osmanlı geçmişlerinde İslami atmosferin yoğun yaşandığı bir ortamda yetişmiş olmaları ve dinsel hassasiyetleri de bu figür yaratmada etkili olmuştu. Zira Fevzi Çakmak Arusi, Hasan Ali Yücel Mevlevi, Hamdullah Suphi Cerrahi, Yakup Kadri Bektaşi tarikatından ya da sempatizanı, İsmet Paşa ise Kur'an okumayı bırakmamış birisiydi. Hasan Ünder, agm, s.146-147.

627 Örneğin İstanbul Halkevinin açılışında okunan Yusuf Ziya'nın Halkevleri için yazdığı şiirde şöyle deniyordu: "…Bu ses, yoktan bir vatan yaratanın sesidir! On dört milyon ağızlı bir vatanın sesidir! Vatan demek, o demek... O demek vatan demek! İnkılabı yaratan yurdu yaratan demek! Güneşten birer oktur ondan gelen her emir, bu okların önünde yıkılır dağ, taş, demir!". "Gazi'nin Yeni Eseri Halkevleri", Cumhuriyet, 20 Şubat 1932.

628 Hasan Ünder, agm, s.146-147. Şeflik sistemi ve yüceltme için ayrıca bkz. CHP 10.Yıl Kitabı ve 1931-1934 TTTC Tarih Ders Kitapları. Köker, Türkiye'de Kemalizmin kendini devletin varlık sebebi ile özdeş tutan bir ideoloji olarak ve toplumun ortak gönencini temsilen siyasetin sınırlarını çizdiğini söylüyor. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti açısından demokrasinin sınırları Kemalizm/Atatürkçülük sınırları dâhilinde gerçekleşen çatışma-uzlaşma alanıdır. Levent Köker, "Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi", *MTSD, Kemalizm* (içinde), ss. 97-112, s.98-99.

629 Şerif Mardin, "Atatürkçülüğün Kökenleri", *CDTA,* Cilt 1, s. 86. Kemalizmin felsefesi ve yeni kimlik inşasındaki rolü için bkz. Tülay Aydın, *Atatürk Döneminde Bürokrasi ve Modernleşme (1923-1938)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2014, s. 68-86.

630 Örneğin, saltanat-hilafetin kaldırılması, cumhuriyetin ilanı, tekke-zaviyelerin kapatılması, uluslararası ölçü birimlerinin kabul edilmesi, Latin alfabesi, devletçiliğin parti programına girişi, beş yıllık kalkınma planları, kadınlara seçme-seçilme hakkının tanınması vb. pratikler, Kemalizmin gerçekleştirdiği çağdaş devrimlerdir.

ancak zamanla oluşturulabilecek bir hedefler bütünüdür ve Atatürk zamanında ve sonrasında birçok düşünür tarafından yorumlanmaya çalışılmıştır.[631]

Kemalist prensiplerin, 5 Şubat 1937 tarihinde yapılan TBMM toplantısında anayasaya girmesiyle toplumun izleyeceği yeni ideoloji, hukuki bir karakter kazanmış oldu. CHP 15.Yıl kitabında bu durum şöyle açıklandı: "Bu maddenin kabulü ile Türkiye devletinin, Cumhuriyet Halk Partisi tarafından konulan ve memlekette tatbik edilen Kemalist prensiplere dayanır ileri bir siyasi varlık olduğu kanuni bir şekilde ifade edilmiştir."[632] Kemalizmin içeriği, özellikle 1970 ve 1980'lerde Türkiye'de yoğun biçimde tartışılmıştır. Kemalizm, sağda ve solda yer alabilecek bazı özelliklerine rağmen iki uç arasındaki birden çok olanağı kapsayan pragmatist bir ideoloji olarak öne çıkmaktadır. Belirtmek gerekir ki Kemalizm, milliyetçi, seçkinci ve otoriter yanlarıyla sağ; devrimci, devletçi ve radikal laiklik yönü ile de sol bir karakter göstermiştir.

3.2. Sınırlı Plüralizmin Tasfiyesi: CHF'nin Toplumsal ve Kültürel Alan İnşası

Bu bölümde, CHP'nin toplumsal-kültürel yaşamı, parti ideolojisi olan Kemalizm doğrultusunda nasıl şekil verdiğine değinilecektir. Öncelikle basın kanunuyla gazeteler hükümetin sözcüsü durumuna getirildi, ardından Türkocakları kapatılıp partinin ideolojisinin benimsetilmeye çalışıldığı Halkevleri açıldı ve devrimlerin halka anlatılmasında yardımcı olacak bir aydın zümrenin yetişmesi için üniversite reformu yapıldı. Aşağıda, partinin ideolojisinin damga vurduğu toplumsal-kültürel alanın inşa süreci analiz edilecektir.

3.2.1. Türk Basınının Denetlenmesi: Matbuat Kanunu

1931 yılının mayıs ayında yurtdışındaki 150'liklerin kurduğu *'Türk Siyasi Mültecileri Cemiyeti'* ve *Mehmet Ali Bey*,[633] TBMM'ye gönderdikleri telgraflarla

---

631 Kemalizm/Atatürkçülük ideolojisi için bkz. "Atatürkçülük", *CDTA*, Cilt 1, s. 85-96; *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, *Kemalizm*, Cilt 2, Ahmet İnsel (Der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011. Şeref Aykut, 1936 yılında parti programını açıkladığı kitabında, öztürkçe kelimeleri de tanıtma görevini üstlenerek Kemalizmi, Marksist ya da Faşist rejim ve ideolojilerle izaha çalışmanın yanlış olduğunu söylüyor ve şöyle diyor: "Kamalizm bunların üstünde yalnız yaşamak dinini aşılayan ve bütün prensiplerini ekonomik temeller üzerine kuran bir dindir". Şeref Aykut, *Kamalizm (CHP Programının İzahı)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008, s. 9. Türkiye'deki tek parti yönetimini otoriter-totaliter rejimlerin nitelikleriyle karşılaştıran ve Kemalizmin çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmada 'vesayetçi' yanına vurgu yapan bir değerlendirme için bkz. Oktay Uygun, "Tek Parti Rejimi ve Demokrasi", Cumhuriyet Dönemi Demokratikleşme Faaliyetleri Sempozyumu Bildirileri, 28 Ekim 2005-İstanbul, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s. 65-79. Kemalizmin altı ilkesinin resmi açıklamalara yakın bir değerlendirmesi ve çok-partili siyasal yaşama geçişte demokrasinin korunması (vesayet) vazifesini üstlendiği yorumları için bkz. Suna Kili, *Turkey: A Case Study of Political Development*, Menteş Matbaası, İstanbul, 1968, s. 13-32.

632 CHP On Beşinci Yıl Kitabı, s.13.

633 Damat Ferit Paşa kabinesinde Dâhiliye Nazırlığı yapmıştı.

cumhurbaşkanlığı seçimi, genel seçimler ve demokrasi hakkında eleştirilerde bulundular.[634] Bazı gazeteler, özellikle Arif Oruç'un Yarın gazetesi, hükümet ve faaliyetleri aleyhinde yazılar yayınlayınca CHF vekilleriyle merkez basın bu duruma şiddetli tepki gösterdi. Yozgat mebusu Cevdet Bey, muhalif yazarların basın özgürlüğünün olmadığı yönünde eleştiriler yapmasına şöyle tepki gösterdi:

> "… Hala bu memlekette matbuat hürriyeti yokmuş, gazeteler susturuluyormuş, tenkit yokmuş, hükümet tenkide tahammül edemiyormuş! Boyuna hapis, boyuna tevkif, boyuna ihafe, boyuna cebri şiddet devam ediyormuş! ... Bilmiyorum hangi memleket matbuatında bizdekinden fazla hürriyet var? Eğer varsa muhakkak orada hükümet makinesi felce uğramış, anarşi başlamıştır…"[635]

Birkaç gün sonra tartışma daha da alevlendi ve Yunus Nadi, Avrupa'nın önde gelen devletlerinde bile rejim aleyhtarı yayın yapmanın yasak olduğunu belirterek şöyle dedi:

> "…Bunlara mukabil Türkiye'de inkılap rejimine taarruz etmek demek, bu memleketin varlığını ve varlığının temellerini baltalamak demektir… Mesele, Türk milleti için hayat ve memat meselesidir. Öyle olduğu halde bizde bazı seciyesiz serserilerin tahrikâtı hürriyet icabı sayılıp gidebiliyor…"[636]

Hükümet aleyhtarı eleştirilere karşı toplanıp durumu değerlendiren CHF meclis grubu, meselenin mecliste görüşülmesi için bir soru önergesi (istizah takriri) verdi. Önergede, son dönemde basın özgürlüğünün suiistimal edilmesi karşısında hükümetin ne gibi tedbirler alacağı soruluyordu.[637] Meclis oturumunda konuyla ilgili birçok vekil söz alarak matbuat hürriyeti hakkında tartıştı ve alınması gereken önlemlere dair değerlendirmeler yaptı. Tartışmalar, basın özgürlüğünün suiistimal edildiği ve basına bazı sınırlamalar getirilmesi gerektiği yönünde ağırlık kazandı.[638] Dâhiliye Müsteşarı *Hilmi Bey*, çıkarılması planlanan Matbuat Kanunu hakkında şöyle bir açıklama yaptı:

---

634 Türk Siyasi Mültecileri Cemiyeti'nin telgrafında şöyle deniyordu: "Ankara'da Çankaya'da Mustafa Kemal Paşa'ya, Kanunu Esasiye mugayir olan teşrii intihabat ile gayrikanuni riyaset intihabını şiddetle protesto ederiz." "Paris'teki Hainlerin Telgrafı…", Cumhuriyet, 15 Mayıs 1931.

635 Cevdet Bey, "Muhalefet Bu Mu?", Hâkimiyet-i Milliye, 28 Haziran 1931.

636 Yunus Nadi, "Gözler Önünde İrtikâp Olunan Büyük Cinayet", Cumhuriyet, 4 Temmuz 1931.

637 Önergede şöyle deniyordu: "Bazı gazetelerimizin takip ettikleri muhataralı istikamet vatandaşların ve vatanın siyasi izan ve medeni vicdanı üzerinde sarih bir fikir şekaveti icra ederek masum ruhları tamamen zehirleyecek mahiyetler almaya başladı… Bu cereyan karşısında hükümet ne düşünüyor? ..." TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 2, Fevkalade İçtima, İnikat 21, s.212, (4.7.1931).

638 Tartışmalar için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 3, Fevkalade İçtima, İnikat 22, s.2-43, (5.7.1931). Denizli mebusu Mazhar Müfit Bey, matbuat hürriyeti başkasının hürriyetine zarar verecek bir aşamaya gelirse yargı yolunun açık olması gerektiğini söyledi. Takip ettikleri politika hakkında şunu söyledi: "…Biz Kemalistiz efendiler, biz ancak ve ancak Kemalizm mektebinin evlatları, serbestii matbuatı takdis etmekle beraber diğer vatandaşların hukuku sairesine tecavüze müsamaha edeceklerden değiliz…" Ayrıca bu eleştirileri yapan kişilerin aynı zamanda kabadayı olduklarını belirttiği anda, Antalya Mebusu Rasih Bey, onu söyleyen mutlaka Yahudidir, diye seslendi. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 3, Fevkalade İçtima, İnikat 22, s.7, (5.7.1931). Urfa Mebusu

"…Yeni kanunda hürriyetin suiistimaline ve kanunsuzluğa mahal verilmemek için bazı takyidat vazedilmiştir. Hazırlanan projenin en esas maddesini ehliyet faslı teşkil etmektedir. Yani bir gazeteyi kimler ve hangi evsafı haiz olanlar çıkaracaktır? Bunlar kanunda tayin ve tasrih edilmiştir. Her önüne gelen gazete çıkaramayacaktır. Gazetede yapılan neşriyattan mütevellit suçlardan kimler mesul olacaktır ve hangi neşriyat suç telakki edilecektir? Suçlu gazeteciler nasıl muhakeme edilecektir? Kanunda bunlar hakkında ahkâm vazedilmiştir…"[639]

Nihayet, yapılan tartışmalar ve değerlendirmelerden sonra 1881 no'lu Matbuat Kanunu, 25 Temmuz 1931 tarihinde çıkarıldı ve Türk basını CHF'nin sözcüsü durumuna getirildi.[640] Kanun, gazete çıkarmanın şartlarını,[641] yayınlardan sorumlu olacakların durumlarını,[642] gazetelerin kapatılmasına neden olacak esasları ve yayınlardan dolayı yapılacak yargılamaların yöntemini[643] yeniden düzenledi. Kanunla,

---

Ali Saip Bey ise İstanbul ve İzmir'deki muhalif gazete ve gazeteciler hakkında biraz da alaycı bir üslupla çeşitli eleştirilerde bulundu. Sürekli fırsat kollayıp zamanı geldiğinde vatana ihanet eden kişiler olarak İstanbul'da Zekeriya Sertel, Arif Oruç, Ahmet Kadri, İzmir'de ise Zeynel Besim ve İsmail Hakkı'yı gösterdi. Örneğin Son Posta yazarı Zekeriya Bey (Sertel) hakkında şöyle dedi: "…Zekeriya namında birisi var, bu adam son zamanlarda misyonerler aleyhinde yazı yazıyordu. Sakın aldanmayın politika oyunu yapmak istiyor. Çünkü bu adam karısı ile birlikte misyonerler tarafından okutularak, yetiştirilerek memleketimize hediye edilmiş birisidir… Bu Zekeriya'nın bir Zaharya olmadığı ne malum? …" Zekeriya Sertel'in yazdığı yazıların altına karısının imzasını koyarak ve onu kullanarak da ihanete devam ettiğini söyledi. Ayrıca Ali Saip Bey, konuşmasının devamında İzmir'de çıkan Yeni Asır ve Halkın Sesi gibi gazeteleri ve Zeynel Besim, İsmail Hakkı ve Sırrı Bey gibi gazetecileri de vatana ihanetle suçladı. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 3, Fevkalade İçtima, İnikat 22, s.17, 18 ve 19, (5.7.1931). Konya mebusu Refik Bey, Hüseyin Cahit ve Ali Kemal'in Meşrutiyet dönemindeki yazılarıyla memlekete ihanet ettiklerinden bahsetti; Serbesti yazarı Hasan Fehmi, Saday-ı Millet yazarı Ahmet Samim, Volkancılar, Ali Kemal ve Refi Cevat gibi gazetecilerin milletin karşısında aynı safta yer aldığını ifade ederek şöyle dedi: "…Türk milleti solmayan ruhundaki hayatiyyetini, bu müthiş tehlikeye karşı da izhar ederek düşmana da ve bu vatansızlara da layık oldukları cezayı verdi." TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 3, Fevkalade İçtima, İnikat 22, s.22-23, (5.7.1931).

639 "Her Önüne Gelen Gazete Neşredemeyecektir", Cumhuriyet, 14 Temmuz 1931.

640 Matbuat Kanununun oylamasında hayır oyu veren tek kişi Giresun Mebusu Hakkı Tarık (Us) Bey oldu. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 3, Fevkalade İçtima, İnikat 35, s.380, (25.7.1931). Müstakil İzmit Mebusu Sırrı Bey, Cumhuriyet, Milliyet, Vakit gibi gazetelerin eleştiri vazifelerini yerine getirmeyerek eleştiri hakkını karşı tarafa (muhalif gazeteler kastediliyor) bırakmış olmasının ve bu tarafın da matbuat hürriyetini suiistimal etmesinin kanunun çıkış sebebi olduğunu söylüyordu. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 3, Fevkalade İçtima, İnikat 35, s.358, (25.7.1931). Kanun çıktıktan sonra Yunus Nadi şöyle dedi: "… Matbuatın hürriyeti kanun ile mukayyet olduğuna göre rejimi uzaktan uzağa bile rencide edebilecek neşriyata bu memlekette mesağ (izin) olmamak lazımdır…". Yunus Nadi, "Cemiyet, Mahkeme ve Efkâr-ı Umumiye", Cumhuriyet, 31 Temmuz 1931.

641 Kanunun 3. Maddesinde matbaa açacak kişinin o yerin en büyük mülki amirine bir beyanname vermesi şartı getirildi. 8. ve 20. maddede basılan her matbua ya da gazetenin iki nüshasının o bölgenin en büyük mülki amiri ile cumhuriyet savcısına (müddeiumumi) verilmesi şartı koşuldu. 12. Madde, gazete sahiplerinde aranacak şartlarla ilgiliydi. Buna göre gazete sahibinin yüksek mektep veya lise mezunu olması şartı getirildi, ceza kanununda belirtilen bazı suçlardan hüküm giymemiş olması ve milli mücadelede işgal güçlerinin amacına hizmet eden bir neşriyat yapmamış olması şartı da getirildi. "Matbuat Kanunu", TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 3, Fevkalade İçtima, İnikat 35, s.358-380, (25.7.1931). Ayrıca bkz. "Yeni Matbuat Kanununun Metni", Cumhuriyet, 26 Temmuz 1931.

642 27. madde gazete yayınından doğan sorumluluğu genel yayın müdürüne, gazete sahibine ve yazının sahibine ait olduğunu belirtiyordu. "Yeni Matbuat Kanununun Metni", Cumhuriyet, 26 Temmuz 1931.

643 29. madde fertlerin şahsi ve ailevi hayatı hakkında yayın yapanların cezalandırılması esasını açıklıyordu. 30. madde BMM üyesi, İcra Vekilleri Heyeti ya da resmi heyetler ve devlet memurları hakkında mütecavizane yazı ya da resimlerin hapis veya para cezasına çarptırılması hakkındaydı. Ayrıca 31-60. maddeler, yapılacak yayınların niteliklerinin sınırı ve bu sınırların aşılmasının karşılığı olan cezaları tespit ediyordu. 40. madde, saltanatçılık, komünistlik ve anarşistliği tahrik eden yayınları yasakladı. 43. madde ile yurtdışındaki belirli şahısların (özellikle 150'likler kastediliyordu) gönderdikleri yazıları yayınlamak yasaklandı. Özellikle 49. madde şöyle diyordu: "Memleketin umumi siyasetine dokunacak neşriyattan dolayı İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) kararı ile gazete veya risaleler muvakkaten tatil olunabilir." "Yeni Matbuat Kanununun Metni", Cumhuriyet, 26 Temmuz 1931. Başvekil İsmet Paşa, umumi siyasete dokunmakla TBMM, reisicumhurluk, ordu,

gazete ve matbaa açmak, yasal prosedürü izlemek zorunluluğu bakımından oldukça zorlaştırıldı. Kanun maddelerinin birçoğu yayınların niteliklerinin sınırlandırılması ve bu sınırları aşanların cezalandırılması hakkında hükümler içeriyordu. Ayrıca *İcra Vekilleri Heyeti*'ne (Bakanlar Kurulu) gazete kapatmak için hukuki bir zemin yaratıldı ve hükümet basına doğrudan müdahale yetkisine sahip oldu. Sonuç olarak son bir buçuk yılda yaşanan SCF muhalefeti, Menemen Olayı, yurtdışındaki 150'liklerin hükümet karşıtı eleştirileri ve bunun basında yer alması ve Arif Oruç gibi CHF karşıtı bazı gazetecilerin yayınları, hükümeti, basın özgürlüğünün sınırları konusunda sert önlemler almaya yöneltti. Matbuat Kanunu ile CHF/hükümet, basın üzerinde tartışmasız bir hegemonya kurdu. Hatta bir süre sonra yasaklamaların boyutu ilginç şekilde genişledi. Örneğin, Matbuat Müdürlüğü, aralarında Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* adlı eserinin de bulunduğu bazı yayınları kanunun 40. ve 50. maddelerine dayanarak yasakladı. Ahmet Ağaoğlu, Matbuat Müdürlüğü'nün buna yetkisinin olmadığını, bu yetkinin Bakanlar Kurulu ya da meclise ait olduğunu hatırlatarak mizahi bir dille uygulamaları eleştirdi.[644]

25 Temmuz 1931'de çıkarılan 1881 sayılı Matbuat Kanunu üzerinde 1932, 1933, 1934, 1938, 1940 yıllarında değişiklikler yapıldı. Yapılan değişiklikler, devlete ve millete yönelik *muzır neşriyatı* önlemek üzere hükümete bir takım yetkiler tanıyordu.[645] Matbuat Kanunu, 28 Haziran 1938 tarihinde önemli ölçüde değiştirildi. Yasanın ilk halinde sadece beyanname verilmesi yeterli görülmüşken 1938 yılında yapılan bir değişiklikle yayın çıkarmak isteyenlerin, bulundukları yerin en büyük mülki idare amirinden izin alma koşulu getirildi. Bu şekilde hükümet yeni bir yayın çıkıp çıkmayacağına karar verme yetkisine sahip oluyordu. Yasaya göre gazete ve mecmua

zabıta kuvvetleri gibi devlet kurumları aleyhinde yayın yapmayı kastettiklerini söyledi. Bkz. "Başvekil İsmet Paşa'nın Nutku", Cumhuriyet, 26 Temmuz 1931.

644 Ağaoğlu, kanunun, neşriyattan doğan meseleler hakkında kimlerin ve hangi makamların hüküm vermek salahiyetini haiz olduğunu açıkça belirttiğini ifade etti. Bu makamların Vekiller Heyeti, Cumhuriyet Müddeiumumisi, bazı durumlarda Dâhiliye Vekili ve mahallin en yüksek mülkiye memuru olduğunu söyledi. Matbuat Müdüriyetinin hüküm vermesinin haddi olmadığını açıkça belirten Ağaoğlu, müdürlüğün, aile meselesini, din meselesini, yabancı devletlerle ilgili neşriyat meselesini, yabancı kültür propagandası meselesini, özetle akla hayale gelen her türlü meseleyi 50. madde içine sokmasını ve 'dolayısıyla' tabirini kullanmasını alaycı bir şiddetle eleştirdi. Ağaoğlu şöyle dedi: "...Matbuat Müdüriyeti, dolayısıyla diyerek buluttan nem kapıyor ve yeni cürümler ihdas ederek hükümler veriyor. Bir kere işin içine bu 'dolayısıyla' girdi mi artık nerelerde dolaşılmaz ve neler dolap içine alınmaz. Allah muhafaza etsin". Ahmed Ağaoğlu, "Matbuat Müdürlüğünün Eser Men'ine Salahiyeti Var Mıdır? 1-2", Cumhuriyet, 20-21 Mart 1935. Sonraki yıllarda da yasaklar ve gazete kapatmalar devam etti, örneğin 1937 yılında İnönü'nün başbakanlıktan sağlık gerekçesiyle çekilmesi, seçimlerin yenileneceği ve anayasanın tadil edileceği haberleri yapan Tan gazetesi hükümet tarafından 50. Maddeye dayanılarak bir süreliğine kapatıldı. "Tan Gazetesi 10 Gün Müddetle Kapatıldı", Ulus, 29 Eylül 1937.

645 Fuat Süreyya Oral, *Cumhuriyet Basın Tarihi (1923- 1973)*, Sanayi Nefise Matbaası, Ankara 1973, s. 121.

sahiplerinin 21 yaşını bitirmiş, yüksekokul veya lise mezunu, yabancı bir devletin hizmetine girmemiş, belirli suçlardan mahkûm olmamaları gerekiyordu.[646]

3.2.2. Kitlelerin İdeolojik Seferberliği: Türk Ocakları'nın Kapatılması ve Halkevlerinin Kurulması

CHF yönetimi, yaşanan muhalefet olgusunun da öğrettikleriyle toplumun geniş kesimlerine ulaşmanın önemini kavradı ve siyasal alanın yanında toplumsal-kültürel alanın inşasına girişti. Fethi Bey'in öngörülmeyen başarısı, Menemen ve Manisa bölgelerindeki reform karşıtı gerici faaliyetler ve öğrencilerle serbest meslek sahipleri arasında görülen komünist belirtiler, partili elitin gözünü korkutmuştu. Parti, toplumu, özellikle de Türk gençliğini yeniden örgütlemek ve disipline etmek için partinin ilkeleri doğrultusunda kurumsal çalışmalara hız verdi. Bu doğrultuda, Türk milliyetçiliğini yaymak gibi geniş bir misyona sahip olan ve hâlihazırda CHF denetimine girmiş olan *Türk Ocağı* yeterli görülmedi; onun yerine *Halkevleri* adında tamamen CHF'ye bağlı bir kültür kuruluşu toplumun ideolojik eğitim seferberliğini üstlendi. Aşağıda, Türk Ocağının tarihçesi ve kapatılış gerekçesi kısaca anlatılacak ve yerine kurulan Halkevlerinin toplumun ideolojik seferberliğinin gerçekleştirilmesinde oynadığı rol, kurumun amaç ve hedefleri öne çıkarılarak değerlendirilecektir.

Türk Ocakları 1911 yılında faaliyete başladı.[647] Ocak, Türk milliyetçiliğini çeşitli yayın, dergi ve konferanslarla yaymayı amaçlayan bir dernek statüsünde faaliyet gösterdi.[648] 1920-22 tarihleri arasında kapalı kaldı, 1924 tarihinden itibaren Ankara Hükümetinin denetiminde Ankara'da faaliyetlerini sürdürdü ve yine bu tarihte kamuya yararlı dernek statüsü kazanarak 1925 yılından itibaren Türk devriminin topluma benimsetilmesinde aracı bir rol üstlendi.[649] 1924 yılında toplanan Türk Ocakları Umumi Kongresi'nde Ocak Yasasının 3. maddesi, "Ocak, fırka siyasetiyle uğraşmaz. Hiçbir Ocaklı cemiyeti siyasi emellerine alet edemez" şeklinde kabul edilmişti. Ancak 1927

---

646 Basına yönelik kısıtlamalar hakkında bkz. Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1973; Fuat Süreyya Oral, *Cumhuriyet Basın Tarihi (1923- 1973)*, Sanayi Nefise Matbaası, Ankara 1973.

647 II. Meşrutiyet döneminde Türkçülüğün gelişip yaygınlaştığı kurumlar Askeri Tıbbiye ve Mülkiye gibi Batılı tipte eğitim veren kurumlardı. Türk Ocağı'nın kuruluşunda bu okullardaki öğrenciler etkili olmuştu. Hüseyin Enver Sarp, "Türk Ocağı Nasıl Kurulmuştu?" I, *Türk Yurdu*, Sayı 242, (Mart 1955), s. 665-670. Ocak, Ahmet Ağaoğlu'nun evinde öğrenciler ve çeşitli aydınlardan oluşan bir grubun toplantısında 20 Haziran 1911'de kuruldu. Ocağın resmi olarak kuruluşu İTC merkezinde yapılan bir toplantıda 12 Mart 1912'de gerçekleşti. Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 134-141.

648 Ocak, 1912 yılındaki ilk nizamnamesine göre amacını gerçekleştirmek için Türk Ocağı adlı klüpler açarak dersler, konferanslar verecek, kitap ve risaleler yayınlayarak okullar açmaya çalışacaktır. Bkz. *Türk Ocağı'nın Nizamname-i Esasi ve Dâhilîsi*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1328 (1912), Madde 4, s. 3-4.

649 Ocakların sayısı da 1927'de 257'ye yükselmişti. Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931,* s. 274-276.

yılında yapılan Türk Ocakları 4. Kurultayı'nda, yasadaki 3. madde, "Türk Ocağı, CHF ile devlet siyasetinde beraberdir" şeklinde değiştirildi. Dolayısıyla 1927 CHF Kongre'sinde Ocak yasasında yapılan değişiklikle ocaklar, CHF'nin denetimi altında bir kuruluş sayılmış oldu. Bundan sonra Türk Ocaklarının seçimlerinde CHF söz sahibi olacaktı.[650] Zira sadece Türk Ocakları değil, Ekim 1927'de toplanan CHF İkinci Kongresi'nde, nizamnamenin 40. maddesindeki, "siyasi, idari, içtimai, iktisadi, kültüre ait ve bunlara mümasil bilcümle teşekküllerin heyet-i müdirelerine gireceklerin namzetlikleri Fırka müfettişleri tarafından ilan olunur" hükmüyle ülkedeki bütün derneklerin CHF tarafından denetlenmesi kararı alındı.[651] Artık Türk Ocakları 1927 yılından sonra CHF'nin bir kültür kuruluşuna dönüşüyor, ocaklar, yeni rejimin hizmetinde, yönetimi destekleyen ve ilkelerini savunan hatta yönetim ile halk arasında bir rol oynamayı ilke edinen bir 'seçkinler topluluğu' görünümü alıyordu.

Türk Ocakları bu yeni dönemde, inkılapların yerleştirilmesi ve ulusal birliğin sağlanması yolunda somut hedefler koyarak çalışmak ve halka rehberlik etmek gibi faaliyetler yürüttü. Ancak CHF ile olan bu ideolojik birlikteliğe rağmen yeni rejimin milliyetçilik anlayışı ile Türk Ocaklarının Osmanlı'dan beri savunduğu görüşler arasındaki farklılıklar varlığını sürdürüyordu. Ocağın Osmanlıdan beri siyasi ya da kültürel olarak bütün Türk dünyasına olan ilgisi devam etmekteydi. Bu anlayışın sonucu olarak siyasi sınırların milletleri bölemeyeceği fikrinden hareketle milleti belirli bir vatanla birleştirmemişlerdi. Hâlbuki yeni rejim, milli kimlik belirlemede sınırlı bölgesel bir temel üzerine dayanıyordu ve 1924 anayasası Türk ve milletin tanımını vatandaşlık bağını esas alarak yapmıştı.[652] Ocaktaki aydınlar genel eğilim olarak milleti, dil, din, ortak tarih, gelenek, yaşam tarzı, gaye ve emellerle tarif ediyordu.[653] CHF ile Türk Ocaklarındaki aydınların millet ve Türk tanımlarındaki bu ortaklığa rağmen siyasi birlik konusunda aralarındaki farklılıklar devam etti. Türkçü aydınlara göre millet anlayışı coğrafyadan ziyade kültürel unsurlara dayanıyordu ve bu temele dayanarak siyasi sınırların milletleri bölmesi mümkün değildi.[654] Bu farklı yoruma rağmen Ocakların dış

650 Örneğin 23 Nisan 1928 tarihli Umumi Kurultay'da Türk Ocakları Merkez Heyeti'nin aday listesi TBMM Başkanı, Başbakan, CHF Genel Sekreteri ve Türk Ocakları Genel Başkanı tarafından hazırlandı. Cumhuriyet, 24 Nisan 1928.

651 *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*, Ankara, 1927, s. 11.

652 Ocak içindeki aydınlar Türklük tarifi konusunda toleranslı davranmışlar, ocağa atfedilen ırkçı yorumlar bireysel yorum ve değerlendirmelerle sınırlı kalmıştı. Ocak içindeki Türk ve Türklük tanımı tartışmaları için bkz. Yusuf Sarınay, age, s. 311-329.

653 Ahmet Ağaoğlu, "Milliyetçilik Cereyanının Esasları", *Türk Yurdu*, Cilt 2, Sayı 2, (Ağustos 1925), s. 390-391.

654 Ocaklara fikir önderliği yapan Osmanlı dönemindeki aydınlar yeni rejime de hizmet ediyordu ancak dış Türklere olan ilgi ve sempatilerini kaybetmemişlerdi. Zira Türkiye'ye sığınmak zorunda kalan Zeki Velidi (Togan), Sadri Maksudi (Arsal), Zakir Kadiri (Urgan), Ayaz İshaki gibi Rusya'daki Türklerin milli mücadelelerine öncülük

Türklere olan ilgisi duygu ve kültür birliğini devam ettirmek yönünde ve bilimsel alanda yapılan çalışmalarla sınırlı kalıyordu. Nihayet 23 Nisan 1927'de yapılan Türk Ocakları Dördüncü Kurultayı'nda Ocak Yasasının 2. Maddesi *'Türk Ocaklarının fiilen iştigal sahası, TC hudutları dâhiline münhasırdır'* ifadesiyle değişikliğe uğradı ve Ocağın *bütün Türklük* anlayışı ideolojik açıdan da resmi bir dönüşüm geçirdi.[655] 1927 ve 1928 yıllarında yapılan değişikliklerle Türk Ocağı artık tamamen CHF'nin bir kültür kuruluşu haline gelmişti; faaliyet sahası Türkiye ile sınırlandı ve yeni rejimin milliyetçilik anlayışı ile uyumlu hale getirildi. Böylelikle, Ocağın Turancılık ve Türkler arasında kültür birliği kurulması amacının büyük bir Asya imparatorluğu kurulması davası ile sıkça karıştırılmasının ve yabancıların ocağı imparatorluk niyetli suçlamasının da önüne geçilmiş oldu. Ocak yetkilileri de yaptıkları açıklamalarda Türk milliyetçiliğini bir kültür meselesi olarak gördüklerini belirtmiş, fütuhatçı olmadıklarını ve sınırların ötesinde bir gelişme amacı taşımadıklarını söylemişlerdi ancak yine de yapılan yasa değişikliği ile suçlamaların önüne geçilmek istenmişti.[656]

Türk Ocakları Merkez Heyeti Reisi Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Kasım 1930 tarihinde yaptığı konuşmada ocakların Osmanlı döneminde olduğu gibi 'ecnebi' bağlantısı iddialarıyla yeniden karşılaştığını ve yıpratılmaya çalışıldığını söyleyerek ocağın üstündeki kara bulutlara dikkat çekti.[657] Zira çok geçmeden basında Türk Ocaklarının CHF'ye katılacağı yolunda haberler çıkmaya başladı. CHF'nin kapsayıcılığının artmasının ilk işaretleri olarak, katılım gerekçesi, partinin gençlerle daha yakından ilgilenmesi, onların siyasal ve düşünsel terbiyelerinde öncülük etmesi ve ocakların hedeflerinin zaten partinin ilkeleri içinde yer alması olarak gösteriliyordu.[658] Aynı tarihlerde Mustafa Kemal duruma açıklık getirdi, *Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti* azasından Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey'e bir beyanatta bulunarak ocakların Halk Fırkası ile birleşmesinin nedenini şöyle açıkladı:

> "Milletlerin tarihinde bazı devirler vardır ki muayyen maksatlara erebilmek için maddi ve manevi ne kadar kuvvet varsa hepsini biraraya toplamak ve aynı istikamete sevk etmek lazımdır… Memleketin ve inkılabın içeriden ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı

---

etmiş aydınlar dış Türklere olan ilgiyi canlı tutuyordu. Bu aydınlardan birçoğu Türk Ocağı Hars Heyeti üyesiydi. Yusuf Sarınay, *age*, s. 319.

655 Türk Ocakları Yasası, 1927, s. 1. Ocak yasasının sınırlandırılmasında Sovyetleri gücendirmemek niyetinin olduğu iddiası için bkz. Paul Gentizon, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, Ankara, 1983, s. 67.

656 Yusuf Sarınay, *age*, s. 325-326.

657 "Ocak Reisi Aleyhindeki Neşriyat", Vakit, 15 Teşrinisani 1930.

658 "Türk Ocakları HF ile Niçin Birleşiyor?", Cumhuriyet, 22 Mart 1931. Yine bu tarihlerde Türk Ocaklarının kapatılıp CHF'nin hars şubelerine dönüştürüleceği haberleri yapıldı. Hatta Hars şubelerinin 'Halk evi' unvanıyla birer eğitim yuvası olarak faaliyet göstereceği söyleniyordu. "Ocak Kurultayı", Hâkimiyet-i Milliye, 5 Nisan 1931.

masuniyeti için bütün milliyetçi ve cumhuriyetçi kuvvetlerin bir yerde toplanması lazımdır. Teessüsü tarihinden beri ilmi sahada halkçılık ve milliyetçilik akidelerini neşir ve tamime sadakatle ve imanla çalışan ve bu yolda memnuniyeti mucip hizmetleri sepketmiş olan Türk Ocaklarının aynı esasları, siyasi ve tatbiki sahada tahakkuk ettiren fırkamla ve bütün manası ile yekvücut olarak çalışmalarını münasip gördüm… Aynı cinsten olan kuvvetler müşterek gaye yolunda birleşmelidirler."[659]

Mustafa Kemal'in 1931 Martındaki bu açıklamasından sonra ocakların özerk bir kuruluş olarak varlığının anlamı kalmamıştı ve CHF bünyesine alınma süreci başladı. 10 Nisan 1931 tarihinde Türk Ocakları, olağanüstü kongresini toplayarak *Merkez Heyetinin* raporuna uydu ve 'fesih' kararı aldı, hak ve borçlarının CHF'ye devredilmesine karar verildi.[660]

Türk Ocaklarının kapatılmasında doğrudan partiye hizmet edecek bir eğitim-kültür kuruluşuna ihtiyaç duyulması etkili olmuştu ve bundan sonra özerk örgütlerin kurulması ve faaliyet göstermesi hoş karşılanmayacaktı. Örneğin Yunus Nadi, Türklerin artık ulusal bir toplum olduğunu, dolayısıyla vatandaşların ayrı ayrı kuruluşlarda toplanmasının ulusal bütünlük kavramına aykırı olduğunu yazdı.[661] Yunus Nadi gibi CHF milletvekili bir gazetecinin işaret ettiği bu gerekçe, yani CHF'nin tüm toplumsal güçleri tek bir merkezde toplamaya başlaması, Türk Ocaklarının kapatılmasının görünür nedeni gibi durmaktaydı. Ancak CHF'nin merkezileşme çabasına Türk Ocağı ile başlaması derneğin kapatılmasının ardındaki birkaç özel nedeni öne çıkarmıştı. Birincisi, Türk Ocakları, kısa bir süre önce iki partili üç aylık dönemde, CHF karşıtı bir siyasal renge boyanmış, yani SCF tarafında yer almıştı.[662] Hamdullah Suphi yazdığı bir makalede, "içinde muhalefet sesi yükselmeyen bir cumhuriyete biz inanabilir miyiz ki O'na başkalarını inandıralım" demekte ve kitleleri muhalefete destek vermeye

659 "Gazi Hazretlerinin Beyanatı", Cumhuriyet, 25 Mart 1931.

660 Heyetin raporunda CHF'nin 30'lu yıllardaki 'meşhur' söylemi olan "bütün inkılap kuvvetlerinin tanzim ve tevhit edilmesi lüzumu" vurgulanıyordu. "Türk Ocakları Halk Fırkasına İltihak Etti", Cumhuriyet, 11 Nisan 1931. Kurultayın fesih kararnamesinde şöyle deniyordu: "…Kurultay, 1- Türk Ocakları Cemiyetinin feshine, 2- Bu cemiyetin haiz olduğu bütün hakların, bütün vecibeleri ile birlikte CHF'ye devrine karar verilmesini arz ve teklif eder.", "Tarihi Karar", Cumhuriyet, 11 Nisan 1931. 1 ay sonra CHF Üçüncü Kongresinde Türk Ocaklarının bütün malvarlığıyla birlikte partiye iltihakı kabul edildi. *CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931),* Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 279-280.

661 Yunus Nadi, "Türk Ocağı-Türk Birliği", Cumhuriyet, 28 Mart 1931.

662 Türk Ocağı üyesi Ahmet Ağaoğlu, Reşit Galip ve Mehmet Emin Bey gibi isimlerden dolayı Türk Ocağı ile SCF arasındaki ilişki, iki partinin arasındaki gerilimin artmasından ötürü önce SCF'nin sonra da Türk Ocağının kapatılmasında rol oynamıştı. Hamdullah Suphi, henüz SCF ile Türk Ocağı faaliyetteyken, Ankara Türk Ocağı merkezinde verdiği konferansta Mehmed Emin ve Ahmed Ağaoğlu hakkında şunları söylemişti: "(Mehmed Emin Bey için)… O ocağın babasıdır, ocak ona müteşekkirdir. Ağaoğlu Ahmed Bey de ocağın diğer bir babasıdır." Cumhuriyet, 15 Teşrinisani 1930. Tunçay'a göre de Mustafa Kemal, bu ittihatçı kuruluşu bir muhalefet merkezi olarak görmüş ve ocağı önce etkisizleştirmiş sonra da CHF bünyesine dâhil etmiştir. Tunçay, *age,* s. 308.

çağırmıştı.[663] Yapılan belediye seçimlerine Türk Ocaklarının bazı şubelerinin karışmış olması ve SCF'yi desteklemeleri iktidarın tepkisini çekmişti. Ayrıca ocağın Türk gençleri tarafından bir ilgi odağı olması, gençlerin burada bir muhalefet duygusuna kapılma olasılığı da partilileri tedirgin etmiştir. Zira teşkilatlarıyla toplumun derinlerine ulaşabilme yetisi sadece parti ve ocağa ait gibi duruyordu. Parti müfettişlerinin raporlarında, Türk Ocağı teşkilatının bulunduğu yerlerde partinin teşkilat kuramaz olduğunu" belirttikleri ve tedbir alınmasını istedikleri anlatılmıştır.[664] Böylelikle iktidar, Türk Ocağını kapatmakla hem muhalif bir kuruluşu ortadan kaldırıyor hem de teşkilatlı ve dinamik bir kuruluşu parti içine alarak gücünü sağlamlaştırmaya çalışıyordu.[665]

İkincisi, ocakların Türkçülük anlayışının zamanla ırkçı-Turancı bir çizgiye doğru evrilmesi ve örgütlenme alanında faşizme karşı açık bir eğilim göstermesi kapatılmasının ardındaki iddialardan biridir.[666] Özellikle Hamdullah Suphi gibi ocaklıların faşizme öykünen yazı ve beyanları partinin dikkatini çekiyordu. Çünkü ocağın bu milliyetçilik yorumu, hem CHF'nin milliyetçilik prensibi ile uyuşmazlık yaratıyor hem de Sovyet Rusya gibi Orta Asya boyunca uzanan ve sınırları içinde çok fazla sayıda Türk barındıran bir devletin Türkiye'de yaşayan görevlilerini rahatsız ediyordu. Zira 16 Mart 1921 tarihli Türk-Sovyet Anlaşması'nın 8. maddesi ile 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk Anlaşması'na ek olarak koyulan mektupta *'taraflar kendi toprakları üzerinde, öbür ülkenin aleyhine çalışacak örgüt ve grupların kurulmasını ve yerleşmesini kabul etmeyecek'* ifadesi vardı.[667] Dolayısıyla ocakların kapatılmasının 'özel' nedenleri arasında Türk-Sovyet ilişkilerinin zarar görmemesi de gösterilebilirdi.[668] Hamdullah Suphi de, Türk Ocağı kapatıldıktan sonra Nisan ayında Bükreş'e elçi tayin edildi.

İleri sürülen bu nedenler; SCF'ye yakınlık, faşizm iddiaları ve Sovyet hassasiyeti, asıl kapatılma nedenleri gibi durmamaktadır. Zira Türk Ocakları, yeni

663 Hamdullah Suphi, "Bu Sesi Koruyacaksın", Akşam, 12 Eylül 1930.

664 Kenan Akyüz, "Türk Ocakları", *Belleten*, Nisan 1986, s. 214.

665 Yusuf Sarınay, *age*, s. 367.

666 Soyak, Mustafa Kemal, daha 1924 yılında Ankara Türk Ocağı'na üye olmak için başvuran TBMM Muhafız Kıtasından birkaç zabit hakkında ırk soruşturması istenmesi nedeniyle Ocağı kapatmaya karar vermişti demektedir. Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Cilt 2, İstanbul, 1973, s. 475.

667 İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasi Anlaşmaları, I. Cilt, Ankara, 1983, s. 34, 270. Sarınay, Sovyetlerin bu rahatsızlığı resmen bildirip bildirmediğinin belirsiz olduğunu söylüyor. Yusuf Sarınay, age, s. 323, 368.

668 Hamdullah Suphi yukarıda bahsi geçen Ankara Türk Ocağındaki konuşmasında kendisine yapılan eleştirilere açıklık getirmiş ve Bolşevizm hakkında şunları söylemişti: "Bir buçuk sene evvel ilk defa Bolşevizm tehlikesi var diye makale yazdım. Bu suretle Türk Ocağı vazifesini yapmış, tehlikeyi işaretle gençliği ikaz etmişti. Efendiler! Şimdi iki medeniyet cereyanı var; birisi Şimal Komonizmi, diğeri Amerika'lizmdir…" Cumhuriyet, 15 Teşrinisani 1930. Ocakların faşizm öykünmeciliği için bkz. Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, s. 57-60.

rejime hizmet etmekte, yönetici ve üyelerinin birçoğu aynı zamanda CHF milletvekiliydi ve vekiller ocak kapatıldıktan sonra yeniden CHF bünyesine dâhil edilmişti. Ocakların kapatılması ve CHP ile birleşmesi, konjonktür açısından değerlendirildiğinde daha anlamlı bir temel karşımıza çıkmaktadır. Ocakların yaptıkları ya da yap(a)madıkları değil, CHF'nin 1930'lu yıllar Türkiye'si içindeki yeri ve kapsayıcılığı kapatılmada asıl belirleyicidir. 1929 ekonomik krizi, SCF ve Menemen Olayı iktidara göstermişti ki, ülkede, devrimin yerleşmesi ve rejimin güçlenmesi için otoriter bir yapılanma ve düzene ihtiyaç vardır. Bundan sonraki yılların parti için siyasi ve idari açıdan otoriter yöntemlerin artırıldığı yıllar olması da bu başlangıç yeriyle ilgilidir. Ekonomide devletçilik politikası uygulanacak, siyasi, sosyal ve kültürel yaşamın tamamına hâkim olunacak bir düzen yaratılacaktır. Bu anlayışın uzantısı olarak 1930'lar, partinin devletle bir olduğu, bütünleştiği yıllar olarak değerlendirildiğinde yeni otoriter siyasetinin ilk habercisi, Türk Ocakları gibi merkeze sorun yaratabilecek kurumların ortadan kaldırılmasıydı ve aslında uzun vadeli bir işe ocakların kapatılmasıyla başlanmıştı. CHF, 1930'lu yıllarda bütün toplumsal ve kültürel güçleri tek bir merkezde toplamaya çalışacak ve bu anlayışın uzantısı olarak herhangi bir toplumsal kuruluşun faaliyet göstermesine fırsat tanımayacaktı.[669] Bundan sonra parti, sivil toplum kuruluşları ve derneklere yönelik kapsayıcı sonra da özümseyici bir anlayışla devlet ve toplumun tüm kademelerine nüfuz etme isteğini açıkça gösterecekti.[670]

Türk Ocaklarının kapatılmasının ardından CHF, devrimin ve Kemalist ilkelerin Türk halkına benimsetilmesi ve geniş bir halk tabanına yayılması için Halkevlerini kurdu. Halkevleri, bir bakıma Türk Ocakları gibi varlıkları teker teker sona eren kuruluş ve derneklerin yerine kurulmuştu. 1931 yılının ilk aylarında basında, Halkevleri ile ilgili ilk haberler çıkmaya başladı; mayıs ayında gerçekleşen partinin üçüncü kongresinde ocakların yerine kurulacak olan Halkevlerinden detaylıca bahsedildi. Partinin tüzüğüne bu dönemde giren teşkilat için yapılan çalışmalar kongreden sonra hız kazandı ve partinin Umumi İdare Heyetinin hazırladığı ve Umumi Reislik Divanının kabul ettiği bir

669 Türk Ocakları'nın yanısıra 1930'lu yıllarda "Türk Matbuat Cemiyeti" ve Türk İhtiyat Zabitleri Cemiyeti", "Türk Muallimler Birliği", "Milli Türk Talebe Birliği", Türk Kadınlar Birliği" ve "Mason Cemiyeti" de kapatıldı. Mete Tunçay, *age*, s. 308. Dolayısıyla Ocağın siyasi bir güç halini alması, ırkçı, Pan-Türkist bir renge boyanması, Türk-Sovyet ilişkilerine ters düşmesi, örgütlenme ve uygulama alanında faşizme karşı bir eğilim gösterilmesi özel nedenler olarak görünmektedir. Çetin Yetkin, *age,* s. 63.

670 Çetin Yetkin, age, s.63.

talimatnameyle son şeklini aldı.[671] Halkevleri, 19 Şubat 1932 tarihinde 14 merkezde birden açıldı, temel çalışma alanları bakımından 9 ana kola (şubeye) ayrılarak faaliyet göstermeye başladı.[672] 1940 tarihinde sayıları 379'a çıktı, 1940 yılından sonraysa daha küçük yerleşimler için Halkodaları açılmaya başladı; 1946 yılına gelindiğinde ise Halkevlerinin sayısı 455'e Halkodalarının sayısı da 4066'ya kadar çıktı.[673]

Halkevlerinin açılmasındaki gerekçe, talimatnamesinde açıkça dile getiriliyordu:

> "…Devlet, maddi imkân ve vasıtalar dâhilinde bütün gayreti ile mümkün olanı yapmaktadır. Fakat en naçiz görünen kuvvet ve mesai unsurlarını dahi ihmal etmeden bütün memleketi yeni bir mücadele ruhu ve ileri yürütücü bir heyecan ile teçhiz etmek mecburiyetindeyiz".[674]

Talimatnamede, ülkede inkılapların yerleştirilmesi ve CHF'nin belirtmiş olduğu kültürel hedeflere ulaşmada Halkevlerinin önemli bir yere sahip olacağı belirtiliyordu. Diğer ülkelerde faaliyet gösteren kültür kuruluşlarının etkisinden de bahsedildi, özellikle İtalya'daki *'Dopolavoro'* adlı kültür kuruluşu, Çekoslovakya'daki *'Mazarik Halk Terbiye Müessesesi'* ile Macaristan ve Almanya'daki benzer kuruluşlar halkın eğitiminde üstlendikleri roller bakımından örnek olarak gösterildi. Talimatnamede, resmi-gayri resmi tüm kuruluşların belirli bir amaç etrafında toplanması ve birlik oluşturması vurgusu sıkça yapıldı, Osmanlı dönemindeki toplumsal-kültürel kurumların toplumun köklerine kadar inmiş olan etkisinin silinmesinin önemi belirtildi. Özellikle partinin altı ilkesinin etrafında birleşecek bir halk kitlesi yaratılmasının önemi talimatnamede şöyle ifade buldu: "…Halkevlerinin gayesi bu uğurda çalışacak mefkûreci vatandaşlar için toplayıcı ve birleştirici yurtlar olmaktır."[675]

---

671 Kurultayda toplumsal yaşamın hiçbir parçasının parti denetiminin dışında kalmaması için ve sosyal yaşamın politik davranışlarla uyumlu olabilmesi için Halkevlerinin kurulmasına karar verildi. Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II-Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s. 21.

672 Bu dokuz kol şunlardır: Dil, edebiyat ve tarih şubesi, güzel sanatlar şubesi, temsil şubesi, spor şubesi, içtimai yardım şubesi, halk dershaneleri ve kurslar şubesi, kütüphane ve neşriyat şubesi, köycülük şubesi, müze ve sergi şubesi. Dr.Reşit Galip, Halkevlerinin açılışında yaptığı konuşmada şube sayısı ile ilgili olarak şöyle dedi: " Türklerde eski zamanlardan beri 9 sayısı kutlu bilinir. Bizim şubelerimizin sayısı da güzel bir tesadüfle 9 oldu." *Söylevler (1932-1941)*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1942, s.85. Şubeler ve faaliyet alanları hakkında geniş bir açıklama için ayrıca bkz. "Reşit Galip Bey'in Nutku", Cumhuriyet, 20-22 Şubat 1932.

673 1950'ye kadar kuruluşların sayısı, 447'si Halkevi, 4.332'si de Halkodası olmak üzere 4.809'a ulaştı. Şerafettin Turan, *Kökeni Ulusal Direnişe Dayanan Bir Devrim Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi*, s. 44. Halkevleri yurtdışında da açıldı. Bkz. "Londra'da Türk Kolonisi İçin Halkevi Açılıyor", Vakit, 22 Birincikanun 1941. Londra Halkevi, haber yapıldıktan 2 ay sonra açıldı. "Londra Halkevi Açıldı", Vatan, 20 Şubat 1942. Halkevlerinin bazı süreli yayınları şunlardı: Edirne-Altı Ok, Eskişehir-Halkevi, Afyon-Taşpınar, Balıkesir-Kaynak, Trabzon-Akın, Giresun-Aksu, Manisa-Yeni Doğuş, İstanbul-Yeni Türk, Ankara-Ülkü.

674 "Halkevleri Açılıyor", Cumhuriyet, 12 Şubat 1932.

675 "Halkevleri Ne Yapacak?", Cumhuriyet, 12 Şubat 1932. CHF İstanbul İdare Heyeti Reisi Cevdet Kerim Bey de İstanbul Halkevinin açılış konuşmasında bütün mesai unsurlarının milli kültürün etrafında birleştirilmesi gerektiği vurgusunu yaptı. "Cevdet Kerim Beyin Nutku", Cumhuriyet, 20 Şubat 1932. Yunus Nadi, yurt dışındaki benzer halk teşkilatlarının çok önceden faaliyete geçtiğini ve Türkiye'nin de bu yolda hızla ilerlemesi gerektiğini söyledi. Yunus Nadi, "Yepyeni Bir Hareket: Halkevleri", Cumhuriyet, 24 Şubat 1932.

Halkevleri, örgütüyle birlikte sadece gençleri değil tüm halkı bünyesine almayı hedefleyen partinin ideolojisinin benimsetilmesinde bir araç olarak düşünülüyordu.[676] Zira Halkevlerinin 1932 yılındaki açılış töreninde CHP Genel Sekreteri Recep Bey, Halkevlerinin kuruluş amacını şu şekilde açıkladı:

> "…Bir milletin yetişip istikbale hazırlanması için klasik vasıtalar ve müesseseler mekteplerdir. Fakat muasır milletler milli bir mevcudiyet olarak yetişip teşkilatlanmak için mekteplerin yalnız usuller, nizamlar altında çalışmasını kâfi görmüyorlar… Fakat bu asırda milletleşmek için, milletçe kütleleşmek için mektep tahsilinin yanında ve ondan sonra mutlaka bir halk terbiyesi yapmak ve halkı birarada ve birlikte çalıştırmak esasının kurulması lazımdır… Cumhuriyet Halk Fırkasının Halkevleriyle takip ettiği gaye, milleti şuurlu, birbirlerini anlayan, birbirlerini seven, ideale bağlı bir halk kütlesi halinde teşkilatlandırmaktır… Bu asır milletleri yalnız siyasi teşkilat, yalnız ordu teşkilatı, yalnız iktisat teşkilatı ile yani yalnız maddi kuvvetlerle bünyeleşemiyor, kemiklenemiyor… Onun içindir ki Cumhuriyet Halk Fırkası; siyaset sahasında kendi esas programını tatbik etmekle beraber ayrıca bu siyasi hayat girmiş ve girmemiş vatandaşları müşterek bir halk terbiyesiyle istikbale hazırlamak için Halkevlerini tesis ediyor."[677]

CHF Genel Sekreteri, konuşmasının devamında toplumun belirli bir düşünce etrafında birleşmesi ve seferber edilmesinin önemini şöyle dile getiriyordu:

> "… Müştereken çalışmadığımız takdirde her tekimiz tek olarak kalır, binimiz bin, beş binimiz beş bin, on binimiz on bin, tek vatandaştan başka bir şey ifade etmez… İki tek kıymetli vatandaş biraraya gelirse iki değil on, üç tek kıymetli vatandaş birleşirse yapacağı tesir üç değil yüz eder… Medeniyetin en büyük eseri cemiyettir. En büyük kuvvet cemiyettedir. Türk milleti; en şerefli bir tarihe sahip olan, zekâsı, istidadı, tahammülü ve fedakârlığı üstün olan milletimiz bütün dünyada yalnız resmi kuvvetler ve resmi teşkilatı ile tanınmaktan çıkmalıdır… Türk milleti, yalnız nüfusunun sayısı ve memleketin genişlik ölçüsü ile değil, yüksek vasıfları ve asil kanıyla layık olduğu bir mevcudiyet olarak kendini âleme ihsas etmelidir… Biz Halkevlerinin arkadaşlık havasının hararetiyle ısınan çatıları altında milletimizin tek tek olmaktan çıkararak sulpleşerek, katılaşarak, cemiyetleşerek hacmi, irtifaı ve cevheri ile kendisini mehabetli bir granit kütlesi halinde istikbale arzedeceğine kaniiz." [678]

---

676 Mete Tunçay, *TC'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, s. 308; Esat Öz, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, s. 111; Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945),* s. 88-90. Recep Peker, açılış konuşmasında gençlik ile sadece yaş olarak gençlerin kastedilmediğini, ömrünü bir ideal uğrana geçirmiş olanların da anlaşılması gerektiğini belirtti. "Recep Bey'in Nutku", Hâkimiyet-i Milliye, 20 Şubat 1932.

677 "Recep Bey'in Nutku", Hâkimiyet-i Milliye, 20 Şubat 1932. Ayrıca bkz. Söylevler (1932-1941), Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1942, s. 41-42. Nafi Kansu Halkevlerini şöyle tanımladı: "… Halkevleri her şeyden önce kültürel bir teşekküldür. Bu teşekkülün fikir nüvesini CHP'nin altı umdesiyle geniş ölçüde bir kalkınma ve ilerleme planı ihtiva eden programı teşkil etmektedir…" Nafi Kansu, "Halkevlerimiz", Tan, 19 Şubat 1939.

678 *Söylevler (1932-1941)*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1942, s. 44-46. Halkevlerinin kuruluşunun yedinci yıldönümünde Tan gazetesinde kuruluş amacı şöyle ifade edildi: "…Vatandaşları toplayıcı, birleştirici, anonim düşüncelerden uzak, kitleyi milli hedefe doğru aynı imanla sevk edici inkılap müesseseleri olarak Halkevlerinin kurulması kararlaştırıldı…", "Halkevlerinin Parolası: Halk İçin, Halkla Beraber", Tan, 19 Şubat 1939.

Toplumun bir düşünce etrafında toplanmasıyla kastedilenin CHF ilkeleri olduğu, Halkevlerinin açılışının birinci yıldönümünde Başvekil İsmet Bey tarafından şöyle açıklandı:

> "Halkevleri, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kendi prensiplerinin ne olduğunu ve bu prensiplerin memlekette nasıl tatbik edildiğini her gün halkımıza söylemek için de başlı başına bir merkezdir. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın prensiplerini her gün söylemek, nasıl tatbik edildiğinden her gün malumat vermek lazımdır… Halkevleri fikir olarak ve müessese olarak mesuliyet mevkiinde bulunan siyasi partimizin, bütün özünü ve varlığını halkın geniş tabakalarına anlatması ve sevdirmesi için mühim bir merkezdir." [679]

Recep Bey, dört yıl sonra, 1936 yılında, Halkevlerinin dördüncü kuruluş yıldönümünde verdiği nutukta tek bir kitle yaratmanın önemine şöyle değiniyordu:

> " Ulusal birlik cephesini her gün biraz daha kuvvetlendirelim. Size son söz olarak salonumuzu süsleyen levhalardan büyük bir inkılap sözünü tekrarlayacağım; bu yolda parolamız şudur: "Dağılan çöker, daima bir, daima toplu."[680]

Recep Bey'den sonra CHP Genel Sekreteri olan ve Dâhiliye Vekilliği görevini de aynı anda yürüten Şükrü Kaya, milletin tek bir kitle halinde bütünleşmesi gerektiği yolundaki totaliter anlayışı devam ettirdi. 1937 yılındaki Halkevlerinin beşinci kuruluş yıldönümünde Kaya şöyle dedi:

> "Millet fertlerinin ayrı ayrı kıymetleri biraraya gelmedikçe hiçbir kuvvet ifade etmez. Öyle milletler, kum yığını halinde kalırlar, herhangi bir rüzgârın, sağdan essin, solda essin, esiri olarak veya önüne katılarak cihanın dört tarafına sürüklenirler. Milletler yalçın kayalar gibi yahut kesif ve kompakt kil kütlesi halinde birbirine yapışık ve bağlı olurlarsa bir varlık ve bir kudret ifade ederler… Biz Halkevlerimizi 167'den daha ve daha yüksek rakamlara, hatta her köye götürdüğümüz gün, memleketimiz tek bir kalp gibi çarpacak ve memleket bir tehlikeye düştüğü vakit onu tek vücut gibi karşılayacak, memleketin terakkisini temin için hepsi bir kafa ile düşünür ve bir kolla çalışır hale gelecektir. Halkevlerinin millet vicdanında ve irfanında bu kadar büyük tesiri vardır ve olacaktır." [681]

---

679 *Söylevler (1932-1941),* s. 11-12. Halkevlerinin ikinci kuruluş yıldönümünde 25 yeni Halkevinin de açılmasıyla Halkevlerinin sayısı 80'e yükselmişti. Ankara'da yapılan törende konuşan Başvekil İsmet Paşa, yine Halkevlerinin belirli bir ideoloji yönünde halkı seferber etme kabiliyetini şu sözlerle ifade etti: "…Memleketin her tarafında şimdi anlayışta, azimde ve çalışmak harsinde başlı başına kuvveti olan bütün unsurları bir tek adam gibi nefes almaktadır…". "İsmet Paşa'nın Heyecanlı Bir Nutku", Cumhuriyet, 24 Şubat 1934. 23 Şubat 1941 tarihinde Halkevlerinin açılışının dokuzuncu yıldönümünde dönemin başbakanı Refik Saydam, CHF-Halkevleri ilişkisi için şöyle dedi: "Yıldönümünü kutlamakta olduğumuz bugün, yalnız Halkevlerinin ve Halkodalarının değil, bütün Türk camiasını bağrında toplayan Cumhuriyet Halk Partisi'nin de kültür ve devrim bayramıdır". Söylevler (1932-1941), s. 33.

680 *Söylevler (1932-1941),* s. 51.

681 *Söylevler (1932-1941),* s. 56-58.

İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde Halkevleri, CHP ilkelerinin topluma benimsetilmesinde bir araç olarak görülmeye devam etti. Halkevlerinin 7. Kuruluş yıldönümünde konuşan başbakan Refik Saydam nutkunda, Milli Şef İsmet İnönü'nün direktiflerine işaret ederek bu gerçeğe şöyle değindi:

> "Halkevleri, CHP'nin kendi prensiplerinin ne olduğunu ve bu prensiplerin memlekette nasıl tatbik edildiğini her gün halkımıza söylemek için başlı başına bir merkezdir. CHP'nin prensiplerini her gün söylemek, nasıl tatbik edildiğinden her gün malumat vermek lazımdır… Bizler, bu prensipleri ve manalarını yalnız samimi bir hisle bizi dinleyecek olanların hepsine anlatabileceğimiz iddiasındayız."[682]

Halkevlerinin kuruluşunun onuncu yıldönümünde CHP Genel Sekreteri Fikri Tüzer, kurumun parti ile olan ilişkisini şöyle vurguladı:

> "… Halkevleri ve odalarında bir hizmet kabul etmek, herkesin memlekete alakasını, millete sevgisini, çalışma kabiliyetini, partiye bağlılığını ispat için başta gelen bir ölçüdür. Bu hasletlerini, orada tanıtıp belirtmek her yurttaş için belli başlı bir gaye olmalıdır…"[683]

İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde Halkevlerinin açılamadığı köy ve kasabalarda açılan Halk Odaları da CHP ilkelerini anlatmak ve halkın terbiye ve kültürünü belirli bir ideoloji yönünde geliştirmek amacına sahipti. Halkodaları talimatnamesinin 1. maddesine göre kurumun, CHP'nin altı okunun prensipleri içinde çalışacağı, halkodalarının kapılarının partili ya da değil herkese açık olacağı belirtiliyordu, ancak Halkodası Reisi ve İdare Heyeti Azası olabilmek için mutlaka CHP'ye yazılı olarak kayıt olmak gerektiği belirtildi.[684]

Çok partili sisteme geri dönüldüğünde (1945), CHP'ye bağlı olarak faaliyetlerini sürdüren Halkevlerinin devlet bütçesinden beslenmesi ve halkın faaliyetlerine ilgi göstermemesi eleştiri konusu yapıldı.[685] Özellikle taşrada faaliyet gösteren Halkevlerinin başına getirilen dolgun maaşlı yarı entelektüel kişilerin Halkevlerini Hitlerci gençlik ve Faşist evleri örneklerine bakarak örgütlediği ve totaliter bir rejimin ve şef propagandasının yapıldığı kuruluşlara dönüştürdüğü eleştirileri yapılıyordu. Anadolu halkının fakir, harap, biçare, bakımsız, hastalıklı köylerinin kalkındırılması yerine elektrik lambaları altında konser ve tiyatro oyunları sergilemeleri tepki çekiyordu. Eğitimsiz halkın aydınlatılmasından ziyade Halkevlerinin CHP'lilerin

682 "Başvekil 158 Halkevini Mühim Bir Nutukla Açtı", Tan, 20 Şubat 1939. Halkevlerini Türk devriminin en önemli kültür hareketi olarak değerlendiren bir yazı için bkz. Tahsin Banguoğlu, "Halkevleri-Milli Kültür Ocakları", Ulus, 20 Şubat 1944.

683 "Parti Genel Sekreteri Açış Nutkunda Dedi Ki: …", Cumhuriyet, 23 Şubat 1942.

684 "Halk Odaları Açılıyor", Yurd, (Ulus Gazetesi Köy İlavesi), 19 Ağustos 1939, Yıl 4, Sayı 139-24, s. 4.

685 Esat Öz, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, s. 113-14.

taşradaki lokalleri olarak vazife gördükleri iddiası çok partili dönemde oldukça yoğun bir şekilde gündeme taşındı.[686] Halkevleri, çok partili siyasal ortamda faaliyetlerine devam etti ancak bu dönemde siyasal olmayan folklor-kültür çalışmalarına ağırlık verilmişti. Halkevleri, DP iktidara geldikten sonra 1951 yılında kapatıldı.

3.2.3. Türk Entelijensiyasının Yaratılması: 1933 Üniversite Reformu ile Yüksek Öğretimin Parti Denetimine Girmesi

CHF iktidarı, 1930'lu yılların ilk yarısında üniversitede yaptığı reformla bilimsel ve ideolojik açıdan devrim ilkelerini benimseyen ve siyasal iktidara destek olan akademik bir üniversite ortamı oluşturmaya çalıştı. Yapılan reform ile üniversitede okuyan Türk gençlerinin Türk devrimi ve CHF ilkelerini benimsemesi ve mezuniyetten sonraki akademik veya sosyal yaşamlarında Kemalist ilkeleri özümsemiş aydınlar olarak topluma önderlik etmeleri hedefleniyordu.[687]

Üniversite reformu, İstanbul Darülfünunu üzerinde yapılan eleştiriler ile başlamıştı.[688] Ardından akademik ve idari açıdan üniversitenin eksikliklerinin anlaşılması için yabancı akademisyenlere bir rapor hazırlatıldı.[689] Darülfünuna yapılan eleştiriler, üniversitenin devlet denetimi dışında kalmasına ve akademisyenlerin üniversitenin bağımsız olması gerektiği yönünde yaptıkları değerlendirmeleri hedef alıyordu. Eleştiri konularının başında öğretim programının devrimin gerisinde kalması ve üniversitenin skolastik bir karakter kazandığı yönündeydi.[690] Örneğin Kazım Nami, Darülfünunu ve öğretim üyelerini eleştirerek bilimin bağımsız olması gerektiğini, ancak

---

686 Devlet bütçesinden beslenen ve CHP'nin propagandasını yapan Halkevlerinin eleştirisi için bkz. Ali Naci Karacan, "Halkevleri Yerine Türkocakları", Tan, 27 Şubat 1949.

687 Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren asker-sivil bürokrasi, verimli ve etkin olmaktan ziyade Atatürk devrimleri gibi belirli bir siyasi misyonun koruyucusu olma işlevini yürüttü. Bu doğrultuda bürokrasinin gelişmesi için mali, hukuki ve sosyal düzenlemeler yapıldı ve bürokrasi tek-parti döneminde saygınlık, yetki ve hayat standartları bakımından adeta 'altın çağ'ını yaşadı. Ayrıca sayısal bakımdan da bürokrasi Cumhuriyet döneminde önemli artışlar yaşamıştı. Örneğin Cumhuriyetin 8. yılında devlet kadrolarının memur durumu, Osmanlı memur kadrosunu aşmıştı. Bürokrasinin gelişimi için yapılan reformlar ve bürokrasinin üstlendiği siyasal misyonun kısa bir değerlendirmesi için bkz. Mehmet Göküş, "Tek-Parti Döneminde Türk Kamu Bürokrasisinin Gelişimi", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 33, Sayı 2, Haziran 2000, s. 23-33.

688 1932 Temmuz ayındaki Birinci Tarih Kongresi'nde de reform yapılması konuşulmuştu. Bazı Darülfünun hocaları tarih tezlerine eleştiriler yöneltmişti. Hatta tezi eleştiren ve bir ara Darülfünun'da rektörlük yapan İsmail Hakkı Baltacıoğlu da üniversiteden uzaklaştırılanlar arasına girdi. İlhan Başgöz ve Howard Wilson, *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*, Dost Yayınları, Ankara, 1968, s. 179. Baltacıoğlu, diğer akademisyenlerden farklı olarak politikaya SCF'de 1930 yılında girmişti ve iktidara muhalefet etmişti.

689 Maarif Vekâleti, reform için İsviçre'den Pedagoji Profesörü Albert Malche'yi İstanbul'a çağırdı. Profesör Malche, İstanbul ve Ankara'da konu üzerinde incelemelerde bulundu ve bir rapor hazırladı. Malche'nin hazırladığı bu raporda; üniversitede bilimsel faaliyetlerin ve sosyal imkânların geliştirilmesi, hocaların kalitesinin yükseltilmesi ve öğretmenlere meslekî kursların verilmesi tavsiye ediliyordu. Reform hakkında bir değerlendirme için bkz. Cengiz Şavklı, *Atatürk Döneminde Parlamento Faaliyetleri (1920-1938)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 243-246.

690 Horst Widmann, *Atatürk Üniversite Reformu*, Çev. Aykut Kazancıgil-Serpil Bozkurt, İÜCTF Yayınları, İstanbul, 1981, s. 31.

üniversitenin devlet bütçesinden beslendiği için bağımsız olamayacağını iddia etti. Üniversite üyelerinin bağımsızlık söylemlerinin devletçilik ilkesiyle uyuşmadığına işaret ederek yalnızca bilimin tarafsız olması gerektiğini uzunca anlattı ve şöyle dedi:

> "Türkiye Cumhuriyeti, CHF idaresindedir… İktidarı elinde bulunduran ekseriyet fırkasının programındaki prensipler, Türkiye'mizde tamamı tamamına tatbik edilmek lazım gelen prensiplerdir… Bu prensiplerden biri devletçiliktir… Bazı kimseler devletçiliği hemen hemen iktisadi sahaya şamil addetmektedirler; hâlbuki ben kelimeyi, bütün şümulü ile alıyorum, en doğru hareket de budur, çünkü bir hükümet, hem halkçı hem inkılapçı olur da devletçi olmaz olur mu? ... Bu itibarla devletçilik, ilmi sahaya bile şamil olur. Devletçi bir hükümet, Darülfünunu kendi başına bırakamaz; çünkü ilmi spekülasyon yapıyoruz diye hükümetin prensiplerini yıkıcı fikirler de neşredilebilir…"[691]

Yapılan eleştiriler ve hazırlanan rapor sonrasında siyasal iktidar 1933 yılında üniversite reformunu gerçekleştirdi, İstanbul Darülfünunu kapatıldı;[692] yerine İstanbul Üniversitesi kuruldu.[693] İstanbul Darülfünunun kapatılması hakkında basına demeç veren dönemin Maarif Vekili Reşit Galip Bey, kuruma, Darülfünun isminin verilmesinin medrese zihniyetinin bir ürünü olduğunu belirtti ve cumhuriyet dönemine kadar Darülfünunda köklü bir değişim olmadığını söyledi. Reşit Galip, Darülfünunun kaldırılma nedenlerini şöyle anlattı:

> "…Memlekette siyasi, içtimai inkılaplar oldu, Darülfünun bunlara karşı bitaraf bir müşahit kaldı; iktisadi sahada esaslı hareketler oldu, Darülfünun bunlardan habersiz göründü; hukukta radikal değişiklikler oldu, Darülfünun yalnız yeni kanunları tedrisat programına almakla iktifa etti; harf inkılabı oldu, öz dil hareketi başladı, Darülfünun hiç tınmadı; yeni bir tarih terakkisi milli bir hareket halinde bütün ülkeyi sardı, Darülfünunda buna bir alaka uyandırabilmek için üç yıl kadar beklemek ve uğraşmak lazım geldi. İstanbul Darülfünunu artık durmuştu, kendisine kapanmıştı, vustai bir tecerrüt içinde harici âlemden elini ayağını çekmişti…"[694]

---

691 Kazım Nami, "Ne İstiklali?", Cumhuriyet, 28 Ağustos 1932. Nami, üniversitenin değil bilimin bağımsız olması gerektiğini anlatmaya çalıştığı yazısında, tek başına iktidar olan bir siyasal partinin ürettiği temel politik ilkelerin mutlak doğrular ya da bilimsel ilkelermiş gibi üniversite ve öğretim üyeleri tarafından benimsenmesi gerektiğini belirtiyordu ve bir bakıma kendisiyle çelişkiye düşüyordu.

692 İstanbul Darülfünunu 31 Temmuz 1933 tarihinde ilga edildi. 151 kişiden oluşan eski Darülfünun kadrosundan 59'u yeni üniversiteye alındı, 92'si ise kadro dışında kaldı. Üniversiteye devam edecek olanlar ve kadro dışında kalanların fakültelere göre dağılımı için bkz. "Yeni Üniversitenin Kadrosu", Cumhuriyet, 1 Ağustos 1933. Düzenlemeyle üniversite eminliğine (Rektörlük) Neşet Ömer Bey getirildi. Ayrıca Alman Nazi rejiminin baskısından kaçan bilim insanları da zamanla yeni kadroya dâhil edildi.

693 18 Kasım 1933 tarihindeki açılışta konuşan yeni Maarif Vekili Hikmet Bey, gençlerin inkılap yolunda ilerlemesinin öneminden bahsederek ilk medeniyetleri kuran Orta Asya Türklerinin medeniyet sahasında her türlü yeniliği başlattıklarını ve bu yeniliklerin dünyanın her tarafına Türk Brakisefalleri tarafından yayıldığını belirtti ve Türk gençlerine ilim yolunda önemli vazifeler düştüğünü vurguladı. Bkz. "Maarif Vekilinin Nutku", Cumhuriyet, 19 Teşrinisani 1933.

694 "Maarif Vekilinin Beyanatı", Cumhuriyet, 1 Ağustos 1933. Reşit Galip, 1932 yılında Profesör Malche gibi yabancı uzmanların kurumun ıslah çalışması için verdiği raporun genel hatlarına da değindi, kapatılma

Yeni kurulan üniversitenin hedeflerinden de bahseden Reşit Galip, kurulacak yedi enstitü hakkında kısaca bilgi verdi. Yeni üniversitenin en esaslı vasfının milliği ve inkılapçılığı olduğunu belirten Reşit Galip, Türk inkılabının ideolojisinin üniversite tarafından işleneceğini ve bu maksatla *Türk İnkılap Enstitüsü* kurulduğunu ilan etti ve şöyle dedi:

> "…O inkılap, aşk ve imanın kürsüsü olacak. Hangi fakülteden olursa olsun her talebe ancak orada bir imtihan geçirdikten sonra diploma almayı vazife ve şeref bilecektir."[695]

Reformla birlikte İstanbul Üniversitesi, Türk devriminin ve partinin temel prensiplerinin gençlere benimsetilmesi ve mezunlarının bu prensipleri geniş kitlelere aktarması görevini üstlendi.[696] Kemalist ilkeler ve devrimin anlatılmasında araç olarak tasarlanan asıl yer ise üniversite bünyesinde kurulan İnkılap Enstitüsü oldu. Bu amaçla enstitüde daimi hocalık kaldırıldı, eğitimin iki aylık devreler halinde devrimde önemli rol oynamış asker ve devlet adamları tarafından verilmesi kararlaştırıldı. Örneğin, Başvekil İsmet Paşa, Adliye eski vekili Mahmut Esat Bey, CHF Umumi Kâtibi Recep Peker gibi CHF ve hükümet üyeleri enstitüde inkılap dersleri verdi, bu derslerde Türk devriminin doğası, Avrupa devrimleriyle kıyaslanması ve siyasal ideolojileri anlattılar.[697]

---

nedenlerinin yabancı uzmanın ıslah raporunda detaylı biçimde yer aldığını söyledi. Sonuçta, hükümetin Darülfünunu iyileştirmenin yarar getirmeyeceğine kanaat getirdiğini ifade eden Reşit Galip, İstanbul Darülfünununun, TBMM'nin çıkardığı 2252 numaralı kanunun birinci maddesi hükmünce kapatıldığını söyledi.

695 "Maarif Vekilinin Beyanatı", Cumhuriyet, 1 Ağustos 1933. Yeni üniversitenin akademisyenlerinin eski Darülfünundan seçilecekler, yeni yetişenler ve yabancı profesörlerden oluşacağını belirten Reşit Galip, İstanbul Üniversitesinin milletin, devletin, cumhuriyetin ve inkılabın gelişmesi için çalışacağını belirterek sözlerini tamamladı. "Maarif Vekilinin Beyanatı", Cumhuriyet, 1 Ağustos 1933. Darülfünundan üniversiteye geçiş hakkında bazı değerlendirmeler için bkz. Yunus Nadi, "Yeni Bir Meşale-İstanbul Üniversitesi", Cumhuriyet, 2 Ağustos 1933; Halil Nimetullah, "İstanbul Üniversitesi", Cumhuriyet, 21 Ağustos 1933.

696 Üniversitede ders veren akademisyenlerden beklenen vazifelerden birinin üniversite, diğerinin ise memleket için olduğunu belirten Halil Nimetullah, Türk profesörünün inkılabın heyecanını duyacağını ve bu heyecanı tüm memlekete yayarak inkılap kültürünün yerleşmesinde önemli bir rol oynayacağını ifade etti. Halil Nimetullah, "Türk Profesörü", Cumhuriyet, 10 Şubat 1934.

697 Bunun için İnkılap Enstitüsünün her devresinde, ders verecek hocaların, Heyeti Vekiliye (Bakanlar Kurulu) tarafından seçilip üniversiteye bildirileceği kararı alınmıştı. Bu hocalar üniversitede fahri olarak çalışacak ve Türk inkılabını gençlere anlatacaklardı. Ders vermesi teklif edilecek kişilerin başında Başvekil İsmet Paşa ile Erkânı Harbiye Reisi Fevzi Paşa öncelikli olarak düşünülüyordu. "İnkılap Enstitüsü" Hâkimiyet-i Milliye, 12 Teşrinisani 1933. İlk devre eğitimi Aralık ayı için planlandı ve bu devrenin İnkılap derslerini Balıkesir Mebusu İsmail Hakkı, eski Maarif Vekili Doktor Reşit Galip ve eski Adliye Vekili Mahmut Esat Beylerin vermesi kararlaştırıldı. Cumhuriyet, 23 Teşrinisani 1933. Ancak İnkılap Enstitüsü'nün açılışı 4 Mart 1934 tarihinde gerçekleşti ve ilk İnkılap dersini Maarif Vekili Hikmet Bey verdi. Maarif Vekilinin *"Türk İnkılabı demek Gazi demektir"* ana temalı dersinin içeriği için bkz. "İnkılap Enstitüsü Açıldı", Cumhuriyet, 5-6 Mart 1934. Eski Adliye Vekili Mahmut Esat Bey'in ihtilal hukuku hakkında verdiği ders için bkz. "İnkılap Tarihi Dersleri", Cumhuriyet, 9 Mart 1934. Mahmut Esat Bey, bu derslerden birinde milletin seviye ve gelişiminin parlamentonun faaliyet gösterebilmesi için yeterli olmadığını iddia eden Abdülhamid'i eleştirdi. Herhangi bir rejimi bir milletin kolayca kavrayabileceğini vurgulamaya çalıştı. CHF'nin parlamenter yönetimini öven Mahmut Esat Bey, iki dereceli seçim, tek partili meclis gibi demokratik olmayan konulara değinmeden yeni rejimi anlattı. Siyasal gelişim meselesi için bkz. "İnkılap Tarihi Dersleri", Cumhuriyet, 11 Mart 1934. CHF Umumi Kâtibi Recep Bey, verdiği derste ihtilal ve inkılap tiplerinden bahsetti, o günlerde yaşanan Almanya ve İtalya'daki değişimleri anlattı, eski İngiliz inkılabını ve Türk inkılabını da kısaca anlatarak tüm bunları *ihtilalli inkılaplar* diye sınıflandırdı. Fransız, İngiliz, İtalyan ve Türk inkılabının halktan gelen, hakkı aramak için zor kullanarak yapılmış ve başarılı olup

Örneğin Başvekil İsmet Bey, derslerinde, Türk inkılabının Osmanlı ıslahat ve ihtilal hareketlerinin devamı ve tekâmülü olmadığını anlattı. Devrimin, Türk Kurtuluş Savaşı ile başladığını sonrasında Osmanlı düzenine karşı bünyevi, dini ve siyasi inkılaplara girdiğini söyledi. Devrimin, meclisle birlikte halk devletini kurduğunu belirten başvekil, inkılabın yaşam anlayışından bahsetti, insan yaşamının gerektiğinde toplum için tehlikeye atılmasını bir vazife olarak değerlendirdi. Hayatın devamı ve ebediyetin, ülkünün, milletin ve soyun devamı olduğunu söyledi. İnkılabın hedefini, Türk milletinin yüksek bir cemiyet olma yolunda ilerlemesi olarak gördüğünü ifade eden İsmet Paşa, inkılabın dinamik bir hareket olduğunu vurguladı.[698]

1940'lı yıllarda da eğitimin felsefesi, CHP ilkeleri ve parti programına uygun tasarlanmaktaydı. Örneğin Maarif Vekaleti, bir bildiri yayınlayarak eğitimin Kemalizm prensipleri doğrultusunda yapılması gerektiğini şöyle dile getirdi:

> "…Bizim inandığımız fikir temelleri CHP'nin programında yazılı olan esaslardır… Yalnız birkaç sene için değil, istikbale de şamil olan tasavvurlarımızın ana hatları burada yazılmıştır. Partiye esas olan bu prensipler Kemalizm yoludur. Her derecedeki okullarımızda bu yolun istikametinde yürümek bütün programlarımızın ve öğretim ilkelerimizin ruhunu teşkil eder… Öğretici arkadaşlarımın bu esasları her vesile ile yetiştirdikleri gençlere aşılamalarının lüzumunu belirtirim…"[699]

Tek partili dönemin sonuna yaklaşıldığı dönemde ve savaşan devletlerin ideolojik tehditleri karşısında izlenmesi gereken yolun CHP ilkeleri olduğu vurgulanmaktaydı.

Sonuç olarak İstanbul Üniversitesi yapılan reformla, Halkevlerinde olduğu gibi, Türk devrimi, Kemalist ilkeler ve bir şef olarak yükselen Mustafa Kemal'in yüceltildiği, parti ideolojisinin propagandasının yapıldığı bir kurum olarak tek parti döneminde faaliyet gösterdi.[700]

---

gelişmiş inkılaplar olarak değerlendirdi. Faşizmin, Komünizmin ve Türk inkılabının gelişiminin devam ettiğini belirten Recep Bey, Türk devriminin kendi şeklini, tarifini ve simasını almaya başladığını belirtti. "Recep Bey İnkılap Kürsüsünde", Cumhuriyet, 16 Mart 1934. Recep Peker, Sosyalizmin doğuşunu da bu derslerden birinde anlattı. Bkz. "İşçi Sınıfı İhtilali", Ulus, 21 Birincikanun 1934. Devam eden dersler ve içerikleri için bkz. Ulus, Mart-Nisan 1934.

698 "İsmet Paşa Hazretlerinin İnkılap Dersi", Cumhuriyet, 21 Mart 1934.

699 "Maarif Vekilinin Öğretmenlere Mühim Bir Tamimi", Akşam, 5 Nisan 1944.

700 Değerlendirme için bkz. Çetin Yetkin, Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945), s.77.

3.2.4. Partinin İlkeleri Işığında Geçmişin Restorasyonu: Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi

Tarih yazılması ve öğretilmesi bir toplumun zihinsel haritasının önemli ve kalıcı öğelerinden biridir. Yakın ve uzak geçmişe yönelik bakış, kişinin o ana ve yakın geleceğe karşı tavrını belirleyebilmektedir. Bu bağlamda CHP, cumhuriyet kuşaklarının geçmişe dair ortak hafızasını yaratmaya girişti; *"Türk Tarih Tezi"* ve *"Güneş Dil Teorisi",* kuşakların dünyayı ve kendi geçmişlerini algılayabilmesi için bir dizi anahtar sunmak için hazırlandı.[701] Bu tezler, 1932 ve 1937 Türk Tarih Kongrelerinde işlenerek yeni tarih anlayışının önemli merkezleri haline geldi. İkinci kongrede tezler tartışmaya bile kapalı hale geldi ve resmi tarih tezleri şekillenmiş oldu. Aynı dönemin ürünleri olan okul kitapları da çeşitli dönemlerde yapılan ekleme-çıkarmalarla uzun süre toplumun ortak belleğinin şekillendirilmesinde önemli bir etki yarattı. Bu bölümde CHF'nin özellikle ulusçuluk anlayışının Türkiye'de tarih ve dil çalışmalarında yaptığı etkinin eleştirel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Modern Türkiye'nin erken dönem tarihyazıcılığı (historiografi), Avrupa'dan, Rusya'dan göç eden Türkologlardan ve CHF'nin altı okunda simgeleşen devrimlerin topluma benimsetilmesi gayretlerinden şekillendi.[702] Partinin liderliğinde 1930'lu yıllarda oluşturulan tarih ve dil tezleri ile ulusçu tarihyazımı, yenileşen toplumun geçmişini yeniden kurgulayıp ona kolektif bir hafıza yerleştirmeye çalışırken bir taraftan da devrimi yapan siyasal iktidarın meşruluğunu sağlamlaştırmaya çalıştı.[703]

Milliyetçi tarihyazımı, Türklere yeniden güven vermeyi, kültürlerinin sürekliliği ve büyüklüğünü kanıtlamayı, Anadolu'daki varlıklarının eskiliğini ve meşruluğunu ve binlerce yıllık devlet kurma yeteneklerini göstermeyi hedefleyen bir kendini doğrulama söylemi üretmekteydi. Cumhuriyetten önceki tarih yazımında ulusçuluk duygusu, 19. yüzyılın sonlarında Çarlık Rusya'sından İstanbul'a gelen birçok Türkolog aydının ve bunlar üzerinde etkili olan Batı tarihçiliğinin etkisiyle oluşmaya başlamıştı. Türk ulusçu tarih yazımında en çok etkili olan Batılı akımlar romantizm, pozitivizm ve Alman idealizmiyle bütünleşen tarihselcilik olmuştu. Batı ulusçuluğu üzerinde de etkili olan

---

701 Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih-Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu 1929-1937*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2006, s. 15.

702 İktidarın önderliğindeki tarihyazıcılığı devrimci bir ilerleme değildi; Avrupa'daki yeni gelişmelerin ışığında tarihe bilimsel ve disiplenlerarası bir alan olarak bakmaktan ziyade otoriter, pragmatist ve işlevsel bir fonksiyona sahip kültürel bir araç işlevi görüyordu.

703 Ersanlı, tarih tezinin bir etkisinin de Türkiye'de siyasal iktidarla sınırlı bir tarih anlayışının da meşruluğunu sağladığını belirtiyor. Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih-Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu 1929-1937,* s. 16.

romantik akım, hem geçmişe hem de doğa yasalarına nostaljik bir hayranlık duyuyor, ulusçuluğu, insan iradesine verdiği önemle ilerletici ve eğitici bir güç olarak ele alıyordu. Dolayısıyla Türk ulusçuluğu için de son derece çekici bir kimlik yaratma aracı olarak görülmüştü. Pozitivist tarihçilikte ise tarihsel olgular, pozitif bilimlerde olduğu gibi yoruma açık olmayan maddi bulgular olarak ele alınıyordu. Fransız pozitivist tarihçiler, tarihçiliğin felsefi ve siyasal bir özelliği olamayacağını düşünüyordu. Türkiye'deki tarihçiler için romantik ulusçuluğu pozitivist bir yaklaşımla birleştirmek kimlik yaratmada oldukça sağlam ve kolay bir yol olarak görüldü. Alman idealistleri ise pozitivizmin somut olguya duyulan tapınmasını eleştirmiş, özgün bir ulus ile o ulusun ideal devletinin en büyük gerçeklik olduğunu savunmuştu. Onlara göre tarih disiplini kendi başına tüm gerçeklikleri açıklamaya yeterliydi ve ulusal özgünlükler insan iradesi dışında varolmuş ve bu varlığını da devleti yüceltme yoluyla güçlendirmişti. Dolayısıyla Türk ulusçularının tarih anlayışları için romantizmin geçmişe hayranlığı, pozitivizmin kolaycılığı, tarihselciliğin ve idealizmin otoriter gücü çekiciydi ancak üstüste konduğunda karmaşıklaşan ve içinden çıkılmaz hale gelebilen özellikleri de vardı.[704]

Türkçülük, Müslüman Arap-İran kültürünün ve milliyetçiliğe temel oluşturmakta zayıf kalacak kozmopolit Osmanlı kültürünün reddi üzerine kurulu bir ulusal duygu olarak 20. yüzyılın başlarında gelişme gösterdi. Ayrıca 19. Yüzyılın sonuna doğru ve 20. yüzyılın ilk iki on yılında Batı dünyasına karşı alınan siyasal-askeri hezimetlere koşut olarak gelişen güçlü ve erdemli bir ırka aidiyet ve o dönemlerde gündemde olan Türk karşıtı kampanyalara tepki olarak, bir üstünlük duygusunun doğuşu ve bunun tarihyazımı alanındaki etkileri olarak ortaya çıktı. Avrupa'da oryantalizmin etkisiyle Türkleri gözden düşürmeye çalışan girişimlere karşı birkaç istisnanın varlığı ve Rus sömürgeciliği, Türklerin kendi geçmişlerini keşfetme süreçlerini hızlandıran bir diğer gelişmeydi. Örneğin Mustafa Celâleddin (Constantin Borzecki),[705] *Les Turcs anciens et modernes* (1870) başlıklı kitabında sonraki yıllarda Türk aydınların yoğun biçimde işleyeceği Türk tezlerinin temellerini atmıştı. Borzecki, dil benzerlikleri kullanarak Latin dilinin ve uygarlığının Türk kökenli olduğunu ileri sürmüştü. Bundan sonra birçok Türk aydınını etkileyecek mantık yürütme sistemleri

704 Milliyetçi tarihyazımına Batı'nın, özellikle Alman ve Fransız tarihçiliğinin etkisi üzerine bkz. Büşra Ersanlı, age, s. 19-46.

705 Borzecki, İstanbul'a sığınan müslüman olmuş Polonyalı bir göçmendi. Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 17.

belirmeye başladı.[706] Bir başka yöntem de sözcüklerin tek tek ses birimlerinin karşılaştırılması yoluyla Türk diliyle akrabalık kurma girişimiydi. Bu gelişmeler, 1930'larda tüm insan dillerinin hayali bir proto-Türk dilinin türevleri olduğunu göstermek isteyen Güneş Dil Teorisi'ne temel oluşturdu. Dolayısıyla 1930'larda gelişen milliyetçi tarihyazımı (Kemalist tarihyazımı) daha önce ortaya çıkan tarihyazımı akımına eklemlendi.[707]

Osmanlı tarih yazıcılığı da cumhuriyet tarihçiliğini etkilemişti. Ersanlı, bu eski dönemin cumhuriyete yansıyan en önemli özelliğinin tarihin siyasal meşruluk için yazılmış olması olduğuna işaret ediyor. Bu bağlamda meşruluğu sağlamanın en kısa ve sağlam yolu tarihi yapanla yazanın aynı kişiler olmalarıdır. Siyasal iktidarın tarihle olan bu doğrudan ilişkisi, üsluba ve tarih yazım tarzlarına da yansımıştı. Başka ülkelerin deneyimlerine yer vermeden başarı ya da başarısızlıklar öyküleştirilmekte, tarihyazımı siyasal yaşamın kendi içinde devinen kendisiyle kaygılı ve daima kendine dönük bir anlatımdan ibaret kalmaktadır. Cumhuriyet Türkiye'sindeki bu anlayış siyasal kararların hızlı alınması için elverişli bir araç haline gelmektedir. Tarihçiliğin sorumluluğu, sadece tarihin aktörlerinin, büyük siyaset adamlarının bir yansıma öyküsüydü. Tarih yazımı yoluyla dönemin politikaları sorgulanmaz, Osmanlı dönemindeki nasihatnameler gibi padişaha yol gösteren, onu aydınlatan eserler cumhuriyet döneminde de tarihyazıcılığına girdi, kolaycılık, pragmatizm ve işlevsellik kazandı.[708]

Kemalist tarihyazımının gelişimini hızlandıran bir gelişme, Şubat-Mart 1926 tarihinde Bakü'de toplanan *Birinci Türkoloji Kongresi* oldu. Bu kongre ile SSCB'de Asyalı geçmişe duyulan ilgi somutlaşmış oldu; Bakü, Türkçe konuşan dünyanın entelektüel başkenti yapılmaya çalışılıyor ya da kimilerine göre Sovyet rejimi, Pantürkizm olarak nitelediği görüşü etkisiz hale getirmek için bir karşı-saldırı

706 Borzecki, bilimsel bilginin giremediği alanları kullanarak açıklanamayanı, doğruluğu sınanamayacak tezlerle açıklayarak sonuç alıcı yöntemlere başvurmuştu. Örneğin Etrüsklerin kökeni ve dili bilinmiyordu, dolayısıyla İtalya'yı Türklerin uygarlaştırdığını iddia etti. Bir şeyin zıddını kanıtlamanın olanaksızlığı kanıt yerine geçiyordu. Aynı yöntem, dili belirli bir sınıflandırmaya girmeyen tüm halkların Türk kökenli olduklarını ileri sürmek için kullanılacaktı. Örneğin Sümerler ve Hititlerin dilleri Hint-Avrupa ailesinden olmadığına göre Turan dilinden olmalıdır kanıtının sürülmesi gibi. Benzer yöntemleri kullanan, tarih ve dil tezleri üzerinde önemli etkisi olan bir diğer kişi Fransız edebiyatçı Leon Cahun'dür. (1841-1900). Cumhuriyet öncesi milliyetçi tarihyazımının kökeni için bkz. Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, s. 16-31; Büşra Ersanlı, *age*, s. 69-99.

707 Bu yazarlar Atatürk'ün dikkatini çekmiş, kendisine ait kitapların sayfa kenarlarına el yazısıyla notlar düşmüştü. Atatürk'ün Özel Kütüphanesi'nin Kataloğu, 1973, notlar: 1860, 2902, 3252 ve 3832, akt. Etienne Copeaux, *age*, s. 20. Kemalist tarihyazımının oluşum sürecinde Yusuf Akçura, Ziya Gökalp ve Zeki Velidi Togan önemli bir yere sahipti.

708 Ersanlı Osmanlı tarihyazıcılığının olumsuz yanlarının cumhuriyete intikal ettiğini, olumlu yanlarının aktarılmadığını belirtiyor. Osmanlı tarih yazıcılığının etkileri için bkz. Ersanlı, *age*, s. 47-68.

düzenliyordu.[709] Türkiye kongreye Fuat Köprülü ve Hüseyinzade Ali'yi göndererek Rus Türkologu V.V. Barthold karşısında durumu dengelemeye çalıştı. Bundan sonraki yıllarda Türkiye, Türk tarihi araştırmalarında Bakü'deki kültürel hareketi unutturacak çalışmalar yaptı.

Milliyetçi tezlerin ortaya atılmasına neden olacak bir başka gelişme, Kurtuluş Savaşı sonrasında Osmanlı'dan yeni kurulan Türkiye'ye sadece Anadolu toprağının kalması ve bunu elde tutmanın ve toprak bütünlüğünü sağlamlaştırmanın gerekliliğiydi. Ermeni sürgünü ve Yunan savaşı sonrasında Anadolu'da yaşayan Hristiyan sayısı ciddi ölçüde azalmıştı ve onların toprak istemlerinin haklılığını ortadan kaldırmak için Anadolu'nun Yunan ve Ermeni olmadan önce Türk olduğunu kanıtlamak gerekti. *'İlk işgal eden haklıdır'* söylemi uyarınca Anadolu'ya Türk atalar bulmak gerekiyordu. Bu dönemde yapılan Hitit çalışmaları gerekli tezlerin ortaya atılmasını sağladı. Hitit dilinin zamanla Hint-Avrupa dili olduğunun kanıtlanmasına rağmen milliyetçi tarihçiler Hititlerin Orta Asya'dan gelmiş eski Türkler olduğunu iddia ettiler. Dil sorunu ise daha sonra ortaya atılan Güneş Dil Teorisi ile çözümlenmeye çalışıldı.[710] Hititlerin keşfi, Kemalist tarihyazımı için bir nimetti, Orta Asya geçmişinden sonra Anadolulu ikinci bir geçmiş oluşturulmasına olanak tanıyordu.[711] Ancak Hititlerin Türk olduğunu iddia etmek yetmiyordu; onlara da Türk atalar bulmak, Hitit uygarlığı gelişmeden önce Türklerin Batıya doğru göç ettiklerini varsaymak gerekiyordu. Dolayısıyla 1920'lerde ve 1930'larda, Müslüman-Osmanlı köklerinden sıyrılmış bir kimlik yaratmak için Türklerin Asyalı kökleri öne çıkarılırken diğer yandan Yunan ve Ermeni milliyetçiliklerine karşı Anadolulu atalar bulundu. Böylelikle Türk kimliği, Orta Asya ve Anadolu olarak iki coğrafi kutup etrafında oluşturuldu.

Bu gelişmeler sonucunda 1931-1932 yıllarında "tarih tezleri" adı verilen, tarihyazımı bakımından ciddi tarihsel araştırmalarla kopuşan kuşkulu spekülasyonlar

---

709 Stalin yönetimi Türkoloji çalışmalarında Mustafa Kemal yönetimine üstünlük kurmaya çalışmaktadır ve kongre, adeta Ankara'ya bir meydan okumadır. Etienne Copeaux, *age,* s. 30.

710 Teori, tüm dillerin kökeninin Türkçe olduğunun kanıtlandığını iddia edecekti.

711 Etienne Copeaux, *age*, s. 32. Milliyetçi tarihçiler, Avrupa'da 19. yüzyılda gelişen ırkçı antropoloji ve prehistorya çalışmalarından yararlandılar. Kemalistlerin yararlandığı İsviçreli antropolog Eugene Pittard ve etkileri için bkz. Etienne Copeaux, *age,* s. 33-37. Pittard, Neolitik çağ öncesi Brakisefal bir halkın ortaya çıkışından ve çevreye yayılışından bahsederek bunların Orta Asya köklerine işaret etmişti ve Türkiye'deki tarih reformunun özü bu Brakisefal halkların göçünde gizlendi. Afet İnan, antropoloji alanındaki doktora tezini Pittard danışmanlığında hazırladı. İnan, tarih reformunun doğuşunda, Fransızca coğrafya kitaplarından birinde Türk ırkının ikinci (secondaire) tip bir insan olduğunu yazan bir metne Atatürk'ün tepki göstermesinin etkili olduğunu anlatmaktadır. Afet İnan, "Atatürk ve Tarih Tezi", *Belleten,* Cilt III, 1 Nisan 1939, s. 243-246. Afet Hanım, laik ve liberal bir kadın olarak misyoner tarihçiliğin önemli isimleri arasında yer almıştır. Bir bakıma Avrupa'daki tarihyazımı sadece olumlu taraflarıyla değil aynı zamanda hatalarıyla da Türk tarihçiliğinin kaynaklarını oluşturmuştu.

üretildi. Öncelikle 26 Nisan 1930 tarihinde Türk Ocakları Altıncı Kurultayı'nda konuşmalar yapan Afet İnan, Sadri Maksudi (Arsal) ve Reşit Galip öncülüğünde 'Türk uygarlıktır, Türk tarihtir' formülasyonu ile her parlak uygarlığın Türk olduğu ve Türk geçmişinin eskiliği üzerinde bir dogma yaratılır. Bu konuşmalar, Türk eğitim sistemindeki tarih söyleminin ön-varsayımlarını, çıkarsama sistemlerini ve anahtar sözcüklerini içermekteydi.[712] Bu günlerde *Türk Ocakları Türk Tarih Tetkik Heyeti* kurulur.[713] Türk Ocakları bünyesinde kurulan heyetin içindeki aydınlar bir süredir gelişmekte olan tarihyazımı mirasının Kemalist kuşaklara aktarımında önemli rol oynuyordu. Heyet, 1930 sonunda *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı bir kitap yayınladı. Kitapta, daha çok tarih öncesi ve antik çağ dönemindeki Türklerin tarihi anlatılarak yeni tarih tezleri ilk kez sunuldu.[714] Türk Ocaklarının Nisan 1931'de kapanması ile heyetin yerini *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* (TTTC) aldı.[715] Ocakların kapanmasıyla rejimin doğrudan denetlediği bir kurum ortaya çıkarılmış oldu ve tarihsel söylemin üreticisi Kemalist ilkeler oldu. Bir bakıma, kültürel faaliyetler, parti ile devletin bütünleştiği bir dönemde özel bir denetimle kurumsallaşıyordu. TTTC'nin ilk işi tarih reformu doğrultusunda okul kitapları yazılması oldu. Dört cilt halindeki kitaplar 1931 Temmuz sonuna kadar şaşırtıcı bir hızda yazıldı ki sonraki yıl Birinci Tarih Kongresi'nde katılımcılar bir oldu-bittiyle karşılaşacaktı.[716] Ortaokul ve ilkokullar için basılan kitaplarda tarih tezleri işlendi. Kitaplarda, 'ilkel uygarlıkların' (Hindistan, Mısır, Mezopotamya, Çin), brakisefal Türklerin gelişiyle karanlıktan kurtulduğu ve büyük ilerlemeler yaptığı tezleri anlatıma kavuşuyordu.[717] Tarih kitapları, o dönemin gençleri

712 Copeaux'a göre, üç konuşmacı da iddialarını temellendirmek için sürekli Batılı tarihçileri referans olarak göstermişti, asıl önemli olan yürütülen mantıktaki doğruluk değil, bir otoritenin görüşlerinin kanıt olarak gösterilmesiydi. Yazara göre Türklerin büyüklüğü söylemi, bir Türk kaleminden çok bir Batılının kaleminden çıkınca ağırlık kazanmaktadır ve yöntemin kökleri Cahun'e kadar uzanmaktadır. Etienne Copeaux, age, s. 37.

713 Heyette Mustafa Kemal'e yakınlık önemlidir. Heyet başkanı, Cumhurbaşkanlığı genel sekreteri Mehmet Tevfik (Bıyıklıoğlu), yardımcı Yusuf Akçura ve genel sekreter Reşit Galip'tir. Sadri Maksudi, Afet İnan, Vasıf Çınar ve Şemsettin Günaltay gibi isimler de heyette yer almıştır. Çoğu milletvekili olan bu tarihçilere Ersanlı, 'siyasetçi-tarihçi' diyor ve bu tarihçilerin bilimsel kültürel kuruluşlarla siyasal kurumları birleştirmede bir sakınca görmediğini belirtiyor. Büşra Ersanlı, age, s. 110.

714 1930'da tezleri kamuoyuna aktarmak için 600 sayfalık *Türk Tarihi'nin Ana Hatları* adlı kitap 100 kopya basıldı. Mustafa Kemal ve bazı tarihçiler araştırma açısından kitabı eksik buldular. Ancak kitabın teorik yaklaşımı ve yöntemi genel kabul görüyordu. 1931 yılında, *Türk Tarihi'nin Ana Hatları-Medhal Kısmı* adıyla 90 sayfalık bir giriş makalesi biçimine dönüştürülerek 30 bin adet basıldı ve okullara yardımcı kitap olarak gönderildi. Bu kitaplar, yeterli ve başarılı görülmemişti ancak iki yıl sonra resmi olarak okullara girecek *Tarih* kitaplarının bir ön çalışması oldu. Ersanlı, başarısızlığın nedenini devrimci ve aceleci bir atmosfere ve birinci elden kaynakların kullanılmamasına bağlıyor. Büşra Ersanlı, age, s. 125.

715 Cemiyetin adı 1935 yılında Türk Tarih Kurumu oldu.

716 Copeaux, durumu "tarihteki darbe" olarak değerlendirmektedir. Copeaux, age, s. 40-41.

717 TTTC, Ortamektep için Tarih, c. 3, Ankara, 1934.

ve sonraki kuşaklar üzerinde önemli bir kültürel birliktelik ve tarih anlayışı yaratacaktı.[718]

Türk Tarih Kurumunun hazırladığı dört ciltlik *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitabı, ilköğretimden üniversiteye kadar eğitimin her aşamasında tarih tezinin Türk gençlerine anlatılmasında önemli bir kaynak oluşturdu. Bununla ilgili olarak CHP 15.Yıl kitabında şöyle dendi:

> "Türk Tarih Kurumunun değerli eseri bulunan dört ciltlik tarihin intişarı ve okullarımıza ders kitabı olarak kabulü bütün okullarımızda tarih öğretiminde yeni ve çok feyizli bir inkişaf husule getirdi… Atatürk İnkılabına hasredilmiş olan dört ciltlik Tarih, yalnız okullarımızdaki talebe ve öğretmenlerin değil, bütün halk kütlesinin tarih hakkındaki telakkilerine yeni ve çok geniş ufuklar açtı ve Türk tarih tezinin manasını ve önemini herkese kavrattı."[719]

Çalışmalar sonrasında CHP'nin 15.Yıl Kitabında Türk kültürünün milliyetçi bir karakter kazandığı vurgulanıyor, gerçekteyse Türk Tarih Tezi'nin aşırı milliyetçi/ırkçı yorumlarının okullarda anlatılmasının öneminden bahsediliyordu, kısaca şöyle deniyordu:

> "…Bugün Türk okullarına devam eden her Türk çocuğu, dünyada ilk medeniyeti kuran ve bu medeniyeti cihanın dört bucağına ulaştıran bir millete mensup olduğunu red ve inkâr edilmesine ihtimal olmayan ilmi delillerle öğrenmekte, ana dilinin bütün dillere kaynak olacak derecede güzel ve işlenmiş olduğu kanaatine varmaktadır… Bugünkü Türk okulu, milli gayeleri tahakkuk ettirmek için kurulduğunu içinden duyan, bütün ulusal ülküleri benimseyen ve bu ülküler uğrunda her fedakârlığı göze alacak karakterli, canlı ve heyecanlı unsurlar yetiştiren ulusal bir kurumdur."[720]

Tarih çalışmaları aracılığıyla otoriter rejim, kültürel ve zihinsel düzeyde kendi ideolojisine uyan tek tip bir yurttaş yetiştirmeye çalışıyordu ancak çalışmalarda karşılaşılan güçlükler daha geniş çaplı bir örgütlenme ihtiyacını doğurunca tarih kongrelerinin toplanmasına kararlaştırıldı.

Ankara'da, 2-11 Temmuz 1932 tarihinde Ankara Halkevi binasında toplanan *Birinci Türk Tarih Kongresi*, anlatılan milliyetçi tarih yazımı sürecinin doruk noktası oldu. Katılımcı kitlesi daha çok ilk ve ortaöğretim öğretmenleriydi ve ders yılı boyunca

---

718 Toplamda 10 ciltlik bir seri oluşturulmuştu. *Türkiye Tarihi* bir cilt, *Türk Tarihinin Ana Hatları* ve *Türk Tarihinin Ana Hatlarına Medhal* iki cilt, *Tarih* dört cilt (liseler için) ve *Orta Mektep İçin Tarih* üç cilt. Tarih ve Orta Mektep İçin Tarih, otuz ve kırklarda okutulmuş, 1950'lerde kitapların sonuna demokrasiye geçiş eklenmiş ancak 60 darbesinden sonra Demokrat Parti ile ilgili 10-15 sayfa ya okutulmamış ya da yırttırılmıştır. Ersanlı, ideolojiler değişse bile zihniyetin kalıcı olduğunu söylüyor. Türkiye'de kitaplar yoğun biçimde siyasal iktidar tarafından biçimlendirilmekte ya da bir ihtilal sonucu değiştirilmektedir. Büşra Ersanlı, age, s. 116.

719 CHP On Beşinci Yıl Kitabı, s.163.

720 CHP On Beşinci Yıl Kitabı, s.161.

yeni tarih programıyla karşılaşan eğitimcileri aydınlatmak üzere yapılmıştı. Aslında tez 1929-32 yılları arasında büyük ölçüde şekillenmişti, amaç, tezi, daha resmi biçimde geniş anlamda tanıtmak ve tarih kitaplarını bu yönde geliştirmekti. Zira kongre, kitaplar basıldıktan sonra toplanmıştı ve yenilikler henüz olgunlaşmamıştı. Kongre, muhalefete kapalıydı, eleştiri, resmi ideolojiden ayrılmadan yapılabildiği takdirde kabul görüyordu. Türk tezlerine yönelik en küçük eleştiriler bile artık kabul edilemez hale gelmişti. Sınırları siyasi olarak çizilmiş reform ve misyonlara sorgusuz sualsiz sadakat gösterenler tek güvenilir kişilerdi.[721] Örneğin, kongrenin ikinci gününde Zeki Velidi (Togan), Rus Türkolog Barthold'un Türk tezlerine yakın olmayan araştırmalarına dayanarak Türk ırkının tarihine yönelik söylenenleri eleştirmişti ancak Yusuf Akçura, Reşit Galip ve bazı öğretmenler tarafından karşı eleştirilerle karşılaştı. Kongre ve sonrasında, çalışmaları, tarih tezlerine dayanak olarak kullanılamayacak olan doğubilimciler Türk düşmanı olarak görüldü ve dışlandı.[722] Kongredeki tartışmalar, genel olarak dört konu etrafında, kaynakların kullanımı, dil meselesi, Orta Asya göçleri ve ders kitapları üzerine gerçekleşti.[723] Kongrede dile getirilen resmi tezin ikili bir amacı vardı; Osmanlı öncesi dönemlere dayanarak güçlü bir ulusal bilinç oluşturmak ve bu bilinci bilime (arkeoloji ve antropoloji gibi) dayandırmaktı. Sonuç olarak, kongrede farklı yaklaşımlar, kongrenin sonuç bildirilerine yansımamıştı, tek parti yıllarında tarihe çeşitli yaklaşımlar şeklinde çeşitli yayınlar yapılmadı, dolayısıyla kongre döneminde bilimsel ve akademik bir çoğulculuktan bahsedilmezdi. Siyasal irade, mevcut farklı yaklaşımları tek bir yaklaşım içinde eritmişti. Kongrede siyasal otorite, ulusal kimliği ırk ve ırka bağlı dil olgularıyla açıklamaya çalışıyordu ancak soruna nasıl ve hangi yöntemle yaklaşacağını kestirememişti. Afet Hanımın hocası Pittard gibi Batılı bilim insanlarının kolaycı yöntemleri Türk ulusal kimlik arayışı için bir tür 'kurtarıcı' görevi görmüştü.[724] Partinin denetimindeki siyasal önderlerin yönlendirmesiyle siyasetçi-tarihçiler ulusçu tarih tezi oluşturmak için Batılı araştırmacılardan edindikleri çerçevesi belirsiz bilgileri alarak kendi ırksal açıklamalarına bilimsel dayanaklar temin ettiklerini düşünmüşlerdi.

İkinci Türk Tarih Kongresi, Eylül 1937 yılında toplandı. İlk kongreye göre daha geniş katılımlı, akademisyen ağırlıklı ve uluslararası bağları olan kongrede, özellikle

721 Ersanlı, Türk Tarih Tezinin formüle edilmesi ve yazılması sırasındaki tutumun siyasal yaşamdaki muhalefet anlayışını yansıtması bakımından çarpıcı bir örnek olduğunu belirtiyor. Büşra Ersanlı, *a.g.e.*, s. 143.
722 Kongrede dışlanan Zeki Velidi, 12 Temmuz'da istifa eder ve Viyana'ya gider. Etienne Copeaux, age, s. 47-48.
723 Birinci Türk Tarih Kongresi ve tartışmalar için bkz. Büşra Ersanlı, age, s. 139-188.
724 Büşra Ersanlı, age, s. 187-188.

arkeoloji, antropoloji ve dil bilimi alanında bildiriler ve incelemeler paylaşıldı. Kongreye sunulan bildirilerin çoğu tarih tezini güçlendirmeye yarayacak prehistorya ve arkeoloji konularındaydı.[725] Kongrede ilkinin aksine, bir tartışma ve eleştiri ortamına rastlanmadı. İkinci kongre, Ersanlı'nın deyimiyle politikacı tarihçilerin bilime önderlik etmekten çok dönemin siyasi koşullarının peşinden giden yüzeysel anlayışının geniş çaplı ortamına ev sahipliği yapmıştı.[726] Eleştiri ve tartışmadan yoksun bir tarih tezi benimsetilip yaygınlaştırılmaya çalışıldı ve bunda başarılı olundu.

Birinci kongre ile ikinci kongre arasındaki en belirgin fark, birincisinde var olan tartışma ortamının ikincisinde olmamasıydı. İkinci kongrede tarih tezi artık kesin bir zafer kazanmıştı ve siyasi otorite, antropoloji, arkeoloji ve filoloji alanlarında sunulan bildirilerin bilimselliğini öne çıkararak Türklerin geçmişi hakkında tarihe bir tanıklık rolü oynatıyor ve bu tanıklık üzerinde tek hâkim güç oluyordu. Tarih tezi, Türklerin tarih öncesinde ve tarih boyunca uygarlığa ne kadar büyük katkılarda bulunduğunu gerekli veri ve kanıtlara dayanamadan savunuyordu. Ancak CHP'li tarihçiler başarılı bir tez ortaya çıkaramamıştı. Çünkü tez, eleştirel ve çoğulcu bir ortamda gelişmedi, günü birlik pragmatist bir zihniyetin eseri olarak kaldı. Zaman ve mekânda boşluklar vardı, ahlaki bir amaca sahip olmasına rağmen iç tutarlılığı zayıftı, disiplinler arası bilgiler yoktu, eğitsel açıdan çekici değildi, zengin metotlardan ve eğitsel açıdan gerekli pedagojik yaklaşımlardan yoksundu ve vatandaşla öğrencilerde kendine güven duygusu yaratamıyordu.[727] Her iki kongrede göze çarpan eğilim, tarihin vatandaşı eğitici bir araç olarak düşünülmesiydi ve bu, partinin atanmış politikacı tarihçileri tarafından partinin ilkeleri doğrultusunda yapılıyordu.

Kemalist iktidarın yeni tarih anlayışı yerleştirilirken tarih tezlerine ilişkin araştırmalara çerçeve oluşturabilecek bir üniversite kurumu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (DTCF) 1936 yılında açıldı. Fakültenin adı Türk Tarih Tezi'nin ana unsurlarını biraraya getiriyordu; dil, tarih ve coğrafya alanında Türk tezini güçlendirecek çalışmalar öncelikli olarak tasarlanmıştı. Örneğin dil alanında, Sümer, Akad, Sanskrit, Çin ve Hint dilleri gibi Türkçe'ye akraba olarak görülen dillerin karşılaştırmalı incelemesi, tarih alanında Türklerin diğer uygarlıklara katkısının

725 Ersanlı, ikinci kongrenin, sunulan bildirilerin ağırlığına bakarak aslında bir arkeoloji kongresi olduğunu belirtiyor. Büşra Ersanlı, age, s. 205.

726 Dönemin siyasal konjonktürü içinde sosyal bilimler ancak arkeoloji ve antropoloji çerçevesinde algılanıyor ve pozitivizmin ilkel ve kolaycı bir biçimi tercih ediliyordu. İkinci kongre hakkındaki detaylar için bkz. Büşra Ersanlı, age, s. 205-225.

727 Büşra Ersanlı, age, s. 226. Kongre, diğer taraftan, bilimsel açıdan Anadolu arkeolojisi ve kazıların yaygınlaşması bakımından önemli bir vazife de görmüştü.

incelenmesi, coğrafya alanında Türklerin Anadolu toprağındaki izleri üzerinde çalışmalar yapılması hedeflenmişti.[728] Fakültede, Avrupa'daki otoriter rejimlerin baskısından kaçan tanınmış yabancı profesörler de dersler verdiler ve iktidarın tarih ve dil tezlerine yardımcı oldular. Fakülte, sonraki dönemlerde birçok önemli çalışmaya imza atan Türk tarihçilerinin yetiştirilmesinde de önemli bir yere sahip olacaktı.

Tarih çalışmaları devam ederken 1932 yazında Türk dili çalışmaları da başlamıştı, Türk Tarih Tezi'nin uzantısı olarak Türk dilinin en eski ve köklü bir dil olduğuna dair iddialara kanıtlar bulunmaya çalışılıyordu. Mustafa Kemal'in, Şeyh Süleyman Buhari Efendi'nin *Lügat-i Çağatay* adlı eserinde geçen bazı kelimelerin Türk dilinin eskiliği, zenginliği ve modern dillere temel oluşturduğuna işaret etmesiyle bu konudaki çalışmalar hız kazandı ve öncelikle bu eser incelenip yeni harflerle basıldı. Çalışmalar, Türk dilinin bütün beyaz ırkın kullandığı dillerin atası olduğu ve bu dillerin üzerinde büyük etkisinin olduğunu kanıtlamak temeli üzerine inşa edildi. Partili basın da dil çalışmalarının bu ilk evresinde Çağatay Lügatinin herkes tarafından okunmasının öneminden bahsetti, örneğin Yunus Nadi, bazı kelimelerin kökeniyle ilgili şöyle bir örnek verdi:

> "…Filhakika malumdur ki ata kelimesi Türkçedir ve baba demektir… Çok geçmeden Türkler arasında bu (atam) kelimesi insanı ifade eden umumi manalı bir kelime olmaya terakki etmiştir. Eğer atamın tarihi, tayin olunamayacak kadar eski Türkçede insan demek olduğu tespit olunursa adam ve Âdem'in aslı bu olduğu kendiliğinden sabit olmaz mı? Ve bu suretle Türk dilinin eskiliği ve analığı meydana çıkmaz mı? …"[729]

Türk dili ve eskiliği üzerinde yapılan asıl tartışmalar dil kurultayında gerçekleşti. Birinci *Türk Dili Kurultayı* 26 Eylül-6 Ekim 1932 tarihleri arasında İstanbul'da toplandı. Kongrenin amacı, Türk Tarih Tezi çerçevesinde Türk dilinin tarih öncesine giden 'uzun geçmişini' dilin kökeni bakımından vurgulamaktı. Özellikle Arapça ve Farsça kelimelerle örülmüş Türkçe'nin yabancı sözcüklerden arındırılması sürecinin de başlangıcıydı.[730] Kurultayda Hüseyin Cahit Bey, dilde tasfiye ve zorlamanın olmaması gerektiğini savunuyordu, dilin kendiliğinden ve zamanla gelişeceğini, Türkçenin kökeni ve Türkçe Lügat hazırlamak için iki ayrı heyetin kurulması ve çalışması gerektiğini

728 Fakültenin kuruluşunda etkili olan tarih ve dil anlayışı için bkz. Büşra Ersanlı, age, s. 199-202.

729 Hatta Nadi, peygamberin Türk dili hakkında bir hadisi (Teallemu lisanettürki, feinne lehüm mülken tuvala) olduğundan bahsetti. Hadisin Türkçesini şöyle açıklıyordu: "Türk lisanını öğreniniz, zira onların büyük memleket ve hâkimiyetleri vardır." Yunus Nadi, "Gazi Hz.'nin Huzurunda Türk Dilinin Tetkiklerine Başlanırken", Cumhuriyet, 23 Ağustos 1932. Kelimelerin Türkçe kökeni konusundaki bazı iddiaların devamı için bkz. Yunus Nadi, "Gazi Hz.'inden İlhamlar-Dil Tetkikleri Bize Neler Vadediyor?", Cumhuriyet, 24 Ağustos 1932.

730 Örneğin 1931 CHP Programı dönemin günlük diliyle yazılmışken 1935 Programı dilde sadeleşmenin metne yansıması bakımından bu sürecin önemli bir evresini göstermektedir.

söyledi. Ancak dilde reform değil devrim olması gerektiğini savunanlar tarafından sert biçimde eleştirildi.[731]

Kurultay, 6 Ekim'de *Türk Dili Tetkik Cemiyeti*'ni kurarak bir nizamname hazırladı ve çalışmalarını sonlandırdı.[732] Kurultay sonrasında dil çalışmaları ve tartışmaları devam etti, parti ilkelerinden milliyetçiliğin yanısıra halkçılık da tartışmalara yön veriyordu. Örneğin Ahmet Ağaoğlu, dil tartışmalarının yapıldığı günlerde yazdığı bir makalede milletlerin tarihsel süreç içindeki toplumsal yapıları ve yaşam tarzlarının dile yansımalarından bahsederek Türklerin hiçbir zaman sınıfsal bir toplum düzenine sahip olmadığını belirtti ve bunun sonucu olarak da Türklerin, aristokrasi ve kölelik kurumunun üretmiş olduğu terminolojiye yabancı kaldığını iddia etti. Türk diline giren bu tarz kelimelerin ise dışarıdan geldiğini, Türkün ruhu ve lisanına uymadığını söyledi. Bugünkü demokratik düzende bile kullanılan bu kelimelerin alışkanlık olduğunu ama yine de bunlardan kurtulmak gerektiğini şöyle açıkladı:

> "…Mesela hala, Yüksek Riyaset, Hazretleri, Zatı Alileri, Zatı devletleri, Vekâlet penah gibi tabirleri kullanmaktayız… Bana kalırsa devletimizin demokrasi esasları ile tam bir tezat teşkil eden bu gibi tarzları dahi terkeder ve diğer demokrasilerde olduğu gibi bey ve efendi kelimeleri ile kifayet ederiz."[733]

İkinci Dil Kurultayı, 18-23 Ağustos 1934 tarihleri arasında toplandı, ilk kurultaydan sonraki 2 yıl içinde Türk dilinin çeşitli alanlarında yapılan araştırma ve çalışmaların sonuçları kurultayda paylaşıldı. Kurultayda sunulan tezlerde, tüm dillerin kökeninde Türkçenin yer aldığı ve tüm dillerin Türkçeden ayrılarak kendilerini geliştirdiği yönündeki iddialar kanıtlanmaya devam edildi.[734] Kurultayın öne çıkan taraflarından biri de Türkçenin sadeleştirilmesi hassasiyeti nedeniyle öztürkçe kelimelerin kullanılmaya başlaması oldu.[735] Güneş Dil Teorisi, Ağustos 1936'daki

---

731 Hüseyin Cahit Bey ve onu eleştirenlerin tezleri için bkz. "Dünkü Kurultay Müzakeratı", Hâkimiyet-i Milliye, 3 Teşrinievvel 1932.

732 Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin Nizamnamesi için bkz. "Kurultayda Son Gün", Cumhuriyet, 6 Teşrinievvel 1932.

733 Ahmet Ağaoğlu, "Türk Dilinin Ruhi Hususiyeti", Cumhuriyet, 16 Teşrinievvel 1932. Dil devriminin Türklerin çağdaşlaşmasındaki önemini anlatan Fuat Köprülü'nün değerlendirmesi için bkz. Köprülüzade Fuat, "Dil İnkılabı Hakkında Bazı Düşünceler I-II", Cumhuriyet, 7-8 Şubat 1933.

734 Örneğin, Dil Cemiyeti Umumi Merkez Heyeti Azasından Naim Hazım Bey kongreye, "Türk Dilinin Sami Dillerle Münasebeti" başlıklı bir tez sundu, tezinde Arapçanın Türkçeden türediğini iddia etti ve büyük övgü topladı. Eskişehir Mebusu Yusuf Ziya Bey, "Ural-Altay Dilleri ile Türkçenin Münasebeti" başlıklı tezinde Latince-Yunanca gibi Avrupa dillerine geçen Türkçe kelimelerden örnekler verdi, ayrıca Türkçe'den diğer dillere geçen kelimelerin nasıl fonetik değişiklikler geçirdiğinden bahsetti. Tezler için bkz. "Kurultayda Güzel Bir Tez", Cumhuriyet, 21 Ağustos 1934. Ayrıca, Reşit Rahmeti Bey'in "Uygurca" başlıklı tezi, Tahsin Ömer Beyin "Maya Dili", Hakkı Nezihi Beyin, "Dillerin Menşei ve Türk Dili" adlı tezleri için bkz. Cumhuriyet, 22-23 Ağustos 1934.

735 Reis-Başkan, Kâtip-Yazgan, Kongre-Kurultay, Meclis-Kamutay, Mebus-Saylav gibi. Reisicumhur Mustafa Kemal de, kurultay sırasında sıklıkla Büyük Şef olarak anıldı.

Üçüncü Dil Kurultayı'nda açıklandı. Teoriye göre, ilk doğal dil, ilk insanların doğayı yansıtan seslerinden doğmuştu ve bu insanların içinde bir dilin gerekliliğini ilk hissedenler Türkler olmuştu ve ilk sözcüklerini güneşi anlatmak için üretmişlerdi. Böylece tüm dünya dilleri Orta Asya'dan göç eden Türkler sayesinde Türkçe'den çıkmıştı.[736]

Kurultaylardan sonra CHP'nin resmi anlatımına giren Güneş Dil Teorisi, yani dillerin kaynağının Türkçe olduğu tezi hakkında şöyle deniyordu:

> "Türk Dil Kurumunun meşgul olduğu en mühim meselelerden biri de Türk dilinin bütün İndo-öropeen ve semitik denilen dillerle münasebetlerinin ilmi surette tetkikidir. Bütün bu çalışma ve araştırmalar, Türk dilciliğini yeryüzü kültür dillerinin ana kaynağı üzerinde yepyeni ve güneş kadar parlak bir teoriye götürmüştür. Türk Tarih tezinden hareket noktasını alan ve "Güneş Dil Teorisi" adını taşıyan bu teori dilin ve dillerin orijini bahsi gibi bugüne kadar Garp âleminde aydınlatılmamış olan ağır ve mühim bir ana lengüistik meselesini bütün vuzuhu ile aydınlatmıştır.[737]

Güneş-Dil Teorisi, Türk dilini inceleyip açıklamada doğanın kaynak ve sembollerine başvuruyordu. Nehirler ve dağlara verilen isimler ile şehir isimleri arasındaki bağlar ve bunların Orta Asya'daki eski kökleri arasında kurulmaya çalışılan zayıf ve belirsiz ilişkiler üzerinden tezler ortaya atılmıştı. Sonuç olarak Türkçe'nin başka dillerle olan benzerlikleri keşfedilmişti ama yöntem belirsizdi. Güneş-Dil Teorisi, dillerin kökenini ortaya çıkarmak için oluşturulmuştu ve başlıca özelliği, Türk dili ve ırkını Avrupa dilleri ve uygarlıklarının kaynağı olarak ele almasıydı.[738] Ayrıca teori, ilk ses ve kelimelerin başlangıç odağı olarak güneş ile bağlantı kuruyor ve bunun Türkçe'deki anlam ve türevleri üzerinde duruyordu. Teori, Türk Tarih Tezini güçlendirecek biçimde oluşturulmuştu. Türkler, uygarlıklarını, Asya, Avrupa ve Amerika'ya götürmüşlerdi ve Türk dili insanlık tarihi açısından incelenmesi gereken önemli bir dildi. Teori, tarih tezinin iki yönlü amacını ortaya koyuyordu, birincisi, Türk dili ve ırkının devamlılığını kanıtlıyor, ikincisi, güneşin ilkel toplumlardaki tanrı tanımaz gücünü esas alarak dil sorununu laik bir temelde çözümlemeye çalışıyordu. Böylece Türk dili, Osmanlı-İslam boyunduruğundan da kurtuluyordu.[739]

---

736 III. Türk Dil Kurultayı, Tezler, Müzakere Zabıtları, Türk Dil Kurumu, Devlet Basımevi, 1937, İstanbul.
737 CHP On Beşinci Yıl Kitabı, s.167
738 Teori hakkında bir değerlendirme için bkz. İsmail Beşikçi, *Türk Tarih Tezi, Güneş-Dil Teorisi ve Kürt Sorunu*, Yurt Kitap-Yayın, Ankara 1991, s. 131-169.
739 Büşra Ersanlı, age, s. 209.

Sonuç olarak, Kemalist tarih tezi, parti elitleri ve onların tarihçileri tarafından formüle edilmişti ve bilimselliği kuşkuluydu. Ancak kültür devriminin bir parçası olarak Kemalist ideolojinin en önemli bütünleyici parçalarından biriydi. Ulusçuluk, pozitivizm ve laiklik bu ideolojik formülün felsefi temellerini oluşturdu. Tez, yeni kuşakları, yetişkinleri, seçkinler ve halkı birlikte aynı kalıba sokma seferberliğiydi. Bir taraftan tüm dünyaya Türk ulusçuluğu anlatılacak diğer taraftan kuvvetli bir yurttaşlık bilinci yerleştirilecekti. Tez, Türkiye'de tarihyazımı bakımından bir gelenek yaratılmasında başarılı olamadı ancak siyasal iktidarların, tarihi, kısa vadeli amaçları için bir araç olarak görmesi ve kullanmasında bir başlangıç noktası oluşturdu. Osmanlı-İslam geçmişini inkâr ederek İslam öncesi ve tarih öncesi dönemi romantikleştiriyor ve laiklik temelli bir *altın çağ* yaratmaya çalışıyordu. Hem tarih tezi hem de dil teorisi, Türklerde, neolitik uygarlık ile laik cumhuriyetin kültür devrimi arasında kurulan bir köprüyle devamlılık duygusu yaratmaya çalışıyordu ama Türkler üzerindeki İslam ile 600 yıllık Osmanlı geçmişi görmezden gelindiği için bu süreklilik iddiası apaçık bir tutarsızlık da yaratmıştı.[740] İkinci kongrede tartışma ortamının tamamen ortadan kalkmış olması bir bakıma dönemin tek parti anlayışının muhalefete bakışını da gösteriyordu, farklı görüşlerin dikkate alınmadığı hatta ortadan kaldırıldığı bir anlayıştı bu. İktidara göre, eleştirel bakış açısı, muhalefet gibi tasfiye edilmesi gereken bir durum olarak görülüyordu. Bu bakış açısının uzantısıyla günümüzde tarihyazımı hala tarih ders kitapları aracılığıyla iktidarı meşru, muhalefeti ise gayrimeşru bir güç olarak gösteren tek parti döneminin izlerini taşımakta ve gençlere demokratik değerlerin benimsetilmesinde önemli hatalar yapmaktadır.[741] 1940'lardan sonra Türk Tarih Tezi tarih kitaplarında önemini kaybetti, Güneş-Dil Teorisi ise savunulmadı ancak izleri günümüze kadar devam etti. Tüm hataları, eksik tarafları ve manipülatif yanlarına rağmen Kemalist tarih tezinin, yüzyılın başında, siyasal ve askeri yenilgiye uğramış ancak varlığını devam ettirmek isteyen bir halkın acil kimlik ihtiyacını karşılamaya yönelik bir siyasal anlayışın ürünü olduğunu hatırda tutmak gerekir.

3.3. Türkiye'de Parti-Devleti İktidarının İleri Aşaması: Parti-Devlet Bütünleşmesinin Tamamlanması

Bu bölümde, 1935 genel seçimlerine değinilecek, ardından parti-devlet bütünleşmesinin gerçekleştiği CHP Dördüncü kongresi ve bu doğrultuda ülke çapındaki

740 Devrimci bir ulusçuluk anlayışının siyasi yorum olarak tarihyazıcılığına girişinin değerlendirmesi için bkz. Büşra Ersanlı, age, s. 231-246.

741 Ders kitaplarında 'muhalefet' olgusuna yönelik olumsuz tavır için bkz. Büşra Ersanlı, age, s. 243-245.

toplumsal kuruluşların parti çatısı altında toplanması anlatılacaktır. Son olarak, parti devletine resmiyet kazandıran parti ilkelerinin anayasa girişinin bir değerlendirmesi yapılacaktır.

3.3.1. 1935 Genel Seçimi

Reisicumhur Atatürk, 1935 genel seçimleri öncesinde yayınladığı seçim beyannamesinde müstakil mebusluk (bağımsız milletvekilliği) için belirli bir kontenjan ayrılacağını ve fırka namzet (aday) listesinde 16 kişilik yerin boş bırakılacağını ilan etti.[742] Buna göre, bazı vilayetlerde CHF bir saylav (milletvekili) için aday göstermeyecekti. Beyannamede, adayın cumhuriyetçi ve milliyetçi olması ve fırka programından başka bir programla ve serbest çalışacak bir kişi olmasına dikkat edilmesi gerektiği belirtiliyordu.[743]

Öncelikle ikinci seçmen seçimi yapıldı.[744] Kadınların ilk kez seçmen oldukları 1935 seçimleri öncesinde, herkesin yurttaşlık vazifesini yerine getirmek için sandık başına gitmesi ve CHF adayı olan listelere oy vermeleri istendi.[745] Ocak ayında yapılan ikinci seçmen seçimlerinden sonra saylav namzetleri (milletvekili adayları) CHF Umumi Riyaset Divanı tarafından basına açıklandı.[746] Cumhurbaşkanı Atatürk millete hitaben bir beyanname yayınlayarak son dört yıldır yaşanan ekonomik krizin olumsuz etkilerinden bahsetti ve yapılacak seçimlerde halkın desteğini istedi.[747] Seçimler, 8 Şubat 1935 tarihinde yapıldı; ancak daha önce belirtildiği gibi adayların toplam sayısı ile toplam milletvekili sayısı aynı olduğu için, yani demokratik bir rekabet yaşanmadığı için seçim, daha ziyade bir referandum (halkoylaması) niteliğinde gerçekleşti. Yine de

742 Birer saylavlık yerin boş bırakılacağı yerler Ankara, Afyon, Antalya, Denizli, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Konya, Kütahya, Sivas, Tokat, Muğla, Niğde, Yozgat, Çankırı ve Kastamonu illeri oldu. Son Posta, 3 Şubat 1935.

743 "Atatürk'ün CHF Teşkilatına ve İkinci Seçmenlere Beyannamesi", Cumhuriyet, 3 Şubat 1935. Ağaoğlu, bir makalesinde, seçimlerin tek partili ve iki dereceli olmasını eleştiriyordu, bağımsız vekillerin ise belirli bir parti programını takip ettikleri için etkili olamadıklarını söyledi. Ancak bu beyanname ile cumhuriyetçi ve milliyetçi olması şartıyla parti dışından birinin bağımsız vekil seçilebilmesinin mecliste denetim adına olumlu bir gelişme olacağını söyledi. Ahmet Ağaoğlu, "Müstakil Saylavlık Meselesi", Cumhuriyet, 8 Şubat 1935.

744 İkinci seçmenlerin listeleri için bkz. Kurun, 17-18 İkincikânun 1935.

745 "Yurttaş, Vazife Başına…", Kurun, 18 İkincikânun 1935. İstanbul'daki ikinci seçmen seçimleri sonrasında CHF İstanbul Vilayet İdare Heyeti Reisi Cemal Tunca, başka bir partinin seçimlere girmemesine rağmen şöyle dedi: "… Reylerin hepsi CHF namzetlerine verilmiştir ki, bu parlak netice halkımızın CHF prensiplerini ne kadar yürekten benimsediğini gösterir.", "Bay Doktor Cemal Tunca'nın Sözleri", Kurun, 23 İkincikânun 1935.

746 Milletvekili adayları (Saylav namzetleri) listesi için bkz. Son Posta, 5 Şubat 1935. Listede toplam aday sayısı 399'du. Eski vekillerden 32 kişi yeniden aday gösterilmemişti. Yeniden aday gösterilmeyenlerin listesi için bkz. "Eski Saylavlardan Namzet Gösterilmeyenler", Kurun, 5 Şubat 1935.

747 Atatürk'ün Millete Beyannamesi", Cumhuriyet, 5 Şubat 1935

1935 seçimleri, 16 kişilik müstakil mebusluk (bağımsız milletvekilliği) için yaşanan rekabet dolayısıyla az da olsa bir heyecan yarattı.[748]

1935 seçiminin farklı taraflarından biri de gayrimüslim azınlıkların bağımsız (müstakil) olarak seçime katılmaları oldu.[749] Gayrimüslim cemaat arasında bağımsız vekillik meselesi olumlu karşılanıyordu, Türk Ermenileri Laik İdare Heyeti Reisi *Vahan Sürenyan*, bu durumun güzel bir başlangıç olduğunu ve Ermenilere Türkiye Cumhuriyetinde yeni umutlar verildiğini söyledi.[750]

Seçimlerin büyük bir heyecan içinde geçtiği, Atatürk'ün gösterdiği adayların yurdun her tarafında oy birliği ile seçildiği yönündeki klişe haberler, 1935 genel seçimi sonrasında da yapıldı.[751] Seçimde 399 milletvekili meclise girdi, bunlardan 386'sı CHF listelerinden 13'ü ise bağımsız vekil olarak seçildi.[752] Beşinci dönem TBMM ilk toplantısını 1 Mart 1935 tarihinde yaptı; Cumhurbaşkanlığına Atatürk yeniden seçildi; TBMM Başkanlığına ise Kazım Özalp'ten farklı olarak Çankırı saylavı Abdülhalik Renda seçildi.[753]

---

748 Cumhuriyet gazetesi seçim öncesinde verdiği haberde, CHF adaylarının seçimlerde ikinci seçiciler tarafından oybirliği ile seçileceğinin kesin olduğunu ancak bu kez seçilecek 16 bağımsız milletvekili için aday sayısının fazla olması nedeni ile seçimlerin ilgi çekici olacağını duyuruyordu. "Müstakil ve Kadın Namzetler", Cumhuriyet, 6 Şubat 1935. Ayrıca Nezihe Muhittin ve Refet Bele de bağımsız olarak adaylığını koyanlar arasındaydı. "7 Müstakil Namzet Daha", Cumhuriyet, 6 Şubat 1935. İstanbul'dan bağımsız vekillik için adaylığını koyanların sayısı yirmiyi geçti. Bu kişiler için bkz. "İstanbul'dan Müstakil Namzetliklerini Koyanlar", Kurun, 8 Şubat 1935. CHF Genel Sekreterliğinin yayınladığı bir tebliğde, mütekaid (emekli) General Refet Bele için şöyle deniyordu: "Fırkamızda ayrılık fikirleri tarihimizde belgeli olan bu zatın mecliste aradığımız serbest münakaşa için bir süje olacağını umarız...". "Fırkanın İki Tebliği", Cumhuriyet, 6 Şubat 1935. Refet Bele'nin vekil seçilmesinin yararlı olacağı hakkında bir yazı için bkz. Asım Us, "General Refet Müstakil Saylav Namzedi", Kurun, 8 Şubat 1935.

749 Adaylıklarını koyan Musevi cemaatinden Doktor Abravaya, Rum cemaatinden Doktor Taptas, Ermeni cemaatinden bankacı Berç Keresteciyan ve Avukat İbrahim Nom (Avram Naum) ile yapılan mülakat için bkz. "Müstakil Saylavlar", Cumhuriyet, 5 Şubat 1935. Ermeni Mektebi Müdürü Kevork Simkeşyan, Doktor Emil Urfanidis ve mobilyacı Andonaki Kalavi de son gün adaylığını koymuştu.

750 "Ermenilerin Beyannamesi", Cumhuriyet, 8 Şubat 1935.

751 Bkz. Kurun, Cumhuriyet, Son Posta ve Ulus, 9 Şubat 1935.

752 Milletvekili listesi için bkz. Cumhuriyet, 9 Şubat 1935. Daha önce 16 olarak ilan edilen bağımsız vekilliklerden 3 il için CHF karar değiştirdi, kendi adayını listeye koydu. Bağımsız vekiller şunlardı: Ankara-Dr. Taptas, Afyon-Keresteciyan (Berç Türker), Antalya-Tayfur Sökmen, Çankırı-Mustafa Ensoy, Denizli-Mütekaid General Şefik, Eskişehir-İstemat Zihni Özdamar, İstanbul-Mütekaid General Refet, İzmir-Halil, Konya-Mütekaid General Ali Fuat, Kastamonu-Lise Müdürü Nuri, Muğla-Hüsnü Kitapçı, Niğde-Dr. Abravaya, Sivas-Mithat Şükrü (Sabık İttihat Terakki Umumi Kâtibi). Ankara'dan bağımsız vekil seçilen Rum Ortodoks Taptas ile Eskişehir'den bağımsız vekil seçilen Türk Ortodoks İstemat Zihni Özdamar hakkında Rumluk-Türklük Ortodoksluk tartışması gündeme geldi. Tartışma için bkz. Asım Us, "Hristiyan Saylavlar ve Yunanlılar", Kurun, 11 Şubat 1935. İstanbul'dan bağımsız vekil seçilen Refet Bele, 1625 ikinci seçmenden 290'nının oyunu alarak bağımsız vekiller arasındaki en az oyu alan vekil oldu. İstanbul'daki diğer 20 kadar bağımsız aday için ise bir oy bile çıkmadı. İkinci seçmenler, birkaç bağımsız için bile evet oyu kullanmak istememişti. Listedeki İstanbul CHF milletvekilleri ise 1625 oyun hepsini aldı. "Dün Yeni Saylavlarımızı Seçtik", Kurun, 9 Şubat 1935. Ayrıca 17 kadın milletvekili meclise girdi. Kadın saylavların adları ve kısa biyografileri için bkz. Kurun, 5-6 Şubat 1935.

753 Eski TBMM Başkanı Kazım Özalp Milli Müdafaa Vekili oldu. Yeni kabine şu isimlerden oluştu: Adliye Vekili-Şükrü Saraçoğlu, Milli Müdafaa Vekili-Kazım Özalp, Dâhiliye Vekili-Şükrü Kaya, Hariciye Vekili-Tevfik Rüştü Aras, Maliye Vekili-Fuat Ağralı, Maarif Vekili-Abidin Özmen, Nafıa Vekili-Ali Çetinkaya, İktisat Vekili-Celal Bayar, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili-Refik Saydam, Gümrük ve İnhisarlar Vekili-Rana Tarhan, Ziraat Vekili-Muhlis Erkmen. "Yeni Kabine", Son Posta, 2 Mart 1935.

3.3.2. CHP Dördüncü Kurultayı ve Parti Devletinin İlan Edilmesi

CHP Dördüncü Kongresi (kurultayı), seçimlerden sonra yapıldı; hatta seçimler, kongre toplanacağı için şubat ayı gibi erken bir tarihte yapıldı.[754] CHF yönetimi için seçimler, demokratik bir görünüm ve sembolik bir anlamdan ibaretti; zira kongre meclisten daha önemli bir karar alma mekanizması durumundaydı. Seçimlerden önce toplanacak bir kongrede ortaya konacak dilek, öneri ve şikâyetleri dinleyerek bir seçime gitmek, dolayısıyla halk ile CHP arasındaki ilişkinin görece daha canlı olduğu parti teşkilatını meclis ile halk arasında bir aracı durumuna getirmek düşüncesi tamamen terkedilmişti. Meclis, ne fiilen halkın bir yansıması ne de önemli kararların alındığı demokratik bir yerdi. Bu bakımdan kongrenin seçim sonrasına bırakılması ve devlet-toplum işlerinin genel hatlarının kongrede tartışılıp karara bağlanması bir geleneğe dönüşüyordu. Bu bağlamda, CHP dördüncü kongresi, dönemin otoriter karakter ve ruhunu yansıtması bakımından kendinden önceki kongrelerden ayrılmakla birlikte partinin devletle olan organik bağını güçlendirmesi ve parti ile devletin bir bütün haline geldiğinin ilan edildiği yer olarak CHP tarihinde önemli bir yere sahip oldu.

Dördüncü kongre, kurultay olarak isimlendirilmişti; diğer kongrelere göre daha büyük bir hazırlık ve heyecana sahne oldu. Ankara sokakları parti sembolü olan birçok döviz, bant ve flama ile süslendi. CHP programının esaslarını açıklayan parti genel sekreteri Recep Peker, aslında bir bakıma partinin devlet ve toplum üzerindeki denetim ve kapsayıcılığının genişletilmesinin nasıl olacağına dair ilk işaretleri kongre öncesinde veriyordu. Peker, yeni programın ana hatlarını şu sözlerle açıkladı:

> "... Amme haklarında anarşiyi iyi besleyen, ekonomide ulusal çalışmayı yıpratan ve ulus yığınını istismar eden liberalizme karşı cephemizi daha sıklaştırıyoruz. Haklarda hürriyetin sınırını, devlet varlığının otorite sınırı içine alıyoruz. Teklerin ve hususi toplulukların faaliyetini genel menfaatlere aykırı olmamak kaydı ile bağlıyoruz. Artık her yerde son nefesini vermekte olan liberal devlet tipinin kucağında beslenip büyüyen çatışmalar zincirini kırıyor, sınıf kavgası yollarını sımsıkı kapıyoruz... Grev ve lokavt yasak olacaktır... Biz, proletarya-burjuva tasnifi içinde yaratılan sınıf kavgası, sınıf intikamı, sınıf tahakkümü fikirlerine yer vermediğimiz kadar kontrolsüz geniş istihsalciliğin müstehlikeleri istismar etmesi fikrini de beğenmiyoruz. Türkiye'de her ekonomik teşebbüs ulusal bütünlüğün ahengine uygun olacaktır... Bunlar, yurttaşların genliği amacının yanında partinin vatancı, ulusçu, aileci, mülkiyeci vasıflarını daha açıklıkla belirten yeni ve ileri düşünüş ve iş yollarımızdır... Parti, kurulmuş ve modern bir ülke olarak düzenlenmiş olan yeni Türkiye'nin beka şartları olarak tanıdığı bu altı vasfı, yeni

754 Kurultayda fırka yerine parti ifadesi kullanılmaya başladı; bundan sonra metinde Cumhuriyet Halk Partisi adı kullanılacaktır.

programla devlete mal ediyor ve gelecek nesillerin bu terbiye ile yetiştirilmesini ileri ödev sayıyoruz..."[755]

CHP'nin klasik demokrasiyi neden tercih etmediğini şöyle açıklıyordu:

"…Biz liberal devlet tipinin tanıttığı, her gün bir karışıklıkla devletin durumunu, ileri gidişin hızını bozan, yurttaşları birbirine düşüren, bütün geri ve fena tohumların yeşermesine yol açan nizam ve birlik düşmanı klasik demokrasi yerine yurttaş zekâsının beslenip açılmasına da yol veren, sevgiye ve inana dayanan disiplinli bir beraberliği üstün sayıyoruz..."[756]

Peker, partinin devlet ile olan yakınlığının artırılmasının nasıl olacağını da şöyle açıkladı:

"...Yeni parti çalışma yıllarında hükümet ile ilbaylıklar [Valilik], hususi idareleriyle ve şarbaylıklarla [Kaymakamlık] işbirliğini daha ileri götürecek ve devlet çalışmalarını daha sıkı arkalayacaktır..."[757]

Kurultay, 10-16 Mayıs tarihleri arasında Ankara'da toplandı, açılışta konuşan Cumhurbaşkanı Atatürk, partinin 16 yıllık öyküsünü devrim tarihiyle birleştirerek şöyle özetledi:

"...Uçurumun kenarında yıkık bir ülke... Türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar... Yıllarca süren savaş... Ondan sonra, içeride ve dışarıda saygı ile tanılan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet ve bunları başarmak için arasız devrimler... İşte Türk genel devriminin bir kısa diyemi..."[758]

Parti sekreteri Recep Peker, kurultayın dördüncü gününde partinin yeni programını bu kez CHP üyelerine açıkladı. Altı ok, özel olarak devletçilik, demokrasi ve yaklaşan parti-devlet birlikteliği hakkında önemli beyanatlarda bulundu. Peker, CHP'nin bütün doktrin ve prensiplerinde nazariyecilikten (kuramsallıktan) uzak durduğunu, partinin, hayatın bizzat içinden beslendiğini söyledi. Programın, dünyadaki gelişmelerden de etkilendiğini belirten Peker, partinin ana yolunun devrimcilik olduğunu, sağa ya da sola sapmadığını ifade etti. Peker, programın öncekilerden en büyük farkının partinin devletle daha da yakınlaşması olduğunu burada da söyledi. Altı okun açıklamasını yeniden yaparken, çeşitli uluslararası akımlardan etkilenmediklerini vurguladı; anarşist, Marksist, faşist, hilafetçi ve beynelmilel propaganda rüzgârlarının

755 "CHP Genel Yazganı Bay Recep Peker'in Radyodaki Söylevi", Kurun, 9 Mayıs 1935.
756 "CHP Genel Yazganı Bay Recep Peker'in Radyodaki Söylevi", Kurun, 9 Mayıs 1935.
757 "Recep Peker'in Söylevi", Cumhuriyet, 9 Mayıs 1935; "CHP Genel Yazganı Bay Recep Peker'in Radyodaki Söylevi", Kurun, 9 Mayıs 1935.
758 "Ulu Önderin Söylevi", Cumhuriyet, 10 Mayıs 1935; "CHP Büyük Kurultayı Açıldı", Son Posta, 10 Mayıs 1935. Atatürk'ün söylevi ile CHP'nin yeni programı, ideoloji seferberliğine örnek olarak, İstanbul ve Ankara'daki ortaokul ve liselerde, tarih öğretmenleri tarafından öğrencilere geniş bir biçimde açıklandı. "CHP Kurultayı", Kurun, 10 Mayıs 1935.

Türkiye'nin üzerinden geçip gittiğini söyledi. Halkçılığı açıklarken çeşitli zümre ve sınıfların varlığını ve imtiyazını reddettiklerini yeniden vurguladı, devletçiliği ise liberalizmin kesin bir dille reddi olarak açıklıyordu, devletçiliğin bir parti vasfı olarak değil devletin de vasıfları arasında yerini alması gerektiğini ifade etti. Devrimin yerini evrime (tekâmüle) bırakmamasının önemine değinen Peker, feodal devlet tipinden liberal devlet tipine geçişin aşamalarından bahsederek her ikisinin de çöküşünün nedenlerini açıkladı ve artık ulusal devletlerin kurulduğunu belirtti. Ulusal devleti, keyfi bir idare şekli olarak değil, nizamlı bir idarede herkesin özel teşebbüsüne imkân sağlayan bir yapılanma olarak açıklıyordu.[759]

Peker, programı açıklarken kişisel çıkarların (teklerin menfaatinin) toplum çıkarlarının (umumun menfaatlerinin) sınırları içinde olacağını, günün şartlarının da bunu gerektirdiğini söyledi. Devletçiliğin, ne koyu liberal ne de kızıl Marksist olduğunu, ancak gerektiğinde özel teşebbüsü destekleyen ya da sınırlandıran bir düzen olarak anlaşılması gerektiğini ifade etti ve şöyle dedi:

> "Hususi teşebbüsün serbest olduğu, fakat umumi menfaatler noktasından gerek olan her ekonomik teşebbüste devlet yapıcılık saha ve salahiyetini açık bulunduruyor. Devlet kendi yapacak ve kurulmasını teşvik ve himaye ettiği endüstriyi kontrol de edecektir."[760]

Ekonomik alandaki plansızlık eleştirilerine 'Yeni Türkiye'yi kuranların 'zihnindeki' büyük projeye vurgu yaparak yanıt verdi ancak çerçeve belirsizdi ve asıl planın şefin düşünce dünyasında gizlendiğini şöyle açıkladı:

> "Arkadaşlar, plan gerçi yazılı, çizili bir şeydir ama büyük plan bütün bu ana fikirleri idare edenlerin ruhundaki, kafasındaki büyük enerjinin, büyük anlayışın tekâsüf etmiş, heyeti mecmuasının halidir... Büyük ana plan yazıda ve çizide değildir. Yeni Türkiye'nin kuruluşu ve doğuşu fikir olarak büyük dimağa düşüp orada yeni doğan bir yıldız gibi ilk parladığı günden beri Türkiye'de ne oldu, ne oluyor, ne olacaksa bunun hepsi büyük eserin ana planına, büyük bir anlayışla ve heyecan ateşi içinde istikamet verişindedir. O plan bütün planların ana planıdır."[761]

Demokrasi konusuna geniş bir yer ayıran Peker, genel sekreter olarak partisinin ve kendisinin bu konudaki değerlendirmelerini partililerle paylaştı. Peker, demokrasiyi, *'halk tarafından halk için'* tanımını kullanarak tarif etti; seçilen kişilerin kendileri için

---

759 "Bay Recep Peker'in Mühim Beyanatı", Kurun, 14 Mayıs 1935. Peker, Genel Sekreterlik görevinden azledildikten sonra "Europöscher Revue" adlı bir Alman dergisine "Volke und Stat Werdung" (Uluslaşma-Devletleşme) başlıklı bir makale yazdı, burada, liberal devletin eleştirisini yaparak ulus devletlerin yükselişini izah etti. Milliyetçilik, devletçilik başta olmak üzere altı okun açıklamasını yaptı, tek partili düzeni meşrulaştıran artık klasik haline gelmiş düşüncelerini kamuoyu ile bir kez daha paylaştı. "Uluslaşma-Devletleşme, Recep Peker'in Mühim Bir Makalesi I-II", Cumhuriyet, 4-5 Temmuz 1936.

760 "Bay Recep Peker'in Kurultayda Beyanatı", Kurun, 15 Mayıs 1935.

761 "Bay Recep Peker'in Kurultayda Beyanatı", Kurun, 15 Mayıs 1935.

değil halkın çıkarlarını amaç edinerek çalışmaları gerektiğini belirtti. Demokrasinin şekil, usul ve yollarının ulustan ulusa farklılıklar gösterebileceğini ifade etti ve Türkiye'deki güçler birliğini şöyle tarif etti:

> "Bir defa bizde, devlet varlığında kuvvet birdir, yani tevhidi kuvva dediğimiz ana prensip hüküm sürer. O da ulustur, her şey ulustadır."[762]

Seçim konusunda tek dereceli seçimin hala bir amaç olduğunu ancak günün koşullarında seçmenlerin tanımadıkları milletvekili adaylarına oy vermek yerine tanıdıkları ikinci seçmenlere oy vermelerinin ve onların da halk adına tanıdıkları vekilleri seçmelerinin daha uygun olduğunu savundu ve iki dereceli seçimlerin devam edeceğini ilan etti. İsviçre'de uygulanan ve takdirle karşıladıkları referandumun Fransa'da bile uygulanamadığını, dolayısıyla her ülkenin farklı uygulamaları olabileceğini şöyle açıkladı:

> "...Demokrasi bir nas, bir ayet değildir. Bir ruh, bir espri ve bir manadır. Yapılan işler akıl denilen bir süzgeçten geçirildikten sonra muhit denilen bir icaba uydurulduktan sonra tatbik edilirse fayda verir, kök tutar... Zigana dağının üzerine portakal ağacı dikilmez... Biz memleketimize uygun olan ulus işine elvereni tatbik ederiz..."[763]

Peker, parti-devlet birlikteliği konusundaki açıklamayı da burada yaptı. Parti ile hükümet-devlet mekanizmasının yakınlaşmasını bir ahenk ve kaynaşma olarak gördüklerini, bu durumun yavaş yavaş vilayetlerdeki valileri de kapsayacağını ilan etti.[764] Kurultayın 95. maddesi parti-devlet bütünleşmesini tanımlar nitelikteydi:

> "Parti kendi bağrından doğan Hükümet teşkilâtı ile kendi teşkilâtını birbirini tamamlayan bir birlik tanır. Parti teşkilâtının kendi Hükümetinin her yönüyle muvaffak olması için bütün kuvvetiyle çalışması esastır."[765]

Bu bağlamda, kongrede parti nizamnamesi tartışılırken vilayet işlerinin valiler ile parti il başkanları arasında müzakere edilerek yürütülmesine karar verildi ancak uygulamanın kazaları kapsayacak şekilde genişletilmesine gerek olmadığı belirtildi. Uygulama hakkında konuşan Peker, parti-devlet yakınlaşmasını şöyle açıkladı:

> "Biz nizamnamemizde hükümetle partinin temasını ilk safa koyuyoruz. Geçen fiili vaziyette bu teması yapmayı usulleştirdik; faydasını gördük. Merkezlerde hükümetin bakanlarla ilbayları ile bu temas kurulur ve iyi bir halde işlerse kaymakamlar arasındaki temaslar da kendi kendine ilerler. İdare amirleri ile parti reislerinin her meseleyi birbirine sorarak yaptıklarında

762 "Bay Recep Peker'in Kurultayda Beyanatı", Kurun, 15 Mayıs 1935
763 "Recep Peker Parti Prensiplerini İzah Etti", Son Posta, 15 Mayıs 1935.
764 "Bay Recep Peker'in Kurultayda Beyanatı", Kurun, 15 Mayıs 1935.
765 "CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası" 9-16 Mayıs 1935, Ankara, Ulus Basımevi, 1935, s. 99.

işlerin tabi yoluna gireceğinden emin oluyoruz. Biz burada hükümetle partinin temaslarını bir ruh bir espri olarak koymuş bulunuyoruz."[766]

CHP dördüncü kurultayı, 16 Mayıs tarihinde *Kamalizm* prensiplerine bağlılığını bildirerek çalışmalarını sonlandırdı. Kurultaydan yaklaşık bir yıl sonra Recep Peker, İnkılap Enstitüsünde verdiği derste CHP'nin doğuşu, gelişimi ve altı ilkenin nasıl oluştuğunu anlattı; üçüncü kongrede (1931) tamamlanan altı ilkenin dördüncü kongrede (1935) artık devletin ana vasıflarına dönüştüğünü söyledi. Peker, parti ilkelerinin anayasaya gireceğinin mesajını şöyle verdi:

> "...CHP'nin ana vasıfları artık bir siyasal partinin dış ifadesi değil, Türkiye Cumhuriyetinin kanuni şekilde ifadesidir. Kamutayın önümüzdeki çalışma yılında bu vasıfların Teşkilat-ı Esasiye Kanununda devletin vasfı olarak tasrihi mukarrerdir."[767]

CHP basını, parti-devlet bütünleşmesi konusuna yakın ilgi gösterdi; yapılan değerlendirmelerde parti ile devletin yakın ilişki içinde olmasının rejimin gelişmesi için önemli olduğu vurgulanıyordu. Örneğin Burhan Belge, açıklamanın, parti-devlet ve parti-rejim arasındaki prensipçi muvasalanın (kavuşma), ahengin ve birliğin temennisi olduğunu, o güne kadar partinin ilkelerinin anayasaya girmemesinin meclis, parti ve hükümet arasında yaratabileceği sıkıntıları Atatürk'ün yüksek iradesinin önlediğini söylüyordu. Bunların arasındaki uyum ve birliğin ise Atatürk'ün uyanıklığı, sevk ve idaredeki başarısıyla sağlandığını belirtti. Altı okun, devrimcilik ilkesi sayesinde anayasaya girdiğini söyleyen Belge, Kemalizmin artık bir parti ideolojisi resmiyetsizliğinden çıkarılıp bir devlet ideolojisi resmiliğine sokulduğunu söyledi.[768]

Peker'in parti ilkelerinin anayasaya gireceğini ilan ettiği açıklamadan bir ay sonra parti ile devleti birleştiren uygulama yürürlüğe girdi. CHP, aslında uzun süredir parti ile devlet örgütünü birbirini tamamlaması gereken iki parça olarak görüyordu ve Genel Sekreter Recep Peker, CHP'nin monopolizasyonu sürecinde örgütsel ve ideolojik bakımdan parti içinde etkili bir figür haline gelmişti. Ancak beklenmedik biçimde, parti ile devleti birleştiren uygulama kararından hemen önce 15 Haziran'da, CHP Genel

---

766 "CHP Yeni Tüzük Taslağı Dün Onaylandı", Kurun, 15 Mayıs 1935. Kazalarda, parti kaza reisi ile kaymakamlar arasındaki ilişkinin tüzük maddesi gereğince düzenlenmesine gerek olmadığına karar verildi. Çünkü illerdeki bu ilişki durumunun nahiye ve köylere kadar yayıldığı izlenimi verilmesinden endişe edildi. Dolayısıyla siyaset-bürokrasi işbirliğinin küçük birimlere yansıması Recep Peker tarafından uygun görülmüyordu, önerge, kurultayda oylandı ve kabul edilmedi. "Kurultay Çalışmalarına Dün de Devam Etti", Cumhuriyet, 15 Mayıs 1935.

767 "Recep Peker'in Dünkü İnkılap Dersi", Ulus, 9 Mayıs 1936.

768 Burhan Belge, "Peker'in İnkılap Dersi", Ulus, 10 Mayıs 1936. Altı Ok'un anayasaya girecek olmasını, bireyci ve liberal devlet sisteminin iflası olarak gören ve yerini, devletin, yaşamın tüm alanlarını düzenleyip kontrol eden bir sisteme bırakması gerektiğini iddia eden bir yazı için bkz. Falih Rıfkı Atay, "Bütünleşme", Ulus, 12 Mayıs 1936.

Sekreteri Recep Peker, Atatürk tarafından görevinden alındı.[769] Peker, parti teşkilatına gönderdiği tamimde durumu şu şekilde açıkladı:

> "Her işte en doğru ve en iyiyi yapan Büyük Şefimiz Atatürk beni Parti Genel Sekreterliği ödevinden affettiler. Ellerimizde onun emaneti olarak tuttuğumuz vazifenin şekli ne olursa olsun, hepimiz için en büyük şeref son nefese kadar Kamalizm eserinin sadık hizmetkârları kalmaktır. Bu ayrılış anında sizlere uzattığım elin vazife arkadaşlarım için yüreğimde yaşayan derin sevgi ve saygı duygularının sıcağı ile meşbu olduğuna inanınız"[770]

Peker'in görevinden azledilmesinden üç gün sonra, 18 Haziran 1936 tarihinde, CHP Genel Başkanvekili ve Başvekil İsmet İnönü bir beyanname yayınladı. Beyanname ile CHP il başkanlarının görevine son verildi ve bu görev, valilere devredildi.[771] Valiler, uygulamayla *CHP İl Başkanlığı* görevini üstlendi. Beyannamede, partinin, ülkenin siyasi ve sosyal yaşamında güttüğü yüksek amaçların gerçekleşmesini kolaylaştırmak ve partinin gelişimini hızlandırmak, uygulamanın gerekçesi olarak öne sürülüyordu. Bu amaçla, parti faaliyetleri ile hükümet idaresi arasında daha sıkı bir yakınlık ve fiili

---

769 CHP Genel Sekreteri Recep Peker, CHP içinde Alman Nazizm'i ve İtalyan Faşizm'inden etkilenen bir grubun önde gelen ismiydi. Almanya ve İtalya'daki gibi devleti ve toplumu totaliter biçimde örgütleyecek bir tüzük değişikliği hazırladığı, Genbaşkur'u bu tür bir konseye dönüştürme gayretleri olduğu için Atatürk tarafından görevden azledildiği iddialar arasındadır. Serhat Hürkan, *Halk Fırkası'ndan CHP'ye, Soru ve Cevaplarla CHP Tarihçesi (1923-2010),* s. 16.

770 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu, (BCA CHP K), Katalog Numarası: 490 1/3 12 103. Yazı suret olup, antetsiz ve 794 sayılı telgraftır. Aynı metin için ayrıca bkz. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, (DAGM CA), Fon No: 490, Kutu No: 01, Dosya No: 12, Sıra No: 49, Yazı suret olup Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği imzalı ve 794 no'lu telgraftır. Ayrıca bkz. "Recep Peker'in Parti ve Halkevlerine Tamimi", Son Posta, 16 Haziran 1936; "Atatürk, Recep Peker'i Parti Umumi Sekreterliğinden Affetti", Cumhuriyet, 16 Haziran 1936.

771 "Beyanname", Ulus, 18 Haziran 1936; "Partinin Beyannamesi- Parti Genel Sekreterliği Umumi Heyet Kararı ile Dâhiliye Vekiline Verildi", Cumhuriyet, 19 Haziran 1936. Ayrıca bkz. CHP On Beşinci Yıl Kitabı, s.9. Aslında valiler CHP'nin İl Yönetim Kurulu Başkanlığı görevini İnönü'nün 18 Haziran'da yayınlanan genelgesinden önce devralmıştı. Koçak, henüz resmi bir açıklama olmadan valilerin görevi devralmalarını 'dikkat çekici' olarak yorumlamaktadır. Cemil Koçak, "CHP-Devlet Kaynaşması (1936)", *Toplumsal Tarih,* c.19, Sayı 118, Ekim 2003, İstanbul, s. 74. Aslında uygulama bazı yerlerde, 1930'ların başında çıkarılan Belediye Kanunu'nda mülki amirlerin belediye başkanlığını üstlenmeleri ile başlamıştı. Bu dönemin başında İstanbul Valisi ile parti müfettişi bazı konularda tartışmıştı ve içişleri bakanı valiyi, parti sekreteri de müfettişi haklı görmüştü. Bu tür tartışma ve anlaşmazlıkları engellemek için parti müfettişliği de muhtemel Atatürk'ün talimatıyla valilere verildi. Böylelikle valilerin hem belediye başkanı hem de parti müfettişi olmasıyla gelişen anlayışın uzantısı olarak 18 Haziran 1936'da İçişleri Bakanı partinin Genel Sekreterliğini uhdesine aldı. Dolayısıyla kuvvetler birliği ilkesi yerel düzeyde tam anlamıyla uygulanmış oluyordu ve merkezde ise İçişleri Bakanı, Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün içişleri idaresine ek olarak CHP'nin nüfuz ve gücünü de eline alıyordu. Yerel düzeyde birleşmenin başlangıcı hakkında bir değerlendirme için bkz. Asaf İlbay, "Valiler Nasıl Parti Başkanı Oldular?", *Atatürk'ün Hususi Hayatı* adlı yazı dizisi, Tan, 26 Temmuz 1949. Belirttiğimiz gibi valilerin belediye başkanlığını üstlenmeleri 1930 yılında resmileşmişti, ancak bu durum sadece İstanbul ve Ankara için geçerliydi. 1580 sayılı Belediye Kanunu'nda belediye başkanlarının seçimle işbaşına gelmesi ilkesine rağmen Ankara Belediye Başkanı'nın Cumhurbaşkanının onayıyla İçişleri Bakanı tarafından atanması, İstanbul Valisinin ise belediye başkanlığını üstlenmesi kanunda yer almıştı. Ayrıca bazı yerlerde Bakanlar Kurulu kararıyla belediye başkanları İçişleri Bakanlığı'nca atanabilecekti. Detaylar için bkz. Hikmet Çolak, *Demokrat Parti Döneminde Yerel Seçimler*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 54-58.

beraberlik kurulmasına *Genbaşkur*'ca (Genel Başkanlık Kurulu) karar verildiği belirtiliyordu.[772]

Altı maddelik beyannamenin ilk maddesine göre, Dâhiliye Vekili (İçişleri Bakanı), partinin *Genyönkurul* üyeliğine alındı ve kendisine partinin genel sekreterlik görevi verildi. İkinci madde, valilerin parti il başkanlığı görevini üstlenmeleri hakkında, üçüncü madde, genel müfettişlerin kendi bölgelerindeki devlet işlerinin olduğu kadar parti faaliyetlerinin de denetleyicisi olduklarını ilan ediyordu. Dördüncü maddeyle, seçilmiş parti il başkanlarının vazifelerinin sona erdiği ve kendilerinin artık *İlyönkurul* üyesi olacakları ilan edildi.[773] Beşinci madde uygulamaların takip ve düzenlemesinin Dâhiliye Vekili tarafından yapılacağını belirtiyor, son madde ise beyannamenin tüm parti teşkilatı, umumi müfettişlik ve vilayetlere tebliğ edildiğini belirtiyordu.[774] Böylelikle hükümet üyesi İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, CHP Genel Sekreteri olarak da görevlendirildi ve valilerin de parti il başkanlıklarını üzerine almasıyla pratikte parti-hükümet-devlet bütünleşmesi sağlanmış oluyordu. Beyanname hemen uygulamaya kondu; bu amaçla, İçişleri Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya, CHP Vilayet İdare Heyeti Başkanlarına ilettiği bir telgrafla, illerdeki mansup mebus başkan ve/veya müntehap mebus başkanların (tayin edilmiş ve/veya milletvekili seçilmiş il başkanları) görevlerinin sona erdiğini kendilerine bildirdi.[775] Bir kaç gün sonra Ankara'da parti

---

772 İsmet İnönü'nün beyannamesi ile oluşan mekanizmada, siyasal otorite, devlet ve hükümet organlarında toplandı. Devlet başkanı ile hükümet başkanı bu otoritenin tek sahibi durumuna geliyordu. Hukuk profesörü Ali Fuat Başgil bu durumu 'Kuvvet Oligarşisi' olarak nitelendirmektedir. Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde CHP'nin Mevkii*, Cilt 1, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965, s.113-115.

773 Bu madde ile milletvekili olmayan ve merkezden atanmamış, yani seçilmiş il başkanlarının görevleri sona erdi ancak il yönetim kurulu üyelikleri devam etti. Merkezden atanan veya seçilmiş milletvekili başkanların ise başkanlıkları dışında azalıkları da sona erdi. Görevinden çekilen eski parti başkanları yerine yedekten aza çağrılmayacağı belirtildi, milletvekili olmayan seçilmiş başkanların azalıkları devam edeceği için bazı vilayetlerde vilayet idare heyeti azasının sayısı nizamnamenin belirlediği sayıdan fazla olacağı için yeni bir kongre toplanana kadar fazla sayının muhafaza edileceği bildirildi. "Vilayetlerde Parti İdare Heyetleri", Akşam, 25 Haziran 1936.

774 BCA CHP K, Katalog Numarası: 490 1/3 12 111. Yazı antetsiz ve 795 sayılıdır. Ayrıca bkz. "Partinin Beyannamesi-Parti Genel Sekreterliği Umumi Heyet Kararı ile Dâhiliye Vekiline Verildi", Cumhuriyet, 19 Haziran 1936; "Valiler Bulundukları Yerin Parti Başkanlığına Memur Edildiler", Son Posta, 19 Haziran 1936; "Dâhiliye Vekili Parti Genel Sekreteri Oldu", Akşam, 19 Haziran 1936.

775 BCA CHP K, Katalog Numarası: 490 1/3 12 106. Yazı antetsiz ve 798 sayılıdır. Görevleri sona eren il başkanlarının listesinden anlaşıldığı kadarıyla illerin bazılarına o ilden olmayan bir parti başkanı atanıyordu. Yani, CHP Vilayet İdare Heyeti Başkanı, seçimle değil atamayla görevlendiriliyordu. Başka bir il'e atanan parti başkanlarından bazılarının ise farklı bir ilden milletvekili seçilmiş kişiler olduğu görülmektedir. Örneğin, mansup mebus başkanlardan (milletvekili olup atanmış başkanlar) Balıkesir'de Lütfi Kırdar (Kütahya), Bilecik'te Ali Şevket Öndersev (Gümüşhane), İzmir ve Manisa'da Avni Doğan (Yozgat), İstanbul'da Doktor Hilmi Uran (Seyhan) başka bir ilden milletvekili seçilip farklı bir il'de il başkanlığı yapıyordu. Mebus müntehap parti başkanlarına da (milletvekili olup seçilmiş parti başkanları) Çanakkale'de Veli (Kayseri), Sivas'ta Hikmet Işık (Erzincan) örnek verilebilir. Görevleri sona eren atanmış ve seçilmiş il başkanlarının listesi için bkz. "Vazifeleri Hitam Bulan Parti Başkanları", Akşam, 20 Haziran 1936; "Vilayetlerde Değişiklik", Cumhuriyet, 20 Haziran 1936. Ayrıca, 1935 seçimleri sonrası milletvekili listesini yayınlayan Cumhuriyet gazetesinde hangi milletvekilinin nerede il başkanlığı yaptığı görülmektedir. Bu listede, farklı bir ilden olup başka bir ilde görev yapan belediye başkanları da görülmektedir, bkz. "Saylav Seçimi Dün Bitti", Cumhuriyet, 9 Şubat 1935. Cemil Koçak da ilgi çekici bir mesele olarak bazı illerin başkanlığını dışarıdan gelen milletvekillerinin yapmış olduğunu

merkezinde toplantıya çağrılan 28 valiye CHP Genel Başkan Vekili ve Başbakan İsmet İnönü ile CHP Genel Sekreteri ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya yeni oluşan durum hakkında bilgi verdi. Parti başkanlık görevini üzerine alan valiler, kendilerine duyulan güvenden dolayı Atatürk'e teşekkürlerini iletti.[776] Şükrü Kaya, 23 Haziran 1936'da valiliklere ve CHP başkanlıklarına yazdığı bir yazıda yeni kararın uygulanmasına yönelik Genyönkurul'un onayladığı genelgeyi yayımladı. Genelgeyle valiler yeni oluşan durumla ilgili detaylı bir bilgilendirme almış oluyordu.[777] Valiler, aldıkları yeni talimatla özellikle parti işleri ile yakından ilgilenecekler, vilayet idare heyeti arasında iş bölümü yaparak halkın dilek ve şikâyetlerine daha fazla yer ayıracaklar ve parti binasında çalışarak parti işlerini organize edeceklerdi. Amaçlardan biri de partiyi güçlendirmek için hükümetin gücünü kullanmaktı. Uygulamayla, CHP'nin bütün il başkanları artık atanmış sıfatı kazanıyordu ve atama işleri de parti tarafından değil, hükümet tarafından gerçekleştirilecekti; çünkü valiler partinin değil hükümetin atadığı memurlardı. Daha önceki atama mekanizmasında, atamalar parti içi kanallarla yapılmaktaydı.[778]

Yunus Nadi, parti ile hükümetin zahirde iki varlık gibi görünmesine rağmen millete dayanmaları bakımından birleştiklerini ve tek olduklarını belirtti. Nadi, Türkiye'deki devlet anlayışının kuvvetler birliği esasına dayandığından bu birlikteliğin doğallığına işaret ediyordu. Meclis idaresine sahip tüm ülkelerde bu durumun teoride var olduğunu belirten Nadi, Kemalist rejimin de facto bu durumu hayata geçirerek önemli bir fark yarattığını söyledi. Atatürk'ün *'biz bize benzeriz'* söylemine atıfta

---

tespit etmiştir. Koçak, bundan sonra, artık atama işlemini parti yönetiminin değil, valiler ve il başkanları hükümet memuru olduğu için hükümetin yapacağını belirtmektedir. Koçak, agm, s. 76.

776 "Valiler Dün Toplandılar", Ulus, 24 Haziran 1936; "Valiler Dün Başvekilin Riyasetinde İçtima Ettiler", Cumhuriyet, 24 Haziran 1936. Uygulama ile Ankara'da hem valilik hem de belediye başkanlığı görevini yerine getiren Nevzat Tandoğan, ek olarak CHP İl Başkanlığı görevini de üstlendi. "Ankara İlyönkurul Başkanlığı", Ulus, 20 Haziran 1936. İstanbul'da ise Hilmi Bey, CHP il Teşkilatına bir veda mektubu göndermiş ve görevinden ayrılmıştır. Yerini vali ve belediye başkanı Muhittin Üstündağ doldurdu. "Vali Parti Başkanlığı İşini Devraldı", Akşam, 20 Haziran 1936.

777 BCA CHP K, Katalog Numarası: 490 1/3 12 113. Yazı, antetsiz ve sayısızdır. Genelgenin beşinci maddesinden anlaşıldığı kadarıyla eski uygulamada il başkanlarının aynı zamanda halkevi başkanı oldukları da anlaşılıyor. Yeni uygulamayla valiler, vilayet idare heyeti başkanlıklarının yanı sıra halkevi başkanlığını da üstleneceklerdi. Bu durum memnuniyetle karşılanmasına rağmen valilerin görev yükünün artmasını önlemek amacıyla parti il yönetiminde bir seçim yapılması ve bir başkasının bu vazifeyi üstlenmesi öngörülüyordu. Ancak valilerin partinin il başkanlığını üstlenmeleri Memurlar Kanunu'na aykırı bir durumdu ancak bu görmezden gelindi.

778 Bundan önce milletvekillerinin parti il başkanı olarak görev almaları dahi yine parti kararıyla olmaktaydı. Ancak genelgeden sonra partinin il başkanlarını doğrudan hükümet atamış oluyordu ve bu durum devlet-hükümet mekanizmasının partiye egemen olması bakımından ince bir ayrımdı. Koçak, agm, s. 76.

bulunan Nadi, partinin bu yeni uygulamasının parti-hükümet birlikteliği açısından yalnızca yeni ve ileri bir aşama olduğunu söyledi.[779]

CHP'nin 1936'daki devlet ile birleşmesi uygulamasında parti-devlet kanadından hangi tarafın diğerine ağır bastığı, ayrıca uygulamanın iç ve dış politika dinamikleriyle ne gibi bir ilişkisinin olduğunu tespit etmek, devlet ile partinin birleşmesinin ardındaki dinamikleri anlamaya yardımcı olacaktır. Öncelikle, parti ve devlet kanadından hangi tarafın diğerine daha ağır geldiğine ilişkin yapılan değerlendirmelerde siyasi parti, ideoloji ve örgüt olarak güçlü olamayan CHP'nin devlet mekanizması tarafından ele geçirildiği, partinin devlet kademeleri tarafından içselleştirildiği görüşü öne çıkmaktadır.[780] Tunçay'a göre Recep Peker'in isteği olan partinin devlete el koyması gerçekleşememiş, tam tersine devlet artık partinin görece özerk varlığına bile katlanamayarak partiyi özümlemiştir.[781]

Birleşme konusuna iç politika dinamikleri, Atatürk-İnönü çatışması/anlaşmazlığı ekseninde bakılması da yararlı olabilir. Zira SCF Olayı, Recep Peker'in CHP Genel Sekreterliğine getirilmesi, Celal Bayar'ın 1932'de iktisat bakanı yapılması, Kadro dergisinin yankıları ve Şükrü Kaya'nın genel sekreterlik görevini Recep Peker'den devralması gibi gelişmeler partinin fiili başkanı İnönü ile devlet başkanı Atatürk'ün 1930-36 arasında çatışma yaşadığı konulardı. Bu bağlamda Atatürk'ün İnönü hükümeti üzerinde denetim kurma çabalarına İnönü, otoriteyi elinde tutma gayreti ile karşılık vermişti ancak İnönü-Peker birlikteliği, 1936'da Şükrü Kaya'nın genel sekreterlik görevini Peker'den devralmasıyla bozuldu. Gelişmeler, hâkimiyet alanı çekişmeleri bakımından, Atatürk'ün, Şükrü Kaya aracılığıyla denetimi kendi elinde tutmak istemesi olarak da görülebilir. Atatürk, İnönü-Peker'e karşı partinin denetimini kendi eline almak istemiş, asıl hâkimiyet alanının devlet olduğunu göstermek istemiş olabilir. Dolayısıyla

779 Yunus Nadi, "CHP Hayatında İleri Bir Adım", Cumhuriyet, 20 Haziran 1936. Parti ve devlet görevlerinin birleştirilmesi ile inkılap tarihinde yeni bir devrin açıldığını anlatan bir başka yazı için bkz. Falih Rıfkı Atay, "Hükümet ve Parti", Ulus, 22 Haziran 1936.

780 Cemil Koçak, "CHP-Devlet Kaynaşması (1936)", s.74-79. Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında yayınlanan genelgelerin içeriği tahlil edildiğinde Koçak'a göre bürokrasi, partiye üstünlük kurmuş, hatta devlet bir anlamda parti yönetimini bir iç darbeyle ele geçirmiştir. Koçak, agm, s.79. Ahmad, parti ile devletin kaynaşması yönündeki eğilimin faşist rejimlerden esinlendiğini ve (aşırı devletçi) Recep Peker'in CHP içindeki bu hizbin başını çektiğini belirtir. Ahmad'a göre, 1936 yılında Atatürk, hem rejimin aşırılığını törpülemek hem de partinin denetimini ele geçirmek için Recep Peker'i istifaya zorlamıştır. Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, s.198. Karpat'a göre de Peker, partinin kontrolünü ele geçirmeye çalıştığı için Atatürk tarafından azledilmiştir. Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.79, dipnot 125.

781 Mete Tunçay, age, s.331. Tunçay'a göre partinin devletleşmesi, dolayısıyla bağımsız bir güç olmaktan çıkması, parti ile devlet arasındaki dengenin yok olmasına ve siyasal katılım yolunun tıkanmasına neden olmuştur. Tunçay, bu deneyden vazgeçilmesinin ise bu sakıncaların farkedilmesiyle ilgili olabileceğini belirtmektedir. Mete Tunçay, age, s.14. Öz de, parti-bürokrasi birleşmesinin tek-parti döneminde bürokrasiyle zaten gelişmiş olan doğal ilişkilerin resmiyet kazanması olduğunu ifade etmekte, birleşmenin parti ile halk arasındaki kopukluğu büyüttüğünü belirtmektedir. Esat Öz, *Türkiye'de Siyasal Katılım ve Tek Parti Yönetimi*, s.226.

asıl otoritenin 'devlet' olduğu vurgulanmakta, devletin dışında denetimden uzaklaşma ihtimali bulunan özerk bir siyasal alan bırakılmak istenmemektedir. Bu bakımdan toplumsal yaşamda CHP dışında hiçbir özerk varlık ve alan bırakılmaması sürecinin son halkası da 1936 kararları oluyordu. Önce CHP dışındaki siyasal varlıklara son vermek, onları CHP içinde eritmek, en sonunda da CHP'yi devlet mekanizması içinde eritmek, iktidarın monopolizasyonu sürecinin halkalarını oluşturmuştu.[782]

Dış konjonktür de, birleşmeye rağmen Peker'in tasfiyesini zorlamış görünmektedir. Zira Recep Peker'in 1936 yılında parti genel sekreterliği görevinden alınması iktidar oyunlarından ziyade dış politik kaygılar nedeniyle de gerçekleşmiş olabilir. Bu yıllarda İtalya ve Almanya'nın maceracı yayılmasına karşı Türkiye kendini güvenceye almak için boğazları askerileştirmek istiyor ve bunun gerçekleşmesi için de liberal Batının, özellikle de İngiltere'nin desteğini kazanmayı ve kamuoyunu etkilemeyi hedefliyordu. Bu bağlamda Atatürk, Recep Peker gibi anti-liberal, otoriter görüşlü bir rejim yanlısını yönetimden uzaklaştırarak Batıya yakın görünmek istemiş olabilirdi.[783] Ahmad, Montreux görüşmeleri sırasında yapılan bu jestle ülke içindeki liberallerin güçlendiğine dair bir görünüm yaratılarak Türkiye üzerindeki Alman (Nazi) nüfuzunun artmasını endişeyle izleyen İngiltere'nin yatıştırılmaya çalışıldığını belirtmektedir.[784]

Parti ile devlet-hükümet mekanizması, üç yıl sonra 1939 tarihinde birbirinden ayrıldı; CHP Genel Sekreterliği ile İçişleri Bakanlığı ve valilik ile parti il başkanlığı görevleri birbirinden ayrı tutuldu. Parti içinde kurulan bir komisyonun hazırladığı rapor, birleşmenin beklenen sonuçları vermediğini göstermişti ve Ocak 1939 tarihinde Genel Sekreterlik ile İçişleri Bakanlığı birbirinden ayrıldı.[785] CHP Genel Sekreterliğine

---

782 Koçak, agm, s.79.

783 Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s.176; Ancak Ahmad, Recep Peker'in azledilmesiyle Atatürk'ün liberallerle aynı safta yer aldığı sonucu çıkarılmamalıdır değerlendirmesi yapmaktadır. Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s.87.

784 Montreux Boğazlar Sözleşmesi, 20 Temmuz 1936 tarihinde imzalandı ve aynı yılın eylül ayında Kral VIII. Edward'ın Türkiye'yi ziyaret etmesi, Türk-İngiliz yakınlığını pekiştirdi ve yukarıdaki olasılığı güçlendirmiş gibi gözüktü. Bundan sonraki dönemde siyasal liberalleşmenin Celal Bayar'ın başbakan olmasıyla devam ettiği değerlendirmesi yapan Ahmad, bu liberalleşme eğilimlerinin ara dönemler olarak görülmesi gerektiğini, zira İsmet İnönü'nün 1938 yılında cumhurbaşkanı olmasıyla yeni bir ivme kazanan otoriter pratiklerin Almanların 1943 yılındaki Stalingrad yenilgisine kadar devam ettiğini belirtmektedir. 1943 sonrasında ise tek-parti otokrasisinden liberalizme doğru adımlar atıldı ve 1945 yılında çok partili dönemde liberalizm ve demokrasi süreci yeniden işlemeye başladı ancak bu sefer de soğuk savaş politikaları bu süreci sekteye uğratacaktı. Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s.177.

785 Yeni kabinede Faik Öztrak İçişleri Bakanı olurken CHP Genel Sekreterliğine Fikri Tuzer getirildi. "Parti Hükümet Teşkilatından Ayrılıyor", Cumhuriyet, 26 İkincikânun 1939. Ancak İçişleri Bakanlığı ile CHP Genel Sekreterliği arasındaki organik bağ, 'yerine atanma' uygulamasıyla devam etti. Örneğin, 6 Mayıs 1942 tarihinde İçişleri Bakanı Faik Öztrak rahatsızlanınca yerine genel sekreter Fikri Tuzer İçişleri Bakanı oldu, ertesi gün 7 Mayıs tarihinde, partinin genel sekreteri Memduh Şevket Esendal oldu. Tuzer, çok geçmeden Ağustos 1942'de ölünce yerine 18 Ağustos'ta eski dönemin ünlü genel sekreteri Recep Peker İçişleri Bakanı oldu. Memduh Şevket Esendal ise 1 Haziran 1945 tarihine kadar CHP Genel Sekreteri olarak kaldı. Daha sonra genel sekreter Nafi Atuf

gönderilen raporda, hükümet-parti birlikteliğinin geçirdiği iki yıl sekiz aylık sürenin bir değerlendirmesi yapıldı.[786] Rapor, komisyon üyelerinin görüşlerinin yanısıra, partinin teşkilat üyelerinin, milletvekillerinin ve hükümet üyelerinin düşüncelerini de içeriyordu. Raporda, altı soruya verilen yanıt ve sonucunda beş maddelik bir değerlendirme yapıldı.

Birinci soru, birlikteliğin, CHP'nin memleketin yüksek gayeleri için güttüğü hedeflerin gerçekleşmesini sağlayıp sağlamadığı ve partinin gelişimini artırıp artırmadığı hakkındaydı. Birkaç ildeki olumlu gelişmeler dışında soruya tamamen olumsuz yanıt verilmesi gerektiği belirtiliyor, Türk milletine siyasi konularda rehberlik etme vazifesinde olan partinin uygulama boyunca çelimsiz ve kudretsiz bir hale geldiği vurgulanıyordu. İkinci soru, halkın, genel ve özel konularda şikâyet ve dileklerini serbestçe ifade edip etmediği hakkındaydı.[787] Yanıtta, halkın şikâyet ve dilek yollarının uygulamayla birlikte tamamen kapandığı, hatta şikâyetçilerin, şikâyet konularını görevlilere anlatırken şikâyetin gizli tutulmasını rica ettikleri, bazı yerlerde şikâyetlerin gizli şekilde verilmesi yollarının arandığı, aksi takdirde vatandaşın, başına olumsuz durumların geleceğine dair endişeler taşıdıkları aktarılmakta ve soruya olumsuz yanıt verilmekteydi. Ayrıca, yaklaşık üç yıl boyunca hiçbir şikâyetin Genyönkurul'un çalışma konuları arasına girmediği de belirtilmişti.[788] Üçüncü soru, birlikteliğin, parti içi ve dışı

Kansu oldu. CHP Genel Sekreterleri hakkındaki kısa bilgiler için bkz. Serhat Hürkan, *Halk Fırkası'ndan CHP'ye, Soru ve Cevaplarla CHP Tarihçesi (1923-2010)*, s. 82-89.

786 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi (DAGMCA), Katalog Numarası: 490 01 63 243 4, Yazı suret olup, antetsiz ve tarihsizdir. Raporun tarihi en geç 1939 yılı ilk günlerine ait olmalıdır. Komisyonda Saffet Arıkan ve Recep Peker gibi eski genel sekreterler de yer almışlar, parti ile devletin birlikteliği konusunda olumsuz bir rapor sunmuşlardır. Karar, Bayar kabinesinin istifa ettiği 25 Ocak tarihinde alınmıştır. "Parti Hükümet Teşkilatından Ayrılıyor", Cumhuriyet, 26 İkincikânun 1939.

787 Halkın, ekonomik zorluklar başta olmak üzere çeşitli konulardaki şikâyetlerini ve tek-parti yönetimini dilekçelerin dili ve içerikleri üzerinden analiz eden bir çalışma için bkz. Yiğit Akın, "Reconsidering State, Party, and Society in Early Republican Turkey: Politics of Petitioning", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 39, No. 3 (Aug., 2007), Cambridge University Press, pp. 435-457.

788 Parti kurultaylarında partinin taban örgütlerinden toplanarak gelen halkın dilek ve şikâyetlerinin görüşüldüğü "Dilek Sistemi" uygulaması vardı. Mutlu, dilek sisteminin işleyişini şöyle açıklıyor: "Halkın CHP Ocak, bucak, kaza ve vilayet kongrelerine sunduğu dilek ve istekler merkeze Parti Genel Sekreterliği'ne iletiliyordu. CHP İdare Heyeti ülkenin pek çok noktasından gelen bu dilek ve istekleri, Büyük Kurultay başlamadan önce dilek ve istekleri inceleyip, "yapılması mümkün olanlar" ve "esas önemli olanlar" kriterine göre tasnif ederek, Kurultay'da görevlendirilen Dilek Encümeni'ne iletiyordu. Kurultayın ilk günü açılış merasiminden sonra, Dilek Encümeni, Hükümetin Bakanları ve Kurumların Genel Müdürleri, kendilerine ayrılan bir toplantı odasında toplanarak, daha önceden tasnif edilen dilek ve istekleri burada görüşüp, tartışarak karara bağlıyorlardı. Böylelikle, hükümetin yapacağı bazı işlerin kurultayda belirlendiğine tanık oluyoruz. Açıkçası, Bakanlar Kurulu'nun CHP Kurultayı'nda toplandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Parti Kurultay'ında Bakanların toplanması ve yapılacak bazı işlerin görüşülüp karara bağlanması, parti-devlet bütünleşmesini açıkça ortaya koymaktadır." Sevda Mutlu, "Tek Parti Döneminde Parti-Devlet Bütünleşmesine Bir Örnek: Dilek Sistemi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 86, Temmuz 2013, ss. 53-102, s. 64. Dilek sistemi, partinin demokratik olmayan yapılanmasındaki demokratik bir mekanizma olmasına rağmen yukarıdaki rapordan anladığımız kadarıyla halkın şikâyet ve isteklerini parti tavanına iletmede yetersiz kalmıştı. Mutlu'ya göre dilek sistemi, CHP'nin cumhuriyetin temelini oluşturan "Hâkimiyet Milletindir" ilkesinin gerekliliğini yerine getirme çabası, halkın karar alma mekanizmasının dışında tutulmasından doğan boşluğu doldurma çabasıdır. Sevda Mutlu, agm, s. 65. Mutlu, CHP'nin dilek sistemini analiz ettiği makalesinin son kısmında özellikle ekonomik koşullardan dolayı halkın isteklerinin karşılanmasında yetersiz kalındığını hatta isteksiz davranıldığını belirtiyor. Sevda Mutlu, "a.g.m.", s. 94-99.

seçimlerde seçmenlerin oylarını serbestçe kullanmalarına imkân verip vermediği hakkındaydı. Aynı zamanda CHP il başkanı olan valinin, idaresi altındaki vilayet idare heyeti, il genel meclisi, belediye ve daimi encümen seçimlerinde, kendisine, çalışmaları boyunca zorluk çıkarmayacak ve itiraz etmeyecek kimseleri seçtirmeye özen gösterdiği belirtiliyor, valilerin taraflı ve çıkarcı bir tavır sergiledikleri ifade ediliyordu. Dolayısıyla valilerin başkanlığı altındaki seçimlerin serbestçe yapılamadığı tespit ediliyordu. Dördüncü soru, yerel teşkilatların (belediye, il genel meclisi) denetim vazifesini yerine getirip getiremediğini sorguluyordu. Yanıtta, üçüncü soruya verilen yanıta gönderme yapıldı ve valinin oluşumunda etkili olduğu yerel teşkilatların denetim görevini yerine getiremediği belirtiliyor hatta denetim eksikliğinin yolsuzlukları bazı yerlerde hat safhaya ulaştırdığı ifade ediliyordu. Beşinci soru, valilerin parti ve halkevi işleriyle ilgilenebilmek için yeterli zaman bulup bulamadıkları hakkındaydı. Valilerin, özellikle belediye başkanlığını da üzerlerinde taşıyanların, parti ve halkevi ile ilgilenecek zaman bulamadıkları belirtildi. Özellikle haftada bir kez toplanması gereken İlyönkurul'ların (parti yönetimi), valinin vilayetten ayrılamaması yüzünden çoğu zaman ertelendiği ifade ediliyor, bazı valilerin münferit başarılarının genele yönelik eleştiriyi ortadan kaldıramayacağı, genellikle valilerin parti ya da vilayet işlerinden birini aksatmak zorunda kaldığı tespiti yapılıyordu. Parti başkanı olup rejimi temsil eden valiyle ve parti teşkilatıyla karşılaşan vatandaşın devlet ile doğrudan temas etme yolunun ortadan kalktığı belirtiliyordu. Bazı valilerin Halkevlerinin amacını anlayamadığı, onları devlet dairesi gibi düşünüp emirler verdikleri için birçok gencin Halkevlerindeki aktif çalışmalarını bıraktıkları ifade edildi. Valilerin, Halkevlerinin, il özel idaresi ve belediyeden beslenen bütçelerini kendi harcamaları için kullandıkları ve tüm Halkevlerinin kendilerine bağlanmasını istedikleri de not edilmişti. Altıncı soru, hükümet-parti birlikteliğinin yarar ve zararları hakkındaydı. Verilen yanıtta, faydanın, parti ve devlet cihazının arasında meydana gelebilecek sürtünmenin (frotman) engellenmiş olması olarak görülüyor ancak tam da bu nedenle yarar gibi görünen neticenin aslında büyük bir zarar olduğu tespit ediliyordu. Ortaya çıkan olumsuzluklar şöyle sıralanıyordu: 'Denetimin tamamıyla kalkması, halkın susması, her şeyin normal şartlar altında yürüyormuş gibi gösterilmesi ve valinin isteği dışında hiçbir düşünce ve değerlendirmeye iltifat edilmemesi, bireysel görüşmelerde için için bir ıstırap sezilmesi, yapılan şikâyetlerin valilik makamından öteye gidemeyeceğine dair bir kanaatin oluşması, valinin nazarında sempatisi olmayan bir partilinin hiçbir işe kayrılmayacağı kanaati yüzünden valiye şirin gözükme ihtiyacının hat safhaya çıkması, hükümet

kuvvetine dayanan kişisel zorbalıkların doğması, birbirine karşı çıkan hiziplerin türemesi, hükümet otoritesinin suistimal edilmesinden dolayı halkın gözünde hükümet otoritesinin düşkünleşmesi'. Tüm bu nedenler, zincirleme bir şekilde uygulamanın olumsuz sonuçları arasında sayılmıştı.[789]

Raporun sonuç kısmında, verilen yanıtların, merkezde Parti Genel Sekreterliğinin İçişleri Bakanlığına, illerde ise parti başkanlıklarının valiler üzerine verilmesinden doğan şeklin, diğer ülkelerdeki rejimler arasında kendi özel siması belirmiş olan Kemalist rejimin ana çizgilerine ve halkçı ruhuna uygun olmadığını göstermektedir denmekteydi. Dolayısıyla eski 'şekle' geri dönülmesi tavsiye ediliyordu. CHP'nin devletle daha yakın temasının, milletle hükümetin birlikteliği için gerekli olduğu ancak uygulamanın bu şekilde olmaması gerektiği belirtildi. Raporun sonundaki komisyon teklifinde, devlet-parti birlikteliği ile idare-denetim meselesinin ayrı ayrı değerlendirilmesinin gerektiği temenni ediliyordu. Parti genel sekreterliğine yapılan beş teklif şöyleydi: 1) Partinin Değişmez Genel Başkanı olan zatın aynı zamanda devlet reisi olması yeterlidir. Bu zat, parti ile hükümetin teması için gerekli düzenleyici esasları ortaya koyar ve gerekirse nüfuz ve yetkisini kullanır. 2) Değişmez Genel Başkanın yüksek nüfuz ve kudretini yıpratmamak için kararları kati olan parti Genbaşkurunun devlet ve partinin hizmetlerinde bulunmuş ve güven kazanmış yardımcı unsurlarla güçlendirmek. 3) Partinin Başvekili yalnız meclisteki parti grubunun başkanı olur. Meclis ve parti grubu karşısında sorumlu olan başvekilin milli şefe oranla hiçbir unvanı, kimliği ve faaliyeti olmaz. 4) Parti genel sekreterliği görevi, icra vekilliği ile birleşmez. Genel sekreter, İcra Vekilleri Heyeti toplantılarında bulunur. Hükümet karar ve projelerinde parti prensipleri bakımından ve halkın dilek ve şikâyetleri bakımından yardımcı bir rol oynar. Kendisinin parti çalışmalarındaki başarısı için gerekli olan devletin iç ve dış siyasetinde aydınlanması sağlanır. 5) Valiler parti başkanlığından ayrılmakla beraber partinin valileri olma kimliklerini sürdürürler. Bu sıfatla, parti ve Halkevi işlerinde, genel sekreterle parti düzeni içinde temaslarını korurlar. İdare amirlerinin (vali, kaymakam), mahallerinde parti ile temasları ve işbirlikleri milli şefin onayından geçen esaslara göre düzenlenir.[790]

1939 Temmuz ayında parti başkanlık divanının aldığı bir karara dayanarak ve CHP Genel Sekreteri Fikri Tuzer imzalı bir genelgeyle parti il başkanlıkları valilikten

789 DAGMCA, Katalog Numarası: 490 01 63 243 4, s. 6. Yazı suret olup, antetsiz ve tarihsizdir.

790 Rapor, 'Yüce genel sekreterimize komitanızın derin saygılarını sunarız' ifadesiyle bitiyordu. DAGMCA, Katalog Numarası: 490 01 63 243 4. Yazı suret olup, antetsiz ve tarihsizdir.

ayrıldı ve başkanlar yeniden bağımsız olarak çalışmaya başladı.[791] CHP Genel Sekreteri Fikri Tuzer, vali ve CHP Başkanlığına gönderdiği yazıda, 5. Kurultayda düzenlenen tüzük gereğince kararın alındığını belirterek valilere üç yıldır partiye yaptıkları hizmetlerden dolayı teşekkür ediyordu. Genelgede, yeni tüzüğe göre valiler parti il başkanlığını bırakacak, illere parti müfettişi gönderilecek ve müfettişler parti idare reisinin seçilmesi işini üstleneceklerdi. Ancak müfettişler göreve başlayana kadar valiler İdare Heyeti Azalarından uygun gördükleri kişileri kendilerine vekil tayin edeceklerdi.[792]

Raporun sonundaki komisyon teklifinde, İçişleri-Genel Sekreter, vali-il başkanı görevlerinin birleşmesinin sakıncaları sıralanmıştı ancak beşinci maddede prensip olarak valiler hala partinin valisi olarak görülüyordu. Ayrıca milli şefin parti başkanlığını sürdürmesi isteniyor, partinin başkanvekili olan başbakanın milli şef karşısında herhangi bir yetki ve gücünün olmaması gerektiği belirtiliyordu. Dolayısıyla parti-devlet birlikteliğinin belirli görevleri kapsayan fiili uygulamasının sona ermesi demokratikleşme yönünde bir gelişme sayılamazdı. Ülkede hala tek-parti yönetimi vardı; siyasal yaşamın ana hatları anayasaya değil CHP tüzüklerine göre çiziliyordu; herhangi bir sivil toplum hareketine bile izin verilmiyordu, partinin ülke yönetiminde ve toplumun modernleşmesinde tek yetkili olduğu varsayımı hala tek egemen görüştü. Sonuç olarak denilebilir ki, 1930'lu yıllarda CHP, siyasal alanda tartışmasız bir tekel kuruyor ancak örgüt olarak hükümet-devlet mekanizmasına üstün gelemiyordu, hatta bu mekanizmanın bir parçası haline geliyordu. Partinin devlet ve hükümet mekanizmasına olan bağlılığı artmıştı ve bu bağlılık bir süre sonra partinin varlığını bile gereksiz kılmış, sonunda CHP ile devlet-hükümet mekanizması birleştirilmişti.[793] Ancak bir süre sonra İnönü'nün başkanlığında parti, siyasal alanda devlet mekanizmasının yanında kendini yeniden gösterme fırsatı bulacaktı.

---

791 "Parti Başkanlıkları Valiliklerden Ayrıldı", Ulus, 6 Temmuz 1939. Ayrılığın kısa bir değerlendirmesi için bkz. Falih Rıfkı Atay, "Parti ve Demokrasimiz", Ulus, 7 Temmuz 1939.

792 "CHP Genel Sekreterinin Bir Tamimi", Ulus, 6 Temmuz 1939. Valilerin bundan sonra da partiye ve teşkilata olan yakın ilgi ve yardımlarını esirgemeyecekleri de belirtilmişti. Bir süre sonra Ankara Valisi Nevzat Tandoğan Ankara CHP Vilayet İdare Reisliğinden çekildi yerine eski başkan Rıfat Börekçi geçti. "Ankara Parti Vilayet Heyeti Reis Vekilliği", Ulus, 7 Temmuz 1939.

793 Aslında tek-parti yönetimi boyunca bürokrasi siyasetle iç içeydi; bu bağlamda parti-devlet bütünleşmesinin anlamlı bir örneğini bürokratik seçkinler ile siyasal seçkinler arasındaki bütünleşmede görebiliriz. 1923-1950 arasındaki 194 bakandan % 61'i asker/sivil bürokratlardan oluşmuştu. Tülay Aydın, *Atatürk Döneminde Bürokrasi ve Modernleşme (1923-1938),* s. 39.

3.3.3. Parti-Devlet Bütünleşmesinin Bir Uzantısı Olarak Derneklerin Kapatılması ve Sivil Toplumun Tek-Parti Çatısı Altında Toplanması

1931 yılındaki üçüncü kongreyle birlikte devlet-hükümet mekanizması üzerinde egemenliğini artıran CHP, çeşitli alanlarda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarına da müdahale etti. CHP taraftarı olmayan bir kuruluş ya da dernek neredeyse kalmamışken yine de CHP siyasal, toplumsal, kültürel nitelikleri olan kuruluşları bu dönemde parti bünyesine dâhil ederek ortadan kaldırdı. Bu çerçevede Türk Ocaklarının yanısıra, Türk Kadınlar Birliği ve Mason Derneği gibi etkin çalışan örgütlerin varlığına son verilirken Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu, Kızılay, Spor Kulüpleri gibi dernekler CHF'nin kontrolüne girmişlerdir.[794]

Türk Kadınlar Birliği, yalnızca CHP'nin otoriter eğilimlerinin uzantısı olarak faaliyetine son verilen bir dernek değildi. CHP'nin toplumsal-kültürel alanı kendi ideolojisiyle inşa etmeye çalıştığı bu dönemde, derneğin kapatılması, CHP'nin Türk kadınına ve kadın(lık) meselesine bakışını da aydınlatıyordu. Aynı zamanda Türk kadınının da kadın konusundaki düşüncelerini yansıtması bakımından dernek dikkate değerdi. Bu bakımdan kadınlara seçme-seçilme hakkının tanınması, hem CHP hem de aydın kadınlar tarafından yeterli görüldü. Kadınlık konusu, erkek egemen alanların eşitlik-özgürlük temelinde yeniden tanımlanmasına fırsat verilmeden sığ bir tartışmayla ele alınmıştı. Dolayısıyla CHP, birçok alanda olduğu gibi kadın konusuna da toplumsal cinsiyet tartışmaları perspektifinden bakmıyor, kadını, erkekte olduğu gibi günlük yaşamında CHP için çalışan ve hayallerinde CHP ideolojisini gerçekleştirmeye çalışan bir yurttaş olarak görüyordu.

Osmanlı-Türk siyaset kültürü (politikaya dair tutum, davranış, algı ve zihniyet) tabandan yukarıya doğru değil de aşağıya doğru şekilleniyordu; kadınlara siyasal hakları bir grup elit-yönetici erkek tarafından verilmişti ancak 1930'lu yılların politik ortamında evrensel haklar bakımından yine de ilerici bir adım olmuştu. Dönemin aydın kadınlarından Atatürk'ün üvey kızı Afet (İnan) Hanım, 1930 yılında yaptığı bir konuşmada kadın meselesine bakışı ortaya koyuyordu. Ankara Kadınlar Birliği'nin Türk Ocağı'nda gerçekleştirilen senelik toplantısında konuşan Afet Hanım, kadınlara intihap (seçme) hakkının verilmesinin milli hâkimiyetin bir belirtisi olduğunu şöyle ifade ediyordu:

---

794 Tek-parti yönetimi güçlendikçe CHP, kendi denetimi dışında bir örgüte gerek görmüyordu. Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu,* s.111.

> "…Kadınların parlamentolarda bulunmalarında kat'iyyen mahsur yoktur. Kadınların parlamentoda bulunmaları milletlerin ahlaki seciyesini yükseltmiştir. Fakat kadınların evini barkını bırakıp parti mücadelesine girişmeleri kadınların siyasi idealine muhaliftir. Kadınlar siyasi hukuka tamamen alışmış olduktan sonra, siyasi terbiyeye malik oldukları zaman gerçekten hareket kutsiyetini evlatlarına telkin edeceklerdir…"[795]

Afet Hanım, siyasal bakımdan kadının sınırlı bir faaliyet alanının olduğunu, seçme-seçilme hakkının kadınlar için yeterli olduğunu düşünüyordu. Kadınların politik olarak olgunlaşmasının sınırları ve çerçevesi CHP'li kadınlar tarafından çiziliyor, siyasal iktidar, kadının kamusal yaşamdaki görünürlüğünü sınırlı biçimde öngörüyordu. Yine de kadınların belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkına sahip olması meselesi 1930 yılının ortalarına doğru gündemi oldukça meşgul etmişti. Bu günlerde CHF'ye kadın azalar kaydedilmeye başladı ve kadınlar politik olarak da görünür hale geldi.[796]

Bir süre sonra kadınlara mebusluk yolu da açıldı, CHF Grubu İdare Heyeti Reisliği aldığı kararla Türk kadınına mebus (saylav) seçme ve seçilme hakkını verdi.[797] Karar, önce CHF meclis grubunda alındı, *Teşkilat-ı Esasiye ve İntihab-ı Mebusan Kanunu'*nda değişiklik için yapılan teklif, Teşkilat-ı Esasiye Encümeni tarafından müzakere edilerek TBMM'ye gönderildi ve burada oylanarak kabul edildi.[798] Böylelikle kadınlar Türkiye'de genel seçimlerde milletvekili seçme-seçilme hakkına sahip oldu.[799]

Türk kadınına verilen oy kullanma hakkı ve sonrasında milletvekili seçilme hakkı, yazılı basında kendine oldukça önemli bir yer edindi. Ancak yukarıda işaret edildiği gibi, otoriter parti ve devlet yapılanması, erkek ve kadını ayırmadan her ikisini de partinin ilkelerine iman etmiş politik bir varlık olarak değerlendiriyordu. Kadın, erkekle birlikte parlamentoda karar alma (yasama) sürecine eşit derecede etki eden bir özne olarak değil; erkeklerin hâkimiyetindeki politik alanının dışında kalan toplum meselelerinde erkeklere yardımcı bir nesne olarak görülüyordu. Kadın, Türkiye'de seçilme hakkını kazandığı dönemde, kültür ve sağlık işlerine önem veren, sosyal yardım

---

795 Cumhuriyet, 4 Nisan 1930.

796 CHF'ye kadınların kaydedilmesi 1930 Nisan ayında başladı. Kaydedilen ilk kadın aza İstanbul'da Moda CHF Ocağına müracaat eden Hakkı Şinasi Paşa'nın eşi Resmiye Hakkı Şinasi Hanımefendi oldu. Cumhuriyet, 7 Nisan 1930.

797 "Fırkanın Tebliği", Cumhuriyet, 4 Birincikanun 1934.

798 Teşkilat-ı Esasiye Kanununun 10.maddesi şöyle değiştirilmiştir: "22 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkını haizdir." 11. madde ise şöyle değiştirilmiştir: "30 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir." Cumhuriyet, 5 Birincikanun 1934.

799 Ağaoğlu, Türkiye'de kadının milletvekili seçme-seçilme hakkını bazı Anglo-Sakson milletler hariç Fransa, Belçika ve İtalya gibi ülkelerden önce elde etmesinin önemine değinmiş ve asıl meselenin, bu hakkın, Türkiye kadınları tarafından nasıl kullanılacağı meselesi olduğunu vurgulamıştır. Ahmet Ağaoğlu, "Türk Kadınına Verilen Seçme ve Seçilme Hakkı", Cumhuriyet, 6 Birincikanun 1934.

işleriyle uğraşan, hemcinslerinin, çocukların ve Türk aile kurumunun refahını artırmaya çalışan bir eş ve anne olarak değerlendiriliyordu. Örneklemek gerekirse, dönemin Cumhuriyet gazetesinde kadınların vekilliği hakkında yapılan bir anketin sonuçlarını paylaşan Talu, kadının yurda, bir ana gözüyle bakacağını, onu bir ana kalbiyle benimseyeceğini, yalnız erkeğin kafası ve eli ile başardığı işlere kendi duygusunun derinliğini ve görüşünün isabetini katacağını belirtiyordu. Talu, kadın saylavların katkısıyla erkeğin mecliste ihmal ettiği konuların eksikliğinin giderileceğini şöyle belirtti: "…Hastaneler, doğum ve bakım evleri, dul ve yetimlere mahsus yurtlar, çocuk bahçeleri, süt dağıtma teşkilatı, hâsılı nüfusu koruyacak ve artıracak en hayırlı müesseseler memleketin her tarafında kurulacak, işleyecektir."[800] Anlaşılabileceği gibi, parlamentoya giren kadın görünüşte kalıyor; politikanın, partinin ve devletin yüksek siyasetinin belirlenmesinde herhangi bir role sahip olamıyordu; temel biyolojik özelliklerinin bir sonucu olarak annelik vasfıyla aile ve toplum meselelerinde sorumluluk alacak bir yardımcı unsur olarak değerlendiriliyordu.

1935 yılında kadınların ilk kez parlamentoya girmesiyle birlikte Türk Kadınlar Birliği amacını gerçekleştirmiş sayıldı ve aynı yıl kapandı. Ancak dernek, kapanmadan önce, İstanbul'da dünya kadınlarının önemli bir toplantısına ev sahipliği yaptı. Dünya Kadınlar Birliği Kongresi'nin on ikincisi 18 Nisan 1935 tarihinde Türkiye'nin ev sahipliğinde İstanbul Yıldız Sarayında toplandı. Burada yapılan konuşmalar Türk kadının kadın konusuna bakışının dünya kadınlarından oldukça farklı olduğunu ortaya koymaya yetiyordu. *'Kadınlar için hürriyet ve insanlık için barış'* ana temasına sahip kongreye yaklaşık otuz ülkeden kadın temsilci katıldı. Kongrede ana temanın altında, kadının siyasal olarak erkekle eşit olması, ekonomik hakları, evli kadınların çalışması, aynı işe aynı ücretin ödenmesi, fuhuşun ve kadın ticaretinin kaldırılması, siyah kadınlar ve siyah hakları gibi konular tartışıldı. Önemli bir mesele olarak kadının siyasal bakımdan oy hakkının olmasının dünya barışına ve uluslararası ilişkilerin dostluk temelli gerçekleşmesine katkıda bulunacağı vurgulandı.[801] Açılışta konuşan Türk Kadınlar Birliği Reisi *Latife Bekir (Işık)*, Türkiye'de kadının Atatürk'le birlikte siyasal haklarını aldığından bahsederek şöyle dedi:

> "...Bundan böyle Türkiye'de bir kadınlık meselesi yoktur ve burada erkek gibi kadın da bir tek şefin idaresi altında memleketin iyiliği için çalışmaktadır..."[802]

---

800 Ercüment Ekrem Talu, "Saylav Kadın", Cumhuriyet, 3 Şubat 1935.
801 Kongredeki konuşmacılar ve nutukları için bkz. Kurun, 19-26 Nisan 1935.
802 "Dünya Kadınlar Kongresi Başladı", Kurun, 19 Nisan 1935.

Antalya Saylavı *Türkan Baştuğ* da kadının siyasal haklarını elde etmesinin kadın hareketi için yeterli olduğunu düşündüğü konuşmasında şöyle dedi:

> "...Türkiye'de kadının vazifeleri ve hakları nedir diye düşünmekten ziyade yurttaşların vazifeleri ve hakları nedir diye düşünmek lazımdır; çünkü burası müsavi insanların ülkesidir... Türk kadını vatan müdafaasında da yurttaş olarak payına düşeni elbette yapacaktır... Türk devleti her muasır devlet gibi demokrattır, müsavatçıdır. Sınıf farkı yok, ancak mesleki zümreler vardır. Kadın erkek her türlü meslek erbabı kanun nazarında müsavidir..."[803]

Türkan Hanım'ın da işaret ettiği gibi Türkiye'de aydın kadınlar kendilerini CHP'ye ve ideolojisine adamış yurttaşlar olarak görüyordu. Ancak İngiliz parlamento üyesi *Leydi Astor*, Türk kadın temsilcilerden farklı bir değerlendirmeyle, kadın hareketinin dinamik bir hareket olduğunu şöyle ifade etti:

> "Kadın hareketi bir ihtilal hareketi, fakat aynı zamanda bir tekâmül hareketidir; ihtilaller devletleri devirir, değiştirir. Kadının hareketi medeniyeti değiştirecektir... İsteğimiz erkeklere benzemek değildir. En mükemmel erkeklerle ve en mükemmel kadınlarla yeni bir cemiyet yapmak istiyoruz."[804]

Aynı günlerde İstanbul Tepebaşı'nda düzenlenen kadın mitinginde yine söz alan Astor, mitingin bir isyan olduğunu hatta mitinge katılanların asi sayılabileceklerini belirtti ve şöyle dedi:

> "Kadınların istedikleri şey erkeklere benzemek değildir. Biz, onların hallerini gördükçe onlara benzeyememekten değil, benzemekten korkuyoruz..."[805]

Ancak kongrede söz alan Türk kadınları kadın hareketinin dinamizmi konusunda ya çekimser kaldı ya da bu konuda görüş bildirmekten kaçındılar. Zira Latife Bekir'in açıklamalarından da anlaşıldığı kadarıyla birliğin kapatılması kongrenin toplanmasından çok daha önce kararlaştırılmıştı. Dünya Kadınlar Kongresi sonrasında basına bir açıklama yapan Türk Kadınlar Birliği Başkanı Latife Bekir, kadına erkekle eşit hak veren Teşkilat-ı Esasiye kanunundan sonra vazifelerini tamamladıklarını belirtti, ancak Dünya Kadınlar Kongresinden dolayı birliği açık tuttuklarını söyledi. Son kongrede fesih kararı alıp birliği kapatacaklarını açıklayan Latife Hanım şöyle dedi:

> "...Kadın hareketlerini, toplantılarını temin için veya genç kızları biraraya toplamak için ne bir kadın kulübüne ne de bir genç kız cemiyetine ihtiyaç vardır. Artık bundan sonra kadın erkek, fikri bir ayrılık göstermeden aynı çatı altında toplanacaklardır."[806]

---

803 "Bayan Türkan Baştuğ'un Söylevi", Kurun, 22 Nisan 1935.
804 "Leydi Astor'un Söylevi", Kurun, 22 Nisan 1935.
805 "Dünkü Miting Çok Geniş Bir Cazibe Yarattı", Son Posta, 22 Nisan 1935.

Son Posta'da yer alan *Her Gün* başlıklı köşede, Kadın Birliği'nin kapanmakla en doğru kararı verdiği ifade edildi; birliğin, bir hayır müessesesi olmadığı, senede bir defa bir kaç çocuğa bir iki kat elbise vermekle kurumun varlığının haklı gösterilemeyeceği belirtiliyordu. Kadın Birliği'nin siyasi bir teşekkül olmadığı, hiçbir siyasi davası olmadığı ve kadına siyasal hakları verildikten sonra artık kadın birliğine ihtiyaç duyulmadığı sıklıkla vurgulanmıştı.[807] 10 Mayıs tarihinde son kongresini toplayan kadın birliği, kongrede fesih kararı verdi, eşyalarının da CHP'ye aktarılmasını kararlaştırdı. Kongrede konuşan birlik başkanı Latife Bekir, on iki seneden beri birçok önemli işler yaptıklarını, Türk kadınının siyasal ve medeni alanda bütün haklarına eksiksiz olarak kavuştuğunu şöyle belirtti:

> "...Yeni Teşkilatı Esasiye kanununda bütün bu hakların verilmesi dolayısıyla artık bir kadın birliğinin mevcudiyetine yer kalmamıştır. Bu münasebetle birliğimizin kapatılmasını teklif ediyorum. Çalışmak isteyen arkadaşlar; birçok hayır kurumları vardır, oralarda çalışabilirler."[808]

Türk Kadınlar Birliği kapatıldıktan sonra İstanbul şehir meclisi azası Nakiye Hanım, Cumhuriyet gazetesinin kadınların milletvekilliği hakkında yapmış olduğu ankete verdiği yanıtta, Türk kadınının haklarını elde etmek bakımından yeterli bir seviyeye ulaştığını daha önce verilen demeçlere benzer biçimde şöyle açıkladı:

> "…Saylav olan bir kadının en evvel yapacağı iş fırka prensipleri dâhilinde hareket etmektir. Zaten kadınlık namına meclisten istenecek bir şey kalmadı ki! Her istenen ve her hayale gelen ve gelmeyen hak kadınımıza verildi. Medeni kanunda müsavat, tahsilde müsavat, işte müsavat! Daha ne istiyoruz bilmem ki? Mecliste kadınlar için şunu da istemelidir diye bir şey düşünemiyorum ama filan kadın, kocasından şikâyetçi imiş, dayak atıyor, dövüyorsa, buna biz ne yapalım? Kanun kendisine hak vermiştir, gitsin, arasın…"[809]

Nakiye Hanım'ın görüşleri, CHP'li kadınların kadın konusuna politik bir açıdan baktıklarını, toplumsal açıdan meseleyi ele almadıklarını gösteren tipik ifadelerdi. Sonuç olarak, CHP yönetimine göre kadınlar siyasal bakımdan erkeklerle eşitlenmiş ve böylece birlik amacına ulaşıp varlık nedenini kaybetmişti. Siyasal eşitlik yeterli görülüyordu. Zira daha ileri gidilirse toplumsal düzen bozulabilirdi, çünkü sosyal sınıflar gibi kadın ve erkek de rekabet ya da çatışmadan çok uyum içinde birarada çalışmalı ve yaşamalıydı. Böylelikle parti, devlet ve vatanı için mücadele eden bir kadın

---

806 "Kadın Birliği Artık Tarih Olurken", Son Posta, 1 Mayıs 1935.
807 Son Posta, 3 Mayıs 1935.
808 "Kadın Birliği de Dün Maziye Karıştı", Cumhuriyet, 11 Mayıs 1935; "Kadınlar Birliklerini Kapattılar", Kurun, 11 Mayıs 1935.
809 "Kadın Saylav Olursa", Cumhuriyet, 26 İkincikânun 1935.

ve erkek tipolojisi yaratılmış oluyor ve yaşamın diğer tüm alanlarındaki demokratik mücadele görünmez kılınıyordu.

Ayrıca, 1938 yılında çıkarılan *"Cemiyetler Kanunu",* ortak menfaatlere dayanan cemiyetlerin kurulmasını yasakladığı için siyasi partiler de kurulamıyordu.[810] Polise, tehlikeli sayılan bir kişiyi *'müzekkeresiz alıkoymak ve tevkif etmek'* yetkisi verildi. 1936 yılında çıkarılan 'İş Kanunu' ile işçilere teşkilatlanma hakkı verilmiyor ve grev yasaklanıyordu.[811] Basının sıkı denetlenmesi için de 28 Haziran 1938'de Basın Birliği kuruldu.[812]

3.3.4. Parti Devletinin Resmiyet Kazanması: Altı Ok'un Anayasaya Girişi

Parti ile devletin birleşmesi aşamasının son adımı CHP'nin Altı Ok'unun 1937 tarihinde anayasaya girmesi oldu. Böylece partinin ilkeleri ve ideolojisi artık devletin temel ilkeleri halini alıyordu.

Bu bağlamda, Teşkilat-ı Esasiye Kanununda değişiklik yapılması için 153 milletvekili 30 Ocak tarihinde meclise teklif verdi; teklif edilen hükümler arasında anayasanın 44, 47, 48, 49, 50. maddelerinin yanısıra Türkiye'nin devlet şeklini gösteren 2. madde de yer aldı.[813] Kanun teklifinin gerekçesinde devletin şekli ile beraber siyaset ve idare tarzının takip edeceği ana vasıfların da esas hüküm olarak gösterilmesinin gerekli olduğu belirtilmişti.[814]

Altı Ok'un anayasaya girmesini sağlayacak olan anayasa değişikliği teklifinin mecliste görüşüldüğü 5 Şubat tarihinde İçişleri Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya söz aldı ve yapılacak değişikliklerin gerekçelerini anlattı. Kaya, CHP'nin

---

810 Cemiyetler Kanunu'na dayanarak parti ve dernekler 1938'e kadar hukuken kurulabiliyordu; ancak fiilen idareden ilmühaber (alındı kâğıdı) alınması gerekti ve bu da hükümetin iznine bağlıydı. 28 Haziran 1938'de çıkarılan 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu ise dernek kurma özgürlüğüne tam anlamıyla sınırlama getirdi. Kurulması yasaklanan cemiyetler şöyleydi: 1- Devletin mülkî bütünlüğünü bozmaya çalışanlar. 2- Devlet rejimine aykırı amaç güdenler. 3- İç güvenliğe ve genel ahlaka uymayanlar. 4- Siyasal ve ulusal birliği bozanlar. 5- Din, mezhep ve tarikat esaslarına dayananlar. 6- Yerlilik ve yabancılık gibi yurttaşlar arasında ayrılık ortaya çıkaranlar. 7- Bölgesel amaç taşıyanlar. 8- Aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına veya adına dayananlar. 9- Amacını saklayan cemiyetler. Kanun hakkında bir değerlendirme için bkz. Cengiz Şavkılı, *Atatürk Döneminde Parlamento Faaliyetleri (1920-1938),* s. 267-269.

811 İş Kanunu, işçilere, sendika kurma, grev, toplu pazarlık, toplu iş sözleşmeleri gibi haklar tanımıyordu; iş anlaşmazlıkları tahkim usulüne göre çözülecekti ancak bürokratlardan oluşan bu heyetin emekten değil sermayeden yana tavır koyması daha güçlü olasılıktı. Dolayısıyla iş kanununun temel çalışma mantığı devlet ağırlıklı oldu. Cengiz Şavkılı, *Atatürk Döneminde Parlamento Faaliyetleri (1920-1938),* s. 280-282.

812 Daha önce gazete çıkarmak için hükümete bildirmek yeterli iken, 3511 sayılı *"Basın Birliği Kanunu"* ile artık ruhsat almak gerekiyordu. Bundan sonra, zaten muhalefet imkânı olmayan basın, artık tamamen siyasal iktidarın güdümüne girdi.

813 "Teşkilat-ı Esasiye Tadilatı", Cumhuriyet, 31 İkincikânun 1937.

814 Ayrıca kanun teklifinin 47 ve 48. maddeleri, kurulacak olan siyasi müsteşarlıkların görev ve sorumlulukları hakkındaki değişiklikleri, 49. madde ise siyasi müsteşarın vekâlet edeceği bakanlık hakkındaki açıklamaları içeriyordu. Ancak bir süre sonra, yılsonuna doğru, siyasi müsteşarlıklar lüzumsuz görüldü ve kaldırıldı. "Teşkilat-ı Esasiye Tadilatı İttifakla Kabul Edildi", Cumhuriyet, 30 İkinciteşrin 1937.

prensiplerinin modern bir devlet programı olduğunu, ayrıca programın Türklerin tarih, seciye, alicenap ve milli gururlarına uygun olduğunu ifade ederek CHP ilkelerinin anayasaya dâhil edilmesi gerektiğini vurguladı. Ayrıca, bunlarla ilişkili olarak çiftçiyi toprak sahibi yapmanın önemine de değindi.[815] Ancak bazı milletvekilleri, CHP ilkelerinin anayasaya girmesinin özellikle hukuk alanında sakıncalar doğurabileceğini dile getirerek teklife karşı çıktı. Örneğin kanun teklifi hakkında söz alan Muğla müstakil mebusu Halil Menteş, devlet şeklinin vasıflarının gösterilmesini eleştirerek komünizmin yasaklanmasına rağmen devletçiliğin komünizme yakın bir biçimde yorumlanmasının çelişkiler doğurabileceğini belirtti ve şunları söyledi:

> "...Mesela devletçilik de bunlar arasındadır. Şimdi mesela liberal ekonomide ferdiyetçi bir programla bir vatandaş ortaya çıkar da propagandaya başlarsa... Bu vatandaş polis tarafından mahkemeye verilecek midir? Şimdi komünisti komünizm propagandası yapıyor ve devletin şeklini tebdil ediyor diye mahkemeye veriyoruz. Yarın mahkeme huzurunda bir komünist derse ki beni niçin buraya getirdiniz? Teşkilat-ı Esasiye'de inkılapçılık vasfı var. Ben de en esaslı bir inkılap taraftarıyım. İstihsalin vasıtalarını tamamen komünize ederek devletin eline vermek istiyorum derse vaziyet ne olur?"[816]

Konuyla ilgili söz alan Teşkilat-ı Esasiye Encümeni Reisi Şemsettin Bey, altı ilke hakkında açıklamalar yaptı ve Halil Menteş'in esaslı bir eleştiride bulunduğunu belirtti ve soruya yanıt olarak da şöyle dedi:

> "Bunlara muhalif fikirler serdedilemeyecek mi? Liberallik, komünistlik propagandası yapılamayacak mıdır diye soruldu. Hayır yapılamayacaktır."[817]

Eleştirilerde bulunan bir diğer milletvekili İstanbul müstakil mebusu Refet Bele oldu; günün gereklerinin yarın değişeceğini söyleyerek altı vasıftan yalnızca devletçiliğin anayasaya girmesine taraf olmadığını ifade etti.[818] Tüm konuşmalardan sonra Şükrü Kaya kürsüye gelerek eleştirilere yanıt verdi ve kanun layihası meclis genel kurulundaki 340 milletvekilinin oybirliğiyle kabul edildi.[819]

Politikacı ve yazarlar CHP ilkelerinin anayasaya girişi hakkında çeşitli açıklamalar yaptılar. İçişleri Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya, Halkevlerinin

---

815 "Anayasa Tadilatı ve Toprak Kanununun Ruhu", Cumhuriyet, 6 Şubat 1937.

816 "Mecliste Hararetli Bir Celse", Cumhuriyet, 6 Şubat 1937.

817 "Encümen Reisinin Sözleri", Cumhuriyet, 6 Şubat 1937. Kütahya milletvekili Recep Peker de Şemsettin Bey ile aynı görüşleri paylaşmış, liberal propaganda ya da beynelmilel cereyanların yasaklı olacağını ifade etmiştir. "Recep Peker'in Sözleri", Cumhuriyet, 6 Şubat 1937.

818 "General Refet Kürsüde", Cumhuriyet, 6 Şubat 1937.

819 Çanakkale milletvekili Şükrü Yaşın, birinci maddede hükümetin şeklinin cumhuriyet olduğunun zaten yazılı olduğunu, dolayısıyla ikinci maddenin başına yeniden cumhuriyetçi yazmanın fazlalık olacağını söylemiş, genel kurulda teklifi oylanmış ancak kabul edilmemiştir. "Tadilat İttifakla Kabul Edildi", Cumhuriyet, 6 Şubat 1937.

beşinci kuruluş yıldönümünde yaptığı konuşmada CHP'nin altı ilkesinin anayasaya girişinin önemi hakkında şöyle dedi: "Filhakika bugün tarihin hangi safhasına ve coğrafyanın hangi kıtasına bakacak olursak olalım, milletinde bu 6 vasfı cemetmeyen kudretsiz devletlerin bugün veya yarın müstakil olarak yaşamalarına nazari olarak dahi imkân yoktur."[820] CHP yazarlarından Tekin Alp, partinin altı ilkesinin anayasaya girmesini Kemalizmin gelişme devresinin sona ermesi ve dört başı mamur bir rejim haline gelmesi olarak değerlendirdi, bundan sonraki devirlerde hiç bir hükümetin Kemalizmin esasını oluşturan prensipler karşısında hareket etme hak ve yetkisine sahip olamayacağını ifade etti.[821] Peyami Safa, Altı Ok'u, Türk devriminin altı ayaklı bir kaide üstünde durması olarak tasvir ediyordu. Bu ayakların birbirine eşit nitelikte olduğunu, herhangi birinin diğerinden üstün olmadığını belirtiyordu. Örneğin, inkılapçılığın milliyetçilikten ödün vermek anlamına gelmediğini, yani enternasyonale sapılmayacağını, devletçiliğin topyekûn devletçiliğe kalkışmayacağını yani cumhuriyetçilikle zıtlaşmayacağını, laikliğin din ve dünya karşıtlığı olmayacağını, halkçılığın ise devlet ile halk arasında hassas bir dengede durması gerektiğini belirterek ilkelerin, sınırlarını aşarak bir diğer ilkeye üstün gelemeyeceğini anlattı.[822]

3.4. İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı Dönemi ve CHP'nin Otoriter Uygulamaları

Bu bölüme Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanı ve CHP'nin lideri Atatürk'ün ölümünün ardından cumhurbaşkanı ve parti lideri seçilen İnönü'nün "Milli Şef" unvanını olağanüstü kurultayda resmi olarak üzerine almasının bir değerlendirmesiyle başlanacak. 1939 yılında 2. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Milli Şef İnönü'nün ekonomik ve toplumsal yaşamı zora sokan uygulamalarının bir analizi yapılacak ve partinin 1943 yılındaki kurultayı ile seçimlere değinilecek. 1945 yılında savaşın bitmesiyle birlikte çok tartışmalı hale gelecek toprak kanununun parti içindeki muhalefeti nasıl yarattığı ve CHP içindeki tartışmalar bölümün son konuları olacaktır.

3.4.1. Ebedi Şef'likten Milli Şef'liğe Geçiş: CHP I. Olağanüstü Kurultayı

1937 yılının Eylül ayında, Cumhurbaşkanı Atatürk tarafından İsmet İnönü'ye kendi ricası üzerine bir buçuk ay izin verildi. Başvekâlet Vekilliğine Atatürk'ün bir

820 *Söylevler (1932-1941)*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1942, s.56.

821 Tekin Alp, "Kamalizm ve Anayasamız", Cumhuriyet, 11 Şubat 1937. Alp'e göre Kemalizmin inkılapçılığı, artık eskiye dönülemeyeceği için etimolojik açıdan radikalizm ifadesi ile karşılanması gerekiyordu. Alp, Türk radikalizmini şöyle tanımladı: "Kabil olduğu kadar süratle, yolda durmayarak ve her zaman dev adımlar ile aşarak hareket etmek". Tekin Alp, "Kamalizm ve Anayasamız 2", Cumhuriyet, 12 Şubat 1937.

822 Peyami Safa, "Altı Ok'u Anlamayanlar", Cumhuriyet, 31 Birinciteşrin 1937.

tezkeresiyle İktisat Vekili Celal Bayar tayin edildi.[823] İlerleyen günlerde İsmet İnönü'nün izinden sonra yeniden başbakanlık koltuğuna oturmayacağı, yeni hükümeti, yerine vekâlet eden İktisat Bakanı Celal Bayar'ın kuracağı haberleri basına sızdı. Aslında Atatürk ile İnönü arasında 1930'lu yılların başından itibaren özellikle devletçilik-iktisat konularında anlaşmazlıklar yaşanıyordu ve bu görev değişikliği, Atatürk'ün hükümetin başında İnönü yerine artık Bayar'ı tercih etmesinin bir sonucuydu.[824] Atatürk-İnönü arasındaki anlaşmazlık, ister devletçilik tartışmalarından isterse de dış politika konusundaki anlayış farklılığından kaynaklansın sonuçta bu tartışma çalışmamızda merkeze aldığımız bir konuya ışık tutması açısından da önemlidir. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren cumhurbaşkanı olan, partiyi kuran ve genel başkanlığını bırakmayan Atatürk ile aslında parti-hükümetin fiili lideri olan ve hâkimiyet alanını gittikçe genişleten İnönü arasındaki anlaşmazlık, devlet ile parti/hükümet arasındaki güç-iktidar yarışının görünen yüzüydü. Anlaşmazlıklar ister politik isterse de kişisel meselelerden kaynaklansın, asıl sorun, siyasal yaşama egemen olan tek-parti anlayışı, kuvvetler birliği ilkesi ve otoriter siyaset kültürünün Atatürk-İnönü çatışmasına yansımasıdır. Tartışma, kazanan-kaybeden bakışıyla değil de, devlet lideri olan cumhurbaşkanının parti ve hükümet üzerindeki egemenliğini perçinlemesi üzerinden değerlendirildiğinde İnönü'nün, kendi savunmasındaki kişisel görüşleri ne olursa olsun, hükümet ve parti işlerinde cumhurbaşkanının etkisini eleştirmesi bakımından ve görüntüde olsa da parlamenter demokrasinin gerekleri bakımından doğru değerlendirme yaptığını göstermektedir. Atatürk sonrası Milli Şef olan İnönü'nün ise kendi cumhurbaşkanlığı döneminde bu tartışmadaki hangi aktörün rolünü oynadığını aşağıda göreceğiz. Belirtmek gerekir ki, İnönü döneminde de öne çıkan siyasal anlayış, İnönü'nün son yıllarda Atatürk dönemine yaptığı eleştirilerdekinden farksızdır.

---

823 Haberde başbakanın sağlık gerekçesiyle izne ayrıldığı belirtiliyordu. "Başvekilimiz Bir Buçuk Ay Mezun", Cumhuriyet, 21 Eylül 1937. Atatürk'ün Celal Bayar'a gönderdiği tezkere için bkz. "İktisat Vekili Celal Bayar'a", Cumhuriyet, 28 Eylül 1937. İnönü, 20 Eylül'de hastalık izni almış, 25 Ekim'de ise Başvekillikten resmen istifa etmiştir.

824 İsmet İnönü yerine Celal Bayar'ın başbakanlığı devralacağı CHP yazarları tarafından olağanüstü bir durum değil yalnızca bir nöbet ve görev değişikliği olarak yorumlanıyordu. Yunus Nadi, "Hükümet Tebeddülü Etrafında Mülahazalar", Cumhuriyet, 28 Eylül 1937. Aynı nitelikte bir değerlendirme için bkz. Yunus Nadi, "Celal Bayar Yeni Başbakan", Cumhuriyet, 27 Birinciteşrin 1937. Gerçekte ise Atatürk ile İnönü arasındaki tartışma, çatışma ve anlaşmazlıklar bir noktada İnönü'nün Başvekâletten ayrılmasıyla sonuçlanmıştı. 1930'lu yıllarda Atatürk-İnönü arasındaki temel anlaşmazlıklar, ikili arasındaki, Atatürk'ün İnönü hükümetine sürekli müdahale etmesi, ekonomi politikası-devletçilik tartışmaları ve dış politika ile Hatay konusundaki yaklaşım farklılığından kaynaklanıyordu. Detaylar için bkz. Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 24-76. Ayrıca ikili arasındaki Nyon Antlaşması ile Atatürk Orman Çiftliği ve içindeki bira fabrikasının geleceği konularındaki anlaşmazlıklar için bkz. Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 1, s. 53-76.

Celal Bayar'ın Başvekilliğe atanmasına dönersek, basında, Bayar'la birlikte seçimlerin yenileneceği ve anayasada değişiklik yapılacağı haberleri sıkça konuşuluyordu ancak bu söylentiler kesin bir dille yalanlandı; hatta bu yönde haber yapan gazeteler hükümet tarafından bir süreliğine kapatıldı.[825] Kısa bir süre sonra İnönü, 25 Ekim'de istifasını verdi; yerine Celal Bayar tayin edildi ve yeni hükümet Bayar tarafından kuruldu.[826] Yeni hükümette Bayar'dan boşalan İktisat Bakanlığına Şakir Kesebir'in getirilmesi ve Sağlık Bakan'ı Refik Saydam'ın kabineden ayrılması dışında değişiklik olmamıştı.[827] Ancak 13 Nisan 1939'da, Bayar'a yakınlığıyla tanınan Manisa mebusu Faik Kurdoğlu, Şakir Kesebir yerine Ziraat Vekâlet'ine atandı.

TBMM'nin beşinci devresinin üçüncü yılı Cumhurbaşkanı Atatürk'ün artık bir gelenek haline gelmiş nutku ile açıldı. Atatürk, önceki yıllardaki gibi, bir senelik çalışmaların bilançosunu yaparak yeni yıl için direktif, öneri ve dileklerini belirtti.[828] Yeni kabineyi kuran Başbakan Celal Bayar, birkaç gün sonra hükümetin programını okudu ve güvenoyu alarak görevine başladı.[829] Bayar, parti hükümetlerinin kendilerine mahsus bir programları olmadığını, takip edecekleri programın CHP programı olduğunu ve *Büyük Şef Atatürk*'ün ana direktifleri yönünde ilerleyeceklerini belirtiyordu. Toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlardaki takip edecekleri yolu anlatan Bayar,

825 "Vaziyeti Aydınlatan ve Yalanları Tekzip Eden Resmi Tebliğ", Cumhuriyet, 29 Eylül 1937. Seçimlerin yenileneceğine dair yayınlar yapan Tan gazetesi memleketin genel siyasetine dokunacak haberler yaptığı için Matbuat Kanunu'nun 50. maddesine dayanılarak 10 gün süreyle kapatıldı.

826 Hükümetin kurulmasına ilişkin Celal Bayar ve Atatürk tarafından imza edilen resmi evraklar için bkz. Resmi Gazete, 27 Birinciteşrin 1937. İnönü, CHP Genel Başkan Vekilliğinden de istifa etmişti; yerine Celal Bayar CHP Genel Başkan Vekili oldu. Dolayısıyla Başvekilin CHP Umumi Reis Vekilliği'ni yürütmesi geleneği de devam ettirilmiş oluyordu.

827 Bayar'ın kabinesi şu isimlerden oluşmuştur: Başvekil-Celal Bayar, Adliye Vekili-Şükrü Saracoğlu, Milli Müdafaa Vekili-Kazım Özalp, Dâhiliye Vekili-Şükrü Kaya, Hariciye Vekili-Tevfik Rüştü Aras, Maliye Vekili-Fuat Ağralı, Maarif Vekili-Saffet Arıkan, Nafıa Vekili-Ali Çetinkaya, İktisat Vekili ve Ziraat Vekâleti Vekili-Şakir Kesebir, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili-Hulusi Alataş, Gümrük ve İnhisarlar Vekili-Rana Tarhan. Ayrıca bakanlık bünyelerindeki siyasi müsteşarlarda da bir değişiklik olmadı. "Yeni Kabine Teşekkül Etti", Cumhuriyet, 26 Birinciteşrin 1937. İnönü hükümetlerinde Sağlık Bakanı olarak görev yapan Refik Saydam'ın sağlık gerekçesi ile istifa ettiği bildirildi. "Refik Saydam'ın İstifa Sebebi", Cumhuriyet, 27 Birinciteşrin 1937. Ancak Hilmi Uran, Refik Saydam'ın kendisinin Bayar hükümetinde yer almak istemediğini belirtir. Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959, s. 305.

828 "Atatürk Dün Yıllık Nutku ile Meclisi Açtı", Cumhuriyet, 2 İkinciteşrin 1937. Peyami Safa, Atatürk'ün CHP prensiplerinin gökten indiği sanılan kitapların dogmaları ile bir tutulması gerektiği, ilhamın gökten değil doğrudan hayatın içinden alındığı değerlendirmesine atıfta bulunarak Türk inkılabının teorisinin olmadığını, doğrudan hayattan beslendiğini belirtti. İnkılabı teorileştirme çabasındaki mecmuaların kapatıldığını belirterek Kadro dergisine de bir gönderme yaptı. Peyami Safa, "Nutkun İçindeki Cümle", Cumhuriyet, 2 İkinciteşrin 1937. Atatürk'ün devlet, ekonomi ve düşünce alanları arasındaki bağlantıların önemine işaret ettiğini belirten Başar da, Kemalizmin hayatın içinden beslendiği konusuna değindi. Başar, Kemalizmin dinamik olduğunu ancak anti-dogmatizm gibi de olmadığını yani bir program, kanun ve düzen içinde ilerlediğini ve disiplinli bir idareye sahip olduğunu belirterek dogmacılık konusundaki görüşlerini açıklıyordu. Ahmet Hamdi Başar, "Nutuk Münasebeti ile Atatürk'ün İdeolojisi", Cumhuriyet, 7 İkinciteşrin 1937.

829 Bayar'ın hükümet programı 358 milletvekilinin oybirliği ile kabul edilmişti. "Başvekilin Programı Takdirle Karşılandı", Cumhuriyet, 9 İkinciteşrin 1937. Programın okunması sonrasında söz alan vekillerden Hakkı Kılıç, İnönü'den sonra Bayar'ın da başarılı olacağını belirterek şöyle demiştir: " Kimin olduğunu hatırlayamadığım bir vecize diyor ki, Muhammed düşündü, Ebubekir söyledi, Ömer yaptı. Fakat bizim istiklal ve hürriyetimizi yaratmış olan Atatürk ise düşündü, söyledi, yaptı ve yaptırdı…", "Hakkı Kılıç Kürsüde", Cumhuriyet, 9 İkinciteşrin 1937.

özellikle sanayi, ticaret, ziraat, madencilik, çiftçilik, kredi ve vergiler gibi ekonomik ve mali alanlarda geniş bir açıklama yaptı ve izleyecekleri siyasetin ana hatlarını ortaya koydu.[830]

Bayar'ın başbakanlığı birinci yılını doldurduktan hemen sonra, ilerleyen hastalığına yenik düşen Reisicumhur Atatürk'ün ölümü[831] üzerine, Reisicumhur Vekili olarak TBMM Reisi Abdülhalik Renda bir tebliğ yayımladı ve anayasanın 34. maddesi gereği cumhurbaşkanlığı seçimleri için meclisi toplantıya davet etti. Siyasete sade bir CHP milletvekili olarak devam eden ancak, devlet ve parti üzerindeki etkisini yitirmediği anlaşılan İsmet İnönü, ertesi gün 348 milletvekilinin tamamının oyunu alarak Türkiye'nin ikinci cumhurbaşkanı seçildi.[832] Aynı gün Başbakan Celal Bayar hükümetin istifasını sundu; Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, yeni hükümeti kurması için yeniden Bayar'ı görevlendirdi. Bayar'ın yeni hükümetinde üç bakanlıkta değişiklik oldu; uzun yıllar İçişleri ve Dışişleri Bakanlığı yapmış olan Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü Aras, Atatürk'ün hastalığı sırasında İnönü'ye tavır almışlardı, dolayısıyla yeni kabineye giremediler; yerlerini İnönü'ye yakınlığıyla bilinen İçişleri Bakanı olan Refik Saydam ve Dışişleri Bakanı olan Şükrü Saracoğlu doldurdu.[833] Sonuç olarak İnönü, cumhurbaşkanı olduktan hemen sonra iki önemli siyasi tasfiye yapmış oldu. Belirtmek

---

830 "Celal Bayar'ın Programı", Cumhuriyet, 9 İkinciteşrin 1937. Hükümet programının detaylı olmasını devlet idaresinin planlaştırılması olarak değerlendiren bir yazı için bkz. Yunus Nadi, "Yeni Hükümetin Programı", Cumhuriyet, 10 İkinciteşrin 1937.

831 Atatürk'ün ölümü sonrası basında yer alan matem havası yerini Ebedi Şefin ölümsüzlüğü hakkında yapılan yorumlara bıraktı. Bkz. Cumhuriyet, 11-15 İkinciteşrin 1938. Milli Şef İnönü, The Financial Times'ın Türkiye nüshasına Atatürk hakkında bir makale yazdı; yazısında Atatürk'ün müzakere ve tartışmaya verdiği değer ile önemli bir strateji uzmanı olduğunu anlattı. Bkz. İsmet İnönü, "Atatürk'ün Birkaç Hususiyeti", Ulus, 10 Kasım 1939.

832 "İsmet İnönü Cumhurreisi Seçildi", Cumhuriyet, 12 İkinciteşrin 1938. Atatürk'ün ölümünün ardından İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinin savaş yıllarında Türkiye için önemli bir talih olduğunu anlatan bir yazı için bkz. Asım Us, "Ebedi Şeften Milli Şefe", Vakit, 11 Kasım 1941. Koçak'ın belirttiğine göre, İnönü'nün başvekillikten istifasıyla Atatürk'ün ölümü arasında geçen yaklaşık bir yıllık sürede Atatürk ile İnönü arasında bir iktidar mücadelesi yaşanmamıştı; mücadele, Atatürk'ün çevresi ile İnönü'nün çevresi arasında yaşanmıştı. Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 1, s. 120. İnönü'nün bu dönemdeki münzevi yaşamı ve iktidar mücadeleleri için bkz. Cemil Koçak, *age,* s. 97-136. Koçak, İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinde, Başvekillikten ayrıldıktan sonra TBMM, hükümet, CHP ve bürokraside radikal bir tasfiyeye gidilmemiş olmasının ve İnönü'nün bu alanlarda etkinliğini yitirmemiş olmasının payının büyük olduğunu belirtiyor. Cemil Koçak, *age,* s. 134-135.

833 Koçak, Tevfik Rüştü Aras'ın, İnönü'yü, başvekillikten ayrıldıktan sonra, Atatürk'ün hastalığının da ilerlemesiyle Washington'a büyükelçi olarak göndermeyi planladığını ve böylelikle cumhurbaşkanlığı için kendisinin bir seçenek olmaktan çıkarılmasını tasarladığını ancak İnönü'nün buna şiddetle karşı çıktığını belirtmektedir. Şükrü Kaya ise seçimlerin yenilenmesini sağlayarak İnönü'yü meclis dışında bırakmayı tasarlıyordu. Cemil Koçak, *age,* Cilt 1, s. 121-124. Dolayısıyla bu iki önemli siyasetçi yeni dönemde yerlerini koruyamadılar. İnönü cumhurbaşkanı seçildikten sonra Tevfik Rüştü Aras, Londra Büyükelçiliğine tayin edildi. Tan, 13 İkincikânun 1939. Kabinedeki üçüncü değişiklik Hilmi Uran'ın Adliye Bakanlığına getirilmesiydi. "Kabinede Değişiklik", Cumhuriyet, 12 İkinciteşrin 1938. Refik Saydam, İçişleri Bakanı olarak CHP Genel Sekreterliği görevini de üstlendi. "Yeni Vekiller İşbaşında", Cumhuriyet, 13 İkinciteşrin 1938. Bir süre sonra, rahatsızlıkları gerekçesiyle istifa eden Maarif Vekili Saffet Arıkan'ın yerine Hasan Ali Yücel ve İktisat Vekili Şakir Kesebir'in yerine Hüsnü Çakır tayin edildi. "Kabinede Tadilat", Cumhuriyet, 29 Birincikanun 1938. Hilmi Uran, Ocak ayında parti grup başkan vekilliğine Genbaşkur tarafından aday gösterilip seçilince Adliye Vekilliğinden istifa etti ve yerine Tevfik Fikret Sılay tayin edildi. "Adliye Vekili İstifa Etti", Cumhuriyet, 4 İkincikânun 1939.

gerekir ki, Şükrü Kaya, İçişleri Bakanlığı'ndan alınmakla kalmamış aynı zamanda üzerinde bulunan CHP Genel Sekreterliği görevinden de alınmış oluyordu; böylelikle İnönü iki önemli mevkiyi bir hamlede eline geçirmiş oldu.[834]

Yunus Nadi, gazetesinde, Atatürk'ün ölümünün ardından İnönü'nün cumhurbaşkanlığını değerlendirdiği bir yazıda, cumhurbaşkanının aynı zamanda CHP Genel Başkanı olmasının bir zorunluluk olmadığını belirtiyordu ancak Türkiye'nin yaşadığı yakın tarihin koşulları halen devam ettiği için İnönü'nün de parti genel başkanlığı vazifesini üstlendiğini, Atatürk'ün yerini ancak İnönü'nün doldurabileceğini ifade etmişti.[835] Dolayısıyla CHP'de Atatürk'ten sonra bir başkan seçimi yapılması gerekiyordu. Bu seçim, aralık ayında CHP I. Olağanüstü Kurultayı'nda yapıldı; kurultay, genel başkanın seçilmesi ve genel başkanlık seçimi ile ilgili maddenin düzenlenmesi için genel sekreterliğin davetiyle toplandı.[836] İlginç olarak Atatürk hayattayken tüzükte genel başkanlık seçimi (ölüm meselesi) hakkında bir açıklama yapılmamıştı; bu maddenin düzenlenmesi gerekiyordu.[837] Zira kurultay müzakere ruznamesinin (gündem) iki maddesinden ilkinde, *'tüzüğün genel başkan intihabına ait maddelerinin tadil ve tanzimi'* ifadesi kullanılmıştı.[838] Olağanüstü toplanan kurultayda, tüzüğün ikinci maddesinde yapılan değişiklikle *Milli Şef* vasfına sahip parti genel başkanının dört senede bir her kurultay toplantısında tartışma konusu yapılmaması için parti genel başkanlığına *"değişmez"* vasfı eklendi. Partinin kurucusu Atatürk'e *"Ebedi Şef"* sıfatı verilirken artık *"Milli Şef"* olarak anılan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü,

834 Koçak, Şükrü Kaya'nın Tevfik Rüştü Aras'a kıyasla daha sert tasfiye edildiğini belirtiyor, zira Aras en azından diplomatik bir vazife edinmiş ancak Kaya sade bir milletvekili olarak kalmıştı. Aras, 1939-1942 yıllarında kaldığı Londra'dan 1942 yılında emekli olarak ayrılıp yurda dönmüştür. Cemil Koçak, *age,* Cilt 1, s. 147-148.

835 Yunus Nadi, "CHP Kurultayı", Cumhuriyet, 26 Birincikanun 1938.

836 Koçak kitabında kurultayın Genel Başkan Vekili Bayar'ın çağrısıyla toplandığını belirtiyor. Koçak'ın saptamasına göre kurultay ister olağanüstü isterse de olağan toplansın, tüzüğün 30. maddesine göre sadece Genel Başkanın çağrısıyla toplanabilirdi ve Atatürk hayatta olmadığı için Genel Başkanlık mevkisi boştu, dolayısıyla çağrıyı yapma yetkisi kimsede değildi ve yapılan çağrı hukuksuzdu. Bu hukuki açmazı ancak siyasi bir kararla aşmak mümkündü ve Bayar'ın çağrısı da bu yönde değerlendirilmeliydi. Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945),* Cilt 1, s. 156.

837 Kurultayda, "4. Madde, tüzüğün şimdiye kadar derpiş etmediği fakat karşılaşması ihtimali mevcut olan bir ihtiyaca cevap vermek tevdi edilmiştir" denmişti. "CHP Fevkalade Kurultayı Dün Toplandı", Cumhuriyet, 27 Birincikanun 1938. Anlaşıldığı kadarıyla Atatürk hayatta iken onun yerine kimin genel başkan olacağı meselesi konuşulmamış ya da bir çözüme kavuşturulmamıştı. Aslında 1923 yılındaki tüzükte başkanlık seçiminin kurultayca yapılacağı belirtiliyordu ancak 1927, 1931 ve 1935 tüzüklerinde bu madde ortadan kalkmıştı. Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Cemil Koçak, *age,* Cilt 1 s. 154-173.

838 "CHP olağanüstü Kurultayı Toplandı", Cumhuriyet, 27 Birincikanun 1938. Kurultayda bütün vatandaşları sinesinde toplayan parti şefinin Milli Şef olarak adlandırılmasının doğal nedenleri de açıklandı. Bir yıl sonra CHP'nin teşebbüsüyle iki ressama sipariş edilen İnönü portreleri köy odalarından köy mekteplerine kadar bütün resmi dairelerde asılmak üzere hazırlandı. "Milli Şefin Portreleri", Ulus, 8 Sonteşrin 1939. Şeflik sisteminin kısa bir değerlendirmesi için bkz. Hakan Uzun, "Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* IX/20-21, (2010/Bahar-Güz), s. 257-264.

tüzüğün üçüncü maddesinde yapılan tadilat ile *'değişmez genel başkan'* ilan edildi.[839] Tüzüğün dördüncü maddesinde yapılan değişiklikle partinin değişmez genel başkanının ancak üç nedenle; vefat, vazife yapamayacak bir hastalık ve istifa gerekçeleriyle değişebileceği belirtildi. Tüzük değişikliğinin gerekçesinin açıklandığı metinde toplum içinde siyasi görüşleri dağınık kimseleri milli idealler etrafında birleştirip bir teşkilat halinde toplayan kişinin şef olduğu vurgulanmıştı.[840] Ancak Milli Şef deyimi, tüzükte yer almıyordu; tüzük değişikliği gerekçesinde ifade buluyordu ve bundan sonra basında, kamuoyunda ve resmi yazında sıkça kullanılacaktı. İnönü'nün Milli Şef (Değişmez Genel Başkan) sıfatlarını benimsemesinde Avrupa'daki otoriter-totaliter rejimlerin şeflerinin yüksek prestiji ve ülke içinde Atatürk sonrasında devlet-parti üzerinde otorite kurma ihtiyacı, böylelikle kurulu düzeni devam ettirme gayretleri etkili olmuştur.[841]

Olağanüstü kurultay sonrasında, yani Atatürk'ün ölümünden yaklaşık bir buçuk ay sonra Cumhurbaşkanı İnönü, artık Milli Şef olarak anılıyordu, CHP'nin değişmez genel başkanlığını da üzerine almıştı. Atatürk'ün yaşamının son yılında devlet ile parti arasındaki iktidar kavgasında parti tarafında yer alan İnönü, 1938 yılı sonunda hem partinin başkanlığını hem de cumhurbaşkanlığını uhdesinde toplamayı başarmıştı. İktidardaki yerini sağlamlaştıran İnönü, Atatürk'e yakınlığıyla tanınan kimselerle yola devam etmedi; Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı dönemindeki İçişleri ve Dışişleri bakanları artık yeni kabinede yoktu, bir süre sonra kendisinin yerine başbakan olan Celal Bayar'la da yola devam edilmeyeceği anlaşılmıştı. Diğer taraftan İnönü, Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde çeşitli nedenlerle Atatürk'le ya da hükümetle anlaşmazlık yaşayarak iktidar merkezinden hatta siyasetten uzaklaşmak durumunda kalmış Milli Mücadelenin önde gelen isimleriyle bir anlaşma ve uzlaşma yolu aramış, onları yeniden iktidar kadrosunun içine almaya çalışmıştır. Bu fırsatı da 1938 yılı Aralık ayının son gününde boş kalan milletvekillikleri için yapılan ara seçimde bulmuştur. Bu ara seçimde aday gösterip milletvekili seçilmesini sağladığı eski küskünler arasında Kazım Karabekir (İstanbul), Hüseyin Cahit Yalçın (Çankırı) ve Fethi Okyar (Bolu) gibi cumhuriyetin ilk yıllarının öne çıkmış isimleri yer alıyordu. Koçak, İnönü'nün barış politikasını, eski muhaliflerin bu kez de yeni dönemde muhalefet etmelerinin önüne geçmek, dolayısıyla onları geri kazanıp tek-parti bünyesi içinde eriterek yola devam

839 Aslında bir seçim yapılmamıştı; kurultay delegeleri tüzük değişikliği maddelerini onaylamışlardı ve böylelikle 3. maddeyle İnönü CHP Değişmez Genel Başkanlığı'na atanmış oluyordu. "CHP Fevkalade Kurultayı Dün Toplandı", Cumhuriyet, 27 Birincikanun 1938.

840 "CHP Fevkalade Kurultayı Dün Toplandı", Cumhuriyet, 27 Birincikanun 1938.

841 Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, 2.Basım, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1965, s.17-18; Cemil Koçak, *age*, Cilt 1, s. 170-171.

etmek olarak açıklamaktadır.[842] Celal Bayar'ın başbakanlığının geçici olduğunu, onunla da yola devam edilmeyeceğini gösteren işaretlere gelirsek, bunlar, İnönü'nün geçmişle hesaplaştığı siyasal davalar görünümündeki olaylardır. İnönü, bir taraftan geçmişin küskünleriyle barışıyor ve onları siyasete dâhil ederek kendi otoritesini güçlendirmeye çalışıyor, diğer taraftan Bayar'ın bir yıllık başbakanlığı döneminde kendisini iktidardan uzaklaştırmaya çalışanlarla hesaplaşıyordu; her iki zıt politika da aynı anda, yan yana ve birbirinin tamamlayacak şekilde uygulanıyordu.[843] Sonuç olarak, İnönü cumhurbaşkanı olduktan sonra açılan siyasal davalar, özellikle *Denizbank Davası*, Bayar hükümetini hem siyasi olarak hem de kamuoyunda itibarını sarsmak bakımından etkili olmuştu.[844] Hükümetteki dört bakanın adı geçen yolsuzluk ve suistimal davalarından dolayı istifa etmesi Bayar hükümeti için yolun sonunun görünmesi anlamına gelmişti.

Celal Bayar, 25 Ocak tarihinde istifa etti; Cumhurbaşkanı İnönü, yeni hükümeti kurması için Celal Bayar'ı değil, ilk Bayar hükümetinde görev almak istemeyen Refik Saydam'ı görevlendirdi.[845] Aynı TBMM toplantısında seçimlerin yenilenmesine karar verildi. Bir süredir devam eden parti-devlet birlikteliği uygulaması da parti içinde kurulan bir komisyonun hazırladığı rapor neticesinde yine aynı tarihte terkedildi.[846] Parti ile hükümet teşkilatının ayrılmasından sonraki ilk uygulama, Dâhiliye Vekâletinin valilere, CHP Genel Sekreterliğinin de parti teşkilatına seçim çalışmalarına başlanması

842 Yukarıda belirttiğimiz gibi Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele daha önceki seçimlerde Atatürk tarafından aday gösterilip siyasal yaşama geri dönmüşlerdi. İlginç bir gelişme de İnönü'ye karşı mücadelede aktif rol oynadığı bilinen Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'ın da ara seçimlerde Burdur'dan aday gösterilip meclise girmesiydi. İnönü'nün barış siyaseti için bkz. Cemil Koçak, *age,* Cilt 1 s. 174-182.

843 Siyasi davalar, Muhiddin Üstündağ'ın bazı yolsuzluklar öne sürülerek İstanbul Valiliği, CHP İstanbul İl Başkanlığı ve İstanbul Belediye Başkanlığı'ndan alınması davası, Ekrem Hamdi Bakan (König) davası, İmpeks, Satie ve Denizbank davalarıydı. Davaların detayları için bkz. Cemil Koçak, *age,* Cilt 1 s. 192-224.

844 Koçak'a göre, davaların merkezinde Denizbank'ın yer alması tesadüf değildi; Denizbank, Bayar hükümetinin en önemli girişimiydi ve yönetici kadrosu, Bayar'ın İş Bankası'ndan mesai arkadaşlarıydı. Dolayısıyla Denizbank'ın yolsuzlukla sarsılması, Bayar hükümetinin ve kadrosunun da sarsılması olacaktı. İnönü, geçmiş dönem ve faaliyetleriyle hesaplaşıyor ve Bayar hükümetini yıpratmaya çalışıyordu. Ayrıca bu davayla bağlantısı olan İmpeks şirketinin kurucuları arasında Bayar'ın oğlu Refii Bayar da vardı ve soruşturmalar sırasında kalp krizinden ölmüştü. Bundan sonraki siyasal yaşamlarında, İnönü-Bayar rekabetinde, bu olayın da etkisi olmuş olmalıdır. Cemil Koçak, *age,* Cilt 1 s. 220 ve 223-224.

845 Yeni kabine şu isimlerden oluştu: Başvekil-Refik Saydam, Adliye Vekili-Fikret Sılay, Milli Müdafaa Vekili-Naci Tınaz, Dâhiliye Vekili-Faik Öztrak, Hariciye Vekili-Şükrü Saracoğlu, Maliye Vekili-Fuat Ağralı, Nafıa Vekili-Ali Çetinkaya, Maarif Vekili-Hasan Ali Yücel, İktisat Vekili-Hüsnü Çakır, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili-Hulusi Alataş, Gümrük ve İnhisarlar Vekili-Ali Rana Tarhan, Ziraat Vekili-Muhlis Erkmen. "Celal Bayar Çekildi, Refik Saydam Başvekil", Tan, 26 İkincikânun 1939; "Celal Bayar Kabinesi Dün İstifasını Verdi", Cumhuriyet, 26 İkincikânun 1939. Basında, Celal Bayar'ın, "İmpeks" adlı bir şirketin bir takım yolsuzluk iddialarıyla gündeme gelmesi ve bunlarla hükümet arasında ilişki kurulması yönünde haberler yapılması nedeniyle istifa ettiği iddia edildi. Bkz. Cumhuriyet ve Tan, 28 İkincikânun 1939.

846 Refik Saydam başbakan olunca ondan boşalan Dâhiliye Vekâletine Faik Öztrak getirilmişti, ancak aynı gün parti-hükümet ayrılığı kararı alınması üzerine de CHP genel Sekreterliğine Fikri Tuzer tayin edildi. Böylelikle İçişleri Bakanlığı-CHP Genel Sekreterliği birlikteliği 25 Ocak 1939 tarihinde sona ermiş oldu. "Parti, Hükümet Teşkilatından Ayrılıyor", Cumhuriyet, 26 İkincikânun 1939.

yönünde ayrı birer tebligat göndermesi oldu.[847] Yine aynı gün Refik Saydam, yeni hükümetin programını mecliste okudu ve güvenoyu aldı, ardından meclis feshedildi ve seçim çalışmalarına başlandı.[848]

Koçak, Bayar'ın istifasını, '*siyaset dönemi*'nin bitişi *'idare dönemi*'nin başlangıcı olarak değerlendirmektedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi İnönü, cumhurbaşkanı olduktan sonra Atatürk'e benzer biçimde siyasete dışarıdan müdahale ediyor, 1924 anayasasında olmayan yetkilerini siyasi güç, otorite ve şeflik prestijiyle kullanıyordu. Dönemin otoriter siyaset anlayışının bir belirtisi olarak Milli Şef İnönü, herhangi bir danışmaya gerek görmeksizin kararlar alıyor, bunları parti ve hükümete tebliğ ediyordu. Aşağıda, yeni dönemi oluşturacak İnönü'nün kadrolarının seçildiği 1939 seçimlerine değinilecektir.

3.4.2. 1939 Genel Seçimi

Mart ayında gerçekleştirilen ikinci seçmen seçimlerinden sonra Cumhurreisi ve CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, bir seçim beyannamesi yayınladı. İnönü, beyannameyle birlikte milletvekili aday listesini de ilan etti, halkın CHP'ye itimat ederek oy vermesini istedi.[849] Yeni mecliste 424 milletvekilinin bulunacağı, bunlardan 294'ünün eski milletvekillerinden 130'unun ise yeni aday gösterilen milletvekillerinden oluşacağı belirtildi. Listede 4 müstakil mebus için boş kontenjan bırakıldı, önceki dönemlerin önemli simaları olan Şükrü Kaya, Şakir Kesebir, Hakkı Tarık Us ve Kılıç Ali gibi isimler yeniden aday gösterilmemişti.[850] Daha önceki seçimlerde olduğu gibi, listenin cumhurbaşkanı tarafından ilan edildiği gün kimlerin milletvekili olacağı belirlenmiş oluyordu. Seçimlerdeki anti-demokratik uygulamalara rağmen seçim gününün törensel bir titizlikle yaşanmasına büyük önem veriliyordu. Örneğin İstanbul'da 1311 ikinci seçmen, bayraklarla donatılan ve dış kapısında *"Dünü Düşün Bugünü Daha İyi Anlarsın"* yazılı bir levhanın asılı olduğu üniversitenin salonuna

847 Haziran 1936-Ocak 1939 arasında parti ile hükümet teşkilatı birleşik olduğu için valilerle parti il teşkilatlarına gönderilen tebligatlar tek bir merkezden yapılıyordu. Seçimlerle ilgili yapılan bu iki ayrı tebligat, parti-hükümet ayrılığı kararı sonrasındaki ilk uygulamadır. Bkz. "İntihab Hazırlıkları", Cumhuriyet, 28 İkincikânun 1939. Temmuz ayında valiler de parti il başkanlığı görevlerini Genel Sekreter Fikri Tuzer'in gönderdiği bir genelge ile bıraktılar. "Parti Başkanlıkları Valiliklerden Ayrıldı", Ulus, 6 Temmuz 1939.

848 "Refik Saydam Kabinesinin Programı", Cumhuriyet, 28 İkincikânun 1939. Refik Saydam, CHP Genel Başkan Vekilliğini de üstlendi.

849 "Cumhurreisimiz Mühim Bir Beyanname Neşretti", Tan, 25 Mart 1939; "İnönü'nün Beyannamesi", Cumhuriyet, 25 Mart 1939.

850 Aday listesi ve yeniden aday gösterilmeyen eski milletvekilleri için bkz. "Yeni Mebus Namzetleri İlan Edildi", Tan, 25 Mart 1939. Seçim sonunda Afyonkarahisar'dan Berç Türker, Ankara'dan Dr.Taptas, Eskişehir'den İstamat Özdamar, Niğde'den Dr. Abravaya Marmaralı bağımsız milletvekili olarak meclise girdiler. Tan, 27 Mart 1939.

girerek mazbatalarını aldılar, saat dokuzda bando eşliğinde İstiklal Marşı okundu ve oy verme işleminin başlayacağı bildirildi. Salonun ortasındaki tahtada milletvekili adaylarının isimleri yazılıydı; sadece 1 bağımsız vekillik için birden fazla adayın (5 adayın) ismi önceden yazılmıştı. Seçmenler bu adaylara oylarını verdiler, sandık mühürlendi ve tasnif işleminden sonra sonuçlar İçişleri Bakanlığı'na telgrafla bildirildi.[851]

1939 seçimlerinde bir ilk de yaşandı. Hatay'ın anavatana katılmasının ardından, CHP Genel Başkanlık Divanı, bu ilden seçilecek 5 milletvekilliği için 12 kişiyi CHP adayı olarak ilan etti. CHP, bağımsız milletvekilliği dışında ilk defa mevcut kontenjandan daha fazla kişiyi aday göstermişti.[852]

Zekeriya Sertel gibi demokrasi konusundaki eleştirileriyle tanınmış bir gazeteci bile 1939 genel seçimleri öncesinde tek partili sistemin avantajlarından şöyle bahsetti:

> "…İkinci müntehiblerin seçilmesine başlanmış olmasına rağmen ortada başka memleketlerde görülen gürültü ve patırtıya şahit olmuyoruz. Çünkü bizde bütün milletin fikir ve dileklerini nefsinde toplayan bir parti vardır. Memleketimizde sınıf kavgası veya bariz fikir ayrılıkları mevcut değildir. Bütün millet Halk Partisinin altı umdesi etrafında toplanmıştır. İntihabatı da bu fırka ve fırkayı temsil eden hükümet idare ettiği için, seçim sessiz ve gayet normal bir şekilde cereyan etmektedir…"[853]

Sabiha Sertel, 1939 seçimlerini yorumlarken Zekeriya Sertel gibi demokrasi vurgusu yapmıştı. Geçmişteki Fransız, İngiliz ve Rus devrimlerinin inkılapçı kadrolarının din ve aristokrasiyi ortadan kaldırıp ileri bir demokrasi kurmak için bir süre hürriyet ve demokrasiye sınırlamalar getirdiğinden örnekler veriyor ve Türkiye'nin devrimci kadrosunun da benzer bir yol izlediğine işaret ediyordu. Sertel yazısında, irtica ve saltanat taraftarları tasfiye edilinceye kadar demokrasiden uzaklaşmanın anlaşılır gerekçeleri olduğunu iddia ediyordu ve ona göre 1939 seçimlerinde ikinci seçmenlerin diledikleri parti adayına oy verebildikleri demokratik düzene erişilmişti. Türk devrimi otokrasiye ya da diktatörlüğe doğru değil demokrasiye doğru gitmekteydi. Ancak gerçekte, 1939 seçimlerinin önceki seçimlerden pek farkı yoktu; iki dereceli ve tek partili seçimlerde aday sayısıyla milletvekili sayısı eşitti; Sertel, seçimin anti-

851 "Parti Namzetleri Tam Bir İttifakla Seçildiler", Tan, 27 Mart 1939.
852 "Beyanname-Hatay'da Mebus Seçimi", Ulus, 4 Sonteşrin 1939.
853 M.Zekeriya Sertel, "İntihabatta Hedefimiz Ne Olmalı?", Tan, 6 Mart 1939. Ortada tek bir parti ve iki dereceli seçim olmasına rağmen seçim propagandasının önemine işaret eden bir başka yazı için bkz. M.Zekeriya Sertel, "İntihap ve Propaganda", Tan, 14 Mart 1939.

demokratik olduğunu görmezden geliyor ve 1939 seçimlerini ileri demokratik bir adım olarak değerlendiriyordu.[854]

3.4.3. CHP'nin Ekonomik Yaşamı Kontrolü: Vurgunculukla Mücadele ve Milli Korunma Kanunu'nun Yansımaları

Türkiye, savaş dışı kalarak kendini savaşın yıkıcılığından kurtarmıştı ancak ülke içinde oldukça sorunlu bir dönem yaşadı. Vurgunculuk, savaş zenginlerinin türemesi, bunlarla mücadelede adaletin sağlanamaması, anti-demokratik yöntem ve söylemlerin hızla artması, yoksulluk ve enflasyonun etkisinin olağanüstü boyutlara ulaşması gibi ekonomik ve toplumsal yaşamı derinden etkileyen bir süreçti bu.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından itibaren Milli Şef İnönü yönetimi, "denk bütçe=sağlam para" ilkesinin tam tersi hareket etmiş, artan devlet masraflarını para bastırarak karşılamaya çalışmıştı. Savaş dönemi gibi olağanüstü koşullarda ticaret yapan ve sattığı malı yerine koyamayacağını gören tüccar da malını en yüksek fiyattan elinden çıkarmaya çalışmıştı. Dolayısıyla savaşın başlamasından hemen sonra tüketim mallarının piyasadan hızlı bir şekilde çekilmesi aynı hızda bir enflasyonun yaşanmasına neden oldu.[855] 1930'lu yıllarda önemli bir fiyat artışı yaşanmamışken savaşın başlamasıyla birlikte önemli artışlar meydana geldi. Özellikle ekmek gibi temel bir gıda maddesinin fiyatı önlenemez bir hızla yükseliyordu.[856] Hükümet vurgunculukla müdahale etmeye karar verdi ancak bu yolda alınan önlem ve kararlar vatandaşları daha da zor duruma düşürdü; temel hak ve özgürlükler ciddi ölçülerde sınırlandı. Zira karaborsacılık ve vurgunculuk, devletin ekonomi politikasının yaratmış olduğu enflasyonist ortamın doğal sonuçlarıydı. Bu bölümde hükümetin vurgunculukla mücadele adına yürüttüğü politikanın vatandaşları ekonomik ve toplumsal olarak nasıl zor durumda bıraktığına değinilecektir.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen sonra hükümet, *'ihtikâr'* (vurgunculuk-karaborsacılık) söylentilerine karşı tedbir alındığını bildirdi; vurgunculuk şikâyetlerinin geldiği yerlerde ilgili devlet dairelerince incelemeler başlatıldı. Başbakanlıktan yapılan açıklamada, temel tüketim maddelerinin yeterli olduğu, gerekli

854 Sabiha Zekeriya Sertel, "Demokrasiye Doğru İleri Bir Adım", Tan, 24 Mart 1939.

855 Örneğin bu dönemde toptan eşya fiyatları, 1938:100 kabul edilerek hesaplandığında 1942 yılında 339,6 seviyesine ulaşmıştı. Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951, s. 31-32. Barutçu'ya göre sürekli para basmak yerine savaşın başladığı dönemde stok yapmakla enflasyonla mücadele edilebilirdi. Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar 1939-1954*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977, s. 265.

856 Ekmek fiyatı Ankara'da 1939'da 10 kuruş iken 1942'de 24 kuruşa, 1943'de ise 40 kuruşa çıkmıştı. İstanbul'da ise 1939'da 9 kuruşken 1943'de 39 kuruşa çıktı. Fiyat artışları için bkz. TC Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Fiyat İstatistikleri (1933-1943), Ankara, 1944, s.4.

önlemlerin alındığı, vurgunculuk yapanların cezalandırılacağı, hatta kanunların yeterli gelmediği durumlarda meclisten gerekli yetkilerin alınıp duruma müdahale edileceği bildirildi.[857] Ticaret Bakanı Mümtaz Ökmen, 1941 yılı bütçe görüşmeleri sırasında ihtikârla mücadelede emin adımlarla ilerlediklerini şöyle ifade ediyordu:

> "… Yüksek huzurlarınızda söz veriyoruz ki biz bu memlekette ihtikârı kökünden kesip atacağız. Kim olursa olsun bu memlekette müstehlikin, masum vatandaşın sırtından eli kolu serbest olarak geçinemez, ihtikâr yapamaz…"[858]

Vurgunculuk ve karaborsa meselesine Türk basını yakın ilgi gösteriyordu. Hatta basının daha fazla sorumluluk alması isteniyordu. Örneğin Yalman, Türk aydınının (münevver) çeşitli yayın ve propaganda araçlarını kullanarak halkı ortak bir düşünce etrafında toplayamadığını, geçmişte Ziya Gökalp'in Türk Ocaklarında yaptıklarının çok gerisinde olduklarını, bir diğer ifadeyle aydın kimselerin vazife ve sorumluluğunu yerine getirmediğini iddia etti ve şöyle dedi:

> "… Halk ihtikârla mücadele etmek hususunda hükümetle bir türlü el ele vermemiş, memleketin umumi menfaatleri bakımından vazifesini kavramak istememiş, kendi işinin çıkarına bakarak ihtikâra karşı mücadeleye yabancı ve seyirci kalmıştır. Bunun bütün mesuliyeti Türk münevverine aittir…"[859]

Vurgunculukla mücadele adına bazı gazeteler anketler düzenlemeye başladı. Örneğin Vakit gazetesi, *"İhtikârcılara Ne Ceza Verirsiniz?"* başlıklı bir anketinde, verilen yanıtların kısa ve öz olmasını, ayrıca kişinin kendi ismini yazmasına özen göstermesi gerektiğini belirtti. Ertesi günlerde vatandaşların teklif ettiği cezalar gazetenin baş sayfasında yayınlanmaya başladı.[860] Gazetenin başyazarı Asım Us, yazdığı bir makalede vurgunculara en ağır cezaların verilmesini istedi; hatta istiklal mahkemelerinin bu iş için yeniden kurulmasını önerdi.[861] Cumhuriyet gazetesi de stokçuluk ve karaborsacılık yaptığı öne sürülen buzhanelerin kapatılmasını baş sayfasında teklif etti.[862] Başbakan Refik Saydam, Mersin'de yaptığı konuşmada vurgunculukla mücadelede şiddeti artıracaklarını belirtti ve şöyle dedi: "… Bunun için

---

857 "İhtikâra Karşı Şiddetli Tedbirler Alındı-Başvekâletin Mühim Bir Tebliği", Ulus, 8 Eylül 1939. Ertesi gün Bakanlar Kurulu kararıyla birçok tüketim maddesinin ihracatı yasaklandı veya sınırlandırıldı. "Birçok Maddelerin İhracı Menedildi", Ulus, 9 Eylül 1939. Bir süre sonra bazı ihraç ürünlerinin bazı ülkelere satışına siyasi vaziyet ve üreticinin refahı düşünülerek izin verildi. "İhracatımıza Dair Mühim Kararlar", Ulus, 7 Sonteşrin 1939. Ocak 1941'de bir şehirden diğerine sokulacak gıdalara kaçak muamelesi yapılacağı, belirlenen bazı ürünlere ise tavan fiyatı uygulanacağı belirtildi. "Gıda Maddelerine Narh Konacak", Vatan, 4 İkincikânun 1941.

858 "Beş Vekâletin Daha Bütçesi Dün Millet Meclisinden Çıktı", Cumhuriyet, 29 Mayıs 1941.

859 Ahmet Emin Yalman, "Türk Münevveri Vazifesini Yapıyor Mu?", Vatan, 10 Eylül 1941.

860 Gelen yanıtlar, vurgunculuk yapanların teşhir edilmesi, sokaklarda gezdirilip yüzüne tükürülmesi, sınır dışı edilmesi ya da idam edilmesi gerektiği yönündeydi. Bkz. Vakit, 15-16 İkinciteşrin 1941.

861 Asım Us, "Muhtekirlere En Ağır Cezalar Verilmelidir", Vakit, 4 Birinciteşrin 1942.

862 "Cumhuriyetin Teklifi", Cumhuriyet, 25 Eylül 1942.

yeni kanunlar çıkaracağız, icap ederse, ihtisas mahkemeleri gibi yalnız bu işle alakadar olacak mahkemeler kuracağız ve işin önüne geçmek için ne lazımsa yapacağız…"[863]

Temel ihtiyaç maddelerinin piyasadan çekilmesi ve fiyatların yüksek artış göstermesi stokçuluk, vurgunculuk ve karaborsacılık faaliyetlerinden kaynaklanmıştı. Başbakan Saydam'ın da belirttiği gibi konuyla ilgili kısa sürede tedbirler alınmaya başladı. Bunların en önemlisi, TBMM'den önce CHP grup toplantısında görüşülen *Milli İktisadı Koruma Kanunu* layihasıydı. Milli Koruma Kanunu olarak bilinen kanun 23 maddeden oluşuyordu. Buna göre 1. madde, kanunda yazılan hükümlerin seferberlik ya da savaş gibi durumlarda geçerlilik kazanacağını ve kararı İcra Vekiller Heyetinin vereceğini bildiriyordu. 2. madde ile hükümet, ekonomik ve mali güvenliği sağlamak amacıyla her türlü zirai ve sanayi üretimi, her türlü ücret ve kira bedeli, taşıma araçlarını gerektiği gibi kullanma ve sınırlandırma, her türlü eşya ve maddeyi üretme, alıp-satma ve stoklama, resmi ve özel her türlü işletmeyi devlet idaresi ve kontrolü altına alma hakkına sahip oluyordu. 3. ve 4. maddeler, kanunu yürütecek *Milli İktisadı Koruma Yüksek Heyeti'*nin oluşumu ve işleyişi hakkındaydı. 5. maddeye göre kanunun uygulamasına karşı açılacak davaların yürütmeyi durduramayacağı belirtiliyordu. 6. maddeye göre her ne olursa olsun kanuna ve işleyişine karşı çıkanlar 5000 lira ve üç yıla kadar hapis cezası ya da sürgün cezasıyla yargılanabilirdi. 7. madde vurgunculuk, karaborsa ya da stoklama yapanların cezalandırılması ve mallarının müsadere edilmesini düzenliyordu. 8. madde, zorunlu ücretli çalışma ve cezaları ilan etti. Diğer maddelerden bazıları Türk Ceza Kanunu'nun ilgili kısımlarını açıklıyor, bazıları ise kanunun maliyesi ve hesap işlemleri hakkında ayrıntılar veriyordu. 21. madde, kanunun yayınlandığı andan itibaren iki yıl geçerli olacağını, son madde olan 23. madde ise yürütmeyi İcra Vekiller Heyeti'nin yapacağını tespit ve ilan etti.[864] Meclis, 18 Ocak 1940'da 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu'nu kabul etti.[865] Kanun, 26 Ocak 1940 tarihinde Resmi Gazetede yayınlandı ve yürürlüğe girdi.[866]

Kanunun uygulanması için kurulan koordinasyon heyetinde Başbakan, Milli Müdafaa, Münakalat, Ticaret, İktisat ve Maliye bakanları yer aldı.[867] Kanun, hemen uygulanmaya başladı, örneğin Ereğli kömür havzasındaki üretimin artırılması için

863 "İhtikârla Mücadele Azmi", Cumhuriyet, 1 Birincikanun 1941.
864 "Milli İktisadı Koruma Layihasının Metni", Son Posta, 2 İkincikânun 1940.
865 Düstur, Tertip 3, C. XXI, s.433 vd.
866 Resmi Gazete, 26 Kânunusani 1940; "Milli Korunma Kanunu Mer'iyete Girdi", Son Posta, 27 İkincikânun 1940.
867 "Milli Korunma Kanununun Tatbikatı", Son Posta, 21 Şubat 1940. 3780 sayılı kanunun uygulaması Başvekâletin tebliği ve İcra Vekilleri Heyetinin kararı ile 19 Şubat tarihinde başlamıştır.

ücretli çalışma yükümlülüğü, satış birliği kurulması, üretimin düzenlenmesi gibi tedbirler alındı.[868] Haziran ayında 29 Numaralı Milli Korunma Kararnamesi ile bütün vilayet merkezlerinde fiyatların denetlenmesi için *Fiyat Murakabe Komisyonu* kuruldu.[869] Bir süre sonra Milli Korunma Kanunu'nda değişiklik yapıldı, hapis ve para cezaları artırılarak ürünlere el koymayı kolaylaştıran hükümler getirildi; örneğin vali ve kaymakamlara ev ve işyerlerinde arama yetkisi verildi.[870] 1942 başlarında kanunda bir değişiklik daha yapıldı ve işyerlerinde çalışma sürelerinin üçer saate kadar artırılabileceğine, hafta sonu ve ulusal tatillerde kısıtlamalar yapılabileceğine ayrıca hükümetin her türlü nakil aracına el koyabileceğine dair hükümler kanuna eklendi.[871]

Milli Şef İnönü, yaptığı açıklamada kanunun, yaşanan savaşın Türkiye'deki yansımalarını ortadan kaldırmak için konulduğunu, herhangi bir seferberlik ya da savaş hazırlığı anlamına gelmediğini belirterek günün dünya şartlarına uymak ve yarını güvence altına almak amacında olduklarını ifade etti.[872] Ancak uygulamalar aksini söylüyordu, kanun kapsamında hükümet birçok yerde aşırı uygulamalara gidiyordu. Örneğin, hükümet halkın ve milli savunmanın ihtiyacı olan her çeşit malzemeye değer fiyatına el koyma ve amaca göre dağıtıp satma ve ihtiyacı olan kurumlara karsız olarak verme hakkını kullandı. Üretim-tüketim dengesinin giderek bozulması sonucu hükümet, 1941 Şubat ayında yeni bir kararname ile bazı vilayet ve kazalarda üreticilerin elindeki yemeklik ve tohumluk ihtiyacı dışındaki hububata (buğday, çavdar, arpa, yulaf) belirli bir ücret ödeyerek el koydu.[873] Hükümet bununla da yetinmedi ve yeni bir kararname ile Ticaret Bakanlığına, 1941 yılı hububat mahsulünün tümüne el koyma yetkisi verdi.[874] Ayrıca telefon, bakır tel, anten teli gibi bazı iletişim malzemelerine de el koyuldu.[875] Bir ay sonra, belirli şartlarla benzin kullanan kara ve deniz araçlarına yolculuk sınırlaması

868 "Milli Korunma", Son Posta, 28 Şubat 1940.
869 "İhtikârla Mücadele", Ulus, 15 Haziran 1940.
870 "Milli Korunma Kanunu Tadilatı Kabul Edildi", Vakit, 20 Birincikanun 1941. Değişikliğin gerekliliği ve yerindeliği hakkında bir yazı için bkz. Asım Us, "Milli Korunma Kanunundaki Yeni Değişiklik", Vakit, 22 Birincikanun 1941.
871 "Milli Korunma Kanununu Tatbik İçin Yeni Teşkilat", Cumhuriyet, 22 İkincikânun 1942. Daha sonra tacir olmayanların herhangi bir maddeyi ticaret amaçlı stok yapmasını engellemeye dair düzenlemeler yapıldı. "Milli Korunma Kanunu Tadilatı", Cumhuriyet, 31 İkincikânun 1942. Ayrıca kanunun tüm hükümleri 5 Şubat akşamı Ankara Radyosundan halka ilan edildi.
872 "Başvekilimizin Dünkü Mühim Nutku", Ulus, 1 Mart 1940.
873 "Hükümet Hububatın Fazlasını Peşin Para İle Alıyor", Vatan, 15 Şubat 1941. Ayrıca Samsun, Adapazarı, Çarşamba gibi bazı il ve ilçelerde alınan bir kararla hükümet, halkın yiyecek ve tohumluk ihtiyacı dışındaki mısırlarının satın alınacağını (satış zorunluydu) bir beyanname ile duyurdu. "Koordinasyon Heyeti Yeni Bir Karar Verdi", Cumhuriyet, 6 Mayıs 1941.
874 "Yeni Bir Karar", Cumhuriyet, 18 Haziran 1941.
875 "Hükümet, Muhabere Malzemesine El Koydu", Akşam, 3 Temmuz 1941.

getirildi, vatandaşın elindeki benzine el koyuldu.[876] 1942 yılı başlarında hükümet bir süreliğine şeker satışını dahi yasakladı.[877]

Ancak CHP idaresindeki hükümetin açıklamalarında el koymaların, şartların gereğinden kaynaklandığı ve aşırı tedbirlere başvurulmadığı söyleniyordu. Başvekil Refik Saydam, ekonomik bakımdan zor zamanlar geçirdiklerini ancak yine de olağanüstü tedbirlere başvurmadıklarını şöyle iddia ediyordu:

> "… Kolaylıklar varken biz güç yollardan yürüdük gibi bir manzara hâsıl olmasın. Mesela idareyi örfiye yapar, istiklal mahkemeleri yapar, bu suretle birçok kararlar alabilirdik. Hayır, arkadaşlar, hükümetinizin Türk milletinin kemaline itimadı vardır… Her şey bilerek, hesapla ve mantıkla olacaktır. Mümkün olduğu kadar bu yoldan ayrılmamak hükümetin en büyük prensibidir…"[878]

Refik Saydam, birkaç gün sonra kanun hakkında detaylı açıklamalarda bulundu ve tadilat gerekçelerini şöyle açıkladı:

> "… 1940 senesi başında tatbik mevkiine konulan milli korunma kanunu ile hükümete fevkalade salahiyetler verilmişti… Bu kanun 10 aylık bir tecrübeden sonra 1940 sonlarında yeni ihtiyaçlara göre tadil edilmiştir… Bu yeni tadillerin istihdaf ettiği gayeler, istihsalimizi artırmak, ithalat ve ihracatımızı dünya şartlarına ve kendi ihtiyaçlarımıza göre düzenlemek, gerek haricden gelen ve gerek dâhilde, istihsal edilen maddelerin millet fertleri arasındaki dağılışında adaleti temin etmek ve bilhassa fırsattan istifade ederek halk zararına menfaat temin etmek isteyenlere hayat hakkı vermemektir… Bugünkü mücadelede milletler ya bütün fertleri ile var olarak kalacak yahut da hep beraber yok olacaklardır… Yeni tadilat hükümete bazı salahiyetler vermektedir… Kanun, hükümetin el koymak ve bazı maddelerin biriktirilmesini yasak etmek salahiyetlerini genişlettiği gibi lüzumu halinde ev, mağaza, ticarethane, depo, dükkân, ambar, samanlık vesair her türlü mal konulabilen yerlerde arama yapmak salahiyetini de hükümete vermiştir…"[879]

Milli Korunma Kanununda yapılan değişiklikler sırasında mecliste söz alan Bursa milletvekili Naci Tınaz, alınan tedbirlere rağmen hala israfın yaşanmasının nedeni olarak kadınların tüketim alışkanlıklarını gösterdi. Örneğin kadın, kocasını sürekli tüketime zorlamakta, ruhu zayıf ve hassas olduğu için modanın hâkimiyetine girmekte, ahlaki fazileti vatanperverlik ve çocuğu iyi yetiştirmekle değil, üzerine giydiği kıyafeti ve kılığı ile ölçülmekteydi. Tınaz, ekonomik sıkıntıya rağmen tasarruf

876 "Benzin Sarfiyatı Tahdit Edildi", Vatan, 9 Eylül 1941. Bkz. "Benzin Tahdidatı Bir Ay Daha Uzatıldı", Vakit, 5 Birinciteşrin 1941. Hükümet keresteler için de el koyma kararı aldı. Vakit, 5 Birincikanun 1941.

877 "Şeker Satışı Durduruldu", Cumhuriyet, 21 İkincikânun 1942. İki gün sonra şekere zam yapıldı ve satışlar serbest bırakıldı. Şekere zam yapılmasının nedeninin şekerin karaborsa yoluyla satılmasını engellemek olduğu belirtildi.

878 "Başvekilin Azimli Beyanatı", Cumhuriyet, 31 İkincikânun 1942.

879 "Başvekilin Milletle Mühim Bir Hasbihali"", Cumhuriyet, 2 Şubat 1942.

edilememesinin nedeni olarak partisinin ekonomi politikasını ya da savaş şartlarını değil kadını görüyor ve bu durumu hastalığın ruhu olarak tanımlıyordu.[880] Birçok milletvekili kadın konusunda Tınaz'a destek verirken Kazım Nami Duru bu duruma karşı çıktı ve şöyle dedi:

> "… Hükümeti ahlaki işlere karıştırdılar. Kadınların modasına karışıverdiler. Mağazalarda vitrinlerin tanzimi işine karışıverdiler. Eğer bu müdahale tahakkuk ederse iş harimi ismetimize kadar girecektir. Hâlbuki hükümet ancak hukuki ve idari işlerle uğraşır; ne dini ne de ahlaki işlerle uğraşmaz… Hükümet dine karışmadığı halde neden ahlaka karışsın. Ahlak bizim malımızdır, hükümetin malı değildir."[881]

Duru, yeri gelmişken meclis içinde stokçuluk yapanların da olduğunu iddia etti ve şöyle dedi:

"…Evimizde şeker toplamamalıyız. İçimizde on, yirmi sandık şeker toplayanlar bulunduğunu ben dışarıdan işittim. Bana söyleyen, meseleyi bakkallardan öğrendiğini ilave etmiştir. İçimizde bunları yapanlar var, hatta vekil arkadaşlarımız da bu meyandadır. Filanın evine şu kadar şeker taşınmış, filan mebus şunu almış, diye her tarafta söyleniyor. Bu sözlerin halk dilinde fena intişarı rejim için bir zaaftır… Tarihi büyük mücadeleler yapmış bir fırkanın erkânı böyle şeylerin yapılmadığını ve yapılamayacağını herkese göstermesi lazımdır."[882]

Alınan tedbirlere rağmen büyük şehirlerde ekmek sıkıntısı da baş göstermişti. İzmir, İstanbul ve Ankara'da ekmeğin karne ile satılacağına dair haberler ilk kez 1941 yılının son aylarında çıktı, 1942 yılı ocak ayında ise karne usulü uygulanmaya başladı. İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar karne uygulamasının gerekçesi hakkında şöyle dedi:

> "…Bu usul, bir kısım vatandaşların herhangi bir ihtiyat sevki ile ve gündelik hislerle fazla ekmek mubayan etmesi yüzünden diğer bir kısım vatandaşların ekmeksiz kalmasını önleyeceği gibi hükümetimizin daha yüksek düşüncelerle karar altına aldığı veçhile istihsalatımızı muayyen bir hesaba göre tanzim edecek ve milli hayatımızın uzun bir zaman içinde devam edecek ihtiyaçlarını disiplin altına alacaktır…"[883]

Uygulama çerçevesinde alınan tedbirlere göre, bir tam ekmek 750 gram üzerinden çıkarılacak ve fiyatı 12,5 kuruş olacaktı. Ağır işçi statüsündekiler durumlarını belgelendirerek bir tam ekmek alma hakkına sahip olacak, diğer vatandaşlar bu ekmeğin

---

880 Hatta Naci Tınaz kendisinin de evde bu durum karşısında aciz olduğunu belirtti. "Milli Korunma Kanunu Tadilatı-Kadınlarımızın Zaafı", Cumhuriyet, 31 İkincikânun 1942.

881 "Milli Korunma Kanunu Tadilatı-Kazım Nami Duru'nun Tenkitleri", Cumhuriyet, 31 İkincikânun 1942.

882 "Milli Korunma Kanunu Tadilatı-Kazım Nami Duru'nun Tenkitleri", Cumhuriyet, 31 İkincikânun 1942.

883 "Ekmek Karne ile Tevzi Edilecek-Valinin İzahatı", Cumhuriyet, 14 İkincikânun 1942. Birkaç gün sonra Toprak Mahsulleri Ofisinin tanzim satış yaptığı köy ve kasabalarda da ekmek karne ile dağıtılmaya başladı. "Yeni Kararlar", Cumhuriyet, 18 İkincikânun 1942.

yarısı olan 375 gram, yedi yaşından küçük çocuklar ise 187,5 gram ekmek hakkına sahip olacaktı. Aileden her üyenin bir aylık karnesi ve fişi olacak, her bir fiş 24 saat geçerli olacak ve ertesi güne hak devretmeyecekti. Her nahiyede ekmek işiyle ilgilenecek bir büro kurulacak ve gerekli kayıt işleri bu büro tarafından tutulacaktı.[884] Uygulama ile hiçbir vatandaşın ekmeksiz kalmaması amaçlanıyor ve yazılı basında vatandaşa karne uygulaması hakkında geniş çaplı bilgiler veriliyordu. İlginç olarak, vatandaşın ekmek alırken nasıl davranması gerektiği, sıraya nasıl gireceği, medeni ülkelerde insanların sıraya girip izdihama yol açmadan işlerini nasıl gördükleri gibi yönlendirici bilgiler de gazetelerde yer alıyordu. Uygulama hakkında bir değerlendirme yapan Ulus yazarı Kemal Turan sınıflandırmanın sadece ağır işçi, büyük ve küçükler olarak yapıldığını, Türkiye'de yurttaşların nimetle-külfeti kesin bir eşitlik içinde paylaştıklarını belirtti ve şöyle dedi: "… Bu usulde halk ve hükümet, karşılıklı güven içinde, mideleri alışık olduğu hacimde değilse bile vicdanları sağlam bir adalet duygusu ile besliyor…"[885]

1942 yılının ortasında Saracoğlu, başbakan olduktan sonra ilk icraat olarak, kanun gereği üreticiden değer karşılığı alınan hububat konusunda geri adım attı. Buna göre küçük çiftçiler mahsullerinin yüzde 25'ini, orta çiftçiler yüzde 35'ini, büyük çiftçiler de yüzde 50'sini hükümete satacak, geri kalan kısmını da serbest şekilde piyasada satabilecekti.[886] Ticaret Bakanlığı da bir adım attı ve hububattaki kısmi el koyma devam etmesine rağmen tüm zaruri gıda maddeleri satışını serbest bıraktı.[887]

Hükümetin savaş dönemindeki ekonomik zorlukları aşmak için çıkardığı Milli Korunma Kanunu, ihtiyaca uymayan tedbirler yüzünden insanlar arasında güvenin azalmasına neden oldu, vurgunculuk artarken fiyat artışı da engellenemedi. Parti disiplininin katı biçimde uygulanmasına rağmen hükümetin ekonomi politikalarına

884 Bir takım sahtecilik, fazla nüfus göstererek karne alımı yapmak gibi yolsuzluk yapanlar hakkında işlem yapılacağı ve bu konuyla sıkıyönetim idaresinin ilgileneceği belirtilmiştir. Uygulamada ayrıca seyahat edenler, uzun-kısa süreli büyük şehirlere giriş-çıkış yapanlar, okul, hastane, hapishane gibi yerlerle ilgili detaylar da yer almış, hatta lokantada yemek yiyeceklerin kendi ekmeklerini getirmeleri ve tüketmedikleri kısımları da paketleyerek yanlarında götürmeleri gerektiği konusunda uyarılar da yer almıştır. "Ekmek Karne ile Tevzi Edilecek-Alınan Tedbirler", Cumhuriyet, 14 İkincikânun 1942. Ekmek istihkakı bir süre sonra ağır işçilerde değişiklik yapılmadan büyüklere 300, küçüklere ise 150 gram olmak üzere azaltıldı. Vatan, 28 Şubat 1942. Ocak 1945'te istihkak; 7 yaş ve yukarısı için 450 gram, ağır işçiler için 900 gram olarak artırıldı. "Ekmek İstihkakı Artırıldı", Tanin, 15 Ocak 1945.

885 Kemal Turan, "Karne", Ulus, 2 Nisan 1942.

886 "Hububat Alım Satımı Serbest Olacak", Vatan, 16 Temmuz 1942. Gazete ertesi gün şöyle bir başlık attı, 'çiftçi yurttaş, devletin bu yeni himayesinin kadrini bil, elindeki mahsulü doğru göster, doğru tahmin ve doğru tespit ettir'. Vatan, 18 Temmuz 1942.

887 Alınan kararlara göre Fiyat Murakabe Komisyonları ve Vilayet İaşe Teşkilatı kaldırıldı. Gıda maddeleri satışı serbest oldu. Ticaret Vekili Behçet Uz yaptığı açıklamada arz ve talep dengesini bozmak istemediklerini belirtti. "Hükümetin Yeni Kararları", Cumhuriyet, 25 Temmuz 1942.

yönelik milletvekili gazeteciler çeşitli eleştiriler yaptılar. Yalman, Refik Saydam hükümeti döneminde birtakım yanlışlar yapıldığını kabul ediyordu. Örneğin hükümet ve halk diye bir ayrımın yaratıldığını, gereksiz tedbir ve müdahalelerle zorlukların artırıldığını, kanunların gerçek hayatla uyumsuz olduğunu, adam kayırma ve ihmalkârlığın hat safhaya ulaştığını, milletvekillerinin vekillik sıfatını kullanarak özel işlerinde çıkar sağlamaya çalıştıklarını iddia ederek eleştirilerde bulundu.[888] Yunus Nadi, Saracoğlu hükümetinin ilk kararlarını değerlendirdiği yazısında Saydam hükümetinin aldığı kararları eleştirdi; bunları sıkı ve halk hesabına zorlayıcı buldu ve yeni kararların herkese ferahlık verdiğini söyledi.[889] 1944 yılı bütçe müzakereleri sırasında söz hakkı alan Yusuf Hikmet Bayur da, ekonomi ve genel siyasi tablo hakkında hükümete yönelik bazı eleştirilerde bulundu. Bayur, vurguncuların üreticilerden çok kazandığını, gençlerin de bazı ideolojiler etrafında kutuplaştırılmaya çalışıldığını şöyle ifade etti:

> "… Bizde ak borsa ile kara borsanın farkı yoktur. Hükümetin başarısızlığı yüzünden ihtikâr alıp yürümüştür. Bunu açık söylemeliyiz… Bugün Atatürk'ün adı kullanılarak birçok karışıklıklar çıkarılıyor… Bu, bizim beceriksizliğimiz değil midir? Bugün ne mutlu Türküm diyenler azalmıştır…"[890]

Sonuç olarak, Milli Korunma Kanunu etrafında alınan tüm tedbirler, yaşam koşullarında bir düzelme yaratmamıştı, aksine yoksulluk ve yoksunluk artarak devam etti, hatta haksız kazanç elde etmeye çalışan kimseler türedi. Devlet, belli ürünleri narh koyarak piyasadan satın alıp stokladı ve bunları yüksek fiyatlara yine piyasaya sattı. Devlet tekelinde olmayan bazı özel sanayi alanlarında da bazı kişiler aynı yolla gelir elde etti.[891] Hatta üst düzey kamu görevlileri, bürokrat ve milletvekillerinin de içinde bulunduğu kimselerin stokçuluk ve karaborsacılık yoluyla yüksek karlar elde ettiği söylentileri çıktı. Başbakan Refik Saydam, vekiller hakkında çıkan bu söylentilere şöyle yanıt vermişti: "...Hükümete müphem isnatlar yaparak bozguncu bir ruh doğmasına meydan veremem...".[892] Ancak kısa bir süre sonra öldüğünde evinde çuvallarla stoklanmış çeşitli mallar bulundu.[893] DP, 1946 yılında, CHP'nin savaş yıllarındaki

---

888 Ahmet Emin Yalman, "Programın Arifesinde", Vatan, 5 Ağustos 1942. Ayrıca iktidar, bürokrasiyi fiyat artışlarından korumak için maaşları artırmış, piyasada sıkıntısı çekilen un, şeker, ekmek, yağ gibi günlük tüketim ürünlerini ayni olarak memurlara dağıtmıştı. Bürokrasiye tanınan bu imkan ve ayrıcalıklar nedeniyle halk büyük tepki gösteriyor ve bürokratlara cephe alıyordu. Mehmet Göküş, "Tek-Parti Döneminde Türk Kamu Bürokrasisinin Gelişimi", s. 29.

889 Yunus Nadi, "Yeni Hükümetin Yeni Siyaseti: Hükümetle Millet Elele!", Cumhuriyet, 25 Temmuz 1942.

890 "Mecliste Bütçe Müzakeresi", Akşam, 25 Mayıs 1944.

891 Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945),* s.187-189.

892 TBMM Tutanak Dergisi, C.XXIII, Dönem 6, İçtima 33, Celse 1, s.178.

893 Nadir Nadi, *Perde Aralığından,* s. 107-108.

ekonomi politikalarını sert biçimde eleştirecekti, çünkü DP'ye göre yanlış politikanın en önemli nedeni ülkede siyasi ve idari denetleme mekanizmasının kurulamamış olmasıydı.[894] Sonuçta kamuoyunu yönlendirme çabalarına rağmen, kanun, toplumun belli bir kesimini korumuş ve varsıllaştırmıştı. Kanunun uygulanması, çeşitli maddelerin dağıtımı, fiyat kontrollerindeki tutarsızlıklar ve ihracat-ithalat olanakları gibi yollarla bazı toprak ağaları, ticaret burjuvazisi ve bunlarla işbirliği yapan bürokrasi içindeki bir grup savaş zenginleri kategorisine dâhil oldu.[895] Hükümet, bu savaş zenginleriyle mücadele etmeye karar verdi ve kentlerdeki savaş zenginlerinden Varlık Vergisi, kırsal kesimdeki savaş zenginlerinden ise Toprak Mahsulleri Vergisi alınması kararlaştırıldı.[896]

3.4.4. Savaş Zenginleri İçin Bulunan Adaletsiz Bir Çözüm: Varlık Vergisi Kanunu

Başvekil Refik Saydam, geçirdiği bir rahatsızlık sonucu ölünce, yerine vekâleten Dâhiliye Vekili Fikri Tuzer geçti.[897] İki gün sonra Cumhurbaşkanı İnönü, hükümeti kurma görevini Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu'na verdi ve yeni kabineyi Saracoğlu kurdu.[898] Cumhurbaşkanı ve CHP Değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü, Refik Saydam'dan boş kalan CHP Genel Başkan Vekilliği'ne de parti nizamnamesinin 27. maddesi gereğince Şükrü Saracoğlu'nu tayin etti.[899]

1942 yılı sonuna doğru meclis açılışında konuşan İnönü, savaş döneminin ekonomik zorluklarını kendi çıkarları için kullanan zümrelerle ilgili bir açıklama yaptı. Milli Şef, şöyle dedi:

> "… Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret meta'ı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sanan ve hangi yabancı milletin

894 CHP'nin ekonomi politikasının eleştirisi için bkz. "DP'nin Beyannamesi", Vatan, 4 Kasım 1946.

895 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s. 174-184. Milli Korunma Kanunu, DP iktidarı döneminde 26 Aralık 1958 tarihinde kaldırıldı. "Milli Korunma Kanununun Kaldırılması Kararlaştı", Cumhuriyet, 27 Aralık 1958. Toker, hükümetin istikrarlı bir ekonomi politikası olmaması ve kontrollerin gerektiği gibi yapılmaması nedeniyle 'Hacıağa' ve 'Karaborsacı' tipinin bu dönemde nasıl ortaya çıktığını anlatmaktadır. Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973)-Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, Üçüncü Basım, 1990, s. 23-24.

896 Vergilerin kısa bir değerlendirmesi için bkz. Cemil Koçak, "Siyasal Tarih 1923-1950", *Türkiye Tarihi,* Cilt 4: Çağdaş Türkiye Tarihi (1908-1980), s. 130.

897 "Başvekil Refik Saydam'ı Kaybettik", Vatan, 8 Temmuz 1942.

898 "Yeni Kabineyi Bay Şükrü Saracoğlu Teşkil Etti", Vatan, 10 Temmuz 1942. Yeni kabine şu isimlerden oluşmuştur: Başvekil-Şükrü Saracoğlu, Adliye-Hasan Menemencioğlu, Milli Müdafaa-General Ali Rıza Artunkal, Dâhiliye-Fikri Tuzer (17 Ağustos'ta Recep Peker), Hariciye-Şükrü Saracoğlu (13 Ağustos'ta Numan Menemencioğlu), Maliye-Fuat Ağralı, Nafıa-Ali Fuat Cebesoy, Maarif-Hasan Ali Yücel, İktisat-Sırrı Day, Gümrük ve İnhisar-Raif Karadeniz, Ticaret-Behçet Uz, Ziraat-Şevket Hatipoğlu, Sıhhat ve İçtimai Muavenet-Hulusu Alataş, Münakalat-Amiral Fahri Engin. Kabinenin kısa bir değerlendirmesi için bkz. Ahmet Emin Yalman, "Saracoğlu Kabinesi", Vatan, 11 Temmuz 1942.

899 "Saracoğlu Parti Başkan Vekili Oldu", Vatan, 14 Temmuz 1942.

hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadırlar. Üç beş yüz kişiyi geçmeyen bu insanların vatana karşı aşikâr olan zararlarını gidermek yolu elbette vardır. Devlet ve millete sövmek, milletin nefsine ve hükümetine güvenini zehirlemek iktidarını kimseye vermemeliyiz. Ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye hiçbir zümreye tanımamalıyız. Hırslı politikacıların millet iradesi üstünde dâhili ve harici bir siyaset yürütmelerine asla müsaade etmemeliyiz."[900]

Milli Şefin savaş zenginlerine yönelik sözlerini dikkate alan meclis kısa süre içinde bu zümrelerle ilgili önemli bir kanun çıkardı. 11 Kasım 1942 tarihinde Varlık Vergisi Kanunu mecliste kabul edildi.[901] Toplam 17 maddeden oluşan yasaya göre gelir ve varlık sahiplerinin malları ve fevkalade kazançları üzerinden bir defaya mahsus olmak üzere vergi alınacaktı. Kanunun kabulünden önce konuşan başbakan Saracoğlu ekonomi politikaları hakkında şöyle dedi:

"… Biz, ne Adam Smith'in talebesi ne de Karl Marx'ın çırağıyız. Biz, sadece içtimai dini halkçılık ve iktisadi mezhebi devletçilik olan siyasi bir fırkanın çocuklarıyız…"[902]

Önceki hükümet döneminde alınan kararların aşırılıkları olduğunu kabul eden başbakan, bu kararların alınmamasının daha faydalı olabileceğini söyledi ve iktidara geldikleri zaman da bu kararları yumuşattıklarını ya da ortadan kaldırdıklarını belirtti. Yeni kararlar aldıklarını ve bu kararlarda en önemli meselenin adalet ve uygulama kabiliyeti olduğunu ifade etti. Vurguncuların ve yüksek fiyatların önüne geçemeyince fiyat kararlarının yükünü çiftçiye yüklediklerini belirtti. Bundan sonra alınacak kararlarda yükün halk arasında eşit olarak paylaştırılmasına dikkat edeceklerini söyledi. Bundan dolayı çiftçinin ürünü ile ilgili yüzde 25 kararını nasıl aldıklarını anlatarak her türlü gıda maddesi, pahalılık, üretim-tüketim dengesinin bozulması, ordunun ihtiyaçları gibi konulara değindi. Başbakan, hükümete liderlik eden üç büyük düşüncenin adalet, emniyet ve tatbik kabiliyeti olduğunu sürekli vurguladığı konuşmasında, ekonomik krize karşı önlem amacıyla karara bağladıkları dokuz konudan birinin varlık vergisi olduğunu söyledi. Fiyatların çok artmasından dolayı tedavüldeki para miktarının hızla

900 "Milli Şefin Nutku", Vakit, 2 İkinciteşrin 1942. İnönü'nün nutkunu yayınlayan ve yorumlayan radyo gazetesi sözlerini şöyle bitirdi: "Milli Şefimizin kudretli nutku her iyi vatandaşın yüzünü güldürmüş, her soysuzun da yüreğini titretmiştir…", "Nutkun Akisleri", Vakit, 2 İkinciteşrin 1942. Nutku yorumlayan Asım Us, yakında meclisin önemli bazı kanunlar çıkaracağını yazdı. Asım Us, "Milli Şefin Senelik Nutku", Vakit, 2 İkinciteşrin 1942. Gezgin, şefin işaret ettiği bu kimseler için vatandaki birlik havasını bozan asılacak hainler yakıştırmasını yaptı. Hakkı Süha Gezgin, "Milli Şefi Dinlerken", Vakit, 3 İkinciteşrin 1942.

901 Varlık Vergisi hakkında bkz. Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951; Rıdvan Akar, Varlık Vergisi Kanunu, Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği, Belge Yay., İstanbul, 1992; Sabiha Sertel, *Roman gibi*, Ant Yayınları, İstanbul, 1969; Ayhan Aktar, "Varlık Vergisi'nin Hikayesi", *Toplumsal Tarih*, Cilt 20, Sayı 121, Ocak 2004, s. 82-87.

902 "Başvekilin Dünkü Mühim Nutku", Vakit, 12 İkinciteşrin 1942.

arttığını belirten başbakan, bu paranın vergi olarak piyasadan geri çekileceğini, bunun da savaş yıllarında çok para kazanmış olanlardan bir defaya mahsus olmak üzere tahsil edileceğini söyledi. Hazırlanan kanun ile üç matrahtan para toplanacağını, bunların tüccar, emlak ve akar sahipleri ile büyük çiftçiler olduğunu açıkladı. Saracoğlu, vergi mükellefleri hakkında şöyle konuştu:

> "… Harp yıllarında en çok parayı tüccarlar kazandığı için bu varlık vergisinin en büyük yükünü bittabi onlar taşıyacaktır… Beş yüz liradan aşağı bir mükellefiyet teklif etmemiş olduğumuza göre fakirleri ve zayıfları bu vergiden tamamen muaf tutmaktayız… İkinci matrahımız hanlar, hamamlar, apartmanlardır. Bunların sahipleri bu vergi ile mükellef kılınmıştır. Yalnız aldıkları senelik kira yekûnu 2500 lirayı tecavüz etmezse bunlar için bir mükellefiyet yoktur… Üçüncü matrah büyük çiftçilerdir, büyük çiftçiden kasıt 500 lirayı hiçbir işine halel getirmeden verebilecek çiftçidir… Bu mükellefiyet hiçbir zaman bir çiftçinin varlığının yüzde 5'ini tecavüz etmeyecektir…"[903]

Vergilerin 15 gün içinde mülki amirlerin ve maliye çalışanlarından oluşan komisyonlar tarafından tespit edileceğini ve bunu takip eden 15 gün içinde tahsil edileceğini açıklayarak sürenin kısa tutulmasının suiistimal tehlikesinden kaynaklandığını belirtti. Vergiyi ödemeyenlerin "*amele teşkilatına"* gönderilmek gibi yaptırımlarla karşılaşacağını söyledi. Kanunun, piyasadaki para miktarını azaltacağını, vergi ödemek için satışa çıkarılacak olan eşya ve malların ise piyasada bolluk yaratarak pahalılığı azaltmak gibi tali faydaları olacağını ifade etti.[904]

Vergi hakkında Türk basını önemli haberler yaptı, savaş zenginlerini lanetledi. Örneğin, vurgunculuk yaparak zenginleşen kesimin paralarını bankaların düşük faiz oranlı hesaplarına yatırmak yerine arsa, apartman ve han gibi gayrimenkullere yatırdığını belirten Gezgin, bu varsıllaşan kesimin aynı zamanda vergi de kaçırdığını iddia etti. Yasaların geçmişe dönük uygulanamamasının bu bakımdan üzüntü verici olduğunu, zira 1939 yılından itibaren yolsuzluk ve vurgunculuk işlerinde bir artış olduğunu yazdı. Üzüldüğü tek konunun verginin geç kalınmış bir uygulama olması olduğunu belirten yazar vergiyi şöyle tanımladı:

---

903 "Başvekilin Dünkü Mühim Nutku", Vakit, 12 İkinciteşrin 1942.

904 "Başvekilin Dünkü Mühim Nutku", Vakit, 12 İkinciteşrin 1942. Vergi mükellefleri, kurulacak komisyonlar, vergiyi ödemeyenlere yönelik yaptırımlar için bkz. "Varlık Vergisi Kanununun Esasları", Vakit, 12 İkinciteşrin 1942. Vergiyi, CHP'nin inkılapçı karakterinin harekete geçmesi olarak değerlendiren bir yazı için bkz. Asım Us, "Varlık Vergisi Kanununun Ehemmiyeti", Vakit, 12 İkinciteşrin 1942. Başbakanın sert tedbirler alınacağını söylemesi üzerine gazeteler hemen ihtikâr (vurgunculuk) yapanlara dair çeşitli ceza yöntemleri önermeye başladı. Vurguncular ve adı yolsuzluğa karışmış memurlar için en iyi yaptırımın idam cezası olduğunu anlatan bir yazı için bkz. Ali Kemal Aksüt, "Bir Temenni: İdam Cezasını Koymalıyız", Vakit, 13 İkinciteşrin 1942. Borçlarını ödeyemeyenlerin çalıştırılacağı inşaat sahaları Deveboynu Geçidi, Van ve civarı, Zigana Dağı, Bitlis, Elazığ, Erzurum, Diyarbakır, Siirt ve Palo bölgeleri olduğu ilan edildi. "Vergi Vermeyenler Nerelere Gönderilecek?", Cumhuriyet, 16 Birincikanun 1942.

"Çoktan beri beklediğimiz bir şeydi. Nihayet o da kanun hükümleri ile hayatın içine girdi. Varlık vergisi, vergilerin en güzeli, en haklısıdır… Varlık vergisi, yalnız akıl ve mantığın değil, fazilet ve ahlakın da emrettiği güzel bir şeydir."[905]

Falih Rıfkı, zor zamanlarda köylü ve çiftçiye fazla yüklenildiğini belirterek cumhuriyet tarihinde ilk defa şehirdeki tüccar, sanayici ve gelir sahibi sınıfa maddi fedakârlık yapma nöbeti geldiğini yazdı. Ayrıca bu sınıf için şöyle dedi:

"… Şehrin büyük kazançlı sınıfları vazifelerini yapmakla, yalnız devlete karşı maddi bir borç ödeyecek değildirler, halk milyonlarına, biz de sizdeniz, biz de sizlere layık vatandaşlarız diyebilmek için en güzel fırsatı kullanmış olacaklardır… Elbirliği, emek birliği, mal birliği, nihayet, eğer gerekirse, can birliği ile bu mücadeleyi başaracağız."[906]

Cumhuriyet gazetesindeki isimsiz bir yazıda ise varlık vergisi diğer ülkelerdeki savaş vergileri ile kıyaslanarak değerlendirildi ve 'çok alçakgönüllü' bir vergi olarak nitelendirildi. Ayrıca herkesin vatana borcunu ödemesi bakımından verginin bir ceza değil bir vazife olarak görülmesi gerektiği ifade edildi.[907] Abidin Daver, bir yazısında verginin tayininde ufak tefek hataların yapıldığını ancak bunların en doğal kanunlarda bile yapılabileceğini ve önemsiz olduğunu belirtiyor, ödemede sorun çıkartanların ise verginin ruhunu anlamadıklarını söylüyordu.[908] Çalışma kampları için sevklerin hazırlığının yapıldığı günlerde Ulus gazetesindeki isimsiz bir yazıda etnik ve dinsel bir gönderme yapılarak şöyle dendi:

"… Bu paraları nasıl versinlermiş? Mağazalarındaki eşyaları satsanız bu kadar tutmazmış. Ellerindeki anahtarı teslim edip bu işin içinden çıkacaklarmış… Bunlar acaba, çorbalık pirincini bir vakitler 180 kuruştan arayan ve kazandığı ile günü gününe geçinmek zorunda olan vatandaşların bazı milyonlar sahibi kimselerin vergileri karşısında göz yaşı dökmelerini, onlarla beraber ağlama duvarına gitmelerini mi istiyorlardı?"[909]

Vergi hakkında Ahmet Emin Yalman, gazetesinde yazdığı makalede verginin tespit edilmesi aşamasında adaletsizlik yapıldığını, verginin Nazi Almanya'sı etkisi ile çıkarıldığını ve itiraz hakkının olmaması gibi demokratik esaslara dikkat edilmediğini söyledi ve haksızlıkların giderilmesi için bazı önerilerde bulundu. Buna Ulus gazetesinde yanıt veren Urfa milletvekili Esat Tekeli, verginin olağanüstü şartlar altında çıkarıldığını, buna hükümetin mecbur kaldığını ve bütçe açığını kapatmak için bu yola

905 Hakkı Süha Gezgin, "Varlık Vergisi", Vakit, 16 İkinciteşrin 1942.
906 "Falih Rıfkı Atay, "Devlet Bizden Vazife İstediği Zaman", Ulus, 27 İlkkânun 1942.
907 "Varlık Vergisi", Cumhuriyet, 17 Birincikanun 1942. Yunus Nadi de verginin bir vatan borcu olduğunu, meşru olmayan kazançları önlemenin de devletin vazifesi olduğunu söyledi. Yunus Nadi, "Varlık Vergisi", Cumhuriyet, 24 Birincikanun 1942.
908 Abidin Daver, "Varlık Vergisinin Önemli Manası", Cumhuriyet, 23 Birincikanun 1942.
909 "Fedakârlık Değil Borç!", Ulus, 18 Sonkânun 1943.

başvurulduğunu belirtti. Varlık vergisinin milli, demokratik ve insani esaslara dayanan bir yükümlülük olduğunu söyledi. Verginin tarh ve tahsilinde bazı istisnai durumlar yaşandığını kabul eden Tekeli, hükümetin buna yönelik tedbirler aldığını ifade etti.[910]

Varlık vergisi mükellefleri listeleri aralık ayından itibaren ilan edilmeye başladı. Buna göre İstanbul 344, İzmir 27, Ankara 17, Adana 8,5, Samsun ilinin ise 1,5 milyon lira vergi borcu olduğu tespit edildi.[911] Tahakkuk ettirilen vergi borçlarının listelerin ilanından itibaren 15 gün içinde ödenmesi gerekiyordu. Özellikle İstanbul'da gayrimenkullerini kısa sürede nakde çevirmeye çalışan mükellefler zor durumda kaldı. Piyasada emlak ve eşya fiyatlarının düşeceğini tahmin eden müşteriler önce taleplerini geri çekti; düşük fiyatla mallarını satmak istemeyenler ise arzdan çekildi. Ancak hükümet borçların ürün ve mal üzerinden de tahsil edilebileceğini ilan etti. Aslında hükümet vergi borçlarının ödenmesi için malların satışa çıkacağını, ürün ve malların piyasada bollaşarak fiyatının düşeceğini hesap ediyordu. Sonuçta ekonomik darlıktan dolayı alım gücü düşen vatandaşın belli ihtiyaçlarını ucuz fiyatla piyasadan satın alabilmesi sağlanmaya çalışılmıştı.[912] Hükümet, bir taraftan da piyasaya para çıkarmayarak mevcut para hacmini aşağı çekmeyi hedefledi. Ayrıca tüccar ve sanayici üzerindeki devlet kontrolünü artırmak da amaçlar arasındaydı.

İkinci Saracoğlu hükümetinin yeni programının mecliste kabul edildiği gün Saracoğlu, ekonominin genel bir değerlendirmesini yaptı. Programın önceliğinin ordunun ihtiyaçları olduğunu belirterek dar gelirliye yapılacak yardımları anlattı, fiyat artışları ve vurgunculukla mücadeleye devam edileceğini vurguladı. Varlık vergisi hakkında şöyle bir bilanço açıkladı:

---

910 "Varlık Vergisi Meselesi", Ulus, 1 Birinciteşrin 1944.

911 Çeşitli illerden bazı örnek vergi borçları şöyledir: Salti Franko 320 bin, Burla Biraderler 200 bin, Vehbi Koç 79 bin, Türkiye Şeker Fabrikaları 933 bin, Ulus Sineması 23,500, Yusuf Bonomo 50 bin, Nuh Naci 270 bin, Nuri Has 250 bin, Jorj Lütfullah ve oğlu 350 bin, Alber Diyap 300 bin, Ömer Sabancı 275 bin. "İstanbul'da Varlık Vergisi Mükellefleri", Vakit, 17 Birincikanun 1942. Listeler için bkz. Vakit, Ulus ve Cumhuriyet, 17-18 Birincikanun 1942. İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar yaptığı açıklamada insanlık tarihinde mutlak bir adaletin müessir olmadığını ancak adaleti sağlamada büyük çaba sarf ettiklerini belirterek borçluların borçlarını gönül rızasıyla seve seve ödeyeceklerinde bir şüphe duymadıklarını söyledi. İstanbul'da 2 milyon lirayı geçen 2 mükellef, 1 milyonu geçen ise 10 mükellef olduğunu, vergi borçlarının asgari 500 liraya kadar indiğini açıkladı. Bazı vergi mükellefleri şöyledir: Barzilay Benjamen 2 milyon, Çikdaşvil ve ailesi 1,6 milyon, Halil Ali Bezmen 1,5 milyon, Dilberzadeler 1,2 milyon, Laster Zilberman, Şekerciyan, Narlıyan Lütfiyan, Jak ve İzak Salamon, Vahan Dikiciyan ve şerikleri, Mihran Ohanyan, B.B. Kori, Şalom biraderler ise 1'er milyon lira. "Varlık Vergisi Hakkında Valimizin Beyanatı", Vakit, 18 Birincikanun 1942. Ayrıca vergi borçlarının yeniden düzenlenmeyeceği ve tahakkuk ettirilen miktarın değişmeyeceği belirtildi. "Varlık Vergisinde Hiçbir Tadilat Yapılmayacak", Ulus, 25 İlkkânun 1942. İstanbul'da en yüksek vergiyi ödeyecek olan Barzilay, kendisi ile yapılan mülakatta borcun vatan hizmeti olduğunu söyledi. Cumhuriyet, 17 Birincikanun 1942.

912 Kısa bir süre içinde mallarını stoklayanlar bunları satışa çıkardı ve piyasada önemli bir fiyat düşüşü yaşandı. "Varlık Vergisinin Tesirleri: Eşya ve Gıda Fiyatları Düşüyor", Vakit, 25 Birincikanun 1942. Bazı bankalar ise verginin ödenmesini kolaylaştırmak için elinde mal bulunan işadamlarına mal karşılığı kredi açtı.

> "Bu vergi bugüne kadar hazineye 225 milyon lira verdi. Bu vergi sayesinde ufuktaki bulutlar dağıldı. Bu vergi sayesinde maliyemiz genişledi… Merkez bankamız mühim kısmı son aylarda olmak üzere 35 ton da altın aldı…"[913]

Varlık vergisini ödemeyenlere yönelik bir talimatname 1943 Ocak ayında Resmi Gazetede yayınlandı. Talimatnamenin 1. maddesi, verginin tahakkuk ettirildiği tarihten itibaren bir ay içinde borcunu ödemeyenlerin çalışma kamplarına sevkinin hangi öncelik sırasına göre gerçekleştirileceğini ilan ediyordu. 2. madde yaş sınırı ve kadınların sevkinin hariç tutulması hakkında, 3. madde ise hasta ve engellilerin durumu hakkındaydı. 5. madde Vekiller Heyeti kararıyla kadınların da belediye hizmetinde çalıştırılabileceğini ilan ediyordu. 7. madde, daha önceki maddelerin tanımladığı durumlar dışında kalanların sevkinin ertelenemeyeceğini ve karara karşı idari ve adli yargı mercilerine başvurulamayacağını düzenliyordu. 8-11. maddeler, yükümlünün celp ve sevki zamanındaki iaşesini düzenliyordu. 12. madde, mükelleflerin ikamet ettiği ya da ticarethanesinin bulunduğu ilde çalıştırılamayacağını ilan ediyordu 14. madde, çalışma bölgelerinde yükümlünün yiyecek, giyecek ve yatacak eşya masrafının kendisine ait olduğunu belirtiyordu. 15. madde yükümlünün borcunun bitene kadar çalıştırılması hakkındaydı. 16. madde ise çalışma sırasında hastalananların tedavi ve iaşe masraflarının yine kişiye ait olduğunu ilan etti.[914] Borcunu ödemeyen mükelleflerden ilk grubun Erzurum-Aşkale'ye gönderileceği, daha sonrakilerin ise Kars-Erzurum-Sivas yolu inşaatı için bu bölgeye gönderileceği belirtildi. Adı geçen bölgelerde yollar kar altında olduğu için yükümlülerin taş ocaklarında taş çıkaracakları, sel baskınlarına karşı köprü altlarını dolduracakları ve şoseler üzerindeki karları temizleyecekleri ilan edildi.[915]

---

913 "Şükrü Saracoğlu Dün Mecliste Yeni Hükümetin Programını İzah Etti", Ulus, 18 Mart 1943. Saracoğlu aynı konuşmasında bütçenin 1938'de 250 milyondan 1942'de 394 milyona çıktığını, 1943 bütçesinin ise 480 milyon lira olarak hazırlandığını söyledi. Devlet bütçesi ile varlık vergisinden tahakkuk ettirilen 225 milyon kıyaslandığında verginin çapı ve etkisinin büyüklüğü görülmekteydi. Partinin altıncı kurultayında varlık vergisi hakkında konuşan başbakanın sözlerine atıfta bulunan Hüseyin Cahit, verginin azınlıklara karşı olmadığını, ürün vergisinin de Türk köylüsüne karşı olmadığını ancak ödemede gösterilen tavır farkından dolayı azınlıkların parayı vatandan daha fazla sevdikleri izlenimi yarattığını söyledi. "Hüseyin Cahit Yalçın, "Kurultaydan Sonra", Vatan, 19 Haziran 1943.

914 "Talimatname-Varlık Vergisini Ödemeyenler", Ulus, 13 Sonkânun 1943. Şubat ayında 55 yaşını geçmiş olanlara da çalışma zorunluluğu getirildi. Ayrıca İstanbul Defterdarlığı, varlık vergisi borcu olanların gayrimenkullerinin satış ihalesi için gazetelere ilan verdi. Örneğin bir ilanda kısaca şöyle diyordu: "Kadıköy Şubesine Varlık Vergisi'nden borçlu Yorgi Bolis, yukarıda yazılı gayrimenkulün ilk ihalesi 17.01.44 Pazartesi günü…" Bkz. Tanin, 29, 30, 31 Birincikanun 1943.

915 Ulus, 23 Sonkânun 1943. Yükümlülerden borcunu ödemeyenler belirli bir düzen ile çalışma kamplarına gönderildi. Nisan ayında 69 kişinin Aşkale'ye gönderildiği ve çalışan yükümlülerden Romano Manyas'ın öldüğü bildirildi. "Borçlu Mükellefler", Vatan 3 Nisan 1943. Mayıs ayında 43 kişi Demirkapı kampına sevk edildi. "Varlık Vergisi", Vatan, 23 Mayıs 1943. Her iki gruptaki kişilerin tamamı gayrimüslimdi.

Maliye Bakanı Fuat Ağralı, verginin kaldırılması yönündeki kanun teklifi öncesinde yaptığı açıklamada, 1944 Mart ayına kadar geçen 16 aylık sürede verginin tahsilatının 316 milyon lirayı bulduğunu söyledi. Bakiyenin kalan kısmının tahsil edilmesinin zor olduğunu, ayrıca yükümlüleri sıkıntıya sokmadan toplanamayacağının anlaşıldığını belirten bakan, verginin kalan kısmının terkin yolu ile tasfiye edilmesi için meclisten kabul oyu istedi ve kanun kabul edildi.[916] Böylelikle 4305 numaralı varlık vergisinin tespit edilen ancak tahsil edilmemiş bulunan 109 milyon liralık kısmı mecliste çıkarılan bir kanun ile affedildi. Kanuna göre devam eden bazı malların icra işlemleri de son buldu ve bu işlemleri gerektiren vergi borçları da silindi. Ayrıca vergi için yeni başvuruların kabul edilmeyeceği bildirildi. Tüm ülkede mükellef sayısı 114.368 kişi olmuştu; toplam 465 milyon lira vergi konmuş, bu miktarın bir kısmı silinmiş, kalan 424 milyon liranın 316 milyon lirası tahsil edilmiş ve 109 milyon liralık kısmı da silinerek affedilmiş oldu.[917] Tahsil oranı yüzde 74 olmuştu.

Verginin demokratik esaslara uygun olduğunu söyleyen CHP milletvekili Esat Tekeli, bir yazısında verginin nedenini ve bazı eksiklikleri şöyle açıkladı:

> "…Varlık vergisinin 1942 yılında, milli müdafaa fevkalade masraflarının açıklarını kapatmak gibi kaçınılmaz bir zarureti karşılamak ve bütün huzur ve refahlarını bu memlekete borçlu olan bazı zümreleri, yurt mükellefiyetine, yüksek kazançları nispetinde iştirak ettirmek maksadıyla çıkarıldığını hepimiz hatırlarız… Verginin gerek tarhında gerek tahsilinde istisnai yollara gidilmiştir… İstisnai teklif tarzlarının bazı yanlışlıklara ve ruhi baskı ve üzüntülere yer verdiğini söylemek de hakikate uygun olur…"[918]

Sonuç olarak varlık vergisi, milli şef yönetimi altında CHP'nin otoriter uygulamalarının ne boyutlara ulaşabildiğini gösteren bir uygulama oldu. Amacının kazanç ve gelir sahiplerini ve daha ziyade ekonomik şartların darlığından doğan güçlükleri istismar ederek kazançlarına uygun derecede vergi vermeyenleri vergilendirmek olduğu öne sürüldü.[919] Yasanın örtük amaçlarından birinin azınlıkların ticari üstünlüklerine son vermek ve Türk burjuvazisini güçlendirmek, diğerinin ise halkta savaş sırasında biriken öfkeyi zenginleri cezalandırarak boşaltmak olduğu iddia

916 "Varlık Vergisi Bakiyesinin Affı…", Ulus, 16 Mart 1944.

917 Faik Ökte, Varlık Vergisi Faciası, s. 197. Toplanan verginin 166 milyonunu gayri müslimler, 115 milyonunu müslüman Türkler ve 33 milyonunu Türkiye'de iş yapan yabancılar ödedi. Rıdvan Akar, Varlık Vergisi Kanunu, Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği, s. 77. Rakamların nüfusa dağılımına bakıldığında verginin yükünün gayri müslim vatandaşlara bindiği anlaşılmaktadır.

918 Esat Tekeli, "Varlık Vergisinin Tasfiyesi", Ulus, 16 Mart 1944.

919 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 28, Devre 6, İçtima 4, Celse 1, s. 4, 21.

edildi. Ahmad'a göre yasanın Almanların Sovyetlere saldırdığı dönemde çıkması Nazi siyasetinin etkisine bir işaretti.[920]

Varlık Vergisi, yalnızca zenginlerden alınan bir vergi olmadı; müslüman zenginlerden alınan vergi, gayrimüslimlere gelindiğinde etki alanını genişletiyor, içlerinde, şoförlük, sekreterlik, işçilik ve hademelik gibi işlerde çalışan yaklaşık 26.000 dar gelirli azınlığı kapsıyordu.[921] Dolayısıyla uygulama, daha çok gayrimüslimlerin ağır vergilendirilmesi biçiminde gerçekleşti. Zira vergisini ödemekle yükümlü kişilerin yayınlandığı listelerde "M" (Müslüman), "G" (Gayrimüslim) azınlıkları temsil ediyor; hatta "D" (Dönmeler), "E" (Ecnebiler) gibi sınıflandırmalar da yapılıyordu.[922] Ahmad'a göre yasa, vergi ödeyenleri, müslüman-gayrimüslim diye ikiye ayırdığı ve gayrimüslimlerden daha yüksek oranda vergi aldığı için ayrımcıydı.[923] Tahakkuk ettirilen vergi miktarlarının dinsel ve etnik dağılımına bakıldığında uygulamanın birçok yazarın bahsettiği ayrımcı boyutu ortaya çıkmaktadır. Buna göre, "gayrimüslim" mükelleflerin toplam mükellefler içindeki oranı yüzde 87, Müslüman mükelleflerin oranı ise yüzde 7'dir, geriye kalan yüzde 6'lık kesim ise karışıktır. Vergi borcunu ödemek için çok kısa bir süre olan 1 aylık bir ödeme süresi tanınmıştı ve üstelik bunun yüksek enflasyonun yaşandığı savaş dönemi olması yükümlüleri oldukça zora sokmuştu. Vergisini ödeyemeyenler için ise çalışma kampları kuruldu; bu kamplarda 2057 kişi toplandı. Bu kişilerden 1400'ü İstanbul'dan gönderilmiş ve kamplardaki ağır çalışma koşullarından dolayı 21 kişi ölmüştü.[924] Uygulamanın, piyasayı azınlık unsurlarının egemenliğinden kurtarıp Müslüman Türklere açmak gibi özel gerekçelerinin de olduğu söylendi.[925] Yasanın keyfiliği ve uygulanmasındaki sert tedbirler, burjuvazi ile büyük çiftçi/toprak sahiplerinin devlete ve iktidar partisine olan güvenini zedelemişti. Ahmad'a göre, asker-sivil bürokrasi, toprak sahipleri ve burjuvazi

920 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s.90. Lewis de aynı konuya değinerek yasanın kaldırılmasının Alman gerilemesi dönemine rastlamasının üzerinde durmuştur. Lewis, Hitler Almanya'sının yaptıkları yanında varlık vergisi, Türkiye için yumuşak, vasat ve tek seferlik bir infaz girişimiydi demektedir. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 404.

921 Ayhan Aktar, "Varlık Vergisi'nin Hikâyesi", s. 84-85.

922 Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, s. 48.

923 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu,* s.90.

924 Çalışma mükellefiyeti sadece gayrimüslimlere uygulandığı için ölenlerin tümü gayrimüslimdi ve hepsi de Aşkale'ye İstanbul'dan yollanmıştı. Ölüm oranı %1,5'dir. Uygulamanın savaşta Alman ilerlemesinin yükselişe geçtiği bir döneme rastlamasının tesadüf olmadığını da belirtmek gerekiyor. Yetkin, varlık vergisinin ırkçı niteliğinin uygulanış biçiminde olduğunu söylüyor. Azınlıkların seçilmesinin nedenini, halkın gözünde yoksulluğun sorumlularının bulunup cezalandırıldığı izlenimini yaratmak olarak açıklıyor. Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945),* s.213-214. Timur ise ırkçı ideolojinin azınlıklara karşı kullanıldığını söylemiştir. Ancak Milli Korunma Kanunu ile ortaya çıkan savaş zenginlerinin arasında hatırı sayılı biçimde Musevi, Ermeni ve Rum vatandaşın da olduğunu eklemiştir. Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 186-187.

925 Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, s. 178.

arasında 1920'lerde kurulan ittifak, savaş dönemi şartları içinde dağılmaya başlamıştı.[926]

Lewis'e göre yasanın son darbesi borcunu ödeyenleri cezalandırmak oldu, çünkü 15 Mart 1944'te vergi borçları affedildi ve bu şekilde borcunu ödemeyenler ödüllendirilmiş oldu. Lewis, verginin Türkiye'nin itibarını zedelediğini, cumhuriyet tarihi boyunca mali şaşmazlık ve dini tolerans ile kazanılan itibarın kaybedildiğini belirtmektedir.[927] Varlık Vergisi, bir taraftan da temeli Osmanlı Devleti'nin son yıllarında İttihat ve Terakki iktidarında (1912-1918) atılan ve giderek bir devlet politikası halinde uygulanan "Türkleştirme" politikaları zincirinin son halkası olarak da değerlendirilmiştir.[928] Yıllar içerisinde gayrimüslimlerin çekildiği piyasayı Müslüman-Türk girişimciler doldurmuştur. Vergiden sonra gayrimüslim azınlıkların rejimle bütünleşmeleri sekteye uğramış, 6-7 Eylül Olayları, 1964 yılındaki İstanbul Rumlarının sınır dışı edilmeleri gibi olaylarla gayrimüslim azınlık toplam nüfus içinde giderek azalmıştır.

3.4.5. 1943 Genel Seçimleri ve CHP 6. Kurultayı

TBMM 6. Dönemi, 15 Ocak 1943'te yapılan oturumda seçimlerin yenilenmesi kararını alarak son buldu. İkinci seçmen seçimi Şubat ayının sonlarına doğru bitti ve aynı günlerde Milli Şef İnönü, bir seçim beyannamesi yayınladı. İnönü beyannamesinde, savaş şartlarının ağırlığından ve Türkiye'nin savaşa karışmamış olmasından duyduğu memnuniyeti dile getirerek ilk kez aday sayısının milletvekili sayısından fazla olacağını ilan etti ve vatandaştan oylarını CHP'ye vermelerini istedi.[929] Milletvekili seçimi 28 Şubat 1943 tarihinde yapıldı ve 7. dönem milletvekilleri belirlendi.[930] TBMM, yedinci dönemin ilk toplantısını 8 Mart tarihinde yaptı ve bu celsede İsmet İnönü 435 oyla yeniden cumhurbaşkanı seçildi. Hükümeti kurma görevi yine Şükrü Saracoğlu'na verildi.[931] Yeni meclise de milletvekili seçilen Falih Rıfkı, yeni

926 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 90.

927 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 401-403.

928 Ayhan Aktar, "Varlık Vergisi'nin Hikâyesi", s. 87.

929 "Reisicumhurumuz ve Milli Şefimiz İsmet İnönü'nün Millete Beyannamesi", Ulus, 24 Şubat 1943. Daha önceki seçimlerde bağımsız adaylık için ayrılan kontenjana birden fazla aday gösterilirken ilk kez 1943 seçimlerinde CHP milletvekilliği için bazı illerde birden fazla aday gösterilmiştir. Örneğin bazı illerin milletvekili-aday sayısı oranı şöyle oldu: Afyon 8/10, Ankara 15/19, Aydın 7/8, Eskişehir 5/7, İzmir 15/20, Samsun 9/12, İstanbul 23/31. Milletvekili Listesi için bkz. "CHP Mebus Namzetleri", Ulus, 24 Şubat 1943.

930 Seçimi kazanan milletvekillerinin listesi için bkz. "Namzet Gösterilip Kazanarak Mebus Olanların Adları", Ulus, 1 Mart Pazartesi.

931 "Milli Şefimiz İnönü İttifakla Cumhurreisliğine İntihab Edildi", Ulus, 9 Mart 1943. Saracoğlu'nun kurduğu kabinede altı farklı isme yer verildi. Yeni kabine şu isimlerden oluştu: Başvekil-Şükrü Saracoğlu, Adliye Vekili-Ali Rıza Türel, Milli Müdafaa-Ali Rıza Artunkal, Dâhiliye-Recep Peker (20 Mayısta Hilmi Uran), Hariciye-Numan Menemencioğlu, Maliye-Fuat Ağralı, Maarif-Hasan Ali Yücel, Nafıa-Sırrı Day, İktisat-Fuat Sirmen,

dönem hakkında yazdığı bir yazıda Türkiye'ye 23 yıldır demokrasi ruhunun hâkim olduğunu ifade ederek çok partili demokrasiler hakkında şöyle bir tespitte bulundu:

> "… Siyasi hürriyetlerinin hakiki inancasını ayrılmakta ve parçalanmakta arayanların gafletine düşmekten uzak kaldık… Bir parti ile demokrasinin nasıl mümkün olacağını bir vakit sormuş olanların demokrasileri, partiler boğazlaşmasının ve ayrılışmasının kurbanı olmuştur…"[932]

Seçimden sonra CHP 6. Kurultayı, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde, 8-15 Haziran tarihleri arasında toplandı. Kurultayın açılışında konuşan Milli Şef, Cumhurbaşkanı ve CHP Değişmez Genel Başkanı İnönü, dört yıl önce kurulan parti müstakil grubuna parti içinde bir denetim getirerek hükümete yardımcı olduğu için teşekkür etti. Seçimde milletvekili aday sayısının yeter sayıdan fazla olmasını yeni bir sistem olarak değerlendirdi. Vatandaşlara teşekkür ederek partinin kendi içindeki seçimlerde de bu uygulamayı genişletmesini istediğini söyledi. Partinin tüm teşkilatıyla vatanın bütün menfaatleriyle yakından ilgili olduğunu söyledi ve şöyle devam etti:

> "… Yeryüzünde hiçbir parti, CHP kadar, kendisini, hususi ve şahsi kaygılar üstünde vatanın büyük siyasetine bütün gayreti ile bağlamış değildir. Partimizin, yeryüzünün en ileri bir kurumu olduğunu söylemeye hakkımız vardır…"[933]

Kurultayda Çanakkale delegesi Halil Dilman, vilayet ve kazalarda parti idare heyeti reisliği ile belediye reisliğinin aynı kişide toplanmasının işlerin yürümesinde yarattığı sakıncalardan bahsetti ve iki görevin ayrılmasını istedi. Buna yanıt veren program encümeni ve mazbata muharriri Mümtaz Ökmen, bir istismar olmadığını, partinin başındaki kişinin aynı zamanda halkın da başında bulunmasının bazı yerlerde zaruri olduğunu, her iki vazifenin belediye itibariyle devletin, parti itibariyle de genel sekreterliğin kontrolü altında bulunduğunu söyledi.[934] Kurultayda parti müstakil grubu üyelerinin sayısı 35 kişiye çıkarıldı.[935]

Kurultayın kapanışında konuşan Başvekil Saracoğlu, savaş döneminde alınan tedbirlerden bahsetti, özellikle varlık vergisinin azınlıkları ezmek için koyulduğu iddialarına karşı çıktı, bu vergiden elde edilen 270 milyon liranın 105 milyon lirasının azınlık ve yabancılar tarafından ödendiğini açıkladı. Azınlıkların yükümlülükleri

---

Sıhhat ve İçtimai Muavenet-Hulusi Alataş, Gümrük ve İnhisarlar-Suat Hayri Ürgüplü, Ziraat-Şevket Raşit Hatipoğlu, Münakalat-Ali Fuat Cebesoy, Ticaret-Celal Sait Siren. "Altı Vekâlette Değişiklik Yapıldı", Ulus, 10 Mart 1943.

932 Falih Rıfkı Atay, "Yeni Meclis Çalışmaya Başlarken", Ulus, 10 Mart 1943.

933 "Büyük Parti Kurultayı Toplandı", Vatan, 9 Haziran 1943.

934 "Parti Kurultayı", Vatan, 12 Haziran 1943.

935 "Müstakil Grup Aza Sayısı 35'e Çıkarılıyor", Cumhuriyet, 10 Haziran 1943. 35 kişilik müstakil grubun üyeleri için bkz. "Müstakil Gruba Seçilenler", Vatan, 16 Haziran 1943.

hakkında şöyle dedi: "…Şayet bir gün hayatın zorlukları bizi diğer vatandaşlar arasında azlıklara da müracaat zarureti ile karşı karşıya bırakacak olursa biz bu zarureti yerine getirmek için bir dakika bile tereddüt etmeyeceğiz." Saracoğlu, kurultay kürsüsünden tüm dünyaya bir mesajla seslenerek konuşmasına son verdi:

> "…Türküz, Türkçüyüz ve her gün biraz daha Türkçü olacağız… Devletimizin ve partimizin başı Milli Şef İnönü, bütün varlığımızın hem başı hem de kalbidir."[936]

Yalman, yazdığı yazıda İnönü'nün parti hakkındaki sözlerinin abartılı bulunmaması gerektiğini ve gerçekleri yansıttığını söyledi. Tek partinin Türkiye'deki yararlarını anlatırken, Batıyı örnek alarak gelişmeye çalışan ülkelerin İngiltere'nin parlamenter yapısını da taklit ettiklerini, yapay partiler vücuda getirdiklerini, hâlbuki İngiltere'deki parti mücadelelerinin imtiyazlı bir sınıfa karşı mücadeleden doğduğunu ve diğer ülkelerde böyle sınıfların olmadığını belirtti. Hatta partiler arası mücadelenin İngiliz siyasi yaşamının güçlü değil zayıf yanı olduğunu söyledi. Parti mücadeleleri için şöyle dedi:

> "…Bir defa şunu düşünelim, esas hedef ve iddia nedir? Millete ait umumi menfaatlerin icaplarını en kestirme yoldan, en mükemmel şekilde yerine getirmek değil mi? Parti ve sınıf mücadelesi, bu gayeye varmak için işe yarar bir yol olmaktan çok uzaktır…"

Amerikan demokrasisindeki iki parti çekişmesinin bir yararı olmadığını söyleyen Yalman, Amerikan milletinin çıkarlarını siyasi partilerin değil gazete, üniversite ve derneklerin savunduğunu iddia ediyordu. Bu yüzden Amerika'daki tartışma, toplanma ve vicdan özgürlüğünün artık dokunulmaz olduğunu belirtti. Türkiye'de de CHP'nin 20 yılda önemli aşamalar kaydettiğini, mesela denetim eksikliği gibi bazı noksanları olduğunu, ancak her şeye rağmen doğru yolda ilerlediklerini söyledi. Yalman'a göre savaş sırasında tartışma özgürlüğünün rahatsızlık sayılması ve eleştirinin susturulması normal karşılanmalıydı ancak yine de bu yola sapılmamıştı. İnönü'nün son nutkundaki meclisin denetlenmesi meselesine değinerek halkın artık siyasi olgunluğa ulaştığını söyledi. Ayrıca, parti kelimesinin bir ayrılık ifade ettiğini, Türkiye'de bir sınıf ve ayrılık olmadığından birlik ifade eden bir varlığı isimlendirmek için Cumhuriyet Halk Partisi yerine "*Cumhuriyet Halk Birliği"* olarak partinin adının değiştirilmesini önerdi.[937]

---

936 "Başvekilin Önemli Bir Hitabesi", Vatan, 16 Haziran 1943.
937 Ahmet Emin Yalman, "Birlik ve İkilik", Vatan, 10 Haziran 1943.

3.4.6. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Parti İçi Muhalefetin Belirginleşmesi

Atatürk ve İnönü dönemlerinde daha önce de gündeme gelmiş olan toprak konusu, işleyecek arazisi olmayan ya da az topraklı çiftçi, kiracı, ortakçı ve tarım işçisi için devletin arazi tahsis etmesi meselesi, kısaca, topraksız köylünün toprak sahibi yapılması sorunuydu. *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu* tasarısı, 1945 Mayıs ayında mecliste görüşülmeye başladı.[938] Tasarı görüşülmeye başlarken söz alan Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu kanunun önemini şöyle anlattı:

> "…Arkadaşlar, çiftçiyi topraklandırma davası, cumhuriyet rejimi ile köylüye çevrilmiş olan büyük hareketin asıl davalarından birisidir… Bu memlekette köylünün kalkınması işinin ana davalarından birisi köylüyü topraklandırma davasıdır… Bu kanunun ihtiva ettiği öz prensip ise topraksız olan ve toprağı yetmeyen köylüleri yeter toprak sahibi kılmaktır…"[939]

Toprak Kanunu maddeleri mecliste daha önce görülmedik biçimde uzunca ve hararetli biçimde tartışıldı. Kanun teklifinin 6. maddesine göre araziler yüzölçümleri bakımından küçük, orta ve büyük olmak üzere üçe ayrılıyordu. Küçük arazi 500 dönüme kadar, orta arazi 500-5000 dönüm arası, büyük arazi ise 5000 dönüm ve üzeri olarak kabul edildi. 7. madde, işlenmeyen arazilerin devlet mülkiyetine alınmasını düzenledi. 8. madde, kamulaştırılıp dağıtılacak arazilerin düzenlenmesini açıkladı.[940] Milletvekillerinin büyük çoğunluğu, çeşitli tartışmalar yaşansa da, kanunun çıkmasından ve köylünün toprak sahibi yapılmasından yana tavır gösterdi. Kanun görüşülürken çeşitli maddelere itiraz eden milletvekilleri de mecliste söz aldı. Örneğin Emin Aslan, tasarıya, topraksız köylüye toprak verilmesinin yetersiz kalacağı, malzeme, tohum ve kültür-eğitim verilmesinin de gerektiği görüşüyle muhalefet etti, çiftçinin kalkınması için öncelikle zirai kalkınmanın daha önemli olduğunu söyledi. Hüseyin Ulusoy, topraksız köylünün ülkenin belirli yerlerinde toplandığını, genelinde böyle bir sorunun olmadığını söyledi. Ali Münif Yegena (Seyhan), tasarının büyük toprak sahibini korkuttuğunu ve mülkiyet hakkına tecavüz olduğunu iddia etti. Adnan Menderes, başbakanın komisyon üzerinde baskı yaptığını söyledi, kısaca, toprağın belirli bölgelerde sorun olduğunu, meselenin daha geniş ölçüde ele alınması gereken ekonomik bir sorun olduğunu, toprak dağıtımına değil bunun yaratacağı adaletsizliğe

---

938 Tasarı hakkında değerlendirmeler için bkz. Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Genişletilmiş 2. Basım, Yurt Yay., Ankara, 1986, s.321; Çağlar Keyder, Şevket Pamuk, "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler", *Yapıt*, Sayı 8, Aralık-Ocak 1984-1985, s. 54.

939 "Hatipoğlu'nun Demeci", Tanin, 15 Mayıs 1945.

940 "Toprak Kanununun 9 Maddesi…", Ulus, 19 Mayıs 1945. 14. madde devlet, özel ve tüzel kişilere ait arazilerin hangilerinin kamulaştırılacağını açıklarken maddenin c bendi, 5 bin dönüm üzeri arazinin kamulaştırılacağını ilan ediyordu. 16. maddeye göre ise dar topraklı bölgelerde orta arazinin 2 bin dönümden fazlasının kamulaştırılabileceği belirtildi. "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu", Ulus, 17 Haziran 1945.

karşı olduğunu söyledi. Tarım Bakanlığının zirai kalkınma için hiçbir tedbir almadığını, köylünün yirmi yıldır geçim sıkıntısı çektiğini ve bunun nedeninin hükümetin ileri ve rasyonel bir ziraat ve iktisat politikası takip etmediğinden kaynaklandığını iddia etti. Ayrıca tasarıya acelecilik zihniyetinin hâkim olduğunu, gerçek ihtiyaçları karşılamayacağını, tasarının dayanaklarının yerinde olmadığını iddia ederek eleştirilerde bulundu.[941] Toprak kanun tasarısının özellikle 17. maddesi çok tartışıldı; madde, toprak sahiplerinin arazi miktarının 50 dönüme indirileceği biçiminde yorumlandı.[942] Örneğin Adnan Menderes, kanuna, topraksız köylüye toprak dağıtılırken toprak sahibine 50 dönüm arazi bırakılacağını iddia ederek karşı çıktı. Toprak sahibi milletvekilleri kanuna itiraz ederken Isparta milletvekili Kemal Turan, toprak tespiti, dağıtımı ve danıştay onayı gibi zorlukları göstererek kanunun çıkmasının çok zor olduğunu söyledi.[943] Kanun komisyonunda yer alan Kütahya milletvekili Alaeddin Tiridoğlu, 17. madde etrafında dönen tartışmalar hakkında bir açıklama yaptı ve asıl bu maddenin köylüyü toprak sahibi yapacağını söyledi. Tiridoğlu, Adnan Menderes'i de kanunun komisyondan meclise gelirken ve mecliste tartışılırken 17. madde özelinde işlemez hale gelmesi için çok çabaladığını belirtti ve kendisini ağır biçimde eleştirdi. Tiridoğlu, Menderes hakkında şunları söyledi:

> "… Menderes arkadaşım, burada söz hürriyeti olmadığına dair usta bir incelikle telmihler yaptılar… Efkâr-ı umumiyeye şimdiye kadarki demeçlerinde olduğu gibi maddeyi yanlış aksettirmek istiyor… Asıl zor olan, toprakla alakalı zümrelerin menfaatleri bakımından değil, meselenin gerçeklere dayanılarak memleketin umumi nizam ve menfaati ve kalkınması bakımından mütalaasına taraftar olanların durumudur… Menderes demek istiyor ki, ey takrir sahibi arkadaşlar, siz hakikatte haklısınız, fakat memleketin büyük kütlesinin menfaatlerini koruyorsunuz, doğruluk bizim tarafımızdadır ama ne yapalım ki ekseriyet sizin tarafınızdadır…"[944]

Başbakan Saracoğlu, mecliste 17. madde etrafında dönen tartışmalar sonrasında bir açıklama yaptı, kanunun komisyondaki hikâyesini ve Adnan Menderes'in itirazlarını anlattı. Başbakan açıklamasında özetle şunları söyledi:

> "… Toprak Kanunu tasarısı esaslı bir inkılap kanunudur… Böyle bir kanunun münakaşasız, gürültüsüz, patırtısız çıkmayacağına daha evvelden kani bulunuyordum…"

941 "TBMM'de Heyecanlı Bir Gün", Tanin, 17 Mayıs 1945.

942 17. Maddeye göre köylüye dağıtılacak toprak miktarının üç katı sahibine bırakılacaktı, ayrıca bu miktar 50 dönümden aşağı olmayacaktı. "Mecliste Toprak Kanunu Görüşmeleri", Ulus, 2 Haziran 1945.

943 Ayrıca toprak meselesinin yeni olmadığını, yıllardır konuşulduğunu, toprak sahibi kimselerin aile ve yakınları üzerinde mülklerini bölerek toprak miktarlarını kayıtlarda küçük gösterdiklerini belirterek konunun ilginç bir yönünü ortaya koydu. "Kemal Turan'ın Sözleri", Ulus, 2 Haziran 1945.

944 "Tiridoğlu Kürsüde", Ulus, 5 Haziran 1945.

Komisyonda daha önce yaptığı konuşmayı ise şöyle aktardı:

> "…Kendilerine dedim ki: Arkadaşlar, hep toprak üstünde çalışan çiftçilere toprakları yoksa veya toprakları az ise toprak vermek istiyorum. O toprak ister özel kişilerin olsun, ister devletin olsun, isterse evkafın olsun, bunda mutabık mıyız? Bu noktada mutabık olduğumuz anlaşıldı…"[945]

Komisyonun çalışmalarını bitirip maddelerin kabul edilmesinden sonra toprak sahibi 7-8 milletvekilinin kendisine geldiğini, çeşitli itirazlarda bulunduklarını ve özellikle Adnan Menderes ile Emin Sazak'ın ameleye toprak verdirmemek için çok gayret sarf ettiğini söyledi. Daha sonra Menderes'in meclise de ağır sözler sarf ettiğini, kanunu ve CHP'yi bolşevizm ve komünizm ile itham ettiğini belirtti. Ayrıca Yusuf Hikmet Bayur'un sürekli hükümeti eleştirmesinden rahatsızlık duyduğunu dile getirdi.[946] Önemli tartışmaların yapıldığı 17. madde ise Saracoğlu'nun konuşmasından sonra mecliste kabul edildi. *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu,* 11 Haziran tarihinde 345 milletvekilinin oyu ile mecliste kabul edildi. Kanun hakkında bir makale yayınlayan Tarım Bakanı Hatiboğlu, bunun önemli bir inkılap olduğunu söyledi; kanunun felsefesi ve amacını anlattı.[947] Tarım Bakanlığı, araştırmalarını ve hazırlıklarını bitirdikten sonra toprak dağıtımına 1946 yılı başlarında başlanacağını bildirdi.

Toprak kanunu görüşülürken 1945 yılı bütçe kanunu da mayıs ayında mecliste oylamaya sunuldu; bütçe, 370 kabul oyuna karşı 5 red oyu ile kabul edildi. Bütçe oylandıktan sonra söz alan başbakan Saracoğlu, bütçenin onaylanmasının aynı zamanda hükümete de güven duyulduğu anlamına geldiğini söyledi. Ancak Yusuf Hikmet Bayur ve Emin Sazak'ın bütçeye red oyu verdiklerini düşündüğünü, uzun süredir Bayur'un hükümete güveni olmadığını ve yine bu kişilerin eleştirileri nedeniyle güvenoylaması yapılmasının uygun olacağını belirtti. Yapılan güven oylamasına 366 vekil katıldı; 7 red oyuna karşı 359 güvenoyu verildi.[948] Bütçeye ve sonrasında yapılan güven oylamasına bazı vekillerin red oyu vermesi, ardından başbakanın bu kişilerin adlarını açıkça dile

---

945 "Başbakanımız Şükrü Saracoğlu'nun Meclisteki Demeci", Ulus, 6 Haziran 1945.

946 "Başbakanımız Şükrü Saracoğlu'nun Meclisteki Demeci", Ulus, 6 Haziran 1945. Adnan Menderes ise Saracoğlu'nun komisyon çalışmalarını yönlendirmek için değil komisyonun üzerinde hiç durmadığı hükümleri tasarıya ekletmek için müzakerelere katıldığını ve başbakanın bu davranışının parti tüzüğüne aykırı olduğunu iddia etmişti. "Adnan Menderes'in İtirazları", Tanin, 17 Mayıs 1945.

947 "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu…", Şevket Raşit Hatiboğlu, Ulus, 17 Haziran 1945. 66 maddeden oluşan kanunun maddeleri için bkz. "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu", Ulus, 17 Haziran 1945.

948 "Meclis Hükümete Güvenini Bildirdi", Ulus, 30 Mayıs 1945. Güvenoylamasından sonra söz alan Recep Peker red oyu verenlerden birisinin kendisi olduğunu söyledi; gerekçe olarak ekonomik zorluklara karşı hükümetin başarılı olamayacağını düşündüğünü ve bütçe görüşmeleri sırasında tarım ve ticaret bakanlarının açıklamalarının yetersiz kalmasını gösterdi. "Recep Peker'in Sözleri", Ulus, 30 Mayıs 1945; "Hükümet Meclisten İtimat Aldı", Tanin, 30 Mayıs 1945. Birkaç gün sonra ticaret bakanı istifa etti, bakanlığa Raif Karadeniz getirildi. Ulus, 1 Haziran 1945.

getirmesi, CHP içinden çıkacak bir muhalif grubun da ilk işaretleri oldu. 1946 yılı ortalarında kanunun uygulanacağı ilk illerin İzmir-Tire, Denizli-Merkez, Antalya-Serik ve Eskişehir-Merkez olacağı açıklandı.[949] Ancak çok partili yaşama dönüş ve Sovyet tehlikesiyle birlikte anılan komünizm eleştirileri nedeniyle toprak kanunu istendiği gibi yaşama geçirilemedi. CHP, 1947 Kurultayı'nda kabul edilen parti programının 43. maddesi ile geri adım attı, 1948'de ise yasanın önde gelen karşıtlarından toprak ağası Cavit Oral'ı Tarım Bakanlığı'na getirdi. Bundan sonra yasa budandı ve amacından uzaklaşmış oldu. 1950 Mart ayında ise yasanın ünlü 17. maddesi, büyük toprak sahiplerinin arazilerine dokunmayacak biçimde değiştirildi.[950]

Sonuç olarak 1945 yılındaki toprak reformu tasarısı, devletçi Kemalistler ile liberal Kemalistleri karşı karşıya getirmiş ve aralarında hararetli tartışmalar yaşanmıştı. Ahmad'a göre, CHP içindeki toprak sahipleri ile savaş zenginlerinin siyasal gücü kırılmak istenmiş ve Türkiye, mülk sahibi köylüler cumhuriyetine dönüştürülmek istenmişti.[951] Çiftçiyi Topraklandırma Kanun Tasarısı meclisten geçince liberal muhalifler, anayasal ve ekonomik gerekçelerle kanuna karşı çıkmış ve Demokrat Parti'nin kurulma süreci de böylelikle başlamıştı.

949 "Çiftçiye Toprak", Vakit, 20 Mayıs 1946.

950 1947-1972 yılları arasında 54.000 dönüm şahıs toprağı kamulaştırıldı ve topraksız ya da az topraklı ailelere dağıtıldı. Ancak bu miktar, bu dönemde dağıtılan 22 milyon dönüm toprağın yaklaşık binde 2'sine karşılık gelmekteydi. Geri kalanı, hazine adına kayıtlı topraklardı. Çağlar Keyder, Şevket Pamuk, agm, s. 54.

951 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s.126.

4. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE OTORİTER SİYASET KURUMLARININ ÇÖZÜLMESİ: ÇOK PARTİLİ YAŞAMA DÖNÜŞ VE DEMOKRATİKLEŞME ÇABALARI (1945-1950)

1945 yılında savaşın sona ermesi ve savaşı liberal demokrasilerin kazanması tüm dünyada demokrasinin saygınlığını artırmıştı. Otoriter-totaliter rejimlerden bazıları yıkıldı bazıları ise Batı'yla ilişkileri kurumsal olarak devam ettirmek için rejimlerini yumuşatmaya çalıştı. Türkiye, bu yıllarda Birleşmiş Milletler'de yer almak için çok-partili yaşama izin verdi; ancak liberalleşme sadece dış dinamiklerden kaynaklanmamıştı aynı zamanda parti içindeki muhalefetin ve savaş yıllarının politikalarından rahatsız olan kesimlerin talepleri de etkili olmuştu. Bu bölüme çok-partili yaşama geçişin iç-dış dinamiklerinin tartışılmasıyla başlanacak ardından CHP'nin içinden çıkan Demokrat Parti'nin (DP) muhalefetteki başarısıyla birlikte rejimin liberalleşme yönünde bir kayma yaşamasına neden olan olgular analiz edilecektir. İktidar-muhalefet arasındaki mücadelenin çıkmaza girdiği bir zamanda CHP Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı İnönü tarafsızlığını ve iki parti arasındaki hakem rolünü ilan edince Türkiye'de çok-partili sistemin kurumsallaşması yönünde güçlü adımlar atılmıştı. Bu bağlamda şaibeli 1946 seçimleri sonrasındaki 12 Temmuz Beyannamesi incelenecek ve DP'nin bundan sonraki genel seçime kadar uzun yıllardır ülkeyi tek başına yönetmeye alışmış CHP'yi hangi konularda eleştirdiği analiz edilecektir.

4.1. Tek Partili Yönetimin Sona Ermesi

Türkiye'nin 1945'teki siyasal dönüşümünde Avrupa ve dünyadaki savaş sonrası oluşan yeni dinamikler ve bunlarla bağlantılı olan iç politik-ekonomik gelişmeler etkili oldu. Milli Şef İnönü, Türkiye'yi savaş dışında tutmuştu, savaş sonrasında ise demokrasi için gerekli olan ve çok partili siyasal ortamı zorlayıcı kılan uluslararası koşulları iyi okumuştu ancak halk karşısındaki saygınlığını yukarıda anlatılan savaş sırasındaki uygulamalardan dolayı yitirmeye başlamıştı. Savaş dönemindeki vergi ve devletçilik politikaları nedeniyle geleneksel bir ittifakın içinde yer alan asker-sivil bürokrasi, büyük toprak sahipleri/yerel eşraf ve burjuvazi arasındaki bağlar zayıfladı.

Ayrıca özel sektörün gelişmesini talep eden ve kapitalizmin artan etkisi nedeniyle de burjuvazi devletin keyfi müdahalesine karşı çıkıyordu. Toprak kanunu görüşmelerinde CHP içindeki liberaller ve devletçilik yanlıları arasındaki tartışmalar şiddetlendi ve sonunda CHP'den ayrılan bir grup Demokrat Parti'yi kurdu.[952] Bu bölümde Türkiye'nin savaş sonrasında çok partili siyasal sisteme geri dönüşünde etkili olan uluslararası gelişmeler ve bunların ülkeye olan etkileri değerlendirilecektir.

4.1.1. Tek Partili Yönetimin Sona Ermesinde Etkili Olan Dış Dinamikler

Öncelikle tek parti yönetiminin sona ermesindeki dış etkiyi tartışmakta yarar vardır; zira Türkiye, Tanzimat döneminden itibaren Batıyla yoğun bir ilişki içindeydi; dış gelişmeler, Avrupa'yla olan askeri-siyasal-ekonomik ittifak ya da anlaşmazlıklar, ülkenin siyasal yapısının şekillenmesinde önemli rol oynuyordu. İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasındaki gelişmeler de bu genel eğilimi değiştirmedi. Türkiye'nin, Avrupa'nın iki savaş arasındaki totaliter rejimleriyle benzerlik gösteren siyasal kurumları vardı. Örneğin, CHP'nin parti anlayışı, Milli Şef kavramı ve bunun Duçe-Führer ile olan yapısal ilişkisi ve Milli Şefin partinin değişmez genel başkan olması gibi demokratik ilkelere aykırı uygulamaları vardı.[953] Belki savaş sırasında bu kurumlar içeride eleştirilmiyor dışarıda ise göze batmıyordu; ancak savaşı liberal demokrasilerin kazanması tüm dengeleri değiştirdi. Özellikle Türkiye'nin savaşın son dönemine kadar Batı ittifakının yanında yer almakta ayak diremesi, imajına ciddi bir zarar vermişti. Türkiye hakkında dış kamuoyunda olumsuz bir imaj oluşmuştu; dolayısıyla Türkiye, Batı dünyası içinde yer almak istiyorsa demokratik bir düzene geçerek imajını düzeltmek zorundaydı. Ayrıca sürpriz biçimde gerçekleşen Sovyet istekleri ve Sovyetler Birliği karşısında beliren yalnızlık tehlikesi, Türkiye'nin liberal demokrat Batının yanında yer almasını zorlayıcı kılıyordu.[954] Sonuçta, demokratikleşen uluslararası ortama ek olarak Sovyetlerle yaşanan politik gerilim, Türkiye'nin siyasal yapısında dönüştürücü bir etki yarattı. Aşağıda savaş döneminde Türkiye'nin savaşan taraflarla olan ilişkisi ve bunun yansımaları tek partili yönetimin sona ermesine etkisi bakımından değerlendirilecektir.

---

952 Çok partili siyasete geçiş ve iktidar-muhalefet ilişkileri için bkz. Fehmi Akın, *Türkiye'de Çok Partili Dizgeye Geçiş Sürecinde Demokrat Parti-Cumhuriyet Halk Partisi İlişkileri (1946-1947)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.

953 Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, Altın Kitaplar Yayınevi, Ankara, 1983, s.235. Ancak belirtmek gerekir ki Türkiye'deki tek parti yönetimi totaliter bir özenti değildi; güçlü bir siyasal iktidar kurma aracı olarak düşünülmüştü.

954 Çetin Yetkin, age, s.237-238. Sovyet isteklerinde, Türkiye'nin Batı karşısındaki olumsuz imajının da etkisi oldu. Sovyetler, 7 Haziran 1945, 7 Ağustos 1946 ve 24 Eylül 1946 tarihlerindeki notalarında Türkiye'nin batı karşısındaki yalnızlığını kullandı.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen sonra Türkiye, İngiltere Krallığı ve Fransa arasında üç taraflı bir yardımlaşma ve dostluk anlaşması imzalandı.[955] Ardından Türk-Alman dostluk anlaşması, 18 Haziran 1941 tarihinde imzalandı.[956] Bunun uzantısı olarak Almanya ile Türkiye arasında 9 Ekim 1941 tarihinde imzalanan 100 milyon liralık ticaret anlaşması ile Almanya Türkiye'ye sanayi mamulü ürünler Türkiye ise Almanya'ya maden ve tarım ürünleri ihraç edecekti.[957]

Türkiye'nin Almanya ile 19 Haziran 1941 tarihinde imzaladığı dostluk anlaşması müttefikleri endişelendirmişti. 1943 yılında Adana Konferansı'nın ardından Moskova Konferansı ve Kahire görüşmeleri yapıldı ve sonunda 3 Şubat 1944 tarihinde ABD-İngiliz yardımları kesildi. Zira Türkiye'nin savaşa katılmama (tarafsızlık) politikası gerçekte Almanya'nın çıkarına yarıyordu.[958] Ayrıca Türk-Alman ticareti (balık, krom vb.) batıda tepkiyle karşılandı, boğazlardan mihver gemilerinin geçişine izin verildiği bile iddia edildi.[959]

İngiltere, savaşın sonuna doğru Ankara'daki büyükelçiliği aracılığıyla Türkiye'nin Almanya'ya olan krom ihracatını durdurmasını istedi.[960] Türkiye, Nazi Almanya'sına olan krom sevkiyatını bu notadan sonra durdurma kararı aldı. Mecliste müstakil grubun soru önergesi üzerine konuşan Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, savaşın ilk iki yılında müttefiklerle yapılan anlaşma gereği kromu İngiltere'ye sattıklarını, krom anlaşması 1941 sonunda bittiğinde İngiltere ile anlaşmayı bir yıl daha uzattıklarını ancak Almanların da müracaatı nedeniyle onlarla da bir anlaşma yaptıklarını söyledi. Ancak Almanlara olan sevkiyatın 1943 Ocak ayında başladığını belirtti. İngiltere büyükelçisinin kendisinden Almanya'ya olan krom sevkiyatını durdurmalarını istediğini, aksi takdirde Türkiye'ye tarafsız ülkelere yapılan muamele çerçevesinde davranacaklarını ifade etti. Hem meseleye hem de Türkiye'nin savaştaki durumuna şöyle bir açıklama getirdi:

> "… 1939'da kabul buyurmuş olduğunuz ve o zamandan beri her an tasvip etmiş olduğunuz harici siyasetimizin umdesi ve esası İngilizlerle olan ittifak muahedesi olduğuna göre,

955 "Meclis Ankara Paktını Tasdik Etti", Ulus, 9 Sonteşrin 1939.

956 İnönü, savaştan sonraki nutkunda, tüm Avrupa'ya hâkim olan Almanların kapılarına kadar dayandıklarını ve müttefiklerle ilişkilere zarar vermemeye dikkat ederek Almanların Türkiye'ye saldırmasına engel olmak için anlaşmayı yaptıklarını söyledi. "Milli Şefin Nutku", Tanin, 2 Kasım 1945.

957 "Almanya İle 100 Milyon Liralık Ticaret Anlaşması İmzalandı", Vakit, 10 Birinciteşrin 1941.

958 Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945),* s.232.

959 Hatta Sovyetlerin 9 Ağustos 1946 tarihli notasında Türkiye'nin savaş sırasında Montrö anlaşmasını defalarca ihlal ettiği örneklerle anlatıldı ve bu ihlaller anlaşmanın yenilenmesi için Sovyet argümanlarının başlıca gerekçesi oldu. Notanın tam metni için bkz. "Sovyet Notası", Tanin, 14 Ağustos 1946.

960 "Almanya'ya Krom İhracatımız", Akşam, 14 Nisan 1944.

biz bitaraf değiliz arkadaşlar. O halde müttefiklerimizin bize vermiş oldukları notayı bir bitaraf devlet gibi değil, bir müttefik devlet gibi tetkik etmemiz lazım gelir…"[961]

Kromun Almanlar tarafından müttefiklere karşı savaş malzemesi yapımında kullanıldığını ve bu sevkiyata daha fazla devam etmeyeceklerini belirten Menemencioğlu, 21 Nisan 1944 tarihi itibariyle Almanya ve Mihver devletlere krom sevkiyatının durdurulduğunu ilan etti.[962]

Türk hükümeti, iç politikada stokçuluk, karaborsa ve vurgunculuk yapanlara karşı sert kanunlar çıkarıp bu kişileri faydacı olmak ve milli çıkarlara uygun hareket etmemekle suçlamıştı. Ancak dış politikada Almanlara savaş malzemesi olarak kullanılan krom ve bazı maddeleri satarak kendi müttefikleri karşısında savaş koşullarından faydalanmıştı ve böylece çıkarcı bir konuma düştü ve bu durumdan kendi arzusu ile değil ancak bir nota ile vazgeçmiş oluyordu.

Türkiye, savaşın sonları yaklaşırken Japonya ile siyasi ve ekonomik ilişkilerini 3 Ocak 1945 tarihinde kesti. Ardından şubat ayında Amerika, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında yapılan Yalta Konferansı ertesinde ve Nisan ayında düzenleneceği kararlaştırılan San Francisco Konferansı öncesinde batının yanında yer aldığını göstermek için Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti.[963] Zira Birleşmiş Milletler Beyannamesine göre, 1 Mart tarihinden önce mihver devletlerine savaş ilan edenlerin San Francisco Konferansına katılabileceği belirtilmişti ve Türkiye, geç kalmamak için mecliste oy birliğiyle savaş kararı ve Birleşmiş Milletler Beyannamesine katılım kararı aldı.[964] Bu karar, kuşkusuz Türkiye'yi konferansa dâhil etmişti ancak Batı medyası Türkiye'nin savaş kararını 1943 Ocak ayındaki Adana Konferansı sırasında alması gerektiği yönünde değerlendirmeler yaptı.[965]

---

961 "Hariciye Vekilimizin Krom Hakkında Mühim Beyanatı", Akşam, 21 Nisan 1944. Durumu, Türkiye'nin yaptığı bir fedakârlık olarak gören Sadak, çıkarcı olmadıklarını yalnızca ihtiyaç duydukları temel maddelerin müttefiklerce karşılanması durumunda dışarıya hiçbir şey satmayacaklarını söyledi. Necmettin Sadık Sadak, "Türkiye'nin Fedakârlığı", Akşam, 22 Nisan 1944.

962 İngilizler krom sevkiyatı ve boğazlardan Alman gemilerinin geçişine izin verilmesinin arkasındaki kişi olarak Alman yanlısı olduğunu düşündükleri Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nu görüyorlardı. İnönü'ye bu konuda yaptıkları baskı sonuç verdi ve Menemencioğlu 15 Haziran 1944'te istifa etti.

963 İnönü, müttefikler istediği için savaş kararı aldıklarını, fırsattan yararlanmaya çalışmadıklarını, karanlık günlerde beraber olduklarını ancak ganimetten faydalanmak gibi bir niyetlerinin olmadığını söyledi. "Milli Şefin Nutku", Tanin, 2 Kasım 1945.

964 "Türkiye Almanya'ya ve Japonya'ya Karşı Dün Harp İlan Etti", Tanin, 24 Şubat 1945. Mecliste oylama sonrasında konuşan milletvekilleri özellikle Alman Nazi ideolojisi, ırkçılık ve faşizm karşıtı sözler söyleyip Batı demokrasileri yanında yer aldıklarını belirttiler. Bkz." Milletvekillerinin Beyanatları", Tanin, 24 Şubat 1945. Türkiye'nin çıkarcı davranarak son dakikada Batı demokrasileri yanında yer almadığını, savaşın başlangıcından itibaren İngilizler ile aynı tarafta yer aldıklarını belirten Yalçın, bu yorumları yapanların Türk-İngiliz dostluğunu bozmaya çalışan kötü niyetli kimseler olduğunu söyledi. Hüseyin Cahit Yalçın, "Türkiye'nin Kararı Karşısında", Tanin, 26 Şubat 1945.

965 "Reuter Ne Diyor?", Tanin, 25 Şubat 1945.

Türkiye, savaşta batının yanında yer almakta geç kalmanın sıkıntılarını yaşarken Sovyetler Birliği, 19 Mart'ta, Türkiye ile 17 Aralık 1925 tarihinde imzalanmış olan dostluk anlaşmasını feshetmek istediğini hükümete bildirdi.[966] Hükümet adına Dışişleri Bakanı Hasan Saka, 4 Nisan tarihinde verdiği yanıtta, Sovyetlerin anlaşmanın günün şartlarına uymadığı gerekçesiyle feshedilmesi talebini dikkate aldıklarını ve yapılacak teklifleri beklediklerini bildirdi.[967] Haziran ayında bazı İngiliz gazetelerinin iddialarına dayanarak Sovyetlerin Türk boğazlarında üs ve doğu sınırında bazı değişiklikler istedikleri haberleri yapıldı.[968]

Ardından San Francisco Konferansı sonuçlandı ve 24 Haziran 1945 tarihinde Türkiye'nin de içinde bulunduğu 50 ülke Birleşmiş Milletler Anayasası'nı imzaladı.[969] Temmuz 1945'te ise Berlin'de Amerika, İngiltere ve Sovyet Rusya'nın katılımı dolayısıyla Üçler Konferansı olarak anılan Potsdam Konferansı'nda savaş sonrası düzene dair önemli kararlar alındı.[970] Boğazlar meselesi, konferans sırasındaki ikili anlaşmalara bırakılmayarak Montreux Antlaşmasında imzası bulunan devletlerarasında yapılacak ayrı bir konferansa bırakıldı.[971] Moskova merkezli Tass Ajansının haberine göre Montreux Boğazlar Anlaşması, günün şartlarına uymamakta ve konunun üç büyük

966 Antlaşma, 7 Kasım 1935'te 10 yıllığına uzatılmıştı. Antlaşma için bkz. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C.1, (1920-1945), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 27-38.

967 "Sovyetlere Cevabımız", Ulus, 7 Nisan 1945.

968 "Sovyet Talepleri", Tanin, 29 Haziran 1945. Aslında Sovyetler, Türkiye'ye resmi bir nota vermemişti. Ancak 7 Haziran 1945'te Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Büyükelçi Selim Sarper'e Sovyetlerin 1921 Moskova Antlaşması'yla belirlenen Türk-Sovyet sınırında değişiklik (Kars-Ardahan'ın Sovyetlere bırakılması), boğazlarda ortak savunma ve üs, ayrıca Montrö Antlaşması'nın gözden geçirilmesi taleplerini iletmişti. Erel Tellal, *Uluslararası ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB-Türkiye İlişkileri (1953-1964)*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yay., Ankara, 2000, s.24. İktidara göre, Sovyet talepleri muhalefet tarafından abartılmaktadır. İnönü'nün Özel Kalem Müdürü Haldun Derin, İnönü'nün, nota meselesinin muhalefet tarafından gündemde tutulmasından duyduğu rahatsızlığı anlatmaktadır. Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)*, (Yay. Haz. Cemil Koçak), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995, s.187. Sovyetler, bir yıl sonra, 1946 Ağustos'unda Montrö anlaşmasının yenilenmesi için bir nota daha verdi ve aslında bu ilk resmi notaydı. Nota, kısaca, boğazların Sovyetlere açılmasını öngörüyordu ancak ABD desteğini alan Türkiye bunu reddetti. Mehmet Gönlübol-Haluk Ülman, "İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s.207. Sovyetler, 24 Eylül'de ikinci bir nota verdi; Türkiye, 18 Ekim'de bu notayı da reddetti. Berkes'e göre, 'Sovyet tehdidi', ABD ile yakınlaşmak ve şeflik sisteminin devamı için bir korkunun sürekli canlı tutulmasıyla ilgiliydi. Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, Yay. Haz. Ruşen Sezer, İletişim Yay., İstanbul, 1997, s.342. Berkes'in iddialarını güçlendiren gelişme, Sovyetler'in, Stalin'in ölümünden sonra Haziran 1953'te verdiği notada iki devlet arasındaki ilişkilerin daha dostane bir şekilde gelişmesini temenni etmesiydi. Bkz. "Sovyetler Yeni Bir Nota Verdi", Dünya, 11 Haziran 1953.

969 BM anayasasının maddeleri için bkz. Tanin, 26 Haziran 1945. BM anayasası, 15 Ağustos tarihinde mecliste onaylandı. "BM Anayasası Mecliste", Vatan, 16 Ağustos 1945.

970 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında toplanan Potsdam Konferansında yeni müttefik devletler özgürlükçü ve demokratik bir dünya düzeni yaratmanın temellerini attı. Konferans özellikle Almanya ve Avusturya'da mülki, idari ve askeri makamlarının kurulması ve yardım işlerinin görüşülmesini karara bağladı. "Berlin Konferansı", Tanin, 3 Ağustos 1945; "Potsdam'dan Yayınlanan Tebliğ", Vatan, 3 Ağustos 1945.

971 Truman, Stalin ve Churchill arasında başlayan görüşmeler, İngiltere'de seçimi kaybeden Churchill yerine iktidara gelen İşçi Partisi lideri Clement Atlee ile devam etti. Türk tarafı, konferansta muhafazakâr Churchill'in Sovyet istekleri karşısında Türkiye'nin çıkarlarını koruyacağını umarken seçimi sosyalist işçi partisinin kazanması nedeniyle endişeye kapıldı. "İngiltere'nin Yeni Siyaseti", Tanin, 28 Temmuz 1945.

devletin Türkiye ile yapacağı görüşmelerde ele alınacağı bildirilmekteydi.[972] Kızıl ordunun 1946 başlarında İran'ı istilaya başlaması ve Amerika-Sovyetler gerginliğinin aldığı durum Türkiye'yi endişelendirirken Amerika, BM prensiplerini ihlal edecek bir gelişme karşısında Türkiye'nin yanında yer alacağını bildirince Türkiye rahatlamış oldu.[973] Ardından ABD savaş gemisi Missouri, Amerikan büyükelçisi Münir Ertegün'ün cenazesini Türkiye'ye getirdi ve büyük bir coşkuyla karşılandı, yapılan törenlerle Amerika bir gövde gösterisinde bulunmuştu.[974] Milli şef İnönü, CHP ikinci olağanüstü kurultayında Türkiye'nin yalnızlığına değindi, bir ara, Sovyetlerin istek ve talepleri karşısında batıyı kastederek 'insanlık âleminin kadirbilir ve adalet tanır zihniyetinden şüphe eder bir halde' olduklarını söyledi. Ancak uluslararası durumun değiştiğini şöyle ifade etti: "… Bugün, Birleşmiş Milletlerin şerefli bir üyesi, Büyük Britanya'nın hiçbir şüpheye mahal bırakmayan müttefiki, Birleşik Amerika'nın yakın dostu bulunuyoruz…"[975]

Sonuç olarak Türkiye, savaş dışı kalmak ya da tarafsız olmak arasında çelişkili ve batı tarafından tepki çeken bir dış politika ve diplomasi yürüttü.[976] Bunlara Sovyet tehditlerinin de eklenmesiyle boğazlar ve doğudaki bazı bölgeler tehlike altına girince Türkiye'nin batı yanında yer alma sürecini hızlandı. Liberal demokrasilerin yanında yer alabilmek için Türkiye'nin iç politikada demokratik bir düzene geçmesi zorlayıcı bir görünüm kazanmıştı.[977]

---

972 "Rusya'nın Boğazlar Hakkında İlk Demeci", Tanin, 15 Ekim 1945.

973 "Amerika Türkiye'nin Yanında Yer Alacak", Tanin, 17 Mart 1946.

974 "Aziz Dostlarımız Hoş geldiniz", Akşam, 5 Nisan 1946. Başbakan, Missouri'nin ziyaretini Amerika'nın Balkanlar ve Ortadoğu'daki gelişmeleri daha yakından takip edeceğinin bir göstergesi olarak değerlendiriyordu. "Başbakanın Mühim Demeci", Akşam, 30 Nisan 1946.

975 "Parti Kurultayında İnönü'nün Mühim Nutku", Akşam, 11 Mayıs 1946. Ayrıca 1947 sonrasında yapılan ABD yardımlarının iktisadi zorunluluktan değil, Türkiye'nin Batı demokrasileri yanında yer aldığını göstermek için siyasal/ideolojik bir tercihin iktisadi politika alanına yansıması değerlendirmesi için bkz. Fehmi Akın, *Türkiye'de Çok Partili Dizgeye Geçiş Sürecinde Demokrat Parti-Cumhuriyet Halk Partisi İlişkileri (1946-1947)* , s. 24-28.

976 Türkiye'nin savaş sürecindeki dış politika felsefesinin 'etkin tarafsızlık' (active neutrality) olarak tanımlanan stratejiyle açıklanması gerektiğini belirten Deringil'e göre, Türkiye'nin bu politikası dışarıdan bakıldığında 'kaypak ve ilkesiz' olarak görülebilirdi ancak Ankara'dan bakıldığında savaş, Batı'nın kendi başına açtığı bir beladır ve Türkiye, yakın tarihinde İngiltere ve Fransa'ya dostluk besleyecek deneyimler de yaşamamıştır. Dolayısıyla yangından mal kaçırmayı amaçlamayan bir ülkenin mümkün olduğunca bu ateşten uzak durmaya çalışması en doğal hakkıdır. Savaş sırasındaki Türk dış politikası için bkz. Selim Deringil, "II. Dünya Savaşı ve Türkiye-Hasta Adam'ın Dinç Evlatları", *Toplumsal Tarih*, Cilt 20, Sayı 121, Ocak 2004, s. 76-81.

977 1930 SCF deneyi, dünyadaki genel siyasal ve ekonomik koşulların yarattığı zorluklarla mücadele etmenin bir aracı olarak da görülebilir, ancak sonrasında otoriter bir tek parti yönetimi başladı ve savaş sonrasında totaliter rejimlerin çöküşü ile yeniden tek parti yönetimine son verildi. Daha önce Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet, dış siyasal koşullara bağlı olarak tarih sahnesinde yerini almıştı ve tek parti yönetiminin kurulup bozulması da bu geleneği devam ettirdi. Çetin Yetkin, age, s.255. DP Erzurum milletvekili Profesör Rıfkı Salim Burçak, Nihat Erim'le girdiği polemikte, CHP ve İnönü'nün çok partili yaşama geçişini tartıştı. Burçak, dış baskı konusunda çekimser kalsa da İnönü'nün savaş sonunda ülke ve dünya şartları içinde tek partili idareyi devam ettirmenin mümkün olmadığını gördüğünü söyledi. İnönü, demokrasilerin tarafında yer almak için demokratik bir rejime geçmenin zorunluluğunu anlamıştı. Cumhurbaşkanlığına geçtikten sonra demokratik bir idare istemesine savaşın engel olduğunu söyleyenlere katılmayan Burçak, mademki İnönü demokrasi istiyordu neden Atatürk öldükten 1 ay sonra CHP tüzüğünde değişiklik yaparak değişmez genel başkanlık hatta milli şeflik gibi unvanları üzerine

4.1.2. Tek Partili Yönetimin Sona Ermesinde Etkili Olan İç Dinamikler

Kuşkusuz, tek parti yönetiminin sona ermesinde Türkiye'nin iradesi dışında gelişen uluslararası dinamikler etkili olmuştu ancak hükümetin dış konjonktüre koşut demokratik bir politika izlemesi de Türkiye'de tek partili yönetiminin sonunu getirmişti. Milli Şef dönemine ve İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki Türkiye'ye geniş bir perspektiften bakılacak olursa, çok-partili yaşama geçişte etkili olan iç dinamikler, genel olarak politik ve sosyo-ekonomik faktörlerdi. Örneğin, anayasaya aykırı düzenlemeler ve uygulamalar, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durum ve uygulanan vergi politikalarının toplum üzerindeki etkileri iktidar üzerinde yıllar içinde bir iç baskı yaratmıştı. Bu baskılar, 1945 yılında parti içindeki ayrılıklarla sonuçlandı.[978] İçeride durumu kontrol etmeye çalışan hükümet, cumhurbaşkanı ve CHP basını demokrasi ve özgürlükleri öne çıkarmaya başladı. Ancak demokrasi söylem ve taleplerine partiye egemen olan devletçi grup değil; parti içindeki bazı liberal kişiler sahip çıktı ve bu söylemler nihayetinde hükümet politikalarının eleştirilmesine dönüştü.

1945 yılının ortalarından sonuna kadar CHP içinde önemli demokrasi tartışmaları yaşandı. Özellikle toprak kanunu etrafında dönen tartışmaların içeriği yaz aylarında CHP'nin demokrasi konusundaki eksikliklerine dönüştü. Yılsonuna doğru bazı milletvekilleri partiden ihraç edildi ve bu süreç yeni bir partinin kurulmasının önünü açtı. Bu bölümde CHP içindeki demokrasi tartışmaları ve partide yaşanan ayrılıklar ele alınacaktır.

Yukarıda bahsedildiği gibi savaşın bitiminden hemen önce Türkiye'de rejimin niteliğinin değişime uğrayacağı sinyalleri verilmeye başlamıştı. Milli Şef İnönü, 1944 Kasım ayında, meclis açılışındaki nutkunda demokrasi ve halk idaresi vurgusunu şöyle yapmıştı:

> "… İdaremiz, bütün manasıyla halk idaresidir. Bu idare, demokrasi prensiplerini, Türkiye'nin bünyesine ve hususi şartlarına göre tekâmül ettirmektedir… Türkiye'de halk idaresi kesiksiz bir tekâmül yolunda yürüyerek durmadan yükselecektir…"[979]

İnönü, 19 Mayıs 1945'te gençliğe hitaben yaptığı konuşmasında yine demokrasi ve özgürlüklerden bahsetti ve şöyle dedi:

---

aldığını Erim'e sordu. Burçak'a göre İnönü, dış koşulların zorlayıcı nedenlerinden dolayı demokrasiye izin vermişti. Bkz. Rıfkı Salim Burçak, "Sayın Erim'e Cevap", Zafer, 24 Şubat 1951.

978 İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki toplumsal-ekonomik gelişmelerin CHP üzerinde yarattığı baskı için bkz. Abdulvahap Akıncı, Sefa Usta, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 17 (29), 2015, s. 41-52.

979 "Milli Şefin Tarihi Nutku", Tanin, 2 İkinciteşrin 1944.

> "… Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça, memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir… Büyük meclisin şimdiye kadar parlak bir surette ispat ettiği hakikat, halk idaresinin, memleketi serbest düşüncelere ve hürriyet hayatına alıştırıp eriştirmesi ve geçmişte olan otoriter idarelerden daha kuvvetli olarak vatanda anarşiyi ve sözü ayağa düşürmeyi kaldırması olmuştur…"[980]

Diğer taraftan parti içindeki liberal kesim de demokratik taleplerde bulunarak partiyi açık biçimde eleştirmeye başladı. Toprak kanunu mecliste tartışılırken CHP'li 4 milletvekili, Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü CHP meclis grubuna parti tüzüğü ve bazı kanunlarda değişiklik yapılması hakkında *'Dörtlü Takrir'* diye bilinen bir önerge verdi.[981] Saracoğlu, kanun değişikliğinin usul dâhilinde yapılabileceği, tüzük değişikliğinin ise kongrede yapılabileceğini belirtti ve önerge oy birliğiyle reddedildi.[982]

İnönü'nün 19 Mayıs'taki demokrasi konuşması ve toprak kanunu sırasında mecliste yaşanan tartışmalar, bütçeye red oyu verilmesi ve hükümetin güvensizlik oyu alması ülkede bir muhalefet partisinin kurulacağı söylentilerini ortaya çıkarmıştı.[983] Temmuz ayında Gök Okulu sahibi işadamı Nuri Demirağ İstanbul Valiliğine bir dilekçe vererek Milli Kalkınma Partisi (MKP) adında bir siyasi parti kurmak istediğini bildirdi.[984]

CHP içindeki bazı liberal milletvekillerinin eleştirileri, dörtlü takrir ve bunun reddedilmesi, ayrıca MKP'nin kurulması gibi gelişmeler yaz aylarında yapılacak demokrasi tartışmalarının habercisiydi.[985] 1945 yazında Ulus, Vatan, Akşam ve Tanin

---

980 "Cumhurbaşkanımızın Veciz Bir Hitabeleri", Ulus, 20 Mayıs 1945.

981 Önerge sahibi 'Dörtler'e Atatürk hayranı, İnönü karşıtıydı denmesinin nedenlerinden birisi de İnönü döneminde bu kişilerin önemli makamlara gelemeyişleridir.

982 "Parti Meclis Grubunda", Tanin, 13 Haziran 1945.

983 "İkinci Parti", Tanin, 2 Haziran 1945. Emin Sazak, Adnan Menderes ve Hikmet Bayur'un liberal ve muhafazakâr bir parti kurabileceği ayrıca Tevfik Rüştü Aras önderliğinde üçüncü bir partinin de kurulabileceği konuşulmaya başladı. Tanin, 3 Haziran 1945. Belge, CHP'nin içinden sağ ya da sol görüşlü insanların çıkıp bir parti kurması fikrinden ziyade partinin olağanüstü bir kongre toplayıp bu kişileri partiden tasfiye etmesi gerektiğini söylüyor ve meselenin ikinci bir parti değil CHP'nin meselesi olduğunu ifade ediyordu. Burhan Belge, "İkinci Parti Meselesi", Tanin, 5 Haziran 1945. İkinci partinin komünist ya da işçi olamayacağını belki muhafazakâr olabileceğini, ancak geleneklerin savunulmasının bu defa inkılap karşıtlığı yaratabileceğini belirten Kılıçoğlu, yine de meclis içinden hükümeti denetleyecek bir mekanizma kurulmasının ve yaşanacak deneyimle ikinci bir parti kurulmasının gerektiğini belirtti. Hakkı Kılıçoğlu, "Parti İştahlısı", Tanin, 17 Haziran 1945.

984 "Milli Kalkınma Partisi", Tanin, 8 Temmuz 1945. Demirağ, partinin programında serbest ekonomi, tek dereceli seçimler, zorunlu askerliğin kaldırılması gibi prensiplerin yer alacağını söyledi. "Bir Milli Kalkınma Partisi Kuruluyor", Vatan, 8 Temmuz 1945. Çok partili siyasal yaşama geri dönüşten sonra kurulan siyasi partiler hakkında bkz. Naki Cevat Akkerman, *Demokrasi ve Türkiye'de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar,* Ulus Basımevi, Ankara, 1950, s. 44-65; Ahmet Yeşil, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 139-150. Parti lideri Demirağ, gazetecilere sık sık kuzu ziyafeti verdiği için parti, kamuoyunda 'kuzu partisi' olarak nitelendirilmiş ve dikkate alınmamıştı.

985 Çok partili siyasal yaşama dönüşte demokrasi kavramının içeriğinin iktidar-muhalefet tarafından nasıl doldurulduğunun incelendiği bir çalışmada Üstüner, Türkiye'deki tartışmalarda, demokrasinin, kapitalizm

gazeteleri başyazarları arasında bu konulardan yola çıkarak demokrasi, tek parti ve basın özgürlüğü tartışmaları yaşandı.[986] Ardından CHP içindeki bazı muhalif vekiller gazetelerde yayınlanan çeşitli makalelerle Türkiye'deki demokrasiyi açık biçimde eleştirmeye başladı.

Örneğin Yalçın, tek partili sistemin sona erdiği günlerde yazdığı yazılarda, yabancı gazetecilerin Türkiye'de diktatörlük olduğu eleştirilerine yanıt verdi. Buna göre, Atatürk ve İnönü padişahlık sistemini ortadan kaldırmış, cumhuriyeti kurmuştu ancak esaslar ve prensiplerde olmasa da uygulamada bazı yanlışlar yapılmıştı ve kendisi bu yanlışları sürekli eleştirmişti. Türkiye'de, Avrupa'da görülen tarzda ve ruhta bir diktatörlük yoktu; şartların ve zorlukların getirdiği bir diktatörlük vardı ve İnönü savaş nedeniyle demokratik özgürlüklere geçmeyi ertelemişti. Yalçın'a göre zaten İnönü'nün en büyük amacı rejimi demokratikleştirmekti.[987] Yalman da aynı günlerde tek partili sistemin eleştirisini yaptı, halkın kendisini yönetmeye ehli olmadığı gerekçesiyle kanunların merkezden çevreye suni bir şekilde iletildiğini söyledi. Türkiye'de vesayet sisteminin geçerli olduğunu, vasiliğin, kurulu bir düzen yerine birkaç şahsa bağlı işlediğini belirtti. Tek partili sistem halkın bütününün çıkarını koruyamamış, denetim mekanizması da işlemediği için çıkarları zarar gören vatandaş hükümet ve partiye karşı sesini duyuramamıştı.[988] Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu ise Türk toplumunun siyasi bir kimliğe sahip olamamasının, beceriksizlik ya da olgunlaşamamaktan değil, uzun zamandır devam eden kötü idarelerin nesiller üstünde bıraktığı kötü izden kaynaklandığını söyledi.[989] Fuat Köprülü, Falih Rıfkı'nın CHP içindeki muhalifleri hedef alan ve partiyi parçalamak isteyenler hakkında yazdığı bir yazıya yanıt verdi;

öncesine özgü cumhuriyetçi niteliğinin öne çıktığını saptamaktadır. Dünyada egemen olan 'seçkinci demokrasi' anlayışı, Türkiye'de de hâkim olmuş; ancak farklılık olarak Batı'nın farklı dönemlerine karşılık gelen farklı demokrasi anlayışları birbiriyle çelişkili bile olsa Türkiye'de o dönemde bir arada gelişmiş ve tek bir söylemin parçaları olarak kullanılmıştır. Örneğin seçkinci demokrasi anlayışının reddettiği halk egemenliği/iradesi kavramı gibi Batı'nın 18. yüzyıl demokrasi anlayışı, tartışmalarda temeli oluşturmuştur. Bu dönemde iktidar ve muhalefet, Batı tipi liberal demokrasiyi kendini meşrulaştırmak için savunmuş ancak her iki taraf da 'kurulu düzen'e yani cumhuriyet rejiminin temel değerlerine ters düşmemiştir. Tartışmalarda toplum-devlet yararı öne çıkarılmış, bireysel özgürlükler ve liberal ekonomi geri planda kalmıştır. Fahriye Üstüner, "Türkiye'de Çok Partili Döneme Geçerken Demokrasi Tartışmaları", *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar* (içinde), ed. Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 55-66.

986 Örneğin bkz. Ahmet Emin Yalman, "Hüseyin Cahit Yalçın'la Münakaşa-1,2,3,4,5", Vatan, 8-12 Ağustos 1945; "Necmettin Sadak'la Bir Münakaşa", Vatan, 3 Eylül 1945; "Falih Rıfkı Atay'la Bir Hesaplaşma", Vatan, 2 Eylül 1945; Hüseyin Cahit Yalçın, "Bizde Dâhili Rejim ve Hükümet Meselesi 1-10", Tanin, 28 Ağustos-7 Eylül 1945.

987 Hüseyin Cahit Yalçın, "Bizde Dâhili Rejim ve Hükümet Meselesi 2", Tanin, 30 Ağustos 1945. Tek partiyle parlamenter ve demokratik bir rejim kurulamayacağını, devlet şefi ile parti şefinin aynı kişide toplanamayacağını zamanında çok eleştirdiğini belirtti. Hükümetin serbest bir ortam yaratmaya çalışmasına rağmen basın kanununun 50. maddesine demokrasi adına saldıranların kahramanlık peşinde koştuklarını iddia etti. Hüseyin Cahit Yalçın, "Bizde Dâhili Rejim ve Hükümet Meselesi 3", Tanin, 31 Ağustos 1945.

988 Ahmet Emin Yalman, "Siyasi Hayatımızın Bir Tahlili:3-Tek Partili Sistemin Neticeleri", Vatan, 20 Temmuz 1945.

989 Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, "Halk ve Demokrasi", Vatan, 17 Ağustos 1945.

CHP'nin ve hükümetin resmi gazetesi olan Ulus gazetesinin daha açık ve net olması gerektiğini, suçlamalar yönelttiği kişilerin isimlerini vermesi gerektiğini söyleyerek tartışmalara dâhil oldu.[990]

Yalman, dışarıya güven telkin edebilmenin yollarını ve atılması gereken siyasi adımları tarif etti; CHP'nin bir kongre toplayıp tek parti yönetimine son vermesi, cumhurbaşkanlığının bütün milletin haklarını temsil eden bir makam olması nedeniyle CHP ile ilişiğinin kesilmesi gerektiğini söyledi. Yalman'a göre hükümetin vatandaşlar tarafından benimsenmesi ve kanunların uygulanmasının tam bağımsız olabilmesi için partiyle olan ilişkisinin makul bir düzeye indirilmesi gerekiyordu ve başbakanın parti genel başkan vekili olması kuralı kaldırılmalıydı. Anayasa demokratikleştirilmeli ve tek dereceli seçim usulü getirilmeliydi. Vesayet sisteminden hürriyete geçilirse toplumun tüm kesimlerini temsil edecek çeşitli partiler canlı bir siyasi yaşam kurabilirdi.[991]

İstanbul Üniversitesi öğretim üyelerinden Mehmet Ali Aybar da demokrasi tartışmalarına dâhil oldu; vesayet ve 'halkın olgunluğu' konularına dair şunları söyledi:

> "… Halkın hükümetini değil de, halk için hükümeti tutanlar derler ki, henüz halk olgunlaşmamıştır; kendi kendini idareden acizdir; ona rehberlik etmek, onun başaramayacağı işleri başarmak lazımdır. Esasen bu idare muvakkattir; halk olgunlaşır olgunlaşmaz sona erecektir derler… Lakin vesayet rejimi altında halkın bir türlü olgunlaşmak fırsatını bulamayacağı düşünülünce, bu iddiaların boşluğu meydana çıkar…"[992]

Aybar'a göre hükümetin geçmişte yaptığı hizmetlerin bilançosunu çıkarmak ve sürekli hatırlatmak bir taktik icabıydı ve Aybar bunun eleştiriyi ortadan kaldırmak için yapıldığını şöyle ifade etti:

> "… Bu hava içinde hükümeti alkışlamak vatanseverlik; sükût etmek kadirşinaslık; tenkit ise ihanettir… Bütün bu hizmetler birer abide gibi karşımızda dururken, hükümete dil uzatmak vicdansızlık, kötü niyetlilik, bir kelime ile hainliktir…"[993]

Aybar, bu taktiksel araçları kâğıt üstündeki demokrasilerin iktidarını korumak için icat ettikleri silahlar olarak görüyordu.[994]

---

990 M.Fuat Köprülü, "Açık Konuşalım!", Vatan, 25 Ağustos 1945. Köprülü, bir başka yazıda, matbuat, cemiyetler ve polis kanununu anayasanın ruhuna uymayan kanunlar olarak gösterdi. Menderes'e hücum edilmesini ise onun özgürce konuşmasına bağlayarak Menderes'i savundu. "Yalancının Mumu", Vatan, 7 Eylül 1945.

991 Yalman, savaş sonrası demokratik düzene ait gerekliliklerin ve halkın beklentilerinin iktidar tarafından anlaşıldığını da ifade etti. Ahmet Emin Yalman, "Yapılacak İş Var", Vatan, 25 Ağustos 1945.

992 Mehmet Ali Aybar, "Kâğıt Üzerinde Demokrasi", Vatan, 25 Ağustos 1945. Aybar, bir başka yazıda bir hükümetin demokrat olup olmadığını anlamanın zor olmadığını; serbest seçimler, vatandaşın özgürlüklerinin hükümet otoritesini sınırlaması ve çok partili yaşam gibi unsurların ölçüt olduğunu söyledi. "Romantik ve Mücerret Demokrasi", Vatan, 7 Eylül 1945.

993 Mehmet Ali Aybar, "Kâğıt Üzerinde Demokrasi", Vatan, 25 Ağustos 1945.

CHP milletvekili Necmettin Sadak, Akşam gazetesinde yazdığı yazıda cumhuriyet, laiklik, medeni kanun, kadın devrimi, alfabe değişikliği, ulusal bir kültür yaratılması, altyapı hizmetleri, toprak dağıtımı kanunu gibi CHP'nin 22 yıldır önemli işler yaptığını vurguladı. Savaşta ayakta kalmış ve bağımsız bir Türkiye ortada duruyorsa bunda önemli pay, disiplinli hürriyet veya 'tek millet, tek parti, tek şef' rejimine aitti. Sadak' a göre ortada hatalar olmasına rağmen demokrasi belirsiz, sınırı ve niteliği dünyaca tanımlanmamış bir rejimdi. Yalman, Sadak'ı eleştirerek demokrasi teorisinin belirsiz olmadığını, halkın kendini idare etmesi, yöneticilerini serbestçe seçip değiştirebilmesi, iktidarı denetleyebilmesi, hak ve özgürlüklere, kaderine sahip çıkabilmesiydi; demokrasi belirsiz değildi, esas, ölçü ve hedefleri vardı. Dolayısıyla bunları fiilen ihmal etme hakkına CHP sahip değildi; vesayete, seçim yerine tayine, sıkı merkeziyetçiliğe, verimsiz kırtasiyeciliğe CHP'nin kanunen hakkı yoktu.[995]

Basındaki demokrasi tartışması ve eleştirilerine kayıtsız kalmayan başbakan Saracoğlu, demokrasi adı altında yapılan tartışmaların CHP'yi ve hükümeti eleştirmek amaçlı olduğunu iddia etti ve iki gazeteyi şöyle hedef aldı:

> "…Acaba biz hür değil miyiz, acaba biz demokrat değil miyiz? Bir milletvekili, anayasamız demokrattır ama fiiliyat demokrat değildir dedi. Bu sözü iki İstanbul gazetesi uzun alkışlarla karşıladı…"[996]

Eleştirilerin özellikle basın kanunun 50. maddesine yönelmesine İngiltere ve Amerika'da basına sansür ve yasaklama getirilmesinden örnekler vererek yanıt verdi. 20 yıl boyunca yapılan devrimleri sıralayarak bunların hiçbirisinin açık ve serbest oylarla yapılamayacağını iddia etti. Ayrıca irtica ve rejim değişikliği dışında bütün ılımlı fikirlere açık olduklarını ve altı okun gösterdiği doğrultuda ilerlediklerini ifade etti. Adnan Menderes, başbakanın sözlerini bir makaleyle eleştirdi, sadece basın kanununun 50. maddesi değil aynı zamanda siyasi hak ve hürriyetlerin de aynı derecede önemli olduğunu, bunların da sınırlandırılmaması gerektiğini ifade etti. Tek parti sistemi ve seçimlerin bir tayin özelliği almasına karşı çıktı. Başbakanın 50. maddenin zamanı gelince değişikliğe uğrayacak sözüne ise zamanın ne zaman geleceğini ve buna kimin karar vereceğini sorarak karşılık verdi. Menderes, başbakanın demeçlerinde temel hak

---

994 Aybar, tek partili demokrasinin kendi deyimiyle kâğıt üzerindeki demokrasilerin uydurması olduğunu söyledi ve aslında tek partinin toplumun tüm kesimlerinin düşüncelerini bir merkezde toplamadığını ve yalnızca belirli bir kesimini temsil ettiğini iddia etti. Mehmet Ali Aybar, "Tek Partili Demokrasi Olur Mu?", Vatan, 24 Eylül 1945.

995 Ahmet Emin Yalman, "Demokrasi Müphem Bir Mefhum Mu?", Vatan, 29 Ağustos 1945. Sadak'ın yazısı için bkz. Necmettin Sadık Sadak, "Hürriyet ve Demokrasi Açık Artırmada", Akşam, 26 Ağustos 1945.

996 "Başbakan Saracoğlu Tenkitlere…", Vatan, 6 Eylül 1945.

ve özgürlüklere daha fazla yer vermesini umduğunu ve dünyanın demokrasiye doğru giderken Türkiye'nin de aynı yolda yer alması gerektiğini söyledi.[997]

Eylül ayında, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün meclisteki sözleri ve gazetelerde yazdığı yazılar parti disiplinine aykırı bulundu; CHP divanı, bu iki milletvekilinin partiyle ilişiğinin kesilmesine karar verdi.[998] Köprülü, partiden ihraç edilmesine bir makaleyle yanıt verdi; eleştiri, düşünce ve basın özgürlüğünün anayasaya aykırı biçimde kısıtlandığını ve matbuat, cemiyetler ve polis kanununun siyasi özgürlükleri ortadan kaldırdığını söyledi. Atatürk'ün siyasette denge ve denetim kurmak için iki defa çok partili sistemi devreye soktuğunu, sonra yeniden siyasal özgürlüklerin kaldırıldığını belirtti ve bağımsız vekillikler ile müstakil grubun kurulmasının önemli olduğunu ancak sonuç vermediğini söyledi. Partinin, Avrupa'daki totaliter rejimlerden etkilenen bazı kişiler tarafından şekillendirildiğini şöyle iddia etti:

> "… Son on beş yıllık siyasi ve fikri hayatımızda, faşizm ile nazizmin İtalya ve Almanya'da, komünizmin Rusya'da vücuda getirdiği muhteşem eserlere hayran olan bir takım sathi görüşlü insanların totaliter prensipleri ve demokrasi düşmanlığını nasıl hararetle müdafaa ettiklerini gördük… Tek parti sistemi, disiplinli hürriyet, hakiki milliyetçiliğin tam zıddı olan mutaassıp ve korkunç ırkçılık nazariyeleri, parti tarafından çıkarılan veya himaye edilen gazete ve mecmualarda birçok muharrirler ve siyasetçiler tarafından şiddetle müdafaa olundu. Bütün terbiye ve propaganda müesseselerine, maarifin resmi programlarına, mektep kitaplarına kadar sokulan bu demokrasi düşmanlığı…"[999]

Partinin resmi yayın organını (Ulus) çıkaran Falih Rıfkı Atay'ın *Yeni Rusya* ve *Moskova-Roma* adlı kitaplarındaki totaliter rejim övgülerinden örnekler vererek partiyi ve temsil ettiği düzeni eleştirdi. Bu gelişmelerin ardından Celal Bayar, 27 Eylül tarihinde milletvekilliğinden istifa etti.[1000] Bayar'ın haziran ayında basın kanununun 17. ve 50. maddelerinin değiştirilmesi için hazırladığı kanun projesinin ve arkadaşlarıyla

---

997 Adnan Menderes, "Başbakanın Demeci Münasebeti İle", Vatan, 13-14 Eylül 1945.

998 CHP Genel Sekreterliği, Köprülü'ye yazdığı mektupta, kendisinin meclis konuşmalarında aldığı tavır ve hareket ile parti prensipleri ve parti hükümeti aleyhinde yayın yapmayı şiar edinmiş Vatan gazetesindeki yazılarının parti tüzüğüne aykırı bulunduğunu ifade etti ve Köprülü'den savunmasını istedi. "İhraç Kararının Sebebi", Vatan, 22 Eylül 1945. Köprülü, yazılı yanıtında, iddiaları reddetti ve parti tüzüğüne aykırı davranmadığını, Ulus gazetesinde kendi aleyhinde yazılan yazılara yanıt verdiğini söyledi. Kendisinin partinin demokratikleşmesi adına mücadele verdiğini ve 12 Haziran tarihli takririn bunu uzantısı olduğunu söyledi. Menderes de, kendisinden istenen savunmasında benzer noktalara değindi. "Parti Divanı Toplandı", Vatan, 22 Eylül 1945. Vatan gazetesi ise parti prensiplerine aykırı hareket etmediklerini ancak demokrasinin gelişmesi adına hükümete bazı eleştirilerde bulunduklarını belirterek mektuba tepki gösterdi. Ahmet Emin Yalman, "Halk Partisi Genel Sekreteri Nafi Atuf Kansu'ya", Vatan, 23 Eylül 1945.

999 Fuat Köprülü, "Demokrasi Düşmanları", Vatan, 25 Eylül 1945.

1000 Toker'e göre Bayar, İsmet Paşa'nın muhalefet lideri olarak görmek istediği biriydi; yaygın düşüncenin aksine, aralarında kişisel çekişme ya da kıskançlık yoktu, en büyük farklılıkları iktisadi ve mali politikadaki görüş ayrılığıydı. Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973)-Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, Üçüncü Basım, 1990, s. 39-47.

verdikleri dörtlü takririn olumlu bir sonuç vermemesi nedeniyle istifa ettiği söylendi.[1001] Kasım ayında, Dörtlü Takrir'de imzası bulunan Refik Koraltan, ihraç edilen arkadaşlarını savunduğu ve parti tüzüğü hakkındaki eleştirileri yüzünden Parti Genel İdare Kurulu kararıyla parti meclis grubundan çıkarıldı.[1002]

CHP parti içinde tasfiyeye girişmişti ancak diğer taraftan Milli Şef İnönü konuşmalarında demokrasi vurgusu yapmaya devam ediyordu. 1945 yılı meclis açılışında şöyle dedi:

> "… Demokratik karakter bütün cumhuriyet devrinde prensip olarak muhafaza olunmuştur. Diktatörlük, prensip olarak, hiçbir zaman kabul olunmadıktan başka zararlı ve Türk milletine yakışmaz olarak daima itham edilmiştir… Bizim tek eksiğimiz, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır… Hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde, başka siyasi partinin de kurulması mümkün olacaktır… Memleketimizin hürriyet ve güvenlik içinde halk idaresini bütün şartlarıyla geliştirebilecek bir yolda ilerlediğini inanla söyleyebiliriz."[1003]

Basın kanununun, hükümetin kendisini eleştiren gazeteleri kapatmasına olanak sağlayan maddesinin değişmesi gerektiğini belirten İnönü, bu kanunun zamanında iç-dış meselelerde bir savunma aracı olarak konduğunu söyledi. Cemiyetler kanununun da, partilerin kurulması lehine değiştirilmesi gerektiğini, ayrıca 1947 seçimlerinin tek dereceli olması gerektiğini belirtti. İnönü'nün nutkundan sonra, partinin olağanüstü bir kurultay toplayarak tek dereceli seçim ilkesini programa sokmak için gerekli yasa değişikliğini yapması konuşulmaya başladı.[1004] Çünkü tek partili dönem boyunca hükümet-devlet işleri anayasa yerine parti programına göre düzenlenmekteydi ve değişikliğin önce programda yapılması gerekiyordu.[1005]

1001 "Celal Bayar'ın İstifası", Vatan, 28 Eylül 1945. Bayar'ın meclise verdiği istifa metni çok kısa oldu: "İzmir Vekilliğinden istifa ettiğimi arz eder, bilvesile derin saygılarımı sunarım." Vatan, 30 Eylül 1945. Bayar, 3 Aralık'ta CHP'den de istifa etti. Tanin, 4 Aralık 1945.

1002 "Refik Koraltan CHP Meclis Grubundan Çıkarıldı", Tanin, 28 Kasım 1945. Aynı şekilde parti tüzüğüne ve ilkelerine aykırı hareket ettiği iddia edilen Yusuf Hikmet Bayur da Ocak 1946'da parti meclis grubundan çıkarıldı. "Hikmet Bayur CHP'den Çıkarıldı", Tanin, 23 Ocak 1946.

1003 "Milli Şefin Nutku", Tanin, 2 Kasım 1945.

1004 "Halk Partisi Kurultayı", Tanin, 4 Kasım 1945.

1005 1924 Anayasası'nda siyasi partiler hakkında bir düzenleme yoktu; ne tek-parti ne de çok-partili bir siyasal düzen kabul edilmişti. Bu konuda CHP Programı ve Cemiyetler Kanunu dikkate alınıyordu. Dolayısıyla hem tek partili hem de çok partili dönemde, CHP ve DP, sistemin açıklıklarını kullanıp siyasi partileri kapatma yetkisini kendilerinde bulmuştu. Siyasi partilerle ilgili düzenleme, 1961 Anayasası'nda çıkarılana kadar Türkiye'de siyasi partiler anayasa dışı bir pratikle faaliyet gösterdi. CHP, çok-partili siyasal düzene geçerken tek parti teamüllerinden ve parti-devlet birlikteliği anlayışından ödün vermemiş, gerekli yasal düzenlemeleri yapmamıştı. Bir bakıma, çok partili yaşama, tek parti yönetiminden kalma kurum ve aktörlerle geçilmiş; DP iktidar olduğunda, çıkarlarına uygun olduğu için eski gelenekleri devam ettirmişti. Dolayısıyla 1960 yılına kadar rejim bunalımı yaşanmasında çok partili yaşam için gerekli yasal düzenlemelerin yapılmamasının payı vardı. Tülay Özüerman, *Çok Partili Dönemde Türk Siyasi Hayatına Etki Eden Siyasal Hukuk Faktörleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1989, s.7.

Sonuç olarak, Türkiye'de tek parti yönetiminin sona ermesi, yalnızca savaş dönemindeki CHP uygulamalarına gösterilen tepkisel bir refleks değildi; aynı zamanda, daha uzun erimli, toplumsal-ekonomik bir geçmişe sahip sınıfsal bir mücadelenin gün yüzüne çıkmasıydı. Savaş boyunca uygulanan katı ekonomi politikalarının halk üzerindeki yıkıcı etkisi; Toprak Mahsulleri Vergisi, Varlık Vergisi, Yol Vergisi gibi uygulanan vergi politikalarının toplumun üzerindeki etkileri; CHP'nin anayasaya aykırı kanunlar çıkararak ve uygulamaya koyarak toplum üzerinde oluşturduğu baskı; yönetim kadrolarında keyfi uygulamalara gidilmesi ve işe alımların suiistimale açık olması; askeri bürokrat seçkinlerle zengin toprak sahipleri arasındaki işbirliğinin azalması gibi olgular tek partinin üzerindeki baskıyı artırmıştı.[1006] Dolayısıyla savaş sonrasında fark edilen toplumsal-ekonomik koşulların değişimi, sınıfsal ayrımı keskinleştirmiş; sınıf farklılığını reddeden halkçılığa rağmen devletçi ekonominin belirli bir zümreyi varsıllaştırması, geniş halk kesiminde tepki yaratmıştı. Bir bakıma Atatürk'ün kalkınma aracı olarak gördüğü devletçilik, onu uygulayan kesimin kar odaklı eğilimleri yüzünden amacından sapmıştı. Devrimler, CHP'yi ele geçiren çıkar odaklı kesimler tarafından manipüle edilmişti. Tüm toplumsal-siyasal güçlerin tek elde toplanması, bir başka deyişle parti-devlet bütünleşmesi, CHP'yi temsil eden sınıfın rakipsiz ve denetimsiz kalmasını ve ülkeye egemen olmasını sağlamıştı. Bu sınıf, devrimleri biçimsel olarak savunmuş ve devrim adına geniş halk kitleleri üzerinde sağlanan siyasal olanaklardan yararlanarak egemenliğini pekiştirmişti.[1007] Dolayısıyla, hem çok-partili yaşama geçiş hem de DP'nin ortaya çıkışı, CHP'nin palazlandırdığı ancak uygulamaları dolayısıyla CHP'nin ortadan kaldırılmasını isteyen burjuvazi-toprak sahipleri birlikteliğinin iktidarı ele geçirme gayretleri olarak görülebilirdi.[1008] Eroğul, İnönü'nün tek partili yönetimi terk etmesindeki gerekçeleri, savaş sırasında halkta oluşan hoşnutsuzlukları demokratik yollarla yönlendirme isteği, varlıklı sınıfların artan baskısına yanıt bulma gayretleri, Sovyet tehdidi karşısındaki yalnızlıktan Batı modelini tercih ederek Batı'ya yanaşma

1006 Abdulvahap Akıncı, Sefa Usta, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi", s. 47. Toprak, tek partinin sonunu dört kanunun; Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi Kanunu, Toprak Mahsulleri Kanunu ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun getirdiğini söylüyor. Bu vergilerin kamu yararına 'el koyma' anlamına gelen savaş hukukunun bir parçası olarak CHP'yi zor durumda bıraktığını ancak hiperenflasyonla karşılaşmamak adına bu vergilerin zorunlu ve 'doğru' olduğunu belirtiyor. Ancak bunun bedelinin halkı karşısına almak ve iktidarı kaybetmek anlamına geldiğinin de farkında olunduğunu saptıyor. Dolayısıyla CHP, iktidarı kaybetmek pahasına bu vergilerle toplumsal çöküntünün önünü almış oluyordu. Zafer Toprak, "Türkiye'de Muhalefetin Doğuşu, II. Dünya Savaşı ve Tek Partinin Sonu", *Toplumsal Tarih*, Cilt 20, Sayı 121, Ocak 2004, s. 74-75.

1007 Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945),* s.257.

1008 Yetkin'e göre dış etkenler olmasaydı bile halkın tepkisel birikimi ve burjuvazinin iktidar olabilecek güce erişmiş olması tek parti yönetiminin sonunu getirebilirdi. Çetin Yetkin, *age*, s.258. Eroğlu'na göre CHP'ye karşı muhalefet iki kaynaktan beslenmişti; birincisi egemen sınıfların iktidar arzusu, diğeri ise halkın uzun süreli tek-parti yönetiminden bıkkınlığı idi. Cem Eroğul, *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 86-87.

hamlesi ve Tanzimat'tan beri devam eden batılılaşma siyasetini sürdürme kaygısı olarak sıralamaktadır.[1009]

Milli Şef İnönü, çok partili yaşama yeniden dönüşte başat rolü oynamaktaydı; ancak yine de herhangi bir olumsuzluk durumunda geri dönüşe izin verecek gerekli anayasal mekanizmaları da elinde tutmaya devam etmişti. Ayrıca çok partili düzende solun herhangi bir kanadı ile sağın tüm kanatlarının temsiline izin verilmiyordu. Osmanlı düzenine dönmek isteyen gericiler, laiklik karşıtı şeriatçılar ve Nazilere özenen faşistlere yeni düzende yer verilmiyordu. Meşru olarak kabul edilen tek muhalefet, ideolojisi CHP'ninkinden çok farklı olmayan liberal bir sağcı muhalefetti.[1010] Anayasada önemli demokratik değişimler yapılmamıştı; sıkıyönetim ve İstiklal Mahkemeleri devam ediyor, *Polis Vazife ve Selahiyetleri Kanunu*'nun 18. maddesi korunuyordu. Ancak 12 Temmuz Beyannamesi, İnönü'nün çok partili yaşama geçişin kurumsallaşmasını ve yerleşmesini sağlamak bakımından iradesini göstermesinde önemli bir adım olacaktı.[1011]

4.2. DP'nin Kuruluşu ve Programı

Demokrat Parti (DP), 7 Ocak 1946 tarihinde beyanname, nizamname ve programını İçişleri Bakanlığına vererek faaliyetine başladı. Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü partinin kurucularıydı.[1012] Parti lideri Celal Bayar, partisi hakkında kısa açıklamalar yaptığı basın toplantısında temel davalarının anayasanın uygulanması olduğunu söyledi ve hedeflerini şöyle açıkladı:

1009 Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971", *Geçiş Sürecinde Türkiye* (içinde), Der. Irvin Cemil Schink ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2013, s. 175-177.

1010 Eroğlu'na göre bu muhalefet İnönü'nün tasarladığı 'sadık muhalefet' idi. Ancak muhalefet çok hızlı gelişme göstermiş ve adeta saman alevi gibi her tarafa yayılmıştı. Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971", s. 178-179.

1011 Sıkıyönetim 1947'de kaldırıldı; idare amirlerine, şüpheli gördükleri kişiyi 3 aya kadar gözaltında bulundurma yetkisi veren 1934 tarih ve 2559 sayılı Polis Vazife ve Selahiyetleri Kanunu'nun 18. maddesi, 2 Şubat 1948 tarih ve 5188 sayılı yasayla değiştirildi. İstiklal Mahkemeleri Kanunu ise, 4 Mayıs 1949'da çıkarılan 5384 sayılı yasa ile yürürlükten kaldırıldı. Siyasi partilerin anayasal güvenceleri ise sağlanmadı; partileri bir dernek olarak değerlendiren Cemiyetler Kanunu, gerektiğinde onları kapatabileceği bir yasa olarak gören iktidarın elinde koz olmaya devam etti. 1961 Anayasası'na kadar partiler anayasal bir kuruluş olamadılar. Tezinde, çok partili yaşama geçişte, iç-dış baskılara rağmen İnönü'nün başrolü oynadığını belirten Akın'ın değerlendirmeleri için bkz. Fehmi Akın, *Türkiye'de Çok Partili Dizgeye Geçiş Sürecinde Demokrat Parti-Cumhuriyet Halk Partisi İlişkileri (1946-1947)*, s. 241-248. Benzer biçimde çok partili yaşama 'yumuşak' geçişin dış konjonktür olduğu kadar İnönü'nün becerisi olduğunu iddia eden bir değerlendirme için bkz. Zafer Toprak, "Türkiye'de Muhalefetin Doğuşu, II. Dünya Savaşı ve Tek Partinin Sonu", s. 72. İnönü karşıtlığının belirgin olduğu bir incelemede ise Bozkurt, Sovyet tehdidi karşısındaki yalnızlığın İnönü'yü demokrasiye zorladığını aksi takdirde otoriter yönetimin süreceğini iddia etmektedir. Celal Bozkurt, *Bütün Delilleriyle CHP'nin İçyüzü, Siyaset Tarihimizde CHP*, Yayınevi belirtilmemiş, İstanbul, 1969, s. 52-54.

1012 DP Genel İdare Kurulu, 8 Ocak'ta yaptığı toplantıda Celal Bayar'ı parti başkanlığına seçti. Ulus, 9 Ocak 1946. DP'nin kurucu dörtler'ini birleştiren, İnönü'ye küskün olan Atatürk'ün eski Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras idi. 1940'lı yılların ilk yarısında Aras'ın evinde İnönü'ye küskün bu kimseler birçok kez toplanmıştı. Aras, aynı zamanda Menderes ile akrabaydı. Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973)-Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*, s. 52.

> "… Zira milletimiz bu olgunluğa erişmiş bulunmaktadır… Biz tek parti ile demokrasinin kabili telif olmadığına inanıyoruz… Samimi arzumuz şudur: Memlekette milli iradenin, milli hâkimiyetin tahakkuku ve bunların kanuna uygun olarak tecellisidir… Ne maziye ne de şahıslara tariz etmek niyetinde değiliz. Mazinin bir mesuliyeti varsa, bizim hisselerimiz başkalarınınkinden az değildir. Tabi şerefinde de beraber olduğumuz gibi."[1013]

Bayar, partinin 'danışıklı dövüş' olmadığını belirtti, ayrıca kadınlara her hakkın verildiğini ve daha ileri gitmeyeceklerini söyledi. Fuat Köprülü, geçmişte Serbest Fırkalıların deneyimsiz oldukları için başarısız olduklarını ifade ederken Adnan Menderes, bir soru üzerine, partinin CHP'ye göre iki parmak solda, bazı konularda ise iki parmak sağda olduğunu söylüyordu.[1014] Bayar, parti faaliyetleri için gerekli kaynağın nasıl yaratılacağı sorusuna esprili biçimde şöyle yanıt vermişti:

> "… Bir ananeyi yıkmış olacağız. Bildiğimize göre partili gazetelere para verirler, şimdi aksini takip edeceğiz. Mesela gazete sahiplerinden beşer yüz lira istesek vermezler mi?"[1015]

Falih Rıfkı, yeni partinin kurulmasıyla meclis grubundaki tartışma ve eleştirilerin artık meclis kürsüsünden yapılabileceğini ve basına yansıyacağını söylüyor ve CHP'yi dikkatli ve uyanık olması gerektiği konusunda uyarıyordu.[1016] Peyami Safa, CHP, DP ve MKP'nin demokrat, laik ve inkılapçı olduğunu, tüm gazetelerin de aynı iddiayı tekrarladıklarını belirtiyor; ancak tüm muhalefetin bir zamanlar CHP'li olduğunun unutulmaması gerektiğini ve partiyi eleştirenlerin bir zamanlar ona övgüler yağdırdığını hatırlatıyordu. Dolayısıyla yaşanan tartışma, Safa'ya göre, bir düşünce çatışması değil bir çıkar çatışması, iktidar kavgasıydı. Demokrasi, aynı düşüncede birleşenlerin çıkar çatışması değil; aynı milli çıkarda birleşenlerin düşünce kavgası olmalıydı.[1017] Peyami Safa bir başka yazısında, DP'nin demokrasi söylemlerini eleştirdi ve muhalefet partilerine izin verenin İnönü olduğunu, Bayar ve arkadaşlarının, eleştirdikleri CHP'nin yıllardır üyesi olduklarını yeniden hatırlattı ve çok partili yaşamın Atatürk ve İnönü'nün eseri olduğunu söyledi.[1018]

1013 "Demokrat Parti'nin Faaliyetine Müsaade Edildi", Tanin, 8 Ocak 1946.

1014 Bayar ve Menderes DP'yi hem sağ hem de sol bir parti olarak tanımlarken CHP Urfa milletvekili Esat Tekeli, DP programına atıfta bulunarak, partinin sağda yer aldığını söyledi. Programın 42. maddesinde belirtilen ekonomide özel teşebbüs ve sermayenin esas sayılmasından dolayı partinin ekonomide liberal olduğu ve devletçi CHP'ye göre daha sağda yer aldığını ifade etti. Esat Tekeli, "DP, HP'nin Sağında mı, Solunda mı?", Vakit, 7 Mayıs 1946. Aralık 1945'te gerçekleşen Tan Matbaası'nın basılması olayında, DP'nin kurucularıyla solcuların yollarının ayrılmasını isteyen hükümetin parmağı olduğu değerlendirmeleri için bkz. Fehmi Akın, *age*, s. 64-70.

1015 "Demokrat Parti'nin Faaliyetine Müsaade Edildi", Tanin, 8 Ocak 1946.

1016 Falih Rıfkı Atay, "Yeni Parti Etrafında", Ulus, 9 Ocak 1946. Hüseyin Cahit'e göre, çok parti yerine iki parti daha yararlı olacaktı ve asıl mesele, CHP'yi denetlenmesiydi. Hüseyin Cahit Yalçın, "Yeni Partinin Teşekkülü", 10 Ocak 1946.

1017 Peyami Safa, "Bizdeki Demokrasi Kapışması", Vakit, 17 Haziran 1946.

1018 Peyami Safa, "Atatürk, İnönü ve Celal Bayar", Vakit, 18 Temmuz 1946.

DP, teşkilatlanma çalışmalarını sürdürürken partiye katılan kimselerin varlıklı ve toprak sahibi kimseler olduğu, yoksul ve topraksız köylünün partiye katılmadığı iddia ediliyordu; hatta Sertoğlu, partinin tüccar ve çiftlik ağaları tröstünü andırdığını söyledi.[1019] Diğer taraftan, partinin taşrada hızla geliştiği de söyleniyordu; örneğin, köy ve kasabalarda vatandaşlar biraraya gelip DP şubeleri açıyor ve parti merkezi bile bu durumdan daha sonra haberdar oluyordu.[1020] Eroğlu'na göre ise DP, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Türkiye'de iktidara tamamen sahip olabilmek için bir halk hareketini araç edinen asalak egemen sınıfların siyasal örgütüydü.[1021]

DP, ilk programında demokrasi, adalet ve karma ekonomi konularını öne çıkarmıştı. Programa göre, siyasal yaşam birbirine saygı gösteren partilerle idare edilmeli ve demokrasi geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmeliydi.[1022] Partiye göre demokrasi, bütün millet işlerinde milli iradeyi ve halkın menfaatlerini hâkim kılmak, vatandaşın tüm hak ve hürriyetlere sahip olmasını gerçekleştirmek ve vatandaşlar arasında hukuk eşitliği ile çıkarlarda uyumu sağlamaktı.[1023] İnsanlık onurunun korunması için tüm işsiz yurttaşlara iş bulunması hedeflenirken çeşitli çalışma gruplarının karşılıklı uyum ve çıkar ortaklığı içinde çalışması gerekliliği vurgulanıyordu.[1024] Çeşitli meslek gruplarının cemiyet, kooperatif ve sendikalar kurmaları gerekli görülürken temel hakların yasayla teminat altına alınması gerektiği belirtildi.[1025] Milli iradenin tam olarak gerçekleşmesi için seçimlerin serbest ve gizli oyla yapılması, milletvekilliği seçimlerinin tek dereceli olması, devlet memurlarının seçimlere katılmak dışında hiçbir siyasi faaliyette bulunmamaları gerektiği ifade edildi.[1026] Programda laiklik, devletin din ile hiçbir ilgisinin bulunmaması ve dini düşüncenin kanunların yapılması ve uygulanmasında etkili olmaması şeklinde algılanmakta ve dinin siyasete karıştırılmasına karşı çıkılmaktaydı.[1027] Programda inkılapçılık değişen dünyaya ayak uydurmak; halkçılık, hiçbir şahıs ya da zümreye imtiyaz tanımamak; devletçilik ise hem devletin doğrudan ekonomik faaliyetlere

[1019] Murat Sertoğlu, "Siyasi Parti Mi, Yoksa Tröst Mü?", Tanin, 17 Mart 1946.
[1020] Ahmet Yeşil, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, s. 56.
[1021] Cem Eroğul, *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, s. 94.
[1022] Demokrat Parti Programı 1946, Umumi Prensipler, Madde 1, s. 1.
[1023] Demokrat Parti Programı 1946, Umumi Prensipler, Madde 4, s. 1.
[1024] Demokrat Parti Programı 1946, Umumi Prensipler, Madde 5 ve 6, s. 1 ve 2.
[1025] Demokrat Parti Programı 1946, Umumi Prensipler, Madde 7 ve 8, s. 2.
[1026] Demokrat Parti Programı 1946, Umumi Prensipler, Madde 9 ve 10, s. 3.
[1027] Demokrat Parti Programı 1946, Umumi Prensipler, Madde 14, s. 4.

girişmesi hem de düzenleme, teşvik ve yardım yollarıyla özel sermayenin gelişmesine yardımcı olması bakımından tanımlanıyordu.[1028]

İçişlerinde hükümet ve teşkilatı, halkın dışında ve üstünde değil, halk tarafından kamu hizmetlerini görmek üzere kurulmuş bir idare teşkilatı olarak görülüyordu. Memurlara verilen kanuni yetkiler, idari otorite temini bahanesiyle keyfi olarak kullanılamaz ve iyi bir idare cihazı için yetkilerin ve sorumlulukların sınırları kesin biçimde çizilmeliydi. Bütün yetkilerin belirli ellerde toplanması ve sorumlulukların zafiyete uğraması sonucunu doğuran bürokratik zihniyetin kaldırılması amaçlanmaktaydı.[1029] Memurların halka hizmet duygusu taşımaları, vazife ve sorumluluk hislerine bağlı ve ihtisas sahibi olmaları gerekliydi. Memurların yaşam koşulları ve gelecekleri emniyet altına alınmalı, aylıkları ile emeklilikleri geçim kaygısından kurtulacak seviyeye getirilmeliydi. Tayin, terfi ve cezalandırmada objektif usuller uygulanmalı, liyakat ve çalışkanlık terfide başlıca esas olmalıydı.[1030] Yükseköğretimin Batı standartlarına çıkarılması, üniversitelerin bilimsel ve idari özerkliğe sahip olması gerekliydi.[1031] Ayrıca, adalet, sanayi, tarım ve ticaret alanlarında devletin yapması gerekenler ve partinin anlayışı programda ifadesini buluyordu.[1032]

4.3. CHP 2. Olağanüstü Kurultayı: Değişmez Genel Başkanlığın Sonu

Başbakan Saracoğlu, 1946 Mart ayında mecliste yaptığı konuşmada özgürlükler ve demokrasiden bahsetti; daha önce de siyasi partilerin kurulduğunu ancak hiçbirisinin demokrasiyi beslemediğini söyledi. Yeni kurulan partilerin istenen sonucu vereceğini, irticaya karşı dikkatli olmalarını ve onlardan istedikleri tek şeyin dış politikada beraberlik ve uyum olduğunu belirtti. Saracoğlu, İnönü'nün CHP'den ayrılacağı haberlerini ise kesin bir dille yalanlıyordu, ancak toplanacak kongrede *Değişmez Genel Başkan* tabirini kaldırmak için tüzük değişikliği teklifi yapacaklarını belirtti ve şöyle dedi:

> "…Değişmez genel başkan unvanı İnönü'ne ne bir şey ilave eder ne de onun kalkması bir şeyi eksiltir. Fakat her seçimden önce genel başkan seçimi yapmak suretiyle insanların fani hayatına tabi olmayan bir duruma geçmeye çalışacağız…"[1033]

[1028] Demokrat Parti Programı 1946, Umumi Prensipler, Madde 15, 16 ve 17, s. 4 ve 5.
[1029] Demokrat Parti Programı 1946, Umumi Prensipler, Madde 19, s. 6.
[1030] Demokrat Parti Programı 1946, Umumi Prensipler, Madde 23, s. 7.
[1031] Demokrat Parti Programı 1946, Milli Eğitim İşleri, Madde 38, s. 11.
[1032] DP programı 85 maddeden oluşuyordu, ayrıntılı bilgi için bkz. Demokrat Parti Programı 1946.
[1033] "Başbakanımızın Beyanatı", Tanin, 7 Mart 1946.

CHP meclis grubu, nisan ayında, 10 Mayıs tarihi için olağanüstü bir kurultay daveti yaptı. Oturumda ayrıca, eylül ayında yapılması gereken belediye seçimlerinin bir genel seçim hazırlığı olarak erken bir tarihe alınması kararlaştırıldı.[1034]

CHP'nin ikinci olağanüstü kurultayında konuşan Milli Şef İnönü, seçimler hakkında önemli açıklamalarda bulundu; iç ve dış politikada ülke idaresinin kararlı olabilmesi için genel seçimin iki ay içinde yapılacağını açıkladı. Seçimin tek dereceli olacağı ve oyların serbest biçimde verileceğini belirtti. Belediye seçimlerinin erkene alınmasını şöyle açıkladı:

> "… Bugünkü belediye meclisleri, büyük çoklukla, CHP üyeleridirler. Belediye meclisleri milletvekili seçiminde vazifeli olduklarından, yazın yapılacak genel seçimin, kendi partimizin eskiden seçilmiş üyelerinin elinde yapılmış olması ithamına düşmek istemedik… Belediye meclislerinin daha önce seçime arz edilmesi, iyi niyetimizin bir delili olarak kabul edileceğini ümit etmek hakkımızdır…"[1035]

İnönü, seçime katılmama söylentilerini eleştirerek partilerin vazifesini yapmaları gerektiğini söyledi; temel hedeflerinin serbest ve samimi bir seçim olduğunu belirtti. Ayrıca "Değişmez Genel Başkan" ibaresinin değişeceğini, genel başkanın bundan sonra her seçimden önce parti kurultayında seçileceğini söyledi.[1036] Cumhurbaşkanı ile parti başkanlığının aynı kişide birleşmesini doğal gördüklerini şöyle ifade etti:

> "… Devlet başının parti başkanlığını muhafaza etmesi, onun, vatandaşlara ve partilere karşı tarafsız surette adaletli bulunması gereken durumlarda hata etmesinden korkulabilir. Bizim anayasamız, devlet başı seçilmiş adamın, vazifesi gerektirdiği zaman tarafsız ve adaletli olacağına inanmıştır… Seçimi kaybedersek, kazanan partinin başkanının, devlet başı olmasını tabii göreceğiz…"[1037]

Ayrıca, seçimi kazanan partinin başkanı yerine üyelerinden birinin devlet başkanı olması, başkanın kendisini etkisizleştirecek ve bu durum daha olumsuz bir etki yaratacaktı. Devlet başkanının partilerin dışında birisi olmasının ise anayasa değişikliği ile mümkün olabileceğini; bunun da gelecek nesillerin işi olduğunu söyledi. İnönü, ölene kadar CHP üyesi olarak kalacağını ve seçilirse de başkan olarak hizmet edeceğini söyledi. Siyasi partilerin kurulmasını kolaylaştırdıklarını ve sınıf temelli cemiyet kurmayı yasaklayan maddeyi kaldıracaklarını ifade ederek yalnızca kökü dışarıda olan

---

1034 "Büyük Kurultay", Akşam, 27 Nisan 1946.
1035 "Parti Kurultayında İnönü'nün Mühim Nutku", Akşam, 11 Mayıs 1946.
1036 Asım Us, parti genel başkanına değişmez denmesinin ona diktatörlük kuvveti vermek için değil, milli kahraman olarak kendisine duyulan minnettarlıktan kaynaklandığını söyledi. Asım Us, "Ankara'da Tarihi Günler", Vakit, 9 Mayıs 1946.
1037 "Milli Şefin Parti Kurultayı Açılış Nutku", Vakit, 11 Mayıs 1946.

ve dini siyasete alet eden cemiyet ve partilere engel olacaklarını söyledi. Ayrıca basın özgürlüğü ve parti içi muhalefet konularını birleştirerek, CHP'nin yıpratılmak istendiğini söyledi.[1038]

Bu gelişmelerden sonra, CHP İkinci Olağanüstü Kurultayı parti tüzük ve programında değişiklikler yaparak önemli kararlar aldı. Tüzükteki *Değişmez Genel Başkan(lık)* yerine Genel *Başkan(lık)* ifadesi getirildi ve parti başkanlığı dört senede bir yapılacak seçime tabi tutuldu. Seçimlerin tek dereceli olması, vatandaşların cemiyet kurma özgürlükleri ve *Müstakil Grub*'un kaldırılması gibi önemli kararlar alındı.[1039] İnönü, kurultay sonunda oy birliği ile yeniden başkanlığa seçildi; Saracoğlu CHP Genel Başkan Vekilliğine tayin edilirken Genel Sekreterliğe Nafi Atuf Kansu seçildi.[1040] Belirtmek gerekir ki, tek partili meclis geleneği olarak tek dereceli seçim kararı, önce CHP kurultayında karara bağlanmış ardından mecliste kanunlaşmıştı. Türkiye'de tek partili yönetim sona ermişti; ancak önemli kararlar gelenek olarak hala CHP kongresinde karara bağlanıyor ardından meclis onayına sunuluyordu.[1041]

CHP, 1939 yılındaki olağanüstü kongresiyle Avrupa'nın otoriter-totaliter tek parti sistemlerine benzeyen kurumsal bir yapılanmaya girişmişti; İkinci Dünya Savaşını liberal demokrasiler kazanınca yeniden olağanüstü bir kongre topladı ve otoriter teşkilatlanmasında önemli tasfiyeler yaptı. Türkiye'deki parlamenter demokrasi, Avrupa'nın otokrasi-demokrasi deneyimlerinden etkilenmeye devam ediyordu. Örneğin, CHP yöneticilerine göre aslında tek dereceli seçimler prensip olarak kabul edilmişti ancak şartlar gereği (ameli icaplar deniyordu) iki dereceli seçimler yapılmıştı ve savaş sonrası şartlar yeniden değişmişti. Dolayısıyla CHP'nin kurumsal yapılanmasının ve demokrasi anlayışının ülke dışındaki gelişmelerle ilişkisi olmadığını iddia etmenin gerçeklikle bağlantısı zayıftı.

1038 "Parti Kurultayında İnönü'nün Mühim Nutku", Akşam, 11 Mayıs 1946.

1039 Parti genel başkanının seçimi tüzüğün 4. Maddesindeki değişimle sağlandı, değişmez genel başkanın genel başkan olarak değiştirilmesi ise geçici ek madde ile yapıldı. Partilerin kurulmasını sınırlayan madde ise parti programının 22. maddesi idi ve kaldırıldı. "Parti Kurultayı", Vakit, 11 Mayıs 1946. Siyasi partilerin kurulması ile birlikte parti içi denetim mekanizması olarak kurulan Müstakil Grup işlevsiz kalmış oldu ve kaldırıldı. "Büyük Parti Kurultayı", Akşam, 12 Mayıs 1946.

1040 "Parti Kurultayı Dün Kapandı", Vakit, 12 Mayıs 1946.

1041 Anayasal sistemin çok partili yaşama uydurulması çalışmaları 1950 yılına kadar devam etti. Nitekim Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 1938-45 arası dönemi 'Tek-Partili Milli Şeflik Rejimi', 1945-50 arası dönemi ise 'Milli Şefli Çok Partili Rejim' olarak tanımlamaktadır. Cemil Koçak, "Siyasal Tarih 1923-1950", *Türkiye Tarihi*, Cilt 4: Çağdaş Türkiye Tarihi (1908-1980), s.134.

4.4. DP'nin Karşı Çıktığı Bir Mesele: Partili Cumhurbaşkanlığı

DP, yayınladığı bir beyannameyle İnönü'nün kurultaydaki sözlerini eleştirdi. Seçimlerin erkene alınması ve cumhurbaşkanının parti başkanlığı sıfatını hala taşıyor olmasının doğal karşılanması eleştiriliyordu.

Beyannamede, cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığının aynı kişide toplanması geleneği ve bu keyfiliği savunan İnönü'ye karşı çıkılıyordu. İnönü'nün, 'anayasanın bu kişinin (cumhurbaşkanının) tarafsız kalacağına inanması' ifadesinin yanlış olduğu, anayasanın böyle bir birleşime izin vermediği, bu anlamın CHP tarafından çıkarıldığı ve durumun hukuksuz olduğu söyleniyordu. Anayasaya göre devlet başkanı sorumsuzdu; icra işleri (yürütme) meclise karşı sorumlu olan bakanlar tarafından yürütülüyordu ancak devlet başkanının parti başkanlığını da üstlenmesi anayasadaki sorumsuzluk prensibiyle çelişiyordu; ayrıca cumhurbaşkanının bir partinin üyesi olması, çok partili sistemde diğer partilerin karşısında cumhurbaşkanının tarafsızlığı ilkesini bozuyor ve eşitsiz bir durum yaratıyordu. Devlet başkanının milletvekili olduğu halde meclis müzakere ve oylamalarına katılmasının anayasa tarafından yasaklanması, sahip olduğu yetki ve dokunulmazlıklara dayanarak bir partiye yakın durma ihtimalinin yaratacağı adaletsizliği ve eşitsizliği önleme amacından kaynaklandığı hatırlatılıyordu.[1042] Nihat Erim, DP'nin konuyu hukuki bakımdan ele almadığını, amacının CHP'yi zayıflatmak olduğunu söyledi. Anayasanın parti başkanlığı ile devlet başkanlığını birleştirmeyi engellemediğini, hatta 7. maddede yer alan *'meclisin, yürütme yetkisini kendi seçtiği cumhurbaşkanı ve onun tayin edeceği bakanlar kurulu eliyle yürütür'* ifadesinin ve kuvvetler birliği sisteminin cumhurbaşkanına bu yetkiyi verdiğini savundu. Anayasanın 7. maddesine göre bakanlar kurulu, cumhurbaşkanı tarafından tayin edilmekte, dolayısıyla kabine ile cumhurbaşkanı arasında doğrudan bir ilişki kurulmakta ve yürütme yetkisi cumhurbaşkanı tarafından kullanılmaktaydı. Bu yetkinin, çoğunluğu elde etmiş bir partinin üyesi dışında birine verilmesinin mantıklı olmadığını belirtti. Anayasanın esas kaide olarak yürütme ve yasamayı mecliste topladığı, yasamanın meclis tarafından, yürütmenin ise başlarında cumhurbaşkanı bulunan ve onun atadığı kabine tarafından kullanıldığını hatırlatan Erim'e göre anayasa, cumhurbaşkanını

1042 İlginç olarak, 46 seçimleri öncesinde CHP, İnönü'yü nereden aday gösterirse DP'de aynı şekilde Cumhurbaşkanı İnönü'yü o ilde listenin en başına yazarak kendi adayı gibi göstereceğini iddia ediyordu. Akşam, 14 Haziran 1946. "DP'nin Bir Beyannamesi", Akşam, 14 Mayıs 1946.

sorumsuz kılmıştı ancak hükümet işlerinin altında imzası bulunduğu için pratikte sorumluluk sahibiydi ve DP iddiaları gerçekçi değildi.[1043]

Sonuç olarak, CHP'ye göre devlet başkanı, başbakan ve bakanların aynı partiden olması ve aralarındaki sıkı işbirliği sistemin istikrarı ve işlerin düzenli yürümesi için gerekliydi. Anayasa Profesörü Ali Fuad Başgil, en yüksek devlet makamında bulunan devlet başkanının bitaraf (tarafsız) olması gerektiğini söylüyor, konunun bir anayasa meselesi olmaktan ziyade tarafsızlık konusu olduğunu belirtiyordu.[1044]

4.5. 1946 Belediye Seçimleri: DP'siz Bir Seçim

DP'nin kuruluşunun ardından politikada yaşanan göreli iyimserlik havası, CHP'nin yerel ve genel seçimleri erkene alması ve olağanüstü kurultayda devlet başkanı-parti başkanı birlikteliğine devam edileceğinin anlaşılmasından sonra yerini iki parti arasındaki elektriklenmelere bıraktı. DP, böyle bir ortamda 1946 belediye seçimlerine katılmayacağını açıkladı. Öncelikle partinin belediye seçimlerine katılmama nedeni, ülkeyi kötü göstermek ya da vatandaşları yasal olmayan bir mücadeleye sevk etmek değildi; milli iradenin sandığa yansımasını engelleyen kanunların varlığı ve seçimlerin öne alınarak partilerin teşkilatlanması için kısa bir zaman dahi bırakılmamasıydı. CHP, aceleci davranmakla suçlanıyordu. Ayrıca, sadece seçim kanunu değil; düşünce, ifade, toplanma, cemiyet kurma gibi özgürlükler ile vatandaşın siyasi hakları garanti altına alınmadan oy hakkı ve seçimlerden bahsetmenin zor olduğu ifade ediliyordu.[1045] Sonuç olarak DP'ye göre, yasal ve idari tedbirler alınmadan ve muhalif partilere seçim hazırlığı fırsatı bırakmadan seçime gitmek, CHP'nin bir iktidar taktiğiydi ve bu tarz seçimler boykot edilmeliydi.[1046]

1043 Erim, anayasanın DP tarafından bir bütün olarak ele alınmadığını iddia ediyordu. Nihat Erim, "Devlet ve Parti Başkanlıkları", Ulus, 16 Mayıs 1946. Cumhurbaşkanının partili olmasının bir anayasa gereği olduğunu anlatan bir başka yazı için bkz. Asım Us, "DP ve Cumhurbaşkanlığı", Vakit, 23 Mayıs 1946. Bir başka yazıda Us, cumhurbaşkanı-parti başkanı birlikteliğinin yeni olmadığını ve Atatürk'ün cumhuriyetin başından itibaren bu durumda olduğunu söyledi. SCF zamanında Fethi Bey'in de aynı eleştirileri yapmasına rağmen Atatürk'ün parti başkanlığını bırakmadığını ve bugünkü Demokratların o gün ve sonrasında hep Atatürk'ün yanında olduklarını söyledi. Asım Us, "Cumhurbaşkanlığı ve Parti Başkanlığı Meselesi", Vakit, 23 Haziran 1946. Devlet başkanının partiler üstü olması gerektiğini ve tek bir şahsa bağlı bir partinin zayıflığına işaret eden Yalman, İnönü'nün şahsi etkisiyle CHP'nin disiplinli toplantı ve tekelci (inhisarcı) tek parti manzarasına sahip olduğunu söyledi. Ahmet Emin Yalman, "Devlet ve Parti", Vatan, 17 Temmuz 1946.

1044 "Anayasanın Tadili İçin Ne Düşünüyorlar", Tan, 24 Aralık 1948.

1045 "DP'nin Bir Beyannamesi", Akşam, 14 Mayıs 1946.

1046 Bayar, bu günlerde DP'nin oldukça zor zamanlar geçirdiğini belirtiyor ve tarafsız olması gereken devlet başkanının DP'yi kapatmakla tehdit ettiğini ifade ediyor. Bayar'ın anlattığına göre, bu aylar, DP'lilerin karakollarda dövüldüğü, telefon konuşmalarının dinlendiği, mektuplarının postanede açılıp okunduğu, gönderilen genelgelerin postada kaybolduğu, yaka numarasız jandarmaların DP ocak ve bucaklarındaki parti levhalarını indirip karakola taşıdığı bir dönemdi. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, Der. İsmet Bozdağ, Birinci Basım, Baha Matbaası, İstanbul, Tarihsiz, s. 55.

Seçimlerin erkene alınması için bazı yasal düzenlemeler de gerekmişti. Bu bağlamda, Belediye Seçim Kanunu'nda bazı maddelerin değiştirilmesi hakkındaki kanun tasarısı meclise getirildi. Seçimlerin erkene alınması gibi değişiklikler içeren tasarıya DP milletvekilleri itiraz etti. Adnan Menderes şöyle dedi:

> "… Bugün Halk Partisinden başka diğer siyasi partiler ve matbuat türlü baskılar ve kanuni engeller altındadır. Bu baskılar ve engeller kalkmadıkça ve milletin siyasi teşkilatlanması için muayyen bir zaman geçmeden seçimlere girmek hatalı bir harekettir!".[1047]

Tartışmalar sonrasında belediye seçim kanunu oylamaya sunuldu ve 450 oya karşı 3 red oyu ile kabul edildi. Seçimin 1 Haziran tarihinde yapılması kararlaştırıldı.[1048] Kanunda yapılan düzenlemelerle vatandaşın oyunu serbestçe dilediği partiye verebilmesinin önü açılmış oldu. Ancak DP, belediye seçimlerinin öne alınmasını, CHP'nin DP'nin teşkilatlanmasını tamamlayamadan seçime gitme taktiği olarak değerlendirdi. DP Genel İdare Kurulu, parti teşkilatı ve basına gönderdiği bir tamim ile belediye seçimlerine katılmayacağını, 1947 yılında yapılacak olan milletvekili genel seçimlerine katılacağını bildirdi.[1049] Celal Bayar imzalı genelgede, birkaç gün önce cumhurbaşkanı İnönü'nün Akşehir'de açıkladığı milletvekili genel seçiminin de erken bir tarihe alınması olasılığı endişeyle karşılanmıştı.[1050] Belediye seçimlerinin ve genel seçimin erkene alınma nedeni olarak gösterilen *'kararsız ve karanlık görülen dünya meseleleri'* ve *'memleket idare ve politikasını içeride ve dışarıda kararlı bir hale getirmek'* gerekçelerinin gerçeği yansıtmadığı, hatta İnönü'nün bu sözlerinin 1945 yılı meclis açılışında demokrasinin geliştirilmesi söylemleriyle çeliştiği ifade edildi. Genelgede CHP'nin her iki seçimi de erkene alma amacının siyasi partilerin gelişimini engellemek ve bir dönem daha iktidarda tek başına kalmak olduğu ve bunların demokrasi prensiplerine uygun olmadığı iddia edildi.[1051]

Gerçekten de İnönü, seçimlerin öne alınması hakkında konuşurken ülkenin ve uluslararası konjonktürün savaş sonrası belirsizliğini ya bir taktik olarak kullanıyordu ya da sözlerindeki çelişkiyi fark etmemişti. Zira Akşehir'de 5 Mayıs'ta şöyle dedi:

1047 "Meclisin Dünkü Toplantısı", Akşam, 30 Nisan 1946.

1048 Yeni belediye kanununun geçici maddesi seçimlerin bir defaya mahsus olmak üzere eylül ayı yerine mayıs ayında yapılmasını kararlaştırdı. Daimi hükümlerden biri seçimlerin bir hafta yerine bir günde yapılmasını ve seçim akşamı sonuçların belirlenmesini düzenliyordu. Bir diğer hüküm ise seçim formalitesinin 50 günden 30 güne indirilmesini karara bağladı. Ayrıca seçim komisyonlarına parti temsilcilerinin dâhil edilmesi ve oy pusulasının altına adres yazılması zorunluluğunun kaldırılması da düzenlemeler arasında yer aldı. "Belediye Kanununda Yapılan Değişiklikler", Akşam, 2 Mayıs 1946.

1049 "DP Belediye Seçimine Girmiyor", Vakit, 9 Mayıs 1946.

1050 Milli Şef İnönü'nün konuşması için bkz. "Milli Şef Konya'da", Vakit, 6 Mayıs 1946.

1051 Bayar imzalı genelge için bkz. "DP Seçime İştirak Etmiyor", Akşam 9 Mayıs 1946.

> "Akşehirliler, memleket idaresini ve politikasını içeride ve dışarıda kararlı bir hale getirmek için yeni büyük seçimlere karar verdik. Dünya vaziyeti kararsız ve karanlık olarak uzun bir sürünceme devrine girmiş görünüyor…"[1052]

Beş gün sonra parti kurultayında bu sözlerini tekrar eden İnönü, dış politika hakkında konuşurken çelişkiye düşercesine şöyle diyordu:

> "… Memleketin emniyet ve selameti bakımından bugün çok daha iyi durumda bulunduğumuzu da vatandaşlar fark etmişlerdir… Son yıl içinde dış politikamızdaki iyi gelişmeler, milletimizin şuurlu ve sağlam bünyeli olmasını ispat etmesi sayesinde elde edilmiştir…"[1053]

İnönü, Akşehir'de dünyanın karanlık bir döneme girdiğini söylerken 5 gün sonra parti kurultayında ülkenin geçmişe oranla çok daha güvenli hale geldiğini iddia ediyordu. Dolayısıyla seçimlerin erkene alınmasındaki 'dünya şartları' argümanını yine kendisi zayıflatmıştı ve DP'nin erken seçimin CHP taktiği iddialarını güçlendirmiş oldu. MKP lideri Nuri Demirağ ise cumhurbaşkanı İnönü'nün yurt gezilerindeki mitinglerde tarafsızlık ilkesini zedelediğini ve vatandaşı CHP'ye oy vermeye çağırdığını söylüyordu.[1054]

Belediye seçimleri, 26 Mayıs 1946 tarihinde yapıldı; seçime CHP ve MKP katıldı, DP seçime girmedi.[1055] MKP, seçim günü İstanbul'da CHP'nin ve seçim komisyonlarının seçime hile karıştırdığını bildirdi ve saat 11.00 itibariyle İstanbul'daki bütün teşkilatına seçimi boykot etme çağrısında bulundu; ardından seçim sonuçlarını kabul etmeyeceklerini duyurdu.[1056] Belediye seçimlerine katılım yüzde 50-60 arasında gerçekleşti. Beklendiği gibi seçimleri CHP kazanırken MKP başarısız oldu.

4.6. Anayasanın Çok Partili Yaşama Uydurulması

Belediye Seçimlerinin ardından 5 Haziranda Cemiyetler Kanunu ve Seçim Kanunu, 13 Haziran'da ise Matbuat Kanunu kabul edildi.[1057] Yeni cemiyetler kanunuyla

---

1052 "Cumhurbaşkanının Yurt Gezisi", Akşam 6 Mayıs 1946; "Milli Şef Konya'da", Vakit, 6 Mayıs 1946.

1053 "Parti Kurultayında İnönü'nün Mühim Nutku", Akşam, 11 Mayıs 1946.

1054 Saracoğlu İddiaların asılsız olduğunu, hatta İnönü'nün söylendiği gibi hiçbir gezisi için harcırah da almadığını belirtti. "Resmi Tebliğ", Vakit, 18 Mayıs 1946. Vali Lütfi Kırdar, seçimlerin tam bir serbestlik içinde geçtiğini belirtti ve MKP'nin iddialarını belgelendirmesini istedi. "Valinin Yazısı", Vakit, 27 Mayıs 1946.

1055 Yusuf Hikmet Bayur, seçimde yolsuzluk yapıldığına dair meclise bir önerge verdi. Belediye seçimlerindeki yolsuzluk iddia ve yanıtları için bkz. "Belediye Seçimleri", Akşam, 1 Haziran 1946.

1056 "MKP'nin Boykotu", Vakit, 27 Mayıs 1946.

1057 Matbuat, Seçim, Cemiyetler, Polis, İş ve Üniversiteler Kanunları gibi anti-demokratik kanunların iktidar ve muhalefet tarafından değerlendirilmesi ve kanunlarda yapılan değişiklikler hakkında bir çalışma için bkz. Abdullah Karabacak, *1946 Yılında Anti Demokratik Kanunlar Üzerinde Yapılan Demokratikleşme Çabaları ve Bunların Basın ve Kamuoyunda Yansımaları,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, s. 45-119.

siyasi derneklerin kurulmasının önü açılmıştı ancak bir tehlike vardı; anayasaya girmiş olan CHP'nin altı ok'una karşı siyaset yapmak! Bunu önlemek için Ceza Kanunu'nda değişiklikler yapıldı.[1058] Özellikle anayasanın 141 ve 142. maddeleri, altı ok'tan yalnız cumhuriyetçilik ve laiklik ilkelerini yaptırım altında bırakıyor; inkılapçılık, halkçılık, milliyetçilik ve devletçilik prensiplerine aykırı kurulan cemiyetlere yönelik yaptırımlar yürürlükten kaldırılıyordu.[1059]

Değişiklik sırası basına geldiğinde Matbuat Kanunu tasarısı üzerinde önemli tartışmalar yaşandı.[1060] DP milletvekili Adnan Menderes, yalnızca 50. maddenin değiştirilmesini yeterli bulmuyordu; Meşrutiyet devrinde bile kanunun daha ileri seviyede olduğunu ve kanunun birçok maddesinin demokratikleştirilmesi gerektiğini söyledi. Bazı CHP milletvekilleri ise 50. maddenin değiştirilmesine bile karşı çıktı. Menderes, kanun değişikliğinin demokratik bir ruhun değil, bir endişenin göstergesi olduğunu söyledi. Feridun Fikri Düşünsel'in şu sözleri, kanun etrafında dönen tartışmaların bir özeti gibi oldu:

> "… Menderes arkadaşımız tereddüt ve endişeli olduğunu söyledi. Hayır arkadaşlar… Hükümetin elindeki bir silahı bırakması hiçbir zaman bir tereddüt ve endişe eseri olamaz…"[1061]

Menderes, matbuat hürriyetinin yanlış algılandığını söyledi ve şöyle dedi:

> "… Matbuat hürriyeti acaba memleket ve milletin menfaati ile tezat halinde midir? Bunlar birbirinden ayrı şeyler midir? Bu memleket matbuat hürriyetinden ziyade son zamanlarda hürriyetsizliğin ıstırabını çekmiştir."[1062]

Sonuçta kanun, gazetelerin hangi hallerde ve hangi mahkeme tarafından kapatılacağı tartışmalarına konu oldu ve 50. madde değişikliği mecliste kabul edildi.[1063]

1058 Cemiyetler Kanunu'nun çeşitli dernek ve cemiyetlerin kurulmasını yasaklayan 9. maddesi değiştirildi. Maddeye göre devletin ve milletin birlik-bütünlüğünü bozan, din, aile, ırk esasına dayanan ve bölgecilik amacı güden siyasi derneklerin kurulması yasaklanıyordu. "Yeni Cemiyetler Kanunu", Vakit, 11 Haziran 1946. Öncesinde ise olağanüstü kongrede parti programının cemiyet kurulmasını engelleyen maddesi kaldırılmıştı. Parti programının 22. maddesine göre 'cins, sınıf ve bölgesel fikirleri koruma ve yayma, sınıf mücadeleleri yayma maksadıyla' cemiyet kurulamaz deniyordu. "Parti Kurultayı", Vakit, 11 Mayıs 1946.

1059 "CHP'nin Altı Umdesi", Vakit, 12 Haziran 1946. Aynı oturumda Hüseyin Cahit'in başkanlığındaki 'Basın Birliği' de lağvedildi.

1060 Matbuat Kanunu'nun 50. Maddesi değiştirildi. Bu madde hükümete gazete kapatma yetkisi veriyordu; değişiklikle birlikte bu yetki mahkemelere devredildi.

1061 "BMM'de Basın Hürriyeti", Vakit, 14 Haziran 1946.

1062 "BMM'de Basın Hürriyeti", Vakit, 14 Haziran 1946.

1063 İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde çıkarılan basın kanunları, sansürler ve özellikle Tasvir-i Efkâr gazetesinde muhalif yazılarıyla tanınan Bedii Faik'in (Akın) dönemi eleştiren yazıları için bkz. Şükran Akpınar, *"Milli Şef Dönemi"nde Babıali'nin Varolma Mücadelesi ve Muhalif Bakışın Bedii Faik'in Yazılarından Tahlili*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 54-147. Milli Şef İnönü döneminde (1939-1945) kapatılan gazetelerin adları ve kapanma süreleri için bkz. Cemil Koçak, "Milli Şef Döneminde Yönetim ve Basın Hayatı", *Kekibeç,* Sayı 2, 1995, ss. 149-160, s. 152.

4.7. Şaibeli Seçim: Cumhuriyetin İlk Çok-Partili Genel Seçimi (1946)

CHP, ilk çok partili, tek dereceli ve çoğunluk usulüne göre yapılacak genel seçimin 21 Temmuz 1946 tarihinde yapılacağını ilan etti. Bayar, mayıs ayında, erken bir tarihte yapılsa bile seçime katılacaklarını açıkladı ancak tek dereceli seçimi ve kanunsuz müdahalelerin yapılmamasını şart koşuyordu.[1064] 31 Mayıs 1946'da *Milletvekili Seçim Kanunu* kabul edildi. DP'li milletvekillerine göre değişiklik olarak sadece ikinci seçmenler kaldırılmış, seçim tek dereceli hale getirilmişti ancak seçime yargı güvencesi getirilmemişti ve bu hala büyük bir eksiklikti.[1065] Meclis, 10 Haziran'da seçimin yenilenmesine karar verdiğinde partilerin seçime hazırlık için yaklaşık 40 günleri vardı.

DP, 18 Haziran'da bir seçim beyannamesi yayınlayarak seçime katılacağını ilan etti. Beyannamede, CHP'nin gerekli seçim kanunu değişikliklerini yapmadığı, seçimi aceleye getirdiği, vatandaşa baskı yaptığı, DP'yi karalamaya çalıştığı iddia edildi; tüm bunların genel seçimde tekrarlanacağı endişesine rağmen memleketin yüksek menfaatleri için seçime girileceği ilan edildi. Beyannamede DP'nin vazifesi şöyle ifade ediliyordu: "… Seçim adı altında reylerini behemehâl başkaları tarafından hazırlanan listelere vermek mecburiyetinden ilk defa kurtulmakta olan halkımızın reyini kullanmak ve milli iradeyi tam temsil edecek bir meclis kurmak…"[1066] Ayrıca, cumhurbaşkanının, CHP başkanı sıfatıyla DP aleyhinde konuşmalar yaptığı, yurt gezilerinde daha çok bir parti başkanı gibi konuştuğu iddia ediliyor ve cumhurbaşkanının tarafsız olması gerekirken bir partiden yana tavır koymasının muhalefet partilerini zor durumda bıraktığı belirtiliyordu.

İnönü, 17 Temmuz'da radyodan bir seçim beyannamesi yayınladı ve ilk kez yapılacak tek dereceli seçimin önemini anlattı. Tartışma konusu olan cumhurbaşkanının parti başkanlığını da yürütmesini anayasaya uygun bulduğunu daha önce birçok kez belirttiği gibi yine dile getirdi. Cumhurbaşkanının sorumsuz olmasının meclis çalışmalarına kayıtsız kalacağı anlamına gelmediğini yineliyor ve çoğunluğu elde eden bir parti başkanının cumhurbaşkanı olmasının güçler arasında uyum, etki ve işbirliği yaratmak bakımından önemli olduğunu belirtiyordu. İnönü, cumhurbaşkanının milletvekili seçimi dışında başka bir seçimle meclis içi ya da dışından seçimle işbaşına

1064 "Muhalefet ve Seçimler", Akşam, 27 Nisan 1946. Falih Rıfkı, Bayar'ın eski bir CHP'li olarak partinin tek partili bir sistem kurmak istemediğini, muhalefet partilerine ara sıra izin verildiğini ancak halkın olgunlaşmasının beklendiğini ve şeriat tehlikesinden dolayı tek partili bir yönetim olduğunu bilmesi gerektiğini yazdı. Falih Rıfkı Atay, "Celal Bayar'ın İki Demeci Üzerine", Ulus, 8 Mayıs 1946.

1065 Adnan Menderes, sandık başına gelene kadar seçmenin mülki, idari ve kolluk kuvvetleri gibi birçok otoritenin baskısı altında kalacağını söyledi. "Milletvekili Seçimi", Akşam, 1 Haziran 1946.

1066 "DP'nin Seçim Beyannamesi", Akşam, 19 Haziran 1946.

gelebileceğini, bunu ise bir anayasa değişikliği ile mümkün olabileceğini söyledi. Ancak böyle bir durumda cumhurbaşkanının çoğunluk partisi ya da meclise karşı zayıf kalacağını belirtti. Seçim öncesi bu tartışmaların kasten çıkarıldığını belirten İnönü, seçimin, kendisi için cumhurbaşkanı olarak kalıp kalmama seçimi olduğunu söyledi ve iddialı bir biçimde vatandaşların bu mesele üzerinde düşünmelerini ve CHP'ye bunu bilerek oy vermelerini istedi.[1067] İnönü, CHP Genel Başkanı sıfatıyla ertesi gün milletvekili adaylarını ilan etti. 465 milletvekilinin yer alacağı yeni meclis için CHP 152 eski milletvekilini aday göstermedi; CHP vekillerinin üçte biri ilginç bir biçimde değişikliğe uğramıştı.[1068]

1946 milletvekili seçimi, 21 Temmuz'da yapıldı; seçime CHP, DP ve MKP başta olmak üzere altı parti katıldı.[1069] Seçimler, açık oy, gizli sayım ve döküm esasına göre yapıldı.[1070] Seçim sonuçlarına göre 465 milletvekilliğinden 397'sini CHP, 61'ini DP kazandı, 7 bağımsız milletvekili de meclise girmeyi başardı.[1071] Milli Şef İnönü seçim sonrası bir beyanname yayınladı ve şöyle dedi:

> "… Şimdi Türkiye'nin milli hayatında yeni bir devre giriyoruz. Her şeyden evvel seçim zamanının sinirli sözlerini karşılıklı bağışlayarak ve unutarak vatanda huzur, çalışma devrinin ilk vazifedir… Meclisteki çalışmalarda ise karşılıklı saygı içinde olarak fikir ayrılıklarını vatan için yapıcı bir şekilde ayarlamak gelecek vazifemiz olacaktır…"[1072]

Seçim, CHP'nin zaferiyle sonuçlanmıştı ancak seçim tartışmaları bitmemişti; seçimin hemen ardından muhalif partilerce seçime hile karıştırıldığı ve yolsuzluk yapıldığı iddia edildi. Seçimleri idare etmekle görevli vali ve kaymakamlar ile kolluk

---

1067 "Milli Şefin Beyannamesi", Vakit, 18 Temmuz 1946.

1068 CHP milletvekili adayları ve yeniden aday gösterilmeyenler için bkz. "CHP Adayları", Vakit, 19 Temmuz 1946.

1069 Liberal Demokrat Parti, Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi ve Yalnız Vatan İçin Partisi de seçimlere katıldı. Ancak sadece CHP ve DP milletvekili çıkardı. Erol Tuncer, *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002)*, TESAV, Ankara, 2003, s. 362.

1070 Belirtmek gerekir ki, seçimlerde hile ve usulsüzlük yapılmasının seçim sistemiyle yakından ilgisi vardı. Örneğin sandıklardan çıkan oylar, sayıldıktan sonra imha ediliyordu. Böylece mazbatalarda tahrifat yapıldığı iddia edilse bile oyların yeniden sayılması mümkün olmuyordu. Partiler isterlerse oy pusulalarını sandıklara veya evlere kendileri ulaştırıyordu. Seçmenler eğer yanlarında getirmedilerse, açıkta bir masa üzerinde duran oy pusulalarından birini alıp zarfa koyuyor, sonra sandığa atıyordu. Böylece hangi partiye oy verdikleri belli oluyordu. Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.143, dipnot 86.

1071 Erol Tuncer'e göre dağılım 397, 61, 7 idi; mükerrer milletvekillikleri çıktıktan sonra ise 397, 59, 6 olmuştu. Tuncer, *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002)*, s. 362. Bazı milletvekilleri iki ilde birden adaylığını koyup seçildikleri için mükerrer sayılmışlardı; bundan dolayı milletvekili dağılımı için çeşitli sayılar verilmektedir. Örneğin Vatan gazetesinde dağılım 395 CHP, 66 DP, 4 bağımsız şeklindeydi. Bkz. "Seçimin Kati Neticesi", Vatan, 25 Temmuz 1946. Ancak bir süre sonra TBMM Genel Kurulu, CHP Eskişehir Milletvekili Yavuz Abadan'ın yerine DP adayı Kemal Zeytinoğlu'nun milletvekilliğini onayladı. Böylece sandalye dağılımı CHP 396, DP 61, bağımsızlar 6 olarak gerçekleşti. İstanbul milletvekillerinden bazıları şunlar oldu: Fevzi Çakmak, Adnan Adıvar- bağımsız, Celal Bayar, Fuat Köprülü, Refik Koraltan, Cahit Baban-DP, Kazım Karabekir, Hamdullah Suphi, Recep Peker-CHP. "İstanbul Milletvekilleri", Vatan, 25 Temmuz 1946. Milletvekili listesi için bkz. Vatan, 26 Temmuz 1946.

1072 "Milli Şefin Beyannamesi", Vakit, 25 Temmuz 1946.

kuvvetlerinin seçim öncesinde ve sonrasında yetkilerini iktidar partisinin kazanması yönünde suiistimal ettikleri iddia ediliyordu.[1073] Örneğin İstanbul'un bazı ilçelerinde seçim sandıklarının ortadan kaybolduğu, seçim komisyonu üyelerinin sayım işini bilerek geciktirdiği, CHP üyesi kişilerin zabıtları ele geçirdikleri söylendi.[1074] Yine iddialara göre, İstanbul'da kaymakam ve nahiye müdürleri, bağımsız adayları, kanunen hakları olmasına rağmen müşahit olarak sandık başına almamıştı, sandıklar sayılırken muhalif parti temsilcileri sandıklardan uzaklaştırılmıştı. Hatta Beyoğlu kaymakamı Mustafa Bağrıyanık'ın "CHP'den gayri partilerin temsilcileri sandık başlarından en az beş metre mesafede duracaklardır" dediği ve bazı sandık başlarında görevli kolluk kuvvetlerinin DP ve MKP adaylarının isimlerinin yazılı olduğu listeyi yırttıkları iddia edildi. Birçok ilçede öğretmenlerin sandık başında CHP lehine propaganda yaptıkları rapor edildi. Valilik kararıyla bazı ilçelerde sayım işi geciktiği için zabıtların seçim komisyonu başkanı tarafından 'muhafaza' edilip ertesi gün seçim kuruluna verileceğinin bildirilmesi de 'şaibe' iddialarını güçlendirmişti.[1075] Seçime bağımsız olarak İstanbul'dan katılan Mareşal Fevzi Çakmak'a ait oyların bazı sandıklarda Recep Peker'e devredildiği iddiaları karşında Çakmak, seçim kuruluna bir protesto yazısı gönderdi.[1076] Nihat Erim, 1949'da İstanbul valisi Lütfi Kırdar'ın 1946 seçimi hakkında şunları söylediğini belirtir:

> "…1946'da İstanbul'da 23 yeri de CHP kaybetti. Cevdet Kerim İncedayı, 'hepsini kazandık' şeklinde mazbata yazmaya zorladı. İntihar etmeyi dahi düşündüm. Sonra 5 yere razı oldum. 2 Rum, 2 Ermeni, 2 Yahudi ve bir tanınmamış Türk yerine Hüseyin Cahit, Hamdullah Suphi, Recep Peker, Cahit Soydemir, Kazım Karabekir'i kabul ettim…"[1077]

İstanbul sıkıyönetim komutanlığı ise yayınladığı bir tebliğ ile seçim sonuçları hakkında şüphe uyandırıcı yayın yapan gazeteleri uyardı ve bu tarz yayınlara son verilmesini istedi.[1078] DP ise sıkıyönetimin İstanbul basınını baskı altına almak

---

1073 Hile ve yolsuzluk iddiaları için bkz. Vatan, 22-27 Temmuz 1946. Yalman, CHP'yi totaliter bir tek parti idaresi olarak seçime hile ve yolsuzluk karıştırmakla suçladı ve milli iradenin sandığa yansıtılmadığını söyledi. Ahmet Emin Yalman, "Kırılan Emniyet", Vatan, 24 Temmuz 1946. Ali Fuat Başgil, yazdığı bir makalede seçim kanununun kolaylık, serbestlik ve dürüstlük temel ilkelerine sahip olması gerektiğini ve Türkiye'nin ilk tek dereceli seçimi olan 1946 seçimlerinin bu ilkeler bakımından eksikleri olduğunu söyledi. Ali Fuat Başgil, "Seçim Kanununun Kıymeti ve Eksikleri", Vatan, 20 Aralık 1946. Ayrıca bkz. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt 4, Rey Yayınları, İstanbul, s. 78-79.

1074 "Kanuna Tecavüz", Vatan, 22 Temmuz 1946.

1075 "İstanbul'da Seçim Hareketleri", Vatan, 22 Temmuz 1946.

1076 "Mareşalin Protestosu", Vatan, 23 Temmuz 1946.

1077 Nihat Erim, *Günlükler, 1925-1979*, Cilt 1, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 376.

1078 "Sıkıyönetimin Tebliği", Vatan, 25 Temmuz 1946. Ertesi gün Yeni Sabah ve Gerçek gazeteleri sıkıyönetim tarafından süresiz olarak kapatıldı. Başbakan Peker, DP'nin bir soru önergesi üzerine bu gazetelerin, sıkıyönetim komutanı tarafından çeşitli uyarılara rağmen seçim sonuçları hakkında yaptıkları şaibeli yayınlar nedeniyle kapatıldığını açıkladı. "Başbakan Sual Takririne Cevap Verdi", Tanin, 14 Eylül 1946. Sıkıyönetim, kamu güvenliği açısından kişi ve konut dokunulmazlığı, basın özgürlüğü gibi temel hak ve özgürlükleri

istediğini ve sıkıyönetim idaresinin artık kaldırılması gerektiğini belirtiyordu. Seçimlere yapılan tüm bu itirazlara CHP aldırış etmedi; hatta seçimde hile ve yolsuzluk yapıldığı iddialarına sert tepki gösterdi ve bunlara yönelik kanuni işlemler yaparak basını susturmaya çalıştı. Sonuçta, Türkiye'nin ilk çok partili genel seçimi CHP'nin yıllarca tartışılacak zaferiyle noktalanmış oldu.

4.8. CHP Demokrasiyi Otoriter Kanadın Temsilcisi Peker Hükümeti İle Karşılıyor

Yeni meclisin ilk toplantısı öncesi CHP ve DP, ilk grup toplantılarını 3 Ağustos tarihinde yaptı. CHP, bu toplantıda cumhurbaşkanı ve meclis başkanı adaylarını belirledi, meclisi boykot etme ihtimali olan DP ise meclis çalışmalarına katılma kararı almıştı.[1079] Türkiye'deki ilk çok partili seçimin ardından oluşan 8. Dönem TBMM, 5 Ağustos'taki ilk oturumunda 388 oyla İnönü'yü cumhurbaşkanı, 379 oyla Kazım Karabekir'i de meclis başkanı seçti.[1080] İnönü, yeni kabineyi kurması için Recep Peker'i görevlendirdi. Peker, 1930'lu yılların CHP Genel Sekreteri ve 40'lı yılların içişleri bakanıydı ve partinin otoriter kanadının önde gelen isimlerindendi. Ayrıca Peker, 1945 yılı bütçe görüşmelerinde hükümetin mali politikalarını sert biçimde eleştirmesiyle parti içinde de dikkatleri üzerinde toplamıştı. Böylelikle, savaş sonrasında çok partili demokrasi ve liberalizm söylemleriyle öne çıkan İnönü, muhalefet partilerine karşı sert bir mücadeleye girileceğini göstermiş oldu.[1081] Peker yeni kabineyi 6 Ağustos'ta kurdu, kabine birçok yeni isimden oluşuyordu.[1082]

Peker, hükümetin programını 14 Ağustos'ta okudu ve 378 oyla program kabul edildi. Ancak DP milletvekilleri, programı eleştirmek için kendilerine yeterli zaman tanınmadığını ve CHP'nin meclis çoğunluğuna dayanarak programı 'oldubittiye'

---

sınırlandırabilen bir yönetimdi ve Peker açıklamalarını bu temel üzerine yaptı. Önerge sahibi Cihad Baban ise, komutanlığını kararının idari değil siyasi olduğunu ve hükümete bağlı olduğu için sıkıyönetimin haddini aşarak muhalif gazeteleri cezalandırdığını söyledi.

1079 CHP, cumhurbaşkanlığı için İnönü'yü, meclis başkanlığı için Kazım Karabekir'i, DP ise cumhurbaşkanlığı için Fevzi Çakmak'ı, meclis başkanlığı için Yusuf Kemal Tengirşenk'i aday göstermeye karar verdi. "Partiler Dün Toplantılarını Yaptılar", Vatan, 4 Ağustos 1946.

1080 Fevzi Çakmak ise 59 oy aldı. "BMM Dün Açıldı", Vatan, 6 Ağustos 1946. İlginç olarak, Cumhurbaşkanı İnönü, meclis salonuna girdiğinde tüm CHP vekilleri kendisini ayakta alkışlayarak karşılarken DP'li vekiller yerlerinde sessizce oturmayı tercih etti ve ilk muhalefetlerini gerçekleştirmiş oldu. DP'li vekiller, şahıslar için ayağa kalkmanın bir tek parti geleneği olduğunu söylediler.

1081 Aslında İnönü, önce Hilmi Uran'a teklif götürmüş ancak kabul edilmemişti. İnönü ile arası iyi olmayan Peker'in başbakanlığı, seçim sonuçları üzerindeki tartışma ve güçlü bir muhalefet beklentisinden dolayı İnönü'nün bir taktiği ve görevi reddedenler için de gelecekte meydana gelebilecek siyasi tartışmalardan dolayı yıpranma endişesinin sonucuydu. Ahmet Yeşil, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, s. 77.

1082 Yeni kabine şu isimlerden oluştu: Adalet-Mümtaz Ökmen, Milli Savunma-Cemil Cahit Toydemir, İçişleri- Şükrü Sökmensüer, Dışişleri-Hasan Saka, Maliye-Halit Nazmi Kişmir, Eğitim-Reşat Şemsettin Sirer, Bayındırlık-Kerim İncedayı, Sağlık-Behçet Uz, Gümrük ve Tekel-Tahsin Çoşkan, Tarım-Faik Kurdoğlu, Ulaştırma-Şükrü Koçak, Ticaret-Atıf İnan, Çalışma-Sadi Irmak. "Peker Kabinesini Kurdu", Vatan, 7 Ağustos 1946. Peker'in genellikle otoriter bir karakter gösterdiği 20 yılı aşkın siyaset yaşamının kısa bir değerlendirmesi için bkz. Ahmet Emin Yalman, "İnsanların Kıymeti", Vatan, 11 Ağustos 1946.

getirdiğini söyleyerek çeşitli itirazlarda bulundular.[1083] Peker, programı okurken sıklıkla demokrasi vurgusu yapmıştı ancak devlet otoritesinin korunmasını belirtmeyi de ihmal etmedi. CHP taraftarı basın, DP'nin itirazlarını haksız ve yersiz buluyordu; zira onlara göre DP, CHP ne derse onun tersini söylüyor, ne yaparsa onu mutlaka azınlığın çıkarlarına zararlı buluyordu.[1084] Hatta CHP basınına göre DP, vatana ihanet de etmişti; DP İstanbul milletvekili seçilen Salamon Adato, bir Sovyet ajanıydı ve DP, Sovyetlerle ilişkilerin gergin olduğu zamanlarda bu milletvekilini bilerek meclise sokmuştu.[1085]

Peker'in liderliğindeki kabinenin ilk işi bazı kanunlarda değişiklik yapmak oldu, '*Basın Kanunu'* ve '*İçtimaatı Umumiye Kanunu'* mecliste müzakereye getirilmişti. Hükümet, basın kanunuyla, basın özgürlüğünün değil, yalan ve uydurma haberlerin önüne geçilmesinin hedeflendiğini iddia ediyordu. DP'li vekiller, kanundaki *'halkın huzurunu bozmak'* gibi ifadelerin belirsizlik içerdiğini ve bunun basın özgürlüğünü zedeleyeceğini iddia ederek kanuna itiraz ettiler. Adnan Menderes, tasarıda yer alan *'devlet ve millet çıkarlarına hizmet etmek'* ifadesinin sübjektif olduğunu, ifadenin kişi ve durumlara göre değişebileceğini belirterek kanuna itirazlarını dile getirdi. DP'liler kanunun, yeni tasarıyla birlikte son bir buçuk yıldaki demokratik gelişmelere aykırı yönde bir gelişme olacağını belirtiyordu.[1086] Basın kanunu müzakerelerinin ilk günleri oldukça hararetli geçti; 9, 12 ve 17. maddeler değişikliğe uğradı.[1087] Ertesi günlerde kanunun diğer maddeleri üzerinde de şiddetli tartışmalar yaşandı, DP'li vekiller yeni kanunla cezai yaptırımların ağırlaştırılmasını eleştiriyordu ve kanuna red oyu verdiler ancak meclis çoğunluğuna sahip CHP kanunu istediği biçimiyle meclisten geçirmeyi başarmıştı.[1088]

İnönü, ekim ayında Antakya kentini ziyareti sırasında partiler arası yaşanan gerginliği, DP hakkında olumlu açıklamalar yaparak biraz yumuşattı. DP'nin ülke demokrasisinin gelişimi için önemli olduğunu ve DP'yi desteklediğini söyleyen İnönü,

---

1083 "Recep Peker Kabinesinin Programı", Vatan, 15 Ağustos 1946. Menderes, programı incelemek için kendilerine yeterli zaman bırakılmamasını ve basın kanunu ile cemiyetler kanununda yapılması planlanan değişiklikleri eleştirdi.

1084 Bir yazısında Yalçın, DP'yi basit ve ilkel bir muhalefet yürütmekle itham ediyordu. DP azınlığı, şımarıklık, laf kalabalığı ve yavuzluk ile çoğunluğa tahakküm etmek istiyordu. Hüseyin Cahit Yalçın, "Ekalliyetin Tahakkümü", Tanin, 18 Ağustos 1946.

1085 Adato, Sovyet dış ticaret bankası hukuk müşaviriydi ve DP listesinden milletvekili seçilmişti. İddialar için bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, "DP'nin İstanbul Milletvekili Bay Ado", Tanin, 26 Ağustos 1946.

1086 "Basın Kanununun Tadili", Tanin, 14 Eylül 1946.

1087 9. madde, mülki amire ruhsatname yerine beyanname verilmesini düzenlerken 17. Madde, beyannamenin uygun olmadığı hallerde gazete çıkarmak isteyene ek süre veriyordu. "BMM'de Basın Kanunu Müzakeresi", Vatan, 18 Eylül 1946.

1088 "Matbuat Kanunu Dün Kabul Edildi", Vatan, 21 Eylül 1946. Ayrıca ceza kanununun 140, 159 ve 160. maddeleri de değişikliğe uğradı. 34. Madde, uydurma haberlerin cezalandırılmasını düzenliyordu. Değiştirilen maddeleriyle basın kanunu için bkz. Vatan, 25 Eylül 1946.

birlikte çalışmanın önemini vurguladı. Aradaki anlaşmazlıklardan doğan sıkıntıların sorumlusunun CHP olacağını, zira iktidar partisi olarak daha hazımkâr ve mülayim olmak zorunda olduklarını, bir gün DP iktidara gelirse onların da mülayim hareket etmesi gerektiğini söyledi. Ayrıca İnönü, gurur ve onurla geleceğe yönelik şöyle bir çıkarımda bulundu:

> "Bütün siyasi ve askeri vazifelerin hiçbirini kale almadan diyebilirim ki, öldüğüm zaman Türk milletine iki eser bırakmış olacağım. Bunlardan biri köy okulları, diğeri de müteaddit partilerdir."[1089]

Cumhurbaşkanı İnönü, CHP Genel Başkanı sıfatına rağmen partiler arasında bitaraf olacağına dair mesajlar veriyordu. DP Genel Başkanı Bayar, İnönü'nün açıklamalarının gecikmiş olduğunu söyledi ve cumhurbaşkanlığı makamı ile parti başkanlığı makamının ayrılması gerektiğini uzun zamandır söylediklerini ve bunun, partilerinin ana prensiplerinden biri olduğunu belirtti. Ayrıca anlaşmazlıklardan doğan sıkıntıların sorumlusunun CHP'de olacağına dair beyanatı memnuniyet verici bulmasına rağmen bunun sözde kalmaması ve maruz kaldıkları haksızlıklardan dolayı ilgili kişilerin cezalandırılması gerektiğini söyledi. Zira bazı valilerin *'ben burada olduğum sürece DP kurulamaz'* ve *'ben burada Halk Partisi valisiyim, nasıl bitaraf kalabilirim'* dediklerini belirterek bunlardan etkilenen birçok kaymakamın da tarafsızlıklarını koruyamadığını söyledi ve yine de millet adına mücadeleye devam edeceklerini ifade etti.[1090] DP milletvekili Cihat Baban, basın ve seçim kanunu, temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanmış olması, memur ve idarecilerin devletin değil tek parti hükümetinin memur ve idarecisi gibi davranmasının önemli demokrasi sorunları olduğunu ve İnönü'nün açıklamalarının millete ferahlık verdiğini söyledi. Ancak Baban'a göre İnönü'nün parti ve devlet başkanlığını kendisinde toplaması ve DP'yle seçim yarışına girmesi halkın sevgi ve saygısında bir azalma yaratmıştı ve İnönü'nün otoritesi yıpranmıştı. İnönü'nün devlet başkanı olarak değil de bir parti başkanı olarak hareket etmesi kendisine zarar veriyordu ve tarafsız kalması demokrasinin yerleşmesi için önemliydi.[1091]

1089 "İnönü Partiler Arasında Bitaraf Kalıyor", Vatan, 11 Ekim 1946. İnönü'nün sözlerini değerlendiren Fenik, cumhurbaşkanının, ait olduğu sorumsuz makamına döndüğünü ve millet karşısında asıl sorumluların siyasi partiler olduğunu söyledi. Halk idaresi için önemli bir aşama kaydedildiğini belirten Fenik, ilginç olarak İnönü'nün zaten bir süredir partisiyle ilgili olmadığını söyledi. Mümtaz Faik Fenik, "Devlet Başkanlığı ve Partiler", Vatan, 13 Ekim 1946.

1090 "Bayar'ın Gazetemize Beyanatı", Vatan, 13 Ekim 1946. Bayar, bir başka demecinde valiler ile idare amirlerinin partiler arasında tarafsız olmadığını hatta devlete bağlı işletme ve kurumlarda da aynı durumu gördüklerini söyledi. Vatan, 16 Ekim 1946.

1091 Cihat Baban, "Hatay'daki Hasbihal…", Tasvir, 13 Ekim 1946.

Kendisine yönelik eleştirilere rağmen İnönü, 1946 yılı meclis açılışında yaptığı konuşmada demokrasinin gelişiminden bahsetti. Çok partili yaşam hakkında şöyle dedi:

> "… Memleket idaresinde iktidarın serbest seçimle tayin olunması ve karşı fikir ve kanaatlerin memleket hayatında serbestçe söylenmesi ve tesir etmesi ile halk idaresinin ileri bir merhalesi muvaffakiyetle kurulmuştur. Artık büyük mecliste, belediye ve il idarelerinde karşılıklı siyasi partilerle çalışıyoruz… Şimdi bütün gayretimiz, fikir ve parti ayrılıklarının vatandaşlar arasında düşmanlık yapmamasına yönelmiştir… Milli hayatın gelişmesinde güç olan safha, siyasi fikir ihtilafları perdesi arkasında karışıklığı, vatandaşları birbirine düşürmeyi hedef tutacakların, açık ve örtülü faaliyetleridir."[1092]

İnönü, konuşmasını, Sovyetlerle yaşanan nota krizi dolayısıyla milli çıkarların parti çıkarlarının üstünde olduğunu hatırlatarak bitirdi. İnönü, çok partili yaşamın meclis içi ve dışında önemli bir kazanım olduğunu söylüyordu.

DP, İnönü'nün konuşmasından sonra başkanı Bayar imzalı bir beyannameyle İnönü ve CHP hükümetini, savaş yıllarındaki mali ve ekonomik politikalar nedeniyle eleştirmeye devam etti. Siyasi ve idari denetimsizliğin o dönemde önemli bir eksiklik olduğu vurgulanıyor, seçimlerde yaşanan usulsüzlük ve yolsuzluk tartışmalarına rağmen ülkenin huzurunun bozulmamasının halkın gösterdiği olgunluktan kaynaklandığı belirtiliyordu. Seçimlerin CHP'nin ağır baskısı ve tahriki altında yapıldığı bir kez daha vurgulandı. Seçimde yolsuzluk yapan idari görevliler cezalandırılmamıştı, üstelik nutukta kendilerine teşekkür edilmişti.[1093]

CHP-DP gerginliği Kasım ayında DP'nin verdiği soru önergeleri ile yeniden alevlendi. Özellikle hükümetin Türk parasının değerini düşürdüğü '*7 Eylül Kararları'* çok eleştirildi.[1094] DP, kasım ayında gizli oy açık sayım gibi değişiklikler içeren bir seçim kanunu değişikliği teklifinde bulundu ancak reddedildi. Aralık ayında ise altı ilde devam eden sıkıyönetimin altı ay daha uzatılmasına dair kanun tasarısı kabul edildi. Ancak DP'li vekiller, sıkıyönetimin özellikle İstanbul'da halkın miting yapmasını engellemeyi ve gazeteleri kapatmak için var olduğunu, CHP iktidarının sıkıyönetimden yararlanarak halkın temel hak ve özgürlüklerini engellediğini, savaşın sona ermesine rağmen sıkıyönetimin uzatılmasının anayasaya aykırı olduğunu iddia ettiler.[1095] Sıkıyönetim komutanlığı, eleştirilere kulak asmamıştı, zira aralık ayında komünizm

---

1092 "Cumhurbaşkanı İnönü'nün Nutku", Vatan, 2 Kasım 1946.
1093 "DP Beyannamesi", Vatan, 4 Kasım 1946.
1094 Alınan kararla, 1 TL'nin 1 USD karşısındaki değeri 1.30'dan 2.80 TL'ye çıktı. Yüzde 53 civarındaki bu devalüasyon, savaş sonrası ekonomik koşullara uyum sağlamak için yapılmıştı. Detaylar için bkz. Ahmet Yeşil, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, s. 80-81.
1095 "Sıkıyönetim Altı Ay Daha Uzatıldı", Vatan, 5 Aralık 1946.

faaliyeti ya da propagandası yapmak gerekçesiyle bazı parti, örgüt ve yayınları kapattı.[1096]

Aralık ayındaki bütçe görüşmeleri iki partinin mücadelesine sahne oldu. Adnan Menderes'in eleştirilerine yanıt veren başbakan Peker, Menderes'in *'marazi, psikopat ve anarşist bir ruh haline'* sahip olduğunu söyledi. DP milletvekilleri bu sözler üzerine meclis salonunu terk ettiler.[1097] Hamdullah Suphi gibi bazı CHP milletvekilleri bile Peker'in sözlerini doğru bulmamıştı ve verilen aradan sonraki celseye onlar da katılmadı.[1098] Ertesi günlerdeki bütçe görüşmelerine de katılmayan DP'li vekiller, DP'nin ülkede bir anarşi havası yarattığına inanılıyorsa hükümetin hemen vazifesini yapması ve partilerini kapatması gerektiğini söylüyordu. DP'nin meclisi terk etmesi ise önemli bir etki yaratmıştı; zira DP il ve ilçe örgütlerinden parti merkezine birçok destek telgrafı çekildi. Ertesi günlerde Cumhurbaşkanı İnönü, Bayar ve Köprülü ile bir görüşme yaptı ve ortamın yumuşamasını sağladı. Sonuç olarak İnönü, çok partili siyasal ortamda kendisine yapılan eleştirilere rağmen tarafsız görünmeye çalışıyor ve DP'nin gelişimine fırsat verilmesini istiyordu. Ancak çok partili siyasal havayı Recep Peker gibi otoriter bir CHP'liyi başbakan yaparak karşılaşmıştı ve siyasal atmosfer sürekli geriliyordu.

1096 Komünizm propagandası yapan her türlü yayının sıkıyönetim bölgesine girmesi yasaklandı. Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ile Türkiye Sosyalist Partisi merkez ve şubeleri, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği ve İstanbul İşçi Klübü kapatıldı. Bu partilerin ideolojisini yaydığı iddia edilen Sendika, Ses, Noror, Gün, Yığın ve Dost gibi süreli yayınlar yasaklandı. İrticai yayınlar yaptığı iddia edilen Büyük Doğu dergisi de kapatıldı. Ülkenin huzurunu bozma yolunda yayınlar yapığı iddia edilen Yarın gazetesi de 4 ay süreyle kapatıldı. "Sıkıyönetim Komutanının Tebliği", Vatan, 17 Aralık 1946.

1097 "Demokratlar Meclisi Terkettiler", Vatan, 19 Aralık 1946. Peker'in sözleri basında geniş yankı uyandırmıştı. Sonraki günlerde DP'ye yakın gazeteler, 'psikopat kimdir, kime denir' gibi sorular sorarak bazı uzman doktorların verdiği yanıtları köşelerine taşıdılar. Bkz. Vatan, 21-23 Aralık 1946. Yalman, DP'den yana görünen yayın politikasının DP'nin demokrasi anlayışı ve siyasi eylemlerindeki dürüstlükten kaynaklandığını söylüyordu. DP'nin de hataları olduğunu, gazetesinin CHP'ye muhalif olmadığını vurguladı. Ancak CHP tek parti geleneklerini devam ettiriyordu; örneğin, merkezi karar alma mekanizması devam ediyor, özgür çoğunluk karar almada etkisiz kalıyor, Türk milletinin olgunluğuna ve vasiliğe ihtiyaç duymadığına bir türlü inanılmıyordu. Ahmet Emin Yalman, "Umumi Bir Hesaplaşma", Vatan, 8 Kasım 1946. Bayar, Peker'in kendisine yönelik sözlerine rağmen Menderes'in aslında meclisi terk etmek istemediğini ama karara uyduğunu, kendisinin, her zaman mücadelenin mecliste yapılması gerektiğini düşündüğünü belirtmektedir. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 94.

1098 Ertesi gün Hamdullah Suphi, TpCF ve SCF muhalefetlerinin denetim açısından önemli olduğunu ancak bunların devam edememesinin üzüntü verici olduğunu söyledi. Bu bakımdan DP muhalefeti demokrasi açısından önemliydi. "Meclisteki Tartışmalar", Vatan, 19 Aralık 1949. Geçmişte İttihatçılarla muhalefetin demokratik yöntemler dışına çıkarak sonunda muhalefetin ortadan kaldırılmasına ve ülkenin genel bir savaş sonunda parçalanmasına neden olduğunu hatırlatan ve dönemin analizini yapan Ali Naci, yakın tarihin Türklere iki ders verdiğini söyledi. Birincisi, ülkede ne zaman muhalefet bastırılmak istense gizli çalışmıştı; ikincisi, muhalefet ne zaman gizli çalışsa hükümet darbelerine, kanlı olaylara ve sonuçta ülkenin felakete sürüklenmesine neden olmuştu. Ali Naci Karacan, "Yakın Tarih ve Demokrat Parti", Tan, 2 Mart 1949.

4.9. DP'nin İlk Kongresi: Hürriyet Misakı'nın İlanı

DP muhalefetinin en büyük isteği, demokratlardan ve halk partililerden oluşacak milli bir hükümet kurulması ya da en azından seçim kanununda değişiklik yapılmasıydı. Bu isteklerin dillendirildiği bir dönemde, 1947 yılı başında, DP ilk kongresini topladı.[1099] DP Başkanı Bayar, kongrede, partinin ortaya çıkış koşullarını ve mücadele ettikleri alanları anlattı. Parti ile devlet mekanizmasının birleşmesinin olumsuz bir sonucu olarak DP'nin CHP ile değil bizzat hükümet kuvvetleriyle mücadele etmek zorunda kaldığını söyledi. Bu durumun en önemli nedeni olarak cumhurbaşkanının hala hükümet partisinin başında bulunuyor olmasını gösterdi. Bayar'ın konuşmasında üç madde öne çıkmıştı. Birinci maddeye göre vatandaş hak ve hürriyetlerini engelleyen ve anayasaya uymayan kanunlar kaldırılmalıydı. İkinci madde, vatandaşın oyunu güvenli ve korunaklı biçimde verebileceği bir seçim kanunu değişikliğiydi. Üçüncüsü ise devlet başkanlığı ile parti başkanlığının bir kişide birleşmemesi esasının kabul edilmesiydi.[1100] Bayar, partinin temel politikasının bu üç esas üzerinde yükseleceğini söyledi. Ertesi gün delegeler kongrede söz aldı; CHP'nin Türk halkının vasiliğine soyunması eleştiriliyor, *'Atatürk sağ olsaydı DP'nin başına geçerdi'* gibi konuşmalar yapılıyordu.[1101] DP Kongresinin üçüncü gününde yukarıda belirtilen üç esas, *"Hürriyet Misakı"* (Özgürlük Sözleşmesi) olarak kabul edildi. Buna göre DP, bu üç esas üzerinden siyaset yürütecek ve iktidar gerekli adımları atmadığı takdirde meclisi boykot edip sine-i millete başvuracaktı.[1102]

DP kongresinde alınan kararlar, CHP içinde yoğun bir tartışma yarattı. Tartışmalar, DP'ye karşı izlenecek siyasetin otoriter ya da ılımlı olarak iki farklı yolda takip edilmesi gerektiğini söyleyen bir gruplaşmaya yol açtı. Ilımlı kanadın isimlerinden Hamdullah Suphi Tanrıöver, Muhittin Baha Pars ve bir grup milletvekili, parti

---

1099 Kongre, 7 Ocak'ta Ankara'da 'Yeni Sinema' (Ulus Sineması) binasında toplandı. Aslında TBMM, Halkevi ya da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi gibi uygun bir alan bulunabilirdi ama CHP bu konuda zorluk çıkarmıştı. Bayar, kongre için hangi salon sahibine başvurdularsa önce kabul edip ardından çeşitli bahanelerle salonu vermekten vazgeçtiklerini, otellerin de aynı tavırda olduklarını belirtiyor ve yaptıkları bütün rezervasyonların ertesi gün iptal edildiğini anlatıyor. Sonunda Ankara'lı DP'lilerin şehre gelecek delegeleri kendi evlerinde misafir etmeye karar vermeleriyle birlikte idare, baskı tedbirlerini kaldırmış ve oteller rezervasyon kabul etmiştir. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes,* s. 67.

1100 "DP Kongresi, Bayar'ın Nutku...", Vatan, 8 Ocak 1947.

1101 "Söz Alan Delegeler", Vatan, 9 Ocak 1947.

1102 "Tarihi Bir Karar...", Vatan, 10 Ocak 1947. Alınan kararların kısa bir değerlendirmesi için bkz. Mümtaz Faik Fenik, "Hürriyet Misakı", Vatan, 12 Ocak 1947. CHP basını, yaptırımların milletin meclisine karşı yapılmasını şiddetle eleştirdi, hürriyet misakını garip ve anti-demokratik bularak alınan kararların muhalefetin totaliter zihniyetini gösterdiğini iddia etti. Nihat Erim, "Muhalefetin Totaliter Zihniyeti", Ulus, 2 Nisan 1947. Ana Davalar Komisyonu'nda çalışan Menderes'in parti içindeki aşırılara, yani meclisten çekilip sine-i millete dönmek isteyenlere karşı, Hürriyet Misakı'nı kabul ettirecek ılımlı bir yönetim göstermesi, Bayar'a göre, onun politikadaki yerini tayin etmiş, aynı zamanda bu ılımlı sonuç Türkiye demokrasisi için de önemli olmuştur. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes,* s. 70.

tüzüğünün iyileştirilmesi, programda değişiklik yapılması ve daha demokratik esaslar getirilmesi hakkında CHP meclis grubuna soru önergesi verdi. Bunun üzerine toplanan CHP divanı, partinin ıslah edilmesi yönünde görüş bildirdi. Ayrıca din eğitimi ve halkevlerinin millete mal edilmesi konuları da görüşüldü. Divan, aldığı bir kararla laikliğin korunmasına özel bir dikkat gösterilmesi koşuluyla Türkçe harflerle din öğretimini hükümetin düzenlemesine imkân tanıyan bir karar aldı.[1103]

1947'nin ilk aylarında İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer'in Türkiye'deki komünist faaliyetleri ve bazı Demokratların bunlarla olan işbirliğini anlattığı bir meclis konuşması sonrası ortam iyice gerildi. Ardından bazı boş milletvekillikleri için yapılacak ara seçimlere DP katılmayacağını açıkladı. CHP'nin otoriter kanadı, DP'nin ara seçimlere girmeyerek meclis üstünde baskı yaratmak ve istediği kanunları bu yolla meclisten geçirmek için taktik kullandığını iddia etti.[1104] Yapılan ara seçimde 4 ilde CHP adayları seçimi kazandı.[1105] Mayıs ayında ise sıkıyönetimin 6 ay daha uzatılması yönündeki kanun teklifine Demokratlar karşı çıkarken CHP milletvekilleri destek verdi ve sıkıyönetim yeniden uzatıldı.[1106] DP, sıkıyönetimin, özellikle İstanbul'da uzatılmak istenmesini, 21 Temmuz seçimleri hakkındaki olumsuz eleştirilerin önüne geçmenin ve İstanbul basınını baskı altına almanın bir aracı olarak değerlendirdi.

DP'nin Hürriyet Misakı ve temel politikalarını bu sözleşme üzerine kurması CHP'yi endişelendirmişti. CHP, misak sonrasında kendi içinde otoriter ve ılımlı kanat olmak üzere muhalefete karşı takınılması gereken tavır bakımından fikir ayrılığına düştü. Cumhurbaşkanı İnönü, bir süre sonra iktidar-muhalefet arasındaki gerilimi düşürmek için duruma müdahale etmeye karar verdi.

4.10. 12 Temmuz Beyannamesi ve CHP'nin Otoriter Kanadının Tasfiyesi

Haziran ve Temmuz aylarında cumhurbaşkanı İnönü, önce DP lideri Bayar'la ardından başbakan Peker'le Çankaya'da bir dizi görüşme yaptı.[1107] İnönü, Çankaya Görüşmelerinde, DP'nin Hürriyet Misakı'nı ilan etmesinden sonra artan siyasi tansiyonu düşürmeye çalışıyordu. İnönü, görüşmeler sonrasında 12 Temmuz'da bir

---

1103 "CHP Divanı Çalışmalarını Bitirdi", Vatan, 28 Ocak 1947. Eski İzmir Milletvekili Halil Menteşe de cumhurbaşkanı İnönü'ye CHP tüzüğünün demokratikleştirilmesini talep eden bir mektup yazdı. "Halil Menteşe Cumhurbaşkanına...", Vatan, 28 Şubat 1947.

1104 "DP Seçime Girmiyor", Ulus, 2 Nisan 1947.

1105 Ulus, 8 Nisan 1947.

1106 "Sıkıyönetim Kanunu...", Ulus, 28 Mayıs 1947.

1107 İnönü, yaklaşık 1 ay boyunca başbakan ve muhalefet lideriyle görüşmeler yapmış, 11 Temmuz akşamı radyoda kesin beyannameyi yayınlamıştı. Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973)-Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950),* s. 181.

beyanname yayınladı. Beyannamede, her iki parti temsilcisiyle yaptığı görüşmelerin bir özetini yaptı; iki partiye karşı eşit mesafede durduğunu söyledi. Muhalefetin güven duygusu içinde yaşamasının ve iktidarın kendisini ezme niyetinin olmaması gerektiğinin önemine değindi.[1108] Cumhurbaşkanının her iki parti arasında bir hakem görevi üstleneceğini bildirmesi ise iki parti kanadında olumlu karşılanmıştı.[1109]

Başbakan Peker, beyanname sonrası, önce grup toplantısında konuştu, ardından 35 kişilik bir grubun (35'ler) muhalefetine rağmen güvenoyu aldı ancak hemen sonrasında kabinesinden altı bakan istifa etti.[1110] Bakanların Peker tarafından istifa ettirildiği ve istifa nedenlerinin çok partili meclis ortamında neden paylaşılmadığı eleştirileri yapılırken Recep Peker 9 Eylül tarihinde başbakanlıktan istifa etti.[1111] İnönü, Hasan Saka'yı yeni kabineyi kurmakla görevlendirdi. Saka, muhalefet tarafından da uygun görülen bir isim olarak öne çıkıyordu. Başbakan Hasan Saka, yeni kabineyi 10 Eylül tarihinde kurdu; Peker kabinesinden 12 bakan ise yerlerinde kalmıştı.[1112]

Yeni kabineyle birlikte iç politikada demokrasinin gelişmesi için daha yumuşak adımların atılacağı söyleniyordu. Zira İnönü, yeni bakanlara 12 Temmuz beyannamesinin ruhuna uygun bir politika takip etmeleri gerektiğini söylüyor aynı zamanda kendisi de bazı DP ilçe merkezlerine ziyaretler yapıyordu. İdari mekanizmanın en küçük jandarma karakoluna varana dek partiler arasında taraf tutmaması, İnönü

1108 Beyanname için bkz. "İnönü'nün Beyannameleri", Tanin, 12 Temmuz 1947. Toker, 3 Temmuz'da, yayınlanan metinden önceki surette İnönü'nün hakemlik rolünü daha kuvvetli yapabilmesi için CHP başkanlığını bırakacağının yazılı olduğunu ancak buna CHP içinden büyük itirazlar gelince bundan vazgeçildiğini belirtiyor. Metin Toker, *age*, s. 185.

1109 Beyannamenin İnönü'nün siyaset becerisi olduğunu anlatan bir yazı için bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, "Cumhurbaşkanının Beyanatı", Tanin, 13 Temmuz 1947. Bayar'a göre, Peker, baştan beri DP'yi gerçek bir muhalefet gibi görmemiş, onu, gölge muhalefet, iktidar uydusu yapmak istemişti. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 81. Eroğlu, İnönü'nün, sertlik yanlısı Peker hükümeti ile DP'liler arasında DP'lilerin iddia ettiği baskıyı inkâr etmemesi bakımından DP'lilerden yana tavır aldığını belirtmektedir. Cem Eroğul, *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, s. 59.

1110 İçişleri, ekonomi, milli savunma, ticaret, tarım ve çalışma bakanları değişti. "Peker Kabinesinden Altı Bakan İstifa Etti", Tanin, 4 Eylül 1947. Ancak istifa ettirilen bakanların Peker tarafından azledildiği ve bu durumun çok partili yaşamın siyaset dinamiği ile örtüşmediği iddia ediliyordu. Hüseyin Cahit Yalçın, "Kabinede Değişiklik", Tanin, 6 Eylül 1947. 35'ler, Peker'e güvenoylamasında red oyu verenler CHP içindeki İnönü'ye yakın olan ılımlılardı. Ancak bu 35'ler, CHP Meclis Grubu'ndaki güvenoylaması öncesinde oluşmamıştı; bunlar güvenoylamasında ortaya çıktılar ve sonrasında 35'ler olarak anıldılar. 35'ler, tek-parti rejimini savunanlara göre daha ılımlı, CHP içinde ve ülkede demokratik dönüşümün gerçekleşebileceğini düşünen ve iktidar-muhalefet ilişkilerinin yumuşaması gerektiğini savunan parti içindeki nispeten genç Kemalistlerdi. Konumuz açısından önemli bir detay olarak bu grup, parti başkanlığı ile cumhurbaşkanlığının ayrılması gerektiğini savunanlardan oluşuyordu. Kadri Unat, "Cumhuriyet Halk Partisi'nde Nevi Şahsına Münhasır Bir Muhalif Grup: Otuzbeşler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 48, Güz 2011, s. 858-859.

1111 Peker'in istifa mektubunda sağlık gerekçeleri neden olarak gösterildi. "Recep Peker Sıhhi Sebepten Çekildi", Tanin, 10 Eylül 1947. Toker'e göre, Peker'in istifası CHP içindeki aşırılar-ılımlılar çatışmasında ılımlıların zaferiyle sonuçlanan parti içi hizipleşmenin bir sonucuydu. 35'lerin listesi ve bu dönemdeki hizipleşmenin detayları için bkz. Metin Toker, *age,* s. 195-210; Kadri Unat, "Cumhuriyet Halk Partisi'nde Nevi Şahsına Münhasır Bir Muhalif Grup: Otuzbeşler", s. 839-867.

1112 Yeni kabinede Dışişlerine Necmettin Sadak, Bayındırlığa ise Kasım Gülek getirildi. Bkz. "Yeni Kabine", Tanin, 11 Eylül 1947.

tarafından dile getiriliyordu. İçişleri Bakanı Münir Hüsrev Göle, koşullara uygun olarak valiliklere gönderdiği bir genelgeyle vatandaşa kötü muamele yapan memurların derhal cezalandırılacağını ilan etti.[1113]

Hasan Saka, hükümetin programını 13 Ekim'de mecliste okudu, 42 red oyuna karşılık 362 kabul oyu ile hükümet meclisten güvenoyu aldı.[1114] Programı eleştiren Menderes, Peker'in program metnini incelemek için kendilerine süre tanımadığını ancak Saka'nın iki gün önce programı kendilerine gönderip inceleme fırsatı tanımasını bir gelişme olarak gördüklerini söyledi. Ancak eleştirilerini sürdürdü, yeni programın geçmişin savunması olduğunu, demokratik hak ve özgürlüklerin genişletilmesi ve anayasa değişikliğine dair hiç bir belirtinin olmadığını söyledi. Özellikle ekonomi ve üretime dair genel ifadelerin kullanıldığını ve metni, programsızlığın programı olarak gördüklerini söyledi. Rejime dair şöyle bir eleştiride bulundu: "...Cumhuriyet, bir hükümet kalıbı olarak ve şekil halinde kaldıkça, iktidar karşısında vatandaşın şahsi ve siyasi hak ve hürriyetleri tanınmadıkça, devlet telakkisinde otoriter zihniyet terkedilmiş sayılamaz..."[1115] Parti tüzüğünün değişmez genel başkanlık ve şeflik sistemi üzerine kurulduğunu söyleyen Menderes, partinin programının demokratik prensiplere uymadığını belirtti. CHP'yi şöyle tanımladı: "...Hakikat şudur ki, Halk Partisi, iktidarın bir siyasi parti halinde vatandaş kütleleri arasında nüfuz etmesini temin için bir devlet partisi ruh ve yapısında olarak ve hükümet eliyle kurulmuş bir partidir...". Programın 12 Temmuz beyannamesinin ruhuna uygun olmadığını söyleyen Menderes, sıkıyönetimin kaldırılmasından bahsedilmemesini sert biçimde eleştirdi. Programda nedensiz yere düzen ve asayiş vurgusu yapıldığını ve bunun ancak totaliter ya da otoriter bir politikanın işaretleri olabileceğini söyledi.

İnönü, 1 Kasım'daki meclis konuşmasında idare mekanizmasının siyasi partilerle ilişkisini sağlam temeller üzerine inşa etmesi gerektiğini söyledi ve Türkiye'de demokratik yaşamın artık iki ana parti üzerine kurulduğunu ve demokrasinin bu partilerin karşılıklı çalışmaları ile gelişeceğini belirtti.[1116] İlginç olarak aynı günlerde, bazı CHP bölge müfettişleri ve il idare kurullarının raporlarında CHP'ye yakın durmayan idare amirlerinin görevlerinde değişiklik yapıldığı iddia

[1113] Genelgede kötü muamele için dayak atmak gibi tabirler kullanılıyordu. "İçişleri Bakanının Yeni Bir Tamimi", Tanin, 28 Eylül 1947. DP'li Yusuf Hikmet Bayur, dayak atma konusunda sert eleştiriler yaptı.
[1114] Program metni ve eleştiriler için bkz. "Meclis Müzakereleri Hararetli Oldu", Vatan, 14 Ekim 1947.
[1115] "A. Menderes'in Şiddetli Tenkitleri", Vatan, 14 Ekim 1947.
[1116] "Meclis, İnönü'nün Nutku ile Açıldı", Vatan, 2 Kasım 1947.

edilmekteydi.[1117] Kasım ayında CHP VII. Kurultayı toplandı; öncelikli konu olarak parti başkanlığı ile devlet başkanlığının birbirinden ayrılması konusu öne çıktı. İnönü, kurultaydaki konuşmasında parti genel başkanlığını kurultayın seçeceği bir kişinin üstlenmesi gerektiğini söyledi.[1118] Ayrıca devlet memurlarının bir siyasi parti gayesi gütmesini dehşet verici bulduğunu belirtti ve tarafsızlık konusundaki tutumunu bir kez daha net biçimde ifade etti. 17 gün süren kurultay sonrasında değişen bir şey olmadı; İnönü yeniden CHP Genel Başkanlığına seçildi, başkan vekilliğine ise Hilmi Uran seçildi.[1119] Kurultay, parti içindeki ılımlı kanat ile Peker'in başını çektiği otoriter kanadın açık bir mücadelesine sahne olmuştu. DP, bir sonuca ulaşmayan bu konuda, yani parti başkanı ile cumhurbaşkanının aynı kişide birleşmemesi konusunda ısrarlarını sürdüreceğini belirtti. Kurultayın demokrasi bakımından önemli sonuçlarından birisi ise İstanbul gibi bazı illerde uygulanan sıkıyönetimin 23 Aralık'ta kaldırılması oldu.[1120]

12 Temmuz Beyannamesi ile CHP içindeki otoriter kanat yenilgiye uğramıştı. İnönü, tarafsız bir cumhurbaşkanı olduğunu göstermek istercesine her iki parti arasında hakem rolü üstleneceğini bildirince Recep Peker, 1930'lu yıllardakine benzer biçimde bir kez daha görevinden ayrılmak zorunda kaldı.[1121] Ancak sadece CHP içinde tartışmalar yaşanmıyordu; DP içinde de iktidara takınılması gereken tavır bakımından otoriter ve ılımlı olarak iki kanadın mücadelesi yaşanıyordu.

1117 Örneğin, iki parti arasında tarafsız durduğu söylenen İstanbul Emniyet Müdürü Sebati Ataman, merkeze çekildi, Emniyet Genel Müdürü Ahmet Demir ise Denizli Valiliğine atandı. İstanbul Emniyet Müdürlüğüne atanan İsmail Hakkı'nın polislik mesleğinde hiç bulunmadığı ve CHP ile yakınlığı dolayısıyla buraya atandığı iddia edildi. Emniyet ve valiliklerdeki yer değişikliği iddiaları için bkz. "Tarafsız İdare Amirleri Değiştiriliyor", Vatan, 7 Kasım 1947. Bazı valilerin ise bulundukları ilde iktidar partisine gereken oyu temin edemedikleri için yerlerinin değiştirildiği iddia edildi. Mümtaz Faik Fenik, "Valiler ve Halk", Vatan, 10 Şubat 1948.

1118 Eroğul, kurultayın, 12 Temmuz sonrası yumuşayan siyasal havaya uygun kararlar almadığını belirtmektedir; nitekim İnönü, parti başkanı olarak kalmış ancak cumhurbaşkanlığı süresince parti başkanlığı yetkilerini fiilen Genel Başkan Vekili'ne bırakmıştı. Cem Eroğul, *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, s. 64.

1119 Ancak önemli bir değişiklik olarak CHP Genel Başkan Vekilliği ile başbakanlık birbirinden ayrılmış oldu. Tüzükte yapılan değişiklikle de Genel Başkanın Cumhurbaşkanı seçilmesi halinde parti yönetimi kurultayca seçilecek Genel Başkan Vekili'ne bırakılacaktı. *C.H.P. Tüzüğü, Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır*, BCA 030. 01/42.250.5.1947, s.73. Akt. Hakan Uzun, "Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* IX/20-21, (2010/Bahar-Güz), s.s.233-271, s. 244. CHP Genel Sekreterliğine ise Tevfik Fikret Sılay seçildi. "CHP Kurultayı Dün Dağıldı", Vatan, 5 Aralık 1947. Ancak bundan sonraki süreçte İnönü aktif olarak parti başkanı gibi davranmadı; parti içinde aşırılar, ılımlılar ve 35'ler gibi gruplar arasında yaşanacak tartışmalar bu durumun bir sonucu olarak değerlendirilecekti. Ali Naci Karacan, "Başsız Parti: Halk Partisi", Tan, 7 Mayıs 1949.

1120 Kurultayda CHP'nin laiklik, devletçilik ve devrimcilik ilkelerinde ılımlı değişikliklere gidildi. Ayrıca İmam Hatip okullarının ve bir İlahiyat Fakültesi'nin açılmasıyla din öğretimine geçilmesi yönünde prensip kararları alındı. Kurultay kararları sonrasında 1949'da iki İmam-Hatip kursu ile Ankara İlahiyat Fakültesi açıldı ve ilkokulların son iki sınıfında seçmeli din dersleri koyuldu. Şerafettin Turan, *Kökeni Ulusal Direnişe Dayanan Bir Devrim Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi*, Tüses Yayınları, İstanbul, 2000, s. 48-49.

1121 Peker'e göre Cumhurbaşkanı İnönü, hükümet politikasına dışarıdan müdahale edemezdi, hakemlik rolü anti-demokratik bir usuldü ve hakem seçim zamanında ancak ulus olabilirdi. Cemil Koçak, "Siyasal Tarih 1923-1950", s. 147.

4.11. DP İçindeki Muhalefetin Partiden Ayrılması: Millet Partisi'nin Kurulması

1948 yılının ilk aylarında seçim kanununun yenilenmesi konusu CHP meclis grubunda tartışıldı ve gizli oy, açık tasnif gibi yenilikleri içeren kanun değişikliğinin yapılması prensip olarak kabul edildi. *'Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu*'nda da değişiklik yapıldı.[1122] Diğer taraftan DP içinde de bazı anlaşmazlıklar su yüzüne çıkmaya başlamıştı ve partide istifalar yaşandı.[1123] Açıkçası, DP içindeki bir grup, 12 Temmuz Beyannamesi ile partinin CHP'ye karşı yumuşadığı ve parti içinde bir gevşemenin başladığı eleştirileri yapmaya başlamıştı. Kısa bir süre sonra, yaşanan parti içi tartışmalardan dolayı DP Genel Başkanı Bayar, meclis grup başkanlığından istifa etti.[1124] Partinin Genel İdare Kurulu (GİK) ile Meclis Grubu arasındaki tartışmalar şiddetlenmişti. Osman Nuri Köni, Hikmet Bayur, Osman Bölükbaşı gibi DP içindeki bazı aşırıcı grupların partiden ayrılıp yeni bir parti kuracakları konuşuluyordu. DP Genel İdare Kurulu, yaşananlar karşısında parti içindeki anlaşmazlıklarla ilgili sert tedbirler alınacağını bildirdi. Hatta Bayar, Beykoz'daki toplantıda "Eğer aramızda şahsi ihtiras sahipleri varsa, Allah o ihtiras sahiplerinin yüz bin kere belasını versin" dedi.[1125] DP Haysiyet Divanı, yaşananlar sonrası bazı milletvekillerinin savunmasını istedi ve beş milletvekilini partiden çıkardı.[1126]

DP'den ayrılanlar 20 Temmuz 1948 tarihinde Millet Partisi'ni (MP) kurdu. Mareşal Fevzi Çakmak, Yusuf Hikmet Bayur, Enis Akaygen, Kenan Öner, Osman Bölükbaşı, Yusuf Kemal Tengirşenk, Osman Nuri Köni, Ahmet Tahtakılıç gibi isimler

---

1122 Kanunun 18. Maddesi kaldırıldı. Buna göre vatandaşları adli makamlar dışında herhangi bir makam tutuklayamayacaktı. Vatan, 19 Şubat 1948.

1123 DP İstanbul İl İdare Kurulu Başkanı Kenan Öner ocak ayında istifa etti. İstifanın kişisel hırslardan kaynaklandığı söylense de gerçekte, DP içinde demokrasi mücadelesinin daha sert yapılması gerektiğini düşünen bir grup merkez teşkilatı ile anlaşmazlığa düşmüştü. "Kenan Öner'in Başkanlıktan İstifası...", Vatan, 6 Ocak 1948. Baban'a göre, anlaşmazlığın bir diğer nedeni, Menderes ve Köprülü'nün, parti içindeki gençlere yönelik gereksiz bir hâkimiyet kurma sevdasına kapılmış olmasıydı. Cihad Baban, *Politika Galerisi (Büstler ve Portreler),* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970, s. 34.

1124 Vatan, 8 Şubat 1948. Bayar, meclis grubu idare kurulu seçimlerinin tüzüğe aykırı bir biçimde yapılmasından dolayı istifa etti. Anlaşmazlığın detayları için bkz. Mümtaz Faik Fenik, "DP'deki Son Krizin İç Yüzü", Vatan, 9 Şubat 1948. Bir kaç gün sonra Bayar yeniden meclis grup başkanlığına seçildi. 27 Şubat tarihinde yeniden istifa etti. Baban, Bayar'ın partiden ayrılmak isteyenlerle artık arayı bulmak istemediğini belirtiyor ve bu kararından Menderes ve Köprülü'nün etkili olduğunu söylüyor. Cihad Baban, *Politika Galerisi (Büstler ve Portreler),* s. 38.

1125 Vatan, 1 Mart 1948.

1126 Osman Nuri Köni, Necati Erdem, Mithat Sakaroğlu, Sadık Aldoğan ve Kemal Silivrili parti tüzüğünün 16. ve 17. maddesi gereği partiden çıkarıldı. Divanın aldığı bu karar üzerine Yusuf Kemal, Enis Akaygen, Emin Sazak, Ahmet Oğuz, Hasan Dinçer ve Ahmet Tahtakılıç da Genel İdare Kurulu üyeliğinden istifa etti. "DP Genel İdare Kurulundan İstifalar", Vatan, 11 Mart 1948. Haysiyet Divanı bu isimleri de partiden çıkardı. Meclis grubu ise ihraç kararlarını tüzüğe aykırı ve anti-demokratik buldu. Toplamda DP'nin 21 milletvekili partiden ayrılmış oldu. DP içindeki bu ayrılıkta, Baban'a göre, Ahmet Tahtakılıç ve arkadaşları daha az hırçın olsalardı Menderes ve arkadaşları da bu kadar sert olmayacaktı ve Bayar bu gruplar arasındaki çatışmayı başarılı biçimde idare edememişti. Hatta Menderes ve arkadaşları, parti içindeki 'temizlik' sonrasında Bayar'ı da hizaya getirmişler ve artık onu da kontrol etmeye başlamışlardı. Cihad Baban, *Politika Galerisi (Büstler ve Portreler),* s. 38-39.

partinin kurucuları arasındaydı.[1127] MP'nin programına göre parti; *cumhuriyet, adalet, liberalizm, milliyetçilik* esaslarına bağlıydı. Milli iradeyi hâkim kılmak, insan haklarına uygun bir hükümetin kurulmasına çalışmak, örf, adet ve geleneklere uygun bir toplumsal yaşamın kurulmasını sağlamak ve dini kurumların laiklik ilkesine bağlı kalarak saygı görmesini sağlamak partinin temel hedefleriydi. Parti, ilk ve orta öğretimde din derslerinin müfredata eklenmesini talep etmekte, hukukun, yalnız *'ameli bir takdir'* prensibi değil; *'ahlaki bir gaye'* ve *'iman unsuru'* olduğunu belirtmekteydi. Partiye göre, belirli bir zümrenin diktatörlüğünü hâkim kılan doğu tipi demokrasi, totaliter bir rejimdi ve onun yerine halkın geleneklerine uygun bir demokrasi tesis edilmeliydi.[1128]

Sadık Aldoğan, MP'nin kuruluş amaçlarını açıklarken CHP ve DP'yi sert biçimde eleştirdi.[1129] CHP'yi şef ve adamlarının ülkeyi yöneten partisi olarak tanımlarken DP'yi de şef yönetimi altında bir ülke hayal etmekle eleştiriyordu.[1130] MP'yi ise bu iki partinin aksine şeflik sistemini ortadan kaldıracak ve onun yasama ile yürütme mekanizmasındaki tüm adamlarını sahneden çekilmeye zorlayacak bir parti olarak değerlendirdi. Bu temel davayı gerçekleştirmek için seçimlerin yenilenmesine çalışacaklarını söyledi.[1131] Hükümetin yanlış faaliyetlerini sert biçimde eleştireceklerini belirten MP liderleri, DP'yi bir '*muvazaa partisi'* olarak görüyorlardı.[1132] MP, 1954 yılında kapatılana kadar ve daha sonra yeni ismiyle hem CHP hem de DP'ye karşı oldukça sert bir muhalefet örneği gösterecekti. Hatta İnönü'nün tek parti dönemindeki siyasetine getirdikleri eleştiriler oldukça çarpıcıydı ve halkın gözünde İnönü'nün eleştirilebileceği düşüncesinin oluşmasında etkili olmuşlardı.[1133]

DP ise amaçlarının genel seçimde iktidara gelmek olduğunu yineliyor ancak iktidar partisinin gerek seçim kanununda gerekse de diğer anti-demokratik kanunlarda değişikliğe gitmediğini tekrarlayarak eleştirilerini sürdürüyordu. Bayar, Çeşme'de

---

1127 DP içindeki otoriter kanadın partiden ayrılıp MP'yi kurmasının perde arkası için bkz. Beril Yaşar Teksoy, *Demokrat Parti'de Parti İçi Demokrasi (1946-1960)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010, s. 126-144.

1128 F. Hüsrev Tökin, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)*, Elif Yayınları, İstanbul, 1965, s. 84. Partinin yayın organı Kudret gazetesiydi.

1129 Kenan Öner başta olmak üzere DP'den ayrılanlar, DP yöneticilerine ağır eleştiriler yönelttikleri bir broşür hazırladılar. Bkz. Müstakil Demokratlar Grubu, *Demokrat Parti Kurucuları Bu Davanın Adamı Değildirler*, Ankara, 1949.

1130 Eroğlu, DP içindeki tartışmaların ideolojik kökeninin olmadığını, muhaliflerin partinin kurucularının mevkilerini kıskandıklarını belirtmektedir. Cem Eroğul, *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, s. 66.

1131 Sadık Aldoğan, "Millet Partisi Niçin Doğdu?", Kudret, 8 Ağustos 1948.

1132 Programı DP'den farklılık göstermeyen MP'nin halkta bir taraftar bulamamasının nedeni olarak, yöneticilerinin, konuşma üslubu, yani kaba ve argo bir konuşma tarzını benimsemeleri gösteriliyordu. Ali Naci Karacan, "MP'nin Hatası Nedir?", Tan, 14 Haziran 1949.

1133 F. Hüsrev Tökin, *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)*, s. 84.

yapılan mitingde, bu bağlamda mücadele edeceklerini ve artık ne yasal yoldan ne de yasa dışı yollardan oy hırsızlığı yapılmasına izin vereceklerini söyledi.[1134]

Görüldüğü gibi, 12 Temmuz Beyannamesi, sadece iktidar kanadında değişikliğe yol açmamıştı aynı zamanda muhalefet içinde de sert tartışmaların yaşanmasına neden oldu.[1135] MP, DP'yi 12 Temmuz Beyannamesinin ardından 'muvazaa' yoluna saptığı ve parti içinde tasfiyeye giriştiği için eleştiriyor; DP ise MP'yi asılsız eleştirilerde bulunmak, partiyi bölmeye çalışmak ve hürriyet cephesine zarar vererek muhalefeti soysuzlaştırmaya çalışmakla suçluyordu, ayrıca muhalefetin bu şartlarda asla birleşmeyeceğine vurgu yapıyordu.[1136]

4.12. Şemsettin Günaltay'ın Başbakanlığı ve Seçim Kanunu Değişikliği

DP, anayasa değişikliği ve seçim kanununun değiştirilmesi gerektiği yönündeki eleştirilerine hız kesmeden devam etti. Çünkü konu seçim olduğunda iktidar, sürekli şaibe ve yolsuzluk iddialarıyla karşılaşıyordu. Örneğin 9 Ocak'ta Kayseri'nin Hisarcık köyünde yeni kurulacak belediye için yapılan seçimlerde CHP'nin adı yine seçime hile karıştırmakla gündeme gelmişti.[1137] Ancak aynı günlerde CHP Başkanvekili Hilmi Uran, CHP'nin seçim ve özgürlükler konusunda değişmeye başlayacağının işaretini verircesine şöyle konuştu:

> "Bizim bugünkü devlet idaremiz bilindiği gibi kuvvetler birliği esasına dayanır. Günün ve demokratik inkişafımızın icapları, bu esasın artık değiştirilmesini ve kuvvetlerin ayrılığı ve denkliği esasına gidilmesini lüzumlu kılıyorsa bu yola gidilmesini tabii görmek icap eder."[1138]

Hasan Saka'nın başkanlığındaki hükümet ise zor günler geçiriyordu, mecliste bütçe tartışmaları sırasında yumruklu bir kavga olayı dahi yaşanmıştı ve nihayet hükümet, ekonomik ve mali nedenlerden dolayı yapılan eleştirilere daha fazla

---

1134 "Bayar Beklenen Nutkunu Söyledi", Kudret, 23 Ağustos 1948.

1135 Bayar'a göre, 12 Temmuz Beyannamesi olmasa bile Genel İdare Kurulu içindeki mizaç anlaşmazlıkları, her şekilde bir ayrılıkla sonuçlanacaktı. Bayar, kendilerinin masumiyet ve samimiyetin daha güçlü bir silah olduğuna inandıklarını, ayrılanların ise 'dişe diş, başa baş' dediklerini belirtiyor ve siyasetlerini ayrılanlar gibi ayarlamış olsalar Türk demokrasisinin oldukça zarar göreceğini iddia ediyor. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes,* s. 90-91.

1136 "İki Muhalif Parti Arasındaki Tartışma", Kudret, 24 Ağustos 1948.

1137 1100 kadar seçmeni olan Hisarcık köyünün seçmen defterine 100 kadar DP'linin adının yazılmaması, listenin yasal süreden daha kısa süre askıda kalması, muhtarın odasında açılan sandığın içindeki zarfların sayımında usulsüzlük yapılması gibi iddialar gündeme getirildi. Şikâyetlere rağmen il idare kurulunun takındığı tavır karşısında yöre halkının galeyana gelerek kıbleye döndüğü ve ülkenin hürriyete kavuşması için dua ettiği belirtildi. İşlerin Allah'a havale edilerek çözüme kavuşturulması yöntemine başvurmanın halkın CHP tahakkümünden çaresizliğine işaret eden bir yazı ve olayın içyüzü hakkında bkz. Ali Naci Karacan, "Kayseri Hadisesi", Tan, 12 Ocak 1949.

1138 "Hilmi Uran'ın Beyanatı", Tan, 12 Ocak 1949.

dayanamadı ve ocak ayında istifa etti.[1139] Yeni kabineyi Şemsettin Günaltay kurdu. Günaltay kabinesinin öne çıkan özelliği, Recep Peker'i başbakanlıktan istifaya zorlayan ve parti içindeki 35'ler diye anılan genç grubun büyük kısmının bakanlığa getirilmesiydi. Parti içindeki aşırıların Hilmi Uran'ı başbakan yapmak istediği ancak bunda başarılı olamadıkları söyleniyordu. Dolayısıyla Günaltay, bir anlamda ılımlıların başbakan olarak görmek istedikleri birisiydi. Günaltay'ın yeni kabinesinde altı yeni bakan görev aldı.[1140]

Yeni kabineyi zor günler bekliyordu çünkü hem CHP içinde ılımlı, otoriter ve 35'ler gibi farklı hizipler vardı hem de DP, MP ve müstakil demokratlar gibi muhalif parti ve kişiler mecliste etkili olmaya başlamıştı. Hükümeti kurmak, Günaltay için zordu ancak bu hükümetle ülkeyi ve meclisi yönetmek daha zor görünüyordu, zira son dört yıl, hükümetlerin kısa sürede kurulup dağılmasına sahne olmuştu. 1950'ye kadar bir yazarın deyimiyle *'kokteyl hükümetler'* ülkeyi idare ediyordu.[1141]

Günaltay hükümetinin programında uzun zamandır beklenen seçin kanunu değişikliği vardı, ayrıca tüm partilere güven telkin edilecek, laiklik prensiplerine sadakat gösterilecek, basın özgürlüğünün genişletilmesine çalışılacak, memurların halkın işlerini çabuk halletmesi için memurlar kanununda gerekli değişiklikler yapılacaktı.[1142] Günaltay hükümeti, seleflerinin yap(a)madığı bazı kanun değişikliklerini hayata geçirmeye çalışacaktı. Yeni hükümetten, seçim kanunu, devlet görevlilerinin vatandaşa eşit davranması, basın özgürlüğünün genişletilmesi ve çeşitli vergilerin hafifletilmesi gibi konular beklenmekteydi.

DP lideri Bayar, yeni hükümet kurulduktan hemen sonra partinin bu konulardaki taleplerini İnönü'ye bir kez daha iletti. Aynı günlerde Halkevlerine devlet bütçesinden tahsisat yapılması da muhalefet tarafından sert biçimde eleştirildi. Bütçeden

---

1139 1949 yılı bütçesinin hazırlanamaması, lüks vergisinin kaldırılması, kazanç vergisinin mecliste kabul edilmemesi gibi nedenler istifaya gerekçe olarak gösteriliyordu. Ancak istifanın arkasında kabine içindeki anlaşmazlıklar ve parti içindeki hizipleşmeler vardı. Ulaştırma Bakanı Kasım Gülek kendisine teklif edilen devlet bakanlığını da beraber yürütmek istemiş, bundan ötürü Nihat Erim ile tartışmıştı. Erim de kendisine, bakanlıkların ikisini de bırakması gerektiğini söylemişti. Daha sonra, Bayındırlık Bakanı Erim, Saka'nın kabineyi tutamadığını, meclisin de hükümetin arkasında olmadığını belirterek Saka'ya istifa etmesi gerektiğini söylemişti. Saka direnmiş ancak bir kaç bakanla birlikte (Tekel Bakanı ve Milli Eğitim Bakanı) Erim cebindeki istifa mektubunu Saka'ya verince Saka da hükümetle çalışmanın imkânı olmadığını anlamış ve istifa etmişti. Aslında Saka'dan ziyade Nihat Erim'in hamleleri ve kabine içindeki istifalar hükümetin istifasına yol açmıştı. "Saka Kabinesinin Asıl İstifa Nedeni", Tan, 19 Ocak 1949.

1140 Kabine şu isimlerden oluştu: Başbakan-Şemsettin Günaltay, Başbakan yardımcısı-Nihat Erim, Devlet Bakanı-Nurullah Esat Sümer, Adalet-Fuat Sirmen, Sağlık-Kemali Beyazıt, Maliye-Rüştü Aksal, İçişleri-Emin Erişirgil, Dışişleri-Necmettin Sadak, Ulaştırma-Kemal Satır, Bayındırlık-Şevket Adalan, Ticaret ve Ekonomi-Sait Barlas, Tarım-Cavit Oral, Savunma-Hüsnü Çakır, Eğitim-Tahsin Banguoğlu, Çalışma-Şemsettin Sirer, Tekel-Fazıl Şerafettin. Tan, 17 Ocak 1949. Yeni kabine, 42'ye karşı 349 güvenoyu aldı. Ulus, 25 Ocak 1949.

1141 Bkz. Ali Naci Karacan, "Kokteyl Hükümetler", Tan, 17 Ocak 1949.

1142 "Hükümet Programının Esaslarını Veriyoruz", Tan, 22 Ocak 1949.

Halkevlerine yapılan yardımın aslında CHP'ye yapıldığı söyleniyordu ve muhalefet buna karşı çıkıyordu. Halkevlerine yönelik eleştiriler yapılırken Türk Ocakları mayıs ayında 18 yıllık bir aradan sonra Hamdullah Suphi liderliğinde yeniden faaliyete geçti.[1143]

Başbakan Günaltay, gazetecilerle yaptığı bir toplantıda uzun zamandır beklenen anayasa ve seçim kanunu değişikliği hakkında önemli adımların atılacağını söyledi. Önemli bir sorun olarak devlet işlerini parti işlerinden ayırmak gerektiği üzerinde durdu ve memurların herhangi bir partiye üye olmalarına kanunen de karşı çıktıklarını söyledi.[1144] Ancak mayıs ayında onaylanan İller Kanunu, CHP-DP tartışmalarını yeniden alevlendirdi. Çünkü İller Kanunuyla valilere verilen devleti temsil yetkisi biraz daha genişletiliyordu. Buna göre valilere belediye ve diğer memurları işten çıkarma yetkisi verildi; vali yardımcıları ve hukuk işleri müdürleri ancak valinin görüşü alındıktan sonra tayin edilecekti. Ayrıca valililere adli teşkilatın yerel düzeyde kamu işlerini geciktirme nedenlerini sorma yetkisi de verildi. İdari bakımdan yetkisi artırılan valiler, bir yazarın deyimiyle *'eski zamanların satraplarına'* benzetilmişti. Zira mecliste başbakan yardımcısı Nihat Erim ile DP'li Refik Koraltan arasındaki bir tartışmada, Erim şöyle dedi: "Buyursunlar, istedikleri tadilatla ara seçimlere girelim, eğer münhal on mebusluktan yarısını elde ederlerse, kendileri hak kazanacaklardır!" dedi. Erim'in sözleri, CHP'nin bundan sonraki herhangi bir seçimde İller Kanunu ve Aşırı Cereyanlar Kanunu'nu kullanarak iktidarı elinde tutmaya çalışacağının da bir göstergesiydi.[1145]

Siyasi gündem seçim merkezli şekillenirken DP İkinci Kongresi, 20-27 Haziran 1949'da Ankara'da toplandı.[1146] Kongrenin açılışında Celal Bayar, DP Genel idare Kurulu'nun raporunu okudu. Raporda, Hürriyet Misakının gerçekleştirilmesinin uğradığı zorluklara, partiden ayrılarak hizipleşenlerin ihanetine değiniliyor ve DP'nin ihtilal metotları kullandığı iddialarına yanıt olarak 21 Temmuz 1946 seçimlerinin siyasi bir irtica ve bir kuvvet darbesi olduğu belirtiliyordu. Bayar, 21 Temmuz seçimleri gibi bir seçimin bir daha gerçekleşmemesi için ellerinden geleni yapacaklarını söylüyor hatta ölümü bile göze aldıklarını söylüyordu.[1147] Ancak kongreden çıkan düşünce, kanun dışı

1143 Milliyetçi, cumhuriyetçi ve laik değerlere sahip çıktığını belirten ve yeniden faaliyete geçen Türkocakları hakkında bir değerlendirme için bkz. Ali Naci Karacan, "Yeniden Açılan Türkocakları", Tan, 12 Mayıs 1949.

1144 "Demokrasi İçin Adil Seçim", Tan, 14 Mayıs 1949.

1145 Ali Naci Karacan, "Öncüler Görünmüştür!", Tan, 17 Haziran 1949.

1146 "Kongrenin Açılışı", Vatan, 21 Haziran 1949.

1147 Yaklaşık 1500 delegenin toplandığı kongre coşku ve heyecanla başlamıştı ancak altı günlük kongrede gösteriler, okunan telgraflar, gündem tartışmaları ve teşkilat seçimlerinden dolayı ülke meseleleri yeterince konuşulup tartışılmamıştı ve kongrenin son gününe yansıyan bu hayal kırıklığı dolayısıyla kapanışta ancak 150 kadar delege yer almıştı. Rapor ve kongredeki konuşmalar için bkz. *DP Kongresi, Demokrat Parti II. Büyük Kongresinin*

herhangi bir yola sapmadan parlamenter demokrasiye uygun hareket ederek muhalefete devam etmek ve seçimde başarılı olmak oldu.[1148] DP, tüzük ve programında bazı değişiklikler yaptı.[1149] Tüzüğe göre partinin en yüksek organı olan Büyük Kongre, iki yılda bir toplanacaktı.[1150] Tüzükte, Genel Kurula yine yüzde yirmi oranında milletvekili adayı gösterme hakkı tanındı.[1151] DP'nin 1946-50 arasındaki temel davalarından biri olan parti başkanlığı ile cumhurbaşkanlığının aynı kişide toplanması sorunu tüzükte ifadesini buldu. Buna göre, DP iktidara gelirse genel başkanlıkla cumhurbaşkanlığının birbirinden ayrılacağı, parti başkanı cumhurbaşkanı seçilirse parti başkanlığından çekileceği kabul edildi.[1152] Ana Davalar Komisyonu raporuna göre, demokrasi mücadelesinin Hürriyet Misakı'na uygun olarak yapılmasına karar verildi. Ayrıca işçi sendikalarına grev hakkının tanınması kabul edildi. Programın 14. maddesinde laikliğin tanımı yapıldı; parti, laiklikten din karşıtlığını değil, aksine din özgürlüğünü anlıyor ve dinin siyasete alet edilmesine karşı çıkıyordu.[1153] Ana Davalar Komisyonu'nun raporunda yer alan ve siyasete kanunsuz yollara devam edilmesi halinde vatandaşın haklarını anayasal çerçevede aramasını öneren *'Milli Husumet Antı'* ise iktidarın sert şekilde karşılık vermesine neden oldu ve karşılıklı beyannameler yayınlandı.[1154]

21 Temmuz seçimlerinin yıldönümünde partiler ayrı ayrı yerlerde toplantı ve mitingler düzenleyerek birbirlerini eleştirmeye devam etti. Ekim ayında 12 ilde yapılan ara seçimlerde ilk defa gizli oy uygulaması denendi. DP seçimi boykot ettiği için CHP adayları tüm illerde seçimi kazandı.[1155] Ayrıca ekim ayında İstanbul Valiliğine Lütfi

---

Havasını da Aksettiren Bir Röportaj Serisi, Nasıl Açıldı, Neler Konuşuldu, Ne Kararlar Alındı?, Yayınevi belirtilmemiş, Ankara, 1949.

1148 Kongrede Bayar, yeniden başkanlığa seçildi. "DP Genel Kurulu Seçimi", Tan, 25 Haziran 1949.

1149 Tüzük, 86 maddeden, program ise 88 maddeden oluşmaktaydı. *Demokrat Parti Tüzük ve Program* (İkinci Büyük Kongrede Kabul Edilmiştir), Doğuş Matbaası, Ankara, 1949.

1150 *Demokrat Parti Tüzük ve Program*, Büyük Kongre, Madde 12, s. 11.

1151 Genel İdare Kurulu, milletvekili belirleme oranının yüzde 25 olmasını istemesine rağmen yurdun çeşitli bölgelerinden gelmiş delegelerin itirazı sonucu oran yüzde 20'de kaldı. *DP Kongresi, Demokrat Parti II. Büyük Kongresinin Havasını da Aksettiren Bir Röportaj Serisi, Nasıl Açıldı, Neler Konuşuldu, Ne Kararlar Alındı?*, s. 91.

1152 Bkz. *Demokrat Parti Tüzük ve Program*, Parti Başkanı, Madde 18, s. 13.

1153 Demokrat Parti Tüzük ve Program, Umumi Prensipler, Madde 14, s. 50.

1154 DP, bu ant'a "Milli Teminat Misakı"; CHP ise "Milli Husumet Andı" adını vermişti. DP, bu beyannameyi 'meşru hakların ve meşruiyetin müdafaası' olarak değerlendiriyordu. Milli Husumet Ant'ı için bkz. *DP Kongresi, Demokrat Parti II. Büyük Kongresinin Havasını da Aksettiren Bir Röportaj Serisi, Nasıl Açıldı, Neler Konuşuldu, Ne Kararlar Alındı?*, s. 103-104. Kongre sonrasında "Müstakil ve Öz Demokratlar" partiden ayrılarak MP'ye katıldı. "DP Kongresi Sona Erdi", Tan, 26 Haziran 1949. Bayar, partiden ayrılan bu gruplar için "Bütün bu olup bitenler ancak bir parti ihaneti olarak vasıflandırılabilir" dedi. *DP Kongresi, Demokrat Parti II. Büyük Kongresinin Havasını da Aksettiren Bir Röportaj Serisi, Nasıl Açıldı, Neler Konuşuldu, Ne Kararlar Alındı?*, s. 18. Bayar'a göre, Hürriyet Andı (Milli Tesanüt Andı), kısaca, 'milletin önüne çıkmayın' demekti. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 98.

1155 Ulus, 17 Ekim 1949.

Kırdar'ın yerine tıp profesörü Fahrettin Kerim Gökay'ın getirilmesi, kendisinin açıkça CHP'li olduğunu vurgulamasından dolayı tartışmalara yol açmıştı.[1156]

Kasım ayındaki meclis açılışında konuşan İnönü, demokratik bir seçim yapılabilmesi için güvenli bir seçim kanunu olması gerektiğini ve siyasi faaliyetlerin kanun içinde kalması gerektiğini söyledi. Nihayet CHP meclis grubu, seçimlere yargı güvencesi getirilmesi esasını aralık ayında kabul etti. 1950 yılının Ocak ayında, DP istişari kongresi toplandı; kongrede Milli Husumet Antı vurgusu yeniden yapıldı ve vatandaşlara herhangi bir haksızlıkla karşılaşmaları halinde anayasanın kendilerine sağladığı hükümlere dayanarak haklarını arama çağrısı yapıldı.[1157] Kongrede yayınlanan bildiride, iktidarın seçim öncesinde haksız tecavüz, tehdit ve baskı politikası takip ettiği, bunun ülke için zararlı olduğu belirtildi. Demokratik ve dürüst bir seçimle işbaşına geçmek için hukuk kuralları içinde mücadele edileceği ifade edildi.[1158] Şubat ayında seçim kanunu tasarısı mecliste görüşülmeye başladı ve tasarı etrafında sert tartışmalar yaşandı. Sonunda meclis 16 Şubat'ta yeni seçim kanununu kabul etti. '*Kapalı oy gizli sayım'*, '*yargı güvencesi'*, '*toplantı ve propaganda'* özgürlükleri artık kabul edilmişti.[1159] 1950 seçimlerine giden yolda seçim kanunu kısmen de olsa demokratikleştirilmiş oldu.

4.13. Tek Parti Yönetimi ve CHP'nin Kısa Bir Değerlendirmesi

Türkiye'de cumhuriyetin kurucusu CHP, devrimi yerleştirmek için kuvvetler birliğine dayanmıştı. Bizzat Atatürk, birinci meclis döneminde belirli güçleri biraraya toplamanın ülkede işlerin hızlı yürümesi için gerekli olduğunu belirtmişti. Dolayısıyla ülkede, '*tek parti, tek millet, tek şef*' sloganıyla tepeden inme bir idare kuruldu ve bütün kuvvetler tek elde birleştirildi. Denetimsiz bir otoriter rejimle içeride ve dışarıda rahatsızlık verici tüm hareketlere karşı bir baskı mekanizması oluşturuldu. Partiyi anlatan ve tanımlamaya çalışan CHP aydınları, uzun bir süre tek-parti yönetiminin ülkenin modernleşmesinde ve demokratikleşmesinde gerekli olduğu vurgusunu

---

1156 Gökay, CHP İstanbul İl İdare Kurulu üyeliğinden istifa etmesine rağmen düzenlediği basın toplantısında şefe hizmet etmenin şerefinden bahsedince tarafsız olmadığı yönünde eleştirilerle karşılaştı. Gökay; milliyetçi, Türk ocaklı, CHP'li ve içki karşıtı biri olarak ün yapmıştı. "Vali mi Partici mi?", Tan, 22 Ekim 1949. Gökay, CHP'den istifa edince memurlar kanununun 9. maddesi gereğince diğer 61 ilin valisinin durumları da gündem taşınmış oldu. Aslında 1939 yılında partili vali uygulaması sona ermişti ancak kamu yöneticilerinin prensip olarak partiye bağlılığı devam ediyordu. Gökay, DP'nin 14 Mayıs seçimlerini kazanması üzerine siyasetle ilgili değilim diyerek DP Başkanı Bayar'ı seçim zaferinden dolayı tebrik etti ve görevini sürdürdü. Vatan, 19 Mayıs 1950.

1157 İstişari kongre, parti tüzüğünün 20. maddesi gereğince yılda iki kez yapılması planlanan toplantılardır. "DP'nin İstişari Kongresi...", Tan, 9 Ocak 1950.

1158 "DP İstişari Kongresinin Kararları", Tan, 13 Ocak 1950.

1159 "Meclis Seçim Kanununu Kabul Etti", Vatan, 17 Şubat 1950.

yaptı.[1160] Örneğin CHP ve siyasi partileri sınıflandıran Nusret Kemal Köymen, CHP'yi siyasi zümre ve sınıf çıkarlarının oluşmadığı ülkelerde halkın yararına hizmet etmek, siyasi ve toplumsal bir bütün olarak halkı geliştirmek gibi amaçları olan tek partili sistemlere dâhil ediyordu. Köymen, bu sınıfa girebilecek dünya üzerinde başka bir parti olmadığını söylüyordu. Bir anlamda CHP, dünyanın yarınki siyasal gelişiminin rehberlik işini üzerine almıştı ve kendisine *rehber-parti* ya da *mektep-parti* denmesi daha doğru olurdu. Çocukları hayata hazırlamak için nasıl tek-mektep usulü gerekiyorsa vatandaşları siyasi alanda ülkeye hizmet yolunda teşkilatlandırmak için de tek-parti usulü gerekmekteydi. Pratiğe fazla yansımayacak olsa da partinin, mektepler gibi hiçbir fark gözetmeden her vatandaşı kabul etmesi ve vatandaşın düşüncelerini serbestçe söyleyebilmesi de gerekiyordu.[1161] Hüseyin Cahit, bir makalesinde, Türkiye'deki tek partili hükümet sisteminin batıdaki bazı faşist sistemlerdeki gibi bir diktatörlük rejimi olmadığını, toplumsal ve tarihsel süreçlerin zorunlu bir sonucu olduğunu söylüyordu. Hüseyin Cahit, partiyi şöyle tanımladı:

> "…Bugün mevcut tek fırkamız, CHF, muayyen bir sınıfın, muayyen bir zümrenin, muayyen menfaatlerin mümessili değildir. CHF, bütün milleti, bütün vatanı temsil ediyor. Bu temsilin tek parti şekli altında vukua gelmesi, fikir, söz ve vicdan hürriyetine bir engel teşkil etmiyor, bilakis bir garanti vücuda getiriyor…"[1162]

CHP'li yazarlar, tek partiyi şartların gereği olarak düşünüyorlardı. Bu yöntemde, bir şef, hâkim olduğu partiye; parti, teşkilatı aracılığıyla meclise karşı emir-komuta zinciriyle talimat veriyor ve halkın rahatsızlığına aldırış etmeden gerekli kanunları demokratik bir görünümle geçirmeyi başarıyordu. Devrim, doğası gereği, halka zorla kabul ettirilmişti; *'irtica'* ya da *'dış tehdit'* gerekçesiyle kanun dışı tedbirlere başvuruluyor ve halkın siyasi olgunluğa eriştiğine bir türlü kanaat getirilemiyordu. Ancak dünyada savaş sonrası esen değişim rüzgârları Türkiye'yi de etkisi altına aldı ve 1940'lı yılların sonuna doğru kuvvetler birliği yerine kuvvetlerin denkliği ilkesinin kabul edilmesi gerektiği artık birçok kimse tarafından dile getirilmeye başlandı. Bu yazarlara göre, tek partinin egemenliğindeki çok partili mecliste, halka danışmadan yapılacak bir rejim ya da anayasa değişikliği, önemli sorunlara yol açabilirdi. Çünkü meclis çoğunluğuna dayanarak yapılacak bir değişikliğin yarın başka iktidarlara da aynı

1160 Cumhuriyetin 1950'ye kadar olan dönemindeki demokrasi tartışmalarında etkili olan kişilerin yazılarının yer aldığı belgeleri içeren ve dönemin genel bir değerlendirmesini yapan bir çalışma için bkz. Mete Tunçay, "Cumhuriyet'in 75 Yıllık Düşünce Serüveni"*, 75 Yılda Düşünceler Tartışmalar* (içinde), ed. Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 1-44.

1161 Nusret Köymen, "Parti Nedir, Nasıl Çalışır" Vatan, 28 Birincikanun 1940.

1162 Hüseyin Cahit Yalçın, "CHP'nin 20.Yıldönümü", Tanin, 9 Eylül 1943.

hakları tanıyacağı ve gerici bir anlayışla saltanat benzeri bir sistemin rahatlıkla geri getirilebileceği, dolayısıyla sayısal çoğunluğa dayanan bir hak iddiasının ülkeyi çıkmaza sokabileceği birçok yazar tarafından öne çıkarıldı. Bu yazarlara göre bir milletin kaderi, yalnızca parlamentodaki sayısal çoğunluğun eğilimlerine bağlı olmamalı, toplumun tüm kesimleri, sayısal çoğunluğun kararlarına göre değil; demokratik bir ikna yöntemiyle idare edilmeliydi.[1163] Dolayısıyla CHP, 1945 sonrasındaki liberal değişimlere kulak kabartmak zorunda kalmıştı.

Peki, halk kendisi için çalıştığını iddia eden CHP'ye neden küsmüştü? 1930'lı yılların önemli bürokratlarından Cemal Bardakçı, halkın sevgisindeki değişimin yeni olmadığını, CHP kurulduktan hemen sonra başladığını, hatta SCF'yi destekleyerek bu kızgınlığını açığa vurduğunu belirtiyor; 1946'da kurulan DP'nin, halkın öfkesini göstermesinde yalnızca bir araç olduğunu ve hoşnutsuzlukların uzun yılların eseri olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylüyordu. 30'lu yıllardaki valilik döneminde, halkın CHP il teşkilatından nasıl rahatsızlık duyduğunu anlatan Bardakçı, CHP'nin halkın sıkıntılarını uzun yıllardan beri görmezden gelmesinin halkta biriken hoşnutsuzlukların asıl nedeni olarak gösterdi.[1164] Bardakçı, halkın mutsuzluğunun ihmalkârlıkta aranması gerektiğini belirtirken belki haklıydı ancak tek neden bu değildi elbette. CHP, merkezde ve özellikle yerelde ihmalciliğin yanısıra yolsuzluk, çıkar ilişkileri ve baskı mekanizmalarıyla da halkın tepkisini çekiyordu. Partinin kadrosu, merkezde aydın kesimden oluşuyordu; taşrada ise nüfuzlu kimseler, yerel eşraf ve mütegallibeden oluşuyordu. CHP, partiye girenler için yeterli ve titiz bir araştırma yapmıyordu. Bu ihmalkârlıkla taşrada parti; eşraf, mütegallibe, köy ağası ya da sarığını çıkarmış eski medreseciler kalabalığı haline gelmişti. Bu kalabalık arasında aydın kişiler ikinci, hatta üçüncü plana atıldı. Dolayısıyla bir program dâhilinde devam ettirilmesi gereken, uzun ve zorlu bir süreç olan demokratik modernleşme, dört yılda bir yapılan göstermelik seçimlerle özellikle taşrada bir rant kavgasına dönüşmüştü. Keyfi tayinlerle önemli devlet-parti makamlarını dolduranlar, bir yandan tembel bürokrasi mekanizmasıyla devrimi tavsatırken diğer yandan kişisel hırslarının peşinde varsıllaşmanın yollarını arıyordu. Halk ise böyle bir teşkilatın kendisine verdiği zararla partiye sırtını döndü. Bütün hoşnutsuzlukların ve kötü idarenin nedeni olarak gösterilen CHP, halkın gözünde değerini hızla kaybetmiş oldu.

1163 Özellikle devletin şekline ait değişikliklerin halka tüm partiler tarafından anlatılması ve her partiden temsilcinin bulunduğu bir kurucular meclisinin bu konuda yetki sahibi olması gerektiğini söyleyen bir yazı için bkz. Ali Naci Karacan, "Mahruti İdare", Tan, 24 Aralık 1948.

1164 Cemal Bardakçı, "CHP Halkın Güven ve Sevgisini Neden Kaybetti?", Vatan, 20 Kasım 1946.

5. BÖLÜM

DEMOKRAT PARTİ'NİN OTORİTER YÖNETİMİNİN KURULMASI (1950-1960)

Bu bölümde, 27 yıllık tek-parti yönetimi sona eren CHP'den iktidarı serbest bir seçimle devralan DP'nin 10 yıllık iktidarının bir değerlendirmesi yapılacaktır. DP, 4 yıllık muhalefet döneminde programı, sözleşmeleri, kampanyaları ve liderlerinin söylevlerinde demokrasi vurgusu yaparak iktidara gelmişti. İktidarının ilk yıllarında demokratik açılımlar yapmaya çalışsa da ilerleyen yıllarda üstelik kendi programıyla da çelişen biçimde otoriter selefi CHP'ye benzemeye başladı. Özellikle siyaset, anayasa-hukuk ve toplumsal özgürlükler konularında vaatlerini gerçekleştirmeye çalışmadığı gibi mevcut durumu daha da geriye taşıyan hamleler yaptı. Seçim sistemini kendine avantaj sağlayan şekliyle muhafaza etmeye gayret gösterdi, basının sesini kısmaya hatta susturmaya çalıştı, ana muhalefet CHP'yle hesaplaşmayı aşırı noktalara taşıdı, kendi içinden çıkmış bir diğer muhalefet partisi MP'yi kapattı, asker-sivil bürokrasiyi geçmişin izlerini taşıdıkları için ya tasfiye etti ya da çıkardığı kanunlarla korkutmaya çalıştı. 1954 Genel Seçimlerinin ardından parlamento çoğunluğunu ezici biçimde elde etmesinin de etkisiyle demokratik değerleri görmezden gelmeye başladı. Bürokrasiye yönelik sindirme hamlelerine devam etti, çıkardığı emeklilik kanununu genişleterek memurlara gözdağı verdi, kendisine oy vermeyen illeri idari teşkilat kanunlarıyla cezalandırdı, basına ispat hakkı tanımayan bir kanun çıkardı, muhalif partileri susturmaya, vekillerini hatta başkanlarını hapse göndermeye başladı. Demokrasi söylemleriyle çıkılan yolda otoriter bir yönetim anlayışına sapan DP, selefi gibi asker-sivil bürokrasiyle iç-içe ol(a)madığı için partinin devlete hâkimiyeti yasama organındaki meclis aritmetiği ile sağlanmaya çalışılıyor, çıkarılan yasalarla partinin devlet ve topluma benimsetilmesine gayret ediliyordu. 1957 Genel Seçimlerinde oyları düşse de meclis çoğunluğunu elinde tutmaya devam eden DP, üniversite, basın ve muhalefet üzerinde baskı kurmaya devam etti. Vatan Cephesi gibi toplumsal hizipleşmeye yol açan çalışmalarıyla toplumdaki gerilimi artırmaya çalıştı. Kendi vekillerinden oluşan bir komisyona muhalefet partilerini kapatacak yetkiler tanıdığı bir dönemde Türk ordusu siyasete müdahale etti; bir başka otoriter dönemin kapıları açıldı. Kısaca özetlediğimiz bu gelişmeler, çok-partili bir sistemde, serbest ve adil bir seçimle, üstelik demokrasi

özlemine yapılan bir vurguyla iktidarı almış bir partinin yıllar içinde nasıl otoriter, baskıcı ve keyfi bir yönetime evrildiğinin göstergeleridir. Bu bölüm, DP'nin devlet ve topluma egemen olmaya çalışırken otoriterleşmesinin nasıl gerçekleştiğinin analizini yapacaktır.

5.1. DP'nin Parti Devleti İktidarının Kurulması (1950-54)

Bu bölüme 27 yıllık CHP iktidarını sonlandıran 14 Mayıs 1950 genel seçimi ve ardından DP'nin iktidarı devralmasının değerlendirmesiyle başlanacaktır. Ardından Başbakan Adnan Menderes'in iktidarı devralması ve ilk çıkardığı kanunlar ele alınacak ve iktidar-muhalefet ilişkilerinin zaman içindeki mücadelesine değinilecektir. İktidarını sağlamlaştırmaya çalışan DP'nin zaman içinde geçmişle hesaplaşmayı gündeme getirmesi, radyoyu ve basını denetlemeye yönelik kanunlar çıkarmaya çalışması ele alınacak ve kendi içinden çıkan bir parti olan Millet Partisi'ni (MP) kapatması anlatılacaktır. 1954 yılına doğru çıkarılan emeklilik kanunu ve gazetecilerin mahkemede yaptıkları haberleri ispat etme hakkının elinden alınması olarak değerlendirilen ispat hakkı tartışmalarının gündeme gelmesiyle birlikte DP, selefi CHP gibi otoriter bir yönetim kurmaya yönelik hamleler yapmıştır. Aşağıda bu gelişmelerin DP'nin otoriter bir rejim kurmaya nasıl yardımcı olduğu analiz edilecektir.

5.1.1. 27 Yıllık CHP İktidarının Sonu: 14 Mayıs 1950 Genel Seçimi

Seçim Kanunu değişikliğinin ardından muhalefet partilerinin geleceğe dair umutları artmıştı. Ancak partilerin programlarını hangi esaslar üzerine temellendirileceği tartışma konusuydu. Zira CHP'nin altı ilkesi anayasanın ikinci maddesine girmişti ve örneğin devletçilik yerine serbest ekonomi temelli bir program anayasaya karşı çıkmak mı olacaktı? Pratikte ise altı oka karşı siyaset yapan partilere yönelik dört yıldır bir yaptırım uygulanmamıştı ancak bu durum yine de anayasaya aykırıydı. Dönemin aydınlarından Adnan Adıvar, iktidara gelecek partinin anayasanın ikinci maddesini ortadan kaldırmadan bazı değişiklikler yapması gerektiğini ifade ederken cumhuriyetçilik, laiklik ve milliyetçilik dışındaki ilkelerin değiştirilmesi gerektiğini söylüyordu.[1165] Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı İnönü de aynı görüşteydi; Kırıkkale'de yaptığı konuşmada altı okun anayasadan çıkarılması gerektiğini şöyle ifade etti:

[1165] Adıvar, anayasanın ikinci maddesindeki bazı ilkeler değişmedikçe partilerin programlarındaki bazı noktaları çekingen bir şekilde ifade etmek zorunda kalacaklarını söylüyordu. Adnan Adıvar, "Partilerin Seçim Beyannameleri", Vatan, 7 Mart 1950.

"...Halk partili vatandaşlarıma söyleyeyim ki, bizim inandığımız altı oklu prensiplerin anayasadan çıkarılması tabii olacaktır. Biz altı oklu prensiplerimizi vatandaşlara beğendirmeye devam edeceğiz. Bu suretle diğer siyasi partilere karşı kendi prensiplerimizi anayasa ile imtiyazlı bir mevkiye koymuş olmaktan çıkaracağız..."[1166]

Aynı konuşmada, halkın şikâyetlerini cumhurbaşkanına anlatmasına karşı çıkan DP'lileri eleştiren İnönü, derdi olan vatandaşın bir devlet memuruna başvurmasının önüne geçmenin demokrasiye aykırı olduğunu da söylüyordu. Diğer taraftan Adnan Menderes, kendilerini şiddet politikasına başvurmakla suçlayan İnönü'nün nutkunu ve CHP'yi şöyle eleştirdi:

"Bizi şiddetle alakalandıran mesele, tek parti, daha doğrusu, tek idare hâkimiyetine temel olan düşünce tarzının hala yaşamakta olmasıdır... Kısa, nisbi ve hatta tertipli bir hürriyet devresi içinde İstiklal Mahkemeleri kurmadık, tenkit ve münakaşalara tahammül gösterdik demek, hala geçmişte inanılan ve dayanılan anti demokratik esaslara ve zihniyete bağlı kalmakta olduğunu ispattan başka bir mana ifade etmez. Vatandaş, hak ve hürriyetlerine ve mevcut kanunlara göre teneffüs olunan nisbi bir hürriyet havasını fevkalade görmek başka ne mana ifade eder? ... Hakikat şudur ki, siyasi gelişmelerde geri kalmış bütün memleketler gibi memleketimizde de tek idarenin hâkimiyetini mazinin derinliklerinden alan otokratik bir idare zihniyetinin tabii bir neticesinden ibarettir..."[1167]

Yalman, İnönü'nün nutuklarıyla başlayan seçim yarışında beş yıllık çok partili dönemin bir özetini yaptı. Bu devrenin ilk kısmında CHP'nin kanunları hiçe saydığını, idare mekanizmasının taraflı davrandığını, muhalif vatandaşlara vatan haini muamelesi yapıldığını ve haklarında türlü baskı ve hakaret politikası yürütüldüğünü söyledi. DP'nin ise önce sabır gösterdiğini ancak bir süre sonra onların da şiddete meylettiğini belirtti. Bu devirde de CHP'nin sabır gösterdiğini ifade etti. İnönü'nün 27 yıllık deneyimden sonra ülkenin geleceğini demokratik esaslar üzerine kurmanın planlarını yaptığını söyledi.[1168]

VIII. Meclis, 24 Mart tarihinde fesih kararı aldı ve CHP Meclis Grubu, seçimlerin 14 Mayıs tarihinde yapılacağını duyurdu. Seçim kanununun değişmesi, seçime ilgiyi daha önce görülmedik biçimde artırmıştı. Özellikle yüksek kademelerdeki bürokratlar adaylıklarını koymaya istekliydi. 'Tekaüt Kanununa' uygun olanlar

1166 "İnönü'nün Kırıkkale Nutku", Vatan, 26 Mart 1950. Aynı günlerde Ali Fuat Cebesoy, Sinan Tekelioğlu ve Refet Bele CHP'den istifa etti. Cebesoy yaptığı açıklamada, dört yıl daha CHP milletvekili olarak mevcut şartlarda hizmet etmesinin mümkün olmadığını ve müstakil olarak adaylığını koyacağını söyledi. "Cebesoy Ayrılış Sebeblerini...", Vatan, 29 Mart 1950.

1167 "İzmir'de Menderes'in Beyanatı", Tan, 26 Mart 1950.

1168 Ahmet Emin Yalman, "İnönü ve Hürriyet", Vatan, 27 Mart 1950.

adaylıklarını koymaya başladılar.[1169] Seçim yaklaştıkça CHP'nin seçmen üzerinde idari mekanizmayla baskı yaptığı; valilerin siyasete karıştıkları, sendikalara üye işçilerin partiye zorla sokulmaya çalışıldığı gibi iddialar ortaya atılıyordu.[1170] Partiler adaylarını nisan ayının başında ilan ettiler. Yurt çapında çeşitli seçim anketleri yapılıyordu ve bu anketlerin sonucuna göre seçimleri DP kazanıyordu.[1171]

CHP, mevcut 403 milletvekilinden 169'unu yeniden aday göstermedi.[1172] DP'de Celal Bayar İstanbul'dan, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü hem Aydın hem de İstanbul'dan adaylıklarını koydular.[1173] Nisan ayının sonunda partiler seçim beyannamelerini yayınladı. İlginç olarak CHP'nin seçim beyannamesinde altı okun anayasadan çıkarılması vaatler arasındaydı.[1174] Cumhurbaşkanı İnönü, İzmir'de gazetecilere seçim konusunda esprili bir dille şöyle seslendi:

> "... İktidarda iken bütün tenkitlerinize tahammül ediyorum. Hele bir karşınıza geçeyim de görün bakayım. Ben bu mevkiye yumuşak koltuktan gelmedim. Hep mücadele ede ede, uğraşa uğraşa geldim. Bu davada tutacağım yol şudur: Hesapsız sabır, hiç bir güçlük karşısında eğilmeyen sebat... Ben bunları yenerim ve siz de beni beğenirsiniz. Seçimden büyük bir milletin bütün olgun vasıfları ile çıkacağız... Seçimi kaybetsem gördünüz mü diyeceğim, bu şeref benim, bir daha benim kadar sabırlısını bulamazsınız, bir daha elinize bu fırsat geçmez..."[1175]

DP'nin seçim beyannamesi 8 Mayıs'ta yayınlandı. Beyannamenin ilk kısmında CHP beyannamesinin açık, net ve rasyonel olmadığı belirtiliyor, özellikle ekonomik ve mali konularda CHP'nin yenilik getiremeyeceği sert biçimde eleştiriliyordu. DP'nin planlı ve gerçekçi bir ekonomiden yana olduğu, iktidarın serbest seçimler yoluyla değiştirilmesinin doğal hale getirileceği, milletin iktidar değişikliğinden zarar görmeyeceği, devri sabık ilan edilmeyeceği ve inkılapların korunacağı ilan edildi. Bütün devlet hizmetlerinin rasyonel biçimde yeniden düzenleneceği belirtilerek tüm ülkede

---

1169 Emekliler, yani 55 yaşını geçip 25 yıllık hizmet süresini dolduranlar adaylık için başvurmaya başladılar. Tan, 2 Nisan 1950.

1170 Örneğin Hür Mensucat Sanayi İşçileri Sendikasının DP'ye yakın durması nedeniyle Çalışma Bakanlığı bu sendikayı kapattı; Hür Sendikalar Birliği bir protesto gösteri düzenledi. Bkz. "İşçi Sendikaları Üzerindeki Baskı", Vatan, 7 Nisan 1950.

1171 Örneğin Vatan'ın anketinde DP yüzde 56, CHP yüzde 11 ve MP yüzde 3 oranında oy aldı. "Anketimizin Neticeleri", Vatan, 14 Nisan 1950.

1172 Yeniden aday gösterilmeyenlerin oranı yüzde 42 oldu. Ancak kurultayın yüzde 30, yerel teşkilatın yüzde 70 oranında adayları tespit etme hakkı vardı. Aday listesi için bkz. "CHP Namzet Listesi", Vatan, 23 Nisan 1950. İnönü ve Günaltay iki yerde birden adaylıklarını koydular.

1173 "DP Namzet Listesi", Tan, 25 Nisan 1950. Halide Edip Adıvar, İzmir'de DP listesinden bağımsız olarak adaylığını koyacak ve vekil seçilecekti.

1174 Parti programının dördüncü maddesinde laik cumhuriyetin korunması şartıyla bu ilkelerin anayasadan çıkarılması hedefleniyordu. Özel sermayenin geliştirilmesi de seçim vaatleri arasındaydı. Bkz. "CHP'nin Seçim Beyannamesi", Ulus, 28 Nisan 1950. Yalman, CHP'nin seçim beyannamesini herkesi memnun etmek için masa başında gelişigüzel yazılmış bir metin olarak eleştirdi. Ahmet Emin Yalman, "CHP'nin Millete Vaadleri", Vatan, 29 Nisan 1950.

1175 "İnönü'nün İzmir'de Gazetecilerle Konuşması", Vatan, 4 Mayıs 1950.

din, mezhep ve sınıf farkı gözetmeden herkesin temel hak ve hürriyetlerinin korunacağı vurgusu yapıldı.[1176]

1950 genel seçimi 14 Mayıs'ta yapıldı.[1177] Seçimi DP kazandı; CHP ile arasında büyük oy farkı olmasa da *'basit çoğunluk sistemi'* ve '*vilayet seçim çevresi (geniş bölge)'* sistemi yürürlükte olduğu için milletvekilleri sayısı arasındaki fark büyük oldu.[1178] DP, yüzde 53.3, CHP ise yüzde 39.9 oy oranına sahip olmasına rağmen, yani yüzde 13'lük bir fark olmasına karşın DP 408 milletvekili, CHP ise 69 milletvekiliyle mecliste temsil hakkı kazandı.[1179] CHP lideri İnönü, Malatya'dan milletvekili seçildi.[1180] CHP için en az seçim hezimeti kadar büyük olan talihsizlik, Şemsettin Günaltay'ın başkanlığındaki kabinenin kendisi dışında hiçbir üyesinin milletvekili seçilememesiydi. Bunun üzerine bakanlar devir teslimini hemen yapmak isteklerini bildirdi ancak İnönü, Bayar'ın görüşünü alarak meclis toplanana kadar hükümetin görevde kalmasını istedi ve bir geçici hükümet kurulmasına izin vermedi.[1181]

CHP, Türkiye'de 22 yıl (1923-45) tek-parti olarak, 5 yıl da (1945-50) çok partili dönemde olmak üzere 27 yıldır iktidardaydı. Yargı güvencesinin getirildiği ilk serbest ve genel seçimde iktidarını kaybetmiş oldu.

1176 "DP'nin Seçim Beyannamesi", Vatan, 9 Mayıs 1950. Yalman, DP'nin seçim vaatlerini umut verici bulmakta ancak vatandaşın tek bir tarafa ağırlık vererek DP'yi yeni bir tek parti iktidarı yapmasının demokrasiye karşı bir tehlike olduğunu söyledi. Ahmet Emin Yalman, "İçaçıcı Bir Beyanname", Vatan, 10 Mayıs 1950.

1177 1950 seçimleri öncesindeki parti çekişmeleri ve seçim sürecine dair detaylar için bkz. Fatma Alev Atayakul, *Türkiye'de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950-1954-1957)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 141-229.

1178 Seçimde 40 bin seçmene bir milletvekili düşüyordu. Örneğin tek milletvekilliği olan bir seçim çevresinde 20 bin seçmenin bulunacağını, normal olarak yüzde 75 yani 15 binin oylarını kullanacağını, A,B,C diye üç siyasi parti adayı, D,E,F diye üç de bağımsız aday bulunduğunu farz edelim. Yuvarlak hesap olarak A'ya 5 bin, B'ye 4 bin, C'ye 4 bin, bağımsızlara da 2 bin oy verilmiş olabilir ki, A partisi adayı oya katılanların üçte birinin arzusuyla milletvekili seçilecek, 10 bin oy da hiç bir şekilde temsil edilmeyecek ve azınlıkta kalacaktır. Dolayısıyla çoğunlukçu sistem bir adaletsizlik yaratacaktır. Çoğunlukçu ve il seçim çevresi sisteminin bir eleştirisi için bkz. Vahit Turhan, "Yine Seçime Dair", Vatan, 20 Mayıs 1950. İktidar değişikliği için ise bundan sonra 'kansız ihtilal' yakıştırması sıklıkla kullanılacaktır. Bkz. Falih Rıfkı Atay, "Bir Yatışma Yolu Var Mıdır?", Dünya, 2 Nisan 1952.

1179 Kayıtlı seçmen sayısı 8.905.743 idi, CHP 3.176.561 oy; DP ise 4.241.393 oy almıştı. 9 bağımsız milletvekili de meclise girmişti. Tan, 17 Mayıs 1950. Kırşehir'de seçimi kazanan Osman Bölükbaşı ise MP'nin meclisteki tek milletvekili oldu. CHP, seçim öncesinde çoğunluk sistemini değiştirmemişti ve bunun faturasını ağır ödedi. Zira nispi temsil sistemi uygulansaydı, CHP 190, DP ise 250 civarında milletvekili sayısına ulaşacaktı. Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950-1995)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1996, s. 21. 1950 seçimlerine ilişkin seçmen sayısı, oy dağılımı, seçilen milletvekili ve bunların partilere dağılımı hakkındaki resmi rakamların farklılık göstermesinin nedenleri ve rakamlar üzerindeki değerlendirmeler için bkz. Fatma Alev Atayakul, *Türkiye'de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950-1954-1957),* s. 225-229.

1180 CHP'den milletvekili seçilemeyenler arasında İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Peyami Safa, Muhlis Erkmen, Abdülhalik Renda, Behçet Uz, Tahsin Banguoğlu, Muhittin Baha Pars, Hasan Ali Yücel, Burhan Felek, Şükrü Saracoğlu, Nihat Erim, Tevfik Fikret Sılay, Lütfi Kırdar, Şükrü Kaya, Fuat Sirmen, Hilmi Uran, Cahit Oral, Kasım Gülek, Necmettin Sadak, Memduh Şevket Esendal gibi geçmiş dönemin parti ve devlet kademelerinde yer edinmiş önemli isimler vardı. "Seçimi Kazanalar ve Kaybedenler", Vatan, 16 Mayıs 1950.

1181 "Cumhurbaşkanlığının Neşrettiği Tebliğ", Tan, 17 Mayıs 1950.

5.1.2. İktidar Değişimi: Birinci Menderes Kabinesinin Kurulması

İktidarın demokratik bir seçimle el değiştirmesi, CHP kanadında olgunlukla karşılanmıştı. Parti içindeki Otuzbeşler'den olan başbakan yardımcısı Nihat Erim, iktidar değişikliği hakkında şunları söyledi:

> "Tek partili rejimin inkılapları yapmış partisinin kendi eliyle iktidarı devredecek şartları yarattığı artık tarihi bir hakikattir. Millet iradesinin bu şekilde tecelli etmesi karşısında CHP mensubu olarak saygı duymaktayım. Bugün dünya tarihinde bu şekilde bir iktidar devrine başka misal gösterilemez... Seçim kanunu çok güzel işlemiştir... Bütün temennimiz, iktidara gelmiş olan DP'nin memleketin iç ve dış emniyet ve itibarını muhafaza etmekte muvaffakiyet göstermesidir. Bu yeni vaziyetin millet ve memleketimiz için hayırlı olmasını yürekten istemekteyiz."[1182]

DP, bir seçim beyannamesi daha yayınladı; azınlıkta kalan partilerin hukukun güvencesi altında kalması için gayret sarf edeceğini belirtti. Seçimden bir hafta sonra DP meclis grubu toplandı ve yapılan seçimde Bayar cumhurbaşkanı, Koraltan meclis başkanı, Menderes başbakan olarak grubun onayını aldı. IX. TBMM, 23 Mayıs'ta göreve başladı ve ilk oturumda Celal Bayar cumhurbaşkanı seçildi.[1183] Bayar, aynı gün yeni kabineyi kurmak için Adnan Menderes'i görevlendirdi.[1184] Cumhurbaşkanı Bayar, DP'nin zaferini şöyle değerlendirdi:

> "... Bu muazzam hadise, bir netice olduğu kadar bir başlangıçtır da. Şimdi Türk milleti, esaslı bir inkılabı başarmış ve ileri manasıyla bir devlet kurmak imkânına artık sahip olmuş bulunuyor. Bu hal, memleketimizin bütün geriliklerin ve gecikmelerinin süratle tamiri için geniş imkânlar elde etmek demektir... Bir polis hükümeti diye tavsif edilen Türkiye'nin 950

1182 "Seçimin Neticesi ve Otuzbeşler", Vatan, 17 Mayıs 1950.

1183 Bayar, seçime katılan 453 milletvekilinden 387'sinin oyunu aldı, İnönü ise 64 oyda kaldı. Bayar Cumhurbaşkanı seçilince parti başkanlığı görevini bıraktı. Kısa bir süre sonra Menderes, DP Genel İdare Kurulunda yapılan seçimle DP Genel Başkanlığına getirildi. "Menderes, DP Başkanlığına Seçildi", Vatan, 10 Haziran 1950. Baban'a göre, Bayar'ın, DP Genel Başkanı olarak 1946-1950 arasındaki vaatlerini gerçekleştirebilmesi için cumhurbaşkanı olmaması, hükümetin başında kalması gerekiyordu. Bu fikre Bayar da katılıyordu, ancak seçim zaferinden sonra Bayar, parti başkanlığını ve başbakanlığı Menderes'e bıraktı ve aktif politikanın az da olsa dışına çıktı. DP Genel Başkanlığı'ndan cumhurbaşkanlığına geçen Bayar ile DP'yi devralan Menderes arasındaki ilişki, tek parti dönemindeki devlet-parti birlikteliği tarzında olmadı; daha çok bir kader yolculuğu anlayışıyla devam etti. Cihad Baban, *Politika Galerisi (Büstler ve Portreler)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970, s. 51-52.

1184 Yeni DP kabinesi şu isimlerden oluştu: Başbakan-Menderes, Adalet-Halil Özyörük, Milli Savunma-Refik Şevket İnce, İçişleri-Rüknettin Nasuhoğlu, Dışişleri-Fuat Köprülü, Maliye-Halil Ayan, Milli Eğitim-Avni Başman, Bayındırlık-Fahri Belen, Ekonomi ve Ticaret-Zühtü Velibeşe, Sağlık ve Sosyal Yardım-Nihat Belger, Gümrük ve Tekel-Nuri Özsan, Tarım-Nihat Eğriboz, Ulaştırma-Tevfik İleri, Çalışma-Hasan Polatkan, İşletmeler-Muhlis Ete. "Yeni Kabine, Tan, 23 Mayıs 1950. Kabinenin değerlendirmesi için bkz. Ahmet Emin Yalman, "Yeni Kabinenin Taşıdığı Mana", Vatan, 24 Mayıs 1950. Menderes, DP Genel İdare Kurulunda yapılan seçimle DP Genel Başkanlığına getirildi. Bayar, ülkenin bir badireye sürüklenmeden DP'nin iktidara gelmesinde Menderes'in çok büyük hizmeti olduğunu belirtmektedir. DP'ye yönelik her türlü sert ve şiddetli çıkışa karşı, zekâsı ve mizacıyla karşılık vermiş ve meşruiyetçi bir gelenekten ayrılmamıştır. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, Der. İsmet Bozdağ, Birinci Basım, Baha Matbaası, İstanbul, Tarihsiz, s. 80.

seçimleriyle yalnız demokrat milletlerin safına katılmakla kalmadığı, en ileri milletlerin safında yer aldığı söyleniyor... Atatürk hayatta olsaydı... Elbette daha bahtiyar olurdu..."[1185]

Yeni hükümetin programı 29 Mayıs'ta mecliste okundu. Programda tek parti döneminin uzun sürmesiyle yılların boşuna israf edildiği, denetimsiz bir iktidarla birçok hatanın yapıldığı ifade ediliyordu. Program ekonomi ve mali yapı odaklıydı. Ekonomik alanda müdahaleci kapitalist, bürokratik ve tekelci bir devlet tipinin ortaya çıktığı eleştiriliyordu. Plansız bir ekonomiyle bütçe açıkları artmış ve üretimin artması için yeterli tedbirler alınmamıştı. Yaşam da bunların sonucunda pahalılaşmıştı. Alınacak tedbirler şöyle sıralandı; devlet hizmetlerinde azami tasarruf yapılacak, iktisadi teşkilatlanma hızlandırılacak, üretim hayatı devletin müdahalesinden kurtarılacak, sonuçta hayat pahalılığının önüne geçilecekti. Adalet mekanizmasında temel hak ve hürriyetlerin korunması ve adaletin yerine getirilmesinde hızlı ve sade davranılacağı belirtildi. İdari mekanizmanın ve bürokrasinin tarafsızlığının sağlanacağı ve hizmet verimliliğin artacağı ifade edildi. Ülke için yıkıcı olan aşırı sol akımlara da taviz verilmeyeceği ve sol ile mücadele edileceği ifade edildi. İrticaya izin vermeden din ve vicdan özgürlüğünün sağlanacağı belirtildi. Laikliğin, dinin devlet ve siyasetle ilişkisinin olmaması ve hiç bir dinsel düşüncenin kanunların düzenlenmesinde etkisinin olmadığı biçiminde algılanıyordu. Dış politikanın Birleşmiş Milletler esaslarına uygun olarak şekilleneceği belirtildi.[1186]

27 yıl sonra ilk kez muhalefet konumunda siyaset yapmaya başlayan CHP, ertesi gün DP programını eleştirdi ve eski hükümetlerin başarısızlığının yeni başarısızlıklar için bir bahane olarak kullanıldığı belirtildi. 14 Mayısın yeni bir devrin başlangıcı olarak ortaya konması eleştirildi ve Türkiye'de yeni devrin 1923 ile başladığı belirtildi. CHP'ye göre DP programının yarıdan fazlasının eski dönemin eleştirisine ayrılması, bir muhalefet partisi karakterine işaret ediyordu.[1187] CHP adına eleştirileri sıralayan Faik Ahmet Barutçu, CHP geçmişinin ekonomik ve mali bilançosunu çıkardı ve DP

1185 "Bayar'ın Gazetemize Beyanatı", Vatan, 26 Mayıs 1950. İktidar değişikliğini, Türk devriminin gerçekleştiğine işaret sayan bir yazı için bkz. Tarık Zafer Tunaya, "İktidarın Terki", Vatan, 26 Mayıs 1950.

1186 "Hükümet Programının Metni", Tan, 30 Mayıs 1950. DP'nin programı, on yıl sürecek iktidarının ana hatlarını çizmişti. Buna göre, geçmiş tek parti döneminin olumsuzlukları sürekli canlı tutuldu. Arapça ezan yasağının kalkmasıyla başlayan din merkezli popülist siyaset, partinin özellikle Said-i Nursi ve Nurculuk tarikatıyla ilişkisini derinleştirdi ve tarikatlar devlet katında itibar kazandı. Sol karşıtlığı, özellikle ABD'den esen McCarthy'ci havanın etkisiyle yoğun biçimde hissedilecek, İslamcı sağ ise açık biçimde desteklenecekti. Programda yer alsa da grev hakkı konusunda hiçbir adım atılmayacaktı. DP, halkla olan ilişkisini din ve milliyet duygularını sürekli sömürerek sağlamlaştırmaya çalışacaktı. Bundan sonraki merkez sağ iktidarlar da DP'de simgeleşen bu politikaları devam ettirecekti. Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950-1995),* s. 27-28.

1187 DP için başlangıçtaki en büyük sorun, biçimsel olarak ele geçirdiği iktidar mekanizmasına fiilen de egemen olabilmekti ve her ikisini ele geçirdiği zaman gerçek iktidar olabilecekti. DP yöneticileri için korkulan olmadı ve kısa süre içinde bu engeli aşmayı başardılar. Cem Eroğul, *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 97-98.

hükümetin programına güvenmediklerini söyledi.[1188] Sonuçta DP programı, sert tartışmalar ve CHP milletvekillerinin meclisi terk etmesine rağmen DP'nin meclisteki sandalye sayısına dayanarak güvenoyu aldı.[1189]

5.1.3. DP'nin İlk İcraatı: Ezanın Yeniden Arapça Okunması

DP'nin ilk dikkat çekici icraatı ezanın Türkçe okunmasına karşı çıkmak oldu. Menderes, Türkçe ezanın devrim yıllarında gerekli olduğunu ancak özgür Türkiye'nin gelişmesiyle bu zorunluluğa artık ihtiyaç duyulmadığını söylüyor; bunda ısrarın vicdan hürriyetine karşı bir taassup oluşturacağını ve bunun laikliğe aykırı olduğunu belirtiyordu. CHP kanadı, Atatürk devriminin bir bütün olduğunu, onu parçalara ayırarak tasfiye etmenin ya da yenilemeye girişmenin devrime zarar vereceğini belirtiyor; Arapça ezan meselesinin, dikkatli olunmazsa endişe verici yerlere uzanabileceğine dair uyarılar yapıyordu.[1190]

Hukukçulara göre sorun, anayasayla ceza kanunu arasındaki çelişkideydi. Anayasada din ve vicdan hürriyeti olmasına rağmen Ceza Kanununun 526. maddesi Arapça ezan okumayı 3 ay hapis ve 200 lira para cezasıyla cezalandırıyordu; dolayısıyla devlet dine müdahale ediyordu ve bu aykırılığın giderilmesi gerekiyordu.[1191]

Meclis, Arapça ezanı 16 Haziran'da kabul etti; CHP, ilginç olarak Arapça ezan lehine görüşünü değiştirmişti. CHP grubu adına konuşan Cemal Eyüpoğlu, bugüne kadar ezan meselesini bir dil meselesi olarak gördüklerini belirterek mümkün olan her yerde Türkçe konuşulmasını istedikleri ve Türk vatandaşını ibadete çağırmanın kendi anlayabilecekleri öz dilde olmasını tercih ettikleri için ezanın Türkçe okunduğunu söyledi. Türkçe ve Arapça ezan meselesinin politika malzemesi yapılmasına taraf olmadıklarını söyleyerek Arapça ezanın bir ceza konusu olmaktan çıkarılmasına karşı olmayacaklarını söyledi.[1192] Böylelikle ezanın Türkçe okunması hakkındaki kanunu kaldıran teklif her iki partinin de desteğiyle kabul edilmiş oldu.[1193]

1188 "Muhalefet Programı Tenkit Etti", Tan, 1 Haziran 1950.

1189 "Menderes Kabinesi...". Vatan, 3 Haziran 1950.

1190 Bir gazeteci CHP'lilere bu karara karşı çıkan mitingler düzenlemeyi teklif etti, ancak bazı CHP'liler halkın bu mitinglere tepki göstereceğini belirterek bu durumda 1954 seçimlerinin de kaybedilebileceği uyarısında bulundu. "Arapça Ezan Meselesi...", Vatan, 6 Haziran 1950.

1191 M.Şevki Yazman, "Ezan Meselesinde Hakikat Nedir", Vatan, 8 Haziran 1950.

1192 Parti içinde farklı görüşler olsa da bazı genç CHP'li vekiller bunun bir inkılapçılık ve milliyetçilik sorunu olarak görülmemesi gerektiğini belirtiyor, laikliğe aykırı bir durumun ortadan kaldırılmasının gerekliliği olarak değerlendiriyordu. "CHP'nin Arapça Ezan Lehine Dönüşü", Vatan, 17 Haziran 1950.

1193 Arapça ezana dair yasa teklifinin oy birliğiyle kabul edilmesine rağmen her iki parti içinde yasağın kaldırılmasına karşı çıkanlar vardı. Özellikle DP kurucu şeflerinden Bayar, Koraltan ve Köprülü, Arapça ezana karşı çıkıyorlardı ancak yasanın çıkmasındaki en büyük paya sahip Menderes hepsini ikna etmeyi ya da çıkabilecek bir krizi

DP, iktidara gelir gelmez, inkılapları halka mal olmuş ve olmamış pragmatizmiyle ikiye ayırmıştı; ezan, halka mal olmayan inkılaplardan görülmüştü.[1194] Ancak sorun, halka mal olmuş-olmamış diye Atatürk devrimlerini bir kez ayırt ettikten sonra hangilerinin mal olduğuna kimin karar vereceği ve mal olmayanların durumunun ne olacağıydı. Burası karışıktı ve açıkça gündelik pragmatist politikalarla süreç işletilecekti. 1953'teki gerici hareketlerin canlanmasına kadar olan süreçte DP, hem devrimciliği savunur görünecek hem de sağ, muhafazakâr, İslamcı kesime yakın durarak toplumun geniş kesimlerinin temsilcisi olduğunu kanıtlamaya çalışacaktı.

DP'nin iktidara gelir gelmez giriştiği icraatlarından biri de ordunun yüksek kademelerinde değişiklik yapmak oldu. Ordunun eski hükümete bağlılığı dolayısıyla politik bir nedenden kaynaklandığı belirtilen değişikliklerle Genelkurmay Başkanlığına Nuri Yamut, Kara Kuvvetleri Komutanlığına Kurtcebe Noyan getirildi.[1195] DP'nin programında yer alan idare mekanizmasının tarafsızlığı ilkesi doğrultusunda geçmişte vazifelerini ihmal edip siyasi faaliyet gösteren valilerden bazıları da değiştirilmişti. Geçmiş dönemin iktidar partisinin birer üyesi haline geldiği belirtilen dokuz vali Bakanlar Kurulu kararı ile emekliye sevk edildi.[1196]

önlemeyi başarmıştı. Taner Zorbay, *Demokrat Parti Döneminde Din ve Devlet İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 84-89. Baban da, Bayar'ın, Arapça ezan yasağının kalkmasına üzüldüğünü hatta sinirlendiğini ancak Menderes'e boyun eğdiğini belirtiyor. Cihad Baban, *Politika Galerisi (Büstler ve Portreler),* s. 30. Bayar, yasağın kaldırılmasına bütün partilerin destek vermesine rağmen yıllar sonra hala DP'ye yönelik gericiliğe tavizde bulunduğu suçlamalarının yapılmasına anlam veremediğini belirtiyor. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes,* s. 112.

1194 Ancak Bayar, Menderes'i anlattığı anılarında yasağın kaldırılmasının yanında gibi duruyor. Bayar'a göre, Atatürk devrimleri halka mal olmuştu ve bunlar hassasiyetle korunacaktı; laiklik ise din düşmanlığı değildi ve devlet bütün dinlere karşı eşit mesafede durmak zorundaydı. Atatürk, İslam dinine getirmek istediği reform düşüncesi ile laik devlet fikrini zihninde bağdaştıramamış ve işi daha ileriye götürmemişti ve ezanın ceza kanununa girmesi daha sonra gerçekleşmişti. DP ise ezana, istenen dilde okunması serbestliği getiriyordu, nitekim Bayar'a göre, 'müezzin cami içinde Allah-ü Ekber dediği zaman suç olmuyor, fakat caminin bir parçası olan minarede dediği zaman mı suç oluyordu?' ve bu durum ortadan kalkmalıydı. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes,* s. 111. Yasağın kaldırılmasıyla ilgili detaylar için bkz. Tesfire Güneş, *Demokrat Parti Dönemi Atatürk İmajı (1950-1960)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s. 26-32.

1195 "Genelkurmay Başkanı Değişti", Vatan, 7 Haziran 1950. Yamut'un yardımcılığına Şehap Gürler getirildi. Deniz ve Hava Kuvvetleri komutanları da değiştirildi. Toplamda 25 generalle 200 albay değiştirildi. Orduda ilk kez bu çapta bir değişiklik yapılıyordu. İnönü'ye bağlı ordunun yüksek kademelerinin Bayar'a tepkisinden dolayı bir müdahale hazırlığı içinde oldukları dedikoduları üzerine değişiklikler yapılmıştı. Celal Bozkurt, *Bütün Delilleriyle CHP'nin İçyüzü, Siyaset Tarihimizde CHP*, Yayınevi belirtilmemiş, İstanbul, 1969, s. 72. Toker, ordudaki değişikliklerin, 14 Mayıs seçim akşamı generallerin İnönü'ye giderek bir emrinin olup olmadığının sorması üzerine yapılmadığını, bunun uydurma bir gazete haberi olduğunu ve sonraki yıllarda da dedikodu malzemesine dönüştüğünü belirtiyor. Yazarın belirttiğine göre İnönü, bu söylenti üzerine, "Ne onlar böyle bir iş için bana gelebilirlerdi, ne de ben onlardan istekte bulunabilirdim" demiştir. Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları (1944-1973)-DP'nin Altın Yılları (1950-1954)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s. 23-24.

1196 "Tekaüde Sevk Olunan Valiler", Vatan, 10 Haziran 1950. Ayrıca kamuda yer değiştirmeler sıklıkla gündeme geliyordu; 100 kadar yöneticinin yer değişikliği için bkz. "Vali Muavinleri ve Kaymakamların Göçü", Dünya, 31 Mayıs 1952. Bayar, devlet envanteri içinde ele aldıkları ilk konuların günlük politika dışında kalması gereken ordu ve üniversite olduğunu belirtiyor. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes,* s. 114.

5.1.4. Birinci Menderes Hükümeti Döneminde İktidar-Muhalefet İlişkileri: Geçmişle Hesaplaşma Tartışmaları

CHP, haziran ayı sonunda, sekizinci kurultayını topladı; bu, muhalefet partisi olarak ilk kongreydi. Kurultayın açılışında konuşan İnönü, bir aylık muhalefet deneyimini anlattı; iktidar değişikliğiyle bütün devlet dairelerinde yapılan tasfiyeleri *siyasi huzursuzluk* olarak görüyordu; iktidarı şu sözlerle eleştirdi:

> "... Muhalif parti olarak çalışmamız karşısında bulunduğumuz güçlükler esas itibariyle memleketin serbest münakaşa hayatına alışmamış olmasında ve tahammülsüz bir iktidarın her vesile ile muhalefetten kurtulmak hevesinde ifadesini bulur... Bize meclis kürsüsünde mütevazı şekilde müdafaa imkânı bile verilmedi..."[1197]

CHP 8.Kurultayı'nın Ankara Halkevi'nde toplanması DP'nin de dikkatinden kaçmamıştı, sonraki dönemde bu birlikteliğe yönelik itirazların şiddeti yükselecekti.[1198] Haziran ayındaki iki gelişme, iktidar-muhalefet ilişkilerinin sertleşeceğinin habercisiydi. Birincisi, DP Antalya milletvekillerinin meclise verdikleri kanun teklifiyle Halkevlerinin millete iadesini istemesiydi. Teklifte, halkevlerinin bir partinin malı olmadığı ve herhangi bir partinin (CHP) binası olarak kullanılmaması gerektiği belirtildi. Konjonktüre uyarak daha önce kapatılmış olan Türk Ocakları da, CHP'ye devredilmiş mallarını geri isteme kararı almıştı. İkinci tartışma konusu, Kuzey Kore'nin 26 Haziranda Güney Kore'ye saldırması ve hükümetin temmuz ayı sonunda aldığı bir kararla Kore'ye 4500 askerden oluşan bir birlik gönderme kararıydı. CHP'ye göre Kore'yle savaş, bir oldu-bittiye getirilmiş ve mecliste yeterince tartışılmamıştı.[1199]

1197 "İnönü, HP'nin Müdafaasını Yaptı", Vatan, 30 Haziran 1950. Kurultay sonunda İnönü yeniden CHP Genel Başkanlığına, Kasım Gülek CHP Genel Sekreterliğine seçildi. Gülek, İnönü'nün desteklediği adaylar Nihat Erim'e ve ikinci turda Şemsettin Günaltay'a rağmen CHP'li delegelerin oylarıyla az bir farkla seçilmişti. Bundan sonraki süreçte, milletvekili seçilememiş önemli isimler, merkez yönetiminde bir ağırlığa sahip oldular. Özellikle Nihat Erim'in başını çektiği bu grup, kendilerine o dönemde 'eski lordlar' lakabı takılmıştı, DP'ye karşı sert bir muhalefet yapılması taraftarıydı. Muhalefet yıllarında Genel Merkez-Meclis Grubu tartışmaları parti içinde hep sürecekti; zira milletvekili seçilmişler, yani meclis grubu, yenilginin faturasını seçilmemişlere yani perde arkasından partide güç kazanmaya çalışan Genel Merkez'e çıkarıyordu. Eleştiriler, en tepedeki İnönü'ye karşı değildi, hemen altındaki kişilerden başlıyordu. Kurultaydan çıkan sonuç ise İnönü'nün CHP'ye CHP'nin ise İnönü'ye bağlılığı oldu; bundan sonraki dönemde eski Milli Şef, sabık cumhurbaşkanı ve yeni muhalefet lideri olarak İnönü, DP'nin karşısında eğilmeyeceklerinin ilk işaretlerini vermiş oldu.

1198 Toker'e göre CHP'nin Halkevi'nde toplanması partiyi Halkevleri konusunda haksız ve son derece antipatik yapmıştı; kurultay yerinin seçimi yanlış bir tercihti ve DP'ye bir koz verilmiş oldu. Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları (1944-1973)-DP'nin Altın Yılları (1950-1954)*, s. 68-69.

1199 CHP'nin eleştirileri, daha çok biçimsel görünmekteydi; Kore'ye asker gönderilmesinin yani bir savaşın tarafı olmanın meclis tarafından onaylanmasını istiyor görünüyordu ancak DP kadar sol karşıtı bir politika yürüten CHP, dönemin havası gereği kararın sadece anayasanın ihlali olduğu vurgusunu yapmakla yetindi. Bayar, NATO'ya girebilmek için Kore'ye asker gönderildiği iddiasını yalanlamaktadır; daha önce üye oldukları BM idealine samimiyetle bağlı oldukları için Kore'ye asker gönderildiğini belirten Bayar, NATO'ya girmek gibi hevesleri olmasa da Kore'ye asker göndereceklerini ifade etmiştir. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 130. Eroğul'a göre, DP'nin 10 yıllık iktidarının en büyük suçu, ABD'ye olan sınıf çıkarlarını savunmak için Türkiye'nin yararına olmayan Kore Savaşı'na katılıp kendi vatandaşlarını gözden çıkarabilmesiydi. Hatta suç

CHP, DP iktidarına yönelik eleştirilerine devam ediyordu; DP programında söz edilen tek parti dönemindeki yolsuzluklara karşı bir bildiri yayınladı ve bunların ispat edilmesini istedi. Bildiride, ilginç olarak, mevcut DP'lilerin eski birer CHP'li olduğu hatırlatılıyor, ortada geçmişe dair bir suç varsa DP'lilerin de iddia edilen suçlamaların birer öznesi olduğu uyarısı yapılıyordu.[1200] Başbakan Menderes, CHP eleştirilerine aldırmayarak parti meclis grubunda, gelecek adına umut dağıtıyordu; vatandaşın özgürlüklerini koruyacaklarını, *devri sabık* yaratılmayacağını, basına azami özgürlük verileceğini, anayasanın esaslarından sapılmayacağını ve particilik yapan bütün valilerin değiştirileceğini söylüyordu.[1201] Menderes, partisinin tavrı hakkında şöyle konuştu:

> "... Oligarşiye asla gitmeyeceğiz. Karşımızda ne kadar zayıf ve ne kadar kuvvetli bir muhalefet grubu bulunursa bulunsun daima DP'nin esas prensibi olan vatandaşın anayasa ile tayin edilmiş hürriyetlerinin bekçisi olacağız... Bütün anti demokratik kanunları kaldıracağız... Orduya siyaset soktular, gençliği tahrik ettiler, irticayı körüklediler... Ezan meselesi dolayısıyla Atatürk inkılabı elden gidiyor diye bağıranlar, türbeleri kendilerinin açtıklarını, mekteplere din derslerini kendilerinin soktuklarını unutuyorlar..."[1202]

Ağustos ve eylül aylarında yerel seçimler yapıldı ve seçimleri beklentinin altında oy oranlarıyla DP kazandı.[1203] Menderes, sonuçların açıklanmasında yaşanan aksaklıklardan dolayı iktidarı eleştiren CHP'nin kamuoyunu bulandırmaya çalıştığını,

---

sadece Demokratların değil, Batı'nın çıkarlarına hizmet eden bütün Türk burjuvazisinindi. Cem Eroğul, *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, s. 105.

1200 Ulus, 6 Haziran 1950.

1201 Bayar, Menderes'le ilgili anılarında, 15 yıllık siyasi dostluklarında iki konuda Menderes'ten farklı düşündüğünü belirtiyor; birincisi 'devr-i sabık' yaratmamak sözü, ikincisi ise CHP mallarının hazineye devredilmesi hakkındaki kanun. Bayar, Menderes ve GİK'in geçmişle hesaplaşmama vaadine rağmen son sözü meclisin ve dolayısıyla halkın söylemesi gerektiğini belirtiyor ve bu konuda Menderes'ten faklı düşündüğünü ifade ediyor; seçim öncesi alınan bu kararı, parti içinde ihtilaf olmaması için imzaladığını ancak meclis isterse CHP'den hesap sorulmasının doğru olacağını belirtiyor. Bayar, geçmişle hesaplaşmama kararı ile CHP'nin mallarının hazineye devredilmesi kanunu arasındaki çelişkiye işaret ederek bunun da yanlış olduğunu söylüyor. Ayrıca CHP mallarına 'haksız iktisap' gerekçesiyle el koymanın DP iktidarına bir şey kazandırmayacağını belirtiyor ve kanunu meclise geri göndermeyi düşündüğünü ancak bunun sadece şekilden ibaret kalacağını düşündüğü için bundan vazgeçtiğini ifade ediyor. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 141-144. Belirtmek gerekir ki, Bayar, Menderes'le ilgili anılarında birçok yerde, bir-iki küçük anlaşmazlık dışında aralarında hiçbir derin ihtilafın olmadığını vurguluyor. Baban'a göre DP içinde dizginler her zaman Menderes'in elindeydi ve Menderes bir şekilde Bayar'a sözünü dinletmesini başarıyordu. Cihad Baban, *Politika Galerisi (Büstler ve Portreler)*, s. 46-58.

1202 "Başbakanın İzahatı", Tan, 14 Haziran 1950. Bayar, Menderes'in, devlet ve hükümetin 'kuvvetli ancak koruyucu ve şefkatli' olması gerektiğine inandığını belirtmektedir. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 117.

1203 Ağustos ayında muhtarlık seçimleri eylül ayında ise belediye seçimleri yapıldı. DP ve CHP, muhtarlık seçimlerinde birbirine yakın oy aldılar. DP-17.394, CHP-12.337, MP-357 muhtarlık aldı. Belediye seçimlerinde önce Belediye Meclisine üyeler seçilmekte ardından bu üyeler kendi aralarından belediye başkanını seçmekteydi. Dolayısıyla hangi partinin mecliste çoğunlukta olduğu başkanlık seçiminde önem kazanmaktaydı. Belediye seçimlerinde DP yüzde 57, CHP yüzde 37, MP ise yüzde 3 oranında oy aldı. Partilerin kaç belediye kazandıkları ise partilerin yayın organlarında farklılık göstermektedir. Yazarın tespit ettiğine göre CHP, 649 belediyeden 246'sını almıştır. Yerel seçimlerde ilginç olan ise, DP'nin muhalefet yıllarında iktidardaki CHP'yi seçimlerde baskı ve hile yapmakla suçlarken iktidara geçtiğinde benzer eleştirilerden yakasını kurtaramaması olmuştur. Yerel seçimlerdeki rekabet ve seçim süreci için bkz. Hikmet Çolak, *Demokrat Parti Döneminde Yerel Seçimler*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 71-181.

şiddete eğilim gösterdiğini ve bozgunculuk yaptığını iddia etti. Menderes, CHP'lilerin bozgunculuk yaptığını şöyle ifade etti:

> "... Seçilmediklerini bildikleri halde, yıllarca mebusluk, bakanlık, başbakanlık yapanlar elbette kendilerini tahakküm hırslarına kaptırmış olanlardır. Takdir edersiniz ki, tehdit ve tahakküm daha ziyade onlara yakışır. Bu memleket yakın mazinin hadiselerini unutmuş değildir. Tehditler karşısında söyleyeceğimiz gayet kısadır. Biz, iktidarı rastgele ve tesadüf olarak ele geçirmiş bir parti değiliz, köyde, kasabada, şehirde yurdun bütün köşelerinde beş sene durmadan prensiplerimizi yaymış ve hiç bir tehdide aldırmadan mücadelemizi yapmış bir partiyiz... Kore meselesini ele alarak ellerini ve dillerini orduya uzatmak isteyenlerin hareketlerine bu memleketin tahammülü olamaz..."[1204]

DP-CHP tartışmaları, Kore Savaşı ve muhtarlık seçimleri üzerinde devam ederken DP'nin Halkevlerinin malvarlığını gündemde tutması, devri sabık ilan etmeyeceğini söyleyen kendi programıyla çelişiyordu. Aynı zamanda DP, CHP'nin iktidar dönemindeki otoriter siyasetine yönelik eleştirilerle gündemi sıcak tutuyordu ama bu tavrı, muhalefet tarafından eleştirilmeye başlanmıştı. CHP'ye göre halk, eski devirleri eleştirmek yerine DP'den icraat bekliyordu ve bu durum birçok yazar tarafından da dile getirilmeye başladı.[1205] DP'nin baskı, korkutma ve yıldırma ile siyasete şekil vermeye çalıştığını söyleyen yazarlar, CHP'nin sonradan soysuzlaşarak Kemalizm adına tahakküm yaptığını; DP'nin bu tahakkümü dramatik biçimde demokrasi adına devam ettirdiğini belirtiyordu.[1206] DP'nin içinde de demokrasi yolundan sapıldığını düşünenler vardı, zira ekim ayında DP Diyarbakır milletvekili Nazım Önen, başbakana yazdığı bir mektupta, partisinden istifa ettiğini şöyle anlattı:

> "... Mamafih, dehalet ve delaletle program, tüzük ve anayasa hükümlerinden gün geçtikçe uzaklaşan ve hürriyet misakını hiçe sayan siyasi bir partinin kurucu ve idarecilerinin saflarında yer alıp bir müddet daha kendileri ile yürümeye vicdanım müsaade vermemekte olduğundan bugünden itibaren partinizden istifa ediyorum... Bu gidişte ısrar eder hareket tarzınızı tadil ve ıslah etmediğiniz takdirde sizler gibi makam ve sandalye düşkünü olmayıp yurtsever yurttaş menfaatini hedef tutan idealist bir çok vatandaşları da çok yakın bir atide kaybedeceğinizi ilaveten bildiririm..."[1207]

DP'ye yapılan eleştirilerden Cumhurbaşkanı Bayar da payını alıyordu; parti başkanlığını bırakmasına rağmen DP'li gibi hareket ettiği belirtiliyor, yurt gezilerinde

---

1204 "Başbakanın Mühim Demeci", Zafer, 25 Ağustos 1950.

1205 Örneğin bkz. Ertuğrul Akça, "İstim Üstündeki Muhalefet", Kudret, 7 Eylül 1950; Hikmet Bayur, "Baskı ve Yıldırma Siyasasının Demokrat Safhası", Kudret, 10 Eylül 1950.

1206 "Halk DP'den Nefret Ediyor", Kudret, 2 Ekim 1950. Af Kanunu çıkarılmasına rağmen cumhurbaşkanına karşı eleştiri ve yayın yapanların cezalandırılması, mecliste muhalefete söz hakkı tanınması gibi eleştiriler yapılıyordu.

1207 "DP'de İlk Gedik Açıldı", Kudret, 17 Ekim 1950.

DP propagandası yapmakla, hükümeti övmekle, yapılacak işlere dair sürekli açıklamalar yapmak ve DP'yi gözetip korumakla eleştiriliyordu.[1208] Kasım ayındaki meclis açılışında Bayar, eleştirilere şöyle yanıt verdi:

> "... Tenkit etmek, sert sözler söylemek, sinirlenmek ve gerekirse tepinip gürültü yapmak artık daha ziyade muhalefetin hakkıdır. İktidarın gazeteleri ve sorumsuz sözcüleri bunlarla alabildiğine tartışabilir. İktidarın kendisine yani hükümete düşen vazife, siyasi hürriyetler bakımından muhalefete en geniş teminatı sağlamak ve her türlü tenkit bombardımanları altında yılmadan çalışmaya devam etmektir..."[1209]

15 Kasımda mecliste dil konusu tartışılırken DP'lilerin dil devrimi adı altında yabancı ve uydurma kelimelerin Türkçeye sokulduğunu iddia etmeleri üzerine CHP'li vekiller meclisi terk ettiler.[1210] Ancak tartışmalar sadece iki parti arasında değildi; CHP içinde de önemli hizipleşmeler yaşanıyordu. Örneğin, parti içinde İnönü'nün otoriter tavırlarının ve şeflik sisteminin devam ettiğini iddia eden Şemsettin Günaltay ile İnönü, Nihat Erim ve Faik Ahmet Barutçu arasında bir hizipleşme vardı ve Genel Sekreter Kasım Gülek iki tarafın arasını bulmaya çalışıyordu.[1211]

DP taraftarı basın, partinin iktidara geldikten sonra sivil bürokrasi ve idare teşkilatında giriştiği değişikliklerin, tek parti dönemindeki vali ve kaymakamların CHP üyesi gibi hareket etmelerinden, tarafsızlıktan uzaklaşmaları ve idareyle siyaseti birleştirmelerinden kaynaklandığını iddia ediyordu. Hatta yukarıda anlatılan valilerin parti il başkanlığı yaptığı döneme vurgu yapılıyor ve 1939 yılındaki valilerin parti il başkanlığından ayrılmasının nedeni olarak valilerin tarafsız davranmalarını engellemek değil; parti yerel teşkilatlarının daha iyi çalışmasına zemin hazırlamak olduğu söyleniyordu. Sonraki dönemlerde valilerin parti müfettişlerinin yardımcısı gibi hareket etmekten vazgeçmedikleri eleştiriliyordu. Dolayısıyla DP'nin kendi iktidarıyla birlikte değiştiğini iddia ettiği şey, siyaset ve idarenin ayrılmasıydı; bu bağlamda yapılan bürokratik değişikliklerin hala partizanca (CHP'li) davranan idari makamlara yönelik olduğu savunuluyordu. Ancak bazı valiler, DP'ye yakın davranarak bu defa da yeni iktidarın güdümüne girmeye başlamışlardı.[1212]

1208 Sadık Aldoğan, "Cumhurbaşkanının Tarafsızlığı", Kudret, 21 Ekim 1950.
1209 "Meclis, Bayar'ın Nutku ile Açıldı", Cumhuriyet, 2 Kasım 1950.
1210 DP Afyon milletvekili Gazi Yiğitbaş, Türkçenin bir anlaşma dili olmaktan çıkarıldığını söyledi ve şöyle dedi: "Dili ıslah değil, ifsat ettiler. Adeta insanların bu adamların kanından, milliyetinden dahi şüphe edeceği geliyor". "HP Milletvekilleri Meclisi Terkettiler", Cumhuriyet, 16 Kasım 1950.
1211 "CHP İçindeki Buhran", Zafer, 18 Ocak 1951.
1212 Bazı valilerin, "Biz rozetiz, kim yakasına takarsa, onun oluruz" dediğini anlatan Fenik'in yazısı için bkz. Mümtaz Faik Fenik, "Rozet Gibi İdare Amirleri", Zafer, 25 Ocak 1951.

DP, parti programında yer alan ve çeşitli fırsatlarla sık sık tekrarladığı '*devri sabık yaratmayacağız'* söylemine rağmen CHP'nin tek parti dönemiyle hesaplaşmaya devam ediyordu. DP'li bir yazar bu konuda şöyle dedi:

> "... Elbette eski iktidarın yanlış icraatını düzeltmeye çalışacağız. Bunları birer birer ortaya dökecek ve gerekli işler üzerinde ısrarla duracağız. Bu meyanda bir çok suçlar, minareye uydurulan kılıflar, kanunsuzluklar, zulümler ve baskılar meydana çıkarsa kabahat Demokrat Partinin midir? ... Böyle geçmişi olanları anasından henüz doğmuş çocuk gibi masum telakki edemeyiz..."[1213]

Eski tek parti dönemiyle hesaplaşma konusundaki tartışmalar devam ederken bazı bölgelerde eski devrin önemli simalarına atfedilen yer adlarında değişiklik yapıldı. Örneğin, Ankara Belediye Meclisi, aldığı bir kararla bazı sokak, mahalle ve parkların isimlerini değiştirdi. İsmet Paşa Parkı (Hisar Parkı), İsmet Paşa Mahallesi (Alparslan Mahallesi), İnönü Bulvarı (Talat Paşa Bulvarı), Yenişehir İsmet Paşa Caddesi (Mithat Paşa Caddesi), Kazım Özalp Caddesi (Ziya Gökalp Caddesi), Saraçoğlu Mahallesi (Namık Kemal Mahallesi) isimleri değiştirildi.[1214]

DP iktidarının ilk altı ayı CHP'nin sert muhalefetiyle karşılaşmıştı. DP, bir taraftan parti programında belirtildiği gibi geçmişle hesaplaşmayacağını iddia ediyor ancak diğer taraftan Halkevlerinin CHP ile olan birlikteliğine gönderme yaparak eski dönemin sorunlarını gündeme taşıyordu. Hatta siyasal atmosferin güven içinde gerçekleşmesini isteyen CHP Genel Başkanı İnönü'ye karşı Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu, geçmiş dönemde bazı DP'lilerin fişlenerek haklarında dosyalar tutulduğunu belgeleriyle mecliste açıklamış ve güven konusunun aslında ince bir çizgide yürüdüğünü ima etmişti.[1215]

5.1.5. DP, Atatürk'ü Koruma Kanunu Çıkarıyor

Kırşehir'de bazı kimseler Atatürk büstüne saldırıp heykele zarar verdiler.[1216] Halkın yaşananlara tepki göstermesi üzerine şehirde konuşan İçişleri Bakanı Rüknettin Nasuhioğlu kırılan büstün ibret için muhafaza edileceğini söyledi ve şöyle dedi:

> "... Bu mağdur heykelin yerine aziz cumhurbaşkanımız Celal Bayar'ın bütün aziz ve necip Türk milletinin ifadesine, düşünüşüne tercüman olarak hediye ettiği tunç heykeli buraya

---

1213 Mümtaz Faik Fenik, "Samimiyetsiz Tenkitler", Zafer, 10 Şubat 1951.
1214 "İsmi Değiştirilen Yerler", Zafer, 22 Şubat 1951.
1215 "Ağaoğlu'nun Mühim İfşaatı", Zafer, 22 Şubat 1951.
1216 DP iktidarından önce de Atatürk heykellerine saldırılar düzenlenmişti; ancak 1951 yılında bu saldırılarda bir artış yaşandı, özellikle Ticani tarikatından kimseler heykel, büst ve resimlere zarar veriyordu.

dikmek için geldim. Bu tunç heykel, taştan daha sağlamdır. Eğer isterse Türk milleti buraya altın heykel de dikmeye muktedirdir..."[1217]

Gelişmeler bununla kalmadı ve kısa bir süre sonra adalet encümeninde *'Atatürk'ü Koruma Kanunu'* kabul edildi. Komisyon içerisindeki tartışmalarda, bir şahsa ait kanun çıkarmanın sakıncalı olduğu, Atatürk'ün herkes gibi ülkeye sivil ve askeri hizmetlerde bulunduğu, bu kanunla yeni bir Atatürk yaratılmak istendiğini söyleniyordu. Örneğin Sadri Maksudi Arsal, Atatürk'e karşı duyulan sevgi ve saygı hislerinin yasal zorunluluğa sokulmasının sakıncalarından bahsetti.[1218] Tasarı görüşülürken söz alan Selahattin Adil, Atatürk'e övgüler sıraladıktan sonra şöyle dedi:

"... Şefli sistemine nihayet veren DP'nin şahsi bir kanun çıkarması doğru değildir. 1946'dan beri milletin köylüsüyle kasabalısıyla temas ettiniz, dilekler dinlediniz. Ama bize bir heykel dikin diyen bir vatandaşa rastladınız mı?"[1219]

Tasarıya karşı çıkanlar Atatürk'e saygı duyulmasına vurgu yapıyordu ancak bir şahıs için kanun çıkarılmasının hem hukuken yanlış olduğu hem de Atatürk'ün ruhuna saygısızlık olacağı uyarılarını yapıyordu. Bedi Enüstün, Atatürk'e tapabilecek kadar saygı duyduğunu ancak Türk milletinin varlığının gerçek sembolünün Türk bayrağı olduğunu, Atatürk'ün resim ve büstlerinin milletin reform sembolleri olamayacağını anlattı ve kanunun demokrasiye aykırı olduğunu söyledi.[1220] Başbakan Menderes, herkesin Atatürk'e saygıdan bahsettiğini ancak onun kanunla korunması gerektiği zaman herkesin buna karşı çıkarak bir çelişki içine düştüğünü söyleyerek tasarının gerekliliğini uzunca anlattı. Mayıs ayında tasarı onaylanarak anayasa komisyonuna gönderildi ve mecliste kabul edildi.[1221]

1217 "Kırşehir'deki Menfur Hadiseden Sonra", Zafer, 2 Mart 1951. Sanık olarak yakalanan kişinin Millet Partili olduğu iddia edildi.

1218 "Atatürk'ü Koruma Kanunu", Vatan, 18 Nisan 1951.

1219 "Ekseriyet Atatürk Kanunu Aleyhinde", Vatan, 5 Mayıs 1951.

1220 Kanun hakkındaki tartışmalar ve 5816 sayılı "Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun"un detayları için bkz. Tesfire Güneş, *Demokrat Parti Dönemi Atatürk İmajı (1950-1960)*, s. 35-61.

1221 Bayar'ın anlattıklarına göre, Bayar ve Menderes, Atatürk'ün kurduğu CHP ile olan siyasi mücadelede Atatürk'ü siyasi polemiklerin dışında tutmak için çok düşünmüşlerdi. Menderes'in bulduğu formüle göre, CHP ve cumhuriyet tarihinin 10 yıllık devresi eleştirilerin dışında tutulacak, Atatürk dönemindeki cumhuriyet tarihinin günlük çekişmeleri tartışılmayacaktı. Muhalefet yıllarında bu formüle dikkat ettiklerini ancak devlet başkanı olduktan sonra cumhuriyet tarihini bu şekilde ayırmanın doğru olmadığına kanaat getirdiğini belirten Bayar, tüm cumhuriyet tarihini bir değerlendirdiğini belirtiyor. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 147-148.

5.1.6. İkinci Menderes Hükümeti ve Muhalefet Arasında Temel Özgürlük Konularındaki Çatışmalar

Muhalefetin siyasi emniyet istediği; fişleme, dosyalama ve jurnalcilik iddialarının konuşulduğu bir dönemde 1951 bütçesi kabul edilmişti. Başbakan Menderes bütçe müzakereleri sonunda muhalefet için şunları söyledi:

> " Muhalefetin başında bulunanların daha dürüst, memleket menfaatlerine daha uygun ve demokrasi rejiminin yerleşmesine yarayacak bir yolda yürümelerini ve hatta ellerinden geldiği kadar yeni iktidara yardım etmelerini beklemek hakkımızdır... Demek istiyorlar ki hürriyeti arzu eden, hürriyet nizamını tesis, temsil ve müdafaa eden kendileridir. DP'ye gelince o da hürriyet nizamını tehdit eden bir teşekküldür ve adeta, iddia biraz gülünç oluyor ama tek parti sistemini temsil ve müdafaa eden de DP'dir..."[1222]

Mart ayında birinci Menderes kabinesi istifa etti; amaç, kabul edilen ilk bütçeyle birlikte yeni bir hükümete çalışma imkânı tanımaktı.[1223] Ertesi gün kurulan kabinede üç yeni bakan vardı ve altı bakan da yer değiştirmişti.[1224] DP, yeni kabine ve yeni bütçeyle kendisine yapılan eleştirileri bir nebze azaltmak istiyordu ancak Atatürk heykellerine verilen zararla başlayan bir takım gerici eylemler iktidarı huzursuz etmeye devam ediyordu. Örneğin Başbakan Menderes, Milliyet yazarı Ali Naci Karacan'ın yazılı üç sorusuna verdiği yanıtta, Konya'da bir partilinin fes, çarşaf ve Arap harfleri istediğine dair sözlerine değindi ve son dönemde artan irtica söylentileri konusunda şöyle sert bir açıklama yaptı:

> "... Hangi istikametten gelirse gelsin, taassubu, tahammül ve müsamaha ruhu ile binnetice demokratik nizamla telif etmek mümkün değildir... Ortada haklı bir sebep mevcut değilken irtica vardır diye memlekette heyecan yaratmaya çalışmak da dini siyasete alet etmenin bir başka nevi olur... Türk milleti siyasi şuuruna sahip olduğu kadar din ve dünya işlerini, din ile siyaseti birbirinden ayırt edecek kadar olgunluğa da sahiptir...[1225]

1222 "Başbakanın Meclisteki Nutku", Zafer, 1 Mart 1951.

1223 "Hükümet Dün İstifasını Verdi", Zafer, 9 Mart 1951. Menderes'in, partisinin milletvekillerinin eleştirilerini dikkate alarak ilk bütçenin uygulamasını yeni kabineye vermek istediği öne sürülüyordu. Bkz. Mümtaz Faik Fenik, "Bu İstifanın Sebebi Neydi?", Zafer, 11 Mart 1951. Toker'e göre, DP Meclis Grubu, hükümeti CHP ve İnönü'ye karşı pasif kalmakla eleştirmekte, ayrıca DP teşkilatı, iktidar değişmesine rağmen Anadolu'da eski düzenin devam etmesinden rahatsızlık duymaktadır, hükümet değişikliğinde bunların da etkisi vardır. Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları (1944-1973)-DP'nin Altın Yılları (1950-1954),* s. 111-119.

1224 Yeni kabine şu isimlerden oluştu: Başbakan-Menderes, Başbakan Yardımcısı-Samet Ağaoğlu, Devlet Bakanı-Refik Şevket İnce, Adalet-Rüknettin Nasuhioğlu, Milli Savunma-Hulusi Köymen, İçişleri-Halil Özyörük, Dışişleri-Fuat Köprülü, Maliye-Hasan Polatkan, Milli Eğitim-Tevfik İleri, Bayındırlık-Kemal Zeytinoğlu, Ekonomi ve Ticaret-Muhlis Ete, Sağlık ve Sosyal Yardım-Ekrem Hayri Üstündağ, Gümrük ve Tekel-Rıfkı Salim Burçak, Tarım-Nedim Ökmen, Ulaştırma-Seyfi Kurtbek, Çalışma-Nuri Özsan, İşletmeler-Hakkı Gedik. "Yeni Kabine Dün Akşam Kuruldu", Zafer, 10 Mart 1951.

1225 "Başbakanın Beyanatı", Zafer, 18 Mart 1951.

DP liderleri ve Bayar son günlerde artan irtica tehlikesi söylentilerine yönelik kesin ve sert açıklamalar yapıyor; hem irtica hem de komünizme karşı sıkı bir mücadelenin verildiğini her fırsatta dile getiriyorlardı. Ali Naci Karacan, toplu bir irtica hareketinin varlığının iddia edilemeyeceğini söylüyor ve şöyle devam ediyordu: "... DP iktidara geldikten sonra irtica şahlanmıştır iddiası insafsızlık değilse, herhangi kötü hedef kovalamak demektir..."[1226] Hükümet, Atatürk büst, heykel ve resimlerine yönelik yapılan saldırıların artmasının hükümetin prestijini sarsmak amacıyla yapıldığını iddia ediyordu. Kabinenin yeni programının güvenoyu aldığı gün konuşan Menderes, irtica ve komünizm konusuna yeniden değindi ve şöyle dedi:

> "... Kökü dışarıda olan teşkilatın faaliyetini fikir hürriyeti çerçevesi içinde mütalaa etmek ve müsamaha ile karşılamak bizim için mümkün değildir... Bu nevi faaliyetleri biz, fikir hürriyetiyle asla alakalı görmemekteyiz... Din ve dünya işlerini birbirinden ayrı tutmayı ve vicdan hürriyetini baskı altında bulundurmamayı demokrasinin ana prensiplerinden addetmekteyiz... Ne dindarların ne de kendini dinle alakalı görmeyenlerin birbirlerini karşılıklı olarak baskı altına almalarına ve bu suretle vatandaşların zümreleşip iki karargâh haline gelmelerine asla müsaade etmemek icap eder..."[1227]

Menderes, bir kaç gün sonra kabinenin de güvenoyu aldığı oturumda anti-demokratik kanunların kaldırılması için komisyonlar kurulduğunu söyledi ve anayasa konusunda şöyle dedi:

> "... Kanun hükümleri ne olursa olsun evvela değişmesi lazım gelen şey zihniyetler ve telakkilerdir. Aynı anayasa ile bugün demokratik bir sistem kurulduğu gibi dün cemiyet kurmak, parti teşkil etmek haklarını vatandaşlar kullanamamışlardır. Ankara'da 20-25 senedir Ulus'tan başka gazete çıkarmak bile kabil değildi. Bundan maksadım zihniyetlerdeki değişikliğin esas olduğunu belirtmektir. Şimdi kanunlar anti-demokratik olsa bile hiç bir hükümet onları tatbik edemez..."[1228]

Menderes'e karşı DP içindeki ve dışındaki olumlu hava değişmeye başlamıştı; Menderes'in özellikle partinin idaresini kimseye bırakmak istememesi yeni bir şeflik sistemimin yaratıldığına dair algıya neden oluyor ve Menderes'in de iddialara karşı oldukça sert ve tahammülsüz bir tavra sahip olduğu söyleniyordu. Başbakanın, mayıs ayında, '*DP içinde tasfiye gereklidir'* sözü partide büyük yankı uyandırdı. Parti içinde bazı istifalar yaşandı. İstifa eden vekiller bir beyanname yayınlayarak partinin bir şahıs

---

1226 Ali Naci Karacan, "Cumhurreisi ile Bir Konuşma İntibaları", Milliyet, 26 Mart 1951.

1227 "Hükümet Programı Mecliste Okundu", Zafer, 31 Mart 1951. Yalman, DP'li bazı kişilerin ve Adnan Menderes'in son dönemde gerici unsurlara ümit ve cesaret verecek birtakım hareketlerde bulunduğunu, vicdan hürriyeti adı altında devrim taraftarlarına ve basına karşı cephe aldığını iddia etti. Ahmet Emin Yalman, "Atatürk Devri Sabık-ı", Vatan, 3 Nisan 1951.

1228 "Kabine Mecliste İtimat Aldı", Vatan, 3 Nisan 1951.

partisi haline geldiğini; tüzük, nizam ve hukuk prensibi tanımadığını ve partiye artık hizmet edemeyeceklerini açıkladılar.[1229]

Temmuz ayında, DP meclis grubu, CHP ve Halkevlerinin mallarının eski sahiplerine iade edilmesine karar verdi.[1230] Karar, CHP'de çok sert bir tepkiyle karşılandı. CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek, Halkevlerinin bağımsız bir kuruluş olarak faaliyet gösterebilmesi için hükümete proje sunduklarını ancak bunun kabul görmediğini ve malların müsadere edildiğini söyledi. CHP Başkanı İnönü, yayınladığı bir genelgeyle kararı şöyle protesto etti:

> "... İktidar partisinin Halkevleri vesilesiyle büyük meclise verdiği kanun teklifi, partimizin mevcudiyeti aleyhine girişilmiş olan yeni ve insafsız bir teşebbüstür. Bu kanun teklifi ile partimiz, gasıp olarak gösteriliyor, mal hırsı ile itham olunuyor ve daimi hesap isteme ve borçlandırma yolu ile partimiz teşkilatı çalışamaz bir hale getirilmek isteniyor. Mahkeme kararına isnat etmedikçe gasp isnadı, siyasi iktidarın iftirası mahiyetinden kurtulamaz... Elimizden alınacak binaların yerine derhal partili arkadaşlarımız işe yarar binalar tedarik etmelidir. Mevcudiyetimiz aleyhine tevcih edilen bu son darbeyi de yeneceğiz. Hak bizimdir. Muvaffakiyet er geç bizim olacaktır.[1231]

Menderes ise "... Halk Partisinin devlet hazinesinden ve milletten düpedüz mal müsadere ve gasp ettiği şüphe götürmez bir hakikattir" diyordu. Mülkiyeti konusunda sorunlar yaşayan CHP, seçim mücadelesinde de DP tarafından yenilgiye uğratılıyordu. Örneğin eylül ayında 17 ilde yapılan ara seçimlerde DP 15 ilde seçimi kazandı; CHP sadece Sivas ve Sinop'ta seçimi kazanabildi.[1232]

Kasım ayının sonunda CHP 9. Kurultayı toplandı. Kurultayda konuşan Genel Başkan İnönü, eşitlikçi bir idare, muhalefet için adalet teminatı ve tarafsız bir radyo istedi. İnönü, kurultayda, bundan sonraki yıllarda iktidar ve muhalefet arasında tartışma yaratacak temel konulara değinmiş olacaktı. İnönü, son dönemdeki siyasal gelişmeleri şöyle değerlendirdi:

> "... Bir seneden beri müsavi olmayan vasıtalarla iktidar karşısında ve varlık mücadelesi içindeyiz. Fert ve vatandaş olarak herkese müsavi gözle bakan bir idarenin kurulmasını

1229 Adana-Seyhan teşkilatından Remzi Oğuz Arık, Tevfik Çoşkun gibi vekiller partiden istifa ettiler. "DP'den Çekilenler...", Vatan, 31 Mayıs 1951. Bir yıl sonra DP'den ayrılan milletvekilleri Türkiye Köylü Partisi'ni kurdu. Genel Başkanlığa Seyhan milletvekili Remzi Oğuz Arık seçilirken, Fahri Başkan Ethem Menemencioğlu, genel sekreter ise Tahsin Demiray oldu. "Türkiye Köylü Partisi", Ulus, 20 Mayıs 1952.

1230 "CHP'nin Emlaki...", Hürriyet, 25 Temmuz 1951.

1231 "İnönü Parti Teşkilatına Bir Tamim Gönderdi", Hürriyet, 4 Ağustos 1951.

1232 İstanbul, İzmir, Eskişehir gibi yerlerde seçimi DP kazandı. İstanbul'da CHP'den seçimi kaybedenler Lütfi Kırdar ve Necmettin Sadak olurken DP'den kazananlar Seyfi Oran ve Hadi Hüsmen oldu. Hürriyet, 17 Eylül 1951.

bekliyoruz. Partizan bir idarenin hal ve ati için engin mahzurlarını anlatmaya çalışıyoruz. Kanaatimiz asla sarsılmayacaktır...".

Resmi ilanlar[1233] konusunda şöyle bir eleştiri yaptı:

"Gerçekten resmi ilanlar meselesi demokratik rejimimiz için bir afet halini almıştır. Bu usul basın hürriyetini vahim bir şekilde çürütmek istidadındadır. Bunun muhalefet basını üzerindeki tesirlerini görüp aldanmamalıdır. Bu tesirler milletin ahlakı ve istikbali üzerinde derin yıkımlar yapabilir..."[1234]

Kurultayda söz alan Genel Sekreter Kasım Gülek devredilen emlakla ilgili şunları söyledi:

"... 5830 sayılı kanunun kabul ve yürürlüğe konulduğu tarihte partimiz uhdesinde 1234 gayrimenkul bulunmakta idi. Bu gayrimenkullerin mühim bir kısmı içerisindeki eşya ile birlikte hazine ve diğer amme hükmi şahıslarına intikal etmiştir... Parti hizmetindeki diğer mallara da el konulmasına devam olunduğu cihetle illerde uhdemizde kaç gayrimenkul kaldığı veya kalacağını bugün için tayin etmek mümkün olmamıştır..."[1235]

CHP kurultayı, bundan sonraki dönemde DP'ye karşı mücadele edeceği temel konular olan anayasa, tarafsız idare, resmi ilanlar, tarafsız radyo vb. konularında kararlılık mesajları vererek dağıldı. Ancak DP, aynı kararlılıkla CHP'nin tek-parti yıllarına göndermeler yaparak mücadelenin dozunu artırıyordu. Örneğin Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu, muhalefeti ve onun iktidar yıllarını şöyle eleştirdi:

"... Onlar iktidarı saltanat manasına almışlar, iktidarda saltanat sürmüşlerdi. Bu saltanatı kaybetmiş olmaktan duydukları acı bugünkü huzursuzluklarının ve kendileri iktidarda olmadıkları takdirde ne pahasına olursa olsun şurişe götürecek kadar gözü kapalı ihtiraslarının tek sebebidir. Fakat haber verelim ki; memleketin yüksek menfaatini şiddetle rencide eden bu hareket tarzı karşısında biz de sonuna kadar mücadele etmek azmindeyiz..."[1236]

1952 yılı bütçe görüşmeleri sırasında CHP'nin, gazetelere resmi ilanların adaletsiz biçimde dağıtılması ve radyonun tarafsızlığı konularındaki eleştirileri yeniden

---

1233 Hükümetin basına yönelik ayrımcı tutumunun başında resmi ilanlar konusu geliyordu. Resmi ilanlar, devletin gazetelerde yayınlanması için ödeme yaparak yayınlattığı ilanlardı ve gazeteler için önemli bir maddi kaynak oluşturuyordu. DP iktidarı, ilk etapta kendisini eleştiren gazeteleri ilan hakkından mahrum tuttu. Daha sonra tirajı yüksek gazetelere muhalefet ettiklerinde az kâğıt vermek yoluyla caydırıcı bir yol izledi. Hükümet politikalarını destekleyen gazetelere ise resmi ilanlarda olduğu gibi çeşitli yollardan yardım yapılıyordu. Örneğin Aralık 1952'deki meclis oturumunda DP yayın organı Zafer'e verilen resmi ilanların miktarıyla muhalefet gazetesi Kudret ve diğerlerine verilmeyen resmi ilanlar tartışma konusu oldu. "İki Senede 6 Milyon Liralık Resmi İlan", Dünya, 16 Aralık 1952.

1234 "CHP'nin Dokuzuncu Kurultayı...", Hürriyet, 27 Kasım 1951.

1235 "CHP'nin Dokuzuncu Kurultayı...", Hürriyet, 27 Kasım 1951. Kurultay sonunda İnönü yeniden genel başkanlığa, Kasım Gülek ise genel sekreterliğe seçildi.

1236 "Samet Ağaoğlu'nun Mühim Demeci", Milliyet, 1 Ocak 1952.

gündeme geldi. Samet Ağaoğlu radyonun tarafsız olması gerektiğini ancak kullanımının devlet görevlilerine ait olması gerektiğini şöyle açıkladı:

> "... Diyorlar ki, radyodan muhalefetin de istifadesini temin edelim. Bizim prensibimiz ise partileri, iktidar olsun muhalefet olsun radyodan tamamıyla çıkartmaktır. Madem ki devlet radyosudur, o halde ne iktidarın ne de muhalefet partisinin propagandası radyoda yapılamaz... Devlet icraatını devleti temsil eden insanlar bildirir. Başbakan bildirir, bakanlar bildirir, mesul adamlar bildirir. Binaenaleyh devlet radyosunda mesul devlet adamları konuşacaklardır..."[1237]

Resmi ilanlar konusunda geri adım atmayacaklarına dair şöyle bir açıklama yaptı:

> "... Resmi ilanlar matbuatımıza bir hizmet, bir yardım, matbuatımızın gelişmesini temin eden bir vasıtadır. Gelişmiş rotatifini getirmiş, yerleştirmiş, her şeyini temin etmiş gazetelerin yanı başında aynı derece tekâmüle varmaya muhtaç olan gazetelerimiz vardır. Elbette evvela bu ikincileri resmi ilanlardan istifade ettirmelidir..."[1238]

Başbakan Menderes de bütçe görüşmeleri sırasında basın özgürlüğü konusuna değindi; muhalefet yıllarındaki söylemleri değişmeye başlayan Başbakan, DP'ye yapılan eleştirileri şu şekilde değerlendirdi:

> "... Matbuat hürriyetinden bahsediyorlar. Matbuat hürriyeti sövme hürriyetine kadar ileri gitmişti. Bugün matbuat hürriyeti yoktur diye bir taraflı olarak en geniş şekilde konuşulurken ve biz bunu prensiplerimizin bir neticesi ve amme menfaatinin bir icabı olarak memnuniyetle karşılar ve kabul ederken bunun diğer ucunu mütalaa etmeye kendilerini davet ederim. Matbuat hürriyeti vatandaşlara sövme ve sayma hürriyeti değildir..."[1239]

Menderes, anayasanın yenilenmesi konusunda da aceleci davranmayacaklarının mesajını şöyle verdi:

> "... Biz anayasayı tadil edeceğiz. Her türlü teminatı ihtiva eden ve hiç bir suretle vatandaş hak ve hürriyetlerinin muhkemce korunmasına sekte vermeyecek olan bir anayasayı elbette bulup ortaya koymak mecburiyeti vardır. Fakat bugünden anayasanın tadiline gitmek... Hemen ertesinde yeni seçimlere gitmek demek olur." [1240]

Menderes, seçim sistemi konusunda da manevra yapmış görünüyordu; zira nispi temsil ile çoğunlukçu sistemi karşılaştırıyor, dünyanın gelişmiş ülkelerinin daha çok çoğunlukçu sistemi tercih ettiğini belirtiyordu. Başbakan, DP İstanbul il kongresinde muhalefetin eleştirilerini bozgunculuk olarak gördüğünü şöyle açıkladı:

1237 "Bütçe Müzakereleri", Milliyet, 24 Şubat 1952.
1238 "Bütçe Müzakereleri", Milliyet, 24 Şubat 1952.
1239 "İç Politikaya Dair Menderes'in Nutku", Milliyet, 27 Şubat 1952.
1240 "İç Politikaya Dair Menderes'in Nutku", Milliyet, 27 Şubat 1952.

"... Muhaliflerimiz, kuvvetlerini kendi özlerinde değil, fakat DP'nin zaafında aramak yolundadırlar... Sanki fevkalade hadiseler içinde, sanki seçimlere tekaddüm eden bir devirde imişiz gibi, DP iktidarı, muhalefetin durmadan devam ettirdiği kesif bir taarruz karşısındadır. Kullanılan silahlar, tezvir, yalan ve iftiradan ibarettir. Mücadele usulleri de ihtilalci bir mahiyet arz etmektedir..."

MP'nin kendilerini ve halkı hayal kırıklığına uğrattığını belirten Menderes, DP'nin kurulmasıyla birlikte yeni Türkiye'nin ortaya çıktığını ancak MP'nin bu durumu göremediğini belirterek MP hakkında şunları söyledi:

"... MP'nin ele aldığı muvazaa hikâyesi vardır. 1950 seçimleri bu yalanı açığa vurmuştur... İnsanın, dün DP'ye muvazaa isnat edenlere bugün acaba onlar muvazaa halinde midir, diyeceği geliyor... MP, 14 Mayısta zihniyet değişmedi, şefler değişti diyor. Hâlbuki değil DP'nin iktidarı ele almasından hatta daha kuruluşundan beri, bundan evvelki ve sonraki devir, birbirinden kati surette ayrılmış iki devirdir. Yepyeni bir hüviyetle bambaşka bir Türkiye meydana gelmiştir..."[1241]

Anayasa değişikliği için henüz erken olduğunu yeniden vurgulayan Menderes, aynı anayasa ile kendilerinden önce demokrasinin olmadığını belirtti; DP iktidarı döneminde demokrasinin kurulduğunu hatta anayasa bir tarafa kaldırılsa bile ülkede yine demokrasinin olacağını söyleyerek anayasa konusuna açıklık getirdi. Dolayısıyla Başbakan, sorunların kaynağı olarak anayasayı görmediklerini, meselenin bir anlayış olduğunu bir kez daha dile getirmişti. Seçim kanununu CHP'li Günaltay'ın çıkardığını ve bugün kanunu eleştirmenin bir çelişki olduğunu söyledi ve çoğunluk sistemiyle yola devam edeceklerini belirtti.[1242] Bir kaç gün sonra İstanbul gazetelerinin başbakanın onuruna verdiği ziyafette konuşan Menderes, basın özgürlüğüne yine vurgu yaptı; tek parti döneminde basının özgür olmamasının dönemin bazı teknik eksikliklerinden değil, yasal ya da keyfi uygulamalardan kaynaklandığını söyledi. Demokrasi ile basının ilişkisini şöyle açıkladı:

"... Basın müessesesinin demokratik bir nizam içinde en iyi bir şekilde gelişebileceği muhakkaktır. Aynı zamanda basın hürriyeti tanınmayan bir memlekette demokrasiden bahsetmeye imkân yoktur... Basın hürriyeti ile demokrasi, birbirine sıkı sıkıya bağlı ve birbirini tamamlayan iki mefhumdur..."[1243]

1241 "Menderes'in Dünkü Mühim Nutku", Milliyet, 24 Mart 1952.

1242 "Menderes'in Dünkü Mühim Nutku", Milliyet, 24 Mart 1952.

1243 "Menderes'in Matbuat Meselelerine Ait Mühim Nutku", Milliyet, 31 Mart 1952. Falih Rıfkı, teknik ve mali zorlukların gazetelerin özgürlüğünü engellediği konusuna başbakanın küçümseyici yaklaştığını belirterek hükümetin resmi ilanları adaletli bir şekilde dağıtmadığını ifade etti. Yandaş gazetelere daha çok ilan verildiğini hatta bazı gazetelerin resmi ilan alabilmek için taraf değiştirdiğini, dolayısıyla resmi ilanların hem ahlak hem özgürlük konusunda sorunlar yarattığını söyledi. Falih Rıfkı Atay, "Basın Üstünde Baskı", Dünya, 1 Nisan 1952.

Nisan ayında İçişleri Bakanı Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Menderes'in '*kurucular zihniyetine*' sahip olduğunu, yani DP'yi şeflik sistemiyle yönetmeye çalıştığını iddia etti ve bakanlıktan istifa etti.[1244] Türkiye'deki rejimi bir çoğunluk despotluğu (ekseriyet tahakkümü) olarak değerlendiren Falih Rıfkı, son istifa olayının ardından DP içinde şahsi otoritelerin ve şahıslara bağlı grupların perde arkasında çatışmalar yaşadığını söyledi. Türkiye'de '*parti rejimi*' yaşandığını belirten Atay, milleti ilgilendiren birçok konunun kamuoyundan gizlendiğini, bir çıkarlar tekeli oluşturulduğunu ve bu tekel içinde hırs ve tutkuların anlaşmazlıklara yol açtığını söyledi. Atay'a göre iktidar, denetim mekanizması yeniden işler hale getirilmediği sürece keyfi ve kanunsuz hareket etmekten vazgeçmeyecek; devlet idaresi partizan tavırlardan uzaklaşmadıkça DP iktidarı önemli sorunlar yaratmaya devam edecekti.[1245]

Karaosmanoğlu'nun istifasının yankıları sürerken DP'den ihraç edilen Çanakkale milletvekili Süreyya Endik, başbakan yardımcısı Samet Ağaoğlu ile mecliste bir tartışmaya girdi. Endik, Çanakkale'deki seçimlerde halka baskı yapıldığını, makineli tüfeklerle halkın tehdit edildiğini söyledi ve muhalefete mensup vatandaşların hak, şeref ve hürriyetlerinin teminat altına alınması gerektiğini belirtti.[1246]

Aynı günlerde muhalefet basınının önemli isimlerinden Falih Rıfkı, Türkiye'deki demokrasinin basit bir çoğunluk hâkimiyeti olarak algılandığını, gerçek demokrasinin, temel hak ve özgürlükleri sağlayarak bir hukuk rejimi kurmanın, hak ve özgürlükler eşitliğini güvence altına alarak halkın iradesinin hâkimiyetini sağlamanın rejimi olduğunu belirtiyordu. Atay'a göre idarenin tarafsızlığı sağlanamadıkça, çoğunluk partisinden yana olanlar devlet olanaklarından istedikleri gibi faydalanabileceklerini düşünüyordu; çoğunluk partisinin milletvekilleri kendi hükümetini eleştirmeye kalktığında ise aile huzurunu bozan biri gibi değerlendirilmekte ve tasfiye tehlikesiyle karşılaşmaktaydı. Vatandaşlar, siyasi tercihlerinden dolayı zarar görme tehlikesi yaşamaya başlamıştı. Atay'a göre rejim, çoğunluk hâkimiyeti olarak

---

1244 DP Genel İdare Kurulu üyesi de olan Karaosmanoğlu, partinin nüfuzlu kimselerindendi. Bakanlık teşkilatında liyakat ve demokrasi esaslarına uygun olarak yaptığı tayin ve atamaların Menderes tarafından engellendiğini ve aralarındaki anlaşmazlığın şiddetlenerek istifaya kadar gittiğini söyledi. "Menderes Kabinesinin Durumu", Dünya, 8 Nisan 1952. İstifa hakkında net bir açıklama yapılmamasını, otoriter rejimlerde bakanların neden düşüp kalktığının bilinmezliğine benzeten Atay, bu rejimlerdeki değişikliğin '*nöbet değişimi*' ifadesiyle karşılandığına işaret ederek Menderes'in *'şahsici'* ve *'keyfici'* bir idare tarzı yarattığını savundu. Falih Rıfkı Atay, "Menderes Hükümetinden Çekilmeler", Dünya, 8 Nisan 1952. Ağustos ayında Karaosmanoğlu'ndan boşalan İçişleri Bakanlığına Ethem Menderes getirildi.

1245 Falih Rıfkı Atay, "Bu Bir Zabıta Romanı!", Dünya, 10 Nisan 1952.

1246 Samet Ağaoğlu ise alaycı bir üslupla vatandaşların haklarının güvence altında olduğunu söyledi. "Mecliste Dünkü Celse", Dünya, 10 Nisan 1952.

değerlendirildiği müddetçe '*çoğunluk tiranlığına'* doğru bir evrilme gerçekleşecekti.[1247] Falih Rıfkı, Türkiye'deki parti mücadelelerinin bir savaş haline dönüştüğünü ve kavganın, *'sen değil ben'* kavgası olduğunu söyledi. Atay'a göre çözüm basitti; vatan ve milletin varlığına zarar verecek hareketlerden, yani irtica ve Bolşeviklikten kaçınmak, bütün siyasi aktivitelere eşit özgürlük tanımak, kanun bakımından iktidar ve muhalefet arasında fark gözetmemek ve devlet idaresini siyasi parti nüfuzunun dışında tutmak. Ancak iktidar, tüm çıkarları parti üyeleri arasında nüfuz sırasına göre dağıttığı için basit olan çözümü uygulamak zorlaşıyordu. Önceki siyasi iktidarın seçim güvenliği sorununu çözmesinin bir zorunluluk olduğunu belirten Atay, bugünkü iktidarın ise rejim buhranını çözmekle yükümlü olduğunu, aksi takdirde çıkarcı ve basiretsiz partizanlara karşı zafer kazanılamayacağını ve Türkiye'nin ağır bir bedel ödeyeceğini söyledi.[1248]

DP, 1946-50 arasında yürüttüğü ve demokratik esaslara dayanan yönetim hedefinden ve programından uzaklaşmaktaydı. Muhalefetin DP'den beklediği temel istekler idarenin tarafsızlaştırılması, 'çoğunluk zorbalığına' son verilmesi ve radyonun idaresinin tarafsız bir kurulun kontrolüne verilmesiydi. Ayrıca mecliste muhalefetin denetimine izin verilmesi, gazetelere yönelik ayrımcı himaye ve baskılara son verilmesi, anayasanın iyileştirilip anayasal hakların güvence altına alınması ve devrim düzenini savunan kanunların taviz vermeden uygulanması muhalefetin taleplerinden bazılarıydı.[1249] DP'nin hukuk düzenini ihlal etmesi, muhalefette eleştirdiği konuları iktidarda iken görmezden gelmesi, hatta benzer bir yola sapması, gündemi oldukça meşgul etmeye başlamıştı.[1250]

CHP'deki görüş ayrılıkları ve anlaşmazlıklar ise parti programından değil daha çok bir muhalefet partisi olarak meclis içinde ve dışında nasıl bir hareket yolu izlenmesi gerektiğinden kaynaklanıyordu. Bir grup, DP'nin 1946-50 arasındaki aktif muhalefetine benzer bir yolun izlenmesi gerektiğini söylerken bazıları da İnönü'nün idareyi yeniden ele alarak bir lider olarak CHP'yi yönlendirmesi gerektiğini düşünüyordu; ancak bu gruba da durumun şeflik sistemine dönüş olarak algılanma riski taşıdığı için karşı çıkılmaktaydı. İnönü, daha çok *hakem-lider* niteliğine bürünmüş, gelişmeleri dikkatle

---

1247 Falih Rıfkı Atay, "Gidişat", Dünya, 5 Mart 1952.

1248 Falih Rıfkı Atay, "Bir Yatışma Yolu Var Mıdır?", Dünya, 2 Nisan 1952.

1249 Özel olarak devlet işletme, kuruluş ve bankalarında particiliğin bırakılması, çeşitli kurumlarda yolsuzluklara neden olan idare meclisi sistemi yerine ortak sorumluluğa sahip müdürler komitesi usulünün uygulanması isteniyordu.

1250 DP, ilk aylarında geçmişe saldırmayı tercih etti, ülkeyi yabancı çıkarlarına açtı ve yerli burjuvaziye destek verdi. İktidarının ilk yılında izlediği politikayla genel siyaset çizgisi yavaş yavaş belirmeye başlamıştı; Amerikancılık ve yabancı sermayecilik, eleştiriye tahammülsüzlük, aşırı özel girişimcilik, kanuni yıldırma eylemleri ve sınırlı da olsa gericiliğe hoşgörü. Cem Eroğul, *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, s. 112.

takip etmekteydi. Ancak CHP teşkilatından gelen şikâyetler oldukça fazlaydı; CHP üyesi vatandaşlar haksızlıklara uğruyor ve ülkede hukuk rejimi kurma vaatleri bir türlü gerçekleşmiyordu.

5.1.7. DP'nin Radyoyu Tekeline Alma ve Basın Özgürlüğünü Kısıtlama Girişimleri

Radyo ve basına yönelik kısıtlayıcı uygulamaların ve resmi ilanlar meselesinin tartışıldığı bir dönemde DP, basın özgürlüğü konusunda geri adım atmayacağını gösteren bazı kanunlar çıkardı. 1952 Nisan ayında Ceza Kanununun 159. maddesinde değişiklik içeren bir teklif meclise sevk edildi. Buna göre başbakan ve bakanların manevi şahsiyetlerinin yanında şahsına yönelik yayın yapanlar hakkında da savcılık bir kamu davası açabilecekti. Bu madde, BM'nin basın özgürlüğünü güvence altına alan maddeleriyle çelişiyordu; hatta maddenin önceki hali bile uluslararası bağlılıklara aykırı bir durum yaratıyordu.

Muhalefet, anti-demokratik kanunlardan saydığı bu maddenin tamamen kaldırılmasını istemişti. Ancak bu maddeye dayanarak yazdığı bir eleştiriden dolayı CHP Kars milletvekili ve Ulus gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın'ın dokunulmazlığının kaldırılması muhalefetin tepkisini çekti.[1251] 159. maddenin değiştirilmek istenen yeni şekli şöyleydi: "Türklüğü, cumhuriyeti, BMM'yi, hükümetin manevi şahsiyetini, bakanlıkları, devletin askeri veya emniyet veya muhafaza kuvvetlerini, adliyenin manevi şahsiyetini veya vazifeleri sırasında veya sıfatlarından veya ifa ettikleri vazifelerinden dolayı bakanları her ne surette olursa olsun alenen veya neşren tahkir veya tezyif edenler veya BMM'nin meşruiyeti hakkında suizannı davet edecek şekilde alenen mütecavizane fiil ve harekette bulunanlar 1 seneden 6 seneye kadar hapis cezası ile cezalandırılırlar."[1252] Kararın gerekçesinde bakan, başbakan ve bakanlıkların yapmış oldukları görev dolayısıyla sürekli eleştiri altında oldukları,

---

1251 Yalçın, 9 Eylül 1951 tarihinde gazetesi Ulus'ta yazdığı "Gözü Kapalı Oy Verme" adlı makalesinden dolayı meclisin manevi şahsiyetini tahkir ve tezyif iddiası ile TCK'nın 159. maddesine göre yargılanmış ve beraat etmişti. DP de bu sırada bir hakaret davası daha açtı ve vekilin teşrii masuniyetinin (dokunulmazlık) kaldırılması için önerge verildi. Yapılan oylamada Yalçın'ın dokunulmazlığı kaldırıldı. Tan, 19 Nisan 1952. MP'li Sadık Aldoğan hem 159. maddeyi hem de Yalçın'ın dokunulmazlığının kaldırılmasını diktatörlük davası ve Menderes'in dikta hevesinin bir örneği olarak değerlendirdi. "MP'liler...", Dünya, 21 Nisan 1952. Ordinaryüs Profesör Vasfi Raşit Sevig, kararın yasama hayatının en elem verici kararlarından biri olduğunu söyledi. Ulus, 20 Nisan 1952. Sedat Simavi, Hüseyin Cahit'in kalemiyle son 40 yıldaki tüm iktidarları, önce ittihatçılar sonra Kemalistler şimdi de demokratları korkuttuğunu söyledi. Sedat Simavi, "159. Madde", Hürriyet, 22 Nisan 1952.

1252 "159. Madde...", Dünya, 22 Nisan 1952. Amerikan basını da konuya ilgi göstermişti ve maddeyle birlikte Menderes'in, kabineyi eleştirenleri hapis cezasına çarptırmaya çalıştığı yazılmıştı. Ayrıca kanunun, muhalefeti ve bağımsız basını hedef aldığı, dolayısıyla Menderes'in methiyeden başka bir şey duymak istemediği söyleniyordu. Dünya, 23 Mayıs 1952.

hakarete varan yayınlar yapıldığı ve bu durumun yürüttükleri görevden kaynaklandığı belirtiliyor ve bakanların hem şahsı hem de manevi şahsiyetinin korunması gerektiği iddia ediliyordu. Özetle, kanun teklifi, bakanların şahıslarını Türklükle, cumhuriyetle ve hükümetin manevi şahsiyetiyle bir tutmuştu; bir anlamda 'devlet eşittir bakandır' denmişti.[1253]

Söz konusu maddeyle birlikte hükümet ve bakanların eleştirilmesinin önüne geçilmek isteniyordu; ancak sonuçta bakanlarla ilgili kısım maddeye eklenmedi, bunun yerine 273. madde yürürlüğe girdi. CHP'nin Temmuz ayında 159 ve 161. maddelerin kaldırılmasına dair verdiği önergeyse reddedildi.[1254] TCK'nın 273. maddesi ise Haziran 1953'te değiştirildi. Madde şöyle diyordu:

> "Kanunun ahkâmı mahsusa ile tasrih eylediği ahvalin haricinde her kim, BMM azasıyla, temsil sıfatını ve emir ve idare salahiyetini haiz rüesadan veya diğer devlet memurlarından biri aleyhine sıfat ve hizmetlerinden dolayı bir cürüm işlerse, o cürüm için kanunen, muayyen olan ceza altıda birden üçte bire kadar artırılabilir. İcra Vekilleri azalarından biri aleyhinde sıfat veya hizmetlerinden dolayı işlenen suçlarda takibat yapılması şikâyete bağlı değildir."[1255]

Metinden de anlaşıldığı gibi bir bakana yönelik eleştiri yapan veya söz söyleyen kimse hakkında cumhuriyet savcısının bir şikâyet olmadan da doğrudan kovuşturma açmasının yolu açılmış oldu.

İstanbul CHP il kongresinde konuşan eski başbakan Şemsettin Günaltay, basın ve muhalefet partilerinin demokrasinin önemli unsurları olduğunu söyledi ve DP'nin bunlara yönelik sınırlandırıcı politikasını eleştirdi. Günaltay şöyle dedi:

> "... Ekseriyeti teşkil eden halk zümresi, ekalliyetin tahakkümü altına alınmak isteniyor. Vatandaşlara düşen vazife tercihan o gazeteleri [İktidarın] okumamalarıdır. DP'nin düdüğünü çalan, onlara kaside yazan paçavraları okumamak lazımdır. Onlar yalnız bir yerde kullanılır..."

Muhalefet partileri ve iktidarın başarısızlıkları hakkındaysa şöyle dedi:

> "... Diğer muhalefet partilerine önderlik etmek vazifemizdir... İktidarın iktisadi sahada tuttuğu yol tam manasıyla plansızdır. İktidar partisi mensupları yağma peşinde koşan insanlar halindedir. İktisadi sahada tuttukları yol bir zümreyi zengin etmekten ibarettir. Hayat pahalılığı

1253 Bakanlar, 14. Louis gibi '*devlet benim*' diyebilecekti çünkü bakanların şahısları Türklük ve cumhuriyet gibi değerler arasına giriyordu. Takip edilen bu yolun keyfilik ve diktatörlüğe doğru yöneldiğini söyleyen ve maddeyi hukukun ihlal edilmesi olarak değerlendiren bir yazı için bkz. Reşit Ülker, "159. Madde", Dünya, 22 Nisan 1952.

1254 159. madde Türklüğü, BMM'yi, cumhuriyeti, hükümetin manevi şahsiyetini alenen tahkir ve tezyif edenler hakkındaydı. 161. madde ise kamuoyunu telaşlandıracak, halkın maneviyatını kıracak yayın yapanların, barış zamanında bu suçu işlemeleri halinde 1 yıldan 5 yıla kadar hapis cezası öngörülüyordu. Barutçu, bu kanunların Atatürk zamanında ihtiyaçtan konulduğunu ancak şimdi ihtiyacın kalktığını ve kanunların kaldırılması gerektiğini söylüyordu. Ayrıca 'barış zamanında' ifadesinin belirsizlik yarattığını söyledi. "BMM'deki Dünkü Oturum", Cumhuriyet, 10 Temmuz 1953.

1255 "TCK'nın 273. Maddesi...", Dünya, 6 Haziran 1953.

bugün yüzde 30-40 artmıştır... Bugünkü efendilerin takip ettikleri liberal sistem ile milli fabrikaların satılması teşebbüsleri, telafisi gayri kabil bir iş olacaktır... Bankaların büyük tüccarlara büyük krediler dağıtması memleket hayrına olmayacaktır... Hedef, baştaki efendinin sözüne itiraz edecek tek kimse kalmamasının teminidir... Demokrasi denilen rejimler kuvvetli muhalefetlerle temin edilir. Bu olmazsa parti ekseriyetleri altında şahıs diktatörlüğü doğar... "[1256]

Başbakan Menderes ise iddiaları yanıtlarken radyonun kullanımına dair şöyle dedi:

"... Bugünkü idare, eşit muamele yapmakla mükelleftir. İdarenin aldığı emir budur. Ekseriyet tahakkümüne son vermek lazımdır diyorlar. Bu ekseriyet kendi ekseriyetleri gibi üç beş kişinin bir araya gelmek suretiyle hükümete el koyan ve millet haklarına darbe vuran bir ekseriyet midir? Millet iradesini elde bulundurmak ekseriyet tahakkümü ise acaba kendi devirlerindeki sisteme ne isim vermek lazımdır?... Radyo, orta malı değildir... Radyoyu onlarla paylaşacak değiliz, bunu son defa bilmeleri lazımdır... Türkiye'de vatandaşı siyasi hayatında olduğu kadar iktisadi hayatında da bağlamak için devletçilik sistemini kurdular ve bunu tatbik ettiler. Cebir, ancak böyle bir iktisadi nizamda olur..."[1257]

Ardından CHP Genel Başkanı İnönü, son dönemdeki olayları değerlendirdiği Samsun mitinginde partizan idare ve basın üzerindeki baskıdan sorumlu tuttuğu DP'yi şöyle eleştirdi:

"... Demokratik rejimde baş huzursuzluk sebebi, idarenin partizan olmasıdır... Partizan idarede iktidar partisinin parti teşkilatını idare edenler en büyükten en küçük kademelere kadar, hükümet memurları ve işleri üzerinde murakabe hakları olduğunu zannederler. Memurların terfileri ve tecziyeleri gayri mesul parti mensuplarının nüfuzları ve tesirleri altına girer..."[1258]

Partizan idarenin bir iktidar hastalığı olduğunu söyleyen İnönü, vatandaşlara önemli vazifeler düştüğünü ve basın özgürlüğünün sadece denetim değil aynı zamanda vatandaşın şikâyetlerini serbestçe dile getirdiği bir kürsü olduğunu söylüyordu.

Keşan'da konuşan CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek ise iktidarı şöyle eleştirdi:

"... Eğer iktidar kendilerine güveniyorsa, sizlerin arasına girsin, hakların, yakalara takılan rozetlere göre dağıtıldığının farkına varsın da o kurucugiller utansınlar... Kurucugiller vaatlerini tutmadılar... Memleket DP kongrelerinden değil, devlet otoritesinin temelini teşkil eden kanunlarla idare edilir. Kanunları hiçe sayan bu efendiler, memleketi şef kaprisiyle yönetmek istiyorlar..."[1259]

1256 "Günaltay'ın Konuşmaları", Dünya, 14 Nisan 1952.
1257 "Menderes'in Nutku", Dünya, 14 Nisan 1952.
1258 "İnönü'nün Samsun Nutku", Dünya, 14 Mayıs 1952.
1259 "Kasım Gülek'in Keşan'daki Nutku", Dünya, 14 Mayıs 1952.

İnönü, gazetecilerin sorularını yanıtladığı bir toplantıda DP'nin basın, üniversite ve yargıya yönelik baskılarını eleştirmeye devam etti ve şöyle dedi:

> "... Radyonun kullanılması hiç bir surette haklı gösterilemez. Bu kullanış partizan idarenin tam örneğidir. Vatandaş haysiyetine mesuliyetsiz tecavüz aletidir... Üniversiteler, muhtariyetleri için mücadele haline girmişlerdir. Bünyelerine göre mukavemet imkânları muhteliftir... Hâkimlerin teminatını fiilen hükümsüz bıraktıracak tedbirler düşünülüyor. Dört seneyi dolduran teminatlı hâkimlerin kaldırılması bu cümledendir. Bu da davaların ve mahkemeye verilenlerin şahsiyetine göre tamamıyla yeni mahkemeler teşkilini imkân dâhiline sokacaktır..."[1260]

DP, basına yönelik yeni bir kanun çıkararak devlet görevlilerinin, özellikle hükümet üyelerinin eleştirilmesinin önüne geçmek istiyordu. Ayrıca radyonun tarafsızlığından devlet-hükümetin yayın organına dönüştürülmesi noktasına doğru evrilen bir sürece girmiş oldu.

5.1.8. DP'nin Dini Siyasetten Ayırma Girişimi: MP'nin Kapatılması ve Milli Selamet Kanunları

Ana muhalefet lideri İnönü, ekim ayında İzmir'de yetmiş bin kişilik bir mitingde iktidarın son iki yıllık faaliyetlerine yönelik eleştirilerde bulundu. İnönü şöyle dedi:

> "... Halkevlerinin kapanması gibi muazzam bir kültür yıkımı vuku bulmuştur. Dört bin küsur kütüphane, halk için toplanma, tedavi ve eğitim salonu çöle dönmüştür... Partizan zihniyetin idaresi, kanunların vatandaşa verdiği siyasi hürriyet ve emniyet haklarını iptal etmek hevesindedir... Şimdi huzurunuzda soruyorum, CHP'yi borçlandırma bahanesiyle yıkmak için kanun hazırlandığını ve meclisten çıkmak yolunda olduğunu bilmeyen var mıdır? … Bir tarafında Bediüzzaman, öteki tarafında koyu politikacı vaiz ile iktidarın, muhalefet aleyhine din propagandası yaptırmasından iyi niyet manası çıkaramıyoruz... Anayasanın verdiği hayat hakkı bir siyasi partiden alınamaz. Anayasaya aykırı kanun olamaz. Vatandaş haklarını iptal etmek zulümdür... Türklerin nihayete kadar zulme boyun eğeceklerini zannetmek yanlış hesaptır..."[1261]

İnönü'nün, İzmir'den sonra Balıkesir'de bir konuşma yapacağı haberini alan DP'li bazı gruplar burada kargaşa çıkardı ve İnönü, valinin emniyet tedbiri alamayacağını söyleyerek nutkunu vermekten vazgeçti.[1262] Cumhurbaşkanı Bayar ise kasım ayındaki meclis açılış nutkunda son dönemdeki gerginliklere değindi ve memlekette asayişin bozulmasına izin vermeyeceklerini söyledi.

1260 "İnönü Dün Gazetecilerle Konuştu", Dünya 29 Mayıs 1952. Yalman, İnönü'nün muhalefet liderliğini olumsuz, tutuk ve ölçüsüz buluyordu. Ahmet Emin Yalman, "Yeni Bir İnönü", Vatan, 23 Temmuz 1952.

1261 "İnönü'yü İzmir'de Yetmiş Bin Kişi Dinledi", Dünya, 6 Ekim 1952.

1262 Balıkesir olayları bir soru önergesiyle meclise taşındı ve İnönü ile Menderes'in tartışmasına neden oldu. "İnönü Menderes Düellosu", Dünya, 29 Kasım 1952.

İnönü'nün İzmir nutkunda bahsettiği gericilik tehlikesinin ve dinin siyasete alet edilmesinin bir endişeden ibaret olmadığı kısa süre içinde anlaşıldı. Kasım ayının son günlerinde Vatan başyazarı Ahmet Emin Yalman, Malatya'da kimliği belirsiz kimselerce vurularak yaralandı.[1263] Yalman'a yapılan suikast çerçevesinde soruşturma genişletildi; gerici bir çetenin etrafında dönen soruşturma kapsamında politikacı ve gazetecilere yönelik suikastların yapılacağı bir 'Kara Liste' ele geçirildi.[1264] Malatya Olayları'nın arkasındaki gerici örgütün ortaya çıkarılmasıyla DP iktidarı irticaya karşı sert bir tavır takınmak zorunda kalmıştı. İki yıllık iktidarı boyunca dinin siyasal çıkarlara yönelik kullanılmasına seyirci kalan iktidar, böyle bir olayın ardından söylem ve politikalarında değişikliğe gitmek durumunda kaldı. Menderes, ocak ayında Gaziantep'te yaptığı konuşmada irtica ve komünizm tehlikesine şöyle işaret etti:

> "... Siyasi mürteci, dini mürteci, komünist ve diğer sapıklar hürriyetin düşmanıdırlar. Bunlarla mücadele edeceğiz...".

Başbakan, demokratik rejim için tehlike saydığı dört unsurdan biri olan *siyasi mürtecileri,* 1945 öncesi tek parti yönetimine ve otoriter yöntemlere geri dönmek isteyen kimseler olarak açıkladı. Bu kimselerin 'çok ilerici' ve 'süper hürriyetçi' görünerek gerçek kimliklerini gizlediklerini ve milleti aldatmaya çalıştıklarını belirtti.[1265]

1263 Saldırıyı gerçekleştiren kişinin İslam Demokrat Partisi ve Büyük Doğu Cemiyeti üyesi Şerif isminde biri olduğu belirtildi. "Yalman'a Yapılan İrticai Suikast", Vatan, 24 Kasım 1952. Örgüt üyelerinin mektuplaşmalarında ismi sıkça geçen kişilerden birinin de Şeyh Said-i Nursi (Bediüzzaman) olduğu söyleniyordu. Ayrıca mektuplarda DP iktidarının desteklenmesi gerektiği yönünde görüşler de vardı. "31 Mart'çı Said-i Kürdi Yine Sahnede", Dünya, 2 Aralık 1952. Nursi'nin öğrencileri olan 'nurcular' için de soruşturma başlatıldı. Vatan gazetesinin özel muhabiri Yılmaz Çetiner nur öğrencisi kılığıyla Emirdağı'nda görüştüğü Bediüzzaman Said-i Nursi ile aralarında geçen konuşmaları gazetesinde yayınladı. Nursi'ye göre Risale-i Nur, "komünistleri mahvedecek güçtür, dinsizliğe set çekecektir ve atom bombasından daha kuvvetli ve etkilidir". Ayrıca risale birçok dile çevrilmişti. Nursi şöyle demişti: "Komünistler, masonlar teşkilatlı çalışıyorlar, nurcuların da manevi olarak birleşmeleri ve teşkilatlanmaları lazımdır. Komünistlerle başka türlü mücadele edilemez. Bu bir sırdır. Yakın zamana kadar 500 bin nur talebesi vardı, fakat bir ay içinde 600 bin olduk..." Necip Fazıl hakkında ise şunları söylemişti: "... Yazık oldu, kendisine çok nasihat ettim, dinlemedi. Kamer güneşten ayrılan bir parçadır. Güneş kamere peyk olamaz, işte bunun gibi din de mukaddestir. Siyasete alet edilemez, ancak siyaset dine alet olabilir. Yani aslı gibi, kamerin güneşe peyk olması gibi... Necip Fazıl yanlış yolda yürüdü, dini siyasete alet etti, sonunda da onu mağlup ettiler...". "Yılmaz Çetiner'in Özel Yazısı", Vatan, 23 Ocak 1953. DP'nin Said-i Nursi ve Nur Cemaatiyle olan ilişkisi için bkz. Taner Zorbay, *Demokrat Parti Döneminde Din ve Devlet İlişkileri*, s. 103-109.

1264 Suikast listesinde Hüseyin Cahit, Falih Rıfkı ve Nadir Nadi'nin isimlerinin geçtiği belirtiliyordu. "Suikast Tahkikatı", Dünya, 28 Kasım 1952. Soruşturmanın ilerleyen aşamalarında cumhurbaşkanı Celal Bayar'a da suikast planlandığı ortaya çıkarıldı. "Suikast Şebekesi", Dünya, 15 Aralık 1952. Malatya Suikast Davası kapsamında yapılan yargılamalar sonunda içlerinde Hüseyin Üzmez'in de bulunduğu dokuz sanığa idam cezası verildi, cezalar hapis cezasına çevrildi. Necip Fazıl ise beraat etti. "Suikast Failleri Mahkûm Oldular", Vatan, 18 Temmuz 1954. Yalman, Nurculuk adı altında yürütülen fesat ve kundaklama teşkilatı hakkında yaptıkları ikazlarda ne kadar haklı çıktıklarını suikast davası sonucuna göre yorumladı. Gericiliğin üniversite ve adalet mekanizması içine sızdığını belirten Yalman, bu tip örgütlerin özellikle komünist teşkilatıyla sıkı bir bağlantısı olduğunu iddia etti. Bkz. Ahmet Emin Yalman, "İkazlarımızda Hak Kazandık", Vatan, 18 Temmuz 1954.

1265 "Başbakan Mühim Demeçte Bulundu", Vatan, 19 Ocak 1953. Başbakanın sözlerinin hemen yansımaları oldu; Türk Milliyetçiler Derneği ve yüze yakın şubesi kapatıldı. Dernekte yöneticilik yapan iki DP'li milletvekili de partiden çıkarıldı.

İnönü, Menderes'in açıklamalarına karşı siyasi irtica konusunda kendi düşüncelerini şöyle aktardı:

> "... Siyasi irtica, askeri veya sivil hükümet darbesi şeklinde, iktidarda bulunan hükümetin aleyhtarlarından gelebilir. Türkiye, ihtilal devrini kesin olarak kapamış ve serbest seçimle tecelli edecek millet iradesine göre iktidar tesis etmek devrini tahakkuk ettirmiştir. Türkiye'de iktidar değişmesinin yalnız serbest seçimle mümkün olması, CHP'nin fiiliyatta sabit olan hakiki prensibidir. Bu prensibe aykırı olarak hükümet aleyhine hareket etmek istidadında olan her teşebbüs, hükümet kadar CHP'yi kendi karşısında bulacaktır... Türkiye, 7 senelik bir demokratik hayat tarzı mücadelesinden sonra, tekrar geri bir sisteme herhangi bir iktidar tarafından götürülemez..."[1266]

Siyasi ve hukuki alanda yapılması gerekenleri anayasa mahkemesi, iki meclisli parlamento, yargıç güvencesinin sağlanması, söz, yazı ve toplantı hürriyetinin garanti altına alınması olarak sıralayan İnönü, seçim kanununda değişiklik yapılması gerektiğini de söyledi.

Şubat ayında DP'nin istişari kongresinde konuşan Menderes, son dönemdeki gerici faaliyetlerin artış göstermesinin nedenini tek parti döneminde gizlenen bir takım örgütlerin çok partili demokratik ortamda gün yüzüne çıkması olarak görüyordu ve parti içindeki özgürlük karşıtlarının tasfiye edileceğini söyledi. Menderes, dinin siyasetten ayrılması gerektiği hakkında şöyle konuştu:

> "... Taassubun her nevini hürriyetçi telakkilerin bir tahribi sayıyoruz... Bizim hürriyet telakkilerimize, bizim milliyetçilik ve laiklik telakkilerimize uymayacaklar varsa bunları saflarımız dışında bırakmak suretiyle parti tesanüdünü kuvvetlendireceğiz... Memleketimizde müslümanlığa her türlü hürmetin gösterilmesine taraftar olmakla beraber, şeriatçı değiliz. Çünkü şeriatçılık, dini siyasete ve dünya işlerine karıştırmaktır... Din gibi en mukaddes bir mefhumun taarruzlarını milli birliğimize kadar ileri götüren istismarcılar tarafından hürriyetlere karşı bir baskı ve tecavüz aleti olarak kullanılması, sarih kanuni hükümlerle men olunmalıdır..."[1267]

Menderes'in sözlerine muhalefetin destek vermesi üzerine din istismarına karşı bir '*Milli Tesanüt Cephesi'* kuruldu; ancak MP'nin bu cephenin dışında kalacağını belirten açıklamalar yapması ve parti içindeki gerici-devrimci tartışmalar, tüm dikkatleri MP üzerine çekti.

Menderes, MP'nin güçlü olduğu Kırşehir'de yaptığı konuşmada devrimlerden geri dönülmeyeceğini şöyle ifade etti:

1266 "İnönü: Biz İşbirliği Arzusundayız!", Vatan, 22 Ocak 1953.
1267 "İstişari Kongrede Son Hadiseler...", Vatan, 8 Şubat 1953.

> "... Medeni kanun taalluk ettiği sahadaki hukuki inkılabın tamamıyla mahfuz bulundurulacağından kimsenin şüphesi olmamalıdır. Harf inkılabı, kıyafet inkılabı ve buna benzer medeni ve cemiyetin hayrına ve yükselmesine matuf olan bütün meşkûr inkılaplar tamamıyla mahfuz bulundurulacaktır... Kapatılan tekkelerin açılması, kıyafette ve yaşayışta kurunu vustai bir cemiyetin adet ve ananelerine dönülmesi, eski harflerin geri getirilmesi, medeni kanunun değiştirilmesi, asla bahis mevzu olamaz..."[1268]

Aslında 1950 seçimlerini Arapça ezan parolası üzerinden yürüten yeni iktidar, henüz üç yılını dahi doldurmadan kendini 54 seçimleri için hilafet ve şeriatçılık parolası yürütmeye çalışan kimselerle mücadele etmek durumunda bulmuştu.

Dinin siyasete alet edilmesi ve şeriatçılık-gericilik tartışmalarının yoğun olduğu bir dönemde toplanan Millet Partisi'nin dördüncü kongresi, parti içindeki devrim taraftarları ile muhafazakârlar arasındaki anlaşmazlıkları su yüzüne çıkardı. Yusuf Hikmet Bayur ile Osman Bölükbaşının başını çektiği bu gruplar arasında fiziksel kavgalara varan tartışmaların yaşandığı kongrede devrimci grup, partiden istifa ederek partiyle ilişiğini kesti. Uzun zamandır parti içinde devam eden ayrılıklar özellikle parti programının 7. maddesi ile gün yüzüne çıkmıştı. 7. madde şöyle diyordu:

> "Parti, içtimai nizamın teşekkülünde itikatların, ahlakın, geleneklerin, örf ve âdetin büyük hisselerini tanır. Bunlar sık sık değişmezler ve devletin nüfuz sahasının dışında kalırlar."[1269]

İstifa eden Yusuf Hikmet Bayur ve arkadaşları bir beyanname yayınladılar. Beyannamede, kongrede hileli bir seçim yapıldığı, devrim karşıtlarının partide toplandığı ve parti programına gerici düşüncenin egemen olduğu belirtildi. Genel İdare Kurulunun parti programına dâhil etmeye çalıştığı kadın-erkek eşitliği, eski yazıya dönülmemesi, tekkelerin açılmaması ve dinin siyasete alet edilmemesi konularındaki görüşlerin dikkate alınmadığı ve reddedildiği ifade edildi. Tüm bu göstergelerin partinin aldığı yön hakkında bilgi verdiğini söyleyen devrimci grup, parti içinde Atatürk ve inkılap karşıtlarının var olduğunu belirtti ve partiyle olan ilişkisini kesti.[1270]

Beyanname üzerine cumhuriyet savcılığı MP'ye yönelik bir soruşturma açtı. Beyannamede ismi geçenlerin ve partide kalan liderlerin ifadeleri alındı.[1271] Bayur,

---

1268 Zafer, 12 Mayıs 1953.

1269 Bayur, ananelerimiz cumhuriyetle başlar ifadesini maddeye koymak istiyordu ama reddedildi. "Bayur, MP'deki Gerilik Savaşını Anlattı", Dünya, 6 Temmuz 1953.

1270 "Hikmet Bayur ve Arkadaşlarının Beyannamesi", Dünya, 30 Haziran 1953. Vasfi Raşit Sevig, Saffet Olgaç, Hüseyin Orak, Nihat Alpay ve Vehbi İleri gibi MP'liler partiden istifa ettiler.

1271 Savcılık, özellikle MP İstanbul il teşkilatının kurduğu iddia edilen gizli bir cemiyete ait bilgilerin olduğu raporun peşine düştü. Raporda, Türkiye'de bir hilafet devleti kurma çalışmaları ve bunun uluslararası bağlantılarının yazılı olduğu iddia ediliyordu.

İstanbul'da, gazetecilere MP'nin *softa ruhlu çoğunluğunun* meclise girmesi halinde ülkenin geri gitmesinin önüne geçilemeyeceğini söylüyordu. Ardından Menderes, mecliste MP'nin içindeki mücadeleleri anlattı. Bazı il ve ilçelerdeki MP binalarında arama yapıldı. Sonuçta Ankara Cumhuriyet Savcılığının talimatı üzerine 5. Asliye Ceza Mahkemesi, MP'nin ülkedeki faaliyetlerinden dolayı ihtiyati tedbir olarak kapatılmasına karar verdi.[1272]

Ertesi günlerde mecliste memur kanunu tartışılırken kapatılan MP'nin milletvekili Osman Bölükbaşı ile Menderes sert bir tartışmaya girdi; Bölükbaşı, Menderes'in, grubu bir siyasi mahkemeye çevirdiğini ve bir siyasi partinin yaşam hakkını almak için oyunlar oynadığını iddia etti. Menderes Bölükbaşı'na şöyle karşılık verdi:

> "… Muhalefet devrindeki… Karanlık günler artık geride kaldı, şimdi memleketi bizim getirdiğimiz kocaman bir demokrasi güneşi kapladı. Bunu onlar da görüyor. Fakat yarasa gibi gözleri karanlıktan hazzettiği için getirdiğimiz bu kocaman demokrasi güneşini balçıkla sıvamak istiyorlar… Millet partililer, kanunların bile dışına çıkmış kimselerdir. Nitekim haklarındaki ithamlar yakında sabit olacaktır…"[1273]

MP'nin kapatılmasının ardından CHP bir beyanname yayınlayarak cemiyetler kanununa uyulmadığını ve partilerin siyasi bir güven içinde çalışmasının önüne geçilmeye çalışıldığını bildirdi. Bunun üzerine toplanan DP meclis grubunda konuşan Menderes, CHP'yi irtica partisi MP'ye arka çıkmakla suçladı ve şöyle dedi:

> "… Biz CHP'ye daima geniş müsamaha gösterdik. Fakat CHP bizim bu müsamahamızı anlamadığını son hareketiyle ispat etti. Artık CHP'ye gösterilen müsamaha sona ermiştir."[1274]

Menderes'in bu konuşmasından sonraki bir hafta içinde dinin siyasete alet edilmesini ve üniversite profesörlerinin siyasetle aktif biçimde uğraşmalarını yasaklayan kanun tasarıları mecliste kabul edildi.[1275] Muhalefet milletvekilleri, bu

---

1272 MP'nin tüm il, ilçe ve bucaklardaki merkezleri kapatıldı ve malları koruma altına alındı. "MP Kapatıldı", Vatan, 9 Temmuz 1953. Duruşmalar sonrasında mahkeme MP'nin 27 Ocak 1954'te kapatılmasına karar verdi. MP'nin kapatılmasından sonra 10 Şubat 1954 tarihinde Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) kuruldu.

1273 "BMM'de Tartışmalı Celse", Cumhuriyet, 9 Temmuz 1953.

1274 "Menderes CHP Tebliğine Temas Etti", Dünya, 17 Temmuz 1953.

1275 Toplamda altı maddelik Milli Selamet Kanunlarının vicdan ve toplanma hürriyetine dair birinci maddesi şöyle diyordu: "Siyasi ve şahsi nüfuz veya menfaat temin etmek maksadı ile din veya din işleri yahut dince mukaddes tanınan şeyler veya din kitapları alet ederek her ne surette olursa olsun, propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse, bir seneden beş seneye kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılır. Fiil neşren işlenirse, hükmolunacak ceza yarı nispetinde artırılır". Madde 2: "Yukarıdaki maddede yazılı bir fiili bir cemiyet mensubu işlediğinde keyfiyet cürmün işlendiği yer cumhuriyet savcılığınca cemiyet umumi merkezine ve kanuni mümessiline tevdi olunur." Madde 3: Cemiyetin fiile iştirak ettiğinin anlaşılması hallerinde ise idare edenler hakkında birinci maddede yazılı ceza aynen hükmolunur ve herhalde cemiyetin feshine karar verilir. Mahkeme, hükümden önce cemiyetin feshine karar verebilir." Madde 4: "Belli maksatlarla açık veya kapalı yerlerde yapılmakta olan toplantılarda her ne surette olursa olsun kavlen veyahut fiilen tecavüzde bulunanlara, toplantının huzur ve sükûnunu ihlal edenlere

kanunla, üniversitelerdeki öğretim görevlilerinin uzmanı oldukları alanlarda çalışırken hükümetin politikalarını eleştiremeyecek duruma düşürüleceklerini iddia ederek kanuna karşı çıkıyordu. Kanun çıkarılırken *'üniversite özerkliği'* ve *'öğretim özgürlüğü'* gibi ilkelerin öne çıkarılmasını kabul edilemez buldular. Ancak Fuat Köprülü, devlet bütçesinden beslendikleri için üniversitelerin bilimsel özerkliğe sahip olsa bile idari bakımdan hükümetin denetimi altında olduklarını söyledi. Köprülü adeta eski tek parti yöneticileri gibi üniversitenin hükümet kontrolünde olması gerektiğini iddia ediyordu. Köprülü, akademisyenlerin siyasetle uğraşmasının asıl işlerini yapmasına engel olduğunu düşündüğünü şöyle açıkladı: "… Siyasete iştirak kendi ilmi mesaisine halel getirmeden onun dışındaki zamanlarında fikri olarak siyasi denebilecek şeylere iştirak etmesidir…"[1276]

Dinin siyasete alet edilmesinin yasaklanmasını içeren kanunun onaylandığı meclis oturumunda konuşan kapatılan MP milletvekili Osman Bölükbaşı, ülkede irticayı okşamaktan sorumlu tek şahsın Adnan Menderes olduğunu, Malatya Olaylarından sonra bile ülkede irtica olmadığını söyleyen iktidarın neden şimdi böyle bir değişikliğe gittiğini soruyordu. Bölükbaşı, bir zamanlar DP milletvekillerinin dört eş istemek, Mecelleyi arzulamak gibi sözlerinden dolayı DP sorumlu tutulmuyor iken birkaç MP'linin konuşmalarından dolayı kendi partisinin tümünün neden sorumlu tutulduğunu anlamadıklarını belirtti.[1277] Kanun onaylanmadan önce son kez konuşan Köylü Partisi Seyhan milletvekili Cezmi Türk, bu kanunla demokrasiye ağır bir darbe indirildiğini ve tarihin bir gün Menderes'i itham edeceğini söyledi. Menderes'in nasıl bir yolda olduğunu şöyle anlattı:

> "… Menderes hükümeti, kendisinden devraldığı Şemsettin Günaltay zamanını değil, daha eskiyi, Recep Peker devrini taklit etmeye çalışmaktadır. Günaltay gibi ben şu noktada ümitli değilim, Günaltay, herhalde diktatörlük yolunda değildirler dedi. Siz bu yola çoktan girdiniz. Ve işin acı tarafı, içimizden 35'lerin de çıkmamasıdır…"[1278]

---

zabıtaca derhal ihtarda bulunulur…" Cumhuriyet, 24 Temmuz 1953. Muhalefet ise TCK'nın 163. maddesinin yeni çıkarılan maddeyi zaten karşıladığını ve yeni maddeye gerek olmadığını söyledi. Üniversitelerle ilgili olarak ise 4936 sayılı Üniversiteler Kanununun 46. Maddesinin d fıkrası şöyle değiştirildi: "Üniversite öğretim mesleğinden çıkarma: Üniversite öğretim mesleğinde kalmasına yer bırakmayacak kadar şeref ve haysiyet kırıcı bir suç işleyenlerle siyasi teşekküllerde fiili vazife alanlar veya üçüncü maddenin "e" bendi hükmünün cevaz vermediği siyasi yayınlarda veya beyanlarda bulunanlar üniversite öğretim mesleğinden çıkarılır. Bu gibileri akademik unvanlarını taşıyıp taşıyamayacakları üniversite senatolarınca ayrıca karar altına alınır.". "Profesörler Hakkındaki Kanun Meclisten Geçti", Dünya, 22 Temmuz 1953. Kanun çıkarılmadan birkaç gün önce CHP milletvekili Nihat Erim, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki görevinden istifa etti.

1276 "Profesörler Hakkındaki Kanun Meclisten Geçti", Dünya, 22 Temmuz 1953.

1277 "Din İstismarcılığını Men Eden Kanun …", Dünya, 22 Temmuz 1953.

1278 "Kanunun Tümü Üzerinde", Dünya, 22 Temmuz 1953.

Muhalefet, Milli Selamet Kanunları çerçevesinde dinin siyasete alet edilmesinin yasaklanmasını destekliyordu; ancak bu kanunların tek taraflı olarak yalnızca muhalefeti bastırmak için çıkarıldığını iddia ediyordu.[1279] Sonuçta tasarı, CHP'nin 46 red oyuna rağmen 252 kabul oyu ile kanunlaştı.[1280] Muhalefet, kanun tasarısı üzerinde farklı görüşlere sahipti; CHP, dinin siyasete alet edilmesinin engellenmesinde iktidar ile aynı görüşteydi ancak 2. ve 4. maddelere, siyasal yaşamın güvenliğini tehdit ettiği için karşıydı. Zira *'hakaret'* sözcüğü bir metinde var iken diğerinde yoktu; dolayısıyla sözcük, yargıçların bireysel tanımlamasına girmişti; geniş biçimde yorumlanabilir, hatta bir eleştiri yazısı hakaret olarak değerlendirilebilirdi. Fiili ve sözlü 'tecavüz' kelimesi de her türden yoruma açıktı ve muhalefetin faaliyetlerini engelleyebilecek bir yoruma dönüştürülebilirdi.

Sonuçta, MP kongresinde gericilik devrimciliği tasfiye etmişti. MP içindeki gerici grup, demokrasiyi, *'millet ne isterse o olur, millet isteğini seçimlerde belli eder, buna kimse karışamaz'*, biçiminde algılıyor ve parti içindeki devrimcilerle aralarındaki bağları koparıyordu. Ayrıca partiden İnzibat Divan Kararı ile atılmış bir Büyük Doğu yazarı hakkındaki kararın kongre tarafından bozulması Malatya'daki gerici olaylarla MP'nin arasında manevi bir ilişki kurulmasının önünü açmıştı.[1281] DP, yaşananlara çok sert tepki gösterdi ve Milli Selamet Kanunları adı altında din istismarını engellemeye çalıştı ancak üniversite öğretim görevlilerinin siyasal içerikli yayınlar yapmasının da önüne geçilmek istenmiş ve muhalefet tarafından bu durum tepkiyle karşılanmıştı. Ayrıca muhalefet, din istismarı suçlamasının DP dışındaki muhalefete yönelik olmasını adaletsiz bulmuştu.[1282]

1279 1954 yılındaki CHP Olağanüstü Kurultayında İnönü bu tek taraflılık konusuna da değindi. Bkz. "İnönü'nün Kurultay Kapayış Nutku", Yeni Ulus, 29 Şubat 1954.

1280 2 ve 4. maddedeki çelişkilerden dolayı CHP tasarının tamamına kırmızı oy verdi. "Din İstismarcılığını Meneden Kanun…", Dünya, 24 Temmuz 1953.

1281 Malatya suikastı ve ardından yapılan yasal düzenlemeler hakkında bkz. Taner Zorbay, *Demokrat Parti Döneminde Din ve Devlet İlişkileri*, s. 67-84.

1282 Zorbay'ın çalışmasından çıkardığı sonuca göre DP, din konusunda CHP'den aldığı formel mirası devam ettirmiştir; dinin politikaya etkisine izin verilmemiş, din ve siyaset arasındaki mesafe sürekli korunmuştur. DP'liler, dindarlığın toplumsal yaşamdaki görünürlüğünün laikliğe aykırı olmadığını düşünmüşlerdir. DP'nin din politikasının özü, CHP'ye oranla keskin bir kırılma yaratmayacak düzeyde kalmış, ancak dinin kültür ve eğitim alanına etkisi, hem konjonktür hem de DP'nin demokrasi anlayışı bakımından belirli bir esnekliğe sahip olmuştur. Menderes, Bayar'a oranla İslami değerler konusunda daha muhafazakâr olmasına rağmen devletin iç-dış politikalarının belirlenmesi konusunda dinin etkisi altında kalmamış ve Menderes'e göre din, iç politik söylemde aksi görünse de, öncelikli bir mesele olmamıştır. Taner Zorbay, *age*, s. 258-264.

5.1.9. DP'nin Bürokrasi Üzerindeki Denetim Çabaları 1: Emeklilik Kanun Tasarısı

Emeklilik kanun tasarısı, 1953 Mayıs ayında mecliste görüşülmeye başladı. Kanuna göre 25 çalışma yılını dolduran memurlar emekliliğe sevk edilecekti. Tasarı, DP'nin programındaki memurların haklarının iyileştirilmesi vaatleriyle çelişiyordu. Ayrıca DP'nin seçim beyannamesinde yer alan "Devlet memurları şahsın ve zümrelerin emir ve arzularına tabi olmaktan mutlaka kurtulacaktır." ifadesiyle de çelişiyordu. DP, etik ve bilgi bakımından donanımlı olmayan memurları liyakat ilkelerini göz önüne alarak tasfiye etmeye çalışıyordu ve bunda bir sorun gözükmüyordu ancak liyakat ve verimliliğin ilkesel olarak tüm kademelerdeki memurları kapsama gerekliliği ihmal edilmiş görünüyordu. Zira 25 yıllık sürenin dikkate alınması, CHP döneminden kalma memurları kapsayan bir uygulama gibi durmaktaydı. Yalnızca 25 yılını doldurmuş değil; tüm memurlar için objektif kriterlere dayanan, keyfiliğe yer vermeyen ve hukuk ilkelerine uygun bir memurluk sistemi kurmak yerine CHP'nin tek parti yönetiminden kalma bir anlayışla DP'ye muhalif olma eğilimi yüksek olan memurların tasfiye edildiği izlenimi ortaya çıkıyordu. Tasarının son şekline göre, devlet kurumlarında 25 yıl çalışmış hâkim, memur ve subaylarla diğer ücretli çalışanlar kurumlarınca hiç bir neden gösterilmeksizin emekli edilebilecekti. Memurlar kendi istekleriyle de emekli olabileceklerdi ancak emekli edilenlere idari yargı yolu yani danıştaya başvurma hakkı açık olmayacaktı. Tasarı hakkındaki meclis oturumlarında muhalefet milletvekilleri, hukuk devleti ilkelerine ve çalışma yaşamındaki rasyonel düzenlemelere dikkat edilmediğini dile getirdi. İktidar tarafından devlet bakanı Celal Yardımcı tasarıyı şöyle değerlendirdi:

> "… Devletle memurun münasebeti nedir? Bu ancak işverenle işçi münasebetidir. Bir işveren ise elemanlarını ilanihaye tutmak zorunda bırakılabilir mi?".[1283]

Hükümet, tasarıya sosyal bir hukuk devletinin değil; sermaye sahibi kapitalist sınıfın gözünden bakıyor gibiydi. Memur haklarını savunacak sendikal bir örgütlenme olmadığı için de memurların haklarını düzenlemek işi yine hükümetin elindeydi. Özellikle yargı üyelerinin de tasarıya dâhil edilmesi, yani bağımsız kalmasının bir hukuk devleti için yaşamsal öneme sahip olduğu hâkimlerin tasarının içinde yer alması, 25 yılını dolduran ya da doldurmaya yaklaşmış yargı mensuplarının hükümlerinde

[1283] "BMM'de Tartışmalı Celse", Cumhuriyet, 9 Temmuz 1953. Menderes, 30 yılı 25 yıla düşürdüklerini söyleyerek ve emeklilik kanununu CHP'nin çıkardığını belirterek tasarıyı savundu.

hükümet politikalarını gözetme uyarısı taşımaktaydı. Emeklilik korkusuyla vicdandan ziyade hükümetin sesini dinlemeye yatkın bir yargı sistemi oluşturulmaya çabalanıyor gibiydi.

CHP Meclis Grubu Başkanı Barutçu, iktidarın tasarıyı savunmasını şu sözlerle eleştirdi:

> "… Biz diyoruz ki, bu kanunla keyfi muamele yapılabilir. Ve danıştaya müracaat hakkının da tanınmaması yüzünden memurun hakkı yenebilir. Onlar diyorlar ki, biz keyfi muamele yapmayız. Ya yaparsanız? Cevap yok! Böyle şey olur mu? Bir hukuk nizamı içinde şahısların verdiği teminatların hukuki teminat yanında ne kıymeti olabilir? Netice ne olacaktır, hâkimlerin teminatı laftan ibaret kalacaktır, huzursuzluk doğacaktır…"[1284]

Sonuçta 5434 sayılı 'Emekli Sandığı Kanunu' temmuz ayında mecliste kabul edildi.[1285] Muhalefetin eleştirileri, emeklilik korkusu üzerinden memurların DP idaresinin denetimine girmesi tehlikesine işaret etmekteydi; ancak DP, eleştirilere kulak asmayarak bundan sonraki süreçte gündemden hiç düşmeyecek *'görülen lüzum üzerine'* ifadesini çalışma yaşamının içine sokmuş oldu.

5.1.10. CHP Onuncu Kurultayı

CHP Onuncu Kurultayı, 1953 Haziran ayında toplandı. Kurultayda konuşan İnönü, iç politikada iki önemli gündemlerinin olduğunu; bunlardan birinin demokrasiyle bağlantılı olan rejim meselesi, diğerinin ise rejim haricindeki devlet ve millet meseleleri olduğunu söyledi. Rejim konusunun özgürlükler, güvenlik ve vatandaş hakları merkezli olduğunu belirtti. İstenen gelişmelerin sağlanamamasının nedeni olarak rejimin demokratik esaslara uygun bir ilerleme sağlayamamasını işaret etti. İnönü daha önce de kendisinin ve partisinin sık sık eleştirdiği anayasa, radyo, meclis çalışmaları, idarenin tarafsızlığı ve hâkimlerin güvence altına alınması konularındaki görüşlerini tekrar etti ve bu konularda ilerleme olmadığını söyledi. Son dönemdeki gerici faaliyetler karşısında siyasi partilerin cumhuriyet rejiminin korunması konusunda işbirliği yapmasının önemli olduğunu belirten İnönü, yine de iktidarın muhalefeti ezmeye çalıştığını ve bir genel seçimle iktidarı devretmek istemediğini ifade etti. Rejimin esaslarına uygun bir iktidar-muhalefet ilişkisinin kurulmasının önemine değinerek

---

1284 "Faik Ahmet Barutçu'nun Tenkitleri", Cumhuriyet, 9 Temmuz 1953.

1285 Kanunun 39. maddesinin b fıkrasında 'fiili hizmet müddeti 25 yılı doldurmuş olanlar kurumlarınca lüzum görüldüğünde yaş kaydı aranmaksızın re'sen tekaüde sevk edilir' ifadesi yazılıydı. Memurların itiraz için danıştaya başvurma yolunun açık olmasına dair verilen önergeye ise sadece CHP milletvekilleri evet oyu verdi. Önerge, DP çoğunluğuna dayanarak reddedildi. "Kanunun Önemli Maddeleri", Dünya, 10 Temmuz 1953.

demokrasinin temelinin bir hukuk devleti olmaktan geçtiğini söyledi. Partizan idare hakkında şöyle dedi:

> "… Vatandaş işini görürken, parti farkı gözeterek muamele ettiği isbat olunacak memur, kendisini hiçbir şekilde mesuliyetten kurtaramayacaktır. İktidar, partizan usulü tasvip etmediğini ilan ettiği nispette, her çeşit memur yanlış hareketten ve her çeşit politikacı yanlış telkinden sakınacaktır… Demokratik rejimde partizan tesirlerden kurtulmak, büyük bir medeniyet merhalesidir…"[1286].

Kurultayda, Sovyetlerin son notasının içeriğinin meclis gündemine taşınmaması da eleştirildi ve CHP'nin notayı gazetelerden öğrenmesinin kabul edilemez olduğu belirtildi. Kurultayda konuşan delegeler, Genel İdare Kurulunun raporu üzerine olumlu ve olumsuz görüşlerini dile getirdi. Delegeler genel olarak şu konularda birleşmişti: "İrticaya karşı ortak hareket yerindedir, partiler arası ilişkilerin iyi olması şarttır, iktidarın partizanca hareket eden adamları cezalandırılmalıdır, CHP için mallarının tasfiyesi hiçbir şekilde yıldırıcı değildir".[1287] Delegeler, DP'yi toplumsal ve kültürel konularda da eleştiriyordu; örneğin Zahide Tansu, bir DP'linin 'Türk kadını daha çok çocuk doğurmalıdır' yolundaki sözlerine Türk kadınının yaptığı fedakârlıkları anlatarak ve DP iktidarının kadını ihmal ettiğine örnekler vererek eleştirdi.[1288] Arif Öcal, CHP'nin dinsizlikle eleştirilmesine şöyle yanıt verdi: "… Dini kurtaran Atatürk'le İnönü'dür. Bizim partiden hiç kimse hiçbir papazın sakalını öpmemiştir."[1289] CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek, CHP'nin malları konusunda ise şunları söyledi:

> "… Bizim için mal davası yoktur. Bizim için bir siyasi partinin diğerinin hayatı hakkında kanun çıkarmaması prensibine göre mücadele etmek davası vardır. Bizim mallar elimizden alınacak diye kimseden bir korkumuz yoktur. Biz sadece Allahtan korkarız. Bizim devletten aldığımız malların yekûnu 60 milyon liradır. Halkevlerini vermek suretiyle ödediğimiz ise 360 milyonu bulur. Borcumuz yoktur arkadaşlar!".[1290]

Kurultayın son gününde İnönü yeniden Genel Başkanlığa, Kasım Gülek ise Genel Sekreterliğe seçildi ve kurultay dokuz maddelik bir beyanname yayınladı. Buna göre demokrasinin soysuzlaştırılmaya çalışılmaması, hukuk rejiminin geliştirilmesi, iktidarın denetimini engelleyen yolların açılması, idari partizanlığın önlenmesi için tedbirler alınması, yargıç güvencesi, bağımsız mahkeme ve adaletin sağlanması, devlet

---

1286 "CHP Kurultayında İnönü'nün Nutku", Dünya, 23 Haziran 1953.
1287 "Kurultayın Görüşü", Cumhuriyet, 24 Haziran 1953.
1288 Refah içinde olduğu söylenen Türk kadınının sosyetedeki azınlık olduğunu asıl çoğunluğun hastane kapıları önünde beklediğini söyledi. "Türk Kadını Istırap İçindedir", Dünya, 25 Haziran 1953.
1289 "CHP Kurultayı", Cumhuriyet, 25 Haziran 1953.
1290 "Kasım Gülek Tenkitlere Cevap Verdi", Dünya, 25 Haziran 1953.

memurlarının keyfi müdahaleye maruz bırakılmaması ve haksızlıklara karşı yargı yoluna başvurma hakkı tanınması, seçim kanununun iyileştirilmesi, nüfuz ticareti yapılmaması ve hayat pahalılığına karşı tedbirler alınması gerektiği belirtildi.[1291]

DP il kongresinde CHP Genel İdare Kurulu raporu hakkında konuşan Menderes, eleştirilerin çoğunun bilgi, belge ve rakama dayanmadan yapıldığını söyledi ve şöyle dedi:

> "… Türk milli ekonomisi büyük tehlike içindedir diyorlar, bunun manası hububat istihsalatı, maden istihsalatı, diğer bütün istihsaller, demiryollarında nakliye gücü, bütçe gelirleri, milli gelirlerimiz düşüyor olmak lazım gelir. Bunların hangisi doğrudur? Hakikatte, fiiliyatta, bunların tam aksi vardır. Üç sene zarfında kat ettiğimiz mesafede, rakamlar, her sahada 3 misli, 5 misli, 7 misli büyümüştür… Onlar ne derlerse desinler, buna Türk mucizesi denecektir… Böyle imkânlar memlekette olduğu halde, Türkiye'miz acaba 20 sene niçin böyle kaldı? Traktör acaba 1948 senesinde mi icat edilmiştir? Eğer o zamanlar tedbirimizi almış olsaydık, bu memleket bugün nehirler gibi altına gark olurdu…"[1292]

İktidar-muhalefet ilişkilerinin, özellikle CHP'nin malları konusunda gerilimli olduğu bir dönemde toplanan kurultay, CHP'nin anti-demokratik yasaların kaldırılması ve idare cihazının tarafsızlığı konularında bundan sonraki süreçte izleyeceği politikayı netleştirmesi bakımından önem taşımaktaydı.

5.1.11. DP'nin Geçmişle Hesaplaşması: CHP'nin *'Haksız Kazanımları'*nın Hazineye Devredilmesi

DP, iktidarının ilk günlerinden itibaren CHP'nin edindiği mülklerin tek partili yıllar boyunca haksız biçimde elde edildiğini belirtiyor ancak konjonktür gereği geçmişle hesaplaşma anlamına gelen bu söylemleri uygulamaya geçirmeye yönelik adımlar atmıyordu. Ancak 1952 yılının sonlarında durum değişmiş, kısa bir ılımlı dönemin ardından 1953'teki CHP Onuncu Kurultayı ve ekonomi temelli eleştiriler iktidarın bu konuda somut adımlar atmasına neden olmuştu.

Öncelikle Başbakan Menderes aralık ayında mecliste yaptığı bir konuşmada muhalefetin üzerine gideceklerini şu sözlerle açıkladı:

1291 "Kurultay Beyannamesi", Dünya, 26 Haziran 1953.

1292 "Adnan Menderes'in Sözleri…", Zafer, 24 Haziran 1953. DP Manisa İl Kongresinde konuşan Menderes kendisine Manisa'da hakaret edildiğini, bunların kimler olduğunu bildiğini söyledi ve hakaretlerden bazılarını kongrede paylaştı. Menderes'in paylaştıkları arasında şunlar vardı: "Bize su getirdin. Adalet getirmedin", "Kaypak pehlivan gibi kaçıyorsun", "İnönü gitti Bayar geldi. Arada hiçbir fark yok. Sen bu memlekete zulmediyorsun.", Kırşehir muhaliftir diye oraya 22 milyon lira harcamak zulüm değil midir?", "Kore'de kanımızı sattınız". "Menderes'in Konuşması", Dünya, 29 Haziran 1953.

"... Dünün bütün suçunu, mesuliyetini omuzlarında taşıyanların bize vermeye mecbur oldukları hesap henüz kapanmamıştır. Grup İdare Heyetiyle Genel İdare Kurulunun yaptığı 25 kişilik toplantı CHP'nin hazineden aldığı malların geri alınması hususunda ittifakla prensip kararına varmıştır..."[1293]

Menderes CHP'nin malları konusunda oldukça kararlı görünüyordu, zira konunun basına yansıma biçimiyle ilgili bir soruya şöyle yanıt verdi:

"... Bana vız gelir, vız. İsterse bu konuşmam da aksetsin. Ben kararımı vermiş bulunuyorum..."[1294]

Devlet memurlarına yönelik geniş bir soruşturma ve tasfiye yapılacağını da söyledi. Ancak aralık ayı sonunda bir davet üzerine CHP İzmir Kongresine katıldı ve burada yaptığı konuşmada CHP'nin kendi mallarına el uzatmak gibi niyetlerinin olmadığını söyledi ve havayı biraz yumuşatmış oldu. Ancak DP, CHP'nin mallarının tek parti döneminde haksız biçimde elde edildiğini ve millete iade edilmesi gerektiğini her fırsatta dile getirmeye devam etti. Sonunda CHP'nin haksız iktisap ettiği (edindiği) malların geri alınması hakkında bir önerge verildi. Önergenin konuşulduğu meclis oturumunda malların parti veya grup kararıyla geri alınmasının sakıncalarından bahsedildi ve kararın meclis tarafından alınması gerektiği belirtildi. Menderes, malların zorla geri alınmayacağını, bunun önemli sonuçlar doğurabileceğini söylemesi üzerine bazı DP'liler bu ılımlı tutumu eleştirdi ve malların derhal geri alınmasını istediler, hatta oturum sırasında bir DP'li şöyle dedi:

"Nasıl zehirden ilaç olmazsa, Halk Partisinden de fayda beklenilmez. Onlar her şeyi yaparlar. Bizi gafil avlamak istemektedirler."[1295]

Çeşitli nedenlerle üç hafta sonraya kalan önergenin görüşmeleri sırasında ılımlı DP'lilerin bir partinin diğer bir parti hakkında grup kararı vererek hareket etmesinin ve meclisi basit bir formaliteye dönüştürmesinin sakıncalarına değinmesi, DP otoriter kanadı tarafından şiddetle eleştirildi. Örneğin Sivas milletvekili Ercüment Damalı'nın "hukuki meseleleri heyecanla ve hisle halletmek, ileride daima büyük mesuliyetler doğurur" sözleri DP'liler tarafından 'in aşağı' sesleriyle protesto edildi.[1296] Sonuçta, DP Meclis Grubu, CHP'nin mallarının geri alınması için prensip kararı aldı; ancak prensip

[1293] "Menderes'in Korkunç Planı", Dünya, 17 Aralık 1952.
[1294] "Menderes'in Korkunç Planı", Dünya, 17 Aralık 1952.
[1295] "Gedikoğlu, Malların Geri Alınacağına Dair…", Dünya, 10 Haziran 1953. CHP'nin mallarının bir an önce geri alınması için DP Antalya milletvekili Akif Sarıoğlu ve 250 arkadaşı bir önerge vermişti.
[1296] "CHP'nin Malları", Vatan, 1 Temmuz 1953.

konusunun meclis komisyonundan geçip Genel Kurulda tartışıldıktan sonra şekillendirilmesi uygun görüldü.[1297]

24 Ekim 1953'te, DP Adana İl Kongresi'nde Menderes, muhalefete sert biçimde yüklendi. Muhalefet, irticaya karşı iktidarla ortak bir duruş sergilemiş ve DP de bunu memnuniyetle karşılamıştı. Ancak muhalefet son dönemde Menderes hükümetinin ekonomi politikasını sert biçimde eleştirince Menderes bu duruma tepki gösterdi ve CHP'nin malları konusundaki belirsizlik bir anda yerini sert açıklamalar yapılan bir ortama bıraktı. Ekonomiye yönelik eleştirilere kızan Menderes tavır değiştirmişti; bunun üzerine DP, CHP malları konusunda daha somut adımlar attı. DP Meclis Grubu, aralık ayında CHP'nin taşınır ve taşınmaz tüm mallarının geri alınmasına karar verdi. Tasarıyı hazırlayan milletvekillerinden Samet Ağaoğlu, CHP'nin uzun yıllardır devlet bütçesinden aldığı paralar ve iktisap ettiği malların haksız şekilde elde edildiğini anlattı ve bunların hazineye iade edilmesi gerektiğini söyledi. Komisyonun hazırladığı tasarının metnine göre birinci madde şöyle diyordu:

> "CHP'nin nüfuz ve hâkimiyetine dayanarak doğrudan doğruya veya dolayısıyla devlet hazinesinden müstakil ve katma bütçeli amme teşekküllerinden ve iktisadi devlet teşekküllerinden aldığı mal ve paralarla bir kısım vatandaşları zorla çalıştırarak bedenen ve manen ızrar etmek suretiyle vaki bütün iktisapları haksızdır. Bu haksız iktisaplar sebebiyle mezkûr partinin bu kanunun neşri tarihinde uhdesindeki menkul ve gayrimenkul mallarla para ve kıymetler hakiki sahibi olan millete iade olunur."[1298]

İkinci madde şöyleydi: "Birinci madde gereğince iadesi lazım gelen her türlü mal, para ve kıymetlere kimin yanında ve elinde bulunursa bulunsun Maliye Vekilliğince derhal el konulur". Tasarıya karşı olan DP'liler de vardı, Örneğin Refik Şevket İnce, hukuki ve siyasi olarak böyle bir kanun çıkarmanın doğru olmadığını; kararın demokrasiye, ülkeye ve özellikle DP'ye zarar vereceğini söyledi. Ayrıca CHP'nin mağdur duruma düşüp saygınlık kazanacağını ve güçleneceğini, ayrıca kararın yurt dışındaki yansımalarının partiye büyük zarar vereceğini söyledi. Menderes, kararın doğru olduğunu düşünüyordu; şöyle diyordu:

> "… Hakiki menbaı millet olan bu paralar istirdat edilince menfaate bağlı olan Halk Partililer ortadan kalkacaklar ve hakiki vatanperver Halk Partililer meydana çıkacaklardır. Bu kanun bunu temin edecektir ve zamanında çıkacaktır…"

1297 Parlamenter demokrasi ve hukuk bakımından sakıncalı bir şekilde bir siyasi parti, meclis çoğunluğuna dayanarak parti meclis grubunda diğer bir siyasi partinin malvarlığı hakkında bir prensip kararı almış oldu.

1298 "DP Meclis Grubu", Vatan 9 Aralık 1953.

Samet Ağaoğlu, CHP'nin nelerinin alınacağı üzerine bir soruya abartılı biçimde şöyle yanıt verecekti: "Halk Partisinin nesi var nesi yoksa Ulus dâhil hepsi alınacaktır…"[1299] Sonuçta DP grubunda, CHP'nin mallarının geri alınmasını düzenleyen tasarı kabul edildi ve bir layiha hazırlanarak meclise sunulmasına kararlaştırıldı.[1300] CHP İstanbul İl Başkanlığı yayınladığı bir tebliğ ile kararı protesto etti; kararın, anayasa hükümlerine, insan hakları beyannamesine, milletin iradesine, DP tüzük ve taahhütlerine aykırı olduğunu; amacın, muhalefet partisini seçim öncesi bertaraf etmek olduğunu, ayrıca rejimin tasfiye edilmeye çalışıldığını ve kararın Atatürk'ün vasiyetnamesinin iptali anlamına geldiğini belirtti. İl Teşkilatına göre, anayasanın mülkiyet haklarına tecavüzü yasaklayan 70 ve 71. maddeler ihlal edilmişti. Devlet erkinin yasama, yürütme ve yargı olarak üçe ayrıldığı, bu kuvvetler arasında bir uyumun olması gerektiği söylenmekte, bu olayla davacı hem taraf hem de hâkim durumuna geçerek hukuki mantığın zedelendiği ifade edilmekteydi. Hak ve adalet, yerini keyfilik, tahakküm ve istibdada bırakmıştı.[1301] CHP Genel Merkezi de yayınladığı bir tebliğle tasarıya karşı çıktı. Anayasa ve hukuk ilkelerine uyulmamış, bağımsız yargı yerine rakip bir siyasi parti tarafından bir partinin mallarına el konulmuştu; mesele artık bir rejim meselesiydi. Uygulamanın yasal olmayan bir seçim düzenlemesi olduğu da iddia ediliyordu.[1302] MP adına konuşan Bölükbaşı, DP'nin önce kukla bir muhalefet yaratmak istediğini, bunu başaramayınca CHP ile hukuk dışı yöntemlerle mücadele kararını aldığını söyledi.[1303] Tasarı, 12 Aralık'ta meclis karma komisyonundan geçti. CHP Genel Sekreterliği, teşkilatına gönderdiği bir genelgeyle tasarının kanunlaşması halinde kanun hükümlerinin yerine getirilmesinde zorluk çıkarılmaması gerektiğini bildirdi. 6195 sayılı *"CHP'nin Haksız İktisaplarının İstirdadı"* hakkındaki kanun tasarısı, 14 Aralık 1953 tarihinde 5 muhalif oya karşı 341 oyla kabul edildi ve ertesi gün yürürlüğe girdi.[1304] Tasarı hakkında söz alan İnönü şöyle dedi:

1299 İddialara göre Atatürk, vasiyetinde Ulus gazetesi ve matbaasını CHP'ye devretmişti ve vasiyet bu sözle ihlal ediliyordu. İş Bankası'nda vasiyetnamenin nakit ve hisse senetlerini nemalandırmaya memur, murahhas üyesi Üzeyir Avunduk, Atatürk'ün CHP'ye bıraktığı nakit ve hisse senetlerinin nemalandırıldığını, elde edilen gelirlerin ise vasiyetnamede belirtilen kişi ve kurumlara aktarıldığını ve CHP'ye bırakılmış hiçbir paranın olmadığını söyledi. Ulus matbaasının ise vasiyetnamede yer almadığını vurguladı. "Atatürk'ün Vasiyeti", Vatan, 16 Aralık 1953.

1300 Kararın aleyhinde oy veren DP'liler olduğu gibi 1950'den sonra DP'ye geçen eski CHP'li Feridun Fikri Düşünsel kararın lehinde oy kullanmıştı. "DP Meclis Grubu", Vatan, 9 Aralık 1953.

1301 "CHP İstanbul İl Başkanlığının Tebliği", Cumhuriyet, 10 Aralık 1953.

1302 "CHP Genel Merkezi", Ulus, 11 Aralık 1953.

1303 "Bölükbaşı'nın Demeci", Vatan, 11 Aralık 1953.

1304 Oylama öncesinde konuşan İnönü'nün konuşması bittikten hemen sonra tüm CHP'liler genel kurulu terk etmişlerdi.

"… Bu kanun tasarısı, ruhu ile metni ile her türlü usulü ile anayasaya aykırıdır. Bu tasarı hukuk prensiplerine, insan haklarına, cumhuriyetin itibarına kastetmek hareketidir… İktidar başında bulunanların TBMM'ye karşı bir zorlama teşebbüsüdür… Biz hukuk dışı bir rejimin kurulmakta olması ile karşı karşıyayız… Tarih kürsüsünden halinizi seyrediyorum. Suçluların telaşı içindesiniz… Teşebbüs, vatandaş hakkına ve muhalefete karşı pervasız zulüm yoludur… Sizi, Türk milletine karşı mesuliyetle baş başa bırakıyoruz… İki esas, milletin hatırasında daima bir basiret dersi olarak kalacaktır. İktidarda bulunan bir siyasi partinin, rakibi olan siyasi partiye karşı yaptığı isnat ve itham, bağımsız mahkeme hükmüne arz etmeye cesaret edememesi, ithamın haksız ve iftira olduğunun riyazi delilidir. Hukuk dışında harekete karar vermiş olan iktidar, düşmemek için meşru olmayan her vasıtaya başvuracak yoldadır…"[1305]

Kanunun 16 Aralık'ta yürürlüğe girmesiyle ilk olarak Ankara'da CHP Genel Merkezi binası ile Ulus gazetesi matbaası mühürlendi.[1306] Kanun etrafında anayasaya uygunluk tartışmaları bundan sonra da devam etti. Nihat Erim, 1946-50 arasındaki DP'nin, insan hak ve özgürlüklerine ve anayasaya aykırı kanunların kaldırılması gerektiğini söylediğini hatırlattı ancak bu kez de DP'lilerin bir kanunun anayasaya aykırı olduğunu söyleyenlere karşı baskı yaptığı despot bir anlayışa savrulduklarını söyledi.[1307]

İlerleyen günlerde CHP'nin mallarına el koyan kanun, DP'ye yakın bazı kaymakam ve valiler tarafından CHP'li bazı vatandaşların tapulu kişisel mülkleri için de kullanılacaktı. Yeni Ulus'un haberine göre, Mardin'in *Savur* ilçesine bağlı *Avine* köyünde tapu dairesi, CHP'li 19 vatandaşın, arsa, bina ve tarlalarını hazineye tescil ettirdi. İddialara göreyse, malların büyük çoğunluğu Mehmet Çalışır isimli bir vatandaşa ve CHP Savur İlçe Başkanı Emin Kavak'a aitti.[1308]

Sonuç olarak DP içindeki otoriter kanat, CHP tarafından ödenmesine imkân olmayan bir borç *icat* ederek bunu yasalaştırmış ve bu yolla ana muhalefet partisini etkisiz hale getirmek istemişti. CHP'nin iddia ettiği gibi, seçimlere yaklaşıldığı bir dönemde malların iade edilmesi CHP'yi zayıflatmak amaçlıydı. Ancak demokrasinin işlerliği bakımından daha önemli bir sorun vardı; bir siyasal parti, meclis aritmetiğine dayanarak başka bir siyasal parti aleyhine önemli bir karar alıp bunu yürürlüğe

1305 "İnönü'nün Yaptığı Konuşma", Ulus, 15 Aralık 1953. Köylü ve Çiftçi partisi adına konuşan Cezmi Türk de tasarının hukuki değil siyasi bir vesika olduğunu söyleyerek uzun bir eleştiri yaptı.

1306 Ulus, Son Havadis ve Karagöz gibi gazeteler kapandı. Son sayısında siyah başlık atan Ulus'un yerine ertesi gün Nihat Erim 'Yeni Ulus' isimli bir gazete imtiyazı aldı. Parti, Yenişehir Ziya Gökalp caddesindeki 8 odalı bir binaya taşındı. CHP'nin mülkiyetinde 274 parça gayrimenkul vardı; 107'si hazineden, 29'u belediyeden, 19'u vakıflardan, 18'i özel idareden, 4'ü Emlak Bankası'ndan düşük fiyatlarla alınmıştı. Vatan, 15 Aralık 1953.

1307 Çoğunluğun zorbalığının bir ifadesi olan bu anlayışın önüne geçmek için bir anayasa mahkemesi kurulması gerektiğini söyledi. Nihat Erim, "İki Zihniyet Arasındaki Fark", Yeni Ulus, 3 Ocak 1954.

1308 "Mardin'de CHP'lilerin Şahsi Malları..." Yeni Ulus, 27 Mart 1954.

sokuyordu. Meclisteki çoğunluğuna dayanan bir siyasi parti, diğer siyasi partilere yönelik anayasaya aykırı biçimde davranıyor ve kanun dışı yollarla baskı ve sindirme politikası uyguluyordu. CHP, anayasa ve hukuk bakımından yaptığı itirazlarda kendini haklı görmesine rağmen geçmiş tek-parti döneminde TpCF ve SCF'ye yönelik benzer uygulamalarda bulunmuş, Türk Ocakları'nın mallarını partisine devretmişti. CHP'nin tek partili yıllarda siyasal parti ve toplumsal gruplara yönelik özümseyici tavrı hatalıydı elbette, ancak aynı *tahammülsüz* siyaset geleneğinin mirasını devralan DP, bu kez CHP'nin mallarını meclis kararıyla hazineye devretmekte ve demokratik yaşamı zedeleyen benzer hataları sürdürmekteydi.

5.1.12. 1954 Genel Seçimleri Öncesinde Basına Yönelik Yeni Bir Tehlike: Gazetecilerin İsbat Hakkının Kaldırılması

CHP'nin mallarının hazineye iade edilmesinin yankıları sürmekteydi. Özellikle hukukçular, devleti oluşturan erkler arasında dengenin sağlanması ve yürütmenin anayasaya aykırı kararlar alabilmesinin önüne geçmek için bağımsız bir anayasa mahkemesinin kurulması gerektiğini dile getiriyordu.[1309] CHP lideri İnönü, aralık sonunda İstanbul'da yaptığı konuşmada yaklaşan seçimler öncesinde üç teklifte bulundu. Ana muhalefet lideri, anayasa mahkemesinin kurulmasını, siyasi partilere herhangi bir suç isnadı yapıldığında kararı mahkemelerin vermesini ve radyonun iktidarın tekelinden kurtulmasını istiyordu. İnönü, CHP'nin mallarının geri alınmasından sonra bir yurt gezisine çıktı; hem halkın nabzını yokladı hem de karşılaştıkları güçlükleri anlattı. Asıl dertlerinin, çoğunluğa dayanan bir siyasi partinin muhalefette bulunan diğer partilere hukuksuz bir şekilde baskı ve kanun dışı müdahalelerde bulunması olduğunu söyledi. Muhalefetin zayıf olduğu ülkelerde rejimin düzgün işlemesinin imkânı olmadığını belirtiyor, iktidarın zaman içinde zayıflayıp muhalefete düşeceğini ve herkesin bir gün anayasal güvenceye ihtiyacı olacağını belirtiyordu.[1310]

1954 Şubat ayının son günlerinde CHP Olağanüstü Kurultayı toplanarak genel seçimlerde izlenecek yolu belirledi. Genel Başkan İnönü, son kurultaydan beri muhalefete hukuk kuralları içinde davranılması gerektiği uyarısı yaptıklarını ancak buna

1309 Örneğin avukat Aziz Barıkan CHP hakkındaki mevcut kanundan mülkiyet hakkı zarar gören kimselerin mahkemelere başvurarak anayasaya aykırı olan bir kanunun uygulanmasının önüne geçebileceğini söylüyordu. Aziz Barıkan, "Anayasaya Aykırı Kanunlar", Yeni Ulus, 1 Ocak 1954.

1310 "İnönü'nün İzmit'te Verdiği Büyük Nutuk", Yeni Ulus, 18 Ocak 1954.

iktidar tarafından önem verilmediğini ve ümitlerin hüzün ve elem verici bir şekilde boşa çıktığını söyledi ve şunları ekledi:

> "... Bizim kanaatimizce siyasi huzursuzluğa sebep olan hareketler ve hukuk devleti esaslarından ayrılmalar birinci derecede anayasaya aykırı kanunların kolaylıkla çıkabilmesinden geliyor. Muhalefet aleyhine yapılan her haksızlık ise bunu yapanlarda derhal bir intikam korkusu uyandırıyor. Bir anayasa mahkemesi kurulursa ne bugün ne ileride yeni bir hususi kanuna imkân kalmaması, huzuru büyük mikyasta sağlardı. Siyasi partilerin suçları yüksek dereceli mahkemelerde görülmesi usulü şimdiden konabilirdi. Radyo, vatandaşlık haklarına karşı adaletli davranmaya şimdiden sevk olunabilirdi. Tekliflerimizin hiçbiri nazara alınmamıştır... Radyo üzerindeki kanun tedbirlerinin bünyesinde iktidar ile muhalefet arasında devlet vasıtasının eşit ve tarafsız muamele yapacağını ümit ettirecek bir işaret yoktur... Radyo hep aynı şiddetle iktidarın propaganda aleti ve muhalefetten yakışıksız vasıflar ile bahseden bir tecavüz vasıtasıdır... Ankara İl Teşkilat Merkezimize maliye müfettişleri gelmişler, tetkikat emri aldıklarını bildirmişlerdir. Elinde nesi varsa alınması esasına dayanan bir ameliyeden sonra daha ne arandığını seçim zamanlarında göreceğiz... Demokratik rejimin temelini teşkil eden başlıca mevzular, adalet teminatı, partizan idareden tamamıyla kurtulmuş olan bir vatandaş hayatının sağlanması..."[1311]

CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek ise seçimlere eşit şartlarda girilmediğini şöyle anlattı:

> "... CHP'nin varı yoku her şeyi elinden alınmış, buna karşılık iktidar partisi büyük imkânlara sahip bulunmaktadır. İktidar partisinin merkezine gidip uzaktan bir görünüz, geceleri neon ışıkları ile yanan bir saray. Ellerinde yüzlerce cip arabaları, hadsiz hesapsız mali bir imkân, beş milyonluk matbaa... İstanbul'da kurulmak üzere bulunan hadsiz hesapsız yeni gazeteler..."[1312]

Ancak korkularının olmadığını ve seçime girip zafer kazanacaklarını sözlerine ekledi. Kurultay sonunda alınan karalardan en dikkat çekeni, CHP teşkilatının adayların belirlenmesinde genel merkez ile işbirliği yapması, CHP'li olmayan adayların listelere eklenebilmesi ve teşkilata daha fazla söz hakkı tanınması oldu.[1313] CHP, muhalefet yıllarında geniş tabanlı bir toplumsal işbirliğine ve parti içi demokrasinin gereklerine uygun adımlar atmaya başlamıştı.

1311 "İnönü'nün Kurultay Delegelerine Hitabı", Yeni Ulus, 26 Şubat 1954.

1312 "Gülek Kürsüde", Yeni Ulus, 26 Şubat 1954. Gülek, ikinci gündeki konuşmasında 'besleme' olmayan şu gazetelerin ismini vererek teşekkür etti: Yeni Ulus, Dünya, Yeni Sabah, Hürriyet, Vakit ve Son Telgraf.

1313 Kurultay tarafından kabul edilen rapor şöyle diyordu: "… İllerde, İl İdare Kurulu, İlçe Başkanları ve İl Kurultay delegelerinden müteşekkil bir heyet, lüzum görürse, o ilin çıkaracağı milletvekili sayısından tespit edeceği miktarda milletvekilini CHP'ye mensup olmayanlardan aday gösterme yetkisini Genel İdare Kuruluna bırakabilir." "Alınan Kararlar", Yeni Ulus, 29 Şubat 1954.

Ertesi günlerde DP, *Petrol Kanun Tasarısı'*nı komisyondan geçirdi, ancak meclis oturumunda İnönü'ye konuşma hakkının tanınmaması tepki çekmişti.[1314] 135 maddelik ve yabancılara vergi muafiyetleri getiren petrol tasarısı muhalefetin ve kamuoyunun eleştirilerine yer vermeden hızlı bir şekilde mecliste görüşüldü. Meclisin dokuzuncu döneminin son toplantıları, muhalefeti endişeye düşüren basın kanunu dâhil toplam 18 kanunun hızlı bir şekilde çıkarıldığı günlere tanıklık ediyordu. Bunlardan öne çıkanı, 6334 sayılı *"Neşir Yoliyle veya Radyo İle İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun"* oldu.[1315] DP, çıkardığı basın kanunuyla muhalefetteyken eleştirdiği içtihat birliğini iktidara geçtiğinde kendine siper etmiş gözüküyordu. Bu oturumlarda CHP'li Faik Ahmet Barutçu ile Adnan Menderes arasındaki polemikte Barutçu, DP'nin sürekli maziden örnekler vererek CHP'yi eleştirdiğini ancak DP iktidarı ile geçen son dört yılda özgürlüklerin genişletilmesi bakımından hiçbir kanunun çıkarılmadığını söyledi. Özetle CHP, iktidarın, seçim öncesinde basın kanunu başta olmak üzere muhalefeti baskı yoluyla ve anti-demokratik kanunlar çıkararak engellemeye çalıştığını iddia ediyordu.

Basın Kanunu kısa zamanda etkisini gösterdi; hükümeti eleştiren yazılarından dolayı Yeni Ulus yazarı Hüseyin Cahit Yalçın 26 ay 20 gün hapse mahkûm oldu. Milli Eğitim Bakanı Celal Yardımcı'nın bakanlığı sırasında Ağrı'da yaptığı bir konuşmayı referans alarak Yeni Ulus'ta yazdığı bir makalede bakana hakaret ettiği tespit edilen Yalçın'a yönelik savcılık bir hakaret davası açmıştı. Seçimler sırasında İnönü'nün Samsun konuşmasını Yeni Ulus gazetesine *"İnönü'nün Cevabı"* başlığıyla veren muhabir İbrahim Cüceoğlu ile Cemal Sağlam ve Nihat Erim aleyhine de dava açılmıştı. Yalçın'ın, *"Kabahat Sebep Olanlardadır"*, *"İki Kardeş Kanı"*, *"Bir Başbakan mı*

1314 Menderes'in Arjantin'in askeri lideri Peron'a gittikçe daha fazla benzediğini yazan Erim, meclis içtüzüğü gereğince söz hakkı tanınması gereken İnönü'ye konuşma hakkının tanınmamasının sert bir eleştirisini yaptı. Nihat Erim, "Bir Diktatör Heveslisinin Mazeretleri", Yeni Ulus, 2 Mart 1954.

1315 "Neşir Yoliyle veya Radyo İle İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun", Resmi Gazete, 17 Mart 1954, sayı 8660. 9 Mart 1954 tarihinde kabul edilen yeni basın kanununa şu maddeler eklendi: 1-Namus, şeref veya haysiyete tecavüz edilmesi veya hakarette bulunulması, 2- İtibar kıracak veya şöhret veya servete zarar verebilecek bir hususun isnat edilmesi, 3- Rıza hilafına hususi veya ailevi ahvalin teşhir olunması, 4- Yukarıdaki hal ve suretle tecavüz, hakaret, isnat veya teşhire maruz bırakılacağından bahisle tehditte bulunulması hallerinde fail 6 aydan 3 seneye kadar hapis ve… Para cezasıyla cezalandırılır." Cumhuriyet, 12 Mart 1954. Ceza Kanununun 481. maddesine göre devlet bakanlarına yönelik suç isnat edilen kişilere davanın görüldüğü mahkemede 'isbat hakkı' (savunma hakkı) tanınmadı. Hasan Ali Yücel-Kenan Öner davasında olduğu gibi ispat hakkı ancak Yüce Divanda ileri sürülebilirdi. Bu mesele 1949 yılında içtihat kurulunda tartışılırken Yargıtay Başkanı Halil Özyörük, bakanların devlet memuru olmadığını dolayısıyla isbat iddiasının reddine karar vermiş ve isbat iddiasının ancak Yüce Divan'da ileri sürülebileceğini hükme bağlamıştı. Bundan sonraki süreçte Yargıtay'ın 16.03.1949 tarihli Tevhidi İçtihat Kararı, gazetecilerin bakanlara yönelik davalarda ispat hakkına izin vermeyecekti. Dolayısıyla Yargıtay'ın bu kararıyla söz ve yazı özgürlüğü ile basının eleştiri hakkı ortadan kalkmış oluyordu. Bkz. Mustafa Nuri Okçuoğlu, "Yeni Matbuat Kanunu", Yeni Ulus, 28 Mart 1954. Aslında DP, CHP'nin basına yönelik baskı politikasını kendi iktidarı döneminde cezaları ağırlaştırarak devam ettirmişti. DP, Yargıtay kararındaki adaletsizliği düzeltmek yerine kararı daha da ağırlaştırmış oldu. Sonuçta, yalan haberin zıddı doğru haber olduğuna göre, yalan denilen bir haberin doğru olduğunu isbat etmek hakkını mağdura tanımak en basit hukuk kurallarından biriydi. Ancak hükümet, bu durumda mağdurun elinden isbat hakkını almış oluyordu.

Konuştu Yoksa", başlıklı makalelerde başbakan Adnan Menderes'e sıfat ve hizmeti dolayısıyla yayın yoluyla hakaret ettiği; *"Demokratların Harici Bir Muvaffakiyetleri"* başlıklı makalesiyle de Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün sıfat ve hizmetine yayın yoluyla hakaret ettiği mahkeme tarafından sabit bulunup karara bağlandı. Yardımcı'ya yönelik davada zaman aşımından dolayı beraat eden Yalçın, diğer yazılarından dolayı her makale için 6 ay 20 gün hapse ve 1111 (toplamda 4444 lira) lira ağır para cezasına çarptırıldı. Davada Nihat Erim para, diğer sanıklar da hapis ve para cezasına çarptırıldı.[1316]

DP, çıkardığı basın kanunuyla hükümet üyelerinin eleştirilmesinin önüne geçtiği gibi gazetecilerin her haberine *yalan* yakıştırması yapılabilecek ve gazetecinin yargılanmasının ve görülecek davada haberin doğruluğunu ispat etmek adına gazeteciye savunma yapma hakkının tanınmamasının yolunu açmıştı. İlerleyen yıllarda İspat Hakkı meselesi iktidar-muhalefet arasındaki sert tartışmaların önemli konu başlıklarından olacaktı.

5.1.13. 1954 Genel Seçimi ve DP'nin İktidarını Sağlamlaştırması

1954 Milletvekili Genel Seçimlerinin mayıs ayında yapılacağının duyurulmasıyla birlikte partiler seçim çalışmalarına başladılar. CHP yayınladığı bir tebliğde; laik, cumhuriyetçi ve inkılap ilkelerine bağlı partilerle ve bağımsızlarla işbirliği yapmanın mümkün olduğunu bildirdi.[1317] Bu teklife, Türkiye Köylü Partisi olumsuz; Türkiye İşçi Partisi ise olumlu yanıt verdi.[1318]

CHP Genel Başkanı ve muhalefet lideri İnönü, seçim çalışmalarına memleketi Malatya'da başladı. İnönü, iktidara gelirlerse emniyet idaresi kuracaklarını, vatandaşı partizan idarenin zulmünden kurtaracaklarını, din ve mezhebe dayalı bir politikayı yaşatmayacaklarını söyledi. Hatta partizan idarenin kaldırılmasının yapılacak işlerin en şereflisi olacağını belirtti. Hiçbir nedenle muhalefet partilerine karşı özel kanunlar çıkarmayacaklarını, çıkarılmasının önüne geçmek için de anayasa mahkemesini kuracaklarını ve bağımsız bir yargı ile çok partili siyasal yaşamı devam ettireceklerini

1316 "H.C.Yalçın 26 Ay…", Vatan, 24 Eylül 1954. 7 Aralık'ta Üsküdar'da Hüseyin Cahit'in tutuklanmasını protesto etmek amacıyla toplanan Halk Partili gruba polis müdahale etti, hükümet ise yayınladığı bir bildiriyle bu tip gösterilere kati surette izin verilmeyeceğini, bundan sonra da gerekli önlemlerin alınacağını duyurdu. "Hükümet Tebliği", Zafer, 8 Aralık 1954. Hüseyin Cahit, yaş ve sağlık sorunları nedeniyle 18 Mart 1955'te anayasanın 42. maddesince ve hükümet kararıyla serbest bırakıldı.

1317 "CHP'nin Bir Tebliği", Yeni Ulus, 14 Mart 1954.

1318 Bu sıralarda TKP Başkanı Remzi Oğuz Arık ve DP'li Salamon Adato'nun da içinde bulunduğu 25 kişiyi taşıyan bir uçağın Toroslara düşmesi sonucu uçaktaki tüm yolcular öldü. Cumhuriyet, 4 Nisan 1954.

ifade etti.[1319] İstanbul'daki nutkunda ekonomik sıkıntıların iktidar tarafından gizlenmeye çalışıldığına değindi. Yabancı sermaye ve petrol kanunlarının karma komisyonlardan muhalefetin eleştirisine izin vermeden hızlı bir şekilde meclise getirilip çıkarıldığını; iktidarın bu kanunları çıkarırken yabancı sermaye ve özel girişime önemli kolaylıklar sağlayacağını iddia etmesine rağmen bunların mahzurlarından dolayı kanunlara red oyu verdiklerini anlattı. Makineleşmeden büyük ve orta çiftçinin yararlandığını ancak çiftçinin yüzde seksenini oluşturan küçük arazi sahiplerinin haksız rekabete uğrayarak çalışma imkânın azaldığını söyledi. Yabancı sermayenin imtiyazlı biçimde tarıma davet edilmesini ise daha büyük bir tehlike olarak değerlendirdi. Yabancılara tanınan imtiyazlı kanunların dış kredi bulabilmek için hükümetin verdiği tavizlerden kaynaklandığını söyledi. Hükümetin hayat pahalılığını kabul etmemesini eleştirdi.[1320]

İzmir'deki nutkunda İnönü, partizan idare eleştirisini yeniledi; DP'nin, geçmişte, CHP'nin de partizanlık yaptığı eleştirisine yanıt olarak uzun yıllardır medeni bir hukuk devleti kurmaya çalıştıklarını ve eksiklerinin olduğunu kabul ettiklerini söyledi ancak bu konuda DP ile CHP'nin farkını, CHP'nin geçmişteki eksikleri kabul etmesine rağmen DP'nin yaptıklarını reddetmesi olarak gösterdi. Ayrıca DP iktidarı döneminde vatandaşın resmi makamlara ve devlet yetkililerinin sözlerine inancının sarsıldığını söyledi. Başbakan ve bakanların sözleri ile yaşanan gerçekler arasındaki farkın, vatandaşın hükümet ve devlet organlarına olan inancını zayıflattığını belirtti.[1321] Öte yandan sürekli dış borç alınarak ekonomiyi düzlüğe çıkarmaya çalışmanın bir gün ülkeyi iflasa götüreceğini, kendi kendini idare edecek bir ekonomik güce ulaşmanın daha önemli olduğunun altını çizdi. İnönü, iktidara geldiklerinde işçiye grev hakkını tanıyacaklarını vaat etti.[1322]

CHP mitingleri sırasında Mersin ve Adana'da DP'li vatandaşlardan bir kısmı miting alanında kargaşa çıkartıp İnönü'nün otomobiline saldırılarda bulundu. İnönü, Menderes'e bir telgraf çekerek seçim güvenliğinin sağlanmasını istedi.[1323] CHP, 19

[1319] "İnönü'nün İlk Seçim Nutku", Yeni Ulus, 10 Nisan 1954.
[1320] "İnönü'nün İstanbul'daki Nutku", Yeni Ulus, 14 Nisan 1954.
[1321] "İnönü Manisa ve İzmir'de...", Yeni Ulus, 17 Nisan 1954.
[1322] İsmet Giritli, devletçiliğin anlam ve amaçları bakımından CHP ile DP'nin arasında çok fark olmadığını belirtti. Türkiye'de devletçiliğin liberalizm ile sosyalizm arasında sosyalizme yakın bir tercihin değil, ülkenin içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve toplumsal ihtiyaçlar ile dönemin koşullarının gereksinimi olarak ortaya çıktığını söyledi. Siyasi partilere düşen görevin ise işçilere grev hakkı tanımaktan ziyade sosyal mevzuatın iyi işlemeyen taraflarını düzeltmek, eksikleri tamamlamak ve iş işçi problemini çözmek olduğunu belirtti. İsmet Giritli", "Greve Dair", Yeni Ulus, 2 Mayıs 1954.
[1323] "İnönü'nün… Telgrafı", Cumhuriyet, 19 Nisan 1954.

Nisan'da bir seçim beyannamesi yayınlayarak iktidara gelindiği takdirde rövanşist davranılmayacağını, siyasi özgürlükleri güvence altına alan anayasa değişiklikleri yapılacağını, muhalefete güven içinde çalışma ortamı sağlanacağını ve meclis denetiminin kurulacağını ilan etti. Beyannamede ayrıca partizan idarenin sonlandırılacağı, mahkemelerin ve hâkimlerin bağımsızlığının sağlanacağı, devlet çıkarlarının parti çıkarlarının üstünde tutulacağı ve tarafsız bir idare kurulacağı belirtildi. Basının çeşitli yollarla baskı altında tutulmayacağı, partizan radyonun sonlandırılacağı, memurların güvence altına alınacağı, nüfuz suiistimallerine izin verilmeyeceği ve kredi yolsuzluklarının sonlandırılacağı ifade edildi. Ticari yaşamda güvenin sağlanacağı, hayat pahalılığının önüne geçileceği vurgulandı. Küçük çiftçinin makineleşmeden yararlandırılacağı, köylünün ve küçük esnafın vergi yükünün hafifletileceği, özel girişimin teşvik edileceği, sanayide uzun vadeli kredilerin hayata geçirileceği vaat edildi. Çeşitli alanlarda vergilerin kaldırılacağı, konut projesi yapılacağı, iş kanunun genişletileceği, asgari ücretin tüm iş alanlarına genişletileceği, yıllık ücretli izinlerin kurulacağı, işçi sendikalarının politika dışında tutulacağı ve üniversite özerkliğini zedeleyen kanunların çıkarılacağı belirtildi.[1324] İnönü, seçim gezisinde özetle, yabancı sermaye ve petrol kanununun olumsuzluklarından, pahalılık, partizan idare, çiftçi borçları, gelir vergisinin uygulamadaki hatalarından ve ticaret açığından bahsetmişti.

Osman Bölükbaşı, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın seçim öncesinde meydanlarda DP propagandası yaptığını iddia etti ve cumhurbaşkanının sorumsuz ve tarafsız olduğunu hatırlatarak Bayar'ın anayasaya karşı geldiğini söyledi. Bölükbaşı şöyle diyordu:

> "… Bu memlekette demokratik bir nizam kurulacaksa, bunun ilk şartı, devlet reisliği makamına yükselmiş bulunan zatın, anayasanın ve kanunların emrettiği yolda gitmesidir. Siz, kanunların temin ettiği zırhın arkasına çekilmişsiniz. Mütemadiyen muhaliflere hücum ediyorsunuz… Devlet reisi, üstü kapalı sözlerle bu memleketin namuslu evlatlarını itham etmez, onları hafife almaz… Bir memleketin devlet reisi, anayasanın ve kanunların tespit ettiği esasları hiçe sayarsa, o memlekette kime itimat edilecek, kime güvenilecek? Vatandaşın kanuna ve hükümete itimadı kalır mı, Bayar?"[1325]

1954 genel seçimleri 2 Mayıs tarihinde yapıldı. DP, seçimlerde hem oy oranını hem de meclisteki sandalye sayısını artırdı. Ülke çapında 10 milyon civarında seçmen

[1324] "CHP'nin Seçim Beyannamesi", Yeni Ulus, 20 Nisan 1954.
[1325] "Bölükbaş'ının Bayar'ı İthamı", Yeni Ulus, 27Nisan 1954.

oyunu kullandı; DP, 5 milyon 300 bin, CHP ise 3 milyon 190 bin civarında oy topladı. DP, oyların yüzde 58'ini, CHP ise yüzde 35'ini aldı. DP, 503 milletvekili, CHP 31 milletvekili, CMP 5 milletvekili çıkarırken 2 de bağımsız milletvekili meclise girdi.[1326]

CHP, bir önceki seçime göre ciddi bir sandalye kaybına uğradı. Daha güçlü bir şekilde iktidarını sürdürmeyi garantileyen DP, halkın seçimde muhalefeti tasfiye ettiğini düşünerek önündeki dört yılda rejimi bir parti tahakkümü sistemi üzerine mi kuracaktı yoksa çoğunlukçu sistemin gerçek muhalefetin meclise yansımasını engellemesi bakımından eksikleri görüp anayasa değişikliği vaatlerini yerine mi getirecekti, endişe ve merak konusuydu.[1327] Muhalefet basını, seçimlerdeki hile, baskı ve DP'nin mukaddesat istismarcılığının seçim sonuçları üzerinde ciddi bir etki yapmadığını, demokratların başarısına, milletin iradesine saygı göstermek bakımından rıza göstermek zorunda olduklarını soğukkanlılıkla ifade etmişti.[1328]

CHP, 1950 öncesinde değiştirmediği geniş çevreli çoğunluk sistemi yüzünden ikinci kez ağır bir yenilgiye uğramıştı.[1329] Seçim sonrası yayınladığı bir bildiride, seçmenin yüzde 40'ının oyunu almalarına rağmen bu oyların meclise orantılı biçimde yansımadığını belirterek seçim sisteminin düzeltilmesi gerektiğini belirtti. Mecliste 31 milletvekili ile muhalefet etmenin zorluklarına değinildi ancak eleştiri ve denetim görevlerinden vazgeçilmeyeceği belirtildi.[1330] Zira yüzde 40 karşılığındaki 31 milletvekili meclisin toplam milletvekili sayısının yüzde 5'ni oluşturuyordu. Ayrıca yerel teşkilatların tavsiyeleri yerine merkezden listelere giren milletvekillerinin çoğunlukta olması ve bunların eleştiri ve denetim kapasitesinin düşük görünmesi yerel teşkilatların tavsiye kararlarına uymanın önemini ortaya çıkarmış oldu.

Milli irade, ilkesel ve pratik olarak bir kez kabul edildiğinde ve siyasal söylemin önemli retoriklerinden biri haline geldiğinde, yasama organına düşen en önemli görev,

---

1326 Seçmen sayısı 10.262.063, katılım oranı yüzde 88 idi. DP'ye oy verenlerin sayısı 5.313.659 iken CHP'ye oy verenlerin sayısı 3.193.471 idi. CMP'ye oy verenlerin sayısı 480.249 idi. Köylü Partisi 50 bin, İşçi Partisi 9 bin civarında oy topladı. Dünya, 23 Mayıs 1954. DP, 64 ilin 56'sında seçimi tam liste halinde kazanmıştı. 1954 seçim sonuçlarıyla ilgili resmi rakamlar ve partilerin milletvekili sayısındaki değişimler için bkz. Fatma Alev Atayakul, *Türkiye'de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950-1954-1957)*, s. 309-311.

1327 Bayar, anılarında seçimlerle ilgili düşüncelerini açıklamıştır. Buna göre, Türklerdeki bin yıllık devlet geleneğinin kuvvetli hükümet esasına dayandığını belirtmekte ve Batı'da uygulanan nispi temsil sisteminin devlet yönetiminde yarattığı zorluklara değinerek bu sistemde hükümetlerin zayıf koalisyonlara bağımlı kaldığını iddia etmektedir. Nitekim ülkenin çıkarlarına ve yönetim geleneklerine aykırı buldukları için nispi temsil sistemi isteklerine kulaklarını kapattıklarını belirtiyor. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, s. 164.

1328 Politik yaşamları boyunca Bayar ve Menderes (1946-1960), seçimlerin milli iradeyi yansıttığını düşünmüş, tek-dereceli, adil ve serbest seçimlerin demokrasinin öncelikli koşulu olduğunu kabul etmişlerdir. Bayar ve Menderes'in demokrasi kavramsallaştırmasını analiz eden bir çalışma için bkz. Güliz Sütçü, *Democratic Party and Democracy in Turkey: With Special Reference to Celal Bayar and Adnan Menderes*, Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 114-117.

1329 Seçim sisteminin eleştirisi için bkz. İsmet Giritli, "Seçim Sistemimiz Islah Edilmelidir", Dünya, 10 Mayıs 1954.

1330 "CHP'nin Tebliği", Dünya, 4 Mayıs 1954.

bu iradenin, gerçeğe en yakın bir şekilde mecliste temsil edilmesini sağlayacak bir seçim sistemini oluşturmasıdır. Ancak kendi iktidarları döneminde *'geniş çevre çoğunluk sisteminden'* sonuna kadar yararlanan CHP, muhalefete düştüğünde DP'nin bundan yararlanarak iktidarını pekiştirmesini eleştiriyordu. Türkiye'de çok partili yaşama geçildiğinden beri, iktidardaki siyasi parti, bütün yapacaklarını, kendisi yerine iktidara geçecek bir parti tarafından yapılıyormuş gibi ölçüp tartmadığı için politika, geçmişle ve rakip partiyle hesaplaşmanın yasal bir aracına dönüşmüştü.

5.1.14. DP'nin Parti-Devleti İktidarına Evrilen İlk Döneminin Kısa Bir Değerlendirmesi

Türkiye'de 27 yıllık tek parti iktidarının ardından ilk kez CHP dışında bir siyasal parti demokratik bir seçimle iktidar olmuştu. Ülkede siyasetten toplumsal yaşama, ekonomiden kültürel yaşama kadar çok geniş bir yelpazede önemli gelişmelerin yaşanacağına dair işaretler geniş halk kitleleri tarafından umutla karşılanmıştı. Birçok alanda bu yönde gelişmeler de oldu; ekonomik kalkınma, dış politikada Sovyet tehdidi karşısında Batı ittifakına girme, milyonlarca köylünün geleceğe umutla bakabilmesinin önünü açma ve insanca yaşama olanakları yaratma gibi. Örneğin DP programında ifadesini bulan serbest piyasa ekonomisine geçiş, savaş sonrası ithalat olanaklarının da artmasıyla iç piyasada mal ve ürün bolluğu yaratmış; buzdolabı, çamaşır makinesi, radyo gibi ürünler evlere girmişti. Özel sektör desteklenmiş, ABD yardımlarının da katkısıyla karayolları yapımına hız verilerek köy ve kasabalar ticaret merkezlerine bağlanmış ve canlı bir iç piyasa yaratılmıştı. Baraj, sulama kanalları, elektrik santralleri gibi altyapı yatırımlarına ağırlık verilmiş, tarıma büyük destek sağlanmış, özellikle krediyle tarım aletleri ve traktör gibi modern araçlar köylünün kullanımına sunulmuştu. Özellikle kırsal alanda kısa sürede gözle görülen kalkınma hamleleri yapılmıştı.[1331] Ancak DP, kısa süre içinde ekonomik gelişmeleri diğer tüm alanlarda gereken iyileştirmelerin önünde tuttu.[1332] Baskıcı ve keyfi bir yönetimi eleştirerek halktan oy toplamışlardı ancak bir süre sonra eski dönemleri aratmayan keyfi ve baskıcı bir idareyi yeniden canlandırmaya çalışmakla eleştirilir hale gelmişlerdi. Eroğul, DP'nin iktidara

---

1331 DP'nin yükselmesini sağlayan başarıların esas nedenleri arasında iktisat politikaları ve geçmiş dönemin halkta yaratmış olduğu olumsuz hatıraların silinerek düzeltilmeye çalışılması yer almaktaydı. Ekonomik olarak tarım, sanayi alanındaki gelişmeler ve altyapı yatırımları, bürokrat sultasının kırılması ve laiklik anlayışının yumuşatılması DP'yi halkın gözünde yüceltmişti. Cem Eroğul, *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, s. 123.

1332 Demokratlar, siyasal iktidarı Türkiye'nin Batı dünyasının saygın bir üyesi olması için araç olarak görmüşler ve ekonomi ile toplumu modernleştirmeye girişmişlerdi. Ahmad'a göre, Batıdan gelecek rüzgârlara kapıları açarak aradaki mesafelerin kapanacağını düşünüyorlardı ancak Menderes'in, kendileriyle benzer fikirde olan Cumhuriyetçilerden farkı bu yola hiçbir tedbir almadan çıkmasıydı. Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s. 139-140.

gelmesiyle birlikte başlayan siyasal liberalleşmenin kısa sürdüğünü belirtmektedir. Kısa zamanda çıkardığı yasalarla ve muhalefete karşı savurduğu tehditlerle hatta Millet Partisi'ni kapatmasıyla DP, tek parti selefini aratmayacak bir baskı rejimi kurmaya girişmişti. Eroğul, kamuoyunun geniş desteğini arkasına almasına ve iktisadi atılımlara rağmen otoriter bir siyaset izlemesinin arkasındaki nedenin, DP'nin, kendisinin de ürünü olduğu uzun tek parti yönetiminin mirasını taşımasında görmektedir. DP de *'CHP'nin çocuğu'* idi ve tek parti felsefesini yalnızca devlet ve kamuoyundan 'temizlemek' yetmiyordu; DP'nin de bu anlayıştan arındırılması gerekiyordu. Eski tek partili düzenin koltuğuna DP oturmuştu ve oradan kalkmak istemiyordu; hatta DP, tek parti düzenini, çok partili yaşamda dizginlenemeyecek biçimde şahlandırmıştı.[1333]

DP, 1950 yılındaki seçim beyannamesinde vatandaşın temel hak ve özgürlüklerini genişletecek bir anayasa değişikliği yapmayı ve iktidar olduklarında hiçbir sınıf ve zümrenin bu değişiklikten olumsuz etkilenmeyeceğini belirtiyordu ancak partizanlık karşıtı bu vaatler kısa sürede unutulmuştu. Temel hak ve özgürlüklerin genişletilmesine yönelik bir anayasa değişikliği yapılmadı; hatta bunun tam zıttı bir politikayla partizan bir idare kuruldu. İktidara gelir gelmez İstanbul valisi hariç birçok vali ve kaymakamın yerleri değiştirildi. CHP'li belediye başkanlarına kaymakamlar aracılığıyla çeşitli baskılar yapıldı. Memurların Ulus ve Dünya gibi muhalif gazeteler okuması engellenmeye çalışıldı.[1334] Resmi ilanlar ve gazete kâğıdı aracılığıyla basına yönelik etik dışı ekonomik bir baskı uygulandı.[1335] Devlet bankaları, kuruluşları ve işletmelerinin yönetimlerinde muhalefete çok az yer verildi. Yerel bankalar, yerel DP yöneticileri tarafından yönlendirilerek vatandaşın yakasındaki rozete göre kredi dağıtımı yapmaya başladı. İnönü'nün 1952'de Manisa ve Balıkesir'de yapacağı konuşmalar DP yerel idarecileri tarafından engellenmişti. DP yönetimi, idareyi, güvenlik güçlerini ve cumhuriyet savcılarını, bakanların şeref ve haysiyetini korumakla görevli memura dönüştüren kanun değişiklikleri yaptı. Halkevleri ve CHP'nin malları hazineye devredildi. Dolayısıyla seçim beyannamesindeki partizanlığın yapılmayacağı vaadi

1333 Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971", *Geçiş Sürecinde Türkiye* (içinde), Der. Irvin Cemil Schink ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2013, s. 187.

1334 Cumhuriyet'te 12.08.1952 tarihli ve Falih Rıfkı Atay'a hitaben yayınlanan bir mektupta memurların kulüp ve derneklerde karşılaştığı güçlükler anlatılıyordu.

1335 Muhalif basına yönelik kısıtlamalar sonraki dönemde de devam etti. Örneğin Ulus gazetesi, kendisine vaat edilen kâğıt ve çeşitli matbaa malzemeleri tahsis edilemediği için 1956 yılında belirli bir süre 4 sayfa yayın yapmak durumunda kaldı. Gazetenin tüm yıldırmalara rağmen politikasına devam edeceğini anlatan bir yazı için bkz. Bülent Ecevit, "Ulus Gazetesi Yolunda Devam Edecektir", Ulus, 2 Ocak 1956.

yerine getirilmemişti.[1336] 1950-54 arasındaki iktidar-muhalefet ilişkileri, 1946-50 arasındaki gibi siyasal özgürlükler tartışmalarıyla geçti; tek fark, partilerin yer değiştirmesiydi.[1337] Örneğin, DP muhalefette iken radyonun hükümet tarafından parti propagandasında araç olarak kullanılmasına karşı çıkarken kendi iktidarının ilk yıllarında radyoyu kendi tekeline almakta gecikmedi.[1338]

Emeklilik kanunuyla özellikle emekliliği yaklaşmış yargıçların bağımsızlığı ilkesi zedelendi. Hâkim ve memurların 25 yıllık hizmetlerinin ardından ilgili bakanın hoşuna gitmediği takdirde emekliye sevk edilebilme yetkisini hükümete tanıyan kanun, DP'nin bürokrasi üzerindeki *Demokles'in kılıcını* sürekli hazır tutmasına yaramıştı.[1339] Emeklilik kanunuyla DP, devlet üzerindeki baskı ve tavrını göstermiş oluyor; tüm devlet memurlarının partinin kontrol ve denetimine girmesini sağlıyordu. Aynı şekilde üniversite öğretim üyelerinin söz ve eleştiri hakkı önemli ölçüde kısıtlanmıştı; öğretim üyelerinin siyasi ve ekonomik makaleler yazarak hükümetin politikalarını eleştirmeleri yasaklandı.[1340]

Muhalefet basını ise DP'nin ilk iktidar yıllarını Albay Peron'un Arjantin'de kurduğu totaliter idareye benzetiyordu. Hukuk devleti esaslarına uyulmaması, vatandaşların iktidar dışındaki partilere girmesinden dolayı bazı haklarını kullanamaması, partizan kimselerin devlet nüfuzuyla zenginleşmeleri, besleme basınla muhalefete yüklenilmesi ve gerçeklerin gizlenerek propagandanın üstün tutulması DP'ye yapılan eleştirilerin başında geliyordu. Hayat pahalılığından bahsetmek yerine ülke ekonomisinin nasıl geliştiğine dair istatistikler vermek, seçimler öncesinde halka

---

1336 DP'nin bir eleştirisi için bkz. Ali Rıza Erem, "Demokratların 2 Vaadi", Yeni Ulus, 17 Nisan 1954. Eroğul'a göre, siyasal ve ideolojik alanda DP, muhalefet döneminde yapılan vaatlerin aksine anti-demokratik kanunlara dokunmamış, hatta bunları daha da sertleştirmişti. Cem Eroğul, *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, s. 149.

1337 Ahmad'a göre, DP'liler, kendilerini İsmet Paşa'nın karizmatik kişiliği karşısında güvensiz hissediyordu ve 'Paşa Faktörü' dedikleri şeyle, ordunun ve bürokrasinin önderlik ettiği zinde kuvvetleri temsil eden İnönü'yle, karşı karşıyaydılar. On yıl süren yönetimlerinde bu faktörle uzlaşmayı başaramamışlardı. Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 134-135.

1338 Mete Tunçay, "Siyasal Tarih 1950-1960", *Türkiye Tarihi*, cilt 4: Çağdaş Türkiye Tarihi (1908-1980), Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 179.

1339 DP iktidarı, adalet mekanizmasına baskı uyguluyor ve partinin devletle olan birlikteliğini kurmaya çalışıyordu. Falih Rıfkı, adalet mekanizmasındaki parti-devlet birlikteliğini bir örnekle gazetesindeki sütununa taşıdı. Yazarın aktardığına göre, Edirne'nin Keşan ilçesindeki iki yargıçtan birisinin başka bir siyasi partiye yakın olması nedeniyle Adalet Bakanlığı ilçeye bir müfettiş yollamıştı. Müfettiş raporuna göre yargıç siyasal bir eğilim taşımıyordu; hakkında demokratlar tarafından böyle bir hava yaratılmış ve yerinin değiştirilmesi tavsiye edilmişti. Yargıtay ve İnzibat Komisyonu durumu incelemiş ve hâkimin yerinin değiştirilmesini reddetmişti. Adalet Bakanı, bu karara itiraz etmiş, Yargıtay Başkanlarından oluşan büyük heyet Keşan yargıcının yerinin değiştirilmesini yine reddetmişti. Ancak sonuçta Adalet Bakanlığı, Keşan'daki yargıçlık görevlerinden birinin hizmetini kaldırarak yargıcın yerinin değiştirilmesini sağlamıştı. Falih Rıfkı, çoğunluk despotluğuna (ekseriyet tahakkümü) bir örnek olarak aktardığı bu olayı, başka alanlarda hizmet veren idare amir ve memurlarının artık tarafsız kalamayacaklarını ve idari mekanizmanın tarafsızlığının hızla bozulacağına bir örnek olarak aktardı. Falih Rıfkı Atay, "Ekseriyet Tahakkümü Bakınız Ne Demektir?", Dünya, 15 Nisan 1952.

1340 Üniversite ve basına yönelik anti-demokratik yasaların çıkarılması aydın kesimin DP'ye yabancılaşmasına neden oluyordu. Feroz Ahmad, *age*, s. 136.

yarım ikramiyeler dağıtıp gerisinin seçim sonrası verileceğini vaat etmek, muhalefete göre iktidarın seçim taktiklerinden bazılarıydı.

5.2. DP'nin Parti Devleti İktidarı (1954-1957)

DP, 1954 yılından itibaren ekonomi alanında yaşanan gerilemeyle orantılı bir gerileme yaşadı. Yapısı gereği dayandığı sınıfların mülkiyet ilişkilerine dokunmadığı ve kısa vadeli ekonomi politikaları ürettiği için halkın geneline yayılan bir kalkınma temeli atamadı ve milli gelir seviyesi düşmeye başladı. Tarım ürünlerinde yaşanan üretim azlığını gidermeye yönelik tedbirler yetersiz kaldı ve enflasyon hızla arttı. DP de yaşanan iktisadi sorunlar nedeniyle sonraki dönemde siyasal ve ideolojik olarak gittikçe sertleşen ve hırçınlaşan bir politika izledi. Asker-sivil bürokrasi ve aydın kesimle bağlarını koparmaya başladı. Özgürlüklerin kısıtlanması, fiyatların artması ve DP'nin ideolojik politikası sonucu aydın ve memurların saygınlığı azaldı ve bu kesimler de DP'ye olan desteklerini çekmeye başladı.[1341] Bu bölümde sivil bürokrasiyi çıkardığı kanunlarla denetlemeye çalışan DP'nin gittikçe otoriterleşen ve bir anlamda devletle bütünleşmeye çalışan bir parti kimliğine bürünmesi ele alınacaktır. Özellikle muhalif basın üzerine giden DP, üniversiteye yönelik de baskılarını artırmış hatta muhalefet partilerine kadar uzanan anti-demokratik kanunlar çıkarmıştır. Aşağıda DP'nin parti-devleti iktidarını kurmasını sağlayan gelişmeler analiz edilecektir.

5.2.1. DP'nin Bürokrasiyi Denetleme Çabası 2: Emeklilik Kanunu Genişletiliyor

10. dönem TBMM, 14 Mayıs'ta çalışmaya başladı. Celal Bayar, 486 oyla cumhurbaşkanı seçildi.[1342] Yeni hükümeti kurma görevi Bayar tarafından yeniden Adnan Menderes'e verildi. Menderes, yeni kabineyi 17 Mayıs'ta kurdu, kabineye altı yeni bakan girdi, dördünün de yerleri değiştirildi.[1343] Menderes, hükümetin programını 24 Mayıs'ta okudu. Programın okunmasından bir gün önce partisinin meclis grubunda CHP'den milletvekilliğine adaylığını koyan memurlara değindi. Bu adayların propaganda uğruna ülkenin dış ve mali itibarını sarsıcı sözler söylediklerini, ülkenin birlik ve beraberliğini bozmamak için bunlara karşı tepkisiz kalamayacaklarını belirtti.

1341 Cem Eroğul, *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, s. 206-210.

1342 Zafer, 15 Mayıs 1954.

1343 Yeni kabine şöyle oluştu: Başbakan-Adnan Menderes, Başbakan Yardımcısı-Fatin Rüştü Zorlu, Devlet Bakanı-Mükerrem Sarol, Osman Kapani, Adalet Bakanı-Osman Şevki Çiçekdağ, Milli Savunma-Ethem Menderes, Dışişleri-Fuat Köprülü, Maliye-Hasan Polatkan, Milli Eğitim-Celal Yardımcı, Bayındırlık-Kemal Zeytinoğlu, Ticaret ve Ekonomi- Sıtkı Yırcalı, Sağlık ve Sosyal Yardım- Behçet Uz, Gümrük ve Tekel- Emin Kalafat, Tarım-Nedim Ökmen, Ulaştırma-Muammer Çavuşoğlu, Çalışma- Hayrettin Erkmen, İşletmeler- Fethi Çelikbaş. "Yeni Kabine…", Zafer, 18 Mayıs 1954.

Menderes'in sözleri muhalefete yakın olan memurlar arasında geniş bir endişe yaratmıştı.[1344] Muhalefet ise memurlara yönelik yapılacak uygulamalarda hükümetin adaletli ve insaflı davranması gerektiği uyarısında bulundu.[1345]

Ertesi günlerde Hikmet Bayur ve Osman Bölükbaşı, anti-demokratik kanunların kaldırılması gerektiğinden bahsetti. Bölükbaşı, hükümete birkaç soru yöneltti; sorulardan biri cumhurbaşkanının seçim propagandasına katılmasının anayasayı ihlal etmek olduğuna hükümetin inanıp inanmadığı, diğeriyse anayasaya aykırı kanunların çıkmasını engelleyecek bir yüksek mahkemenin kurulup kurulmayacağı hakkındaydı. DP meclis grubu adına söz alan Samet Ağaoğlu eleştirilere verdiği yanıtta İngiltere'de demokrasi olduğunu ama anayasa mahkemesi olmadığını belirterek demokrasinin milletin kendini idare etmesi gibi klasik bir tanımını yaptı ancak farklı şekilleri olabileceğini söyledi.[1346]

DP, 1954 seçimlerinin hemen ardından Başbakan Menderes'in işaret ettiği CHP'den milletvekilliği adaylığı koyan ya da partiye yakınlık gösteren memurlara yönelik bir kanun tasarısı hazırladı. Önceki kanundan farklı olarak yüksek hâkim ve üniversite öğretim üyelerinin de kanun kapsamına alınması amaçlanmıştı. Bu bağlamda, danıştay, sayıştay, yargıtay, yüksek seçim kurulu üyeleri ile üniversite üyelerinin emeklilik süresini 30 yıldan 25 yıla, yaş sınırını da 65'den 60'a indiren kanun tasarısı haziran ayında görüşülmeye başladı. Özellikle üniversite öğretim üyelerinin en olgun çağlarında, '*yetersizlikleri'* tespit edilirse, emekliye ayrılmalarına neden olacak kanuna akademisyenler büyük tepki gösterdi. Politikacılarla ilgili bir yaş sınırı olmayıp bilim, sanat ve düşünce alanında çalışanlarla ilgili bir yaş sınırının getirilmesi eleştiriliyordu. Kanunla, 25 hizmet yılını dolduran yüksek dereceli hâkimlerle üniversite profesörlerini yaş kaydı aranmaksızın *re'sen* emekliye ayırma yetkisi hükümete verilmiş oluyor ve bu şartlara uyan yüksek dereceli memurlar üzerinde hükümet psikolojik bir baskı mekanizması kuruyordu. Kanunla, üniversitelerde çalışan bilim insanları, hükümetin politikalarından aykırı bir yol ve düşünce geliştiremeyecek, emeklilik endişesiyle

1344 "Hükümet Programının…", Dünya, 24 Mayıs 1954. Habere göre, devlet dairelerinde muhalefete yakın duran memurlar DP'li memurlar tarafından psikolojik baskıya maruz bırakılmıştı. Dünya, Hürriyet, Yeni Sabah, Halkçı gibi muhalif gazeteler dairelere getirilmez olmuş, Zafer gibi iktidarın gazeteleri ise elde gezdirilmek veya göze çarpacak biçimde ceplere yerleştirilmekteydi. "Memurlar Arasında Huzursuzluk…", Dünya, 25 Mayıs 1954. Sivas'ta çalışan demiryolu personelinden bir kısmı başbakana açık bir mektup yazdı ve CHP'li olan demiryolu personelinin çevre illere tayinlerinin yapıldığını DP'li memurların ise taltif ve terfi aldıklarını belirterek partizan idareden şikâyetçi oldular ve uğradıkları haksızlıkların düzeltilmesini başbakandan talep ettiler. Bkz. "Sivas Demiryolları Personeli Başbakana Hitaben…", Dünya, 25 Mayıs 1954.

1345 "Server Somuncuoğlu'nun Konuşması", Dünya, 27 Mayıs 1954. Muhalefetin program eleştirisi için bkz. Dünya, 27 Mayıs 1954.

1346 "Ağaoğlu'nun Cevapları", Dünya, 27 Mayıs 1954.

düşünsel ve bilimsel özerklikleri zedelenmiş olacaktı. Bu bağlamda hükümet, danıştay, sayıştay, yargıtay, yüksek seçim kurulu ve üniversiteler gibi idare, yargı ve akademi dünyası üzerinde geniş bir nüfuza sahip oluyordu.

Meclisteki oturumda CHP Kars milletvekili Sırrı Atalay, kanun tasarısıyla hükümetin tüm memurlar üzerinde baskı kuracaklarını şöyle dile getirdi:

> "Yargıtay'daki yüksek hâkimin ehliyetini ve ehliyetsizliğini, Danıştay üyesinin ehliyetini ve ehliyetsizliğini, üniversite profesörünün ehliyetini ve ehliyetsizliğini kim tayin edecek? Politik vasfı birinci planda olan Adalet Bakanı mı, Milli Eğitim Bakanı mı? Bu kanun bahis konusu kıymetli elemanların mukadderatını doğrudan doğruya bakanların eline bırakmaktadır. Bu kanunları kabul ettiğimiz takdirde bütün bu kıymetli elemanların başına Demokles'in kılıcını asacaksınız."[1347]

DP Seyhan milletvekili Sinan Tekelioğlu ise tasarı lehine şöyle dedi:

> "… Memurlarla hâkimler aynı statüye tabi tutulmalıdır. Hâkime teminat ver, memura verme, bu olmaz. Hâkim de memurdur. Bizde vazifesini kötüye kullanan birçok hâkim vardır. Bunları burada bir saysam, anlarsınız. Bunlara işten el çektirmeliyiz. Hâkimler ve mahkemeler BMM'nin emrinde olacaktır. Biz kanun yapacağız, onlar tatbik edecektir. Hâkimlerin teminatı varmış, haberleri olsun onları biz kaldıracağız. CHP'liler bilsinler, onların hatalarını biz düzelteceğiz. Çünkü teminat müessesesini koyan onlardır. Memurlar arasında birçok müdürler, umum müdürler vardır. Bunlar bizim kuyumuzu kazmaktadır. Yarın elbette bunların hakkından geleceğiz. Bunun için hükümetten daha sert bir tasarı getirmesini bekliyoruz…"[1348]

Sonuçta tasarı, 349 lehte, 33 aleyhte oy verilerek kabul edildi. 5434 sayılı *TC Emekli Sandığı Kanunu*'nun 6122 sayılı kanunla değişen 39. maddesinin b fıkrası şöyle oldu:

> "Seçilmiş belediye reisleri ve vilayetlerin daimi komisyon azaları hariç olmak üzere, 25 hizmet yılını tamamlamış olanlar kurumlarınca lüzum görüldüğünde yaş kaydı aranmaksızın resen… Bu fıkra hükümlerine göre resen emekliye sevk edilenler hakkındaki kararlar katidir. Bu kararlar aleyhinde hiçbir suretle kaza mercilerine başvurulamaz…"[1349]

1347 "Sırrı Atalay'ın Tenkitleri", Dünya, 22Haziran 1954. Emeklilik kanunu kapsamında İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, 60 yaşını doldurmuş, aralarında Muammer Reşit Sevig, Ali Fuat Başgil, Hüseyin Naili Kübalı gibi profesörlerin bulunduğu 25 kişilik bir listeyi 8 Temmuz'da MEB'e gönderdi. Yeni Ulus, 9 Temmuz 1954. 13 Temmuz'da Yargıtay Daire Başkanlarından Kemalettin Sano, Yargıtay Başsavcısı Ethem Erten ve üyelerden Muzaffer Aka ile Halil Hilmi emekliye sevk edildi.

1348 Kanun tasarısı hakkındaki eleştiriler için bkz. "Emeklilik Kanun Tasarısı Kabul Edildi", Dünya, 22 Haziran 1954.

1349 "TC Emekli Sandığı Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun", Resmi Gazete, 25 Haziran 1954, sayı 6738. Ayrıca bkz. "Yeni Emeklilik Tadil Tasarısının Metni", Dünya, 22Haziran 1954.

2. madde, 60 yaşını dolduranlar hakkında kurumlarınca yaş haddi uygulanabilir hükmünü getiriyordu.[1350] Dolayısıyla DP, emeklilik kanununun kapsamını genişleterek yüksek yargı yetkilileri ve üniversite öğretim üyelerini de kanuna dâhil etmiş ve tek parti döneminden kalma idare, yargı ve akademi kadrolarını denetim altına almak ya da pasifize etmek için önemli bir adım atmıştı.

5.2.2. DP'nin Milli İradeyle İmtihanı: Kırşehir Seçmeninin Cezalandırılması

TBMM İçişleri Komisyonu, 23 Haziran'da Kırşehir ilinin ilçeye, Nevşehir ilçesinin il'e tahvili ve Kırşehir'in Nevşehir'e bağlanması hakkındaki kanun tasarısını görüşüp kabul etti ve tasarıyı meclis genel kuruluna sevk etti. CMP Kırşehir milletvekilleri, tasarının demokrasiye aykırı olduğunu ve hükümetin siyasi niyetlerinin bu tasarıda toplandığını iddia etti. CMP milletvekili Osman Ali Siroğlu, Kırşehir'in taksimini Lehistan'ın taksimine benzetti. İzmir DP milletvekili İlhan Sipahioğlu, Kırşehir'in ilgasını onaylamayan birçok DP'li olduğunu söyledi ve partinin çıkarlarıyla ters düştüklerini iddia etti. İçişleri Bakanı Namık Gedik ise Sipahioğlu'na tepki göstererek kimin adına konuştuğunu sorunca, Sipahioğlu, halkın hissiyatını dile getirdiğini söyledi.[1351] CMP Kırşehir milletvekili Osman Bölükbaşı, kararın siyasi olduğunu, Nevşehir'in il yapılmasına karşı çıkmadıklarını ama Kırşehir'i parçalayarak il yapılmasının haksızlık olduğunu, hükümetin bir gerekçe sunamamasının, niyetin politik ve intikam amaçlı olduğunu gösterdiğini söyledi. Bölükbaşı, Kırşehir milletvekilleri olarak mecliste varlıklarına tahammül edilmiyorsa istifa edebileceklerini, kendilerinden dolayı vilayete zulüm yapılmamasını istedi.[1352]

1350 "Yeni Emeklilik Tadil Tasarısının Metni", Dünya, 22Haziran 1954. Falih Rıfkı, kanunun hâkimde, 'acaba nasıl hüküm vermeliyim ki yerimden, geçimimden, geleceğimden olmayayım?' kaygısı yaratacağını savundu. Falih Rıfkı Atay, "Tek Parti Sisteminin Bir Hatası", Dünya, 23 Haziran 1954. Hâkimlerin 1956 yılına gelindiğinde hala bir güvencesi yoktu. 13 Temmuz 1956'da yenilenen 6798 sayılı Hâkimler Kanunu da teminat konusunda bir değişiklik yapmamıştı. Buna göre 60 lira maaşa yükselmemiş hâkim, hâkimlik teminatından mahrumdu; yeri değiştirilebilir, bakanlık emrine alınabilirdi. Dolayısıyla hâkimlerin anayasaya göre hükümlerinde bağımsız olmaları gerekirken mesleki yaşam ve gelecekleri adalet bakanının mutlak iradesine terkediliyordu. Bir eleştiri için bkz. Mahmut Şükrüoğlu, "Hâkimler Kanunu", Vatan, 23 Ağustos 1956. Örneğin, 1958 yılında DP taraftarı *Demokrat İzmir* gazetesi aleyhinde açılan bir davayı İzmir savcısının dikkatle takip etmesi ve davanın seyrini günü gününe Adalet Bakanına rapor etmesi istenmiş, hâkimleri emekliye sevk etme hakkı bulunan bakanın bu şekilde davaya müdahale ettiği ve yargı bağımsızlığı ile halkın adalet duygusunu zedelediği belirtilmişti. "İnönü CHP İl Kongresinde Konuştu", Cumhuriyet, 13 Ekim 1958.

1351 Ayrıca tasarı meclise geldiğinde de DP Erzurum milletvekili Ekrem Ali Can, tasarıya karşı çıktığını net bir dille anlattı. Can, kamuoyunda tasarının siyasi olduğu izleniminin hâkim olduğunu, muhalefete oy veren vatandaşta gelecek korkusu yaratıldığını, tüm ülkede artık vatandaşların muhalefete oy verince illerinin ilçeye düşürüleceği endişesinin hâkim olacağını söyledi ve tasarının aleyhine oy vereceğini net bir şekilde ifade etti. "Kırşehir'i Parçalayan Tasarı…", Dünya, 29 Haziran 1954.

1352 Bölükbaşı'nın iddiasına göre DP milletvekilleri Kırşehir'de dolaşarak halktan CMP'lileri istifaya davet etmelerini istemişti. Ayrıca DP, CMP İl İdare Kuruluna bir mektup yazarak Kırşehir'in selameti için kurulun toptan istifasını istemişti. "Kırşehir'i Parçalayan Tasarı…", Dünya, 24 Haziran 1954. Tasarıya, Kayseri'ye bağlı olan Ürgüp'ün de Nevşehir'e bağlanması eklendi ve kabul edildi. Ayrıca, Hacıbektaş, Avanos, Mucur, Kırşehir ilçeleri Nevşehir'e, Çiçekdağ Yozgat'a, Kaman da Ankara'ya bağlandı.

İçişleri Bakanı Gedik, kanunun arkasında vatandaşa amme hizmetini götürmekten başka bir amacın olmadığını söyledi. Gedik ile tartışan Bölükbaşı, partisinin MP'nin devamı olduğu iddiasına DP'nin başındakilerin eskiden SCF ve CHP'nin başında olduğunu hatırlatarak "DP, CHP'nin bir devamı mıdır?" diye sordu. Meclisteki muhalefet milletvekilleri, tasarının muhalif partilere oy veren illeri cezalandırmak amacı taşıdığını ve gelecekte demokratik rejime büyük zararlar vereceğini hatta halkta bir kin ve nefret duygusu uyandıracağını vurguladılar.

CMP Genel İdare Kurulu, tasarıya karşı bir beyanname yayınladı ve "çıkmak üzere bulunan kanunlar ve muhalefete karşı takınılan tavır, geriye dönüşün korkunç işaretleridir" denildi. DP'nin 54 seçimlerinden itibaren yumuşama ve hoşgörü siyaseti izleyeceğine, geç kalınmış bir dava olan rejimin demokratikleştirilmesine eğileceği yerde meclisten çıkarttığı kanunlarla tek parti zihniyetine geri dönmeye çalıştığı söyleniyordu. Emeklik ve seçim kanunlarının ardından Kırşehir'in ilgasının planlanmasının iktidarın geriye dönüşünün işaretleri olarak değerlendirildi.[1353]

Tasarının meclis genel kurulunda tartışıldığı gün CMP Meclis Grubu sözcüsü Osman Ali Şiroğlu şöyle dedi:

> "… 200 bin Kırşehirli şu an gözyaşı içindedir. Vicdanlarınıza, ruh haletinize hitap ediyorum. Sizler de müteessirsiniz. Bunu yüzünüzden anlamak o kadar da zor değil… Bu tasarı bir hissin, bir intikamın ifadesidir. Bu gidiş nereyedir? Dikta rejimine mi? Evet, dikta rejimine mi, soruyorum? İnsan haklarına hürmet gösterilmeyen bir yerde değil demokrasiden, insanlıktan bahsetmek bile abestir".[1354]

Bölükbaşı ile Menderes de karşı karşıya geldi; Menderes, Bölükbaşı'na hakaret etmemesi uyarısında bulununca Bölükbaşı şöyle dedi:

> "… Zulmetmek hakkı iktidarın olursa, hakaret hakkını bize fazla görmeyin… Bugün sizi maşallah çok neşeli görüyorum. İnşallah bu akıbet bir gün Aydın ilinin başına gelmez".[1355]

Başbakan Menderes, Kırşehir'in parçalanmadığını, ilçe olmanın bir facia olmadığını, ülkede 500 tane daha ilçe olduğunu söyledi. Sonuçta tasarı, 39 karşı oya rağmen 285 oyla kabul edildi.[1356]

1353 "CMP Genel İdare Kurulu…", Dünya, 30 Haziran 1954. Bildiride, 1950 yılında büyük umutlarla iktidara gelen DP'nin dikta rejimine imkân tanıyan kanun, kurum ve usullerden hiçbirisinde değişiklik yapmadığı ve vatandaşı hayal kırıklığına uğrattığı belirtildi.

1354 "CMP'den Şiroğlu'nun Tenkitleri", Vatan, 1 Temmuz 1954.

1355 "Bölükbaşı Kürsüde", Vatan, 1 Temmuz 1954.

1356 "30 Haziran 1954 gün ve 6429 sayılı Kırşehir Vilayetinin Kaldırılmasına ve Nevşehir Adıyla Yeniden Bir Vilayet Kurulmasına Dair Kanun", Resmi Gazete, 7 Temmuz 1954, sayı 8748. Ayrıca bkz. "Nevşehir'i İl, Kırşehir'i İlçe Yapan Kanun", Vatan, 1 Temmuz 1954. Ayrıca muhalefete (CHP) oy veren Malatya ili de ikiye bölündü. "14

Kırşehir, üç yıllık ilçe macerasının ardından 1957 yılında yeniden il yapıldı. 1957 yılının Haziran ayında Kırşehir'in yeniden il yapılmasına dair kanun tasarısı mecliste görüşüldü ve tasarı, 272 oya karşı 1 red oyu ile kabul edilerek Kırşehir idari bakımdan yeniden il haline getirildi.[1357] Üç yıl sonra Kırşehir'in yeniden il yapılmıştı ancak bu kez bölgenin popüler vekili CMP lideri Bölükbaşı'nın dokunulmazlığı kaldırılmıştı ve meclis oturumunda İnönü şöyle diyecekti:

> "… Hadise kısaca şu: 1954 ferdasında Kırşehir vilayetinin ilgasıyla arzu edilmeyen milletvekillerine rey verilmesinden dolayı seçmenlerine ceza verilmesi düşünülmüştü. Bundan kurtulduk. Şimdi arzu edilmeyen milletvekillerini bertaraf etmek düşünülüyor. Mesele sadece bundan ibarettir…"[1358]

Kırşehir'in il statüsünden ilçe statüsüne düşürülmesi, bu bölge halkının politik tercihlerinde DP yerine CMP gibi bir partiye eğilim göstermesiyle yakından ilgiliydi. Ancak DP yönetimi, kendi milletvekillerinin dahi duruma tepki göstermesine aldırış etmedi ve bir ili, demokratik tercihlerinden dolayı cezalandırma yolunu seçti. Bu durumun, DP'nin iktidarını perçinlediği, muhalefetin meclisteki sandalye sayısı bakımından adeta ezildiği bir seçimin ardından yaşanıyor olması DP'li idarecilerin iktidar hırsını, tahammülsüzlüklerini ve pratiklerinin sınırsızlığını göstermede önemli bir örnek olmuştu.

5.2.3. Seçim Kanununun Yenilenmesi ve Radyonun DP Tekeline Girmesi

DP, 1954 genel seçimleri ertesinde seçim kanununda değişiklik yapılması için bir tasarı hazırladı. Tasarıya göre, bir siyasi partinin aday yoklamasına girip başarılı olamayan ya da adaylıkları kabul olmayan kimselerin seçim çevrelerinde bağımsız olarak adaylıklarını koymaları ya da başka bir parti tarafından aday gösterilmeleri yasaklanıyordu. Ayrıca devlet, vilayet, özel idare ve belediyelerde çalışanlarla hâkim ve hâkim sınıfından sayılanlardan aday olacakların seçimlerden 6 ay önce istifa etmeleri

---

Haziran 1954 gün ve 6418 sayılı Malatya Vilayetine Bağlı Adıyaman Kazasında (Adıyaman) Adıyla Yeniden Bir Vilayet Kurulması Hakkında Kanun", Resmi Gazete, 22 Haziran 1954, sayı 8735.

1357 Hükümetin teklifinde Kırşehir; Mucur, Çiçekdağ ve Kaman ilçelerinden oluşmaktaydı. Bölükbaşı Hacıbektaş ilçesinin de Kırşehir'e bağlanmasında ısrar etti ve yaşanan tartışmalardan dolayı 3 oturum için salondan dışarı çıkarıldı ve tasarının oya sunuluşunda hazır bulunamadı. Sonuçta Kırşehir yeniden il yapıldı ancak iki ilçesini kaybetmişti. "Kırşehir İlçesi Tekrar İl Oldu", Ulus, 13 Haziran 1957. DP, CMP'ye oy veren Hacıbektaş ve Kozaklı'yı Nevşehir'de bırakarak CMP'nin Kırşehir'de seçimi kazanmasını engellemeye çalışıyordu. Kırşehir'e yeniden dönen Kaman ve Çiçekdağ'ı ise daha çok DP'ye oy veren ilçelerdi. Amaç, DP'nin Kırşehir'deki CMP hegemonyasını kırmasıydı. Siyaset tarihinde seçim çevresi sınırlarının kasıtlı olarak değiştirilmesi seçim patolojilerindendir ve buna özel olarak 'Gerrymander' sistemi denir. Bu uygulamada seçim çevresi sınırları iktidar partisi lehine değiştirilir. Gerrymander tabiri, Massachusetts valisi Elbridge Gerry'nin 1812'de seçimi kazanmak için semendere benzeyen bir seçim çevresi yaratması ve rakiplerinin buna "Gerry's Mander" adını takması sonucu kullanılmaya başlanmıştır. Fatma Alev Atayakul, *Türkiye'de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950-1954-1957),* s. 17-18.

1358 "İnönü'nün Konuşması", Ulus, 25 Haziran 1957.

gerektiği kabul edildi.[1359] Önemli bir değişiklik de, partilerin seçimlere karma oy listeleri kullanarak giremeyeceklerinin kabul edilmesiydi. Radyonun seçimlerde propaganda aracı olarak kullanılması da yasaklandı.[1360]

6428 sayılı *Milletvekilleri Seçimi Kanunu*'nun 35, 71, 89, 91, 109, 110, 135 ve 166. maddeleri değiştirildi; 45 ve 46. maddeler ise kaldırıldı.[1361] 35. maddeye göre, bir siyasi partinin aday listesine girmiş kimse, diğer bir siyasi parti tarafından herhangi bir seçim çevresi için aday gösterilemeyecek ve bağımsız olarak da adaylığını koyamayacaktı.[1362] Muhalefet milletvekilleri mecliste görüşülen tasarıya sert eleştiriler getirdi. Özellikle dar gelirli memurların seçimden altı ay önce istifa etmek zorunda olmasının zorluklarına değinildi. CHP milletvekili Sırrı Atalay, muhalefetin radyoyu kullanmasının engellenmesi üzerine konuşurken şöyle dedi:

> "… İktidarın, radyo konuşmasını muhalefet partilerine yasak etmesi bir aciz ifadesidir. DP'yi böyle bir aciz içinde görmek istemeyiz. İktidar, vatandaş radyodan muhalefetin değil, yalnız benim noktai nazarımı öğrenecek derse, Nazi Almanya'sının devlet reisi sistemini taklit eder…"[1363]

Sonuçta tasarı, 33 oya karşı 337 oyla kabul edildi. DP, tasarıyla seçim öncesi muhalefet partilerinin blok yapmasının önüne geçiyor, milletvekili adaylığını yaşamın doğal akışı içinde zorlaştırıyor ve radyonun kullanımını devlet-hükümet yetkilileri dışındaki kimselere yasaklıyordu.

1359 Toker'in belirttiğine göre, DP 1954 seçimlerini ezici bir çoğunlukla kazandıktan sonra, Bayar, muhalefet tarafında seçimlere girip kaybeden ve sonrasında yüksek memurluğa geri dönenlere kızgındı ve 'renklerini' belli etmiş bu kimseleri cezalandırmak istemişti. Hatta bir gece Çankaya'da yemekteyken arkadaşlarına milletin muhalefet milletvekillerinin sayısını 30'a düşürmekle ne istediğini belli ettiğini ve artık 'ince demokrasiye paydos' demenin vakti geldiğini söylemişti. Dolayısıyla kanundaki 35. madde, yani seçimden 6 ay önce memurun istifa etmesi gerekliliği, seçim sonrası memurun görevine geri dönmesini engellemek için çıkarılmıştı. Trajik olarak bu madde, sadece seçimi kazanamamış CHP'li memurlara uygulanacaktı. Metin Toker, *İsmet Paşa'yla 10 Yıl (1954-1957)*, Birinci Cilt, Akis Yayınları, 3. Baskı, Yer belirtilmemiş, 1966, s. 18-23.

1360 "Seçim Kanun Tasarısı Kabul Edildi", Dünya, 24 Haziran 1954. Kısa bir eleştiri için bkz. Falih Rıfkı Atay, "Seçim Kanunundaki Yeni Hükümler", Dünya, 25 Haziran 1954.

1361 "Milletvekilleri Seçimi Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bazı Maddelerinin Kaldırılmasına Dair Kanun", Resmi Gazete, 7 Temmuz 1954, sayı 8748. Maddeler için bkz. "Seçim Kanunu Tasarısının Metni", Dünya, 29 Haziran 1954.

1362 Toker, Seçim Kanunu'ndaki bu değişikliğe ise DP büyüklerinin sözünü dinlemeyen DP'lilerin neden olduğunu anlatmaktadır. Buna göre Çanakkale'den aday gösterilen ama sonrasında Menderes'ten veto yiyen Halim Alyot ile Muammer Baykan ikilisinden Baykan adaylıktan vazgeçmiş, Alyot ise Menderes ile inatlaşıp süreci devam ettirmiş, seçime bağımsız olarak girmiş ama birkaç bin oyda kalarak kaybetmişti. Menderes, sözünü dinlemeyenlerin bu şekilde bağımsız olarak seçime girmelerine engel olmak için böyle bir yasa çıkardı. Olayın detayları için bkz. Metin Toker, *İsmet Paşa'yla 10 Yıl (1954-1957),* s. 22-24.

1363 "Sırrı Atalay'ın Tenkidi", Vatan, 1 Temmuz 1954.

5.2.4. DP'nin Bürokrasiyi Denetleme Çabası 3: Memur Kanunuyla Memurların DP Hegemonyasına Alınması

DP, siyasetle meşgul olan memurların (özel idareler, mülhak bütçeli daireler, belediyeler, iktisadi devlet teşekküllerinde çalışan memurlar ile hâkimler, yargıtay, sayıştay, danıştay başkan ve üyeleri ve profesörler gibi), askeri personel hariç, tasfiye edilmesi için bir kanun tasarısı daha hazırladı. Tasarıda, Temyiz, Devlet Şurası Başkanı ve Başsavcıların Adalet ve İçişleri komisyonlarının kararıyla; Sayıştay Başkan ve üyelerinin TBMM Başkanlık Divanı kararıyla; profesörlerin ise Senato kararıyla görevden uzaklaştırılabilecekleri yer alıyordu.[1364]

Tasarıya göre, işlerinden uzaklaştırılan memurların 6 aylık maaşlarında kademeli kesintiler yapılacak, altı ay sonra vazifelerine dönme imkânı kendilerine tanınacaktı ancak tayin edildikleri yeni vazifeyi kabul etmeyenlerin emekliye ayrılabileceğine dair bir düzenleme yapılmıştı.[1365] Tasarıya göre, görevden uzaklaştırılanlara yargı yolu 4. madde gereğince kapatılıyordu. Kanunu uygulama yetkisi hükümette olacaktı.

Başbakan Menderes, kanunla, ehliyetsiz memurların istihdam edilmesinin önleneceğini ve halk hizmetlerinin süratle yerine getirilmesinin mümkün olacağını savunuyordu. Zira Menderes'e göre bazı memurlar DP'nin aldığı kararları uygulamakta ayak diretiyor ve hükümetin işlerini yavaşlatıyordu.[1366] Menderes tasarı hakkında şöyle dedi:

> "… Bu kanun kin kanunu değildir, bir ihtiyacın mahsulüdür. Azletmek salahiyetini veren hükmü kaldıralım. Azil atmaktır. Müessese emrine almak daha adilane olur. Verilen altı aylık müddet içinde yapılan bir hata varsa tashihi de mümkün olur…".

CHP grubu adına konuşan Nüvit Yetkin, tasarı hakkında şunları söyledi:

> "… Memurların kaza mercilerine müracaat hakkı da kaldırılıyor. Bu doğru değildir. Kazai murakabe lazımdır. Memur da amir de insandır. Hislerine kapılabilirler. Haksızlıkları kim önleyecektir? Üniversite muhtariyetine büyük bir darbe indiriliyor. DP totaliter bir zihniyetle, kurulan müesseseleri yıkmaktadır…".[1367]

1364 3. maddeye göre üniversite kadrolarına dâhil olan tüm çalışanlar hakkında senatonun görüşü alınarak MEB tarafından bir karar alınacaktı. Yalman, son bir ayda çıkarılan, emeklilik, seçim, Kırşehir, radyodan muhalefetin yararlanmasının engellenmesi ve memurlar hakkındaki kanunların DP iktidarını hızla eski tek parti günlerine götüreceğini söyledi. Ahmet Emin Yalman, "Yanlış Yoldayız", Vatan, 3 Temmuz 1954.

1365 "Memurlar Tasarısı", Vatan, 3 Temmuz 1954.

1366 Menderes, CHP'nin tek parti yönetiminden beri memurluğu halkı bezdirmek, yalvartmak, işleri sürekli ertelemek gibi anlayan bir memur tipinin varlığını kendi memur kadrosunu yaratmakta önemli bir argüman olarak kullanmaktaydı.

1367 Kanun tasarısı hakkındaki milletvekili eleştirileri için bkz. "Memur Tasfiye Tasarısı Kanunlaştı", Vatan 6 Temmuz 1954.

6435 sayılı tasarı, 5 Temmuz'da 25 oya karşı 309 oyla kanunlaştı.[1368] Böylece yasama organı aracılığıyla yürütme erki neredeyse tüm sivil bürokrasi üzerinde politik bir denetleme ve hâkimiyet gücüne erişiyordu. Tasarının hukuka aykırı iki tarafı vardı: Birincisi, memuru 'görevden uzaklaştırma' doğrudan bakan tarafından yapılacaktı ve bunu yaparken de *'lüzumuna binaen'* (görülen lüzum üzerine) gibi genel ve dayanaksız bir gerekçe kullanılabilecekti. Bakan, yeni kanunla memurlar için son merci, söz ve değişmez kararların sahibi haline geliyordu. Bakanlar böylece ilahlaştırılmakta, emirlerindeki memurlarca adeta tapılan ya da zulmüne uğranılan birer kuvvet haline geliyordu. Hâlbuki bu kararlar tarafsız ve uzman bazı kurullar tarafından ve gerekçe gösterilerek alınmalıydı. İkincisi, bakan tarafından işinden uzaklaştırılan memurun hiçbir idari ve adli yargı mekanizmasına başvuramayacak olmasıydı. Dolayısıyla yeni memur kanunu ile memur kadrosu, bakanlar karşısında ezilen, bağımsızlığını yitiren ve ona yakın olabilmek için her türlü fırsatı değerlendirmeye çalışan bir tipolojiye dönüşme tehlikesi yaşıyordu.[1369] Hâlbuki idare mekanizması, günlük politika dışında kalmayı başarabilen, bağımsız düşünceli, rasyonel, uzmanlığının gerektirdiği belirli ölçüler içinde ve geleceğinden kuşku duymayan bir duygu içinde kararları uygulayabilen modern bir kadrodan oluşmak durumundaydı. Ancak ne CHP'nin tek partili yönetiminde ne de DP'nin çok partili iktidar yıllarında sivil bürokrasi evrensel ve bilimsel ölçüler dikkate alınarak tasarlandı.

5.2.5. 1954-55 Mahalli Seçimleri ve İktidar-Muhalefet İlişkileri

Temmuz ayının sonunda toplanan CHP 11. Kurultayı'nda *Ana Davalar Komisyonu* seçim sistemi değişmedikçe seçime girilmemesini ve gerektiğinde CHP'nin meclisi terk etmesi üzerine görüş bildirmişti. Kurultaydan seçilecek bir heyet, hükümetle temasa geçecek; yargıç güvencesi, üniversite özerkliği, seçim kanununun yenilenmesi konularında görüş bildirecek; ayrıca muhalefete karşı tutumda değişiklik olmazsa meclisi terk etmek ve seçimlere girmemeyi önerebilecekti. Ancak İnönü, meclisi terk etmenin yanlış olduğunu belirterek kurultayın havasını yumuşatmıştı.[1370]

1368 "Bağlı Bulundukları Teşkilat Emrine Alınmak Suretiyle Vazifeden Uzaklaştırılacaklar Hakkında Kanun", Resmi Gazete, 8 Temmuz 1954, sayı 8749.

1369 Memurların 'evet efendimci' ve tek tip bir düşünce kalıbına sokulacağını anlatan bir yazı için bkz. İhsan Ada, "Tasfiye", Vatan, 5 Temmuz 1954.

1370 Meclisten çekilme konusundaki karar genel idare kurulu ile meclis grubuna bırakıldı. İnönü ise kendisini genel başkan olarak görmek isteyen varsa ve düşüncelerinin bir değeri olduğuna inanıyorlarsa CHP'nin tüzük gereği seçime girmesinin şart olduğunu söyledi ve kurultayın havasını yumuşatmış oldu. "İnönü'nün Nutku", Cumhuriyet, 1 Ağustos 1954.

Kurultayda tüzük üzerinde birkaç değişiklik yapıldı.[1371] Başbakan Menderes, CHP kongresinde konuşulanlar üzerine sert açıklamalar yaptı. CHP'nin taassup ve inkılap bekçiliğinden bahsettiğini ancak MP ile işbirliği yaptığını söyledi. Meclisten çekilme konusunda şöyle dedi:

> "… Kafalarına şunu koysunlar: Memleketi anarşiye düşürmelerine meydan bırakmayacağız. Önümüzdeki dört sene, geçen dört sene gibi olmayacaktır. Türkiye'de demokrasiyi zaafa uğratamayacaklardır. Kurultayda çekilmekten bahsettiler. Bazı ciddi gazetelerin, çekilirler mi, çekilmezler mi diye üzülmelerine hayret ettim. Çekilemezlerdi. Hem çekilseler kime ne? Milletin vekil seçeceği başka vatandaş yok mu?[1372]

Kasım 1954'de muhtarlık seçimleri yapıldı; DP, önemli bir başarı daha elde etmişti. DP, oyların yüzde 75'ini, CHP ise yüzde 17'sini aldı.[1373] Başbakan Menderes, muhtarlık seçimlerindeki bazı olaylar ve usulsüzlükler hakkında meclise önerge veren CHP'nin iktidar hırsıyla sürekli *iftira*, *tezvir* ve *tecavüz*de bulunduğunu söyledi.[1374]

1955 yılının ilk aylarında iktidar-muhalefet ilişkileri Menderes ve İnönü'nün karşılıklı konuşmalarıyla yumuşama dönemine girmişti. CHP içindeyse birtakım gerilimler yaşanıyordu; Nihat Erim ve çıkardığı *Halkçı* gazetesi hakkında parti içinde farklı görüşler belirmişti, Halkçı'nın CHP resmi yayın organı olmadığı ama Nihat Erim'in bu yönde yayın yapmaya çalıştığı ve hizipçilik yaptığı iddia edildi.

15 Nisan'da yeni kurulan bir devlet bakanlığına tayin edilen Fuat Köprülü Dışişleri Bakanlığından istifa etti, görevi vekâleten Menderes devraldı.[1375] CHP Meclisi

---

1371 İllerin, çıkardığı milletvekili sayısının iki misli delege ile kurultaya katılmaları kabul edildi. 31. Maddeye göre parti sekreteri kurultay tarafından gizli oyla seçilecekti. "Tüzükte Değişiklikler", Cumhuriyet, 30 Temmuz 1954. Ertesi gün İnönü Genel Başkanlığa, Gülek de Genel Sekreterliğe seçildi; ancak bu defa Gülek 472 oydan 295'ini; Ferit Melen ise 169'unu almıştı.

1372 "Başbakanın Basın Toplantısı", Zafer, 3 Ağustos 1954.

1373 Zafer'in haberine göre köylerdeki seçimlerde yaklaşık 7,7 milyon seçmenden 5,2 milyon civarı seçimde oy kullandı, katılım oranı yüzde 67 oldu. 34.211 köyden 26.191'inde DP, 5.943'ünde ise CHP muhtarlık seçimini kazandı. Muhtarlık seçimlerinde 1950'de oy oranı DP lehine yüzde 48'e 34 idi, 1947 seçimlerinde ise CHP lehine yüzde 91'e yüzde 3 idi. Zafer gazetesi DP'nin oylarının dağ gibi yükseldiğini belirterek "şimdi CHP vaziyeti anladı mı?" başlıklı bir listeyle sonuçları okuyucularına duyurdu. Zafer, 21 Kasım 1954. Fenik, Türk kamuoyunun yönünü göstermesi bakımından seçimin bir plebisit olduğunu yazdı. Mümtaz Faik Fenik, "CHP Tam Bir Hezimet Halindedir!", Zafer, 13 Kasım 1954. Ancak konuyla ilgili çalışmasında Çolak, seçime katılım oranının yüzde 56 civarında olduğunu tespit etmekte ve iktidar yanlısı yayın organlarının seçim sonuçlarını abartılı biçimde vererek propaganda yaptığını belirtmektedir. Yazar, DP'nin muhtarlık seçimlerindeki oy oranını yüzde 73, CHP'nin oy oranını ise yüzde 15 olarak tespit etmiştir. Seçim sonrası iktidar ile muhalefet arasında baskı, hile ve yolsuzluk tartışmaları yapılmıştır. 1954 Muhtarlık Seçimleri için bkz. Hikmet Çolak, *Demokrat Parti Döneminde Yerel Seçimler,* s. 233-249 ve 308.

1374 "Başvekilin Topyekûn Cevabı", Zafer, 16 Kasım 1954. Günün DP-CHP ilişkisini meşrutiyet dönemindeki İTC-HİF ilişkisine benzeten Orhon, CHP muhalefetinin düşmanca ve uzlaşmaz bir siyaset yürütmesini Babanzade İsmail Hakkı'nın kullandığı "ekalliyet-i mütegallibe" tabiri ile açıkladı. Orhan Seyfi Orhon, "Ekalliyet-i Mütegallibe", Zafer, 24 Kasım 1954.

1375 "Menderes Dışişleri Vekili Oldu", Vakit, 16 Nisan 1955. İstifanın nedeninin bir Suriye notasını dışişlerinin kabul etmesine rağmen Menderes'in iade etmesi; yani başbakanlıktan kabul görmemesi gösterilse de başbakan yardımcısı olarak kabineye giren Fatin Rüştü Zorlu aracılığıyla Menderes'in dışişleri üzerinde daha etkili olmaya çalışmasının gerçek neden olduğu söylendi. Asım Us, "Hükümetteki Değişiklik", Vakit, 17 Nisan 1955.

nisan ayında yayınladığı bir tebliğde, ana davalar -hâkim teminatının sağlanması, mahkeme bağımsızlığı, seçim ve basın kanununun değiştirilmesi, üniversitenin özerkliği, radyonun partizanlıktan kurtulması, vatandaşlara eşit muamele yapan idare- konusunda bir ilerleme olmadığını vurguladı ancak yine de yapılacak belediye seçimlerine CHP'nin katılacağını bildirdi.[1376] Mayıs ayında basın özgürlüğü ve adli teminatın sağlanması hakkında bir tebliğ daha yayınladı. Ancak başbakan bu konularda bir değişiklik yapılmayacağını söylüyor ve iki parti arasında sert tartışmalar yaşanıyordu. Hatta İnönü bir ara "Başvekili durduracak hiçbir kuvvet kalmamıştır" dedi. Menderes'e göre, İnönü'nün tek amacı Menderes'i düşürmekti ve şöyle dedi: " … Bir Menderes düşse DP'nin içinden bin Menderes çıkar…".[1377]

Kısacası, son dönemde iktidar, muhalefetin 'istemek' hakkını, muhalefet ise iktidarın 'istediğini yapmak' hakkını kabul etmeye yanaşmıyordu. CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek, çeşitli il kongrelerinde *'CHP asla bir peyk muhalefet partisi haline gelmeyecektir'* diyerek iktidarı eleştirmeye devam ediyordu. 1954 Aralık ayının son günlerinde muhalefetin önemli isimleri yaptıkları konuşmalar nedeniyle savcılık tarafından ifadeye çağrıldı. CMP Genel İdare Kurulu üyesi emekli General Sadık Aldoğan'ın Çankırı'da yaptığı bir konuşmada kurucu meclise ihtiyaç duyulduğunu söylemesi TBMM'ye hakaret olarak yorumlanmış, CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek'in Tire'de yaptığı konuşmanın civar ilçelerde piyasayı yükselttiği iddia edilmişti.[1378] Bir süredir muhalefet hayat pahalılığından, tekel ürünlerine zam yapılmasından, özellikle şeker ve çayın piyasada bulunamayışından şikâyet ediyor, hükümet ise krizin muhalefetin yersiz değerlendirmelerinden kaynaklandığını iddia ediyordu. Ancak gerçekte Amerika'ya yapılan 300 milyon dolarlık kredi teklifi reddedilmişti; bunun üzerine bankalar kredi faizlerini yükseltmiş, tüccar da gümrüklerdeki malını piyasaya sürmemeye başlamıştı. Dolayısıyla günlük tüketim ürünleri piyasadan çekilmiş ve fiyatlar artmaya başlamıştı. Yaşananlar üzerine Başbakan Menderes, Adapazarı'nda şöyle konuştu:

> "… Bundan sonra şekerin, kahvenin veyahut herhangi bir maddenin yoksuzluğunu asla çekecek değiliz… Bu memlekette sıkıntı varsa, bu, iktisadiyatımızı ve siyasi rejimimizi perişan

[1376] "CHP Meclisinin Tebliği…", Vakit, 19 Nisan 1955.
[1377] "İktidar ile HP Arasında Çatışma", Vakit, 22 Mayıs 1955.
[1378] "Sadık Aldoğan ve Gülek'in İfadesi…", Dünya, 1 Temmuz 1955. Aldoğan, 9 ay 21 gün hapse mahkûm oldu. Dünya, 20 Temmuz 1955. Gülek, partisinin Adana İl Kongresinde ülkede hürriyet buhranı olduğunu ama daha açık konuşamayacağını belirterek etrafının polis ve savcı tarafından takip edildiğini söyledi.

etmek için demokrasiden istifade suretiyle insafsız bir muhalefetin mevcudiyetinden ileri gelmektedir…"[1379]

Hükümet, ekonomik kriz söylentilerine yönelik hemen önlem aldı; bir koordinasyon kararıyla, piyasada darlık veya fiyat artışı yaratacak propaganda ve her çeşit harekete başvuranlara 100 bin liraya kadar para cezası ve 3-15 yıl arası hapis cezası verileceğini açıkladı.[1380] Hükümet, adeta vatandaşın ekonomik konularda konuşmasına yasak getirmiş gibiydi. Zira koordinasyon kararları hemen uygulamaya sokuldu. CHP Isparta il kongresinde konuşmak için kürsüye çıkan Kasım Gülek, ekonomik konulara değinme olasılığından dolayı mülki amirler tarafından önce konuşmasına devam etmemesi için uyarıldı; yazılı bir emir isteyen Gülek, daha sonra Emniyet Müdür Vekili başkomiser tarafından zorla kürsüden indirildi.[1381] Sonraki günlerde Gülek, pahalılığın nedeninin CHP değil, zamlar olduğunu söyledi.

Ağustos ayında CHP ve CMP, il genel meclisi ve belediye seçimlerine katılmayacaklarını açıkladı.[1382] CHP meclis grubunda konuşan İnönü şöyle dedi:

"... Siyasi faaliyetlerin her türlü emniyetten mahrum olduğu bir devir açılmıştır. Anayasanın ve insan hakları beyannamesinin teminatı altında bulunan siyasi hakların kullanılması, söz ve toplantı hürriyetleri kısılmıştır…"[1383]

Parti meclis grubu yayınladığı bir tebliğle son kurultay ve genel seçimlerden beri demokrasinin ve özgürlüklerin sürekli ihlal edildiğini belirterek seçimlere katılmama kararını kamuoyuna duyurdu. İki muhalefet lideri de düzenledikleri basın toplantılarıyla iktidarı eleştirdi. İnönü şöyle dedi:

"Tesis olunan rejimin ilimde medeniyette izah edilecek yeri yoktur… Başbakan iktisadi ve mali hatalardan hiçbirine düzeltme yolu göstermiyor. Demek ki vatandaşların ıstırabı devam edecektir… İnsan cemiyetlerinin ezeli kaidesini tekrar edelim, müdafaa hakkı verilmemiş insanlara yapılan tecavüzler, tecavüz edenleri mahkûm eder…"

Bölükbaşı ise şöyle konuştu:

1379 Zafer, 25 Temmuz 1955.

1380 "Yeni Koordinasyon Kararı", Dünya, 9 Temmuz 1955. Ekonomi Bakanlığı, Milli Korunma Kanunu'na dayanarak bir takım tedbirler aldı.

1381 "Isparta CHP Kongresi Zabıta…", Dünya, 21 Temmuz 1955. Falih Rıfkı, olayın içeride ve dışarıda yansımaları olacağını söyledi ve kanunsuz hareket eden idare ve emniyet amirlerinin hemen azledilmesi gerektiğini yazdı. Falih Rıfkı Atay, "Isparta Vakasından Akisler", Dünya, 23 Temmuz 1955. Köylü Partisi Genel Başkanı Tahsin Demiray'ın imzasını taşıyan bir tebliğde Isparta olayları protesto edildi. "Köylü Partisi Bir Tebliğ Yayınladı", Cumhuriyet, 27 Temmuz 1955. Aynı günlerde CHP'nin Üsküdar ve Emirgan ilçe teşkilatlarının herhangi bir toplantısına izin vermemek için polis tarafından kordon altına alındı. Gülek, Zonguldak gezisinde de DP'li vatandaşların çeşitli saldırılarına uğradı.

1382 Belediye seçimleri bu nedenle sönük geçmişti. İlginç olarak DP, seçime baskı iddiaları nedeniyle katılmayan CHP'yi resmi istatistiklerde göstererek propaganda yapmıştı. DP'nin büyük çoğunlukla kazandığı seçime dair veriler için bkz. Hikmet Çolak, *Demokrat Parti Döneminde Yerel Seçimler*, s. 307, 309.

1383 "Parti Meclisi Tebliği", Yeni Sabah, 6 Ağustos 1955.

"… En tabi kalkınma faaliyetini kısılan hak ve hürriyetlere karşılık göstermek totaliter zihniyetin tezahürüdür… DP, hürriyet ve hakları bir iktidar ekseriyetinin oyuncağı haline getiren yolda yürümektedir…"[1384]

İlerleyen günlerde CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek, Karadeniz turu kapsamında uğradığı Sinop'ta vapurdan inerken savcılığın talimatıyla gözaltına alındı. Tutuklama emrinde Gülek'in 11 Ağustos'ta yaptığı konuşmada meclisin *meşruiyetine* yönelik söylediği sözler neden olarak gösterildi.[1385] İki gün sonra yine mahkeme kararıyla serbest bırakılan Gülek'in tutuklanması muhalefet cephesinde büyük bir üzüntü ve öfkeye neden oldu.[1386] Bundan sonra muhalefetin düzenlemek istediği yurdun çeşitli bölgelerindeki toplantılar ardı sıra mülki amirlerce engellenecekti.

5.2.6. 6-7 Eylül Olayları

Selanik'te Atatürk'ün doğduğu ev ile Türk konsolosluğu binası arasında 5 Eylül akşamı bir bomba patladı ve Atatürk'ün doğduğu ev hasar gördü. Yunan hükümeti meydana gelen zararın ödeneceğini, gerekli emniyet tedbirlerinin alındığını, 5 şüphelinin yakalandığını duyurdu ve hadise karşısındakini üzüntüsünü ifade etti. Yunan içişleri bakanı, hadisenin bir Yunanlı tarafından yapılmadığını düşündüklerini belirtiyordu. Selanik savcısı sabotajcının bir Yunanlı olmadığını söyledi. Hükümet ve muhalefet partileri ise olaydan duydukları üzüntüyü dile getirdi.[1387]

Ancak bombalama olayının yankıları Türkiye'nin iki büyük kentinde büyük olaylara neden oldu. 6 Eylül günü radyonun ve özellikle *İstanbul Ekspres* gazetesinin kalın puntolarla Atatürk'ün Selanik'teki evinin bombalandığını haber yapması üzerine sokaklara akın eden kalabalık önce Taksim meydanında toplandı, sonra Ankara pazarına ilerleyerek ellerindeki taşları pazar yerine atmaya başladı. Daha sonra İstiklal caddesine doğru ilerleyen kalabalık buradaki Rumlara ait mağaza ve dükkânları talan edip yağmalamaya başladı. Mağazaların içindeki eşyalar sokağa taşınarak parçalandı. Olaylar gece yarısına kadar devam etti. Taksim'den Şişli'ye kadar bütün Rum dükkânları yağmalandı. Taksim'deki Rum Kilisesi ateşe verildi. *'Kıbrıs Türk'tür'* dövizi taşıyan otomobiller İstanbul'un çeşitli yerlerinden olay yerine insanları taşıdı. Sirkeci, Eminönü, Cağaloğlu ve Beyazıt'a kadar bütün Rum mağazaları yağmalandı. Rum olmayan azınlıkların mağazaları da yağmalanmıştı. Kısa sürede olaylar daha da

1384 "Muhalefet Liderleri Cevap İstiyorlar", Dünya, 12 Ağustos 1955.
1385 Kasım Gülek, İstanbul'a getirilerek Paşakapısı cezaevine götürüldü.
1386 Detaylar için bkz. Dünya, Vatan, Yeni Sabah, 16-17 Ağustos 1955.
1387 "Selanik Savcısının Beyanatı", Dünya, 7 Eylül 1955.

genişledi; Fener'den Adalar'a ve Sarıyer'e kadar tüm Rum mağazaları yağmalandı. Arnavutköy ve Bakırköy'de Rum kiliseleri yakıldı.[1388]

6 Eylül günü İstanbul ve İzmir'de özellikle Rum vatandaşların ev ve dükkânlarına yönelik başlayan yağma ve talan hareketlerine karşı İçişleri Bakanlığı bu şehirlerde sıkıyönetim (örfi idare) ilan etti. Aralarında *Kıbrıs Türk'tür Cemiyeti* Genel Başkanı, ikinci başkanı ve sekreteri ile Türkiye Milli Talebe Federasyonu yöneticilerinin de aralarında bulunduğu binden fazla kişi gözaltına alındı. Yunan Dışişleri sözcüsü, Türkiye'nin Atina'daki maslahatgüzarına "Türk makamlarının karışıklıkları önlemek için gerekli tedbirleri almak bahsinde gösterdikleri atalet ve muvaffakiyetsizliği" tebliğ ederek olayları protesto etti.[1389] Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Türk emniyet güçlerinin hadiseler karşısında gerekli tedbirleri aldığını, olayların, Yunanların konferansta Kıbrıs hakkında gayri makul taleplerde bulunmasından kaynaklandığını belirtti ve şöyle dedi: "… Ancak bu, Türk milletinin, Kemal Atatürk'ün doğduğu eve ita edilen hasar karşısında tabii bir tepkisi idi…"[1390] Muhalefet ise olayları 'milli bir heyecanın şuursuz bir şekilde istismarı' olarak değerlendirdi. Bölükbaşı, İstanbul'daki olayların farklı yerlerde aynı zamanda başlamasının bir tertip şüphesini güçlendirdiğini söyledi.[1391]

Olayların ertesinde 7 Eylül günü başbakan bakanlar kurulunu; cumhurbaşkanı da meclisi toplantıya çağırdı. Genel bir durum değerlendirmesi yapıldı; hükümet, zarara uğrayanların zararlarının karşılanacağını söyledi. 10 Eylül tarihinde, olayların hemen ardından, İçişleri Bakanı Namık Gedik istifa etti.[1392] Meclis, 12 Eylül'de yaptığı toplantıda sıkıyönetimin süresini 6 ay olarak belirledi. Olayların konuşulduğu meclis oturumunda İnönü şöyle dedi:

> "… 6-7 Eylül hadiselerinin çok hazin tarafı, tecavüz edenlerin, coşkun hissiyat ile kendini kaybetmişler halinde değil, adeta hiçbir mani karşısında bulunmayan rahatlık ve kolaylık içinde işlerini gören insanlar olarak görünmeleridir…6-7 Eylül hadiselerinde kayıplarımız, asıl manevi cihetlerden pek ağırdır. Vatandaşın el sürülmez hakları, kanun himayesi, hukuk devleti

---

1388 Yakılan kiliseler, tahrip edilen apartman ve mağazalar için bkz. "Örfi İdare İlan Edildi", Dünya, 7 Eylül 1955.

1389 "Yunan Hükümeti…", Vatan, 8 Eylül 1955.

1390 "Fatin Rüştü Zorlu…", Dünya, 8 Eylül 1955.

1391 "Bölükbaşı'nın Demeci", Dünya, 8 Eylül 1955. Falih Rıfkı, Türkiye'nin uluslararası saygınlığının zedelendiğini ve olayların arkasında komünist tahrikinin olduğunu söyledi. Falih Rıfkı Atay, "İstanbul ve İzmir'deki Hadiseler", Dünya, 8 Eylül 1955.

1392 Emniyet Genel Müdürü Ethem Yetkiner ve İstanbul Emniyet Müdürü Alaettin Eriş de görevlerinden alındı. Vatan, 11 Eylül 1955. 15 Eylül'de Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes de görevinden istifa etti ve devlet bakanlığına getirildi. İstanbul valisi Gökay'ın olaylardan sonra 1956 başlarına kadar görevinin başında kalması, mecliste ağır biçimde eleştirilecekti. Zira DP iktidarı döneminde valiler sıklıkla değiştiriliyordu ancak İstanbul valisinin görevinde kalması tuhaf karşılanmıştı. "F.K.Gökay'ın Valilikte Kalması…", Ulus, 19 Ocak 1956.

gibi mefhumlar da ağır sarsıntılar geçirdi. Bu hareketler vatanı cehennem kılan, Türk milletini medeniyet âleminde lekelemek isteyen teşebbüslerdir. Her manası ile milli bir felakete uğradık…"[1393]

İnönü, olaylar için geniş çaplı hazırlığın yapıldığını, öğleden sonra başlayan olayların, ordu ve polis gibi güvenlik merkezlerine yakın olmasına rağmen nasıl serbestçe gelişip büyüdüğünü soruşturmak gerektiğini söyledi. Muhalefet milletvekilleri zabıta ve kolluk kuvvetlerinin olaylara müdahale etmekte geç kaldığını söyleyerek bu durumun aydınlatılması ve meclisin toplantı halinde kalması gerektiğini belirtti. Ayrıca sıkıyönetimin uzatılmasının sakıncalı olduğu belirtiliyordu.[1394]

DP milletvekili Mehmet Özbey'in Atatürk'ün evinin bombalanması karşısında Türk halkının sabrının taştığını söylemesi, meclisteki milletvekilleri tarafından protesto edildi. DP milletvekili Aleksandros Hacopulos, bir Türk vatandaşı sıfatıyla konuştuğunu ancak olaylarda bir *'tertip'* olduğunu söyledi. Büyükada'ya gelen tahrikçilerin emniyet güçleri önünde tahribatlar yaptığını ve bunlara müdahale edilmediğini belirtti. Ayrıca evine gelen insanların dışarıda polisler olmasına rağmen evini talan ettiklerini, 80 yaşındaki anne ve babasını uyandırıp karyolasını kırdıklarını, "canınıza zarar vermeyeceğiz, sadece eşyayı tahrip edeceğiz, böyle emir aldık" dediklerini ayrıntılarıyla anlattı. Son olarak şöyle dedi: "… Tedbirleri alırken, bugün benim evimin yakılması ve tahrip edilmesi şeklinde tecelli eden hadisenin, yarın sizin de başınızdan geçebileceğini unutmayınız."[1395]

Hükümet adına konuşan Köprülü, hadiseden hükümetin haberdar olduğunu fakat günü ve saatinin belli olmadığını ve dünyanın her yerinde böyle olayların olabileceğini söyledi. Gerekli soruşturmaları yapmadan konuşmanın erken olacağını belirtti. Ancak olayları taşkınlığa sürükleyenlerin komünist tahrikçiler olduğunu belirtti ve şöyle dedi:

"… Mabetlerin yakılması doğrudan doğruya komünist hareketidir. Yoksa Türk tarihinde mabet yakmak yoktur. Bütün bunları yapan meşum kara kuvvetleridir, kızıl kuvvetlerdir…"[1396]

Menderes'in 6-7 Eylül Olaylarına yönelik değerlendirmesi şöyle oldu:

"… Görüşmelerin umumi havası odur ki, polis hiçbir yerde, hiçbir suretle vazifesini yapmamıştır. Hayır, bunu böyle mütalaa etmek doğru değildir. Zira vazifesini yapmadığı iddia edilen polis, hadiseler cereyan ettiği sırada 3 bin kadar çapulcu ve mütecavizi yakalayıp adaletin

[1393] "İnönü Konuşuyor", Vakit, 13 Eylül 1955.
[1394] Eroğlu'na göre, olaylar hükümetin bilgisi ve onayıyla başlamış ancak sonrasında kontrolden çıkmıştır. Cem Eroğul, *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, s. 177-178.
[1395] "Aleksandros Hacopulos Konuşuyor", Dünya, 13 Eylül 1955.
[1396] "Hükümet Haberdardı!", Dünya, 13 Eylül 1955.

eline teslim etmiştir… Hadiseden haberimiz vardı. Kâfi derecede kuvvetimiz de vardı, fakat hadisenin psikozu bütün kitleye öyle tesir etti ki, bir baskının neticesi ile karşı karşıya kaldık…"

Hadiseler karşısında ihmal ve sorumlulukların olduğunu belirten Menderes, polisin kalabalığı engellemek veya ona hoşgörü göstermek arasında kaldığını söyledi. Konuşmaların ardından muhalefetin katılmadığı oylamayla önce hükümetin sıkıyönetim kararı ve ardından sıkıyönetimin 6 ay devam etmesine yönelik DP'nin önergesi muhalefetin red oyuna rağmen kabul edildi. İnönü'nün meclisin toplantı halinde kalması ve Ankara'da sıkıyönetimin kaldırılması önergeleri ise reddedildi.[1397]

5.2.7. Basına İspat Hakkının Tanınmasını İsteyen 19'ların DP'den İhracı: Hürriyet Partisi'nin Kurulması

Hükümet, son dönemde muhalefetin ekonomik krize yönelik eleştirileriyle uğraşırken DP içinden bir grup milletvekili, hükümete, basına ispat hakkı tanınması hakkında bir kanun teklifi yapmaya hazırlanıyordu. 11 milletvekilinin imzaladığı teklife hükümet tepki gösterdi; 11'lerden 7'si DP Genel İdare Kuruluna çağırıldı ancak vekiller tekliflerinden vazgeçmeyeceklerini ifade ettiler.[1398] DP içinde azımsanmayacak bir grubun, basına ispat hakkı tanınması hakkında teklif veren arkadaşlarının davalarında haklı olduklarını düşündükleri belirtiliyordu.[1399]

DP 4. Kongresi, 15 Ekim'de İstanbul'da toplandı; kongreye özgürlük tartışmaları ve ispat hakkı konusu damga vuracaktı. Kongrenin ilk gününde söz alan İstanbul delegesi Fahamet Gökel, DP'nin son dönemde özgürlükleri ortadan kaldırmasını sert biçimde eleştirdi. DP icraatlarının akıl dondurucu olduğunu, şahikalar yaratan idare kurulunun kongreyi dört yılda değil on yılda bir bile toplayacağını söyleyince seyirciler arasından bir kadın kendisinin "kadınlığın şerefini düşürdüğünü" söyledi. Gökel buna şöyle yanıt verdi: "... Köylünün mali durumu iyidir, demek ki

---

1397 "Örfi İdare Altı Ay Devam Edecek", Dünya, 13 Eylül 1955. Aralık ayında sıkıyönetim idaresi, askeri yönetim hakkında olumsuz yazıların yayınlayan Dünya, Vatan, Ulus, Zafer ve İstanbul Ekspres gibi gazeteleri bir süreliğine (15 gün) kapattı. 21 Aralık'ta gazetelerin yeniden yayın yapmasına izin verildi. "Örfi İdare Tebliği", Vatan, 22 Aralık 1955. Kapatılmanın detayları ve sıkıyönetim komutanının kanunların kendisine tanıdığı yetkileri aşarak anayasaya uygun olmayan kararlar aldığı ve yine de görevine devam ettiğini iddia eden bir yazı için bkz. Bülent Ecevit, "12 Emir ve Günah Çıkarma", Ulus, 3 Ocak 1956.

1398 İspat hakkı tartışmaları için bkz. Beril Yaşar Teksoy, *Demokrat Parti'de Parti İçi Demokrasi (1946-1960)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010, s. 166-172.

1399 Özellikle Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, basına ispat hakkı verilmesi konusunda arkadaşlarını destekler nitelikte konuşmalar yaptı. İlhan Faik, isbat hakkı konusunda şöyle yazdı: "…Basının rolü bizzat iyilik yapmaktan ziyade, kötülüklere mani olmak değil midir? … Mesele, isbat hakkını kaldırmak değil, ispatından korkulacak iş yapmamaktır. Dünyanın hiçbir demokrasisinde idare edenlerin iyi niyetinden ve ispatından korkacakları faaliyetlerde bulunmadıklarından şüphe edilemez. Fakat isbat hakkı tanınmadıkça idare edilenlerin kafasından 'Ama niçin?' sualini silemezsiniz… Batı memleketlerinde basın hürriyeti mesele olmaktan çıkmıştır. Gazeteci iktidardan değil, iktidar gazeteciden çekinir…" İlhan Faik, "Basın Hürriyeti ve İsbat Hakkı", Dünya, 12 Ağustos 1955.

hürriyeti de vardır."[1400] Ancak kongrede asıl tartışılan mesele, DP içinden 19 milletvekilinin (*19'lar*) basına ispat hakkı tanınmasına dair bir önergeyi imzalayarak parti meclis grubuna taşımak istemesiydi. Menderes, ertesi gün parti içindeki 19'ların tavırlarını sert biçimde eleştirdi. Muhalifler hakkında şöyle dedi:

> "... Hizbe ayrılma hareketi beş sene evvel başladı. Bunlar asi çocuklardır... Mesele isbat hakkı değil, bunu bayrak yapmak istiyorlar... Partide toptan bir tasfiyeye ihtiyaç vardır... Her sabah sırtımızda hıyanetin hançerini mi hissedeceğiz? Mebus olduktan sonra partiyi tekmeleyenlere karşı tedbir bulacağız..."[1401]

İsbat hakkı önergesine imza atan 19'lar DP Haysiyet Divanına sevk edildi.[1402] Karaosmanoğlu, kendisinin zorla parti genel idare kurulu dışına atıldığını söylemesi üzerine Menderes bir mektup yazdı ve Karaosmanoğlu'nu son dönemde parti içinde uyumu bozmak ve bozgunculukla suçladı.[1403] DP liderleri, 19'ları isbat hakkını kullanarak partiyi bölmeye çalışmakla suçluyor; 19'lar ise demokrasi adına doğru buldukları bir teklifi parti içi kanalları kullanarak gerçekleştirmeye çalıştıklarını savunuyordu. 19'lar, delegelikten ve partiden çıkarılma tehditlerine karşı şöyle dediler:

> "... Bir kanun teklifini imzalamak yüzünden partiden ihraca kadar tehdit edilmek, delegelik hakları kaldırılmış olmak, iki genel idare kurulu üyesini kuruldan uzaklaştırmak gibi tüzük hükümlerinin çiğnendiğini gösteren şartlar içinde demokrasinin ana prensiplerinden biri olan isbat hakkı teklifi konusunda hiçbir şekilde taviz verilmeyecektir..."[1404]

19'lardan DP İzmir milletvekili Ekrem Hayri Üstündağ, partinin demokrasiden uzaklaştığını şöyle anlattı:

> "... Partimizin muhalefet yıllarında demokratik bir nizam tesisi için halka yaptığımız vaatleri yerine getirmek şöyle dursun, bugün anti-demokratik bir müessesenin kaldırılması hususunda yapılan bir kanun teklifine imza koymak, kendilerince bazı sebepler ileri sürülerek suç sayılmaktadır... Unutulmasın ki her şeyde olduğu siyasette de en büyük silah hakikattir. Buna sahip olanlar kendilerini müdafaa edebildikleri gibi muarızlarına da tarih önünde ders vermek fırsatını ele geçirirler..."[1405]

1400 "Genel İdare Kurulunu Tenkit", Vatan, 15 Ekim 1955.
1401 Kongrenin ikinci gününde Menderes yeniden DP Genel başkanlığına seçildi. Zafer, 17 Ekim 1955.
1402 Sevk edilenler arasında Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu ve Fethi Çelikbaş da vardı.
1403 "Menderes...", Vatan, 13 Ekim 1955.
1404 "Genel Kurul ile 19'lar İhtilafı", Vatan, 14 Ekim 1955.
1405 Üstündağ, ihraç sonrası yaptığı açıklamada şöyle dedi: "… Hangi siyasi ahlak genel başkanın hoşuna gidecek tarzda hareket edeceksin, onun istemediği teklifine imza koymayacaksın kaidesini vazedebilir?". Üstündağ, DP'yi 'sessiz bir gemiye' dönüştürmeye çalışanların kendisini partiden çıkardıklarını ancak bir gün hakikatin ortaya çıkacağını söylüyordu. Vatan, 1 Kasım 1955.

Karşılıklı demeçlerin ardından DP Haysiyet Divanı, 19'lardan yazılı bir savunma istedi. Bir gün sonra 19'lardan 9'u partiden ihraç edildi.[1406] Ertesi gün, diğer 10 milletvekili DP Kongresine bir telgraf çekti ve partiden istifa etti. Karaosmanoğlu, Menderes'e bir mektup yazarak DP'nin demokrasiden sapmasını anlattı; mektubun bir yerinde şöyle diyordu:

> "... Reis beyefendi, rejim hala teminatsızdır, murakabe yoktur, meşveret yoktur. Partimizin programı bir yanda kalmış, tatbikat başka türlü olmuştur ve olmaktadır. Milli davalara prensipler değil zümre hâkimdir. Böyle olduğu için de yalnız iktidarı tutmak gaye olmuştur. Hürriyet bayrağı ile iktidara gelen parti içinde dahi hürriyet yoktur. Bu hal karşısında idealist partililer mebhut, millet münkesir, üniversiteler meflûç, matbuat zebundur..."[1407]

Partiden ihraç edilen 9 kişi dışındaki *"10'lar"* da istifalarını 17 Ekim'de bağlı bulundukları parti ocaklarına verdiler. İlerleyen günlerde DP'den çıkarılan 19'ların milletvekilliğinden de çıkarılması gündeme geldi; kongrede kabul edilen önergeye rağmen kamuoyundan gelen tepkiler üzerine bundan vazgeçildi.[1408] CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek, 19'ları CHP'ye; baba ocağına davet etti. Birlikte, yıllardır söyledikleri, nispi temsil, çift meclis, anayasa mahkemesi ve ispat hakkı konularında adımlar atmanın kolay olacağını söylüyordu. Ancak 19'lar sonradan bir kişinin de aralarına katılmasıyla '*Hürriyet Partisi*'ni (HP) kurdu.[1409]

DP kongresinde belirginleşen parti içindeki bölünmeler ve ayrılık; bir süredir biriken rahatsızlıklar ve anlaşmazlıklar zincirinin ispat hakkı özelinde son halkasını oluşturmuştu. Muhalefet partilerinin katılmadığı son belediye seçimleri, parti içindeki hizipleşmeleri diğer konularla birlikte kongreye taşımış ve ayrılık gerçekleşmişti. 19'ların partiden ayrılmasıyla DP, özellikle son birkaç yılda demokrasi prensiplerinden sapmanın sancılarını parti içinde de yaşamaya başlamıştı. 19'lar, Menderes'in onları eleştirdiği biçimiyle ispat hakkını bayrak olarak kullanmıştı; ancak asıl istekleri, parti

---

1406 Üstündağ, Karaosmanoğlu ve diğer mebuslar için bkz. "Dokuz Mebus...", Vatan, 15 Ekim 1955.

1407 Karaosmanoğlu'nun DP Genel Başkanlığına yazdığı mektup için bkz. Vatan, 16 Ekim 1955.

1408 Milletvekillerinin parti kurulları tarafından milletvekilliğinden çıkarılamayacağını anayasal olarak açıklayan bir yazı için bkz. İhsan Ada, "Anayasa Parti İşine Karıştırılamaz", Vatan, 20 Ekim 1955.

1409 DP Urfa milletvekili Feridun Ergin, takririn altına imza atmamasına rağmen partiden çıkarıldı ve 19'lara katıldı. Partinin ilk Genel Başkanı E.H.Üstündağ'ın sağlık nedenleriyle başkanlıktan çekilmesiyle Genel Başkanlığa Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu seçildi. Enver Göreli İkinci Başkan, İbrahim Öktem ise Genel Sekreter seçildi. Vatan, 23 Aralık 1955. HP'nin yayınladığı ilk bildiride; partinin doğuş nedeni olarak son yıllarda hissedilen hürriyet aşkı gösteriliyordu. Ana fikir olarak, gerçek bir demokrasi ve hürriyet anlayışı getirip siyasi, ekonomik ve toplumsal düzeni buna göre kurmak hedefleniyordu. Beyannamede parti tüzüğünün işaret ettiği devlet idaresindeki partizan zihniyet ve parti üyeliğini ticari ortaklık gibi kazanç yolu olarak görmek reddedildi. Parti programına da değinildi; meclis denetimi, adil temsil sistemi, cumhurbaşkanının partilerüstü bir hale getirilmesi ve iki defadan fazla seçilmemesi, çift meclis sistemi, milletvekili sayısının indirilmesi, partiler arası eşitliğin sağlanması, üniversite özerkliği, basın özgürlüğü, hâkimlere teminat, tarafsız idare kurulması ve anayasa değişikliği yapılması gibi temel hükümler programda göze çarpıyordu. Parti, ekonomik olarak liberal bir görüşe sahipti. HP programı için bkz. Vatan, 23 Aralık 1955.

içindeki şefliğe karşı çıkmak, partinin demokratça yönetilmesi ve geniş bir reform hareketine girişilmesiydi. Menderes'in 19'ları partiden ihraç etmenin ötesinde milletvekilliğinden de düşürmeye çabalaması, grubun eleştirilerinin haklılığının göstergesi gibiydi. Belirtmek gerekir ki, seçimle gelmiş milletvekillerinin parti disiplinine uymaması iddiasıyla partiden çıkarılmalarının hukuki tarafı olsa da, milletvekilliklerinin düşürülmeye çalışılması tamamen anayasaya aykırıydı. DP Genel İdare Kurulu, bir bakıma TBMM gibi hareket ediyor ve anayasaya uygun olmayan bir teklifi kongrede kabul ediyordu. Sonuç olarak, DP kurulduğundan beri parti içinde görülen ikinci büyük anlaşmazlık da ayrılıkla sonuçlanmıştı. İlki 1948 yılındaki muvazaa (danışıklık) tartışmalarıydı ve Millet Partisi'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştı; ikincisi ise ispat hakkı tartışmalarıydı ve Hürriyet Partisi'nin kurulmasıyla sonuçlanmış oldu. Ayrıca 1945 yılında dörtlü takrire imza atan ve demokrasi talep eden yazıları dolayısıyla CHP'den ihraç edilen Menderes ve Köprülü, benzer bir uygulamayı 19'lar için uygun görmüş ve kendileriyle çelişkiye düşmüştü. Bir bakıma DP, yıllar ilerledikçe tek kişinin liderliğinde merkeziyetçi eğilimleri oldukça güçlenen otoriter bir partiye dönüşüyordu.

5.2.8. Menderes'in Meclis Grubundan Tek Başına Güvenoyu Alması

HP'nin kurulması ve yapılan eleştiriler DP meclis grubunun kendine çeki düzen vermesini sağladı; özellikle hayat pahalılığı ve ekonomik sıkıntılarla ilgili hükümete sert eleştiriler yapıldı. Grupta eleştirilerde bulunan H.Ş.İnce şöyle dedi:

> "... Dilimizi çözelim, mebusluk faaliyetimizi yapalım. Meclisçilikten kurtulalım. Kalkınmanın aleyhinde değiliz... Ancak bu, mali iktidarımızın vüsatında olmalıdır... Kalkınma yaparken mali kudretimizi de nazara almamız lazımdır... Hükümet, vaha içinde gem almaz atlar gibi kalkınmak istiyor... Kalkınalım derken memurları, sabit gelirlileri ve münevverleri ihmal ediyoruz, bu bir felakettir. Hükümet bunu görememektedir..."[1410]

Emrullah Nutku, ekonomik tabloyu şöyle eleştiriyordu: "... Fakat bir taraftan halktan fedakârlık istenirken, diğer taraftan her gün 5-10 milyonerin doğuşu halka ıstırap vermektedir..."[1411] Grupta yapılan konuşmalar, maliye ve ekonomide hükümetin plansız ve programsız yatırım hamlelerine giriştiğine yönelikti. İktisatçı, işadamı ve profesörlerden oluşan uzman bir heyetin hazırlayacağı planlarla yola devam edilmesi öneriliyordu. DP Meclis Grubu, ipleri eline almış gibiydi; ekonomik durum ve pahalılık

[1410] "H.Şevket İnce'nin Konuşması", Vatan, 23 Kasım 1955.
[1411] "E. Nutku'nun Konuşması", Vatan, 23 Kasım 1955.

hakkında hükümetin görüşünü bildirmesini isteyen bir soru önergesi verdi. Önergenin tartışıldığı meclis grubu oturumunda grubun hükümete yönelik sert eleştirilerde bulunması ve hükümet karşıtı bir tavır alması havayı değiştirmişti. Grupta yapılan konuşmalarda yolsuzluk ve suistimal söylentilerinin sokaklarda çocukların arasında bile dolaştığı söyleniyor ve sorumluların hesap verme zamanının geldiği ifade ediliyordu.[1412] Bir ara kürsüye çıkan Menderes, bazı zorluklar yaşandığını ancak yatırımların neticelerinin zamanla alınacağını söyleyince vekiller büyük tepki gösterdi; bunun üzerine Menderes şöyle dedi:

> "... Arkadaşlar, biz sizlerin emirlerine daima amadeyiz. Siz istemediğiniz takdirde elbette ki reylerinize hürmet edeceğiz. Siz, her şeyi yapmaya muktedirsiniz, sizin kuvvetiniz o kadar büyüktür ki, istediğiniz takdirde hilafeti dahi geri getirebilirsiniz. Bu kadar kuvvetli bir grup karşısında Menderes'in diktatör olmasına imkân var mı? Arkadaşlar, Menderes diktatör diyorlar, hayır arkadaşlar, sizin içinizden çıkmış ve sizden kuvvet almış bir arkadaşınız sizin başınıza bela kesilmeyecek, hiç bir zaman diktatör olduğunu kabul etmeyecektir..."[1413]

Ancak oturum sırasında yolsuzluk iddiaları devam edince Menderes sinirlendi ve soruşturmanın sağlığı adına kabineyi istifaya davet etti. Hükümetten bazı vekiller istifa etmek zorunda kaldı; bazılarıysa Menderes tarafından istifaya zorlandı. Vekiller sırayla istifa ederken grup, Fatin Rüştü'ye de baskı yaptı ve salon "istifa" sesleriyle inledi. Fatin Rüştü Zorlu, kürsüye gelerek istifa ettiğini bildirmek durumunda kaldı.[1414]

DP iktidarı döneminde daha önce görülmedik bir biçimde meclis grubu, hükümeti zor durumda bırakmıştı; ileri sürülen suistimal ve yolsuzluk iddialarıyla meclis grubu hükümeti devirmişti. Grup toplantısında Menderes dışında hiç bir vekile güven duyulmadığı açık bir şekilde dile getirilmişti. Belirtmek gerekir ki, eleştiriler hükümet başkanı Menderes'e yönelik değildi; hükümet üyelerine yönelikti. İlginç olarak kabine istifa ettikten sonra tek başına kalan Menderes, teamüllere aykırı biçimde DP meclis grubundan güvenoyu istedi ve tezahüratlar arasında tek başına güvenoyu

---

1412 Örneğin, 1953'ten beri çürük lastiklerin ülkeye sokulduğu, Hasan Polatkan'ın kayınbiraderi Yakup Soyugencin düşük fiyatla bunları alıp piyasaya sürdüğü, muazzam karlar yaptığı ve bu işten sorumlu olduğu iddia edildi. İddia sahibi, önergenin de sahibi Hüseyin Ortakçıoğlu idi. Samim İncekara da aynı iddiada bulundu. Firüzan Tekil'in ortak olduğu Dimeks şirketinin demir ihracatında suistimali bulunduğu da iddia edildi.

1413 "Menderes...", Vatan, 30 Kasım 1955.

1414 Grup toplantısında ilk istifa eden Sıtkı Yırcalı oldu, daha sonra Polatkan istifa etti. Bütün salon sıranın Fatin Rüştü'ye geldiğini söylüyor, "istifa et" şeklinde tempo tutuyordu. Sıra, Köprülü'ye geldiğinde, Köprülü istifa etmeye yanaşmadı; "bizim suçumuz ne" diyordu, gruptan bazı vekiller salonu terk eden Menderes'in odasına gitti, kendisine güvenlerinin tam olduğunu ancak hükümete hiç bir şekilde güvenmediklerini, aralarında istifa etmek istemeyenlerin bulunduğunu söylediler. Menderes, gruptan kısa bir süre için izin istedi, bakanlarla görüştü ve kürsüye çıkarak kabinenin istifa ettiğini açıkladı. Vatan, 30 Kasım 1955.

aldı.[1415] Grup, yıpranan hükümetin yolsuzluk iddiaları için meclis tahkikatını devreye sokmuş bir taraftan da yeni bir hükümetle Menderes'e rahat bir nefes aldırmak istemişti.

Kabinenin önce teker teker sonra da toptan istifa etmesine rağmen Menderes'in tek başına gruptan güvenoyu alması ve söylediği sözler muhalefet tarafından oldukça sakıncalı bulundu. CHP İstanbul İl Başkanı Muhlis Sırmalı şunları söyledi:

> "… Ne kadar güç durumda olursa olsun saltanatın iadesi imkânlarının düşünülebileceği sözünün başvekilin ağzından duyulmasının yarattığı ibret ve ıstırap hudutsuzdur. Rejimin teminatı hiçbir kuvvetin böyle bir kudreti mutasavver olmayacağına inanmaktadır… Tekmil kabinenin istifasından sonra başvekilin yalnız kendisi için itimat oyu istemesini doğru bulmuyoruz…"[1416]

TKP Genel Başkanı Tahsin Demiray ise şunları söyledi:

> "… Bakanların düşüşleriyle yalnız kalan Menderes'in son dakikada almış olduğu teşebbüs siyasi tarihimiz bakımından son derece dikkate şayandır. Bir mührü teslim etmekle bir mührü alma arasındaki anın ehemmiyeti ve anayasanın bu noktadaki inceliği işte bu tarihi anda kendini göstermiş bulunmaktadır…"[1417]

Hüseyin Cahit, kabinenin değil, asıl düşmesi gerekenin Menderes olduğunu söyledi. CMP ise yayınladığı tebliğde şöyle dedi:

> "… Başvekilin, hükümetin müşterek mesuliyeti esasına muhalif olarak şahsı için gruptan itimat reyi istemesi ve alması ve bu keyfiyete binaen yeni hükümeti kurmaya memur edilmesi memleket ve rejim hesabına ümit verici bir hareket olmaktan çok uzaktır… Bu vakıalar, memleketin içinde bulunduğu ve halli en hayati davamız olan rejim buhranının bir tezahürü olduğu gibi bu buhranın yakın bir atide nihayet bularak milletimizin huzura kavuşamayacağını da açıkça göstermektedir…"[1418]

CMP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı, istifaların 5 yıllık bir icraatın ürünü olduğunu belirterek Menderes'in hilafet söylemlerinin grubun gururunu okşamak adına bir taktik olduğunu ve asıl söylenmesi gerekenin "…Siz isterseniz bugünkü Adnan Menderes'i muhalefetteki demokrat ve hürriyetperver Adnan Menderes haline getirebilirsiniz…" olduğunu söyledi.[1419]

1415 Menderes, kabinenin istifasından sonra grubun kendi şahsına gösterdiği itimat için teşekkür etti ve istifa etmeyeceğini ilan etti. Menderes tek başına kalmıştı, grubun Menderes'e güveni için oylamaya gidildi; bakanların sandalyesinde bir tek Menderes kaldığı halde oylama yapıldı, oylama sırasında grubun tüm üyeleri ayağa kalktı ve bir alkış tufanı koptu. Menderes, böylece kabine arkadaşları hariç tek başına güvenoyu aldı. Vatan, 30 Kasım 1955. Menderes gece yarısı istifasını Bayar'a bildirdi ve yeni hükümeti kurmak için yeniden görevlendirildi.

1416 "Kabinenin İstifa Haberi Şehrimizde", Vatan, 1 Aralık 1955.

1417 "Kabinenin İstifa Haberi Şehrimizde", Vatan, 1 Aralık 1955.

1418 "Kabinenin İstifa Haberi Şehrimizde", Vatan, 1 Aralık 1955.

1419 "Bölükbaşı…", Vatan, 2 Aralık 1955.

Menderes'in, meclise yeni bir program sunmak zorunda kalmamak için istifa etmediği konuşuluyordu. Anayasada ise kabine üyelerinin yarıdan bir fazlasının istifa etmesi halinde hükümetin otomatikman düşüp düşmeyeceği hakkında bir boşluk vardı ve tartışmalar bu noktada yoğunlaşmıştı; bazı siyasiler hükümetin zaten otomatikman düştüğünü belirtiyordu, yine de bu konuda net bir anayasal düzenleme yoktu. Yalman, DP meclis grubunun hükümeti düşürmesini, Türkiye'de demokrasi adına önemli bir aşama olarak görmüş ve bunu *'sessiz bir inkılap'* olarak değerlendirmişti.[1420]

5.2.9. IV. Menderes Kabinesinin Popülist Otoriterliği

4. Menderes kabinesi 8 Aralık 1955'te kuruldu.[1421] Yeni kurulan hükümetin programı, DP Grubu'nda başlayan isyanın sonuç verdiğini gösterir gibiydi; zira yapılan eleştirilerin tümünün düzeltileceğine dair vaatler programda yer alıyordu. Anayasa değiştirilecek, demokratik yasalar yapılacak, basına ispat hakkı tanınacak, devlet yatırımları bir plana bağlı yapılacak ve ekonomik tedbirler alınarak karaborsayla mücadele edilecekti. Dolayısıyla parti içi muhalefet, basın, üniversite ve CHP'nin eleştirileri dikkate alınmış gibiydi ve asıl soru, son krizden tek galip olarak çıkan Menderes, partisini demokratik bir yola sokacak mıydı? Eroğul'a göre, tüm bu demokratik gelişmeler için gerekli olan tek koşul yerine getirilmemişti; yani eleştirilen uygulamaların baş sorumlusu Menderes yeniden başbakan yapılmıştı.[1422] Bundan sonraki dönemde eleştiriye olan tahammülü gittikçe azalan Menderes, CHP'nin dozu giderek artan şiddetli muhalefetine aynı şiddetle karşılık vermeye çabalamıştır.

Yeni kabinede eski bakanlardan bazılarının görev alması yeni bir tartışma yaratmıştı; üç eski bakan hakkındaki yolsuzluk iddialarına dair açılan tahkikat, Menderes tarafından doğru bulunmuyordu; ona göre iddiaları hükümet ya da bir komisyon soruşturmalıydı.[1423] Diğer taraftan DP Meclis Grubunun son dönemdeki sert

---

1420 Ahmet Emin Yalman, "Sessiz Bir İnkılap", Vatan, 2 Aralık 1955.

1421 Kabine şu isimlerden oluştu: Başbakan-Menderes, Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanı-Samet Ağaoğlu, Devlet Bakanı-Kalafat, Maliye Bakanı-Nedim Ökmen, Dışişleri Bakanı-Fuat Köprülü, İktisat ve Ticaret Bakanı-Fahrettin Ulaş, Gümrük ve İnhisarlar Bakanı- Hadi Hüsman, Milli Savunma Bakanı-Ethem Menderes, Adliye Bakanı-Esat Budakoğlu, Eğitim Bakanı-Muzaffer Kurbanoğlu, Bayındırlık Bakanı-Kemal Zeytinoğlu, Çalışma Bakanı-Muhlis Ete, Sağlık Bakanı- Namık Gedik.

1422 Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971", *Geçiş Sürecinde Türkiye* (içinde), s. 196. Ahmad'a göre, DP Meclis Grubu'nda hükümetin ekonomi politikasının ve bazı bakanların yolsuzluklarının eleştirilmesi önemli bir gelişmeydi ve grup, Menderes'in yerine geçirilebilecek birini bulsaydı onu düşürebilirdi. Ancak Menderes'e güvenoyu verildi ve Menderes de kabineyi ve programı meclis grubunu yatıştıracak şekilde oluşturdu. Bundan sonra Menderes, 1960 yılındaki darbeye kadar meclis grubuna karşı ihtiyatlı davranacaktı. Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 137.

1423 Hukukçular, tahkikatın anayasaya uygun olduğunu söylüyordu; ortada bir delil olmasa bile kuvvetli bir şüphenin varlığı tahkikat için yeterliydi. Bakanların suçsuzluğunun anlaşılması kamuoyu vicdanının rahatlatılması bakımından da önem taşıyordu. Bkz. Yalçın Tuna, "Meclis Tahkikatı ve Delil", Ulus, 4 Ocak 1956. Altı ay sonra III. Menderes kabinesinde görevli üç bakan; Ekonomi ve Ticaret Bakanı Sıtkı Yırcalı, Maliye Bakanı Hasan

muhalefeti meclise de yansımıştı; ocak ayında muhalefet milletvekilleri dâhil olmak üzere hükümete devlet bakanlıklarının sayısının dörde çıkarılmasının nedeni ve Milli Emniyet Teşkilatının (MET) milletvekilleri hakkında tuttuğu *'fiş'* iddiaları soruldu. Devlet Bakanı Emin Kalafat, devlet bakanlığının 1946 yılında CHP tarafından ihdas edildiğini söyledi, hatta o dönemde özel olarak Abdülhalik Renda için bakanlık oluşturulduğunu söyleyince Menderes buna itiraz etti; kimse için bakanlık kurulmadığını, bakanlıkların iş hacmine göre kurulup çeşitli genel müdürlüklerin işlerinin yoğunlaşmasıyla sayısının arttığını söyledi. Ayrıca MET'in fiş tutmadığını, vazifesini yaptığını, şikâyetleri dikkate alıp konuyla şahsen ilgileneceğini söyledi.[1424] Ayrıca, DP Elazığ milletvekili Selahattin Toker, DP Yüksek Haysiyet Divanına verdiği dilekçeyle partinin Genel İdare Kurulu ve yöneticilerinin parti programını gerçekleştiremediklerini, tüzüğe aykırı hareket ettiklerini, dolayısıyla bu idarecilerin partiden ihraç edilmelerini isteyecek kadar ileri gitmişti. Dilekçede, işçilere grev hakkının tanınmaması, üniversitelere özerkliğin verilmemesi, devlet işlerinin kamuoyuna bildirilmesinde yaşanan aksaklıklar, hayat pahalılığı ve tarımsal kalkınmanın gerçekleşememesi gibi çeşitli konularda eleştiriler yapılıyordu.[1425]

Başbakan Menderes, meclis grubu ve meclis genel kurulunda yapılan özgürlük tartışmalarını dikkate almıyor olamazdı ancak henüz Malatya suikastı ve beraberindeki gericilik tartışmaları sürerken Konya'da yaptığı konuşmada şunları söyledi:

> "… Türk milleti Müslümandır ve müslüman kalacaktır. Din işleri hiçbir zaman dünya işlerinden ayrılamaz. Biz din derslerini en yakın zamanda bütün orta mekteplerimize teşmil edeceğiz. Orta mekteplerde din derslerini en önemli bir ders olarak kabul ediyoruz. İyi bir din tedrisatı için iyi yetişmiş imam ve hatiplere ihtiyaç vardır. Bunun için de imam ve hatip okullarının iki dereceli olması lazımdır. Gelecek sene Konya İmam Hatip Mektebi lise derecesinde mezunlar verecektir. Bu okulları daha yüksekokullar derecesine çıkarmak en büyük gayemizdir…"[1426]

Konya'dan sonra uğradığı Akşehir, Karaman ve Ereğli'de halkın ilçelerinin il yapılması hakkındaki istek ve tezahüratlarına yanıt veren Menderes yöre halklarına il vaatlerinde bulunuyordu. Ecevit'e göre Menderes, 'nabza göre şerbet' dağıtıyor; Konya'nın parçalanmasına neden olacak çevre ilçelerin istekleri karşısında Konya

---

Polatkan ve Başbakan Yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu hakkında açılan soruşturma sonuçlandı. Soruşturma komisyonunun mecliste okuduğu rapora göre adı geçen bakanlara ceza verilmesini gerektirecek bir suç yoktu ve üç eski bakanın Yüce Divana sevk edilmesi reddedildi. "Üç Eski Bakan…", Dünya, 21 Haziran 1956.

1424 "MET Sert Tenkitlere Uğradı", Ulus, 3 Ocak 1956.

1425 Toker partiden ihraç edilmişti. Toker'in dilekçesi ve yöneticilerin hangi tüzük maddelerine karşı geldikleri için bkz. "DP Yöneticileri…", Ulus, 3 Ocak 1956.

1426 "Konya'da Yaptığı Konuşmada…", Ulus, 8 Ocak 1956.

halkının dini duygularını istismar ederek onları yatıştırmaya çalışıyordu. Ecevit, Menderes'in, dinin siyasete alet edilmesinin bizzat DP ve anayasa tarafından yasaklanmasına rağmen dini gündelik politikasında kullanarak anayasayı ihlal ettiğini belirtiyordu. Konya cumhuriyet savcılığı ve milletvekillerini görevini yapmaya çağıran Ecevit şöyle dedi:

> "… Bay Menderes er geç sabık başbakan olmaya mahkûmdur. Bizim istediğimiz, Bay Menderes'in milli menfaatlerimiz daha fazla zarara uğramadan, kaderine boyun eğmesi, kendi kaderi ile milletin kaderini birbirine bağlı tutmaktan vazgeçerek, başbakanlıktan hatta siyasetten çekilmesidir. Kendisinin Türk milletine yapabileceği en büyük iyilik bu olacaktır… Tek bir insan uğrunda bütün bir milletin en meşru ve hayati menfaatleri bu derece tehlikeye atılamaz."[1427]

Menderes'e yönelik eleştirilerin dozu gittikçe artıyordu. 6-7 Eylül olayları nedeniyle başbakan ve içişleri bakanı hakkında meclis soruşturması açılması için verilen önerge reddedilmişti. Muhalefet, Menderes ve Gedik'in olaylardan sorumlu olduklarını, suçlu olmasalar bile soruşturma aracılığıyla temize çıkmaları gerektiğini belirtiyor; olaylarda bir tertip varsa da bunun arkasında hükümetin olup olmadığının ya soruşturma ile açığa çıkarılmasını istiyordu.[1428] Menderes, soruşturma konusunun gündemde tutulmasını muhalefetin kamuoyunu tahrik girişimi olarak görüyor, hatta olaylardan muhalefeti bile sorumlu tutuyordu. 6-7 Eylül olayları hakkındaki eleştirilere verdiği yanıt çok sert oldu:

> "... Bu nihayet mala taalluk eden bir hadisedir. Tazmin edildiği zaman bitip gitmiştir. Ya maazallah kan dökülseydi. İşte o zaman asıl milli felaket olurdu... Ben başbakan kaldıkça hakkımda tahkikat açtırmayacağım. Sizin beklediğiniz fırsatı vermeyeceğim. Avucunuzu yalayın, katiyen vermeyeceğim..."[1429]

1956 başlarında üniversitenin özerkliği tartışmaları da devam etmekteydi. Ocak ayında 6435 sayılı Tasfiye Kanunu'nda bir değişiklik yapılmış ve emekliye sevk edilen memurlara itiraz hakkı tanınmıştı.[1430] Ancak kanunun üniversite üyelerini ilgilendiren 2. maddesinin kaldırılması teklifinin reddedilmesi özerklik tartışmalarını yeniden gündeme taşıdı. Zira meclis oturumunda iki DP milletvekilinin üniversite hocalarının komünizm

---

1427 Bülent Ecevit, "Menderes Son Kozunu Oynuyor", Ulus, 9 Ocak 1956. CHP Meclis Grup Başkanvekili Nüvit Yetkin, aynı günlerde, "Menderesi sarıkla propaganda gezisine çıkmış görürsem hiç şaşırmayacağım" diyordu. Yetkin, Menderes'in dini siyasete alet ederek başarı beklemesini, sahip olduğu bir hastalık olarak değerlendirdi. "N.Yetkin'in Verdiği Beyanat", Ulus, 10 Ocak 1956.

1428 "6-7 Eylül Hadiseleri Dolayısıyla", Ulus, 14 Ocak 1956. Tertip iddiaları için bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, "Artık Yeter", Ulus, 14 Ocak 1956.

1429 Menderes, önergede hukuken tahkikat açılmasını gerektirecek bir neden ve delil bulunmadığını, olaylar sırasında tesadüfen İstanbul'da bulunmalarının oradaki memurların yetki ve sorumluluklarını kendi üzerine toplamaması gerektiğini söylüyordu. "6-7 Eylül Hadiseleri Dolayısıyla", Ulus, 14 Ocak 1956.

1430 Tasfiye Kanununun vazifeden uzaklaştırılanlara yargı yolunu kapatan 3. maddesi kaldırıldı. Böylece bakanlık emrine alınarak görevinden uzaklaştırılan ve emekliye sevk edilenlere idari ve adli yargı yolu açılmış oldu.

propagandası yaptıklarını iddia etmesi ve bunun engellenmesi adına 2. maddenin kaldırılmasına karşı olduklarını söylemesi, tartışmayı ideolojik bir boyuta taşımıştı.[1431] Öğretim üyelerinin komünizm propagandası yaptıkları iddiaları kamuoyunda büyük tepki çekti. Üniversite özerkliğinin zedelendiğine dair eleştirilerde bulunan İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Profesörü Hüseyin Nail Kubalı, Zafer gazetesinde yayınlanan, üniversitelerin, senatoları aracılığıyla meclis denetimi altında olduklarını iddia eden bir yazıya sert eleştirilerde bulundu. Kubalı, meclisin de üstünde temel hak ve hürriyetler olduğunu, bunların bekçisinin anayasa olduğunu ve hiçbir kurumun bunları zedeleyemeyeceğini belirtiyordu. Senatoların meclisi eleştirebileceğini, üniversitelerin en önemli demokratik görevinin meclisi ve milletvekillerini murakabe etmek (denetlemek) olduğunu söylüyor; özerk üniversiteler ve basının en önemli kamuoyu odakları olduğunu vurguluyordu. Kubalı sözlerini şöyle bitirdi: "… Otoriter bir zihniyetin hala ne kadar zebunu olduğumuzu bu vesile ile bir defa daha görmek cidden düşündürücü, yeis verici bir müşahededir…"[1432]

CHP Meclis Grubu, ilerleyen günlerde bir tebliğ yayınlayarak bütün huzursuzlukların nedeni olarak rejim buhranını gösterdi; 54 seçimlerinden sonra demokrasiden uzaklaşılmıştı, yolsuzluklara karıştığı iddia edilen vekillere soruşturma açılmamış ve ekonomik sorunlar giderilmemişti. Sorun, rejimin işleyişindeydi; çözüm aracı olarak muhalefet partilerine işbirliği teklifi yapılmaktaydı.[1433] HP, CHP'nin teklifini olumlu karşıladı; yayınladığı bir tebliğle "muhalefetin işbirliği vatan borcudur" dedi.[1434]

Çeşitli açılış ve temel atma törenlerinde muhalefete yüklenen Menderes, Tarsus'ta yaptığı konuşmada, muhalefet partilerinin muhalefet yapma hakkının

---

1431 Tasfiye Kanununun 2. maddesine göre üniversite mensupları, senatonun onayı alınarak MEB tarafından 1. madde uyarınca bakanlık emrine alınabiliyor ya da görevinden uzaklaştırılabiliyordu; bu maddenin kaldırılması teklifi reddedildi. Maddenin kaldırılmasına karşı çıkan iki DP'li vekil Süleyman Çağlar (Kastamonu) ve Ekrem Anıt (Samsun) üniversite hocalarının komünizm propagandası yaptıklarına şahit olunduğunu söyleyerek maddenin kaldırılmasına karşı çıktılar. Mecliste konu etrafında özerkliğin zedelendiğine ve profesörlerin töhmet altında bırakıldığına dair sert tartışmalar yaşandı. Bazı vekiller propagandanın tasfiye değil ceza kanunu konusu olması gerektiğini ileri sürdüler. Tartışmalar için bkz. "6435 Sayılı Kanunda Değişiklik", Ulus, 17 Ocak 1956. Üniversite özerkliğinin zedelendiğine dair bir yazı için bkz. Prof. Yavuz Abadan, "Akademik Hürriyetlerin Müdafaası", Ulus, 19 Ocak 1956.

1432 "…Kubalı Zafer'e Cevap Veriyor", Ulus, 23 Ocak 1956. DP'li vekillerin komünizm suçlamalarına karşı Ankara ve İstanbul üniversite senatoları birer tebliğ yayınladı. Tebliğ için bkz. "İstanbul Üniversitesinin Tebliği", Ulus, 20 Ocak 1956. Zafer gazetesi bu tebliğleri eleştirmişti. Kubalı ise gazetenin yazılarına yanıt olarak basına konuşmuştu. Siyasal Bilgiler Fakültesi Fikir Kulübünün düzenlediği bir toplantıda Abadan, Esmer, Feyzioğlu ve Karayalçın gibi hocalar üniversite özerkliğinin zedelenmemesi gerektiği yönünde açıklamalar yaptılar. "Üniversite İstiklali…", Ulus, 24 Ocak 1956.

1433 İşbirliğinin iktidarı sağlaması durumunda öncelikli işin rejim meselesini halletmek olduğu daha sonra nispi temsil usulüne uygun bir seçimin yapılması teklifi yapıldı. "CHP Tebliği", Ulus, 9 Nisan 1956.

1434 Ulus, 23 Nisan 1956.

olmadığını söyleyecek noktaya gelmişti. Özellikle CHP'nin 25 yıllık iktidarında hiçbir şey yapmadığını belirtiyor, MP'nin DP'den bir *muvazaa* yüzünden ayrıldığını ve CHP ile şimdi işbirliği yapmasını eleştiriyordu. Başbakan, muhalefetin tek liste ile seçime katılmasına karşı tedbir alacaklarını söyledi.[1435] Basına da yüklenen Menderes, belli başlı gazetelerin muhalefetle birleşerek iktidarın değişmesi için çaba harcadığını ve onların açtığı bu yolda komünist tahrikçilerin ilerlediğini iddia ediyordu. HP Genel Başkanlığı, Menderes'in 5-10 Nisan arasında açılış törenleri vasıtasıyla yaptığı konuşmalara karşı bir tebliğ yayınlayarak Menderes'in dördüncü hükümet programına uymadığını eleştirdi. DP Genel Başkanın çok partili rejime tahammülünün kalmadığı, totaliter bir rejim kurmaya çalıştığı iddia edilen tebliğde şu ifadeler kullanıldı: "… DP Genel Başkanının demokrasi nizamını ortadan kaldırmaya matuf tarihi mesuliyet taşıyan teşebbüsüne milletimizin dikkatini çekeriz…"[1436]

Sonuç olarak Menderes, dördüncü kabinesini kurmakta oldukça zorlanmıştı; meclis grubunun kendisini nasıl zor durumda bırakabileceğini anlayan Menderes, gruba karşı nasıl yumuşak bir tonda konuşup grubun nabzını düşürmeye çalıştıysa yurt çapında yaptığı gezilerde bir taraftan açılış törenlerini DP mitingine dönüştürüyor, diğer taraftan gittiği yerlerin sosyo-kültürel yapısına göre yöre halkına vaatlerde bulunuyordu. Halkın isteklerine kulak veren bir lider olarak görünen Menderes, muhalefet ve basına yönelik söylemlerinde sertliğin tonunu artırmaya başlamıştı.

5.2.10. Cumhurbaşkanı-DP İşbirliğiyle Yargının Denetim Altına Alınması

Mayıs ayında cumhurbaşkanının tarafsızlığını tartışmaya açacak şekilde Bayar'ın liderliğinde DP Genel İdare Kurulu üyeleri ve bakanlardan oluşan bir dizi toplantı yapıldı. Bu toplantılardan birinin sonunda 3 yargıtay üyesi ve 13 hâkim emekliye sevk edildi.[1437] Emeklilik kanun tasarısına dayanarak ve *'görülen lüzum*

1435 "Başvekilin Dikkate Değer Nutuklarından…", Ulus, 10 Nisan 1956. Menderes, Adana'da Seyhan barajı açılışında, Tarsus ve Mersin'de muhalefetin tek bir cephe halinde birleşmesine karşı tedbirler alınacağını söyledi. DP'nin açılış törenlerini bir siyasi parti mitingine dönüştürmesi ise eleştiri konusu yapılmıştı. Örneğin Gaziantep'teki Birecik köprüsü açılışı için iki özel trenle 300 misafirin oraya götürüldüğü, DP kurucularının sanki ülkede ilk kez köprü yapılıyormuş gibi konuştukları, köprüyü yapan mühendisleri kendilerinin yetiştirmediği halde eski iktidara sürekli eleştiriler yapıldığı ve açılışlardaki gösteriş için büyük paralar harcandığı belirtiliyordu. Özellikle halktan alınan vergilerle yapılan eserlerin bir propaganda aracına dönüştürülmesi muhalefetin tepkisini çekmişti. "Törenler Münasebetiyle DP'nin İsraf ve Gösteriş Zihniyeti", Ulus, 12 Nisan 1956. Eroğul da, kitabında, temel atma ve işletme açma gibi kurdele kesip 'kalkınma törenleri' yapmanın DP'nin siyasal yaşama getirdiği propaganda faaliyetleri olduğunu belirtiyor. Cem Eroğul, *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, s. 172.

1436 "HP Bir Tebliğ Yayınladı", Ulus, 15 Nisan 1956.

1437 Emekliye sevk edilen yargı üyelerinin adları içi bkz. Dünya, 4 Mayıs 1956.

üzerine' gerekçesiyle alınan bu kararlar idari değil siyasi bir izlenim yaratmıştı.[1438] Zira emekliye sevk edilen Yargıtay üyelerinden biri olan Baha Arıkan, 1954 seçimleri öncesinde cumhurbaşkanı Bayar'ın milletvekili aday sıfatıyla yaptığı konuşmaların radyoda yayınlanmasının kanunsuz olduğuna karar veren Yüksek Seçim Kurulu (YSK) üyesiydi.[1439] Emekli edilen Yargıtay üyesi Baha Arıkan kararı şöyle değerlendirdi:

> "… Ben vicdanen huzur içindeyim. Görülen lüzumun neye dayandığını bilmiyorum. 3 yıl evvel Yargıtay'a geldiğimde 15 bin dosya devraldım. Üç senede ortalama 75 bin dosya geldi. Bunların hepsini neticelendirdim. Halen de 2300 dosya derdestimiz vardır. 4 tane tercüme kitabım mevcuttur. Bana tembellik ve aciz isnat olunamayacağına göre, görülen lüzumdan ne kastedildiğini anlamama imkân yoktur. Allah ne yaparsa iyi yapar imanını taşımaktayım. Benim tek dikili ağacım yoktur. Ailemin rızkını gene mesleğimle çıkarmaya çalışacağım…"[1440]

Emekliye sevk edilen İstanbul 7. Asliye Ceza Mahkemesi hâkimi Hamdi Önen ise kararı şöyle değerlendirdi:

> "… Kader icabı yargıçlığa 929 senesinde intisap etmiştim. 47 yaşındayım, Avrupa'ya staja gönderilmiştim. Geçen sene baremin birinci derecesi olan 150 liraya terfi ettim. Tam bu sırada bu muamele ile karşılaşmam beni müteessir etti… Bugün duyduğum yalnız teessürdür. Vicdan azabı değil! … Çocuklarımın tahsillerini ikmal ettirmekten başka bir emelim de yoktur. Allah'ın benimle olduğuna kaniim…"[1441]

Yargıçların tasfiyesi ve basın üzerindeki baskının şiddetinin artmasına yönelik uygulamalar DP Genel İdare Kurulu'nun, hükümetin ve cumhurbaşkanın Çankaya'da yaptığı toplantılarda karar verilmişti, dolayısıyla yasama-yürütme erkinin bürokrasi üzerindeki hâkimiyetine bir örnek niteliğindeydi. Yargıçlar hakkındaki emeklilik

---

1438 Emeklilik Sandığı Kanununun 39. maddesinin 'd' fıkrası, son şeklini üçüncü Menderes kabinesinin meclise sevk ettiği bir tasarının kanunlaşmasıyla almıştı. Kanunun memurlar üzerinde yapacağı etki tartışılırken Menderes, kanunun, tüm memurların değil; vazifesini yapmayan tembel memurların üzerinde uygulanacağını söylemişti. DP, kanunun memur kesimi üzerinde endişe yaratmayacağını ve bunun bir tasfiye kanunu olmadığını iddia ediyordu ancak son uygulamalar bunun aksini göstermişti. Ayrıca 4. Menderes kabinesinin programında bu kanunun yürürlükten kaldırılması vaat edilmişti. Gelinen noktada kanun yürürlükten kaldırılmadığı gibi DP, kendisine engel teşkil eden yargı mensuplarını kanuna dayanarak tasfiyeye girişiyordu.

1439 Arıkan, YSK içinde nutukların radyoda yayınlanmasının aleyhinde oy veren üyelerdendi. Ayrıca H.C. Yalçın hakkındaki mahkûmiyetin Yargıtay'daki incelenmesi sırasında karar aleyhine oy kullanmış ve Metin Toker-Mükerrem Sarol davasında hapis cezasını bozan dairenin başkanlığını yapmıştı. İlginç olan ise Arıkan'ın başında bulunduğu yargıtay dairesinin aldığı kararların hepsinin Yargıtay Umumi Heyetinde tartışılıp onaylanmasıydı. Sakıp Güran ise Millet Partisi'nin kapatılması kararını veren Ankara Sulh Ceza mahkemesinin verdiği kararı bozan yargıtay dairesinin başkanıydı. Yargıtay İkinci Daire Başkanı Sakıp Güran 49 yaşındaydı ve emekliliğine yaş haddi bakımından 16 yıl vardı; Üçüncü Daire Başkanı Baha Arıkan ise 53 yaşındaydı ve emekliliğine 12 yıl vardı. Diğer yargıçlardan Hamdi Öner, CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek'in Sinop'ta tutuklanmasının ardından İstanbul'da tahliyesine karar veren 7. Asliye Ceza Mahkemesi hâkimiydi. "3 Yargıtay Üyesi…", Dünya, 3 Mayıs 1956. Haziran ayında Yargıtay Birinci Daire Başkanı Bedri Köker ile 5 başsavcı ve üye daha Emekli Sandığı Kanununun 39. Maddesinin 'b' bendi uyarınca emekliye sevk edildi. Dünya, 13 Haziran 1956.

1440 "Baha Arıkan Ne Diyor?", Dünya, 3 Mayıs 1956.

1441 "H.Önen…", Dünya, 4 Mayıs 1956.

kararlarının muhalefet cephesindeki yankıları geniş oldu; İnönü, kararı şöyle değerlendirdi:

> "… Siyasi ve medeni hayatımıza çok ıstırap verici bir darbe tesiri yapmıştır… Yargıç, vicdani kanaatinden dolayı siyasi kudretin tehdidi altında bulundukça, adalet en zararlı bir tesir altına konmuş demektir. Bunun mahzurları saymakla bitmez…"[1442]

CHP, 16 yargı üyesinin emekliye sevk edilmelerinin gerekçesinin açıklanması için Adalet Bakanına sorulmak üzere bir soru önergesi verdi.[1443] Ayrıca DP içinde de kararlara tepki gösterenler vardı; örneğin Cemal Köprülü, DP Grup Başkanlığına hâkimlerin emekliliği konusunda soru önergesi verdiği için DP Haysiyet Divanına sevk edildi.[1444] Ancak DP, kendi içinde de konuyla ilgili olarak kesin tavır sergiliyor; muhalefetin eleştirilerine aldırmadan hâkimlerin üzerinde emeklilik kanununu bir baskı aracı olarak kullanmakta sakınca görmüyordu.

Sonuç olarak Cumhurbaşkanı Bayar, zaman zaman DP Genel İdare Kuruluna başkanlık ediyor, diğer partilerin temsilcileri olmaksızın Çankaya Köşkü'nde toplantılar yapıyordu. Örneğin 1955 yılındaki DP Kongresi öncesindeki toplantıya katılıp başkanlık yapması, cumhurbaşkanının tarafsızlığını zedeleyen uygulamalardan biri olarak görülmüştü.[1445] Ancak bu toplantıların düzenlenmesinden daha çok eleştirilen şey, toplantılarda alınan kararların, özellikle DP iktidarı döneminde DP'nin arzulamadığı yargı kararları veren yargıçlar ve yüksek mahkeme üyelerine yönelik olmasıydı.

1442 Dünya, 4 Mayıs 1956. Adalet mekanizmasının DP iktidarıyla birlikte yoğun bir siyasi baskı altına girdiğini iddia eden bir yazı için bkz. Falih Rıfkı Atay, "Adalete Güvenmek Esastır", Dünya, 4 Mayıs 1956.

1443 Önergede, 'Kalem teksir aleti midir?', 'Görülen lüzum nedir?' gibi sorular yer alıyordu. Dünya, 10 Mayıs 1956. İnönü, yazdığı bir makaleyle Adalet Bakanının 16 hâkimi emekli etmesini siyasetin yargıya darbesi olarak değerlendirdi. Bkz. İsmet İnönü, "Karşımızdaki Ağır Mesele", Dünya, 20 Mayıs 1956.

1444 Aslında son zamanlarda Köprülü ailesinin Menderes ve DP ile arası açılmıştı. Fuat Köprülü'nün amcası olan Cemal Köprülü'nün önergesi dışında, oğlu Orhan Köprülü de DP İstanbul İl Başkanlığına getirildikten kısa bir süre sonra partinin nüfuz ticaretine engel olması gerektiğini söyleyince Genel İdare Kurulu ile arası açılmış ve başkanlıktan istifa etmişti. Amca Cemal Köprülü ise 18 Mayıs'ta DP'den ihraç edildi. Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü ise 19 Haziran 1956'da bakanlık görevinden istifa etti. Köprülü, 7 Eylül 1957 tarihinde DP'den de istifa etti. İstifasının ardından yaptığı açıklamada partideki anti-demokratik zihniyetten dolayı istifa ettiğini söyledi. Köprülü'nün açıklamaları için bkz. "Köprülü'nün Beyanatı", Vatan, 8 Eylül 1957. Böylelikle Cemal ve Orhan Köprülü'den sonra baba Köprülü'nün de istifa etmesiyle DP'de Köprülü ailesinden kimse kalmadı. Köprülü, muhalefet döneminde olduğu gibi Vatan gazetesindeki yazılarına geri döndü. Örneğin 1945-57 arasının kısa bir değerlendirmesini yaptığı yazıda DP'nin demokrasiden otoriterliğe gidişini ana hatlarıyla ortaya koydu. 1957 seçimlerinin öne alınmasını ve son yapılan seçim kanunu değişikliğini, iktidarda tutunması zor görünen bir partinin iktidarda tutunmak için gösterdiği çabalar olarak değerlendirdi. 4. Menderes kabinesi programının terkedildiğini, DP şefleri ve sözcülerinin hızla otoriterlik yönünde ilerlediğini belirterek parti programındaki demokratik ruhu hatırlattı. Fuat Köprülü, "1945'den 1957'ye- Ne idi Ne Oldu?", Vatan, 6 Ekim 1957. DP'nin kendi programına aykırı davrandığına ilişkin bir yazı için ayrıca bkz. Fuat Köprülü, "Programını Unutan DP", Vatan, 10 Ekim 1957.

1445 "Celal Bayar DP... Toplantısına Başkanlık Etti", Vatan, 14 Ekim 1955. Bayar, 1956 yılında Seyhan Barajı açılışında "sırası geldiği zaman beni kimse konuşmaktan alıkoyamaz" diyerek parti ve iç politika işlerine karışmasını eleştirenlere net bir yanıt verdi. Ancak yine de DP Genel Merkezi üyelerinin ve bakanların diğer partiler olmaksızın Bayar liderliğinde toplanması cumhurbaşkanının tarafsızlığı ilkesini zedeliyordu. Bir eleştiri için bkz. Falih Rıfkı Atay, "İki Esaslı Yanlışlık", Dünya, 3 Mayıs 1956.

5.2.11. CHP 12. Kurultayı: Demokratik Talepler Yineleniyor

DP'nin cumhurbaşkanının liderliğinde grup toplantıları yaptığı dönemde CHP, 12. Kongresini topladı. Kongrenin açılışında konuşan CHP Genel Başkanı ve muhalefet lideri İnönü, 1954-56 arasındaki olayların genel bir değerlendirmesini yaptı. Kırşehir'in muhalefete oy verdiği için ilçe yapıldığını, muhalefet listelerinden aday olan memurların mağdur edildiğini, emeklilik kanunuyla hâkim ve akademisyenlerin baskı altına alındığını, seçim kanunuyla muhalefetin gelişmesinin engellendiğini ve iktidarı eleştiren gazeteci ve siyasetçilerin hapse atıldığını anlattı. CHP'nin bu dönemde, bağımsız mahkeme ve hâkim teminatı, Kırşehir'in tamiri, CHP'ye yüklenen borçlar, üniversite özerkliği ve muhalefet üyelerine yapılan partizanca baskı ile uğraştığını belirtti. İnönü'ye göre iktidar, 1955 Haziran'ından sonra şiddet kampanyası başlatmıştı; bakanlar, geziler ve radyo aracılığıyla muhalefeti ekonomik kriz yaratmakla ve komünizmle suçluyor, radyo ve yazılı basından hayat pahalılığının muhalefet tarafından uydurulduğunu anlatmaya çalışarak halkı kandırmaya devam ediyordu. 6-7 Eylül olaylarından muhalefetin sorumlu tutulmaya çalışıldığını ancak başarısız olduklarını belirtti. 1955 yılının sonlarında DP içerisinde sorumluluk duygusuyla ispat hakkı meselesinin tartışıldığını ve partiden ayrılanların HP'yi nasıl kurduğunu anlattı. Ardından ekonomik sorunlardan ve yolsuzluklardan sorumlu tutulan hükümet düşürülmüş ve iktidar kendini yeniden toparlamaya çalışmıştı. Ancak kısa süre içinde iktidar yeniden şiddet politikasına dönmüştü. İnönü'ye göre, siyasi yaşamın üç sorunu vardı; 6-7 Eylül faciası, bazı bakanlar hakkında soruşturma açılması ve 16 yüksek hâkimin emekliye ayrılması. Bu sorunlar karşısında muhalefetin kanun dairesinde çalışacağını vurguladı.[1446]

Kurultayda İnönü'den sonra parti meclis grubu raporu okundu ve anayasanın demokratikleştirilmesine dayanan siyaset anlayışının devam ettirileceği vurgulandı.[1447] Ancak parti içinde yönetime karşı bir tepki de vardı; CHP milletvekili Sırrı Atalay, iktidara yapılan eleştirileri CHP'nin kendi içinde de yapması gerektiğini söyledi. Örneğin hâkim teminatı, ekonomik tedbirler, hayat pahalılığı ve eğitim sorunlarına yönelik CHP'nin bir plan ve programının olup olmadığını soruyor; 1950'den beri yapılan genel ve yerel seçimlerde partinin neden sürekli oy kaybettiği, vatandaşın neden CHP'yi tercih etmediği hakkında esaslı bir araştırmanın yapılıp yapılmadığını gündeme

[1446] "İnönü'nün Nutku", Dünya, 22 Mayıs 1956.
[1447] "CHP Kurultayı Açıldı", Dünya, 22 Mayıs 1956.

taşıyordu. Bir partiyi idare etmenin günün aktüalitesini takip ederek beyanat vermekle yapılamayacağını, geniş vatandaş kitlesini tatmin edecek bir idare tarzının belirlenmesi gerektiğini söylüyordu.[1448]

CHP 12. Kurultayı, bir beyanname yayınlayarak kongreyi kapattı. Altı maddelik beyannamede; yasal güvence, ikinci meclisin açılması, anayasa mahkemesinin kurulması, nisbi seçim sistemi, ekonomik sorunlar, hükümetin vaatlerini yerine getirmemesi, gensoru kurumunun işlemezliği, radyonun tarafsızlığı, hâkim teminatı, basın özgürlüğü, üniversite özerkliği ve muhalefetin işbirliği konularına değinildi.[1449]

5.2.12. DP'nin Muhalefet, Basın ve Üniversiteler Üzerinde Tam Denetim Kurması

DP yönetimi, muhalefet ve kamuoyunun tepkilerine rağmen meclis çoğunluğuna dayalı baskıcı politikasına devam ediyordu. CHP Kongresi'nin hemen ardından siyasi partilerin toplanma ve miting faaliyetlerini düzenleyen '*İçtimaatı Umumiye ve Cemiyetler Kanunu*'nu yenilemeye girişti. Buna göre, partilerin merkez ve taşra teşkilatları, toplantı ve mitingler için ilgili mülki amirliğin iznine bağlanıyordu. Basın Kanunu değişikliğini de içeren teklif paketi, 29 Mayıs'ta DP grubunda kabul edildi.[1450] Toplantı sırasında Menderes bir ara, grubun her istediğini yapabileceğini, hâkimlerin tasfiyesi için arzu edilirse yeni kararlar alabileceğini söyledi. Tasarıların meclis komisyonlarına sevk edildiği gün basına konuşan CMP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı, şunları söyledi:

> "... Bir gün demokrasinin ruhuna milletçe Fatiha okunması için meclise bir kanun teklifi getirilmesi bile bizi hayrete düşürmeyecektir. Bununla beraber bu yolu tutanlar benzerlerinin akıbetinden kendilerini kurtaramayacaklardır..."[1451]

HP Genel Başkanı Karaosmanoğlu ise kanun tasarılarına yönelik şöyle konuştu:

> "... Takrir-i Sükûn Kanununun çıkarıldığı 1925 ilkbaharını yaşayanlar bilirler ki, bugünler tıpkı o günleri andırıyor. Memleket Takrir-i Sükûn Kanunu ile nereye gitti ve götürüldü

1448 Atalay, sadece parlak nutuklar vermekle, kokteyl, parti ve davetlere gitmekle parti idare edilemez diyor, muhalefet yapmanın çile ve ıstırapla mümkün olacağını söylüyordu. "Sırrı Atalay'ın Tenkitleri", Dünya, 23 Mayıs 1956.

1449 "CHP Kurultayı Bir Beyanname Neşretti", Dünya, 25 Mayıs 1956.

1450 DP Grubunda basın kanun teklifi tartışılırken DP Grup Başkanı Burhanettin Onat, sözlerini sık sık kesen Menderes'e "Benden korkuyor musunuz?" demiş, Menderes'in "Sen kimsin ki senden korkayım" sözleri üzerine büyüyen tartışma sonrası grup başkanlığından istifa etmişti. "Şiddet Tedbirleri DP Grubundan Geçti", Dünya, 30 Mayıs 1956. Basın Kanunu değişikliği ile yazı işleri müdürü, başyazar ve fıkra yazarları için en az lise şartı getiriliyordu. Trajikomik olan şey, milletvekili ve cumhurbaşkanı için bile bu şartın olmamasıydı. Basın kanunu hakkında sert bir eleştiri yazan ve "Mussolini bir diktatördü ama gülünç değildi" diyerek durumla ilgili karşılaştırma yapan bir yazı için bkz. Falih Rıfkı Atay, "Rejimin Son Günlerinde Miyiz?" Dünya, 31 Mayıs 1956.

1451 "Bölükbaşının Demeci", Dünya, 31 Mayıs 1956.

ise DP iktidarı tarafından çıkarılmaya teşebbüs edilen bugünkü baskı kanunları ile de oraya götürülmek isteniyor. Başka ne diyeyim ki, yazık bu memlekete..."[1452]

Diğer taraftan son dönemde bazı bakan ve milletvekillerinin adının yolsuzluk ve nüfuz ticaretine karışmasına rağmen DP, milletvekili ve bakanların mal beyanına tabi tutulmasına dair kanun teklifinin meclise gelmesini engellemişti.[1453] Bazı siyasilerin adının karıştığı yolsuzluk ve suiistimal iddialarına karşı kamu vicdanının rahatlatılması adına herkesin servetini bildirmesi teklifi reddedilmişti. Başbakan Menderes, teklifi, meclise karşı yapılmış bir hürmetsizlik olarak değerlendiriyordu. Menderes, *'paranın ve imanın'* kimde olduğunun bilinemeyeceğini; milletvekillerinin de zengin olabileceğini, onları işten men eden hükümlerin bulunmadığını söyledi. Bütün Türkiye'nin zengin olduğunu hatta her mahallede 10-15 tane milyoner olduğunu söyleyerek tasarıya karşı çıktı, ardından muhalefeti suçlayarak salonu terk etti. Sonuçta tasarı, Menderes'in istediği gibi komisyonda reddedildi.[1454]

Basın Kanunu Tasarısı ise komisyondan hızlı bir şekilde geçerek meclise gelmişti. Kanun tasarısıyla gazete çıkarmak zorlaştırılıyordu; haberlere ciddi sınırlamalar getiriliyor ve politikacılara yönelik eleştirilere verilecek cezalar ağırlaştırılıyordu.[1455] Tasarının gerekçesinde basın özgürlüğünün suistimal edildiğine dair olan tek parti dönemindeki retorik tekrar edilmişti. Özellikle CHP'nin tek partili iktidar yıllarında basına yönelik uygulamalarına benzeyen ifadelerin kullanılması, Türkiye'deki iktidarların temel hak ve özgürlüklere, özellikle de muhalefete dair olan kronik rahatsızlıklarını göstermekteydi. Örneğin, '*memleketin ve milletin yüksek menfaati', 'sorumluluğun vatanseverce kullanılması', 'milli birliğin istikrarı', 'basının yıkıcı ve yıpratıcı etkisi', 'hürriyetin kötüye kullanılması', 'cemiyetin huzur ve sükûnu'* gibi iktidar ve muhalefet tarafından farklı şekillerde yorumlanabilecek yuvarlak, muğlak

---

1452 "F.Lütfi'nin Demeci", Dünya, 31 Mayıs 1956.

1453 Kanun teklifi sahibi HP Manisa milletvekili Muammer Alakant idi ve bazı vatandaşların emeğiyle çalışırken birdenbire fabrika sahibi olduklarını, büyük ticari işlerle büyük anonim şirketler kurduklarını ve bazı milletvekili ve bakanlar ile akrabalarının bu işlere adlarının karıştığını iddia etti. Kamuoyundaki bu dedikodu ve suiistimal iddialarının ortadan kaldırılması için siyasilerin de mal beyanında bulunması istendi ancak teklif, meclis içişleri komisyonunda reddedildi.

1454 "Muammer Alakant'ın Önergesi…", Dünya, 1 Haziran 1956.

1455 Tasarının 1. maddesine göre namus, şeref, itibar ve haysiyete tecavüz edilmesi, itibar kıracak veya şöhret, meslek ve servete zarar verebilecek bir hususun isnat edilmesi, hususi ve ailevi ahvalin teşhir edilmesi, resmi sıfatı olanlara yönelik küçük düşürmeyi hedef tutan yayınların yapılması halinde ilgililere ağır hapis ve para cezaları getiriliyordu. 3. maddeye göre devletin siyasi ve mali itibarını sarsacak yayınlar yapılması yasaklanıyordu. Halkın devlete karşı beslediği güven ve emniyeti sarsacak ve kamunun huzurunu bozacak haberler yapılması da yasaklandı. 7. madde ise tasarının kapsamını oldukça genişletiyor; belirli amaçlarla açık ya da kapalı yerlerdeki toplantılarda kanun hükümlerine aykırı konuşmalar yapılması yasaklanıyordu. "Basın Kanunu Tasarısı" metni için bkz. "Tasarının Tam Metni", Dünya, 1 Haziran 1956. Tasarıyı kabul ve imza eden 4. Menderes kabinesi ve ilgili komisyon üyelerinin büyük çoğunluğunun hukuk eğitimi görmüş olması durumu daha da trajik hale getirmişti.

ve kapsamı belirsiz ifadeler kullanılmıştı.[1456] Basına ispat hakkı da daha önceden yasaklandığı için herhangi bir haber, 'yalan, asılsız, hatalı' olarak değerlendirilebilecek ve haberi yapan kişi çeşitli ceza yaptırımlarıyla karşılaşabilecekti. DP, 1946-50 arasında diline doladığı demokrasi ve hürriyet söylemlerini kendi iktidarı döneminde unutmuş görünüyordu; zira özgürlükleri suistimal ettiğini iddia ettiği muhalefetin sindirilip bastırılmasına hatta ortadan kaldırılmasına çalışmaktaydı. Bu bağlamda, *'Devletin itibarı'*nı koruma gerekçesiyle yeni basın suçları yaratılmıştı.[1457] Yeni basın tasarısı meclise geldiğinde söz alan CMP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı şunları söyledi:

> "…Bugünkü iktidara CHP'den köhne bir konak kaldı. Demokratlar güya mermerden bir saray yapacaklardı. Hâlbuki köhne konağa bir sıva çektiler, bir de Amerikan yardımından cila sürdüler. Sazlar yine aynı saz, yalnız teller değişti. Muhalefette iken köprü yapmak, baraj açmak gibi işler her hükümetin yapması tabii olan işlerdir, biz memlekete hürriyet getireceğiz diyorlardı… Hâlbuki 6 senede anayasayı bile değiştirmediler. Vakitleri mi yok? Ne münasebet, aynı kimseler milletvekili maaşlarını 6 dakikada 2800 liraya çıkarıvermişlerdi… Başa geçenlerin başa bela olmamaları için tedbirler almak lazımdır. Bu tedbirlerin başında Ayan Meclisi ve anayasa mahkemesi gelmektedir… Bu millet Abdülhamid'i bile yıktı. Oyla gelip başına bela olan Menderes'i de yıkmasını bilir. Bir memleketi ayakta tutan fabrikalar değil manevi kuvvettir, adalettir. Hâkim, Menderes'e de, milletvekiline de, çarıksız köylüye de aynı muameleyi yapıyorsa o memleket yıkılmaz… Atom, hidrojen bombaları keşfedildi ama henüz Menderes'in kafasını değiştirecek bir keşif yok… Kendi gazeteleri bizlere her gün hakaretler yağdırıyor. Hâlbuki biz Menderes'e müstebit desek cezası bir buçuk senedir… Yeni basın kanunu o kadar ağır ki bundan sonra yazı yazmaktansa kalemleri kırmaya mecbur kalacağız. Memleketi soyan hırsızlara hırsız diyen gazetecilere niçin mani oluyorsun. Resmi sıfat sahibi hırsızlara hırsız denmez diye bir tevhidi içtihat kararı aldılar… Mesela İzmir valisi İzmir'i soysa hırsız diyemezsiniz… Tasarıdaki garabete bakın ki, kaleminden başka sermayesi olmayan gazeteciden diploma arar, cumhurbaşkanından, başbakandan ve bakanlardan diploma aramaz… Kimdir o

---

1456 Bkz. "Tasarının Gerekçesi", Dünya, 1 Haziran 1956. Yeni kanun tasarıları ile Türkiye'nin hızla mutlakiyete gittiğini, iktidardakilerin iktidardan gitmemek sevdasına tutulduklarını ve iktidarı destekleyenleri uyandırmak gerektiğini anlatan bir yazı için bkz. İsmet İnönü, "Uyandırma", Dünya, 1 Haziran 1956. Tasarının basında yaratacağı kısıtlayıcı etki üzerine bir yazı için bkz. Hayri Alpar, "Tasarılar Kanunlaşırsa Bakınız Ne Olacak?", Dünya, 2 Haziran 1956. Yeni çıkacak kanunun eleştiri özgürlüğünü ve seçim propagandasını yasaklayacağını açıklayan bir yazı için bkz. Öztekin Tosun, "Seçim Propagandası Yapılamayacak", Dünya, 5 Haziran 1956. Zira kanuna göre basın suçları yalnızca resmi sıfatı haiz olanlar için geçerliydi; sade vatandaş için değildi. Dolayısıyla meclis ve hükümet faaliyetlerinin eleştirilmesi basın kanunu aracılığıyla yasaklanmış oldu.

1457 Falih Rıfkı, Adnan Menderes'in 13 Eylül 1946 tarihinde DP grup sözcüsü olarak Recep Peker hükümetinin tadil ettiği basın kanununu eleştirdiği konuşmasını gazetesinin sütunlarına taşıdı ve Menderes'in basına yönelik özgürlükçü tutumundaki keskin dönüşü net biçimde tarihten bir örnekle gösterdi. Konuşmanın metni için bkz. Falih Rıfkı Atay, "Menderes Konuşuyor", Dünya, 2 Haziran 1956. Trajikomik biçimde, tasarı mecliste tartışılırken, Menderes'in geçmişteki sözleri, CHP milletvekili Nüvit Yetkin tarafından isim vermeden genel kurula okundu ve o sırada DP sıralarından itirazlar yükseldi; Yetkin, sözlerin Menderes' ait olduğunu söyleyince salonda büyük bir sessizlik oldu. Ardından Menderes şöyle dedi: "Eski sözleri nakletmeyi paşa babanız mı öğretti?". Yetkin ise şöyle yanıt verdi: "Aah! Sayın Menderes, sizin de paşa babanız olsa da yol gösterseydi. O zaman doğru yoldan ayrılmazdınız." Dünya, 7 Haziran 1956.

Adnan Menderes? Kırkından sonra milletvekili sıfatıyla Ankara Hukukundan diploma almışın birisi…"[1458]

Muhalefet, 6334 sayılı kanun ile basın kanun tasarısının meclisteki tartışmasında tasarılar yüzünden demokratik rejimin tamamen kaldırılacağını, Menderes'in arzuladığı sistemin kurulacağını belirtiyordu. Başbakan Menderes ise kanunları savunurken şunları söyledi:

"… Bir avuç ekalliyet kükremiş bu kanun çıkmayacak diyor… Sizden yegân yegân hesap soracağız diyorlar… Kim bu hesap soran? Kahkahalarla gülmek lazım, 30 kişi çıkacak, Divan-ı Ali'ler kurulacak, meclis önünde bizi sallandıracak. Hayale bakın, seraba bakın… Bir takım haysiyetsiz, şerefsiz ve hatta namussuz insanların biperva, haysiyetleri harcadıklarını görüyoruz. Memleket menfaatlerini kendi kör menfaatlerinin altına almaya çalışıyorlar… Yani DP 6 ay daha tedbir almasaydı memleket anarşi uçurumunun kenarına gelmişti. Hayır, bu meşum gidişe dur diyoruz… Nadan elleri kıracağız. Bu kanunun gayesi budur."[1459]

Sonuçta 7 Haziran'da 6334 sayılı kanunun adı, *"Neşir Yolu ile veya Radyo ile yahut Toplantılarda İşlenen Bazı Cürümler Hakkında Kanun"* olarak değiştirilip kabul edildi.[1460] Aynı oturumda 6733 sayılı '*Basın Kanunu*'nun da bazı maddeleri değiştirildi.[1461] Her iki kanunla birlikte, yukarıda ifade edildiği gibi, hükümet faaliyetleri ile milletvekilleri ve bakanları eleştirmek suç kapsamına giriyor; açık-kapalı alanlardaki toplantıların içerikleri de kanun kapsamına alınarak ifade özgürlüğüne ciddi darbe vuruluyordu.[1462]

Haziran ayının sonunda, 6761 sayılı, "*Toplantı ve Gösteri Yürüyüşlerine Dair Kanun",* muhalefet partilerinin eleştirilerine rağmen kabul edildi.[1463] Kanunla, seçim dönemleri hariç partilerin toplantı hakları ortadan kaldırılıyordu. Muhalefet, kanun tasarısının oylamasına katılmadan meclisi terk etmişti.[1464] Kısa bir süre sonra İçişleri

---

1458 "Bölükbaşı Kürsüde", Dünya, 4 Haziran 1956.

1459 "Menderes Konuşurken…", Dünya, 7 Haziran 1956.

1460 "6732 Sayılı Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkındaki 6334 Sayılı Kanunun Adı ile Bazı Maddelerinin Tadiline ve Bir Madde İlavesine Dair Kanun", Resmi Gazete, 8 Haziran 1956, sayı 9327. Kanun, 51 red oyuna karşılık 297 oyla kabul edildi. "6334 Sayılı Kanun", Dünya, 8 Haziran 1956.

1461 "Basın Kanununun Bazı Maddelerinin Tadiline ve Kanuna Muvakkat Bir Madde İlavesine Dair Kanun", Resmi Gazete, 8 Haziran 1956, sayı 9327. Basın Kanunu, 48 red oyuna karşılık 274 oyla kabul edildi. "Basın Kanunu", Dünya, 8 Haziran 1956. DP çoğunluğundan oluşan meclis, tasarıları kanunlaştırabilmek için kendi tarihinin en uzun aralıksız oturumunu yapmıştı; sabah saat 7.33'te biten oturum, tam 16 saat 33 dakika sürdü. Kanunların kabul edildiği meclis oturumundaki tartışmalar için bkz. "BMM'de Dün Sabahki Müzakereler", Dünya, 8 Haziran 1956.

1462 Şağan'a göre ispat hakkının olmadığı bir dönemde kanun maddelerindeki suç içeriğinin belirsizleştirilmesi; haber alıp-verme, siyasal muhalefet ve eleştiri gibi temel demokratik haklara aykırı bir gelişme olmuştu. Her iki kanun hakkında detaylı bilgi için bkz. Ali Şağan, *Demokrat Parti Döneminde İktidar-Sivil Toplum Kuruluşları İlişkileri (1950-1960)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 274-290.

1463 "6761 Sayılı Toplantılar ve Gösteri Yürüyüşleri Hakkında Kanun", Remi Gazete, 30 Haziran 1956, sayı 9346.

1464 "Muhalefet Dün Meclisi Terk Etti", Dünya, 28 Haziran 1956.

Bakanlığı valilere bir genelge gönderdi ve partilerin kendilerine gelir yaratmak için düzenledikleri turistik geziler, müsamereler, konserler ve baloları siyasi nitelik taşıdığı için yasakladı. Sadece partilerin alt kademelerinde, örneğin il ve ilçe teşkilatlarında bu etkinlikler belirli şartlarla yapılabilecekti.[1465] Kanunun uygulamaya girmesiyle birlikte muhalefet partileri zor durumda kaldı.[1466] Mitinglerin yasaklanmasıyla partiler halk arasında konuşabilmek için emniyet yetkilileriyle adeta kovalamaca yarışına girdiler.[1467] İlginç yasaklar furyası başlamıştı; Hürriyet Partililerin Anıtkabir'i toplu ziyaretine valilik izin vermiyor, hatta parti lideri Karaosmanoğlu'nun akşam evinde il başkanlarına vereceği ziyafet, parti toplantısı sayılarak valilik tarafından yasaklanıyordu.[1468] Muhalefet partileri kanunun uygulanma şekline dair meclise bir önerge verdi. Ayrıca muhalefet milletvekillerine yönelik polis takibinin devam etmesi üzerine CHP Kars milletvekili Mehmet Hazer, meclis başkanlığına bir soru önergesi daha verdi. Önergede, bazı soruların yanıtlanması isteniyor; muhalefet milletvekillerinin takip edilmesi emrini kimin ve hangi makamın verdiği soruluyordu. İkinci soruda şöyle deniyordu:

> "Altıdan fazla vatandaşın bir arada toplanıp oturmalarına, yiyip içmelerine mani olunması hakkında valilere bir tamim yapılmış mıdır? Yapılmışsa hangi kanuna göre yapılmıştır?[1469]

1465 "Dâhiliye Vekâletinin Tamimi", Vatan, 1 Ağustos 1956. Ertesi gün, miting ve konuşmalarından dolayı sabıkası kabarık olan CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek'in, Rize'de çarşıyı dolaşırken kendisine selam verenlerle selamlaşıp el sıkışması gösteri yürüyüşü sayıldı; emniyet yetkilileri durumu, 6761 sayılı toplantı ve gösteri yürüyüşleri kanununa aykırı buldu ve Gülek savcılık tarafından mahkemeye verildi. Hemen yapılan ve gülünç bir hal alan duruşmada Gülek, kendisinin eski bir bakan ve milletvekili olarak tanınmış olduğunu, el sıkmanın suç sayılması halinde emniyet müdürünün de el sıktığını ve suçlu sayılması gerektiğini anlatan bir savunma yaptı. "Gülek Mahkemeye Verildi", Cumhuriyet, 2 Ağustos 1956. Gülek, 6 ay mahkûmiyet ve 1000 lira para cezası aldı ve cezası ertelendi. "Gülek Mahkûm Oldu", Cumhuriyet, 9 Ağustos 1956. Ekim ayında İçişleri Bakanlığı valiliklere gönderdiği bir genelgeyle partilerin eğlence tertip edebileceğini, eğlencelerin 6761 sayılı kanunun hükmü dışında olduğunu bildirdi. İçişleri Bakanı Ethem Menderes imzalı genelge için bkz. Dünya, 10 Ekim 1956.

1466 Kanun, muhalefet partilerini yakınlaştırmaya başlamıştı, kanunun yansımaları ve muhalefetin işbirliği çalışmaları için bkz. Mehmet Gündüz, *Demokrat Parti'ye Karşı Muhalefet ve Milli Muhalefet Cephesi (1956-1960) (C.H.P, Hür. Parti, C.M.P.)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 56-120.

1467 Örneğin CMP lideri Osman Bölükbaşı, Çarşamba-Terme arasında polis arabaları tarafından sıkı bir takibe alınmıştı. Bölükbaşının arabası 20 km gittikten sonra durmuş, farlarını söndürmüştü; polis arabaları da aralarındaki 200 metre mesafeyi koruyarak durup beklemiş, iki tarafta sessizliğini koruyarak uzaktan uzağa yanan sigara uçları dışında hiçbir şey göremez hale gelmişlerdi. Daha sonra Bölükbaşının arabası yeniden yola koyulmuş, polisle arayı biraz açınca bir tarlanın içine girip saklanmış, polis arabası geçince de yoluna devam etmişti. Terme'ye girerken polisler şaşkın biçimde Bölükbaşı'nın geriden gelen arabasına bakmışlar, Bölükbaşı ve arkadaşları ise polis ve jandarmaya doğru tebessüm eden bakışlar atmışlardı. Daha sonra Bölükbaşı, takip ve ilgili kanunun yasaklarından dolayı CMP Ordu Kongresinde bir gün bunların hesabının sorulacağını söylemişti. Haberin detayları için bkz. "Bölükbaşı ile Polis Cipleri Yarıştılar", Vatan, 6 Ağustos 1956. Giresun kongresinde ise savcı, salona giren Bölükbaşı'nı alkışlayan halka "Alkışlamak yasaktır!" diye bağırarak uyarıda bulunmuştu. Salonda alkış tutanlar için dava açılmış ancak takipsizlik kararı verilmişti.

1468 Ulus, 12 Ağustos 1956.

1469 Beşinci soruda memurları muhalefet üyelerini takip etmek ve partizan bir tavır takınmak zorunda bırakan amirler hakkında bir soruşturma yapılıp yapılmadığı soruldu.
"Muhalif Partiler Polis Takibinden Şikâyetçi", Vatan, 17 Eylül 1956.

Temmuz ayının başında ispat hakkı kanun teklifi mecliste bir kez daha reddedildi.[1470] Muhalefet partileri, son kanunlardan sonra işbirliği arayışına girdi; İsmet İnönü (CHP), Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu (HP) ve Osman Bölükbaşı (CMP) bir bildiri yayınladılar. Bildiriye göre DP, 1954 seçimlerinden sonra çıkardığı kanunlarla adım adım temel hak ve özgürlükleri kısıtlamıştı; vatandaşın oyunu serbestçe kullandığında cezalandırıldığı, söz, düşünce, toplantı ve cemiyet kurma hakkının elinden alındığı, hâkimlerin ve memurların güvencesinin olmadığı, üniversite özerkliğinin zedelendiği, milletvekillerinin anayasal haklarının kısıtlandığı ve basının haberleşme özgürlüğünün ortadan kaldırıldığı bir dönem yaşanmaktaydı. DP, ülkeyi kapalı bir rejime dönüştürüyor ve muhalefet partilerini ortadan kaldırmak istiyordu. Çözüm olarak muhalefet partilerinin varlıklarını devam ettirmesi, seçim ve rejim meseleleriyle ilgili halkı bilgilendirmeye devam etmesi kararlaştırılmıştı.[1471]

Temmuz ayının ortalarında ara seçimin yapılmaması hakkındaki önergenin kabul edildiği meclis oturumuyla muhalefet tekrar meclise dönmüştü.[1472] Ancak muhalefet, ara seçimlerin yapılmamasını eleştiriyordu; İnönü, "Memleketin anayasa dışında idare edilmesi vahim bir gidiştir" diyor; Çelikbaş, "Vatandaşlar muayyen amme haklarından mahrum edilmiş vaziyettedir" diyordu.[1473] Gerçekten de anayasanın 29. maddesine göre çeşitli nedenlerle boş kalan vekillikler için seçim yapılır ifadesi vardı ve seçim kanununun 6. maddesine göre ara seçimlerin TBMM aksine karar vermedikçe temmuz ayının 23'ünde başlayıp eylül ayının üçüncü pazarına rastlayan güne kadar bitirilmesi gerekiyordu. İnönü, TBMM'nin aksine karar vermesinin, seçimin ertesi sene yapılacağı anlamına gelmediğini aynı yıl içinde başka bir tarihin belirlenmesi gerektiğini iddia ederek DP'nin ilgili önergeyle anayasaya karşı geldiğini belirtiyordu. Tartışmalar arasında İnönü bir ara yüzde 52 ile gelen partinin yüzde 48'lik dilime giren vatandaşı insan haklarından mahrum bırakmaya çalıştığını söylemesi üzerine meclis salonu karıştı ve sert tartışmalar yaşandı.[1474] Sonuçta, 42 muhalif oya rağmen 242 oyla seçimlerin ertelenmesi kabul edildi. Eylül ayında ise muhtarlık seçimlerinin 4 yılda bir

---

1470 "İspat Hakkı Mecliste Reddedildi", Vatan, 8 Temmuz 1956.

1471 "Muhalefetin Müşterek Tebliği", Vatan, 9 Temmuz 1956. Muhalefet partileri ikinci tebliğlerinde meclis içi ve dışında parti meclis gruplarının demokrasinin yeniden kurulabilmesi için beraber çalışmaya devam edeceklerini belirtti. "Muhalefet Yeni Bir Tebliğ Yayınladı", Vatan, 19 Temmuz 1956.

1472 Menderes, muhalefete "Meclisi terk ettikleri zaman bir daha gelmeyeceklerini zannettik. Hâlbuki tıpış tıpış döndüler" dedi. Vatan, 12 Temmuz 1956.

1473 "Muhalefetin Girdiği Dünkü Meclis…", Vatan, 12 Temmuz 1956.

1474 "İnönü İkinci Defa Konuşuyor", Vatan, 12 Temmuz 1956. Menderes konuşmasında, seçimlerin ertelenmesi konusunda meclisin çoğunlukta olduğunu söyledi; "Mademki ekseriyet partisi bu kararı vermiştir, ekalliyetin buna uyması gerekir" dedi ve muhalefet sıralarına işaret ederek "Muhalefet dediğiniz işte şu kadardır" diye işaret etti. "Başvekilin Konuşması", Vatan, 12 Temmuz 1956.

yapılmasına dair kanun teklifi kabul edildi ve muhtarlık seçimleri 1958 yılına bırakıldı.[1475]

DP, üniversite konusunda da bir adım fırsatını eylül ayında yakaladı. Ankara Üniversitesi SBF Dekanı Turhan Feyzioğlu, ders yılının açılış nutkunda öğrencilere ve aydınlara hitaben *"nabza göre şerbet vermeyin"* tavsiyesinde bulunmuş, ardından yaşanan tartışmalar ve Doçent Aydın Yalçın'ın MEB tarafından profesörlüğe tayininin yapılmamasını eleştirince 6435 sayılı kanunun ikinci maddesine dayanarak bakanlık emrine alınmış ve vazifesinden uzaklaştırılmıştı.[1476] Bunun üzerine yaşanan öğrenci protestoları karşısında DP meclis grubu toplandı ve yayınladığı bir tebliğle günlük politikayla uğraşan profesör ve doçentlerin cezalandırılıp tasfiye edileceğini duyurdu.[1477]

Sonuç olarak DP, son dönemde muhalefet partileri, basın ve üniversitelere yönelik kısıtlayıcı tedbirler almaya devam ediyordu. Muhalefet ise duruma oldukça sert tepki göstermekteydi. CHP Ankara İl Kongresinde konuşan İnönü, üniversite, yargı ve basın konusunda yaptığı eleştirileri son çıkan kanun ve gelişmeleri de dikkate alarak yineledi. Yargının bağımsızlığının zedelenmesi konusunda şöyle dedi:

> "… Eski zamanlardan beri, her memlekette tecrübe edilmiş bir felakettir ki, yargıçlar siyasi kudretin tesirine boyun eğerse, bir insan için muhterem olan bütün vasıflardan kendilerini mahrum ederler. İnsanoğlu, kudretlinin cebri önünde, çaresiz kalarak ağır suç işleyenleri yerine göre hafifletici mahiyette mazur görmüştür. Ancak kudretlinin tesiri ve tehdidi altında haksız yere hüküm veren bir yargıç hiçbir suretle mazur görülmemiştir… Bağımsız mahkeme Türk vatandaşının temel hakkıdır… Adalet Bakanının Temyiz Başkanına kadar yargıçları emekliye ayırabilmesi, umumi ve tabi kaide olarak yargıçta karar emniyeti ve mahkeme bağımsızlığı bakımından dikkatle incelenmek lazımdır…"[1478]

Ankara Üniversitesi SBF Dekanının senato kararıyla görevinden uzaklaştırılmasını iktidarın son dönemde içine düştüğü telaşı göstermesi bakımından önemli olduğuna değinen İnönü, Feyzioğlu'nun beyanını okuyan herhangi birisinin kendisine atfedilen suçlamalarla bir ilgisinin olmadığını kolaylıkla anlayabileceğini söyledi. Eğitim bakanı hakkında Feyzioğlu'nun tavsiyesine göndermede bulunarak şöyle dedi: "… Ben, bizzat kendisi profesör ve rektör olan Milli Eğitim Bakanının

---

1475 Vatan, 1 Eylül 1956.

1476 "Prof. Turhan Feyzioğlu…", Dünya, 2 Aralık 1956. Feyzioğlu daha sonra görevinden istifa etti ve Haziran 1957 tarihinde CHP Cebeci Ocağına kaydolarak siyasete atıldı. "Prof. Feyzioğlu CHP Saflarında", Ulus, 8 Haziran 1957.

1477 Vatan, 5 Aralık 1956. Üniversite konusunun tartışıldığı meclis oturumu ve Milli Eğitim Bakanının yanıtları için bkz. "BMM'de Fırtına Koptu", Dünya, 20 Aralık 1956.

1478 "İsmet İnönü Rejim Davalarını Anlattı", Dünya, 19 Aralık 1956.

talebesine aynı öğütleri vererek yetiştirmiş olduğunu tahmin ederdim…" İktidarın son dönemde artan baskıcı tutumuna karşı da şöyle dedi:

> "… Baskı usullerini, bugünkü rejimin eksiklerini haysiyet sahibi bir gazete, bir hoca, bir sade vatandaş rıza ve kabul ile karşılamayacak şikâyetini, reddini muhafaza edecektir. Bu mücadeleyi yenmeye hiçbir kudretin imkânı yoktur. Kısır bir iç mücadelenin hazin bir hatıra olarak kapatılması, iktidarın elindedir…"[1479]

5.2.13. DP'nin Muhalif Siyasetçileri Tasfiye Girişimleri: CMP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı'nın Dokunulmazlığının Kaldırılması ve Tutuklanması

1957 yılının Haziran ayında CMP lideri Osman Bölükbaşı'nın meclis kürsüsü, salon ve koridordaki sözleri suç sayılarak hakkında üç nedenden dolayı dokunulmazlığının kaldırılması istendi. Mazbatada, *"TBMM'yi tahkir ve tezyif fiilinin maddi ve manevi unsurlarıyla tam olarak teşekkül etmiş bulunduğu"* iddia edilmiş ve dokunulmazlığının kaldırılması istenmişti. Anayasa ve Adalet Komisyonlarından oluşan karma komisyon Bölükbaşı'nın savunmasını istedi. Bölükbaşı, savunmasında meclis ve komisyonlardaki tüm yazışmaların 19 Haziran tarihinde, yani bir gün içinde hızla yapılmasına tepki gösterdi; kendisini '*vurmak'* için her şeyin yapılmaya çalışıldığını ve kanun çıkarıp kendisinin asılmak istendiğini iddia ediyordu.[1480] Ertesi gün dokunulmazlığının kaldırıldığı komisyonda konuşan Bölükbaşı şöyle dedi:

> "… Biliyorsunuz, Kırşehir beni seçtiği için yıkıldı. Şimdi o yapılırken asıl hedef olanı yıkmak için, sönmeyen bir kin ve teskin edilmeyen bir intikam duygusu harekete geçiyor. Bütün bu yapılanlar karşısında şahsım için en ufak bir endişem yoktur. Huzur içindeyim. Ben bu memlekette inandığı fikirleri hiçbir şeyden korkmadan müdafaa eden şerefli bir insanım… Ne çıkar, ben de vatanın iç hürriyeti için mücadele ederken hapishaneye düşeyim ve orada olayım. Bu benim için zul değil, şereftir. Bu, çocuklarıma bırakacağım en büyük miras olacaktır. Bence sizin hükmünüz değil, tarihin ve milletin vereceği hüküm mühimdir…"[1481]

Bölükbaşı, düzenlediği basın toplantısında dokunulmazlığının kaldırılmasının anayasaya ve meclisin iç tüzüğüne aykırı olduğunu, daha önce de meclise hakaret suçundan bazı milletvekillerinin inzibat cezaları aldığını ve bunların oturumlardan men edilmek şeklinde uygulandığını belirterek cumhuriyet tarihinde ilk defa aynı suça ayrı

1479 "İsmet İnönü Rejim Davalarını Anlattı", Dünya, 19 Aralık 1956.

1480 Bölükbaşı'nın savunması için bkz. "Karma Komisyon Dün Bölükbaşı'nı Dinledi", Ulus, 21 Haziran 1957. Bölükbaşı, Kırşehir kanunu mecliste görüşülürken söylediği sözler nedeniyle oturumdan çıkarılmış ardından koridorda söylediği sözler ve Meclis İdare Amirinin bu duruma şahitlik etmesi üzerine savunmaya çağrılmıştı.

1481 "Bölükbaşı'nın Dokunulmazlığı", Ulus, 22 Haziran 1957. Komisyonda yapılan oylamayla Bölükbaşı'nın sadece koridorlarda değil mecliste söylediği sözler de dokunulmazlığının kaldırılmasına neden gösterildi.

ceza verilmesi yolunun tutulduğunu söyledi.[1482] 24 Haziran'da Bölükbaşı'nın dokunulmazlığının kaldırılması hakkındaki karma komisyon raporu ve başbakanlık tezkeresi mecliste okundu ve 298 milletvekilinden 247'si dokunulmazlığın kaldırılması lehinde oy kullandı; muhalefet aleyhte oy kullanmıştı ancak dokunulmazlık kaldırıldı. Meclis oturumunda dokunulmazlık hakkında iktidar ve muhalefet milletvekilleri çeşitli konuşmalar yaptılar. Bölükbaşı meclisteki savunmasında şöyle dedi:

> "… Hiç kimse bu kürsüden söylediği sözden dolayı hapse, zindana atılmamıştır. CHP'nin iktidarda olup DP'nin muhalefette bulunduğu devirde bile böyle bir şey görülmemiştir. Kemal Özçoban hatırlar. Hükümete hırsızsın dediği için 3 celse için meclisten çıkarılmıştı. Profesör Hüseyin Avni Göktürk'e kadar hiç kimsenin aklından böyle bir şey geçmemiştir. Merhum Cezmi Türk bile meclisi tahkir suçundan dolayı 3 celse için meclisten çıkarılmıştı… Ne yapalım kaderimiz buymuş. Fakat unutmamalı ki, bazen asılanı rahmetle, asanı lanetle anarlar."[1483]

Bölükbaşı, birçok milletvekilinin meclis kürsüsünden defalarca hakaret ettiğini bunların cezalandırılmayıp alkışlandığı söyledi ve Menderes'in mecliste yasama görevini yerine getirenlere *"profesyonel cani"*, partilere *"çete"* gibi ifadeler kullandığını ancak dokunulmazlığının kaldırılması için hiçbir girişimin yapılmadığını belirtti. İnönü, bir siyasi parti liderinin seçim öncesinde dokunulmazlığının kaldırılarak tutuklanma olasılığının belirmesini siyasi yaşam için sakıncalı bulduğunu söyledi ve yeni seçimlere gidilirken bunun iktidar tarafından kasıtlı olarak yapıldığını belirtti. İnönü, siyasetçilerin tutuklanması olasılığı hakkında şöyle konuştu:

> "… Siyasi hayatımız, siyasi emniyetimiz üzerinde duruyorum. Yarın seçime gideceğiz. Bir muhalefet partisi lideri, hukuki olmayan, insafa sığmayan acele ve hususi usullere tabi olarak takibe maruz bırakılacak. Yarın mahkemede ihtimal ki tevkif olunacak ve seçimi uzaktan seyredecektir. Bir defa bu usule girdikten sonra daha takip altında bulunan muhalefet mebusları vardır. Bu nasıl seçimdir ki siyasi hayatta karşılıklı vazife alacak olanları iktidar partisinde bulunan bir cereyan evvela hepsini tevkif edip hepsini muattal bırakacaktır. Ondan sonra seçimi emniyetle yaptık diye memleketin karşısına çıkacaktır…"[1484]

Osman Bölükbaşı, dokunulmazlığı kaldırıldıktan sonra TCK'nın 159. maddesi gereğince takibata uğradı.[1485] 2 Temmuz tarihinde tutuklanan Bölükbaşı, avukatlarının 'reddi hâkim' itirazlarının haklı görülmesi üzerine 23 Temmuz tarihinde serbest

---

1482 "O. Bölükbaşı'nın Dokunulmazlığı", Ulus, 24 Haziran 1957.
1483 "Bölükbaşı Savunmasını Yapıyor", Ulus, 25 Haziran 1957.
1484 İnönü'nün Konuşması", Ulus, 25 Haziran 1957.
1485 159. Madde; Türklük, cumhuriyet, meclis, hükümetin manevi şahsiyeti gibi devleti temsil eden kişi ve kurumlara yönelik hakarette bulunanları 1 yıldan 6 yıla kadar cezalandırmayı düzenleyen TCK maddesiydi.

bırakıldı, ancak iki gün sonra yeniden tutuklandı.[1486] Ancak yargının mahkûmiyet ve salıverme yönündeki kararlarının partizanca ve Adalet Bakanının etkisiyle gerçekleşmiş olduğu yönünde iddialar ortaya atılmıştı. Bunun üzerine Adalet Bakanı Hüseyin Avni Göktürk, salıverme kararını veren Keskin Ağır Ceza Mahkemesi Başkanının 1950 seçimlerinde CHP'den adaylığını koymuş bir hâkim olduğunu söyledi. Açıklama üzerine CHP milletvekili Sırrı Atalay, Adalet Bakanına hitaben meclis başkanına sözlü bir önerge vererek bakanın yargı üzerinde denetim kurmaya çalıştığını iddia etti.[1487]

5.3. DP'nin Parti-Devleti İktidarının Son Aşaması (1957-1960)

Bu bölümde, basına, üniversiteye ve sivil bürokrasiye yönelik denetleme mekanizmasının şiddetini gittikçe artıran DP iktidarının başlangıçtaki özgürlükçü programından nasıl uzaklaştığına değinilecek; muhalefet partilerinin miting ve toplantılarının engellenmeye çalışılmasından nihayet muhalefet partilerini kapatma noktasına gelen DP'nin uygulamalarının bir analizi yapılacaktır. Tüm bu gelişmeler karşısında rahatsızlığını dile getiren ordu ise 1960 yılında sivil siyasete müdahale etmiş ve Türk siyasal tarihinde yeni bir otoriter dönemin, askeri vesayetin kurulmasına neden olmuştur; aşağıda askeri darbeye giden yolda DP'nin politikalarının bir değerlendirmesi yapılacaktır.

5.3.1. 1957 Genel Seçimi ve DP'nin İktidarını Sağlamlaştırma Girişimleri

Muhalefet, 1957 seçimleri yaklaşırken kendi arasında işbirliği arayışlarını sürdürüyordu. DP Meclis Grubunun seçimlerin ekim ayında yapılmasına yönelik kararının ardından partiler seçim çalışmalarına başladı; seçim hazırlıkları çerçevesinde 9 Eylül'de toplanan 13. CHP Kurultayında konuşan İnönü, basının ve toplantı hakkının yalnızca iktidarın tekeline alınmasını eleştirdi. İnönü, partisinin iktidarla son dönemdeki çatışma konularını şöyle açıkladı: "… Müstakil ve teminatlı hâkim esaslarına bağlı bir adalet sistemi, insan haklarına müstenit garp anlayışında bir demokrasi hayatı, basın,

---

1486 Osman Bölükbaşı'nın avukatlarının, Ankara Sorgu Yargıcı Necdet Çorbacıoğlu tarafından verilen kararı tasdik eden 3. Asliye Ceza Yargıcı Adil Güneşoğlu'nun, bu kararı tasdik etmeden önce hâkimlikten reddedilmiş olduğu ve hükmün geçersiz olduğu yönündeki itirazları Keskin Ağır Ceza Mahkemesince haklı görülmüştü ve Bölükbaşı 21 gün sonra serbest bırakılmıştı. "Bölükbaşı Serbest Bırakıldı", Ulus, 24 Temmuz 1957. Ardından yeniden cezaevine giren Bölükbaşı'nın eylül ayında 3. çocuğu dünyaya geldi; kızına "Gönül Hürriyet" adını veren Bölükbaşı şöyle dedi: "Hürriyet dünyaya geldi, inşallah memlekete de gelir". Vatan, 11 Eylül 1957. Bölükbaşı, 57 seçimlerinden 1 ay sonra 30 Kasım 1957 tarihinde Ankara 2. Ağır Ceza Mahkemesinin verdiği tahliye kararıyla beş aylık mahkûmiyet sonrası serbest bırakıldı. "Bölükbaşı Evine Döndü", Vatan, 1 Aralık 1957.

1487 Atalay'ın önergesinde, bir hâkim kararı hakkında bakanın açıklama yapması, hâkimin anayasal hakkını kullanarak seçimde bir siyasi partiden adaylığının sorgulanması, adalet bakanının açıklamalarıyla diğer hâkimlere mesaj verme kaygısı güdüp gütmediği ve eskiden CHP'li olmanın bir suç teşkil edip etmeyeceği soruldu. Önerge için bkz. Ulus, 27 Temmuz 1957

toplantı, ilim hürriyetleri, meclis murakabesi, çalışma mevzuatı yani işçi hakları ve teşekkülleri hususlarında iktidarla tam bir anlaşmazlık halindeyiz…"[1488] Diğer muhalefet partileriyle işbirliğine devam edeceklerini belirten İnönü, rejim davası ve seçim güvenliğinin önemine dikkat çekti. Genel Sekreter Kasım Gülek ise parti meclis raporunu okudu; raporda, DP'nin 1950-54 döneminde muhalefeti tasfiye etmeye giriştiği, anayasa ve hukuka aykırı biçimde muhalefet aleyhinde kanunlar çıkardığı iddia ediliyordu. Ayrıca partinin mallarının elinden alındığı, 54 seçimlerinden sonra DP'nin iktidarda rakipsiz kalmak için her yola başvurduğu ve 1950'de mevzuatta hürriyeti kısıtlayıcı maddeler bulunmasını eleştiren DP'nin adım adım mevcut hürriyetleri de kısıtladığı eleştirisi yapıldı. Ceza Kanununun 161. maddesine dayanarak muhalefet mensuplarına açılan davalar, resmi ilanlarda güdülen partizanca usuller, devlet şurasına başvurma imkânlarının daraltılması, bakanlar aleyhindeki suçlarla ilgili ceza kanunu maddesinin ağırlaştırılması, toplantı özgürlüğünün kısıtlanması, 6334 sayılı basın kanunu, üniversitelerin söz ve yazı özgürlüklerine getirilen kısıtlamalar, seçim kanununda yapılan değişiklikler, muhalefetin radyoda konuşma hakkının kaldırılması ve propaganda eşitliğini zedeleyen seçim emniyeti meselesi de eleştiriler arasındaydı. DP iktidarının kendisini anayasayla sınırlı saymadığı; baskı yapmak ve bunu millete hazmettirmek gücüne sahip olduğunu düşünmesi eleştiriliyor ve buna *"siyasi tahakküm"* adı veriliyordu.[1489]

DP ise muhalefetin seçimde işbirliğini önlemek için Karma Komisyon kurdu ve seçim kanununun 35. ve 109. maddelerini değiştirdi. Buna göre, bir siyasi partiye mensup olan ve TBMM'nin seçim kararından sonra bu partiden ayrılanlar herhangi başka bir partiden aday gösterilemeyecekti. Bir başka değişiklikle siyasi partiler, teşkilatı olan her seçim bölgesinde seçime katılmaya zorunlu kılındı. Ayrıca bir siyasi partiye üye olan kişi bir diğer partinin listesinden bağımsız olarak aday gösterilemeyecekti. Daha ağır olan bir maddeye göre ise, bir siyasi partiye başvurup aday olamayan kimse başka hiçbir partiden adaylığını koyma hakkına sahip olamayacaktı.[1490] Özellikle Fuat Köprülü'nün DP'den ayrıldıktan sonra başka bir partiden aday olması engellenmeye çalışılmış gibi görünüyordu.

[1488] "İnönü'nün Konuşması", Vatan, 10 Eylül 1957.

[1489] Rapor için bkz. "Kurultay Notları", Vatan, 10 Eylül 1957.

[1490] "7053 Sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanununun 35 ve 109. Maddelerinin Tadiline ve Bu Kanuna Muvakkat Bir Madde İlavesine Dair Kanun", Resmi Gazete, 13 Eylül 1957, sayı 9705. 35. ve 109. maddeler için bkz. Vatan, 11 Eylül 1957.

Muhalefetin işbirliği yapmasını önlemeye yönelik olduğu iddia edilen değişikliklerin görüşüldüğü meclis oturumu ise sert tartışmalara sahne oldu; Millet Partisi eski Genel Başkanı, bağımsız Manisa milletvekili Yusuf Hikmet Bayur, DP'yi savunarak şöyle dedi:

> "İnkılapçı geçinen CHP ile mürteciliği savunan CMP nasıl olur da işbirliği yapar? Bunların ne gaye ile olursa olsun işbirliği yapmaları siyasi ahlaksızlıktır."[1491]

İnönü ise Bayur'a yönelik, "İşbirliği fikri masundur, teşebbüs faydalıdır ve milli bir vazifedir" dedi.[1492] Ancak bahsedilen değişiklikleri içeren yeni seçim kanunu, DP çoğunluğuna dayanarak kabul edildi ve muhalefetin işbirliği çabaları sonuçsuz kaldı.

Diğer taraftan muhalefetin ortaklık çabalarının sonuçsuz kalması, yalnızca seçim kanunu değişikliklerinden kaynaklanmamıştı. CHP, HP ve CMP kongrelerinde detayları tartışılan seçimdeki işbirliği çalışmalarının olumsuz sonuçlanması; HP ile CMP'nin bölgelerin taksim edilmesi veya seçimin boykot edilmesi teklifine karşı CHP'nin muhalefeti temsilen seçime tek partiyle girmekte ısrar etmesinden ileri gelmişti.[1493] Böylelikle muhalefet, ayrı ve bağımsız olarak seçim çalışmalarını yürütmek zorunda kaldı ve partiler aday listelerini ekim ayında açıkladılar.[1494]

CHP, seçim beyannamesini 10 Ekim'de yayınladı; seçimleri, Türkiye'nin kaderi ile eş değerde görüyordu. Beyannamede, iktidara yönelik eleştiriler tekrar ediliyordu; yargı, basın, üniversite ve siyasi partiler üzerindeki baskıyı artıran kanunlardan bahsediliyor, mevcut durumun '*siyasi rejim buhranı*' olduğu tespiti yapılıyordu. Beyannamenin rejim meseleleriyle ilgili kısmında basın, söz, toplantı hakkı, seçme-seçilme haklarının iyileştirilmesi ve seçim sisteminin nisbi temsil sistemine göre yeniden düzenlemesi vaat ediliyordu. Seçim kazanılırsa 1958 yılında erken seçime gidilecekti. Hukuk devleti vurgusu yapılarak partizan idareye son verileceği belirtiliyor, mahkemelerin bağımsızlığı için bağımsız bir Hâkimler Şurası kurulması tasarlanıyordu. CHP'nin vaatlerinden bazıları şöyleydi; üniversite özerkliği sağlanacak, idare üzerinde yargı denetimi getirilecek, memur ve işçiler için sendikalar kurularak hakları garanti altına alınacak, devlet radyosu özerkleştirilerek parti propagandasına alet edilmeyecek,

---

1491 "Bayur, DP'yi Müdafaa Ediyor", Vatan, 12 Eylül 1957.

1492 "İnönü Söz Alıyor", Vatan, 12 Eylül 1957.

1493 İşbirliğinin olumsuz sonuçlanması üzerine partilerin yayınladıkları tebliğler için bkz. Vatan, 21 Eylül 1957.

1494 CHP aday listesi için bkz. Vatan, 6 Ekim 1957. CHP listesinde 211 hukukçu, 59 doktor, 30 gazeteci, 58 tüccar, 57 çiftçi, 36 mühendis, 20 sanayici, 18 eğitimci, 9 işçi vardı. DP'nin aday listesinde ise 573 hukukçu, 345 tüccar, 214 çiftçi, 184 doktor vardı. HP'de ise 137 hukukçu, 43 doktor, 23 gazeteci, 21 mühendis, 18 eğitimci, 18 asker, 80 çiftçi, 25 iktisatçı, 92 esnaf, 15 işçi vardı. DP, HP ve CMP listeleri için bkz. "Bütün Adaylar İlan Edildi", Vatan, 8 Ekim 1957.

meclis iç tüzüğü gerçek denetim yapılması için yeniden düzenlenecek, parti içi demokrasi sağlanacak, vazife ve nüfuz suiistimalleri engellenecek, milletvekili maaşları indirilecek, anayasa değişikliği yapılarak iki meclisli bir parlamento ve anayasa mahkemesi kurulacaktı.[1495] Beyannamede ekonomik ve toplumsal alanlarda yapılacak iyileştirmeler de ayrı ayrı ve detaylı bir biçimde ele alınmıştı.[1496]

DP, ilginç bir biçimde seçim beyannamesi yayınlamayacağını duyurmuştu ancak 9 Eylül tarihinde Devlet Bakanı Emin Kalafat imzalı bir seçim beyannamesi gazetelerde üstü kapalı bir biçimde yayınlandı. Beyannamede, istikrarlı bir hükümet sistemi ve işlerin çabuk yürümesi için meclis yetkilerinin artırılması ile kuvvetler uyumu gibi yöntemlerden üstü kapalı biçimde bahsediliyordu. Beyannameye göre anayasa mahkemesi, iki meclisli parlamento ve güçler ayrılığı ilkeleri modern dünyada denenmiş, çeşitli istikrarsızlıklara neden olup başarısız olmuştu ve ülkelere komünist sızmalar artmıştı. Ayrıca II. Meşrutiyet döneminde bu yöntemler denenmiş; Hürriyet ve İtilaf Fırkası bu ortamdan yararlanarak hükümet cihazını işlemez hale getirmişti. Dolayısıyla ihtiyaç duyulan mekanizma; güçlü bir yasama ve süratle karar alacak bir yürütme cihazıydı. Eğer iki meclisli sistem ve nisbi temsil sistemi getirilirse 15-20 partiden oluşacak bir istikrasızlık ortamı gelecek, aksiyon ve hizmetler aksamaya uğrayacak, hatta millet çeşitli felaketlerle karşı karşıya bırakılmış olacaktı.[1497] Fuat Köprülü, Vatan gazetesindeki köşesinde beyanname hakkında bir eleştiri kaleme aldı. Köprülü'ye göre "kapalı beyannamenin" iddia ettiği gibi *"kudretli bir icra ve süratle karar alacak bir teşrii cihazı kurmak"*, iktidara hâkim olan "tek parti, tek şef" sistemini savunmaktan başka bir şey değildi ve anti-demokratikti. Köprülü'ye göre, DP kurulduğu zaman tek-parti zihniyetindeki CHP, DP'yi Hürriyet ve İtilafçılara benzetiyor, hatta komünistlikle itham ediyor ve memleketi Sovyetlere teslim edeceklerini iddia ediyordu. Bugün ise DP, totaliter zihniyetli bir şef partisi gibi bugünün hürriyet ve demokrasi taraftarlarına karşı aynı silahı kullanıyordu. Köprülü'ye göre şaşırtıcı olan ve aradaki fark, CHP'nin o yıllarda totaliter kimliğini itiraf etmesine

1495 "CHP Beyannamesi", Vatan, 11 Ekim 1957.

1496 DP, iktidar olduktan sonraki ilk programında yer almasına rağmen sendikalara geniş bir özgürlük alanı sağlamadı ve işçilere grev hakkını tanımadı. DP iktidarının sendikalarla ilişkisi ve grev hakkı etrafında dönen tartışmalar için bkz. Ali Şağan, *Demokrat Parti Döneminde İktidar-Sivil Toplum Kuruluşları İlişkileri (1950-1960)*, s. 379-420.

1497 "DP'nin Seçim Beyannamesi", Vatan, 12 Ekim 1957. Beyanname, 9 Eylül tarihinde gazetelerde tekzip biçiminde yayınlanmış ve bir takım iddialara yanıt niteliğinde yazılmıştı.

rağmen bugün DP'nin buna cesaret edemeyerek bu kimliğini maskelemeye çalışmasıydı.[1498]

CMP'nin seçim beyannamesinde ise temel hak ve özgürlükleri garanti altına alacak bir anayasa mahkemesinin kurulması, kurucu meclis ve nispi temsil sistemi gibi muhalefet partilerin de belirttiği temel meseleler ele alınmıştı.[1499]

1957 genel seçimleri 27 Ekim'de yapıldı. Çoğunluk sistemine göre yapılan seçimde bir parti yarıdan fazla oy elde ettiği bir ildeki milletvekillerinin tümüne sahip oluyordu. Bu bakımdan bir partinin bir vilayette toptan kazanması-kaybetmesi hali, partiler ve vatandaşlar arasında büyük psikolojik gerilimlere de sahne olmuştu. Kazanmayı ve kaybetmeyi, ölümle yaşam arasındaki farkı belirleyen bir mücadele alanı olarak gören partiler ve temsilcileri oldukça heyecanlı bir seçim yarışması içine girmişlerdi. 67 ilde yapılan seçimde CHP 20, CMP 1 (Kırşehir), HP 1 (Burdur) ilde üstün geldi; diğerlerinde DP galip geldi. DP, oyların yüzde 42'sini aldı; muhalefet ise yüzde 58 ile ilk kez DP karşısında oy oranı bakımından üstün duruma geldi ancak çoğunluk sistemi yürürlükte olduğu için yarıdan az milletvekiline sahip olabildi.[1500] DP, İstanbul, İzmir ve Bursa'da seçimi kazanmıştı; CHP ise Ankara ve Adana'yı aldı.[1501]

CHP Genel Başkanı İnönü, seçim sonrası yaptığı açıklamada seçime hile ve yolsuzluk karıştırıldığını iddia etti.[1502] Zabıta ve polisin seçim pusulalarının dağıtılmasını engellediği, mahkeme kararına rağmen DP'nin seçim günü sayısız seçmeni kütüğe yazdırarak kayıt ettirdiği ve oy kullandırdığı, kütüklerdeki müdahaleyle

---

1498 Köprülü yazdığı bir eleştiride, kapalı beyannamenin dayandığı argümanları asılsız, yanlış ve safsatadan ibaret buldu. Bugün özgürlük ve demokrasi mücadelesi verenleri vatana ihanetle suçlayan DP'nin tarihi bir yanlış yaptığına işaret eden Köprülü, beyannameyi açık bir biçimde yayınlamamanın da sinsi bir taktik olduğunu belirtti. Köprülü yazısını şöyle bitirdi: "… Milleti köle gibi kullanmak isteyen ve kendilerini her şeye kadir zanneden diktatörler ve kurdukları kölelik rejimi, milletleri yalnız ıstıraba, felakete, hatta mahva sürüklemiştir. Bu hakikat bundan sonra da değişmeyecektir." Fuat Köprülü, "Demokrat Parti'nin Kapalı Beyannamesi", 17 Ekim 1957.

1499 "CMP'nin Seçim Beyannamesi", Vatan, 22 Ekim 1957.

1500 Seçimde 11.5 milyon seçmen oyunu kullandı. 1954 seçimlerinde DP 504, CHP 31, CMP 5 milletvekili çıkarmıştı. 1957'de ise DP 424, CHP 178, CMP ve HP 4'er vekil çıkardılar. 50 seçimlerinde 487 vekilden 408'i iktidara ait iken 54 seçiminde 541 vekilden 503'ü iktidardaydı. 57 seçiminde ise 610 vekilden 424'ü iktidara ait oldu. DP, 54'te kazandığı Ankara, Adana, Sivas ve Çankırı gibi yerleri kaybetti. CHP ise daha önce aldığı Sinop'u kaybetti. "DP İktidarı Yüzde 42 İle Aldı", Vatan, 29 Ekim 1957. 1957 seçim sonuçları ve partilerin değişen milletvekili sayıları için bkz. Fatma Alev Atayakul, *Türkiye'de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950-1954-1957),* s. 420-421.

1501 Eğer muhalefet seçime CHP'nin isteği olan tek parti ile girmiş olsaydı muhalefete verilen oylar bölünmemiş ve sonuç farklı olabilirdi. Zira Amasya, Antalya, Denizli, Konya ve Trabzon gibi 22 ilde CHP 50-2000 arasında bir oy farkıyla kaybetmişti. Dolayısıyla tek liste ile seçime girilmesi durumunda iktidar değişmiş olacaktı. Özellikle CMP Genel Başkan Yardımcısı Fuat Arna ile HP lideri Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu arasındaki anlaşmazlığın birleşmeyi engellediği ve önemli bir dezavantaj yarattığı muhalif çevrelerce dile getirildi. Karaosmanoğlu ise milletvekili seçilemeyerek meclise girmeyi dahi başaramadı. Seçimin kısa bir değerlendirmesi için bkz. Orhan Köprülü, "Seçimlerden Sonra", Vatan, 31 Ekim 1957.

1502 1957 seçimlerindeki hile, yolsuzluk tartışmaları ve vatandaşlar arasında yaşanan kargaşa için bkz. Fatma Alev Atayakul, *Türkiye'de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950-1954-1957),* s. 412-419.

binlerce vatandaşın oyunu kullanamadığı belirtiliyordu. Ayrıca radyo, oy verme işlemi devam ederken sandık başlarında vatandaşın duyabileceği şekilde yerleştirilmiş ve maksatlı yayınlar yapmıştı. Bazı yerlerde gizli sayım yapılmış, birçok ilde sayım devam ederken DP'nin seçimi kazandığı radyoda ilan edilerek vatandaş oyunu kullanırken üzerinde psikolojik baskı kurulmuştu. Özellikle İstanbul'da seçimin güvenliğinin ciddi biçimde zedelendiği İnönü'nün iddiaları arasındaydı.[1503]

Seçimde, muhalefetin temsil ettiği reformist cephe umduğu zaferi elde edemedi ancak demokrasi için gerekli olan meclis içi kuvvet dengesi bir yere kadar kurulmuş oldu. Seçim öncesinde üç muhalefet partisinin işbirliği görüşmelerinin partiler arası rekabet ve çeşitli ihtiraslar nedeniyle sonuçsuz kalması, DP'nin seçimi kazanmasında önemli bir rol oynamıştı. Zira bazı illerde CMP'ye giden oylar, DP karşısında CHP'yi zayıflatmıştı ve CHP'nin az bir farkla bazı illeri kaybetmesine neden oldu. DP, iktidarda kalmayı başarmıştı; ancak kullandığı yöntemlere rağmen oy ve temsil oranı azalarak bunu gerçekleştirebilmişti. DP'nin son yıllardaki otoriter politikaları vatandaş nezdinde de olumsuz karşılanmış gibi görünüyordu.[1504]

Yeni meclis 1 Kasım'da toplandı, muhalefetin katılmadığı oylamada Celal Bayar cumhurbaşkanlığına 3. kez seçildi. Ertesi gün Menderes istifasını verdi ve 4. Menderes kabinesi düşmüş oldu. Kabineyi kurmakla yeniden görevlendirilen Menderes, uzun süre kabinesini kuramadı. İlk iki kabinesini 2 saatte, dördüncü kabinesini 9 günde kuran Menderes, 24 gün boyunca kabineyi kuramadı. Kabinenin kurulmasının önündeki en büyük engel, yeni dönemde DP'nin muhalefete yönelik politikasının nasıl bir seyir izlemesi gerektiği yönündeki parti içindeki ılımlılar ile sertlik yanlıları arasındaki tartışmalar ve Menderes'in partinin denetimini yeniden eline alma isteğiydi. Yeni kabine 26 Kasım tarihinde kurulabildi ve kabinede beklenenin aksine önemli bir

---

1503 İnönü, özellikle seçim devam ederken radyodan yapılan DP propagandasını şikâyet ettiklerini belirtti ve şikâyet üzerine Yüksek Seçim Kurulu'nun radyonun yayınını yasakladığına işaret ederek radyonun oy verme sırasında seçmenin oyuna kanun dışı müdahale etmekten suçlu bulunması gerektiğini söyledi. İddialar için bkz. "İnönü'nün Basın Toplantısı", Vatan, 29 Ekim 1957. İnönü, yeni mecliste seçim usulsüzlüklerine yeniden değindi, valilerin DP lehine çalıştıklarını ve çeşitli seçim hilelerini anlatarak seçim güvenliğinin zedelendiğini söyledi ve hukuk devleti ilkelerine geri dönmenin aciliyetine değindi. "İnönü Mecliste Seçim Hadisesini Anlattı", Vatan, 5 Aralık 1957.

1504 1946-57 arasında geçen sürede DP'nin demokrasi idealinden nasıl uzaklaştığını anlatan bir yazı için bkz. Ahmet Emin Yalman, "1946'dan Beri 11 Yıl Geçti", Vatan, 4 Kasım 1957. DP'den ayrıldıktan sonra Vatan gazetesinde eleştiriler yazmaya tekrar başlayan Fuat Köprülü, 46 seçimleri ile 57 seçimleri arasındaki benzerliklere değindi. 1946'da iktidarda kalmak için her türlü hukuksuzluğu ve seçim hilesini yapan CHP ile 1957 seçimlerinde aynı usulsüzlükleri yapan ve demokrasiyi çıkardığı kanunlarla sürekli gerileten DP arasında bir farkın olmadığını söyledi ve DP'nin ülkenin geleceği için acilen hukuk devleti ilkelerine geri dönmesi gerektiğini belirtti. Fuat Köprülü, "1957 Seçimleri", Vatan, 4 Kasım 1957.

değişiklik olmadı.[1505] 5. Menderes hükümetinin programı 4 Aralık tarihinde okundu. Programda, işlerin hızlı yürümesi için kararnamelerle yasama kuvvetinin harekete geçirileceği ve kanunların çıkarılmasının beklenmeyeceği belirtilerek bozulan manevi asayiş için tedbirler alınması, gizli komünist faaliyetlerle mücadele ve basın özgürlüğünü zedeleyen bazı eksiklerin giderilmesine çalışılacağı belirtiliyordu. Ekonomide ve mali programda önemli bir değişiklik yapılması öngörülmüyordu; Türk lirasının değeri korunmaya çalışılacak ve enflasyonla mücadele edilecekti. Ayrıca önemli bir gelişme olarak yatırımların bir programa bağlanacağı ve KİT'lerin kendini idare eder hale getirilmesine çalışılacaktı.[1506] DP programı 133 muhalif oya karşılık 403 oyla kabul edildi.

5.3.2. Muhalefetin Mecliste Susturulmaya Çalışılması: TBMM İç Tüzüğünün Değiştirilmesi

1957 Genel Seçimlerinden sonraki süreçte DP, çıkardığı yasalarla muhalefeti tamamen susturmaya çalışıyordu. Serbest eleştirilerin yapılabileceği tek yer meclis kürsüsü olarak kalmıştı. Bundan sonra DP, meclis kürsüsü üzerinde de bir baskı aracı oluşturmaya çabalayacaktı. Aralık ayında TBMM İç Tüzüğü'nü değiştirmek için meclise bir teklif sundu. İç tüzüğünün değiştirilmesindeki gerekçe, tüzüğün tek parti döneminde hazırlanıp çok partili meclis yapısına uymamasıydı. Teklifle tüzüğün, parti grupları, encümenler, sözlü sorular, dokunulmazlık, meclisten çıkarılma, tahsisat kesme ve müzakerelerin yayınlanması gibi 28 maddesi değiştirilmekte ve yeni hükümler gelmekteydi.

Meclis İç Tüzüğünde yapılacak değişiklikler muhalefeti zor durumda bırakacak gibi görünüyordu. Örneğin 22. madde, mecliste 15 milletvekili bulunan her siyasi partinin sadece milletvekillerinden oluşan ve meclis içinde faaliyet gösteren meclis gruplarını tanıyordu. Dolayısıyla 15'ten az milletvekiline sahip siyasi partilerin meclis grubu oluşturması engelleniyordu. Bu durumda 4'er milletvekili bulunan CMP ve HP, grup vasfını kaybediyor; her iki partinin sözcüsü de mecliste öncelikli konuşma hakkını

[1505] Yeni kabinede 5 yeni bakan ve 2 yeni bakanlık vardı. Kabine şu isimlerden oluştu: Başbakan: Menderes, Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı: Tevfik İleri, Devlet Bakanları: E. Kalafat ve M. Kurbanoğlu, Adliye Bakanı: Esat Budakoğlu, Milli Savunma Bakanı: Şemi Ergin, İçişleri Bakanı: Namık Gedik, Dışişleri Bakanı: Fatin Rüştü Zorlu, Maliye Bakanı: Hasan Polatkan, Eğitim Bakanı: Celal Yardımcı, Bayındırlık Bakanı: Ethem Menderes, Ticaret Bakanı: Abdullah Aker, Sağlık Bakanı: Lütfi Kırdar, Gümrük ve Tekel Bakanı: Hadi Hüsman, Ziraat Bakanı: Nedim Ökmen, Münakalat Bakanı: Fevzi Uçaner, Çalışma Bakanı: Hayrettin Erkmen, Sanayi Bakanı: Samet Ağaoğlu, Basın-Yayın ve Turizm Bakanı: Sıtkı Yırcalı, İmar Bakanı: Medeni Berk. "Yeni Kabine Listesi", Vatan, 26 Kasım 1957.

[1506] "Programın Ana Hatları", Vatan, 5 Aralık 1957.

yitiriyordu. 46. madde, encümen başkanlarına toplantılarda *'sükûneti'* bozan milletvekiline uyarı ve dışarı çıkarma yetkisi veriyordu. 85. madde, muhalefeti en fazla kısıtlayan madde gibi görünüyor, *"Grup namına yapılan konuşmalar sıraya tabi değildir. Ancak bu hak grup reisi veya sözcüsünden yalnız biri tarafından ve bir defaya mahsus olmak üzere istimal olunur."* ifadesiyle muhalefet konuşma hakkını önemli ölçüde yitiriyordu. Zira daha önceki 22. maddeye göre mecliste sadece bir muhalefet grubu bırakılıyor ve muhalefet yalnızca bir kere öncelikli konuşma yapabilecek duruma getiriliyordu. Çünkü madde, grup adına bir kişiyi bir defaya mahsus olmak üzere konuşturmayı düzenliyordu.

Ayrıca, mevcut tüzükteki *"son söz mebuslarındır"* ifadesi çıkartılıyor, bütün parlamentolarda var olan temel bir prensip ortadan kaldırılmış oluyordu. Hükümet üyesi bakanlar istedikleri zaman ve DP Grubu sözcüsü de bir kere öncelikli konuşma hakkına sahip oluyor; muhalefet ise teke indirildiği için üç konuşma hakkı yerine sadece bir kere konuşma hakkına sahip oluyordu. 93 ve 147. maddeler, meclis zabıtlarının tutulması ve yayınlanmasını yeniden düzenliyordu. Bir milletvekili, *'galiz ve müstehcen sözler'* kullanırsa bu, zabıtlardan çıkarılacaktı.[1507] Bu madde, anayasanın 20. maddesi olan *"meclis müzakeratı alenidir ve harfiyen neşrolunur"* ifadesiyle tamamen çelişmekteydi. Ayrıca, zabıtlarda yer almasına rağmen savcılık tarafından yayınlanması suç teşkil eden sözler, mecliste konuşulmasına rağmen yayınlanamayacaktı. 150. madde ile soru önergelerine kısıtlama getiriliyor; önergelerde isim belirtilmesi yasaklanıyordu. Dolayısıyla şahıslar hakkında, mesela bir vali hakkında soru sorulamayacaktı. 188. maddeyle meclisten geçici çıkarılma cezası genişletiliyor; meclis, hükümet ve cumhurbaşkanına yönelik tehditkâr ve tahkir edici sözler kullanan milletvekili ceza almasının önü açılıyordu.[1508] Yapılan değişikliğe hükümet de eklenmiş, dolayısıyla yasama erkinin yürütmeyi denetlemesi zayıflatılmış oluyordu.[1509]

İç Tüzük Tadil Tasarısının görüşüldüğü meclis oturumları iktidarla muhalefetin sert mücadelesine sahne oldu. HP adına konuşan Behçet Kayaalp şöyle dedi:

1507 Örneğin 1959 yılı bütçe görüşmelerinde cumhurbaşkanlığının bütçesi hakkında konuşmak için söz alan CHP Uşak milletvekili Ali Rıza Akbıyıkoğlu'na ancak teknik konularda konuşabileceğini belirten oturum başkanı, cumhurbaşkanının eylemlerinden bahsedilemeyeceğini belirterek anayasanın 41. maddesine göre cumhurbaşkanının sorumsuz olduğunu söyledi. Bu sırada konuşmaya devam eden CHP grup sözcüsünün konuşmaları meclis tutanağından çıkarıldı. Çıkarılmayla ilgili yapılan oylamada bütün DP'liler çıkarılması yönünde oy kullandı. "Cumhurbaşkanına Dair Sözler…", Ulus, 25 Şubat 1959. Ertesi günlerde Basın Yayın Bütçesi tartışılırken CHP grup sözcüsü Bülent Ecevit'in Vatan Cephesi hakkındaki sözleri de tutanaktan çıkarıldı. "Ecevit'in Vatan Cephesi…", Ulus, 27 Şubat 1959.

1508 Örneğin bir bakana 'beceriksiz' demenin suç sayılıp sayılmayacağı ilgili madde mecliste oylanırken tartışma konusu oldu. "İktidar İç Tüzüğü Değiştirdi", Vatan, 28 Aralık 1957.

1509 Tasarı maddeleri için bkz. "Meclis İç Tüzüğünü Tadil Eden Tasarı", Ulus, 13 Aralık 1957.

"… Şimdiye kadar Türkiye'de birçok hürriyetler, bazıları tamamıyla ortadan kaldırılmış bulunuyordu. Bütün bunların idare edenlerin büyük mikyasta murakabe dışında kalma arzusundan doğduğunu da biliyorduk. Fakat zaten çeşitli tatbikatla kısılmış murakabe haklarının büsbütün ortadan kaldırılmak isteneceğini düşünmemiştik."[1510]

CHP Meclis Grubu adına konuşan Faik Ahmet Barutçu, tasarı karşısında şöyle dedi:

"… Tadil teklifi için DP iktidarının getirdiği rejim yeni bir dönüm noktasıdır. Aynı zamanda meclis hayatımızın en büyük hadisesidir… Nizamlayalım diye bir hakkı kaldırmak mevzubahis olamaz. Murakabe vasıtaları işlemez bir meclis, hürriyetleri tahdide uğramış bir meclis ve DP'li arkadaşlarım beni mazur görsünler, güneşsiz bir dünyaya benzer. Biz, güneşli bir dünya istiyoruz. Arkadaşlar, siz zulmet getiriyorsunuz. İstenen bu rejim nasıl bir rejimdir?"[1511]

CMP adına konuşan Kırşehir milletvekili Osman Canatan, "Meclis gruplarının faaliyetlerinden şikâyet ediliyorsa o halde çok partili siyasi hayata neden lüzum vardır?" diyerek tasarı aleyhinde görüşlerini belirtti.[1512] Tasarının oylamaya sunulduğu gün Anayasa Komisyonu Başkanı Osman Kavrakoğlu, iktidar partisi sözcüsü gibi şöyle dedi:

"… Ekseriyetin mutlaka doğru düşündüğünü iddia edemeyiz, ama ekseriyet ne derse öyle olur. Bizim dediğimiz olacak. Siz de arkamızdan geleceksiniz. Bunun başka çaresi yoktur."[1513]

Soru önergelerine dair maddeler tartışılırken CHP Ordu milletvekili Ferda Güley şöyle dedi:

"… Meclis hakkı hükümranisini kendi içinden çıkardığı bir heyete nasıl verebilir? Hakkı hükümraninizi bu heyete verirsiniz ama yarın siz de çekersiniz. Bu hüküm anayasaya aykırıdır. Bu teklif bizi önümüzden vuruyor, sizi arkanızdan vuracaktır. Bunu ileride anlayacaksınız. Teklif kabul olununca, [Hâkimiyet Milletindir tabelasını göstererek] bu levhayı değiştirip Hâkimiyet Hükümetindir demek lazımdır…"[1514]

CHP Maraş milletvekili Hasan Fehmi Evliya, tasarının kabulünün meclis üstünlüğünü ortadan kaldıracağını belirterek DP'lilere ettikleri yemini hatırlattı. Tasarı, 27 Aralık tarihinde, muhalefetin itirazlarına rağmen 167'e karşı 381 oyla kabul edildi.[1515] Yapılan değişikliklerle CMP ve HP'nin meclis grupları ortadan kalktı. Soru

[1510] "Muhalefetin İtirazları", Vatan, 25 Aralık 1957.
[1511] "Barutçu Söz Alıyor", Vatan, 25 Aralık 1957.
[1512] "Muhalefetin İtirazları", Vatan, 25 Aralık 1957.
[1513] "İktidar İç Tüzüğü Değiştirdi", Vatan, 28 Aralık 1957.
[1514] "İktidar İç Tüzüğü Değiştirdi", Vatan, 28 Aralık 1957.
[1515] "TBMM Dâhili Nizamnamesinin Bazı Maddelerinin Tadiline Dair Nizamname", Resmi Gazete, 6 Ocak 1958, sayı 9800.

önergeleri yalnızca cuma günleri verilecekti. Bir önergenin yanıt ve değerlendirmesi yalnızca beş dakika sürecek; önergeler, gerekçe veya üçüncü şahıslar hakkında isim belirtmek aracılığıyla herhangi bir isnat yapamayacaktı. Bakan istemezse, soruya yanıt vermeyebilecekti. Bakanlara sorulan sorular, bütçe görüşmeleri sırasında tekrarlanamayacaktı. Parti grupları adına yapılacak konuşmalar bir defaya mahsus olacak ve sıraya tabi olmayacaktı. Bir milletvekili kürsüde galiz, müstehcen ve tahkir edici sözler kullanırsa başkan bu sözleri tutanaktan çıkarabilecekti.

CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek, Ankara'da yaptığı basın toplantısında yeni çıkan tüzük değişikliği ve yeni dönem hakkında şöyle dedi:

> "… İç tüzükteki son değişikliklerden sonra mecliste çalışmak çok güçleşmiştir. Biz en ağır şartlar altında vazife görmeye alışkınız. Kendi haklarını kendi elleriyle teslim eden mebuslara tarihte belki hiç rastlanmamıştır. Bu ağır tarihi mesuliyetin ıstırabını bunu yapanlar ömürleri boyunca çekeceklerdir. Acaba günün birinde, kendilerinin de muhalefette kalacaklarını düşünmediler mi? … Dünya, atom ve füze devrinde süratle ilerlerken biz hala insan hakları mücadelesindeyiz. Bunlar dünyanın ileri memleketlerinde iki asır evvel halledildi… Yeni yıl Türk basınına yeni kısıntılar getiriyor. Hususi ilan ve kâğıt konusu gazeteler için endişe verici, yeni bir şekil alıyor. İktisadi liberalizmi prensip olarak kabul eden DP'nin bu son derece anti liberal tedbirleri nasıl aldığını ibretle müşahede ediyoruz. Bu bakımdan dünyanın bizden öğreneceği bir şey var: Parti devletçiliği…"[1516]

Sonuç olarak tüzükte yapılan değişikliklerle, DP, milletvekillerinin hükümeti denetleme mekanizmasını ciddi ölçüde sınırlamış oluyordu.[1517] Milli iradeye göndermeler yapan, vesayet rejimine karşı çıkan DP, yıllar içerisinde meclisteki muhalefet milletvekillerinin konuşmalarını engellemeye çalışan bir *devlet partisi*ne dönüşmüştü.[1518]

1516 "DP İktidarı Parti Devletçiliğidir", Vatan, 31 Aralık 1957.

1517 Ergüder'e göre daha önce yaklaşık 60 muhalif milletvekiline tahammül göstermeyip seçimleri erkene çeken iktidarın hesapları tutmamış ve yeni seçimle karşısına daha fazla muhalif milletvekili çıkınca millete yaptıramadığı işi kendisi yapmaya çalışmıştı. Özcan Ergüder, "Hâkimiyet Hala Milletindir", Vatan, 28 Aralık 1957.

1518 Bayar ve Menderes'in demokrasi kavramsallaştırmasını konu alan bir çalışmada DP liderlerinin minimalist ve maksimalist demokrasi değerleri bakımından bir analizi yapılmaktadır. Sütçü'ye göre, minimalist demokrasi anlayışı demokratik rejimin seçim uygulamalarına vurgu yaparken maksimalist anlayış rejimin kurumsal yapılanmasına daha çok dikkat etmektedir. Çalışmada, DP liderlerinin hem minimalist ve hem de maksimalist demokrasi anlayışına yakın oldukları ancak bu iki boyutun arasındaki ilişkiyi fark edemedikleri ve sonunda demokrasinin çöktüğü analiz edilmektedir. Bkz. Güliz Sütçü, *Democratic Party and Democracy in Turkey: With Special Reference to Celal Bayar and Adnan Menderes,* s. 210-226. Seçimlere ve milli iradeye vurgu yapan bir anlayışa rağmen DP'nin seçimle gelen vekillerin konuşmalarını engellemeye çalışması da geldiği noktanın çelişkilerini göstermektedir.

5.3.3. DP'nin Akademiye Gözdağı: Hüseyin Naili Kubalı Meselesi

1958 yılının ilk aylarında İstanbul Hukuk Fakültesi Anayasa Profesörü Hüseyin Naili Kubalı, meclis tüzük değişikliğini eleştiren bir yazısı nedeniyle bakanlık emrine alındı. Kubalı'nın görevinden alınması hem akademik camiada hem de muhalefet saflarında tepkiyle karşılanmıştı. Kubalı'nın, üniversite senatosunun hakkında olumlu görüş bildirmesine rağmen MEB tarafından bakanın kendi yetkisine dayanarak merkeze alınması, üniversiteler üzerindeki siyasi baskıya örnek gösteriliyordu. Tunaya, durumu, demokratik bir rejimin dayanağı olan üniversite özerkliğinin zedelenmesi olarak değerlendirdi.[1519] İdare Hukuku profesörü Sıddık Sami Onar, "Bundan sonra onun yerine ben konuşacağım" derken, İdare Hukuku doçenti İsmet Giritli, "Hukuk profesörü otomat değildir, memleket meselelerinde söz hakkına sahiptir" dedi.[1520]

Milli Eğitim Bakanı Celal Yardımcı, Kubalı hakkında meclise verilen soru önergelerine verdiği yanıtta, 6435 sayılı kanun hükmüne göre üniversite senatosuna durumu sorduklarını, senatonun Kubalı'nın demeçlerinin politika sayılamayacağı yönündeki görüşlerini bildirdiğini ancak bakanlığın her durumda senatoya uymak zorunda olmadığını söyledi. Bakanlığın Kubalı'yı *'ilmi'* mütalaa değil, *'politik'* mütalaa belirttiği için merkeze aldığını söyledi.[1521] CMP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı, kanunun, amacının dışında, bir gözdağı ve baskı aracı olarak kullanıldığının bir kere daha kanıtlandığını söyledi.[1522] Anayasa profesörü Kubalı, nisan ayında yeniden görevine döndü ancak bu defa, dönüşü sonrasında basına verdiği demeç üzerine üniversite senatosu tarafından Üniversiteler Kanunu'nun 46. maddesine göre *'kusur bildirme ve 1 ay derslere girmeme cezası'* aldı. Kubalı, cezaya neden olan demecinde, meselenin bir 'Kubalı meselesi' olmadığını, sadece bir 'üniversite meselesi' olarak da görülemeyeceğini; sorunun, Türkiye'de 150 yıllık bir maziye sahip olan hukuk devleti, düşünce özgürlüğü ve bilim özerkliği gibi ana meseleleri barındıran 'Batılı bir kültür ve medeniyet davası' olduğunu söylemişti. Kubalı, üniversite hocalarının ülkede yaşanan durumlar hakkında takınması gereken tavırla ilgili şöyle demişti:

> "… Üniversitede vazifeli olup olmamamın, hatta kanaatlerimi kürsüde veya kürsü dışında açıklamamın değiştiremeyeceği ilmi ve ahlaki ölçülerim, telakkilerim ve mizacımla yalnız vicdanımın emrinde, yalnız ilmi hakikatlerin, batılı hak ve hürriyet prensiplerinin ve milli

[1519] "İlim Çevreleri Tenkit Ediyor", Dünya, 3 Şubat 1958.
[1520] "Kubalı'nın Bakanlık Emrine…", Dünya, 4 Şubat 1958. Kubalı'nın durumunu anlatan bir yazı için bkz. Falih Rıfkı Atay, "Kubalı Meselesinin Sonu", Dünya, 4 Şubat 1958.
[1521] "Meclis Kubalı Meselesini Görüştü", Dünya, 5 Nisan 1958.
[1522] "Bölükbaşı…", Dünya, 10 Nisan 1958.

menfaatlerin hizmetinde bir kimse olduğumu unutmamayı nefsime karşı bir vecibe biliyorum. Istıraplarını milletçe çektiğimiz ve fakat vebaline bilhassa biz münevverlerin ortak olduğumuz kısmen tarihi amillere bağlı bugünkü siyasi, iktisadi ve içtimai güçlüklerimizi artırdığı veya artıracağı kanaatine vardığım, aydınlatılmasına ammece ihtiyaç duyulduğunu sezdiğim her yeni karar ve tedbir karşısında mevkiimin, unvanımın ve vicdanımın bana emreylediği normal ve meşru vazifeyi en ufak bir yılgınlık eseri göstermeden sırası düştükçe ifaya devam edeceğim. Bu, ömrüm boyunca sadık kalacağım düsturumdur…"[1523]

Üniversite Senatosu'nun, şubat ayında hakkında olumlu görüş bildirmesine rağmen Kubalı'yı verdiği bir demeç yüzünden cezalandırması, DP'nin doğrudan yapamadığı bir uygulamayı rektörlük aracılığıyla hayata geçirmesi olarak değerlendiriliyor, senatonun kararı üniversite ve düşünce özgürlüğünün zedelenmesi olarak eleştiriliyordu.[1524]

5.3.4. DP Vatan Cephesini Kuruyor

Partisi içinde istifaların konuşulduğu dönemde Menderes, 57 seçimlerinin ardından ilk kez DP Balıkesir İl Kongresi'nde konuştu.[1525] Muhalefete yüklenen Menderes, memlekette bir ihtilal havası yaratılmak istendiğini söyledi. Menderes, Irak'taki darbeye göndermeler yapan muhalefetin politikasını şöyle eleştirdi:

"… Biz, hem onların haddini bildireceğiz, hem de kendilerinin sadece sandalye düşkünü, muhteris insanlar olduğunu anlatacağız. Devlet düşkünlüğünden, sandalye kavgasından ihtilale, oradan da kardeş kavgasına. Öyle mi? Hayır arkadaşlar… Demokrasi bu değildir. Eğer zürriyetler, mesuliyetlerle beraber yürütülmez ise sadece ihtilal olur, kan olur, ateş olur, sonunda mutlaka istibdat olur. Biz onlara memleketin huzurunu bozmak fırsatını verecek ve memleketimizi her türlü yıkıcı hareket ve tesirlere açık bir pazar halinde bırakacak bir iktidar değiliz… Bunlara aldanacak ve memleketi tehlikeye sokacak safdil insanlar olmadığımızı onlar pek yakında göreceklerdir… Onlara göre sanki murakabe hakkı yalnız kendilerine aittir. Hâlbuki murakabe hakkı yalnız TBMM'nin hakkıdır. Onların iddia ettiği gibi murakabe partisi diye kitapta yeri olan bir tabir yoktur. Bir tarafta 400 küsur milletvekili var, bir tarafta da onlar yani 170-180 milletvekili. Sanki yalnız onlar milletvekili, yalnız onlar vicdanlıdır da öteki taraftakiler, sanki milletvekili değildirler, sanki vatan sevgisinden mahrumdurlar… Büyük Millet Meclisi, bir karar verdi mi derhal protesto… Sen kimi protesto ediyorsun? Biz meclise nasıl

1523 Senatonun cezasına neden olan demeç için bkz. "Kubalı'nın Sözleri", Dünya, 11 Nisan 1958.
1524 Hayri Alpar", "Üniversite Senatosu Acaba Kimi ve Neyi Mahkûm Etti?", Dünya, 14 Nisan 1958.
1525 Eylül ayında DP, bir kabine krizi yaşadı. Önce 2 Eylül'de Sanayi Bakanı Sıtkı Yırcalı, gazete kâğıtlarının fiyatı meselesinde kabine içinde çıkan bir anlaşmazlıktan dolayı istifa etti, ardından devlet bakanları Emin Kalafat ve Samet Ağaoğlu ertesi gün istifa etti. "Hükümetten Dün İki Bakan Daha İstifa Etti", Cumhuriyet, 3 Eylül 1958. DP Meclis Grubu Başkanı Haluk Şaman devlet bakanlığına getirilirken Abdullah Aker Ticaret Bakanlığı'ndan devlet bakanlığına tayin edildi. Çalışma Bakanı Hayrettin Erkmen, bu görevinden alınarak Ticaret Bakanlığı'na getirildi. "Menderes Hükümetinde …", Cumhuriyet, 5 Eylül 1958. Samet Ağaoğlu'nun istifası ancak 2 ay sonra, 14 Kasım'da meclisteki tezkere ile açıklandı.

> hürmet edilir, nasıl hürmet ettirilir, onlara bunun misallerini vereceğiz… DP milletin partisidir. Dört büyük seçim kazandı. 1946'da da biz kazanmıştık, sonra 1950, 1954 ve nihayet 1957'deki seçimleri kazandık. Bundan sonraki seçimleri de kazanacağız… Kendimizde dağları devirmeye kadir kuvvet hissediyoruz… Bu memleketi ihtiras yolunda felakete götürmek isteyenleri teşhir edeceğim. Onların bu oyunlarını kabul edecek kimselerden değiliz… İhtilalleri iyi gösterenler bu memleketin gözbebeği Atatürk'e menfur bir suikast yapıldığından hiç bahsetmiyorlar. Menfur suikastın müteşebbislerinin nasıl idam sehpalarında can verdiğinden ders alsalar…"[1526]

CHP lideri İnönü, başbakanın Ortadoğu meselelerini ele alarak muhalefete yüklenmesine karşılık kendilerinin konuyu mecliste tartışmak için yoğun çaba sarf ettiklerini ancak DP'nin ve Menderes'in gündemi meclis dışına taşımayı tercih ettiğini söyledi. Adalet, basın özgürlüğü ve partizan olmayan bir idareye olan ihtiyacı yeniden dile getirdi. Ancak yine de siyasal yaşamın tartışmalarının tamir edilemez bir noktaya henüz gelmediğini belirtti ve "1958 Türkiye'sinde iftira ve tehditle yılacak siyaset adamı yoktur" dedi.[1527] Karşılıklı demeçlerle geçen bu dönemde diğer muhalefet partileri HP ve CMP de Menderes'in eleştirilerine katılmadıklarını belirttiler. HP Genel Sekreteri Turan Güneş, DP'nin 1946-50 DP'si ile bir alakasının kalmadığını belirterek "Bundan böyle Menderes'in bizatihi kendisi parti olmuş demektir" dedi. Muhalefeti kendi saflarına çağıran DP liderine yönelik CMP lideri Bölükbaşı da 1946 ruhunu korumaya devam eden DP'lileri kendi partisi CMP'ye katılmaya davet etti.[1528] Bu dönemde, uzun süredir görüşmeleri devam eden muhalefet cephesinin birleşmeleri gerçekleşti. 16 Ekim 1958'de Türkiye Köylü Partisi ile Cumhuriyetçi Millet Partisi birleşerek Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ni (CKMP) kurdu. 24 Kasım'da ise Hürriyet Partisi (HP) CHP'ye katıldı.[1529] Başbakan, bu birleşmelere karşı adım atılacağının sinyallerini gecikmeden verecekti.

1526 "Menderes'in Muhalefete Dünkü Sert İhtarı", Cumhuriyet, 7 Eylül 1958.

1527 "İnönü Başbakanın Nutkuna Cevap Verdi", Cumhuriyet, 8 Eylül 1958. İnönü Irak'ta darbe yapan Nuri Es Said yönetiminin, binlerce siyasiyi hapsettiğini, özgürlükleri kısıtladığını belirterek Said yönetimine dünya üzerinde destek veren tek lider olarak Menderes'in kaldığını söyledi. "İnönü…", Cumhuriyet, 23 Eylül 1958.

1528 "HP ile CMP Başbakanın Davetini Dün Reddettiler", Cumhuriyet, 23 Eylül 1958.

1529 Ekim ayında HP bir tebliğ yayınlayarak muhalefet partilerinin bir çatı altında toplanmasını teklif etti. Ardından CHP'de benzer bir teklif yaptı. Özellikle CHP ile HP arasında birleşme konusunda bir dizi görüşme yapıldı. İki parti arasında güç birliği yapılmasının ortak düşünceleri CHP tarafından açıklandı. Buna göre, her iki parti, devlet başkanlığı ve TBMM Başkanlığı'nın tarafsız olmasını, vatandaşlar arasında politik tercihlerine göre ayrım yapmayan tarafsız bir idare kurulmasını, mahkemelerin bağımsızlığı ve hâkimlerin teminatı sorununun halledilmesini istiyordu. Ayrıca söz ve basın özgürlüğü, grev hakkı, sendika kurma özgürlüğü ve diğer temel hak ve özgürlüklerle ilgili anayasada daha açık tariflerin yapılması isteniyor ve bir kanunla bunların iptal edilmesinin engellenmesi talep ediliyordu. İspat hakkı ve mal beyanının kabulü isteniyor, seçimlerin dürüst ve adil yapılması için gerekli düzenlemelerin yapılması ve bütün anti-demokratik kanunların kaldırılması bekleniyordu. Sonuç olarak bir anayasa değişikliği talep ediliyor, anayasa mahkemesi kurulması, Yüksek Hâkimler Şurası kurulması ve iki meclisli bir parlamento isteniyordu. "Güç birliğinin Müşterek Temel Fikirleri", Cumhuriyet, 19 Kasım 1958. HP teşkilatı üyeleri yılsonuna doğru CHP'ye kaydolmaya başladı.

Menderes, 1958 Ekim ayında, partisinin Manisa İl Kongresi öncesinde vilayet konağı önünde muhalefetin kin, nefret ve bozgunculukla hareket ettiğini iddia ederek buna karşı duracak bir *Vatan Cephesi* kurulmasını teklif etti. Konuşmasında cepheyi şöyle anlattı:

> "… Politika ve ihtirastan vareste vatandaşların karşısında kurulmuş olan kin ve husumet cephesine karşı vatanperverane gayretlerini birleştirip eserlerinin müdafaasına azmetmiş bir vatan cephesinin kurulması zarureti kendisini göstermiştir. Böyle bir vatan cephesi ile bu güzel ve muazzam eserlerin Türk milletince müdafaası lazımdır… Bu güzel ve masum eserleri, ihtirastan azade vatandaşların vatan ve terakki cephesinde birleşmek suretiyle, kin ve nifak yaratıcı, bozguncu, iptidai, geri ve tahripkâr propagandalara karşı aslanlar gibi müdafaa etmeleri lazım geliyor… Anarşiye ve nifaka paydos dedikten sonradır ki, hakiki demokrasinin ve hürriyetin güneşi bütün parlaklığı ile ortaya çıkacaktır… Vatan cephesinde birleşerek eserlerimizi hep birlikte muhafaza edeceğiz."[1530]

Menderes'in iddia ettiği gibi Vatan Cephesi, yalnızca DP'li vatandaşların özgür iradeleriyle tercih ettiği bir teşkilatlanma değildi.[1531] CHP Meclis Grubu, yayınladığı bir bildiride, devlet, özel idare ve belediyelere bağlı iktisadi teşekküllerde çalışan memur, hizmetli ve işçilerin maaş ve ücretlerinden kesinti yapılması tehdidiyle Vatan Cephesine kaydolmak zorunda bırakıldıklarını iddia etti ve konu hakkında meclis soruşturması açılmasını istedi. İddiaya göre İktisadi Devlet Teşekküllerinde çalışanlar, Vatan Cephesi adı altında zorla DP'ye kaydolmaları için şef ve müdürlerin baskısı altında kalıyorlardı. Örneğin Elektrik-Havagazı-Otobüs İşletmesi Genel Müdürlüğü'nde (EGO) servis müdürleri olan yöneticiler, memur, işçi ve müstahdeme DP'nin basılı giriş belgelerini dağıtmış ve imzalamalarını istemiş aksi takdirde işten çıkarılacakları tehdidinde bulunmuştu.[1532] DP'nin memur ya da işçileri işlerinden uzaklaştırmak tehdidiyle Vatan Cephesine kaydolmaya zorlaması, düşünce ve ifade özgürlüğüne aykırı olmakla birlikte iç hukuk bakımından 788 sayılı ve 18 Mart 1926 tarihli Memurin Kanununun 9. maddesindeki memurların siyasi faaliyetlerini yasaklayan düzenlemeyle de çelişmekteydi.[1533]

1530 "Menderes, Vatan Cephesi Kurulmasını Talep Ediyor", Cumhuriyet, 13 Ekim 1958.

1531 DP, ekonomik ve toplumsal krizlerin ardından siyasal meşruiyet krizine de girmişti ve Vatan Cephesi bu meşruluğu sağlamaya yönelik politik bir manevraydı. Vatan Cephesi hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. Serkan Gaytancıoğlu, *Demokrat Parti İktidarı ve Vatan Cephesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2011, s. 95-111.

1532 İddialar ve CHP beyannamesi için bkz. "Memurlara Baskı Yapılıyor", Ulus, 21 Ocak 1959. Vatan Cephesine zorlamayla yapılan kayıtlar hakkında bir yazı için bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Vicdanlar Üstüne Baskı Olamaz", Ulus, 21 Ocak 1959.

1533 DP'nin zorlamalarının hukuki eleştirisi için bkz. Yalçın Tuna, "Devlet Memurlarına Siyasi Baskı Yapılması Yolsuz ve Kanunsuz Bir Tutumdur", Ulus, 30 Ocak 1959.

Vatan Cephesine katılım konusunda DP'lilerin zora başvurmalarına bir örnek de Uşak'ın Akse Köyü'nde yaşanmıştı. İddiaya göre, köyün merasının karayolları için garaj olarak kullanılacağı duyurulmuş, köylünün yaptığı itiraz üzerine de köyün hep birlikte Vatan Cephesine kaydolması halinde projeden vazgeçileceği ilan edilmişti.[1534] Bir başka örnekte, Üsküdar'da *DP Adnan Menderes Ocağı'*nın açılıp başkanlığını yapması için kendisine 75 bin liralık bir çek verilen Hasan Erim, bir basın toplantısı düzenleyerek çekin karşılıksız çıktığını söylemiş ve gazetecilere çekini göstererek Vatan Cephesi hakkında açıklamalarda bulunmuştu.[1535]

Sonuç olarak, iktisadi Devlet Teşekküllerinde çalışan memur ve işçilerin partiye katılmaları için zorlayıcı yollara başvurulmakta; DP teşkilatı, merkezden çevreye doğru çeşitli vaat ve propagandalarla halkı vatan cephesine katılmaya çağırmaktaydı.[1536] Özellikle bazı bölgelerde vatan cephesine girildiği takdirde vatandaşa cami, yol, köprü vaatleri yapılmakta ve vatandaşın politik tercih özgürlüğü manipüle edilmekteydi. Devlet kuvvetlerini parti çıkarları için istismar eden iktidar, milli bütçeyi kullanarak parti propagandası yapıyordu. Böylelikle iktidarın, farklı politik görüşlere sahip vatandaşlara eşit davranmasını gerektiren hukuki ve etik kurallar çiğnenmekteydi. Vatandaş arasında ayrılık ve eşitsizlik yaratmak, memuru veya işçiyi aç bırakmak tehdidiyle parti saflarında toplamak, çek ya da parayla yapay ve ciddiyetsiz ocaklar açtırmak suretiyle iktidarının devamını sağlamaya çalışmak, DP'nin son dönemde başvurduğu yöntemler olarak öne çıkmıştı.[1537] Yapılan uygulamalar, yalnızca hukuki dayanaktan yoksunluk ya da normatif düzenden sapmalarla açıklanamazdı; vatandaşın etik ve vicdani değerler bakımından da yozlaşmasına imkân tanınmaktaydı. Vatandaşlar, çıkar karşılığında saf değiştiriyor; kişiler, günlük yaşamdaki etik ilkeler yerine iktidar tarafından vaat edilen süslü ikramlarla yolunu tayin ediyordu. Böylelikle çıkarcı, itaatkâr ya da korkak kitleler türüyor; politik tercih, gündelik yaşamın

---

1534 "Bir Baskı Örneği Daha", Ulus, 23 Ocak 1959. Vatan Cephesi üyelerinin çoğunun köylülerden oluşması, köye yapılan yardım vaatleriyle de ilgili olabilirdi. Vatan Cephesi Ocağı'na kayıtlı yaklaşık 1 milyon DP'li vardı. DP, ocaklara katılım için ceza/ödül sistemi kullanıyordu. Bazı vatandaşlar, DP'nin içine düştüğü krizi fırsata dönüştürerek kendi kişisel çıkarları için ocaklara kayıt yaptırıyordu. Serkan Gaytancıoğlu, *Demokrat Parti İktidarı ve Vatan Cephesi*, s. 101, 102.

1535 "Bir Vatan Cephesi Ocağı'nın İçyüzü", Ulus, 28 Ocak 1959.

1536 Vatan Cephesi kurulduktan kısa bir süre sonra cepheye katılması için halka radyodan çağrılar yapılmış ve katılanların ismi her gün radyodan ilan edilir olmuştu. Buna tepki gösteren bir grup vatandaş (Bedrettin Çalışkur, Fehmi Demirtaş ve Altınay Onat) 1 Aralık 1958 tarihinde radyodan *Ajans Haberlerini ve Partizan Neşriyatı Dinlemek İstemeyenler Cemiyeti'*ni kurmuştur. Ertesi gün İstanbul Valiliği, derneği kapatmış ve dernek yöneticileri hakkında açılan dava sonucunda dernek resmen kapatılmış ve yöneticileri para cezasına çarptırılmıştır. Detaylar için bkz. Ali Şağan, *Demokrat Parti Döneminde İktidar-Sivil Toplum Kuruluşları İlişkileri (1950-1960)*, s. 330-332.

1537 Vatandaşa Vatan Cephesine katılması yönünde yapılan baskılara bir eleştiri için bkz. Bülent Ecevit, "Öyle Bir Dert Ki…", Ulus, 5 Eylül 1959.

merkezine tüm ağırlığıyla oturmaya başlıyordu. DP iktidarı, milletin bekası ve yükselmesini yalnızca taş, toprak yığınları ya da madde kalabalığı ile ölçüyor; etik, düşünsel ve vicdani değerleri görmezden geliyordu.

5.3.5. DP'nin Muhalefeti Susturma Çabaları: Yurt Gezilerinde Yaşananlar ve Meclis Tutanaklarının Sansürlenmesi

İktidar-muhalefet ilişkileri, özellikle Menderes-İnönü arasında yaşanan polemiğin konuları geçmiş dönemden farklı değildi; ancak 1958 yılının sonuna doğru her iki siyasetçi de üsluplarını sertleştirmişti. Örneğin Başbakan Menderes, Burdur'da yaptığı konuşmada muhalefete ve özellikle İnönü'ye yönelik şunları söyledi:

> "… Bir adam ki, tek başına memleketi idare eder, meclisi ve muhalefeti birer kukla haline koyar, fakat iktidardan düşer düşmez karşımızda hürriyetin bir numaralı müdafii kesilir. Bu, siyasi seciyenin zaafına delalet eder. Tek parti, tek şef varken acaba Büyük Millet Meclisi mi vardı? Muhalefet ve demokratik idare mi vardı? Bunları kendisine soruyorum. Fakat o kaçıyor ve bu suali Atatürk devrine de teşmil edip etmediğimi soruyor. Atatürk hepimizin baş tacı, gönlümüzün sultanı, hepimizin ebediyen minnettar kalacağı bir vatan kurtarıcısıdır. İnönü kendisinden hesap sorulacak ve hesap verecek bir fanidir… Radyoyu neden konuşturuyorsunuz diyor. Bu devirde büyük bir silah var, propaganda. Onlar öylesine meşum bir propaganda yapıyorlar ki bunlara karşı vatandaşı tenvir etmek için devlet malı olan radyoyu kullanıyoruz. Anarşiye ve anarşist zihniyete paydos demek üzere en demokratik yolu seçerek radyoyu kullandık ve ebediyen kullanmaya devam edeceğiz… Hesap soracağız diyor. Bu laf saçmadan ibaret. Yani bir istiklal mahkemesi kuracaklar ve hesap soracaklar. Hesap sormak lazım gelirse evvela bizim kendilerinden sormamız lazım gelir. Bu iddialardan rücu edinceye kadar elimiz yakalarında olacak. Onları bırakmayacağız…"[1538]

Menderes'in muhalefete yönelik son dönemdeki sert tutumu, Vatan Cephesi tartışmaları ve politik kutuplaşma, muhalefetin yurt çapında yaptığı gezilere yansımaya başlamıştı; yerel yetkililer veya DP'li gruplar muhalif siyasetçilerin kendi bölgelerinde konuşmalarını engellemeye çalışıyordu. Örneğin İnönü'nün Tokat'ın Zile ilçesinde yapacağı konuşma öncesinde güvenlik güçleri meydanda toplanan halkı dağıtmaya çalışmıştı; olaylar sırasında CHP'li milletvekilleri de dâhil olmak üzere yaralanan vatandaşlar olmuştu. İnönü, yaşanan olayları halk aleyhine bir kasıt ve tertip olarak değerlendirdi ve 6-7 Eylül olaylarına benzetti. Ülkeyi kardeş kavgasına götürmek için hazırlık yapıldığına işaret etti.[1539] İktidar ise CHP'yi toplantı ve gösteri yürüyüşleri

[1538] "Menderes…", Cumhuriyet, 16 Ekim 1958.
[1539] "İnönü Zile Olaylarını Anlattı", Cumhuriyet, 18 Ekim 1958.

hakkındaki kanuna aykırı davranmakla ve halkı DP'ye karşı örgütlemeye çalışmakla suçladı.

Olayların ardından İnönü, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın 1958 yılı meclis açılış konuşmasına göndermeler yaparak son dönemde yaşanan gerilimlerden kendisini şu şekilde sorumlu tuttu:

> "… Sayın cumhurbaşkanı bir işaret vermiştir. Bu işaret DP Genel Başkanının ithamlarını ve tasavvurlarını açıktan desteklemek olmuştur. Anlaşılmıştır ki, 1954'ten beri DP Genel Başkanı tarafından kurulan ve daha arkası tasavvurda olan rejimin başlıca ilhamcısı sayın cumhurbaşkanıdır. Denilebilir ki nutkun, iktisadi meseleler, müdafaa ve dış politika hakkındaki beyanları, iç politika hakkındaki hükümlerin ve tasavvurların mukaddimesi, mesnedi ve gerekçesi olarak irad edilmiştir…"[1540]

Başbakan Menderes, Kırklareli'nde yaptığı konuşmada, muhalefete ve basına yönelik sert tavrını devam ettirdi; hatta 31 Mart Olayı'ndan bile basını sorumlu tuttu ve Atatürk'ün demokrasiyi tahakkuk ettirememesinden sorumlu olanların da gazeteciler olduğunu iddia ederek şöyle dedi: "… Atatürk'ün nutkunu okuyunuz. Gazetecilerin nasıl memleketi birbirine katmış olduğunu görürsünüz…". Muhalefetin inkâr politikası yürüttüğünü ve bunda ısrar ettiğini şu sözlerle anlattı:

> "… Onlar, inkâr, inkâr ve inkârdadırlar. Memleketin ne bayramıyla bayram ederler, ne sevinciyle sevinirler. Aksine olarak kin ve husumeti içlerinde saklayamayarak ne yapacaklarını bilemezler. Konya'da bir nutuk söyleniyor. Kara sefalet içindeyiz deniyor. Ama kendileri oraya mükemmel bir yoldan gidiyorlar. Bunu görmezler. Bir defa fabrika, mektep, baraj ne yapıldı diye sorsalar olmaz. Dilleri tutulur…"[1541]

İnönü, Menderes'in Trakya konuşmalarına Afyon'da verdiği yanıtta başlıca huzursuzluk nedeni olarak 'DP Genel Başkanı'nın takip ettiği sakat politikayı' gösterdi. Basına yapılan haksızlığı ise şöyle değerlendirdi:

> "… Gazeteciler, bir siyasi kampı dolduracak kadar hapishanelerde bulundurulmaktadır. Gazetecilere verilen cezalar hırsızlara verilen cezalardan ağırdır."[1542]

Muhalefet, yurt gezilerinde *Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu* çerçevesinde engellenmeye devam ediyordu. İnönü'nün Burdur gezisinde emniyet güçleri ile CHP'liler arasında olaylar yaşandı. Burdur Emniyet Müdürü'nün, CHP milletvekillerine kimliklerini göstermeden şehirden ayrılamayacaklarını belirtmesi

---

1540 "İnönü, Bayar'ın Meclis Açış Nutkuna…", Cumhuriyet, 5 Kasım 1958.
1541 "Menderes Basına Ağır İsnatlarda Bulundu", Cumhuriyet, 27 Kasım 1958.
1542 "İnönü...", Cumhuriyet, 29 Kasım 1958.

üzerine yaşanan olaylarda her iki taraf birbirini kanun dışı hareket etmekle suçladı. Benzer olaylar aralık ayında İnönü'nün Antep ve Urfa; Gülek'in Bolu ve Adana gezilerinde de yaşandı. Yerel yetkililer, CHP'nin yurt gezilerinde halkın gösteri ve toplantı kanununa aykırı biçimde hareket etmemesi için tedbirler alıyor; CHP'lileri karşılamak için sokağa çıkan vatandaş ise güvenlik güçleriyle karşı karşıya kalıyordu. İnönü ve Gülek'in birçok gezisinde bu durumun çeşitli örnekleri yaşanmaktaydı. 1958 Aralık ayında, DP milletvekillerinden oluşan 15 kişilik bir komisyon, son dönemde yaşananlardan dolayı iki kanun teklifi üzerinde çalışmaya başladı; üzerinde çalıştıkları kanunlar, Gösteri ve Yürüyüş Kanunu ile Basın Kanunuydu.[1543]

CHP, iktidarın muhalefete yönelik sert yaptırımlara başladığı bu dönemde Ocak 1959'da, 14. Kurultayını topladı. İnönü, kurultay açılış konuşmasında ilk defa oy sayısı bakımından azınlıkta kalan bir partinin iktidara geçtiğini ve bir sonraki seçime kadar muhalefet ve basını ezmeye kararlı olduğunu belirtti. Basın, radyo, ekonomik darlık, seçim güvenliği, hâkim teminatı, bağımsız mahkeme konularındaki partisinin hassasiyetlerine yeniden vurgu yaptı.[1544] Parti meclisi raporunda rejim buhranını ortadan kaldıracak maddeler sıralandı. Buna göre, vatandaşın siyasi tercihine bakmaksızın eşit hak ve özgürlüklere sahip olması, ikinci bir meclisin kurulması, seçim güvenliği, anayasa mahkemesinin kurulması, Yüksek Hâkimler Meclisi kurulması ve yargı bağımsızlığı, basın özgürlüğü, üniversite özerkliği, sosyal güvenlik ve adaletin sağlanması temel meseleler olarak görülüyordu.[1545] Kurultayın öne çıkan gelişmesi ise Ana Davalar Komisyonu'nun, *İlk Hedefler Beyannamesi'*ni hazırlamasıydı. Buna göre, düşünce ve ifade özgürlüğü, basın, bilim ve sanat, din ve vicdan özgürlüğü, şahıs ve mesken dokunulmazlığı, toplanma ve dernek kurma özgürlüğü, çalışma ve iktisadi teşebbüs özgürlüğü, grev hakkı, sendika ve mesleki teşekküller kurma hakkı, kanun önünde eşit muamele görme ve kamu hizmetlerinden eşit olarak yararlanma hakkına vurgu yapılıyordu. Devlet başkanlığının tarafsız olması, yasama organının yürütme üzerinde denetim kurabilecek hale getirilmesi, ikinci meclisin kurulması, bağımsız mahkemelerin kurulması gerektiği, seçimlerin adil ve eşit şartlar altında yapılması, meclis başkanlığının tarafsız olması gerektiği belirtildi.[1546] Kurultayda bir sürpriz yaşanmamış; İnönü CHP Genel Başkanı, Kasım Gülek ise Genel Sekreter seçilmişti.

1543 'Tedbirleri Tespit Komisyonu' adıyla çalışacak gruba Halil Özyörük başkanlık edecekti. "Komisyon Dün Çalışmalarına Başladı", Cumhuriyet, 11 Aralık 1958.
1544 "İnönü'nün Tarihi Nutku", Ulus, 14 Ocak 1959.
1545 "Parti Meclis Raporu", Ulus, 14 Ocak 1959.
1546 "İlk Hedefler Beyannamesi", Ulus, 15 Ocak 1959.

Kongreden sonra çalışmalarına başlayan CHP Meclis Grubu, İlk Hedefler Beyannamesi doğrultusunda 11 alt komisyon kurdu ve hedefleri hayata geçirmek için bunları meclise taşımaya karar verdi.

Şubat ayında, değiştirilen meclis iç tüzüğünün uygulamaları kendini göstermeye başladı. Meclis bütçe görüşmeleri sırasında cumhurbaşkanlığının bütçesi hakkında yapılacak konuşmaların sadece teknik kısımlarla sınırlı olabileceğini belirten meclis oturum başkanının sözleri muhalefet tarafından tepkiyle karşılandı; eleştirilerde bulunan CHP grup sözcüsünün konuşmaları meclis tutanağından çıkarıldı. Tutanakta yer alan konuşmalarda ise cumhurbaşkanının parti başkanı gibi davranması eleştiriliyordu. CHP Uşak milletvekili Ali Rıza Akbıyıkoğlu şöyle dedi:

> "… Devlet başkanlığı makamını işgal eden muhterem şahsın parti politikası dışında, devleti temsil etmek mevkiinde görmek en büyük emelimizdir. Bugün Türk milleti tarihinde hiçbir zaman bu kadar zedelemeyen partizan idareye son vermek, devlet reisi için bu partizan idareyi düzeltmek üzere icra reisi nezdinde yapacağı teşebbüslerle faaliyet göstermek zamanı gelmiştir. Nitekim 1947 senesi 12 Temmuz Beyannamesi bunun canlı bir örneğidir…"[1547]

Cumhurbaşkanının 'taraflı'lığı hakkında konuşmak isteyen CHP Ordu milletvekili Ferda Güley'in konuşmaları DP'liler tarafından kesilince Güley, "Burası Tibet Meclisi mi? Cumhurbaşkanı Dalai Lama mı?" diye sorarak cumhurbaşkanının denetlenmesi sorununun tartışılmasının engellenmesine tepki gösterdi.[1548] Mecliste konuşulan bazı konuların meclis tutanağından çıkarılması tartışması bundan sonra da devam etti. Mart ayında Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun muhalefete yönelik *"aşağılık duygusu"* ifadelerini kullanması tepkiyle karşılanınca DP'liler sözlerin tutanaktan çıkarılması için bir önerge verdi. Önerge hakkında söz alan CHP'li Emin Soysal şöyle dedi:

> "… Mademki Kirazoğlu bazı kelimelerin tutanaktan çıkarılması icap ettiğini söyledi, o halde bu konuşmada hakaret olduğunu kabul ediyor demektir. Bunu yapanın isterse vekil olsun, cezalandırılması gerekir… Bu sözlerin zabıtlarda durmasından fayda vardır. Dursun ki, yarın bir müverrihin bugünkü durumu görmesi kabil olsun. Bugünkü muhalefetin bu kadar ağır şartlara rağmen nasıl vazifesini yapmak için çırpındığı, bir tarafta polis bir tarafta jandarma baskıları devam ederken nasıl dimdik durarak memleket vazifesini yapmaya devam ettiği görülsün…"[1549]

CHP'li Emin Soysal, DP'lilerin meclis tutanağından çıkarılmasını istedikleri sözlerin bir hakaret olarak kabul edilmesi gerektiğini dolayısıyla da bir ceza konusu

[1547] "Tutanaktan Çıkarılan Sözler", Ulus, 24 Şubat 1959.
[1548] "Ferda Güley'in Sözleri", Ulus, 24 Şubat 1959.
[1549] "Meclis Başkanlığı Taraf Tutmaktadır", Ulus, 26 Mart 1959.

olduğunu hatırlatıyordu; zira başta CMP lideri Osman Bölükbaşı olmak üzere bazı milletvekilleri daha önce bu konuda cezalandırılmıştı.

Mayıs ayında Uşak gezisi sırasında İnönü'nün başına taş atılması sonucu yaralanması iktidar-muhalefet ilişkilerini yeniden gergin bir safhaya taşıdı.[1550] İçişleri Bakanı Namık Gedik, olaylara CHP'lilerin halkı tahrik etmesinin neden olduğunu söyledi. DP, teşkilatına ve yerel yetkililere verdiği talimatlarla muhalefetin yurt gezilerine çıkmasına uzun süredir çeşitli engellemeler getiriyordu ancak İnönü'nün bir yurt gezisinde yaralanması, olayların ve halkın kutuplaşmasının geldiği aşama bakımından endişe vericiydi. İnönü'nün Uşak'tan sonra İstanbul'a yaptığı gezinin ve buradaki sözlerinin soruşturmayı etkileyeceği gerekçesiyle gazetelerde yayınlanması yasaklandı. Uşak Olayları hakkında CHP'nin Başbakan ve İçişleri Bakanı hakkında meclis soruşturması istediği önerge ise oylamaya konulmadan reddedilmişti. Mayıs ayında Uşak Olayları ile başlayan yeni gerginlikler meclise yansıdı; CHP ile DP milletvekilleri arasında fiziksel kavgalara varan tartışmalar yaşandı.[1551] Kasım ayında gazetelerin Uşak Olaylarıyla ilgili yayın yasağının kalkmasının ardından Ulus gazetesi, Uşak'ta görev yapan emniyet yetkililerinin mahkemedeki ifadelerini yayınladı. Buna göre, Uşak Emniyet Amiri Adnan Çakmak, Jandarma Komutanı Yarbay Abbas Yavuzdemir ve Jandarma Binbaşı Ali Kurma, duruşma sırasında verdikleri ifadelerde, Uşak Valisi İlhan Engin'in kendilerine, İnönü'yü, eski karargâhı olan evi ziyaret etmek üzere yola çıktığı sırada ateş edip vurmaları için emir verdiğini ancak kendilerinin bu kanunsuz emri yerine getirmediklerini belirtiyorlardı.[1552] Uşak Olaylarının ardından uzun bir zaman geçmesine rağmen sorumluların cezalandırılmamasını eleştiren CHP Genel Sekreteri İsmail Rüştü Aksal, CHP Çarşamba İlçe Kongresi'nde şöyle dedi:

> "… Bir memleket için asıl felaketli olan hadise, bazı siyaset adamları ve mesul şahıslar tarafından siyasi rakiplerinin canına ve malına kasteden tertiplere girişilmesi ve daha vahimi bu gibilerin mesuliyetlerinin aranmamasıdır… Uşak hadiselerinin baş tertipçileri tertipleri meydan çıkınca şimdi mesuliyetten yakalarını kurtarmanın telaşı içine düşmüşlerdir… Mesullerin meydana çıkarılması için BMM Reisliğine tahkikat önergesi verdik. Meclis iç tüzüğüne göre başkanlık makamı bu tahkikat önergelerini derhal gündeme almaya mecburdu. Kaldı ki bu kadar

1550 İnönü'nün Ege gezisinin ilk durağı Uşak'ta, önce 30 Nisan günü İnönü'nün konvoyuna DP'liler tarafından bir binadan çay bardağı atıldı, bir milletvekili yaralandı. Ertesi gün de İnönü'ye istasyon binasında bir grup saldırdı; taşla başından yararlanan İnönü, trene binmek üzereyken yere düştü, ardından tedavisi oradaki doktorlar tarafından yapıldı. Taşkınlıklar sırasında emniyet güçlerinin taleplere rağmen bir tedbir almaması CHP'lilerin tepkisini çekti. Olayların detayları için bkz. Dünya, 1-2 Mayıs 1959.

1551 Ayrıca 30 Ağustos Zafer Bayramı için çekilen bir filmden İnönü ve Fevzi Çakmak'ın çıkarılması CHP'liler tarafından tepkiyle karşılandı. "Tarihi Filmin Tahribi…", Ulus, 3 Eylül 1959.

1552 Vali, gazeteye gönderdiği tekzipte İnönü'ye değil halka ateş edilmesi için emir verdiğini söyledi. Emniyet görevlilerinin mahkemedeki ifadeleri ve valinin beyanatı için bkz. "Uşak Valisi…", Ulus, 30 Kasım 1959.

ağır itham altında bulunan mesuliyet sahiplerinin hakikatlerin meydana çıkması ve mesuliyetlerinin hesabını vermelerini sağlamak için bir an önce bu önergenin konuşulmasını bizzat kendilerinin talep etmeleri lazım gelirdi… Birinci derece mesul görünenler hala iş başındadır… Sayın başbakan da pekiyi bilir ki, medeni ve demokratik bir memlekette hesaplar meydanlarda verilmez. Hesapların verileceği yerler kanunlarla malum ve muayyendir… Bu mevzuda meydanlarda meydan okumayı boş laflardan ibaret telakki etmekte mazuruz… Memleketin kaderi, murakabeden korkan mesuliyetlerinin hesabını vermekten çekinen siyaset adamlarının elindedir…"[1553]

1960 Şubat ayında CHP, Uşak Olaylarının soruşturulması ve başbakan ile içişleri bakanı hakkında meclis soruşturması açılması için bir kez daha önerge verdi ancak DP çoğunluğuna dayanan meclis önergeyi reddetti.

Muhalefetin yurt gezilerinde maruz kaldığı saldırılardan bir tanesi de Çanakkale-Geyikli'de yaşandı. CHP Genel Sekreteri ve beraberindeki CHP heyetine bir grup DP'li taşla ve sopayla saldırdı. Saldırılar öncesinde konuşan Gülek, DP'nin parti ile devleti bir tutan propaganda yöntemleri kullandığına işaret etti ve şöyle dedi:

"… Dün akşam dinlemek zorunda kaldığımız radyo gazetesi pek tehlikeli bir nazariye ileri sürdü. Radyo, devlet, hükümet ve partiyi bir gösterdi. Devletle iktidar partisini bir tutan rejimler yakın tarihte görüldü. Bunların memleketleri için nasıl feci akıbetlere yol açtığı hala hatırlardadır. Biz, devletle iktidar partisini bir tutan zihniyeti şiddetle red ve takbih ederiz. Bu, ancak faşist ve nazi rejimlerinde görülmüştür. Türk milleti bunları hiçbir vakit kabul etmeyecektir. İktidar partisi, el koyduğu devlet radyosunu kendi organı olarak kullanmaya devam ederse biz de memleketi adım adım gezerek millet radyosuyla hakikatleri vatandaşlara anlatmaya devam edeceğiz."[1554]

CHP, saldırılarla ilgili İçişleri Bakanı Namık Gedik hakkında olaylara göz yumduğu ve milletvekili dokunulmazlığına aykırı hareket ettiği gerekçesiyle meclis soruşturması açılmasını istedi. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu çerçevesinde hareket eden muhalefet, çıktığı yurt gezilerinde yerel yöneticilerin uygulamalarına maruz kalıyordu; ancak yerel yöneticiler aynı kanunu, iktidarın düzenlediği geziler ve mitingler için uygulamıyordu. Örneğin İstanbul'da, Amerika ziyareti dönüşü Menderes için saatler önce toplanan kalabalık, davullu zurnalı karşılama töreni yapabiliyordu.[1555]

1553 "Aksal Uşak Hadiselerini Tahlil Etti", Ulus, 10 Aralık 1959.

1554 "Gülek'in Bozcaada Konuşması", Ulus, 12 Eylül 1959. Gülek eylül ayında parti içindeki bir tartışmadan dolayı genel sekreterlikten istifa etti; yerine İsmail Rüştü Aksal CHP Genel Sekreteri seçildi. "CHP'de Vazife Değişikliği", Ulus, 28 Eylül 1959.

1555 İstanbul Valiliği, aynı gün Bakırköy CHP İlçe Başkanlığı'na gönderdiği yazıda, Yavuzpaşa Sekbanlar Ocağı'nın açılış törenine davul zurna çalınmaması ve dışarıya hoparlör koyulmaması şartıyla izin vereceğini bildirdi. DP Genel Başkanı için ise aynı kanun uygulanmadı ve başbakan tezahüratlar arasında İstanbul'da gövde gösterisi

TBMM'de hükümet ve iktidar partisinin denetimi önemli bir soruna dönüşmekteydi; meclisin anayasanın emrettiği gibi çalışması gün geçtikçe zorlaşıyordu. Ülke sorunlarını görüşmek ve hükümeti denetlemek için bırakılan tek imkân bütçe görüşmeleriydi ancak konuşma sınırlamaları nedeniyle bu alan da oldukça daraltılmıştı. Gensoru önergelerinin hemen hepsi, önemli ülke sorunlarıyla ilgili olsa da müzakeresiz reddediliyor; İnönü'ye suikast tertiplediği ya da suistimal yaptığı iddia edilen bakanlar hakkındaki soruşturma önergeleri, anayasa ve iç tüzük hükümleri çiğnenerek aylarca gündeme bile alınmıyordu. Sadece sözlü sorularla denetim yapılabiliyordu; bu sorular da 1957 İç Tüzük değişikliği ile haftada ancak bir günün bir saati yapılabiliyordu. Konuşmalar beşer dakikaya indirilmişti. İç Tüzük, sözlü soruları, *"Riyaset tezkeresinin vusulünden bir hafta sonra ve ruznamede sırası geldiğinde vekil tarafından"* cevaplandırılacağını yazdığı halde, başkanlık kurulu, soruların sırasını önceden tespit ediyor ve açıklamayı reddediyordu. Dolayısıyla hangi sorunun ne zaman görüşüleceği hükümetin takdirine kalıyordu. Hatta son dönemde hükümet, bazı soru önergelerini, verildiği tarihten bir yıl sonra, meclis başkanlığı aracılığıyla *"usulüne uygun yazılmamıştır"* diyerek geri yollamaktaydı. Dolayısıyla meclis faaliyetleri işlevsiz hale geliyor; anayasa, uygulamada tersine çevrilerek hükümet, meclisin denetiminde olacağı yerde, meclis, hükümetin emrine giriyordu. Yürütme organının yasama organına üstünlüğü gibi totaliter bir anlayışa kayan iktidarı eleştiren Ulus yazarı Ecevit, "Bugün millet için DP'ye oy verip vermemek, bir bakıma, millet meclisine lüzum görüp görmemek meselesi haline gelmiştir" demekte ve meclisi gereksiz görenlerin gelecek seçimlerde DP'ye oy vermesi gerektiğini söylemekteydi.[1556]

Diğer taraftan DP, muhalif basına yönelik kısıtlayıcı uygulamalarına devam etmekteydi. Aralık ayında Vatan gazetesi, başbakan Menderes'e yönelik bir yazıdan dolayı bir ay kapatılmıştı. Kapatılma gerekçesi, Amerikalı gazeteci-yazar Pulliam'ın, "İş işten geçmemiştir, fakat Adnan Menderes için de, Türkiye için de, Amerika için de saat 11.30'a gelmiştir" başlıklı makalesinin yayınlanmasıydı. Aynı yazarın makalelerini yayınlayan Ulus gazetesi daha önce bir ay süreyle kapatılmıştı. Trajik olan şey, DP'nin 1946-50 arasında teşkilatlanması ve propagandasını yaparken kamuoyuna daha çok Vatan gazetesi sütunlarından seslenmeyi tercih etmesiydi. Özellikle kurucu şefler, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, 1945'te Dörtlü Takrir'i verdikten sonra CHP'ye

yaptı. "DP Törenleri…", Ulus, 20 Ekim 1959. Kanunun, iktidar ve muhalefete farklı uygulanmasına yönelik bir eleştiri için bkz. Bülent Ecevit, "Son Umut Ay'da", Ulus, 22 Ekim 1959.

1556 Bülent Ecevit, "Kalafatlık Zihniyet", Ulus, 9 Aralık 1959.

karşı muhalefet ateşini bu gazetede yakmıştı. 14 yıl sonra, ironik biçimde, bir makaleden dolayı iktidardaki DP, Vatan gazetesini kapatıyordu. Vatan gazetesi tarafından bakıldığında ise durum daha trajik görünüyordu; basın özgürlüğü adına desteklediği bir parti tarafından özgürlüğü elinden alınmıştı.[1557]

1960 yılının ilk aylarında da muhalefete yönelik konuşma, toplantı ve miting engelleri devam etmekteydi. Nisan ayında her iki parti, meclis seçim kararı almadığı halde seçim bölgelerinde seçim faaliyetlerine başlamıştı; ancak CHP'nin seçim çalışmaları yerel yetkililer tarafından engellenmeye devam ediyordu. Örneğin Kayseri CHP İl Kongresi, vali tarafından iptal edildi. Olayı incelemek için Kayseri'ye doğru yola çıkan İnönü, Himmetdede tren istasyonunda vali yardımcısı tarafından durduruldu ve Ankara'ya dönmesi istendi. Bu sırada dışarıda toplanan, kadınların çoğunlukta olduğu kalabalıkla jandarma arasında arbede yaşanmaktaydı. Durumu gören İnönü, yaşanalar hakkında "Bu hareketlerden birisi Afrika'da müstemleke halkı zencilere karşı yapılıyor, silahla mücadele ediliyor, diğeri de burada" değerlendirmesini yaptı.[1558] Yaşanan zorluklardan sonra Kayseri'ye ulaşan İnönü ve kafilesine ertesi gün de Yeşilhisar ilçesi yolunda İncesu'da engellemeler yapıldı. CHP Meclis Grubu, Kayseri'de yaşananlarla ilgili bir bildiri yayınladı ve şöyle dedi: "… İktidarda kalamayacaklarını anlamış görünen DP idarecileri sevgi ve güvenini kaybettikleri milleti baskı ve tedhiş yolu ile sindirmek gibi boş bir hevese kapılmışlardır. Bu heves hezimete uğramıştır."[1559]

1557 Pulliam'ın makalesi 17 Ekim 1958 tarihinde yayınlanmıştı ve iddiaya göre Menderes bu makalede küçük düşürülüyordu. Temyizce tasdik edilen cezalara göre Vatan gazetesi sahibi Ahmet Emin Yalman aynı tarihte yazdığı "Yem torbası nazariyesi" başlıklı makalesi nedeniyle 15 ay, yazı işleri sorumluları Naim Tirali ile Selami Akpınar da 16 ay hapis ve para cezalarına çarptırıldılar. "Vatan 1 Ay Müddetle Kapatıldı", Ulus, 17 Aralık 1959. Gazetelerin kapatılması ve yazarların hapse girmesini Pulliam'zedeler olarak niteleyen ve DP'nin zihniyetinin değişmeyeceğini anlatan bir yazı için bkz. Emil Galip Sandalcı, "Vatan Cephesini Açtılar Vatan'ı Kapadılar", Ulus, 18 Aralık 1959. 24 Aralık'ta 'Kim' dergisi de Pulliam'ın makalesini yayınladığı için 1 ay süreyle kapatıldı. Vatan başyazarı 72 yaşındaki Ahmet Emin Yalman, 7 Mart 1960 tarihinde hapse girdi. Cezaevi kapısında yaptığı açıklamada şöyle dedi: "… Bilhassa muhalefet devrinde varlık ve gelişme mücadelelerine candan iştirak ettiğim, adını koyduğum, 1950 yılında, doğum günüm olan 14 Mayıs'ta iktidara gelmesini talihin bana verdiği en değerli hediye diye kabul ve ifade ettiğim DP'nin 10. ve Türk basınının kuruluşunun 100. yılında böyle bir akıbete uğramayı, kendimden ziyade memleket ve DP iktidarı hesabına acı buluyorum…". "A.E.Yalman da Dün Hapse Girdi", Dünya, 8 Mart 1960.

1558 İnönü, vali yardımcısının, Kayseri'ye girişinin mahzurlu görüldüğünü söylemesi üzerine şöyle yanıt verdi: "Kimin haddine, örfi idare mi ilan ettiniz? Kim karar aldı? Benim Kayseri'ye girmeme hiç kimse mani olamaz. Nameşru ve kanunsuz bir emri reddediyorum". Ardından vali yardımcısı, "telinize cevap" diyerek yeni bir zarf uzattı. İnönü, zarfı okumadan yırttı ve jandarma komutanına dönerek "Emir nameşrudur, Uşak valisi sizin gibi memurlara beni öldürtmek istedi. Onlar şerefli ve vatanseverdiler. Bu emri dinlemediler. Şaştım doğrusu bu işlere! Asıl hadise şimdi çıkar. İnerim, yaya giderim. Halkın içine girerim" dedi. İstasyonda 3 saat kadar bekletilen trene daha sonra izin verildi ve İnönü Kayseri'ye ulaştı. "İnönü Kayseri Yolunda…" Dünya, 3 Nisan 1960. Kayseri valisi Ahmet Kınık'ın CHP Genel Başkanlığına gönderdiği, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'na dayanarak siyasi partilerin il dâhilinde kongre ve toplantılarını yasak eden telgrafı ve sonra İnönü ile çekilen karşılıklı telgraflar için bkz. "Kayseri Valisi", Dünya, 3 Nisan 1960.

1559 "CHP Meclis Grubu… ", Dünya, 6 Nisan 1960.

Sonuç olarak DP, muhalefetin yurt gezilerinde konuşmasını engellemeye çalışıyor; Vatan Cephesi ve yerel yetkililer aracılığıyla özellikle CHP'nin gösteri ve yürüyüşlerine müdahalelerde bulunuyordu. Bunları yaparken de CHP'nin Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'na aykırı davrandığını iddia ediyordu. Ancak kanun tek taraflı uygulanmakta ve iktidar partisi kanundan olumsuz anlamda etkilenmemekteydi. DP Meclis Grubu, bu kanun ve basın kanununda değişiklik yapacak komisyonu kuran tebliğinde ise *'devletin itibarı'* ve *'memleketin yüksek menfaatleri'* gibi sınırları belirsiz genel kavramlar ileri sürüyor ve bunlara dayanarak eleştirilere engel olmanın yollarını arıyordu. Aslında cumhuriyet tarihi boyunca basına getirilen yasaklamaların ardındaki gerekçeler genellikle bu soyut kavramlara dayanmakta; her iktidar/hükümet, muhalif basını sindirmek için bu kavramlara sarılmaktaydı. Gerçekte ise devletin itibarının nasıl zedelendiği, ülkenin çıkarlarının ne zaman zarar gördüğü yoruma açık şeylerdi ve basına bu konuda suç yüklemek oldukça zordu. Devletin itibarının 'şu yolla' korunacağını, ülkenin 'bu davranışla' kalkınacağını ileri sürenler eğer iktidar partisinin politikalarıyla çelişmişlerse bunları suç saymak gerekir miydi? Muhalefetin ya da sıradan vatandaşın devletin 'daha iyi' yönetilmesi adına düşünce üretmesi demokratik yaşamın gereği ve temel özgürlük alanlarının içinde sayılmıyor muydu? Oysa 'devletin çıkarları' adına politika üreten kişi, kurum ya da siyasi partiler arasında seçim yapma hakkı yurttaşın en temel demokratik haklarından biriydi. Zira vatandaş, görüşlerini beğenmediği bir partiye oy vermez ya da ona sahip çıkan bir gazeteyi okumaz ve tercihini başka alternatifler üzerinde değerlendirerek demokratik hakkına uygun bir yol izlemiş olurdu. 22 yıl gibi uzun bir tek parti döneminden çıkarılması gereken dersler, herhalde özgürlüklerin bir grubun yararına değil toplumun tümü için genişletilmesi gerektiği yönünde olmalıydı. Ancak meclis çoğunluğuna dayanarak basın ve diğer özgürlükler konusunda vatandaşa tercih edebileceği bir alternatif bırakmadan ve üstelik kanun aracılığıyla yapılan kısıtlamalar, hem tek parti devrinde CHP tarafından hem de çok partili dönemde DP tarafından sıklıkla tercih edilmekte ve demokrasiden sapılmaktaydı, hatta demokratik yaşama bir türlü erişilememekteydi.[1560]

[1560] CHP'nin basın suçları hakkında Adalet Bakanına verdiği soru önergesini yanıtlayan bakanın verdiği bilgilere göre 1954 ile 1958 Mayıs ayı arasında 238 gazeteci 6334 sayılı Basın Kanunu'nun çeşitli maddelerinden dolayı mahkûm olmuştu. En çok kovuşturmaya uğrayan gazete ise toplamda yapılan 232 kovuşturmadan 54'ünü geçiren CHP'nin yayın organı Ulus gazetesiydi. "Dört Yıl İçinde Mahkûm Olan Gazeteciler", Cumhuriyet, 16 Aralık 1958.

5.3.6. Menderes'in Hükümet ile Devleti Birleştiren Açıklamaları ve İnönü'nün Eleştirileri

İktidar ve muhalefet liderleri, 1960 yılına girildiğinde adeta bir demeç yarışına başlamışlardı; yurt gezilerinde konuşan iki lider yeni şeyler söylemiyordu belki ama konuşmalar kişisel düşmanlıkları öne çıkaran bir boyut kazanmıştı. Örneğin İnönü, Menderes'in radyodan yayınlanan demecine verdiği yanıtta, *"milletin sonuna kadar aldatılamayacağını başbakan öğrenecek"* dedi. CHP lideri, konuşmasının devamında Menderes'e yönelik şöyle konuştu:

> "… İktidardaki zat, devlet radyolarını tek taraflı kullanmakta devam ediyor. Hakka riayeti, söylediklerine inancı olan insan bu yola başvurmaz. Zaafının ve haksız davranışlarının açık delili budur… Türk milleti sağduyu sahibidir. Samimidir. Kendisine kâh evliyalık, kâh peygamberlik, hatta peygamberliğin de ötesinde ilahi vasıflar izafe edilmesine razı olan bir siyasetçinin din bahsindeki samimiyet derecesini ölçecek kudrettedir… Bu millet… İptidai din istismarcılığı ile samimi ve hakiki dindarlık arasındaki farkı görecek kadar uyanıktır. DP iktidardan düştüğü zaman vatandaşın vicdanı hür olacak, vatandaşın ibadeti hür olacak, fakat DP Genel Başkanına evliyalık ve peygamberlik izafe eden dalkavukluk kalmayacaktır… Şimdi on senelik başarısızlıklarının sebebini muhalefet ve basın olarak göstermek hakikaten acınacak zayıf bir zihniyetin rahatsızlık tezahürüdür. Hakikat şudur: Demokrat Parti başkanı, keyfi, israfçı ve gösterişçi politikasıyla eline tevdi edilen büyük imkânları heder etmiştir… Basın murakabesinden kurtulmak için başvurulmamış baskı kalmamıştır… Eğer iktidar başkanı büyük mesuliyetleri mucip tertip ve yolsuzlukların mecliste tartışılmasını önlemekle bunları millete unutturduğunu sanıyorsa çok aldanıyor. Bunun böyle olmadığını çok yakında anlayacaktır. Şimdi DP Genel Başkanına tekrar haber vereyim: Bu gidiş yanlıştır. Memleket için zararlıdır…"[1561]

Başbakan Menderes, İnönü'ye radyodan yanıt verdi; hükümetin devletle bir tutulması gerektiğini şöyle anlattı:

> "… İnönü yine cevap verdi… Bir kere bu cevap veya beyanatında da hep on senedir söylediklerini, belki bininci defa tekrarlamaktan başka bir şey söylemiyor. Meseleleri ele alış tarzı, kullandığı üslup ve lisan, hulasa beyanatına hâkim olan ruh, işin çığırından çıktığı ve çoktan ciddiyetini kaybettiği kanaatini veriyor. Adeta İnönü'nün milli şeflik üniformasını giyerek karşısına dikildiğini gözleriyle görüyormuş gibi bir his aldanışına kapılıyor… Her zaman olduğu gibi, iftiralar, tehditler, delilsiz, ispatsız yığın yığın laf… İnönü'nün beyanatına cevap verebilmek de bir hüner… İnönü, radyonun beraber kullanılmasından bahsediyor. Ona, evvela iktidarda olmakla muhalefete düşmenin arasında esaslı fark bulunduğunu anlattıktan sonra… Ekseriya eşit haklardan dem vururlar ve sözde farklı muamelelere maruz kaldıklarından şikâyet ederler. Partiler arasında eşit haklardan bahsetmek… Evet, yerinde bir şey… Ancak hükümet,

[1561] "İnönü Başbakana Dün Yeniden Cevap Verdi", Dünya, 18 Ocak 1960.

> devlet başka, partiler başka. Hakikat şudur ki: Radyo devlet malıdır, devlet bir mücerret mefhumdur. Devlet, muhtelif müesseseleriyle mevcuttur, fakat aslolarak devlet hükümetle temsil olunur ve devletin icra vasıtası hükümettir. Hükümet, diğer çeşitli vazifeleri, meyanında devletin silahlı, silahsız kuvvayı umumiyesine vaziülyed olduğu gibi devlete ait veya onu alakadar eden bilcümle hususlardan mesul yegâne teşekküldür.[1562]

İnönü, başbakanın devletle hükümeti bir tutan açıklamalarına şöyle yanıt verdi:

> "… DP Başkanı, devletle hükümeti, hükümetle kendi partisini birbirine karıştırıyor. Adeta devlet benim anlayışına müncer olan sakat ve tehlikeli bir felsefeyi benimsemiş görünüyor. Bir hükümetin, devletin silahlı ve silahsız kuvvetlerini kullanabileceği tarzda, radyoyu da, bütün devlet kuvvetlerini de partisinin maksatları için kullanabilir zannediyor… Bunları kullanmaya hakkı yoktur, buna imkân da bulamayacaktır… Şimdi, içinde bulunduğumuz seçim havasında yine radyoyu açıktan açığa vatandaş oylarına aldatıcı bir tesir yapmak için kullanmak hevesindedir… Cumhuriyet idaresinin ve demokratik rejimin temel şart ve unsurları ile iktidar partisi idarecilerinin kendilerini bağlı görmemeleri milletçe uğradığımız bir talihsizliktir… Uşak maceraları dediği hadiseler resmi devlet memurlarının cinayete zorlanması ve gazete matbaalarının içinde sahipleri ve yazarları bulunduğu halde resmi kuvvet gözü önünde yakılmaya ve yıkılmaya teşebbüs edilmesi hareketleridir… Bugün tatbik etmekte olduğu ve daha tasavvur ettiği baskı tedbirleri muhalefetin ve bütün iyi niyetlilerin sonuna kadar mukavemeti ile karşılanacaktır. Milleti çileden çıkarmak için ne mümkünse yapan kendisidir… Basın hürriyeti kadar adaletli kanunlar da şarttır. Şartların en başında, huzuruna gidilecek hâkimin, iktidar partisi başkanının tehdidi altında olmaması gelir… Dürüst seçim teminatı verirseniz rahat edeceksiniz. Vermezseniz gene gideceksiniz. Hem fena gideceksiniz.[1563]

Muhalefet lideri İnönü'nün devlet kurumlarını özellikle de radyoyu tek taraflı kullanan hatta bunu kendilerine verilmiş bir hak olarak düşünen Menderes'e yönelik eleştirileri iktidar tarafında pek karşılık bulmuyordu. Yine de Şubat ayında CHP, radyonun tek taraflı kullanılması ve çeşitli kurumlardaki yolsuzluklar hakkında soru önergeleri verdi; ancak yapılan uzun tartışmalardan sonra meclis tarafından reddedildi. CHP, içişleri bakanı tarafından yazılı olarak yanıtlanması istenen bir önergesinde ise Vatan Cephesi üyelerinin ve DP'ye katılanların isminin her gün radyoda listeler halinde okunmasına gönderme yaparak CHP saflarına katılan vatandaşların da isminin okunup okunmayacağını sordu; iki parti arasında farklı bir uygulama yapılmasının anayasal olarak açıklanmasını istedi.[1564] Ancak değişen bir şey olmadı, radyonun taraflı kullanımı bundan sonra da devam etti. Örneğin şubat ayında başlayan 1960 yılı bütçe

[1562] "Başbakan İnönü Yeniden Tartışıyor", Dünya, 22 Ocak 1960.
[1563] "Teminat Vermezsen Fena Gideceksiniz", Dünya, 23 Ocak 1960.
[1564] "VC Listeleri ile İlgili Soru Önergesi", Dünya, 20 Şubat 1960.

görüşmelerinde bakanların konuşmaları radyodan verilmiş ancak muhalefetin konuşmalarının yayınlanmasına izin verilmemişti.

5.3.7. DP'nin Muhalefeti Ortadan Kaldırma Kararlılığı: Tahkikat Komisyonu'nun Kurulması

Hükümetin basın ve radyo üzerindeki kontrol ve denetiminin artmasına CHP'nin tepki göstermesi ve basının özgürleşmesi yönünde yıllardır yapılan ısrar, DP'nin muhalefete karşı daha sert tedbirler almasına yol açacaktı. 12 Nisan'da DP Meclis Grubu, CHP için bir soruşturma komisyonu kurulmasını kararlaştıran tebliğini yayınladı. Tebliğde CHP'nin yalan ve iftiralarla halkı devlete karşı kışkırttığı belirtiliyor; hatta ayaklanma tertipleri yaptığı iddia ediliyordu. Gerçeklerin ortaya çıkarılması için, *"her türlü kanuni, idari tedbirleri ittihaz etmek ve bir tahkikat encümeni kurulması hazırlıklarını yapmak için bir parti komisyonunun teşkiline karar verilmiştir"* deniyordu. Komisyon kısa sürede çalışmalarını tamamladı ve meclis soruşturması açılması isteği ile meclis başkanlığına bir önerge verilmesine karar verdi. Soruşturmanın gerekçesi şöyle açıklanmıştı:

> "… CHP'nin yıkıcı, gayri meşru ve kanun dışı faaliyetlerinin memleket sathında cereyan tarzı ve bunların mahiyet ve hakikatinin nelerden ibaret olduğunu tahkik ve tespit etmek ve bunlarla beraber memleketin her tarafında yaygın bir halde görülen kanun dışı siyasi faaliyetlerin muhtelif sebeplerine intikal etmek ve bunlarla alakalı meseleleri ele almak, ezcümle matbuat meselesini, adli ve idari mevzuatı ve bunların ne suretle tatbik edilmekte oldukları hususunu tetkik ederek bir neticeye bağlamak, bu tahkikatın esas mevzuunu teşkil etmektedir…"[1565]

CHP, duruma sert tepki gösterdi; meclisteki sandalye dezavantajına rağmen DP hakkında meclis soruşturması açılması için bir önerge verilmesine karar verdi. Ancak meclis çoğunluğu DP'de olduğu için soruşturma yarışında avantaj iktidar partisinde görünüyordu. Anayasal bakımdan ve kamuoyu vicdanı açısından önemli bir eşikte duruluyordu; siyasal bir örgüt olan iktidar partisi, meclis çoğunluğuna dayanarak kendisine muhalefet eden bir başka siyasal partiyi ve onu destekleyen muhalefet basınını tasfiye etme aşamasına gelmişti. DP, hukuki değil politik bir tasarrufa gitmek

[1565] "DP Grubu…", Dünya, 13 Nisan 1960.

üzereydi; zira suçu ortaya atan, suçun niteliğini soruşturan ve nihayet suça karar veren aynı mekanizma olacaktı.[1566]

DP önergesi, Meclis Grup Başkanı Mazlum Kayalar ve Vekili Baha Akşit tarafından hazırlanıp meclise verildi. Önergede, DP'yi iktidarda bırakmamak için kanunsuz yollara başvuranlara karşı mücadele edilmesi gerektiği ifade edildi. 1957 seçimlerinden sonra muhalefetin yaşadığı Gaziantep, Zile, Uşak, İstanbul ve Yeşilhisar olaylarının bu suretle gerçekleştiği iddia edildi. Önergede, CHP'nin halkı hükümete ve devlete karşı kışkırttığı, taraftarlarını silahlandırmak yoluyla halkı kardeş kavgasına götürdüğü, orduyu siyasete karıştırmaya çalıştığı, 'Bizim Radyo' adlı bir komünist radyo aracılığıyla propaganda yaptığı, hükümeti ve meclisi itibarsızlaştırmak suretiyle iktidarın yasallığına zarar vermeye çalıştığı, hücre teşkilatı yoluyla örgütlenerek kanun dışı faaliyetler yürüttüğü ve basın yoluyla demokrasiye zarar veren yayınlar yaptığı iddiaları yer aldı. Soruşturma komisyonuna verilmesi önerilen olağanüstü yetkiler, anayasa tartışmalarını beraberinde getirdi. Zira TBMM İçtüzüğü'nün 177. maddesi hükmünce, iddiaları soruşturmak için kurulacak 15 kişilik *Tahkikat* (Soruşturma) *Encümeni*, adli mercilerden farklı olmayan iç tüzük hükümlerince yetkilendirilecek, soruşturmanın selameti açısından Türkiye'deki her türlü siyasi faaliyeti durdurma dâhil olmak üzere gerektiğinde meclis dışında da faaliyette bulunma yetkisine sahip olacaktı.

Ancak belirtmek gerekir ki önergedeki iddialar, son yıllarda yaşananlarla zıtlık göstermekteydi; gezi ve kongrelere giderken silah zoruyla yolları kesilen, yerel kongreleri yasaklanan, devlet araçlarından yararlanamayan, idare, zabıta ve ordunun baskılarına maruz kalan muhalefet olmasına rağmen tüm suçlamalar kendisine yapılmıştı. 1946-50 arasında başta anayasa değişikliği olmak üzere bütün anti-demokratik kanunların kaldırılmasını ve temel hak ve özgürlüklerin genişletilmesini kendisine ilke edinerek kurulmuş bir siyasi parti, meclis çoğunluğuna dayanarak tüm ülkedeki siyasal eylemleri üçer aylık sürelerle yasaklama noktasına gelmişti.

18 Nisan tarihinde DP milletvekillerinden oluşan Tahkikat Komisyonu, meclise verilen önergenin kabul edilmesiyle kuruldu ve faaliyetine başladı.[1567] Komisyon, iki grup halinde çalıştı; birinci grup CHP'nin faaliyetleri ile idari ve adli mevzuatla ilgileniyor, ikinci grup ise İstanbul basınını takip ediyordu. Komisyon, kurulduğu gün

1566 DP'nin 'suret-i hak'tan görünmek adına bir soruşturma oluşturduğunu, asıl niyetinin muhalefeti ortadan kaldırmak olduğunu iddia eden bir yazı için bkz. Hayri Alpar, "Soruşturmanın Hedefi Nedir?", Dünya, 15 Nisan 1960.

1567 DP Denizli milletvekili Hamdi Sancar'ın başkanlığındaki 15 kişilik Tahkikat Komisyonu üyelerinin listesi için bkz. "Tahkikat Komisyonu", Dünya, 18 Nisan 1960.

toplanarak üç tebliğ yayınladı ve başta CHP kongre ve toplantıları olmak üzere ülkedeki tüm siyasal faaliyetleri durdurma kararı aldı. Ayrıca konu hakkında meclisteki görüşmelerin yayınlanmasını yasakladı.[1568] Yasaklama kararlarının ardından 19 Nisan'da Ankara'da üniversite öğrencilerinin çoğunlukta olduğu protesto gösterileri yapıldı. Gösterilerden de CHP'yi sorumlu tutan komisyon, 4 no'lu tebliğinde, İnönü'nün *"Şartlar tam olduğu zaman milletler için ihtilal meşru bir haktır"* sözünü halkı isyana teşvik etmek olarak değerlendirdi. 25 Nisan'da DP'nin verdiği bir kanun teklifiyle meclis araştırma komisyonlarına olağanüstü yetkiler verilmesi istendi. Buna göre TBMM Tahkikat Encümenlerine ve tali encümenlere Ceza Muhakemeleri Usulü, basın kanunu, cumhuriyet savcılığı sorgu hâkimi, sulh hâkimi, askeri ve adli amirlere tanınan hak ve yetkiler verildi. Soruşturmaların selameti için de basın yasağı, her türlü idari tedbir, siyasi nitelikli toplantıları yasaklama ve itiraz edenleri ağır hapis cezasıyla cezalandırma yetkileri tanınıyordu.[1569] Kongar'a göre, Menderes'in mecliste 'yargı yetkileriyle donatarak' kurduğu 15 kişilik Tahkikat Komisyonu, anayasanın yasama ve yargı organlarını birleştirmişti. Komisyon ile muhalefetin 'rejim aleyhtarı' faaliyetleri, denetim altına alınacak ve nihayet CHP kapatılıp yaklaşan seçimlerde DP'nin iktidardan düşmesi engellenecekti.[1570]

Bazı gazeteler komisyonlara tanınan yetkilerden dolayı temel hak ve hürriyetlerin tamamen ortadan kalkacağını ve bundan sonra nasıl bir yayın politikası takip edeceklerini bilmediklerinden dolayı baş sayfalarında okurlarından özür dileyen mektuplar yazdılar.[1571] Dünya yazarı Bedii Faik, köşesinde komisyonlara tanınan yetkileri şöyle eleştirdi:

> "… Tahkikat komisyonlarına görülmedik yetkiler tanıyan kanun tasarısı, meclisten çıktığı gün, Türkiye'de kalabilmiş son hürriyet kırıntıları da eriyip bitmiş demektir… Hürriyet türküleri söyleyerek iktidara gelmiş bir partinin, değişe değişe, nihayet bir hürriyet korkusu içine düşmesi görülmemiş değildir. Ama bu derece keskin bir dönüşün başarıyla sonuçlandığı da görülmüş değil… Demek yıllardan beri ocak bucak dolaşıp, kimimizi ihtilalcilik, kimimizi

[1568] "Tahkikat Komisyonu Dünkü …", Dünya, 18 Nisan 1960.

[1569] Tahkikat Komisyonu'nun kapattığı gazeteler, sorguladığı gazeteciler ve yasakladığı siyasi faaliyetler için bkz. Önder Gün, *27 Mayıs Askeri Müdahalesine Doğru DP-CHP Mücadelesinin Zirvesi: 18 Nisan 1960-Tahkikat Komisyonu'nun Kurulması ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 112-120.

[1570] Kongar, DP'nin çok partili rejimi gerçek bir demokrasiye dönüştüremediğini, onu çoğunluğun diktatörlüğüne dönüştürdüğünü belirtmektedir. Bunun nedeni ise DP yöneticilerinin tek-parti geleneğinden yetişmiş olmalarıdır. Zira DP döneminde yapılan anti-demokratik uygulamalar, bir anlamda CHP'nin geçmiş dönemde yaptıklarından intikam almaktı. Emre Kongar, *Tarihimizle Yüzleşmek*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 192.

[1571] Bkz. "Okurlarımıza", Dünya, 27 Nisan 1960. Tahkikat Komisyonu'nun kurulmasına karşı basın ve muhalefetin tepkisi için bkz. Mehmet Gündüz, *Demokrat Parti'ye Karşı Muhalefet ve Milli Muhalefet Cephesi (1956-1960) (C.H.P, Hür. Parti, C.M.P.)*, s. 315-326.

bozgunculukla itham eden filan partizan mebus yahut radyolardan hepimize yağdırmadık iftira bırakmayan falanca, şimdi heyet olup bizleri karşılarına alacaklar ve birdenbire eski kof yargılarından sıyrılıp pirüpak bir vicdanla muhakeme edebilecekler. Buna değil inanmak, ufuktaki belirtisine dahi katlanmak için insanda yürek yerine katı bir ur olmalı. Bu ne doymaz tedbir hevesi, bu ne bitmez şiddet nöbetidir tanrım? Yedikçe iştahı artıyor, dişledikçe hırsı körükleniyor. Hapishaneleri doldurdu, doymadı. Dava üstüne dava açtı, kanmadı. Bütün kazanç imkânlarını kurutuyor, yetinmiyor. Aile sofralarında yavrularımızın ekmeklerine uzanıyor, durmuyor… 24 milyon Türk'ün, kendi ikballerinden başka bir endişe tanımayan bu bir avuç partizana yürekten: Yeter! Diyeceği güne kadar bu, böylece sürüp gider."[1572]

DP milletvekillerinden bazıları, komisyonlara tanınması istenen yetkileri eleştirmekteydi. Örneğin Sıtkı Yırcalı, partisinin tahkikat komisyonlarına tanınan olağanüstü yetkiler hakkındaki kanun teklifini anayasaya aykırı bulduğunu söyledi. Zira bu yetkilerle donatılmış komisyonlar idare ve yargı organlarının üstünde yepyeni bir organ olarak yükselecekti. Yasama faaliyeti yürüten meclisin de bir kısım tasarrufları bu organlara devrediliyordu. Örneğin, her türlü yayın yasağı getirilebilecek, yasağa uymayan yayınlar kapatılabilecek, siyasi nitelikli görülen toplantı, davranış, gösteri vb. hakkında her türlü tedbir ve karar alabilecek ve tutuklamalar yapabilecekti. Ayrıca bunların hiç biri de yayınlanamayacaktı. Gerekçe olarak da *"soruşturmanın devamı boyunca kamunun huzur ve asayişinin bozulmasını önlemek"* gösterilecekti. Doğal olarak, siyasal iktidarın güdümündeki komisyonlar, '*huzurun'* tarifi, sınırı ve çapını kendilerince yorumlayabilecekti. Böylece iktidar, komisyonlar aracılığıyla gazete, matbaa ve parti kapatma yetkisine sahip olacaktı. Vatandaşın temel hak ve özgürlükleri 'mutlak yetkili' bir komisyonun keyfi tasarrufuna girmiş olacaktı.[1573]

27 Nisan'da komisyonlara teklif edilen yetkiler DP çoğunluğundaki meclis tarafından kabul edilerek kanunlaştı.[1574] Tahkikat Komisyonu, aynı gün, diğer araştırma komisyonlarına tanınan yetkilerin kanunlaştığı meclis oturumunun zabıtlarının yayınlanmasını yasakladı.[1575] İktidarın otoriter uygulamalarına tepkiler sadece muhalefet partilerinden gelmedi; tüm yurttan tepkiler geliyordu, Ankara ve İstanbul'da yaşanan öğrenci eylemleri sonrasında ise hükümet bu iki ilde örfi idare ilan etti.[1576] 23

[1572] Bedii Faik, "Yeter", Dünya, 27 Nisan 1960.

[1573] Mevcut durumu bir 'Komisyon Devleti' olarak tanımlayan bir değerlendirme için bkz. Hayri Alpar, "Son Darbe", Dünya, 27 Nisan 1960.

[1574] "7468 Sayılı TBMM Tahkikat Encümenlerinin Vazife ve Salahiyetleri Hakkında Kanun", Resmi Gazete, 28 Nisan 1960, sayı 0491.

[1575] "Komisyon Yeni Bir Tebliğ Yayınladı", Dünya, 28 Nisan 1960.

[1576] Başbakanlığın bildirileri için bkz. "Tebliğler", Dünya, 29 Nisan 1960. DP iktidarının otoriter uygulamalarının belki de son aşaması olan Tahkikat Komisyonu'nun kuruluşu ve kendisine tanınan yetkiler özellikle İstanbul ve Ankara'daki üniversite öğrencilerinin yoğun tepkisi ve eylemleriyle karşılaştı. 27 Nisan'da İstanbul Üniversitesi

Mayıs'ta İstanbul'da üniversite ve yüksekokulların sıkıyönetim boyunca kapalı kalacakları duyuruldu. Başbakan Menderes, 26 Mayıs'ta Tahkikat Komisyonu'nun çalışmalarını bitirdiğini, bundan sonra raporların düzenlenmesi işiyle meşgul olacağını açıkladı. Komisyona atfedilen iddiaları yalanlayan başbakan şöyle dedi:

> "… Komisyon üç ayda değil, bir ayda işini bitirdi. Bu mahkeme, fevkalade bir mahkeme olmadığı hususu da işte şimdi apaçık bir hakikat olarak meydana çıkmıştır…"[1577]

27 Mayıs tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK), tüm yurtta idareye el koydu.[1578] Darbeyi gerçekleştiren ve yönetimi devralan TSK'nın içinde kurulan ve albaylardan oluşan Milli Birlik Komitesi (MBK), yayınladığı tebliğlerle siyasi ve idari mekanizmayı devraldı. Komitenin başında eski Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel bulunuyordu. Gürsel imzalı MBK'nın 19 no'lu tebliği ile 28 Mayıs'ta meclis feshedildi ve her türlü siyasi faaliyet durduruldu.[1579] 6 No'lu tebliğde, Cemal Gürsel, Türk ordusunun bir kez daha tarihi bir vazifeyle karşı karşıya olduğunu belirtiyor ve bu vazifenin içeride ülkeyi felakete sürüklemek isteyen hırslı politikacıların elinden kurtarmak olduğunu belirtiyordu. Komite, bir kurucular meclisi ile kısa bir sürede hayata geçecek yeni bir anayasa hazırlanacağını duyurdu.[1580]

27 Mayıs günü bir basın toplantısı düzenleyen MBK üyesi Albay Alparslan Türkeş, TSK'nın idareyi ele alışıyla ilgili şöyle dedi:

> "Bir memlekette mevcut anayasa yürürlükte bulunan idare tarafından çiğnenirse, o idarenin meşruiyeti şüpheye düşer. Onun için biz birkaç seneden beri, anayasanın ihlaline şahit olduk ve bunun meşru ve parlamento yoluyla düzeltilmesini bekledik ve temenni ettik. Son bir aylık hadiseler memlekette büyük üzüntülere sebep oldu. Bugün büyük ümitler bağlanan demokrasi rejimi bir çıkmaza girdi. Bütün bekleme ve ümide rağmen parlamento içinde bunun düzeltilmesine gidilmedi. Tam bir diktatörlüğe girileceğinden memleket endişeye düştü ve bu

---

ve Beyazıt Meydanında başlayan protesto ve gösteriler 29 Nisan'da Ankara'ya sıçradı. Ankara Sıkıyönetim Komutanı Namık Argüç'ün SBF bahçesindeki olaylarda ateş açma emrini verdiği ve fakülte duvarlarının kurşunlarla delik deşik olduğu iddialar arasındadır. Öğrenci olaylarının detayları için bkz. Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950-1995),* s. 78-79. Menderes'e göre olayları çıkaran CHP'li üniversite öğrencileriydi. Ayrıca Ankara'da "555K" adıyla bilinen bir miting yapılmıştı. DP, 5 Mayıs tarihinde saat 17.00'de Kızılay Meydanında bir miting yapacak ve son yaşananlarda dolayı CHP'yi halka şikâyet edecekti, ancak toplantı yer ve saati 555K şifresiyle muhalif gençler arasında yayıldı ve Kızılay Meydanı, DP'liler geldiğinde muhalif vatandaşlar tarafından dolduruldu. Menderes, bu gençler arasında kaldı ve kısa süre sonra meydanı terk etti. DP iktidarı yaşananlara o kadar kızmıştı ki, kendi yayın organı Zafer Gazetesi'ni bile olaylarla ilgili haber ve resim paylaştığı için 14 Mayıs tarihine kadar kapattı. Menderes, olaylar hakkında DP Meclis Grubu'nda dahi konuşmak istememişti. M.Serhan Yücel, *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul, 2001, s. 143.

1577 "Başbakan… ", Dünya, 26 Mayıs 1960.

1578 "Ordu Bu Gece Üçte İdareyi Ele Aldı", Dünya, 27 Mayıs 1960.

1579 "19 No'lu Tebliğ", Dünya, 28 Mayıs 1960. Diğer 18 tebliğ için bkz. "Tarihi Olaya Dair MBK Tebliğleri", Dünya, 28 Mayıs 1960.

1580 Anayasa hazırlanması için Ankara'ya çağırılan anayasa hukukçuları şunlardı: İstanbul Üniversitesi Rektörü ve İdare Hukuku Profesörü Sıddık Sami Onar, Ragıp Sarıca, Hüseyin Nail Kubalı, Tarık Zafer Tunaya, Tahir Taner, Vasfi Reşit Sevig, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu ve İsmet Giritli. "Yeni Anayasa Hazırlanıyor", Dünya, 28 Mayıs 1960.

hal, ayrı ayrı partilere mensup vatandaş münasebetlerini büsbütün gergin hale soktu… Türk Silahlı Kuvvetleri mevcut durumu kendi sorumluluğu dâhilinde düzeltmek kararını verdi…"[1581]

Basın, darbenin yarattığı konjonktürün de etkisiyle Türk ordusunun idareye el koymasına yönelik övgü dolu ifadeleri başlıklara taşıdı.[1582] Kongar'a göre, 27 Mayıs Darbesi, askerin yönetime müdahalelerinin önünü açmasıyla olumsuz sonuçlar doğurmuştu, ancak Menderes'in bir sivil hükümet darbesi ile demokratik rejime hukuken son vermesine karşı da bir eylem ve darbeydi.[1583]

5.3.8. 27 Mayıs: Sivil Otoriterliğin Yerini Askeri Vesayetin Alması

27 Mayıs askeri müdahalesinin ardından, yönetime el koyan MBK, hem kendi içinde ayrılığa düştü hem de ordu ve üniversite içinde geniş tasfiyelere girişti. Cumhuriyet tarihinde ilk kez devletin yasal şiddet araçlarını kullanarak iktidara gelmiş cunta yönetimi de sivil iktidarların yozlaşmış demokrasi anlayışlarından farklı bir anlayışta olmadığını gösteriyor gibiydi; zira 'mutlak doğru' yolunda atılacak adımlarda görüş ayrılıklarına düşmüşler ve kendi içlerinde de tasfiyelere girişmişlerdi. Sivil siyasete geri dönülmesi yolunda nihayet Aralık 1960 tarihinde Kurucu Meclis Yasası ile Temsilciler Meclisi oluşturuldu. Toplumun geniş kesimlerinin temsili esasına dayanan bir ilkeyle oluşturulan Kurucu Meclis'e CHP'nin son yıllarında öne çıkan anlayışı 'İlk Hedefler Beyannamesi' egemen oldu. Dolayısıyla, hazırlanan ve referanduma sunulan anayasa, CHP'nin 10 yıllık muhalefetinin temel eleştirilerini gündeme alıyordu. Darbenin ilk yıldönümünde halkoyuna sunulan yeni anayasa % 61.7 oranındaki evet oyu ile kabul edildi.

Anayasanın getirmiş olduğu kurumlara bakılırsa CHP'nin muhalefet yıllarındaki eleştirilerinin bu yeni kurumların oluşturulmasında etkisinin olduğu rahatlıkla anlaşılabilirdi. Öncelikle çift meclisli bir sisteme geçildi; TBMM, Millet Meclisi ve Senato'dan oluşan iki kanatlı bir temsil organına dönüştürüldü. İki meclisli sisteme DP'nin *'çoğunluk diktası'* kaygısıyla ihtiyaç duyulmuştu; zira yüzde 51 çoğunluğun diğer grubun haklarını *'milletin iradesi'* meşruluğu ile rahatlıkla ortadan kaldırabileceği bir döneme tanıklık edilmişti. Ancak Senatonun içindeki Tabii Senatörler (MBK üyeleri) aracılığıyla ordu, sivil siyasetin içinde kurumsallaşmaktaydı. İkinci kurum Anayasa Mahkemesi oldu; iktidarı döneminde çoğunluğun iradesine dayanan DP,

1581 "Kurmay Alparslan Türkeş Dedi Ki:", Dünya, 28 Mayıs 1960.
1582 Darbeyi devrim olarak değerlendiren yazılar için bkz. Falih Rıfkı Atay, "Ordu Vazife Başında"; Bedii Faik, "İhtilal"; Hayri Alpar, "Zulüm İdaresi Yıkılırken", Dünya, 28 Mayıs 1960.
1583 Emre Kongar, *Tarihimizle Yüzleşmek*, s. 188.

anayasayı ihlal eden kanun ve uygulamalarda bulunmuştu ve kanunların anayasaya uygunluğunun denetlenmesini yapacak bir yüksek mahkemeye ihtiyaç vardı. Ayrıca yargı bağımsızlığı da anayasanın getirmiş olduğu ilkelerden biri oldu. Zira hem tek partili yıllarda hem de çok partili dönemde yargı bağımsızlığı ilkesi ciddi biçimde zedelenmiş, yargı mekanizması siyasal iktidarların güdümüne kolaylıkla girebilmişti. Üçüncü kurum, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) oldu; hükümetlerin ekonomik planlarının temelini oluşturmak üzere kalkınma planları ve yıllık programların hazırlanması amaçlanıyordu. Dördüncü kurumsal düzenleme üniversite ve basına (TRT) yönelikti; buna göre üniversiteler ve radyo-televizyon özerkleştiriliyor, çeşitli yollarla iktidarın güdümüne girmesinin önüne engellemeler getiriliyordu. Beşinci önemli kurumsal düzenleme seçim sistemi ve siyasi partilere yönelikti; buna göre 'çoğunluk sistemi' terkediliyor, yerine 'nisbi temsil sistemi' getiriliyordu. Ayrıca ilk kez siyasi partilerin kuruluşu ve çalışmaları anayasal güvence altına girmiş oluyordu. Bir diğer anayasal kurum Milli Güvenlik Kurulu (MGK) oldu; ordu bu kurumla sivil iktidarları denetleyebilecek bir mekanizma oluşturuyordu. Zira milli güvenlikle ilgili gerekli görüşleri hükümete bildirmek vazifesine sahip bu kurumun temsilcileri arasında cumhurbaşkanı, bakanlar, Genelkurmay Başkanı ve kuvvet temsilcileri yer almaktaydı.

Bayar, darbeden sonra yaptığı değerlendirmelerde, 27 Mayıs'ı bir ihtilal ya da hükümet darbesi olarak görmeyip "fiili durum" olarak nitelendirmiştir. 1961 anayasasını ise geleneksel güçlerin yeniden işbaşına geçmesinin hukuksal aşaması olarak görmüştür. Bayar'a göre bu geleneksel güçler, Osmanlı'da yönetimi şeklen yöneten saray, medrese ve ordudur. Saray, bilgiye ve savaşa elverişli tabandan gelen kimselerin temsilcileri olan medrese ve ordunun biadı olmadan tahta çıkamaz ve bu durumda medrese ve ordu "müntehib-i sani"dir (ikinci seçmen). Atatürk, bu ikinci seçmenlerin devlet otoritesi üzerindeki ortaklığını kaldırmış, yani ordu ve aydını devlet ortaklığından çıkarmış, 1924 anayasası ile ortaklığı halkın temsilcisi olan ikinci seçmenlere vermiştir. Bir bakıma sarayın yasama-yürütme yetkisini TBMM'ye vermiş, ordu-medresenin denetim gücünü seçim mekanizmasıyla ikinci seçmenlere kaydırmıştır. Bayar'a göre 1924 anayasasının en temel özelliği budur ve kendileri (DP) bu halkın temsilcisi olma özelliklerini devam ettirmişlerdir. Bayar'a göre 27 Mayıs, devlet düzeni temelinden değişmediği için bir 'ihtilal' değildir; iktidarda kalmak gibi bir kaygı olmadığı için 'hükümet darbesi' de değildir, ancak bir 'fiili durum'dur; Osmanlı'dan kalma ordu-medrese işbirliğinin, yasama-yürütmeye müdahalesidir. Ordu

ve üniversitenin anayasada yazılı olmadığı halde kendini devletin ortağı saymasının bir sonucudur. Bu bakımdan hükümet-iktidar, anayasada yazılı olan görevlerini yapmadıkları için değil; anayasada yazılı olmayan ortakların yine anayasada yazılı olmayan varsayılmış görevlerini yapmadığı için devrilmiştir. Yeni anayasa hazırlama sürecinde (1961 Anayasası) devletin geleneksel ortaklarından üniversite, 1961 Anayasası ile halkın genel-oyunu zayıflatmış, devlet başkanlığına ise padişah gücünü anımsatan yetkiler vermekle geleneksel devlet ortaklığını tazelemiştir.[1584]

Sonuç olarak, DP'nin anti-demokratik bir yola sapmasını bahane ederek sivil siyasete müdahale eden ordu, sivillere iktidarı devredeceğini belirtmesine rağmen, hem meclis içinde hem de MGK aracılığıyla siyasete uzun bir süre müdahale edeceğini göstermiş oldu.

[1584] Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, Der. İsmet Bozdağ, Birinci Basım, Baha Matbaası, İstanbul, Tarihsiz, s. 9-17.

SONUÇ

Siyasal rejimler, baskıcı, özgürlükçü, demokratik ya da totaliter özelliklerini hükümet şekillerinden değil; düşünce, ifade, örgütlenme ve basın özgürlüğü gibi temel özgürlük alanlarında aldıkları tavır ve önlemlerle kazanırlar. Örneğin İngiltere'nin parlamenter bir monarşi olmasına; Sovyet Rusya'nın ise sosyalist bir cumhuriyet rejimi görünmesine rağmen özgürlüklerin alanı İngiltere'de daha geniş olmuştu. Demokratik idareler görev dağılımında dürüstlük, liyakat ve cesaret gibi özellikler ararken otoriter idareler, düşünmeyen, sorgulamayan, itiraz etmeyen, emirleri körü körüne uygulayan kişileri tercih ederler. Hatta bu kişilerin saklanması gereken kusur ya da suçları varsa iktidarla kurulacak sadakat ilişkisi bir teminat görevi bile görür. Otoriter rejimler, dar bir iktidar zümresinin çıkarları için toplumu tekel altında tutar ve bunu yaparken kişisel ihtiraslarına dayanan bir retorik kullanırlar. Eleştiriye olan tahammülsüzlükleri çeşitli alanlarda özgürlük mücadelesi veren herkesi düşmanlaştırmakla sonuçlanır. Vesayet, otoriter-totaliter rejimlerin belirgin bir özelliğidir; *'Halk henüz demokrasiye hazır değil'* retoriği, aslında iktidar olanların henüz demokrasiye hazır olmadıklarını gösteren, otoriterliğin bir kılıfıdır. Türkiye'de ne tek partili dönemde ne de çok partili dönemde (1908-1960) iktidarlar demokrasiye hazır hale gelememişlerdir. Her iki dönemde de yetkilerini genişletmek isteyen iktidarlar toplumun geniş kesimlerinin özgürlüklerini kısıtlamaya çabalamış, bunu yaparken milletin iradesi gibi çoğu zaman halkın parlamentodaki gerçek yansıması olmayan soyut bir ilkeye dayanarak demokrasinin Türkiye'ye özgü yorumuna katkıda bulunmuştur.

Tezimiz boyunca üç iktidar döneminin (İTC-CHP-DP) değerlendirilmesinde, tezin giriş kısmındaki siyaset bilimcilerin otoriter rejimler tanımlamalarını dikkate aldık. Hatırlamak gerekirse, otoriter rejimler şöyle tanımlanmaktaydı:

> "Sınırlı, fakat sorumlu olmayan bir plüralizme yer veren; işlenmiş ve yol gösterici bir ideolojiye değil, kendine özgü zihniyetlere sahip olan; gelişimlerinin bazı aşamaları dışında, yaygın ve yoğun bir siyasal mobilizasyon yaratmayan; bir liderin veya bazen küçük bir grubun, biçimsel yönden iyi belirlenmemiş, fakat fiiliyatta oldukça tahmin edilebilir sınırlar içinde iktidarı kullandıkları siyasal sistemler."[1585]

[1585] Juan J. Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, Çev. Ergun Özbudun, Siyasi İlimler Türk Derneği Yayınları, Ankara, 1984, s. 130.

Bu tanımdaki üç unsura dikkat çekmiştik; *sınırlı plüralizm*, *bir ideolojiden ziyade bir zihniyetin varlığı* ve *siyasal mobilizasyonun düşük düzeyde kalması*. Ayrıca her üç dönem için 20. yüzyılın demokrasi geleneğinin içinde yer alan temel kavramları da değerlendirmemizde kriter olarak kullandık. Bu kriterler, bireycilik, negatif özgürlükçülük, anayasacılık, hukukun üstünlüğü, güçler ayrılığı, eşit ve genel oy ilkesi, demokratik (serbest ve adil) seçimler, hesap verebilir hükümet ve sivil toplumculuktu. Elbette 1910'lu yıllar ile 1950'li yılları değerlendirirken tarihsel koşulların ve paradigmaların değişimini göz önünde bulundurmak, anakronizme düşmemek gerekir. İktidarları, içinde bulundukları tarihsel, toplumsal, ekonomik ve küresel gelişmelerin ışığında değerlendirmek tarihsel bir çalışmanın vazgeçilmezidir. Ancak temel hak ve özgürlükler küresel çapta simetrik ve aritmetik bir gelişime sahip olmadığı için elbette liberal demokrasilerin en ilerisini herhangi bir dönemi ele alırken ulaşılması gereken bir uygarlık düzeyi olarak kullanmak gerekir. Bu bakımdan Türkiye'de, temel hak ve özgürlüklerde liberal demokrasilere göre bir gerileme olmuşsa bunu değerlendirmemizde analiz etmeye çaba gösterdik. Dolayısıyla her üç iktidar dönemi hem kendi içlerinde hem de küresel çapta benimsenmiş demokrasi kriterlerine göre değerlendirilmeye çalışıldı.

Çalışmamızın birinci bölümünde ikinci kuşak Jön Türkler olan İttihatçıların otoriter siyaset uygulamalarına ve kökenlerine yer verildi. Jön Türklerin otoriterliğinin oluşmasında bilim/pozitivizm yorumları, Sosyal Darwinist düşünceleri, toplum mühendisliği anlayışları, siyasal-toplumsal ideolojileri, totaliterlik öncesi düşünceleri ve ihtilalcilik-komitacılık tarafları etkili olmuştu.

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde iktidar merkezi değişse de, değişmeyen şey, bürokratların otoriter siyasetleriydi. İttihatçılar, basını ve muhalefeti susturmuş, seçimlere hile karıştırmış ve mecliste tam hâkimiyeti sağlayacak anayasal değişiklikler yapmışlardı. Askeri bir oligarşiyle ve merkezin otoritesiyle özdeşleştirdikleri bürokratik otoriteryanizmi güçlendirecek uygulamalara giriştiler. Örgütlenme, sendikalaşma ve grev yasağı, meclisin feshedilmesi, darbe, muhalif gazetecilerin öldürülmesi gibi suikastlar ve tek parti uygulamaları dönemin öne çıkan özellikleri olmuştu. Toplumsal alandaki geri kalmışlığı telafi etmek için sosyal mühendislik yaptılar; günlük yaşamın modernizasyonu için sanattan spora, eğitimden kadın hareketine kadar her alanda jakoben otoriteryanizmin izlerini bıraktılar. Sonuç olarak Osmanlının anayasacılık hareketleri bürokrasinin elinde otoriter bir modernleşme anlayışıyla yürütülmüş; bu

bürokratik otoriteryanizm cumhuriyet dönemine de yansımış ve modernleşme çabaları bürokratik baskıcı bir rejime dönüştürülmüştü.

Osmanlıdan cumhuriyete intikal eden merkezileşmiş, ulusla özdeş, tarafsız, hiçbir çıkarı temsil etmeyen bir devletin merkezde yer aldığı siyasal kültür ve devlet geleneği, otoriter-jakoben nitelikli dönüşüm projelerinin gerçekleşmesi için uygun bir zemin yaratmıştı. Osmanlıda bürokrasi, anayasacılığı bir çare olarak görüyordu ancak hukuk felsefesinden yoksun bu teşebbüs, bürokratik, otoriter, despotik bir iktidarın tahkimini sağlamıştı. Tüm bu uygulamalar, Türkiye'de demokrasinin belirli aralıklarla kesintiye uğramasına ve güdük kalmasına yol açmış; bürokratik otoriteryanizm, vesayetçi yönetim ve militarist tutumların kökleşmesine zemin hazırlamıştı. 1908 sonrası bürokrasinin kendine merkezi bir rol biçerek devletle özdeşleşmesi, askeri müdahalelerin normalleşmesi, devletçi siyasal kültürün güçlenmesi, anayasal düzenlemelerle hak ve özgürlüklerin devlet adına sınırlandırılması gibi adımlar merkeziyetçiliğin cumhuriyet dönemine miras olarak aktarılmasını sağladı.

Cumhuriyet döneminde iktidarı elinde tutan CHP 1920'li yıllarda otoriter bir rejimin kurulmasını 1930'lı yıllarda ise çeşitli alanlarda bunun kurumsallaşmasını sağlamaya çabaladı. 1920'li yıllarda TpCF deneyiminin ardından patlak veren Şeyh Sait İsyanı çok partili yaşama geçişin önünü kesti, rejim gittikçe katılaştı ve 1927'deki parti kongresi otoriter bir dönemin habercisi oldu. CHF 1927 Nizamnamesiyle parti yönetimi, Genel Başkanlık Divanı'ndaki üç kişiye bırakılıyordu, böylelikle İttihat ve Terakki Partisi oligarşisine benzer bir *'Triumvira'* yaratılmış oldu. Partinin ve ülkenin yönetiminde tek söz sahibi Riyaset (Başkanlık) Divanı oldu; Parti Divanı ise bir danışma organına dönüştürüldü ve CHF'nin tek-parti yönetimi kurumsallaşma yönünde önemli bir adım atmış oldu. Bu bağlamda tüzük, parti örgütlenmesi ve yönetimi açısından 1930'lu yıllardaki otoriter yapının oluşturulmasında önemli bir dayanak noktası olacaktı.

1930'lu yıllar, 1929 ekonomik krizinin tüm dünyada işsizlik ve enflasyon yaratmasıyla başladı. Liberal demokrasilerde bile hükümetler ekonomik tedbirlere sarılırken özellikle Avrupa'da otoriter-totaliter rejimler ekonomiye çeki düzen vermek ya da çeşitli sağ-popülist-milliyetçi söylemlerle iktidara taşınıyordu. Türkiye'de krizin etkileri görülürken Mustafa Kemal, halkın nabzını ölçmek ya da partiyi denetlemek için bir muhalefet partisi kurulmasına ön ayak oldu. Fethi Bey'in liderliğinde kurulan SCF kısa sürede umulmadık bir başarı gösterince iktidar partisi durumdan rahatsız oldu ve

sonunda Fethi Bey partisini kapattı. Ardından Menemen'de gerçekleşen gerici bir ayaklanma, iktidardakilere devrimlerin korunmasının daha planlı ve ideolojik bir örgütlenmeye yapılması gerektiğini düşündürdü. Bu bakımdan 1930'lu yıllar, bir daha çok partili denemenin yapılmayacağı, halkın çağdaş toplumlar seviyesine çıkması için ideolojik ve kültürel alanda eğitilmesi gerektiği düşüncesinin öne çıktığı yıllar oldu. Türkocakları kapatılıp yerine Halkevleri kuruldu. 1931 kongresinde partinin ideolojik simgesi haline gelecek olan Altı Ok doğrultusunda bir kültür seferberliğine girişildi. CHF iktidarı, üniversitede yaptığı reformla bilimsel ve ideolojik açıdan devrim ilkelerini benimseyen ve siyasal iktidara destek olan akademik bir üniversite ortamı oluşturmaya çalıştı. Yapılan reform ile üniversitede okuyan Türk gençlerinin Türk devrimi ve CHF ilkelerini benimsemesi ve mezuniyetten sonraki akademik veya sosyal yaşamlarında Kemalist ilkeleri özümsemiş aydınlar olarak topluma önderlik etmeleri hedefleniyordu.

1935 yılında partinin dördüncü kongresi (kurultay) toplandı ve parti-devleti yönünde önemli adımlar atıldı. 1936 yılında Başbakanın genelgesiyle İçişleri Bakanı partinin genel sekreterliğini valiler ise partinin il başkanlıklarını üstlendi. Parti ile devletin bütünleştiği, parti kademeleriyle devlet kademelerinin üst mevkilerinin birleştirildiği bu düzenleme üç yıl sürdü, zira yine partili müfettişlerin hazırladığı rapor birleşmenin istenen sonucu vermediği yönündeydi, bir anlamda halkın dileklerini ve şikayetlerini iletebilecekleri merciler kalmadığı yönünde gelen eleştiriler parti yöneticileri tarafından dikkate alındı ve 1939 yılında uygulamadan vazgeçildi. Ancak parti-devlet birlikteliğinin belirli görevleri kapsayan fiili uygulamasının sona ermesi demokratikleşme yönünde bir gelişme sayılamazdı. Ülkede hala tek-parti yönetimi vardı; siyasal yaşamın ana hatları anayasaya değil CHP tüzüklerine göre çiziliyordu; herhangi bir sivil toplum hareketine bile izin verilmiyordu, partinin ülke yönetiminde ve toplumun modernleşmesinde tek yetkili olduğu varsayımı hala tek egemen görüştü. Sonuç olarak denilebilir ki, 1930'lu yıllarda CHP, siyasal alanda tartışmasız bir tekel kuruyor ancak örgüt olarak hükümet-devlet mekanizmasına üstün gelemiyordu, hatta bu mekanizmanın bir parçası haline geliyordu. Partinin devlet ve hükümet mekanizmasına olan bağlılığı artmıştı ve bu bağlılık bir süre sonra partinin varlığını bile gereksiz kılmış, sonunda CHP ile devlet-hükümet mekanizması birleştirilmişti. Dolayısıyla parti-devlet bütünleşmesinde parti mi yoksa devlet mekanizması mı diğerine üstün gelmişti

tartışmaları yapılmaktadır; hakim görüşün devletin parti teşkilatına üstün geldiği yönündedir.

CHP, çeşitli alanlarda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarına da müdahale etti. CHP taraftarı olmayan bir kuruluş ya da dernek neredeyse kalmamışken yine de CHP siyasal, toplumsal, kültürel nitelikleri olan kuruluşları bu dönemde parti bünyesine dâhil ederek ortadan kaldırdı. Bu çerçevede Türk Ocaklarının yanısıra, Türk Kadınlar Birliği ve Mason Derneği gibi etkin çalışan örgütlerin varlığına son verilirken Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu, Kızılay, Spor Kulüpleri gibi dernekler CHP'nin kontrolüne girdiler.

Atatürk'ten sonra cumhurbaşkanı seçilen İnönü, hem uluslararası ortamın gerildiği hem de ülke içinde Atatürk sonrasında siyasal sistemin nasıl işleyeceği yönünde soru işaretlerinin olduğu bir dönemde göreve başladı. İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından hemen toplanan parti olağanüstü kongresi tüzükte değişiklik yaptı ve İnönü'ye partinin Değişmez Genel Başkanlığı verildi. İnönü'nün Milli Şef (Değişmez Genel Başkan) sıfatlarını benimsemesinde Avrupa'daki otoriter-totaliter rejimlerin şeflerinin yüksek prestiji ve ülke içinde Atatürk sonrasında devlet-parti üzerinde otorite kurma ihtiyacı, böylelikle kurulu düzeni devam ettirme gayretleri etkili olmuştu. İnönü, cumhurbaşkanı olduktan sonra Atatürk'e benzer biçimde siyasete dışarıdan müdahale etti, 1924 anayasasında olmayan yetkilerini siyasi güç, otorite ve şeflik prestijiyle kullandı. Dönemin otoriter siyaset anlayışının bir belirtisi olarak Milli Şef İnönü, herhangi bir danışmaya gerek görmeksizin kararlar alıyor, bunları parti ve hükümete tebliğ ediyordu. Ancak İnönü'nün cumhurbaşkanlığının ilk yıllarında İkinci Dünya Savaşı'nın en yıkıcı dönemleri yaşanıyordu ve Türkiye, savaş dışı kalarak kendini savaşın yıkıcılığından kurtarmıştı ancak ülke içinde oldukça sorunlu bir dönem yaşıyordu. Vurgunculuk, savaş zenginlerinin türemesi, bunlarla mücadelede adaletin sağlanamaması, anti-demokratik yöntem ve söylemlerin hızla artması, yoksulluk ve enflasyonun etkisinin olağanüstü boyutlara ulaşması gibi ekonomik ve toplumsal yaşamı derinden etkileyen bir dönem yaşandı.

Savaşı liberal demokrasilerin kazanması tüm dünyada rejimlerin bu yönde değişim göstereceğinin bir işareti oldu. Türkiye de tek partili yönetimden çok partili yönetime savaşın bittiği yılda geçti, bunda dış konjonktür kadar içeriden de tetikleyici unsurların etkili olduğunu belirtmek gerekir. Savaş boyunca uygulanan katı ekonomi politikalarının halk üzerindeki yıkıcı etkisi; Toprak Mahsulleri Vergisi, Varlık Vergisi,

Yol Vergisi; CHP'nin anayasaya aykırı kanunlar çıkararak ve uygulamaya koyarak toplum üzerinde oluşturduğu baskı; yönetim kadrolarında keyfi uygulamalara gidilmesi ve işe alımların suiistimale açık olması; askeri bürokrat seçkinlerle zengin toprak sahipleri arasındaki işbirliğinin azalması gibi olgular tek partinin üzerindeki baskıyı artırdı. Dolayısıyla, hem çok-partili yaşama geçiş hem de DP'nin ortaya çıkışı, CHP'nin palazlandırdığı ancak uygulamaları dolayısıyla CHP'nin ortadan kaldırılmasını isteyen burjuvazi-toprak sahipleri birlikteliğinin iktidarı ele geçirme gayretleriydi. 1946-50 yılları Türkiye'de muhalefetin görüldüğü, iktidarın kamusal alanda kısmen serbestçe eleştirildiği, otoriter rejimin temel dayanakları olmuş bazı kurum ve anayasa maddelerinin değişime uğradığı yıllar oldu.

Çok partili yaşama geçiş kolay değildi, ancak uzun sürmüş bir iktidarın devredilmesi ise daha zordu. CHP 20 yılı aşkın bir süredir ülkeyi yönetiyordu. CHP'ye göre demokrasinin en iyisi ve en ilerisi, tek-partili demokrasiydi. CHP; "Biz bize benzeriz; Batı tipi çok partili demokrasi bizde anarşi doğurur; Türkiye'de halkın yüzde doksanı okur-yazar olduğunda çok partili demokrasiye geçilebilir; Mecliste denetleme vazifesi görecek küçük bir grubun varlığı yeterlidir; açık oy, gizli sayım usulü gereklidir çünkü her sandık başında bir seçmen kabini kurmak imkânsızdır; ayrıca gizli oy vermek Türk milletine yakışmaz" gibi söylemler üreterek tek parti dönemini meşrulaştırmaya çalışmıştı. DP, muhalefet yıllarında CHP'nin bu 'vizyonu'ndan yararlanmaya çalıştı; özellikle birinci kongrede ilan edilen Hürriyet Misakı temel alarak anayasanın demokratikleştirilmesi, seçim kanununun yenilenmesi ve cumhurbaşkanı-parti başkanı ilişkisine son verilmesi üzerinden muhalefetini kurguladı. Büyük toprak sahipleri, sanayi-ticaret burjuvazisi ve geniş köylü kesimlerinin de desteğini alan DP, muhalefet yıllarında demokrasi, serbest seçimler, düşünce ve ifade özgürlüğü gibi temel hak ve özgürlüklerden bahsediyor, yıllar boyunca CHP dışında başka bir iktidar görmemiş halkın yoğun ilgisini çekiyordu. 1950 yılında iktidara gelmesi Türkiye için önemli bir demokrasi eşiğinin aşıldığı anlamına geliyordu. Ekonomik ve toplumsal gelişmeler de bu yönde işaretler vermişti ancak yıllar geçtikçe selefi CHP gibi benzer mekanizmalar kullanarak demokratik değil otoriter bir siyaset yoluna saptı; geçmişle hesaplaşmayı aşırı boyutlara taşıdı, asker-sivil bürokrasiyi geçmişin izlerini taşıdığı düşüncesiyle önce tasfiyeye sonra sindirmeye çalıştı, muhalif basına yönelik kısıtlamalar ve baskı yöntemleri geliştirdi ve nihayet muhalefeti tamamen ortadan kaldırmaya çalıştı.

DP 1950'den beri programında önemli bir değişiklik yapmamasına rağmen, yani üçüncü ve dördüncü kongrelerinde parti programının onaylanmasına rağmen programına zıt bir siyaset takip etti. Zaman geçtikçe "tek parti, tek şef" yapılanmasına doğru ilerledi. Ancak DP programı başlangıçta tek parti, tek şef sistemine karşı demokratik bir sistem kurmayı savunan bir anlayışla hazırlanmıştı. Tek parti anlayışının vesayet rejimi kurarak Türk milletini gerilikten kurtaracağı söylemine karşı Türk milletinin siyasi olgunluğu ilkesinden hareket eden DP programı zamanla bu görüşünü terk etti. Programının vatandaşın bireysel ve toplumsal haklarının iyileştirilmesini gerçekleştirmek olan 3. maddesi, temel hak ve özgürlükleri garanti altına almak olan 8. maddesi, siyasi partilerin eşit haklara sahip olmasını savunan 9. maddesi, seçimlerde yurttaşların seçme-seçilme haklarını daha geniş bir güvenceye dayandırmak olan 10. maddesi, kamu hizmetleri sırasındaki suiistimalleri önemle takip ederek haksızlıkları sonlandırmak olan yine 10. maddesi ile DP uygulamaları arasında derin bir uçurum oluştu. Açıktan bir tek parti, tek şef söylemi olmasa da Menderes, parti içindeki ağırlığını hızla artırarak maskelenmiş bir tek şef portresi çizmeye başladı. 1946-50 arasında giriştiği çetin demokrasi mücadelesinden önemli tavizler vermekle kalmamış, hürriyet ve demokrasi prensiplerini yani hukuk devletinin temelini oluşturan ana davalarla ilgili Türk milletinin sorunu olmadığını iddia eder noktaya gelmişti. Dolayısıyla zaman içinde kendi parti programını inkâr edecek aşamaya geldi. Ayrıca seçim kanununda muhalefetin aleyhinde sürekli değişiklik yapmaya çalışıyordu ve bununla kendi retoriği olan *'Türk milletinin siyasi olgunluğu'* tezlerinin bir çelişki oluşturduğunu fark edemeyecek duruma gelmişti.

DP'nin yükselişi ve düşüşünde küresel piyasalarla eklemlenme, dolayısıyla ekonomi önemli bir yere sahipti. DP'nin ilk yıllarında uyguladığı emisyon ve kredi politikasıyla para hacmini artırmaya yönelik politikalar başarılı olmuştu ancak sonraki yıllarda kapasite artırma imkânları tükenince bu siyaset enflasyona neden oldu. DP, bu ekonomik sorunları 4 Ağustos 1958 kararları (para arzını düşürerek dış ticaret açığını azaltmak) ile aşmaya çalışmıştı ancak işsizlik ve hayat pahalılığı artmaya devam etti. Bu ekonomik başarısızlık Eroğlu'na göre DP iktidarının yıkılmasının temel nedeniydi.[1586] Ahmad'a göre DP, ekonomi alanında plan ve programdan yoksundu; iktidarının ilk yıllarında yüksek bir büyüme hızı yakalamıştı ancak daha sonra durgunluğa ve son olarak da krize girdi. 18 Mayıs 1956'da Ulusal Korunma Kanunu'nu çıkaran hükümet,

[1586] Cem Eroğul, *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, s. 255.

yasayla, mal ve hizmetlerin dağıtılmasında ve fiyatların belirlenmesinde rol oynadı ancak ekonomik büyüme ya da ilerlemenin kalkınmayla aynı şey olduğuna inanmaları kendi sonlarını getirmişti. Ucuz tarım kredileri, tarımsal ürünlere yönelik teşvikler ve çiftçinin vergiden muaf tutulması zengin bir çiftçiler sınıfı yaratmış ve tarıma dinamizm getirmişti. Kırsal refah, tüketimi hızlandırınca ekonominin karşılayamayacağı bir talep yaratıldı ve gıda maddelerindeki fiyat artışları enflasyonu tetikledi. Bu durum özellikle memur, subay ve işçi gibi sabit gelirlilerin yaşam standartlarını düşürdü. İlerleyen yıllarda Batılı güçler Menderes'in ihtiyacı olan dış borcu vermeyince Menderes zora girdi ve ABD'den umudu kesip Sovyetler Birliği'ni ziyaret etmeye karar verdi. 1960 yılına gelindiğinde ise ekonomi tamamen çökmüştü.[1587]

DP, sağ, muhafazakâr ve İslamcı ideolojisiyle demokrasiyi, çoğunluğun iktidarı ya da her ne pahasına çoğunluğun oyunu alarak iktidara gelmek olarak değerlendiren bir anlayışla hareket etti. Darlık ve yokluklardan bahsetmeyi bir ara suç kabul eden DP'nin ekonomi politiği devletin kalkınabilmesi bakımından milletin fedakârlıklara tahammül göstermesi söylemlerine doğru kaydı. Menderes, ya fedakârlıklarla kalkınmak ya da kalkınmadan vazgeçmek seçeneklerini konuşmalarında sunmaya başladı. Yalnızca fedakârlık duygusuna bağlanarak kalkınma yapılabileceği söylemleri arttı.[1588]

DP, kültürel alanda da başarılı bir proje yürütemedi. Okuryazar oranı düşük olan bir ülkede tartışmalı ve ideolojik bir anlayışa sahip Halkevleri ve Halkodalarının kapatılmasına rağmen yerine toplumun eğitim seviyesini artıracak herhangi bir kurum ve proje getirilmedi. DP iktidarı, eğitimdeki kadro ve fiziksel koşulların yetersizliğine rağmen eğitim politikasını ortaokullara din dersi koymak, imam hatip okullarının derecesini yükseltmek, hangi şehir olduğuna bakmaksızın oraya üniversite vadetmek yönünde belirledi. DP'nin eğitim işlerinde plan ve programsızlığı göze çarpıyordu. Üniversite üyelerine komünizm propagandası yaptıkları isnatlarında bulunuldu; senatolara 'sözde senatolar' yakıştırması yapıldı, aydınlara yönelik ülkede 'münevverlerin sevki idaresine' yer olmadığı sözleri söylendi. Nüfusun yarıdan fazlasının okumaz yazmaz olduğu bir toplumda eğitim işleri hafife alındı, aydınlara ve üniversite hocalarına karşı açıktan cephe alındı. Ecevit, siyasi gücünü okuma yazma

1587 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 142-143.

1588 Hükümetin ekonomi politikası ve Menderes'in fedakârlık temelli söylemlerini eleştiren bir yazı için bkz. Ahmet Hamdi Başar, "Sayın Başvekil Adnan Menderes'e Açık Mektup", Ulus, 2 Ağustos 1957.

bilmeyen kitlelerden alan bir iktidarın bunu bir meziyetmiş gibi söylemesini ülke için bir kötülük olarak değerlendiriyordu.[1589]

CHP, 1923-50 arasında iktidardayken 1950-60 arasında muhalefetteydi; DP ise, 1946-50 arasında muhalefetteyken, 1950-60 arasında iktidardaydı. DP'nin muhalefet yıllarındaki eleştirileri ile iktidar günlerindeki uygulamaları birbirinin zıttı gibiydi; DP, selefi CHP'yi otoriter bir tek parti yönetimi kurmakla eleştirerek iktidar gelmişti ancak kısa bir süre sonra kendisi de bir 'Vitrin demokrasisi' yarattı. Demokrasinin eksikliğinden bahsederek geldiği iktidar mevki bir süre sonra demokratik yaşamın en önemli araçlarından biri olan muhalefeti ortadan kaldırmaya gayret ettiği bir merkeze dönüştü. Dünyanın hiçbir yerinde iktidara şirin ve sempatik görünen bir muhalefet yoktur. Muhalefet, fonksiyonu gereği, çoğu zaman iktidarın hoşuna gitmeyen, ona tatsız ve acı gelen şeyler söyleyecektir. Zira görevi, iktidarı övmek değil, denetlemek ve eleştirmektir. İktidar ile muhalefetin çatışan iddialarının hakemliğini yapacak ve sonunda kararı verecek olan millettir. Ancak Türkiye'de tek parti döneminde iki kısa süreli deneme dışında örgütlü muhalefet yoktu; çok partili dönemde ise DP, yıllar geçtikçe muhalefete tahammül edemedi ve sonunda Tahkikat Komisyonu ile muhalefeti ortadan kaldırmak istedi. Sayıca üstün olanların daha güçlü oldukları için daha haklı oldukları söylenemez. Bu durum, gücün haktan önce geldiği ilkel kabulünün hukuki bir ilkeye dönüşmesidir. İktidarın varlık nedeni, kendi hâkimiyetini sürdürmek değil kamunun çıkarlarını gözetmektir. Demokrasilerde devlet idaresinde denetimin (murakabe) bittiği yerde, keyfi hareketler, yolsuzluklar, suistimaller, kanunsuzluklar ve hırsızlıklar başlar. Yalman'a göre, kötü idare yarasa gibidir, denetimin ışığında barınamaz, sadece gizliliğin karanlığında tutunabilir. Denetlenmeyen bir idare, soysuzlaşmaya ve millet için değil, bir zümre için çalışmaya mahkûmdur. Onun için demokrasi her şeyden önce bir kontrol rejimidir.

Muhalefetsiz rejimde tek partinin hâkimiyeti varken çok partili rejimde bir partinin hâkimiyeti varlığını gösterdi; Ali Veli, Veli Ali hikâyesi yaratıldı. Basına özgürlük diye yola çıkıldı ancak iktidar olduktan sonra 'bozguncu', 'tahrikçi', 'tüccar basın' ve 'vatanseverlikten nasibi olmayan deli dervişler' diyerek basın özgürlüğü kısıtlandı. Eşitlik ve insan hakları söylemleri öne çıkarken iktidar döneminde muhalefet partileri 'ihtilalci', 'Balkan komitecisi' ve 'komünist uşağı' olmakla suçlandı. Murakabe (denetim) yolları açılmalı diyordu sonra iç tüzük değişikliği yoluyla meclis kürsüsünde

[1589] Bülent Ecevit, "İktidarın Mürşidi: Cehalet", Ulus, 24 Ocak 1956.

muhalefet milletvekillerinin konuşmaları bile engellenmeye çalışıldı. Bilimsel özgürlükten bahsediliyordu daha sonra üniversite hocalarına 'kara cübbeliler' yakıştırması yapıldı. Bütün devlet kurumları emir altına sokularak devlet bütçesi keyfi harcamalara açıldı ve 'planımız plansızlığımızdır' gibi alaycı ifadeler kullanıldı. Aydın kesimlere karşı 'bunlar da kim oluyor, çoğunluk köylülerdedir; biz onların oyunu temsil ediyoruz' diyerek ayrımcılık yapıldı. Gençliğe 'sokak çocuğu', aydına 'bir avuç serseri' dendi. Anayasaya aykırı kanunlar çıkarıldı, yasalar keyfi biçimde tek taraflı ve özel amaçlar için uygulandı, adalet ve demokratik kurumlar çiğnendi. Siyasi toplantılar yasaklandı, basına sıkı bir denetim getirildi, radyo hükümetin kontrolüne girdi, yüksek mahkemeler Adalet Bakanına tabi tutuldu, muhalifler Sovyet ajanı olarak damgalandı. 15 DP milletvekilinden oluşan Tahkikat Komisyonu bütün yasama ve yürütme yetkilerini haiz oldu hatta İstiklal Mahkemesi gibi bir yargı yetkisine de sahip oldu. Yurt gezilerinde parti liderlerine saldırılar düzenlendi ve gazeteciler tutuklandı. Din ve siyaset birbirine karıştırıldı, eskiden beri tekrarlanan yalanlar söylendi, 'minarelere çan takıldığı', 'camilerin ahır yapıldığı', 'ibadetin yasak edildiği' dönemler yaşandığı söylenerek dine özgürlüğün getirildiği söylemleri üretildi. Seçimler öncesinde camilerde muhalefete oy verilmemesi için propaganda yapıldı. DP, 57 seçimi öncesinde devlete ait olan radyoyu muhalefetin kullanmasına engel oldu, ardından milyonlarca vatandaşa radyodan tek taraflı telkinlerde bulundu, diğer partilere yanıt verme fırsatı tanımadı. Seçme-seçilme hakkı üzerinde keyfi sınırlamalar koydu, kendi yaptığı kanunları bile hiçe saydı. Dini değerlere atıfta bulunarak politika yapmayı alışkanlık haline getirdi

Sonuç olarak CHP döneminde parti-devlet bütünleşmesiyle bir taraftan modernleşme çalışmaları aralıksız sürdürülürken diğer taraftan halkın siyasi olgunluğa bir türlü erişemediğine ve tek-partili yönetimin devam etmesi gerektiğine dair anlayış hakimdi. DP döneminde ise partinin devlet ile bütünleşmesinde yaşanan sorunlar, yıllar geçtikçe DP yöneticilerini endişelendirdi; asker-sivil bürokrasi üzerinde denetim kurmaya çalıştı, muhalefet yıllarındaki zorlukları unutmuşçasına muhalefeti sindirmeye uğraştı. Her iki iktidar döneminde de partinin devlet mekanizmasına hâkim olmak için verdiği mücadele, temel hak ve özgürlükleri sınırladı, liberal demokrasilerle Türkiye'deki demokrasi arasında derin uçurumlar oluştu.

KAYNAKLAR

Abadan, Yavuz. "Akademik Hürriyetlerin Müdafaası", *Ulus,* 19 Ocak 1956.

Ada, İhsan. "Anayasa Parti İşine Karıştırılamaz", *Vatan,* 20 Ekim 1955.

Ada, İhsan. "Tasfiye", *Vatan,* 5 Temmuz 1954.

Adıvar, Adnan. "Partilerin Seçim Beyannameleri", *Vatan,* 7 Mart 1950.

Ağaoğlu, Ahmed. "Matbuat Müdürlüğünün Eser Men'ine Salahiyeti Var Mıdır? 1-2", *Cumhuriyet,* 20-21 Mart 1935.

Ağaoğlu, Ahmet, "Türk Kadınına Verilen Seçme ve Seçilme Hakkı", *Cumhuriyet,* 6 Birincikanun 1934.

Ağaoğlu, Ahmet. "Cevaba Cevap", *Cumhuriyet,* 1-10 Kânunusani 1933.

Ağaoğlu, Ahmet. "Devlet ve Fert", *Cumhuriyet,* 13-26 Teşrinisani 1932.

Ağaoğlu, Ahmet. "İkinci Fırkaya Lüzum Var Mıdır?", *Son Posta,* 11 Teşrinievvel 1930.

Ağaoğlu, Ahmet. "Milli İrade Bu Mudur?", *Son Posta,* 31 Teşrinievvel 1930,

Ağaoğlu, Ahmet. "Milliyetçilik Cereyanının Esasları", *Türk Yurdu*, Cilt 2, Sayı 2, (Ağustos 1925).

Ağaoğlu, Ahmet. "Müstakil Saylavlık Meselesi", *Cumhuriyet,* 8 Şubat 1935.

Ağaoğlu, Ahmet. "Son Söz", *Cumhuriyet,* 5 Şubat 1933.

Ağaoğlu, Ahmet. "Türk Dilinin Ruhi Hususiyeti", *Cumhuriyet,* 16 Teşrinievvel 1932.

Ağaoğlu, Ahmet. "Yakup Kadri Bey'e", *Cumhuriyet,* 2-3 Şubat 1933.

Ahmad, Feroz*, Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2005.

Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995.

Ahmad, Feroz. *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatmagül Berktay (Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.

Akar, Rıdvan. *Varlık Vergisi Kanunu, Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği,* Belge Yay., İstanbul, 1992.

Akça, Ertuğrul. "İstim Üstündeki Muhalefet", *Kudret,* 7 Eylül 1950.

Akın, Fehmi. *Türkiye'de Çok Partili Dizgeye Geçiş Sürecinde Demokrat Parti-Cumhuriyet Halk Partisi İlişkileri (1946-1947)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.

Akın, Rıdvan. "II. Meşrutiyette Parlamento ve Hükümet", *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet Uluslararası Sempozyumu*, Ekim 2008, Marmara Üniv. Yayınları, İstanbul, 2009, 27-48.

Akın, Yiğit. "Reconsidering State, Party, and Society in Early Republican Turkey: Politics of Petitioning", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 39, No. 3 (Aug., 2007), Cambridge University Press.

Akıncı, Abdulvahap ve Usta, Sefa. "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 17 (29), 2015, 41-52.

Akkerman, Naki Cevat, *Demokrasi ve Türkiye'de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar*, Ulus Basımevi, Ankara, 1950.

Akpınar, Şükran. *"Milli Şef Dönemi"nde Babıali'nin Varolma Mücadelesi ve Muhalif Bakışın Bedii Faik'in Yazılarından Tahlili*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

Aksüt, Ali Kemal. "Bir Temenni: İdam Cezasını Koymalıyız", *Vakit*, 13 İkinciteşrin 1942.

Akşin Somel, Selçuk. "Gericilik, İlericilik ve Aydınlar", *Doğu-Batı "Gericilik Nedir?"* (içinde), Yıl 1, Sayı 3, (1998), 46-47.

Akşin, Sina. "Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)", *Türkiye Tarihi*, Cilt III, Yay. Yön. S.Akşin, Cem Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1997.

Akşin, Sina. "Siyasal Tarih", *Türkiye Tarihi*, Cilt 3, Osmanlı Devleti 1600-1908, Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1997.

Aktar, Ayhan. "Varlık Vergisi'nin Hikayesi", *Toplumsal Tarih*, Cilt 20, Sayı 121, Ocak 2004.

Akyüz, Kenan. "Türk Ocakları", *Belleten*, Nisan 1986, s. 214.

Aldoğan, Sadık. "Cumhurbaşkanının Tarafsızlığı", *Kudret*, 21 Ekim 1950.

Aldoğan, Sadık. "Millet Partisi Niçin Doğdu?", *Kudret*, 8 Ağustos 1948.

Alp, Tekin, "Kamalizm ve Anayasamız", *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1937.

Alp, Tekin. "Kamalizm ve Anayasamız 2", *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1937.

Alpar, Hayri, "Zulüm İdaresi Yıkılırken", *Dünya*, 28 Mayıs 1960.

Alpar, Hayri. "Son Darbe", *Dünya*, 27 Nisan 1960.

Alpar, Hayri. "Soruşturmanın Hedefi Nedir?", *Dünya*, 15 Nisan 1960.

Alpar, Hayri. “Tasarılar Kanunlaşırsa Bakınız Ne Olacak?”, *Dünya,* 2 Haziran 1956.

Artuç, Nevzat. “II. Meşrutiyet’in İlanı”, *Doğu-Batı-II. Meşrutiyet “100. Yıl”*, Sayı 45, Cilt 1, Temmuz 2008, 65-82.

Asaf, Burhan. “Son Posta’nın Tabettiği”, *Hâkimiyet-i Milliye,* 10 Eylül 1931.

Aslaner, Serhat. “100 Yıl Sonra II. Meşrutiyet”, *Divan, Displinlerarası Çalışmalar Dergisi,* cilt 13, sayı 25, 2008/2, 175-214.

Atatürk, Kemal, *Nutuk,* Cilt: 2 (1920-1927), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1962.

Atatürk, Kemal. *Nutuk,* Cilt 3-Vesikalar, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1962, Vesika 264, 1239-1251.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1952, 46-48.

Atay, Falih Rıfkı, “Basın Üstünde Baskı”, *Dünya,* 1 Nisan 1952.

Atay, Falih Rıfkı, “Menderes Hükümetinden Çekilmeler”, *Dünya,* 8 Nisan 1952.

Atay, Falih Rıfkı, “Ordu Vazife Başında” , *Dünya,* 28 Mayıs 1960.

Atay, Falih Rıfkı, “Tek Parti Sisteminin Bir Hatası”, *Dünya,* 23 Haziran 1954.

Atay, Falih Rıfkı. “Adalete Güvenmek Esastır”, *Dünya,* 4 Mayıs 1956.

Atay, Falih Rıfkı. “Bir Yatışma Yolu Var Mıdır?”, *Dünya,* 2 Nisan 1952.

Atay, Falih Rıfkı. “Bu Bir Zabıta Romanı!”, *Dünya,* 10 Nisan 1952.

Atay, Falih Rıfkı. “Bütünleşme”, *Ulus,* 12 Mayıs 1936.

Atay, Falih Rıfkı. “Celal Bayar’ın İki Demeci Üzerine”, *Ulus,* 8 Mayıs 1946.

Atay, Falih Rıfkı. “Devlet Bizden Vazife İstediği Zaman”, *Ulus,* 27 İlkkânun 1942.

Atay, Falih Rıfkı, “Dünkü İtalya ve Bugünkü İtalya”, *Cumhuriyet,* 23 Mayıs 1932.

Atay, Falih Rıfkı. “Ekseriyet Tahakkümü Bakınız Ne Demektir?”, *Dünya,* 15 Nisan 1952.

Atay, Falih Rıfkı. “Gidişat”, *Dünya,* 5 Mart 1952.

Atay, Falih Rıfkı. “Hükümet ve Parti”, *Ulus,* 22 Haziran 1936.

Atay, Falih Rıfkı. “Isparta Vakasından Akisler”, *Dünya,* 23 Temmuz 1955.

Atay, Falih Rıfkı. “İki Esaslı Yanlışlık”, *Dünya,* 3 Mayıs 1956.

Atay, Falih Rıfkı. “İstanbul ve İzmir’deki Hadiseler”, *Dünya,* 8 Eylül 1955.

Atay, Falih Rıfkı. “Kubalı Meselesinin Sonu”, *Dünya,* 4 Şubat 1958.

Atay, Falih Rıfkı. “Menderes Konuşuyor”, *Dünya,* 2 Haziran 1956.

“Atay, Falih Rıfkı. “Parti ve Demokrasimiz”, *Ulus,* 7 Temmuz 1939.

Atay, Falih Rıfkı. “Rejimin Son Günlerinde Miyiz?” *Dünya,* 31 Mayıs 1956.

Atay, Falih Rıfkı. “Seçim Kanunundaki Yeni Hükümler”, *Dünya,* 25 Haziran 1954.

Atay, Falih Rıfkı. “Yeni Meclis Çalışmaya Başlarken”, *Ulus,* 10 Mart 1943.

Atay, Falih Rıfkı. “Yeni Parti Etrafında”, *Ulus,* 9 Ocak 1946.

Atayakul, Fatma Alev. *Türkiye’de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950-1954-1957)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Aybar, Mehmet Ali. “Kâğıt Üzerinde Demokrasi”, *Vatan,* 25 Ağustos 1945.

Aybar, Mehmet Ali. “Tek Partili Demokrasi Olur Mu?”, *Vatan,* 24 Eylül 1945.

Aydın, Tülay. *Atatürk Döneminde Bürokrasi ve Modernleşme (1923-1938),* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2014.

Aykut, Şeref, *Kamalizm (CHP Programının İzahı),* Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008.

Ayvazoğlu, Beşir. “Devr-i Dilara-yı Hürriyet’te Edebi Ortam”, *Divan*, Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, cilt 13, sayı 25, Elma Basım, İstanbul, 2008/2, 1-36.

Baban, Cihad. *Politika Galerisi (Büstler ve Portreler),* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.

Baban, Cihat. “Hatay’daki Hasbihal…”, *Tasvir,* 13 Ekim 1946.

Banguoğlu, Tahsin. “Halkevleri-Milli Kültür Ocakları”, *Ulus,* 20 Şubat 1944.

Bardakçı, Cemal. “CHP Halkın Güven ve Sevgisini Neden Kaybetti?”, *Vatan,* 20 Kasım 1946.

Barıkan, Aziz. “Anayasaya Aykırı Kanunlar”, Yeni *Ulus,* 1 Ocak 1954.

Barutçu, Faik Ahmet. *Siyasi Anılar 1939-1954*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977.

Başar, Ahmet Hamdi. “Nutuk Münasebeti ile Atatürk’ün İdeolojisi”, *Cumhuriyet,* 7 İkinciteşrin 1937.

Başar, Ahmet Hamdi. “Sayın Başvekil Adnan Menderes’e Açık Mektup”, *Ulus,* 2 Ağustos 1957.

Başgil, Ali Fuat. “Seçim Kanununun Kıymeti ve Eksikleri”, *Vatan,* 20 Aralık 1946.

Başgöz, İlhan ve Wilson, Howard. *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*, Dost Yayınları, Ankara, 1968.

Bayar, Celal. *Başvekilim Adnan Menderes*, Der. İsmet Bozdağ, Birinci Basım, Baha Matbaası, İstanbul, Tarihsiz.

Baykara, Tuncer. "II. Abdülhamid Devrinin Atatürk'ün yetiştiği Ortam Olarak Tahlili Denemesi", Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, 27-29 Mayıs 1992, Bildiriler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, 1-13

Bayram, Ali Kemal. "Bürokratik Otoriteryanizm, Jakobenizm", *Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet*, Ed. Asım Öz, Pınar Yayınları, İstanbul, 2008, 403-422.

Bayur, Hikmet. "Baskı ve Yıldırma Siyasasının Demokrat Safhası", *Kudret,* 10 Eylül 1950.

Belge, Burhan. "İkinci Parti Meselesi", *Tanin,* 5 Haziran 1945.

Belge, Burhan. "Peker'in İnkılap Dersi", *Ulus,* 10 Mayıs 1936.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

Berkes, Niyazi. *Unutulan Yıllar*, Yay. Haz. Ruşen Sezer, İletişim Yay., İstanbul, 1997.

Beşikçi, İsmail, *Türk Tarih Tezi, Güneş-Dil Teorisi ve Kürt Sorunu*, Yurt Kitap-Yayın, Ankara 1991.

Bianchi, Robert. *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1984.

Bozkurt, Celal. *Bütün Delilleriyle CHP'nin İçyüzü, Siyaset Tarihimizde CHP*, Yayınevi belirtilmemiş, İstanbul, 1969.

Bunce, Valerie. "Authoritarian and Totalitarian Systems", *The Social Science Encyclopedia,* (Ed.) A. Kuper, J.Kuper, London: Routledge, 2003.

Burçak, Rıfkı Salim. "Sayın Erim'e Cevap", *Zafer,* 24 Şubat 1951.

Cebesoy, Ali Fuat. *Siyasi Hatıralar*, Cilt II, Doğan Kardeş, İstanbul, 1960.

Cevat, Ahmet. "Yeni Bir Fırkanın Teşekkülü-Siyasi Teşekküller Sisteminde Normal Hayata Doğru", *Yeni Muhit,* Eylül 1930, sayı 23.

Cevdet Bey, "Muhalefet Bu Mu?", *Hâkimiyet-i Milliye,* 28 Haziran 1931.

Chambers, N. William. *Political Parties in a New Nation: The American Experience,* Oxford University Press, New York, 1963, s.43-50.

CHF Nizamnamesi ve Programı, 1931.

"CHF Umumi Reisi Gazi Mustafa Kemal'in Beyannamesi", *Hâkimiyet-i Milliye,* 21 Nisan 1931.

CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931), Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, 9-16 Mayıs 1935, Ankara, Ulus Basımevi, 1935.

Comte, Auguste. *Pozitif Felsefe Dersleri*, Çev. Erkan Akçay, İstanbul, 2001.

Copeaux, Etienne. *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 1927.

Cumhuriyet Halk Fırkası Programının İzahı Üzerinde Konferans, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1931.

Çavdar, Tevfik, *Müntehib-i Sani'den Seçmene*, Verso Yayınları, İstanbul, 1987.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950-1995)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1996.

Çınar, Menderes. "Demokrasi", *Siyaset-Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*, Ed. Yüksel Taşkın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, 203-250.

Çolak, Hikmet. *Demokrat Parti Döneminde Yerel Seçimler*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

Dahl, Robert A., Poliarchy: Participation and Opposition, Yale University Press, New Haven, 1971.

Daver, Abidin. "Varlık Vergisinin Önemli Manası", *Cumhuriyet,* 23 Birincikanun 1942.

Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, İletişim Yay., İstanbul, 1994.

Demirel, Ahmet. *Birinci Meclis'te Mustafa Kemal'in Muhalifleri*, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2013.

Demirel, Ahmet. *Tek Partinin Yükselişi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Demokrat Parti Programı, 1946.

Demokrat Parti Tüzük ve Program (İkinci Büyük Kongrede Kabul Edilmiştir), Doğuş Matbaası, Ankara, 1949.

Derin, Haldun. *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951),* (Yay. Haz. Cemil Koçak), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995

Deringil, Selim. "II. Dünya Savaşı ve Türkiye-Hasta Adam'ın Dinç Evlatları", *Toplumsal Tarih*, Cilt 20, Sayı 121, Ocak 2004.

Doğan, Atila. *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, Küre Yayınları, İstanbul, 2012, 13-16.

Doğan, Necmettin. "Türk Demokrasi Tarihini Anlamanın Bir Aracı Olarak Meşrutiyet", *Doğu-Batı,* II. Meşrutiyet: 100.Yıl, Sayı 45, cilt 1, İstanbul, 2008, 133-148,

DP Kongresi, Demokrat Parti II. Büyük Kongresinin Havasını da Aksettiren Bir Röportaj Serisi, Nasıl Açıldı, Neler Konuşuldu, Ne Kararlar Alındı?, Yayınevi belirtilmemiş, Ankara, 1949.

Duverger, Maurice. *Siyasi Partiler*, Çev. Ergun Özbudun, Bilgi Yayınevi, Üçüncü Basım, İstanbul, 1986.

Ecevit, Bülent, "Son Umut Ay'da", *Ulus,* 22 Ekim 1959.

Ecevit, Bülent. "12 Emir ve Günah Çıkarma", *Ulus,* 3 Ocak 1956.

Ecevit, Bülent. "İktidarın Mürşidi: Cehalet", *Ulus,* 24 Ocak 1956.

Ecevit, Bülent. "Kalafatlık Zihniyet", *Ulus,* 9 Aralık 1959.

Ecevit, Bülent. "Menderes Son Kozunu Oynuyor", *Ulus,* 9 Ocak 1956.

Ecevit, Bülent. "Öyle Bir Dert Ki…", *Ulus,* 5 Eylül 1959.

Ecevit, Bülent. "Ulus Gazetesi Yolunda Devam Edecektir", *Ulus,* 2 Ocak 1956.

Eisenstadt, S. N., "The Paradox of Democratic Regimes: Fragility and Transformability", *Social Theory,* Vol. 16, No: 3, 1998, 211-238.

Emerson, Rupert. Political Modernization: The Single-Party System, The Social Science Foundation and Department of International Relations Monograph Series in World Affairs, University of Denver, Denver, Colorado, 1963.

Erem, Ali Rıza. "Demokratların 2 Vaadi", Yeni *Ulus,* 17 Nisan 1954.

Ergüder, Özcan. "Hâkimiyet Hala Milletindir", *Vatan,* 28 Aralık 1957.

Erim, Nihat, *Günlükler, 1925-1979*, Cilt 1, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Erim, Nihat. "Bir Diktatör Heveslisinin Mazeretleri", *Yeni Ulus,* 2 Mart 1954.

Erim, Nihat. "Devlet ve Parti Başkanlıkları", *Ulus,* 16 Mayıs 1946.

Erim, Nihat. "İki Zihniyet Arasındaki Fark", Yeni *Ulus,* 3 Ocak 1954.

Erim, Nihat. "Muhalefetin Totaliter Zihniyeti", *Ulus,* 2 Nisan 1947.

Erkul, Ali. "Osmanlı'da Sosyolojinin Doğuş Koşulları ve Üç İsim: Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp", *Yeni Türkiye,* cilt:33, Ankara, 2000.

"Ermenilerin Beyannamesi", *Cumhuriyet,* 8 Şubat 1935.

Eroğul, Cem. "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971", *Geçiş Sürecinde Türkiye* (içinde), Der. Irvin Cemil Schink ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2013.

Eroğul, Cem. *Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

Ersanlı, Büşra. *İktidar ve Tarih-Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu 1929-1937,* İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2006.

Faik, Bedii. "İhtilal" , *Dünya,* 28 Mayıs 1960.

Faik, Bedii. "Yeter", *Dünya,* 27 Nisan 1960.

Faik, İlhan. "Basın Hürriyeti ve İsbat Hakkı", *Dünya,* 12 Ağustos 1955.

Fenik, Mümtaz Faik. "Bu İstifanın Sebebi Neydi?", *Zafer,* 11 Mart 1951.

Fenik, Mümtaz Faik. "CHP Tam Bir Hezimet Halindedir!", *Zafer,* 13 Kasım 1954.

Fenik, Mümtaz Faik. "Devlet Başkanlığı ve Partiler", *Vatan,* 13 Ekim 1946.

Fenik, Mümtaz Faik. "DP'deki Son Krizin İç Yüzü", *Vatan,* 9 Şubat 1948.

Fenik, Mümtaz Faik. "Rozet Gibi İdare Amirleri", *Zafer,* 25 Ocak 1951.

Fenik, Mümtaz Faik. "Samimiyetsiz Tenkitler", *Zafer,* 10 Şubat 1951.

Fenik, Mümtaz Faik. "Valiler ve Halk", *Vatan,* 10 Şubat 1948.

Gaytancıoğlu, Serkan. *Demokrat Parti İktidarı ve Vatan Cephesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2011.

Gentizon, Paul. *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, Ankara, 1983.

Gevgilili, Ali. *Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk*, Bağlam Yayınları, Gözden Geçirilmiş 2. Basım, İstanbul, 1990.

Gezgin, Hakkı Süha. "Milli Şefi Dinlerken", *Vakit,* 3 İkinciteşrin 1942.

Gezgin, Hakkı Süha. "Varlık Vergisi", *Vakit,* 16 İkinciteşrin 1942.

Giritli, İsmet. "Seçim Sistemimiz Islah Edilmelidir", *Dünya,* 10 Mayıs 1954.

Giritlioğlu, Fahir. *Türk Siyasi Tarihinde CHP'nin Mevkii*, Cilt 1, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965.

Goloğlu, Mahmut. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II-Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938),* İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.

Göküş, Mehmet. "Tek-Parti Döneminde Türk Kamu Bürokrasisinin Gelişimi", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 33, Sayı 2, Haziran 2000.

Gönlübol, Mehmet ve Ülman, Haluk. "İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995),* Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996.

Grew, Joseph, *Atatürk ve İnönü-Bir Amerikan Elçisinin Hatıraları*, Çev. Muzaffer Aşkın, Akşam Kitapçılık Tic.Ltd.Şti.Yay., İstanbul, 1966.

Gün, Önder. *27 Mayıs Askeri Müdahalesine Doğru DP-CHP Mücadelesinin Zirvesi: 18 Nisan 1960-Tahkikat Komisyonu'nun Kurulması ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

Gündüz, Mehmet. *Demokrat Parti'ye Karşı Muhalefet ve Milli Muhalefet Cephesi (1956-1960) (C.H.P, Hür. Parti, C.M.P.)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Güneş, Tesfire. *Demokrat Parti Dönemi Atatürk İmajı (1950-1960),* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012..

Güven, İsmail. "Ahmet Rıza'nın Kaleminden II. Meşrutiyet", *Tarih ve Toplum,* cilt 31, sayı 182, Şubat 1999, 51-55.

Güzel Polat, Ezgi. "Osmanlıdan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı", *Ankara Barosu Dergisi*, Yıl 69, Sayı 2011/3, 127-159.

Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902),* cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, 648-650.

Hastaş, Mehmet T. *The Opposition İn The Second Constitutional Monarchy Period: The Case of Ahmet Samim*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2004.

Heper, Metin. *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Doğu Batı Yayınları, 3. Baskı, Yer Belirtilmemiş, 2010.

Huntington, Samuel P. "Social and Institutional Dynamics of One Party Systems", *Authoritarian Politics in Modern Society: The Dynamics of Established One-Party Systems* (içinde), der. Samuel P. Huntington ve Clement H. Moore, Basic Books, New York, 1970, 3-47.

Huntington, Samuel P. *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonunda Demokratlaşma*, Çev. Ergun Özbudun, Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, Yetkin Yayınevi, Ankara, 1996.

Hürkan, Serhat. *Halk Fırkası'ndan CHP'ye, Soru ve Cevaplarla CHP Tarihçesi (1923-2010)*, Sinemis Yayınları, Ankara, 2010.

Hüseyin Cahid (Yalçın)'den Seçmeler-II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e, Haz. Erdal Aydoğan ve Asaf Özkan, Aktif Yayınevi, Ankara, 2011.

III. Türk Dil Kurultayı, Tezler, Müzakere Zabıtları, Türk Dil Kurumu, Devlet Basımevi, 1937, İstanbul.

İlbay, Asaf. "Valiler Nasıl Parti Başkanı Oldular?", *Atatürk'ün Hususi Hayatı* adlı yazı dizisi, *Tan,* 26 Temmuz 1949.

İlmen, Süreyya. *Zavallı Serbest Fırka,* İstanbul, 1951.

İnalcık, Halil. "Büyük Devrim: Hilafetin Kaldırılması ve Laikleşme", *Doğu-Batı "Gericilik Nedir?"* (içinde), Yıl 1, Sayı 3, (1998), 71-76.

İnan, Afet. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler,* Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1959.

İnan, Afet. "Atatürk ve Tarih Tezi", *Belleten*, Cilt III, 1 Nisan 1939.

İnan, Arı (Haz.).*Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1982.

İnönü, İsmet. "Atatürk'ün Birkaç Hususiyeti", *Ulus,* 10 Kasım 1939.

İnönü, İsmet. "Karşımızdaki Ağır Mesele", *Dünya,* 20 Mayıs 1956.

İnönü, İsmet. "Uyandırma", *Dünya,* 1 Haziran 1956.

İnönü, İsmet. *Hatıralar*, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.

İpekçi, Abdi, "Atatürk'ün Demokrasi Tecrübesi", *Milliyet,* (Yazı Dizisi) 18 Kasım-30 Kasım 1961.

"İsmet Giritli", "Greve Dair", *Yeni Ulus,* 2 Mayıs 1954.

Kanlıdere, Ahmet. "Rusya'dan Gelen Türk Aydınların Meşrutiyet Dönemi Türk Düşünce Hayatına Katkıları"*, 100.Yılında II. Meşrutiyet Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (22-24 Ekim 2008), Marmara Üniv. Yayınları, İstanbul, 2009, 509-525.

Kansu, Nafi. "Halkevlerimiz", *Tan,* 19 Şubat 1939.

Karabacak, Abdullah. *1946 Yılında Anti Demokratik Kanunlar Üzerinde Yapılan Demokratikleşme Çabaları ve Bunların Basın ve Kamuoyunda Yansımaları,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011.

Karacan, Ali Naci, "Cumhurreisi ile Bir Konuşma İntibaları", *Milliyet,* 26 Mart 1951.

Karacan, Ali Naci. "Başsız Parti: Halk Partisi", *Tan,* 7 Mayıs 1949.

Karacan, Ali Naci. "Halkevleri Yerine Türkocakları", *Tan,* 27 Şubat 1949.

Karacan, Ali Naci. "Kayseri Hadisesi", *Tan,* 12 Ocak 1949.

Karacan, Ali Naci. "Kokteyl Hükümetler", *Tan,* 17 Ocak 1949.

Karacan, Ali Naci. “Mahruti İdare”, *Tan,* 24 Aralık 1948.

Karacan, Ali Naci. “MP’nin Hatası Nedir?”, *Tan,* 14 Haziran 1949.

Karacan, Ali Naci. “Öncüler Görünmüştür!”, *Tan,* 17 Haziran 1949.

Karacan, Ali Naci. “Yakın Tarih ve Demokrat Parti”, *Tan,* 2 Mart 1949.

Karacan, Ali Naci. “Yeniden Açılan Türkocakları”, *Tan,* 12 Mayıs 1949.

Karaosmanoğlu, Fevzi Lütfi. “Halk ve Demokrasi”, *Vatan,* 17 Ağustos 1945.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. “Vicdanlar Üstüne Baskı Olamaz”, *Ulus,* 21 Ocak 1959.

Karpat, Kemal H. *Türk Demokrasi Tarihi-Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller,* Afa Yayınları, İstanbul, 1996.

Keyder, Çağlar. Şevket Pamuk, “1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler”, *Yapıt*, Sayı 8, Aralık-Ocak 1984-1985.

Kılıçoğlu, Hakkı. “Parti İştahlısı”, *Tanin,* 17 Haziran 1945.

Kili, Suna. *Turkey: A Case Study of Political Development*, Menteş Matbaası, İstanbul, 1968.

Koçak, Cemil. “CHP-Devlet Kaynaşması (1936)”, *Toplumsal Tarih*, c.19, Sayı 118, İstanbul, Ekim 2003.

Koçak, Cemil. “Milli Şef Döneminde Yönetim ve Basın Hayatı”, *Kekibeç,* Sayı 2, 1995, 149-160.

Koçak, Cemil. “Siyasal Tarih 1923-1950”, *Türkiye Tarihi*, Cilt 4: Çağdaş Türkiye Tarihi (1908-1980).

Koçak, Cemil. *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Kongar, Emre, *Tarihimizle Yüzleşmek*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.

Koptagel. Hüsnü Hamit. “Atatürk ve Demokrasi”, *Vatan,* 10 Kasım 1946.

Koray, Enver. “Meslek Kuruluşu ve Faaliyeti”, *Belleten*, cilt 54, s.211, Aralık 1990, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Köker, Levent. “Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi”, *MTSD, Kemalizm* (içinde), 97-112.

Köprülü, Fuat. “1957 Seçimleri”, *Vatan,* 4 Kasım 1957.

Köprülü, Fuat. “Demokrasi Düşmanları”, *Vatan,* 25 Eylül 1945.

Köprülü, Fuat. “Demokrat Parti’nin Kapalı Beyannamesi”, 17 Ekim 1957.

Köprülü, Fuat. “Programını Unutan DP”, *Vatan,* 10 Ekim 1957.

Köprülü, M. Fuat. “Açık Konuşalım!”, *Vatan,* 25 Ağustos 1945.

Köprülü, Orhan. “Seçimlerden Sonra”, *Vatan,* 31 Ekim 1957.

Köprülüzade Fuat, “Dil İnkılabı Hakkında Bazı Düşünceler I-II”, *Cumhuriyet,* 7-8 Şubat 1933.

Köymen, Nusret. “Parti Nedir, Nasıl Çalışır” *Vatan,* 28 Birincikanun 1940.

Kuran, Ahmet Bedevi. *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945

Kutay, Cemal. *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, C.XX, Alioğlu Yayınevi, İstanbul, 1980.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye’nin Doğuşu,* Çev. Boğaç Babür Turna, 3. Edisyon, 4. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2010.

“Leydi Astor’un Söylevi”, *Kurun,* 22 Nisan 1935.

Linz, Juan J. “From Falange to Movimiento-Organizacion: The Spanish Single Party and The Franco Regime 1936-1968”, *Authoritarian Politics in Modern Society* (içinde), der. Samuel P. Huntington ve Clement H. Moore, Basic Books, New York, 1970, 128-201.

Linz, Juan J. *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, Çev. Ergun Özbudun, Siyasi İlimler Türk Derneği Yayınları, Ankara, 1984.

Linz, Juan J., “An Authoritarian Regime: Spain”,*Mass Politics: Studies in Political Sociology* (içinde), Der. E. Allardt ve S. Rokkan, The Free Press, New York, 1970..

Mardin, Şerif. “Atatürkçülüğün Kökenleri”, *CDTA*, Cilt 1 (içinde), İletişim Yayınları, ss. 85-89.

Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1992.

Mehmetefendioğlu, Ahmet. *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1996.

Menderes, Adnan. “Başbakanın Demeci Münasebeti İle”, *Vatan,* 13-14 Eylül 1945.

Mert, Nuray. “Gericilik”, *Doğu-Batı “Gericilik Nedir?”*, Doğu-Batı Yayınları, Yıl 1, Sayı 3, Ankara, 1998, 13-24.

Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm, Cilt 2, Ahmet İnsel (Der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Moore, Clement H. “The Single Party as Source Legitimacy”, *Authoritarian Politics in Modern Society* (içinde), der. Samuel P. Huntington ve Clement H. Moore, Basic Books, New York, 1970.

Mutlu, Sevda. “Tek Parti Döneminde Parti-Devlet Bütünleşmesine Bir Örnek: Dilek Sistemi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 86, Temmuz 2013, 53-102.

Müstakil Demokratlar Grubu, *Demokrat Parti Kurucuları Bu Davanın Adamı Değildirler*, Ankara, 1949.

Nadi, Nadir. *Perde Aralığından*, 2.Basım, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1965.

Nadi, Yunus, “Müthiş Bir Mübareze”, *Cumhuriyet,* 4 Teşrinievvel 1930.

Nadi, Yunus. “Başlı Başına Bir Tarih”, *Cumhuriyet,* 22 Mayıs 1932.

Nadi, Yunus. “Celal Bayar Yeni Başbakan”, *Cumhuriyet,* 27 Birinciteşrin 1937.

Nadi, Yunus. “Cemiyet, Mahkeme ve Efkâr-ı Umumiye”, *Cumhuriyet,* 31 Temmuz 1931.

Nadi, Yunus. “CHP Hayatında İleri Bir Adım”, *Cumhuriyet,* 20 Haziran 1936.

Nadi, Yunus. “CHP Kurultayı”, *Cumhuriyet,* 26 Birincikanun 1938.

Nadi, Yunus. “Devletçilik ve Şahsi Teşebbüs”, *Cumhuriyet,* 11 Teşrinisani 1932.

Nadi, Yunus. “Evvelki Günkü Meclis”, *Cumhuriyet,* 17 Teşrinisani 1930.

Nadi, Yunus. “Fesih Kararının Esbabı Mucibesi Çürüktür”, *Cumhuriyet,* 20 Teşrinisani 1930.

Nadi, Yunus. “Fırka Ciddi Esaslara İstinat Etmelidir”, *Cumhuriyet,* 5 Teşrinievvel 1930.

“Nadi, Yunus. “Fırka Teşkilatı”, *Cumhuriyet,* 18 Eylül 1930.

Nadi, Yunus. “Gazi Hazretlerinin İzmir Nutku”, *Cumhuriyet,* 30 Kânunusani 1931.

Nadi, Yunus. “Gazi Hz. Trabzon’da Neler Söylediler?” *Cumhuriyet,* 2 Kânunuevvel 1930.

Nadi, Yunus. “Gazi Hz.’inden İlhamlar-Dil Tetkikleri Bize Neler Vadediyor?”, *Cumhuriyet,* 24 Ağustos 1932.

Nadi, Yunus. “Gözler Önünde İrtikâp Olunan Büyük Cinayet”, *Cumhuriyet,* 4 Temmuz 1931.

Nadi, Yunus. “İkinci Fırka”, *Cumhuriyet,* 13 Teşrinievvel 1930.

Nadi, Yunus. “İkisinin Ortası”, *Cumhuriyet,* 3 Kânunusani 1931.

Nadi, Yunus. “İntihabat Neticesi Ankara’da Nasıl Karşılandı?”, *Cumhuriyet,* 25 Nisan 1931.

Nadi, Yunus. “İsmet Paşa ve M.Mussolini”, *Cumhuriyet,* 3 Haziran 1932.

Nadi, Yunus. “İsmet Paşa’nın Rusya Seyahati ve Neticeleri”, *Cumhuriyet,* 11-15 Mayıs 1932.

Nadi, Yunus. “İzmir ve Cumhuriyet Halk Fırkası”, *Cumhuriyet,* 8 Eylül 1930

Nadi, Yunus. “Menemen’deki İrticai Hareket”, *Cumhuriyet,* 26 Kânunuevvel 1930.

Nadi, Yunus. “Muhalefete Değil, Serserilere Tahammül Etmiyoruz ve Etmeyeceğiz”, *Cumhuriyet,* 26 Haziran 1931.

Nadi, Yunus. “Mürettep Bir İrtica Karşısındayız!”, *Cumhuriyet,* 28 Kânunuevvel 1930.

Nadi, Yunus. “Rusya Seyahati İntibalarından-Beş Senelik Plan”, *Cumhuriyet,* 18 Mayıs 1932.

Nadi, Yunus. “Rusya Seyahati İntibalarından-Kızıl Ordu”, *Cumhuriyet,* 19 Mayıs 1932.

Nadi, Yunus. “Safsata”, *Cumhuriyet,* 13 Teşrinisani 1930.

Nadi, Yunus. “SCF Niçin Yaşamadı?”, *Cumhuriyet,* 21 Teşrinisani 1930.

Nadi, Yunus. “Siyaset ve İlim”, *Cumhuriyet,* 22 Teşrinievvel 1930.

Nadi, Yunus. “Tarih Yürümüş, Hakikatler Daha Ziyade İnkişaf Eylemiştir!”, *Cumhuriyet,* 23 Mayıs 1932.

Nadi, Yunus. “Türk Ocağı-Türk Birliği”, *Cumhuriyet,* 28 Mart 1931.

Nadi, Yunus. “Varlık Vergisi”, *Cumhuriyet,* 24 Birincikanun 1942.

Nadi, Yunus. “Vaziyet”, *Cumhuriyet,* 5 Mart 1931.

Nadi, Yunus. “Yeni Bir Meşale-İstanbul Üniversitesi”, *Cumhuriyet,* 2 Ağustos 1933.

Nadi, Yunus. “Yeni Fırkanın Mahiyeti”, *Cumhuriyet,* 2 Teşrinievvel 1930.

Nadi, Yunus. “Yeni Hükümetin Programı”, *Cumhuriyet,* 10 İkinciteşrin 1937.

Nadi, Yunus. “Yeni Hükümetin Yeni Siyaseti: Hükümetle Millet Elele!”, *Cumhuriyet,* 25 Temmuz 1942.

Nadi, Yunus. “Yeniden İki Sual”, *Cumhuriyet,* 15 Kânunuevvel 1930.

Nadi, Yunus. “Yepyeni Bir Hareket: Halkevleri”, *Cumhuriyet,* 24 Şubat 1932.

Nadi, Yunus. *Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yay., İstanbul, 1978.

Nadi. Yunus. “Hükümet Tebeddülü Etrafında Mülahazalar”, *Cumhuriyet,* 28 Eylül 1937.

Nami, Kazım. “Ne İstiklali?”, *Cumhuriyet,* 28 Ağustos 1932.

Neumann, Sigmund. “Toward a Comparative Study of Political Parties”, *Modern Political Parties,* der. S.Neumann, The University of Chicago Press, Chicago, 1956, 395-421.

Nimetullah, Halil. “İstanbul Üniversitesi”, *Cumhuriyet,* 21 Ağustos 1933.

Nimetullah, Halil. “Türk Profesörü”, *Cumhuriyet,* 10 Şubat 1934.

Ocak, Ahmet Yaşar. “II. Abdülhamid Dönemi İslamcılığının Tarihi Arka Planı: Klasik Dönem Osmanlı İslam’ına Genel Bir Bakış Denemesi”, İ.Ü.E.F. Tarih Araştırma Merkezi, ss.107-123, 121-22.

Okçuoğlu, Mustafa Nuri. “Yeni Matbuat Kanunu”, *Yeni Ulus,* 28 Mart 1954.

Okyar, Ali Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, Yay. Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.

Okyar, Ali Fethi. *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi*, İstanbul, Özel Baskı, 1987.

Oral, Fuat Süreyya. *Cumhuriyet Basın Tarihi (1923- 1973)*, Sanayi Nefise Matbaası, Ankara 1973.

“Orhon, Orhan Seyfi. “Ekalliyet-i Mütegallibe”, *Zafer,* 24 Kasım 1954.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Oruç, Arif. “Başvekâlet”, *Yarın,* 24 Eylül 1930.

Oruç, Arif. “Hakikat Budur”, *Yarın,* 22 Ağustos 1930.

Oruç, Arif. “Halk Fırkası Matbuatının Bugünkü Hali Bir Hayli Gariptir”, *Yarın,* 18 Ağustos 1930.

Oruç, Arif. “Millet Büyük Adamı Bekliyor”, *Yarın,* 16 Teşrinievvel 1930.

Ökte, Faik. *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951.

Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, Dost Kitabevi, Ankara, 1988.

Öz, Esat, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, 72-73.

Özalp, Kazım. “Atatürk ve Cumhuriyet”, *Milliyet,* 3 Kasım 1963.

Özbudun Ergun. *Siyasal Partiler*, AÜHF Yayınları, İkinci Basım, Ankara, 1977.

Özbudun, Ergun, “State Elites and Democratic Political Culture in Turkey, *Political Culture and Democracy in Developing Countries,* der. Larry Diamond, Lynne Rienner Publishers, Boulder and London, 1994, 189-210.

Özbudun, Ergun. "Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*, Der. Artun Ünsal, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

Özbudun, Ergun. *Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Özbudun, Ergun. *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Ankara, 2000.

Özüerman, Tülay. *Çok Partili Dönemde Türk Siyasi Hayatına Etki Eden Siyasal Hukuk Faktörleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1989.

Palombara, Joseph La ve Weiner, Myron. "The Origin and Development of Political Parties", *Political Parties and Political Development* (içinde), der. La Palombara ve Weiner, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1966, 3-42.

Parla, Taha. *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, Cilt 3: *Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Price, M. Philips. "A History of Turkey-From Empire to Republic", George Atlen and Unwin Ltd., London, 1956.

Ramsour, Ernest Edmondson. *Genç Türkler ve İttihat Terakki-1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*, Çev. Hacasan Yüncü, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 2009.

Sadak, Necmettin Sadık. "Hürriyet ve Demokrasi Açık Artırmada", *Akşam,* 26 Ağustos 1945.

Sadak, Necmettin Sadık. "Türkiye'nin Fedakârlığı", *Akşam,* 22 Nisan 1944.

Sadak, Necmettin. "Hakikat", *Akşam,* 14 Eylül 1930.

Sadak, Necmettin. "İzmir Nutku", *Akşam,* 9 Eylül 1930.

Sadak, Necmettin. "Yeni Fırka Hakiki Bir İhtiyacın Mahsulüdür", *Akşam,* 19 Ağustos 1930.

Safa, Peyami. "Altı Ok'u Anlamayanlar", *Cumhuriyet,* 31 Birinciteşrin 1937.

Safa, Peyami. "Atatürk, İnönü ve Celal Bayar", *Vakit,* 18 Temmuz 1946.

Safa, Peyami. "Bizdeki Demokrasi Kapışması", *Vakit,* 17 Haziran 1946.

Sağlam, Gürcan. *Anılarda Atatürk Döneminde İç Siyaset (1923-1938),* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

Sakal, Fahri. *Ağaoğlu Ahmed Bey*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

Sandalcı, Emil Galip. "Vatan Cephesini Açtılar Vatan'ı Kapadılar", *Ulus,* 18 Aralık 1959.

Sarınay, Yusuf. *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931,* Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005.

Sarp, Hüseyin Enver. "Türk Ocağı Nasıl Kurulmuştu?" I, *Türk Yurdu*, Sayı 242, (Mart 1955), 665-670.

Sartori, Giovanni. "The Typology of Party Systems-Proposals For Improvement", *Mass Politics: Studies in Political Sociology* (içinde), Der. E. Allardt ve S. Rokkan, The Free Press, New York, 1970, 322-352.

Schedler, Andreas. "Elections without Democracy: The Menu of Manipulation", *Journal of Democracy,* Cilt 13, No. 2 (Nisan 2002), 36-46.

Sertel, M. Zekeriya, "İntihap ve Propaganda", *Tan,* 14 Mart 1939.

Sertel, M. Zekeriya. "İntihabatta Hedefimiz Ne Olmalı?", *Tan,* 6 Mart 1939.

Sertel, Sabiha Zekeriya. "Demokrasiye Doğru İleri Bir Adım", *Tan,* 24 Mart 1939.

Sertel, Sabiha. *Roman gibi*, Ant Yayınları, İstanbul, 1969.

Sertoğlu, Murat. "Siyasi Parti Mi, Yoksa Tröst Mü?", *Tanin,* 17 Mart 1946.

Sosyal, Mümtaz, Sağlam, Fazıl. "Türkiye'de Anayasalar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA)*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, 18-52.

Soyak, Hasan Rıza. *Atatürk'ten Hatıralar*, Cilt 2, İstanbul, 1973.

Soysal, İsmail. *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları,* C.1, (1920-1945), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

Söylevler (1932-1941), Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1942.

Suphi, Hamdullah. "Bu Sesi Koruyacaksın", *Akşam,* 12 Eylül 1930.

Süreyya, Şevket. "Ağaoğlu Ahmet Bey'e Cevap", *Cumhuriyet,* 11-27 Kânunuevvel 1932.

Süreyya, Şevket. "Ağaoğlu Ahmet Beye", *Cumhuriyet,* 21-27 Kânunusani 1933.

Sütçü, Güliz. *Democratic Party and Democracy in Turkey: With Special Reference to Celal Bayar and Adnan Menderes*, Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

Şağan, Ali. *Demokrat Parti Döneminde İktidar-Sivil Toplum Kuruluşları İlişkileri (1950-1960)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.

Şahin, Gürsoy. "II. Meşrutiyet Dönemindeki Pozitivist Anlayış ve Bu akımın Türk Modernleşmesindeki Yeri", *100. Yılında II. Meşrutiyet Uluslararası*

Sempozyumu, 22-24 Ekim 2008, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, 217-247.

Şavkılı, Cengiz. *Atatürk Döneminde Parlamento Faaliyetleri (1920-1938),* Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

Talu, Ercüment Ekrem. "Saylav Kadın", *Cumhuriyet,* 3 Şubat 1935.

TBMM Tutanak Dergisi

TBMM Zabıt Ceridesi

TC İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, *Türkiye'de Siyasi Dernekler,* c.2, Ankara, 1950, 77-84.

Tekeli, Esat. "DP, HP'nin Sağında mı, Solunda mı?", *Vakit,* 7 Mayıs 1946.

Tekeli, Esat. "Varlık Vergisinin Tasfiyesi", *Ulus,* 16 Mart 1944.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim. *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları,* ODTÜ Yayınları, Ankara, 1977.

Teksoy, Beril Yaşar. *Demokrat Parti'de Parti İçi Demokrasi (1946-1960)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010.

Tellal, Erel. *Uluslararası ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB-Türkiye İlişkileri (1953-1964)*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yay., Ankara, 2000.

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Genişletilmiş 2. Basım, Yurt Yay., Ankara, 1986.

Timur, Taner. *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993.

Toker, Metin. *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973)-Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, Üçüncü Basım, 1990.

Toker, Metin. *İsmet Paşa'yla 10 Yıl (1954-1957),* Birinci Cilt, Akis Yayınları, 3. Baskı, Yer belirtilmemiş, 1966.

Tongul, Neriman. "Türk Harf İnkılabı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 33-34, Mayıs-Kasım 2004.

Toprak, Zafer. "Türkiye'de Muhalefetin Doğuşu, II. Dünya Savaşı ve Tek Partinin Sonu", *Toplumsal Tarih*, Cilt 20, Sayı 121, Ocak 2004, 74-75.

Topuz, Hıfzı. *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1973.

Torun, Esma, *Sivas'tan Büyük Kongreye Cumhuriyet Halk Partisi*, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, İzmit, 2003.

Tosun, Öztekin. "Seçim Propagandası Yapılamayacak", *Dünya,* 5 Haziran 1956.

Toynbee, Arnold. *Türkiye- Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, Yer belirtilmemiş, 1971.

Tökin, F. Hüsrev. *Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)*, Elif Yayınları, İstanbul, 1965.

Trimberger, Ellen Kay. *Revolution From Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru,* Transaction Books, New Brunswick, New Jersey, 1978.

Tuna, Yalçın, "Devlet Memurlarına Siyasi Baskı Yapılması Yolsuz ve Kanunsuz Bir Tutumdur", *Ulus,* 30 Ocak 1959.

Tuna, Yalçın. "Meclis Tahkikatı ve Delil", *Ulus,* 4 Ocak 1956.

Tunaya, Tarık Zafer. "İktidarın Terki", *Vatan,* 26 Mayıs 1950.

Tunaya, Tarık Zafer. *"Osmanlı İmparatorluğundan TBMM Hükümeti Rejimine Geçiş",* Muammer Raşit Seviğ'e Armağan, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1956.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasi Partiler 1839-1952*, İstanbul, Özel Basım.

Tuncer, Erol. *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002),* TESAV, Ankara, 2003.

Tunçay, Mete, "Siyasal Tarih 1950-1960", *Türkiye Tarihi*, cilt 4: Çağdaş Türkiye Tarihi (1908-1980), Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.

Tunçay, Mete. "Cumhuriyet'in 75 Yıllık Düşünce Serüveni"*, 75 Yılda Düşünceler Tartışmalar* (içinde), ed. Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931),* Ankara, Yurt Yayınları, 1981.

Turan, Kemal. "Karne", *Ulus,* 2 Nisan 1942.

Turan, Şerafettin. *Kökeni Ulusal Direnişe Dayanan Bir Devrim Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi*, Tüses Yayınları, İstanbul, 2000.

Türk Ocağı'nın Nizamname-i Esasi ve Dâhilîsi, Tanin Matbaası, İstanbul, 1328 (1912), Madde 4.

Unat, Faik Reşit. "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Birinci Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Kuruluşuna ve Çalışmalarına Ait Bazı Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, 1944, Sayı 13, 2-12.

Unat, Kadri. "Cumhuriyet Halk Partisi'nde Nevi Şahsına Münhasır Bir Muhalif Grup: Otuzbeşler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 48, Güz 2011, 858-859.

Uran, Hilmi. *Hatıralarım*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959

Us, Asım, "Cumhurbaşkanlığı ve Parti Başkanlığı Meselesi", *Vakit,* 23 Haziran 1946.

Us, Asım. “Ankara’da Tarihi Günler”, *Vakit,* 9 Mayıs 1946.

Us, Asım. “DP ve Cumhurbaşkanlığı”, *Vakit,* 23 Mayıs 1946.

Us, Asım. “Ebedi Şeften Milli Şefe”, *Vakit,* 11 Kasım 1941.

Us, Asım. “General Refet Müstakil Saylav Namzedi”, *Kurun,* 8 Şubat 1935.

Us, Asım. “Hristiyan Saylavlar ve Yunanlılar”, *Kurun,* 11 Şubat 1935.

Us, Asım. “Hükümetteki Değişiklik”, *Vakit,* 17 Nisan 1955.

Us, Asım. “Milli Korunma Kanunundaki Yeni Değişiklik”, *Vakit,* 22 Birincikanun 1941.

Us, Asım. “Milli Şefin Senelik Nutku”, *Vakit,* 2 İkinciteşrin 1942.

Us, Asım. “Muhtekirlere En Ağır Cezalar Verilmelidir”, *Vakit,* 4 Birinciteşrin 1942.

Us, Asım. “Varlık Vergisi Kanununun Ehemmiyeti”, *Vakit,* 12 İkinciteşrin 1942.

Us, Asım. *Hatıra Notları, 1930-1950*, İstanbul, 1966

Uyar, Hakkı. *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998, 107-108.

Uygun, Oktay. “Tek Parti Rejimi ve Demokrasi”, Cumhuriyet Dönemi Demokratikleşme Faaliyetleri Sempozyumu Bildirileri, 28 Ekim 2005-İstanbul, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010

Uzun, Hakan. “Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* IX/20-21, (2010/Bahar-Güz), 233-271.

Ünder, Hasan. “Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm* (içinde), Cilt 2, Ahmet İnsel (Der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, 138-156.

Üstüner, Fahriye. “Türkiye’de Çok Partili Döneme Geçerken Demokrasi Tartışmaları”, *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar* (içinde), ed. Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

Webster, Donald Everett. “The Turkey of Atatürk-Social Process in the Turkish Reformation”, *The American Academy of Social and Political Science*, Philedelphia, 1939.

Weiker, Walter F., *Political Tutelage and Democracy in Turkey, The Free Party and Its Aftermath,* E.J.Brill, Leiden, 1973.

Wiatr, Jerzy J. “The Hegemonic Party System in Poland”, *Mass Politics: Studies in Political Sociology* (içinde), Der. E. Allardt ve S. Rokkan, The Free Press, New York, 1970.

Widmann, Horst. *Atatürk Üniversite Reformu*, Çev. Aykut Kazancıgil-Serpil Bozkurt, İÜCTF Yayınları, İstanbul, 1981.

Yalçın, Hüseyin Cahit, "Artık Yeter", *Ulus,* 14 Ocak 1956.

Yalçın, Hüseyin Cahit, "Bizde Dâhili Rejim ve Hükümet Meselesi 1-10", *Tanin,* 28 Ağustos-7 Eylül 1945.

Yalçın, Hüseyin Cahit, "Bizde Dâhili Rejim ve Hükümet Meselesi 2", *Tanin,* 30 Ağustos 1945.

Yalçın, Hüseyin Cahit. "Bizde Dâhili Rejim ve Hükümet Meselesi 3", *Tanin,* 31 Ağustos 1945.

Yalçın Hüseyin Cahid. "Cemiyetin Kulüpleri" *Tanin,* 27 Eylül 1909.

Yalçın, Hüseyin Cahit. "CHP'nin 20. Yıldönümü", *Tanin,* 9 Eylül 1943.

Yalçın, Hüseyin Cahit. "DP'nin İstanbul Milletvekili Bay Ado", *Tanin,* 26 Ağustos 1946.

Yalçın, Hüseyin Cahit. "Ekalliyetin Tahakkümü", *Tanin,* 18 Ağustos 1946.

Yalçın, Hüseyin Cahit. "Kabinede Değişiklik", *Tanin,* 6 Eylül 1947.

Yalçın Hüseyin Cahit. "Kurultaydan Sonra", *Vatan,* 19 Haziran 1943.

Yalçın, Hüseyin Cahit. "Türkiye'nin Kararı Karşısında", *Tanin,* 26 Şubat 1945.

Yalçın, Hüseyin Cahit. "Yeni Partinin Teşekkülü", 10 Ocak 1946.

Yalçın Cahid Hüseyin. "İttihad-ı Anasır", *Tanin,* 31 Ağustos 1909.

Yalçın Hüseyin Cahid. "Unuttuğumuz Vazifelerden", *Tanin,* 23 Ekim 1910.

Yalman, Ahmet Emin "Sessiz Bir İnkılap", *Vatan,* 2 Aralık 1955.

Yalman, Ahmet Emin, "Atatürk Devri Sabık-ı", *Vatan,* 3 Nisan 1951.

Yalman, Ahmet Emin, "Birlik ve İkilik", *Vatan,* 10 Haziran 1943.

Yalman, Ahmet Emin. "CHP'nin Millete Vaadleri", *Vatan,* 29 Nisan 1950.

Yalman, Ahmet Emin. "Demokrasi Müphem Bir Mefhum Mu?", *Vatan,* 29 Ağustos 1945.

Yalman, Ahmet Emin. "Devlet ve Parti", *Vatan,* 17 Temmuz 1946.

Yalman, Ahmet Emin. "Halk Partisi Genel Sekreteri Nafi Atuf Kansu'ya", *Vatan,* 23 Eylül 1945.

Yalman, Ahmet Emin. "Hüseyin Cahit Yalçın'la Münakaşa-1,2,3,4,5", *Vatan,* 8-12 Ağustos 1945.

Yalman, Ahmet Emin. “İçaçıcı Bir Beyanname”, *Vatan,* 10 Mayıs 1950.

Yalman, Ahmet Emin. “İkazlarımızda Hak Kazandık”, *Vatan,* 18 Temmuz 1954.

Yalman, Ahmet Emin. “İnönü ve Hürriyet”, *Vatan,* 27 Mart 1950.

Yalman, Ahmet Emin. “İnsanların Kıymeti”, *Vatan,* 11 Ağustos 1946.

Yalman, Ahmet Emin. “Programın Arifesinde”, *Vatan,* 5 Ağustos 1942.

Yalman, Ahmet Emin. “Saracoğlu Kabinesi”, *Vatan,* 11 Temmuz 1942.

Yalman, Ahmet Emin. “Siyasi Hayatımızın Bir Tahlili:3-Tek Partili Sistemin Neticeleri”, *Vatan,* 20 Temmuz 1945.

Yalman, Ahmet Emin. “Türk Münevveri Vazifesini Yapıyor Mu?”, *Vatan,* 10 Eylül 1941.

Yalman, Ahmet Emin. “Umumi Bir Hesaplaşma”, *Vatan,* 8 Kasım 1946.

Yalman, Ahmet Emin. “Yanlış Yoldayız”, *Vatan,* 3 Temmuz 1954.

Yalman, Ahmet Emin. “Yapılacak İş Var”, *Vatan,* 25 Ağustos 1945.

Yalman, Ahmet Emin. “Yeni Bir İnönü”, *Vatan,* 23 Temmuz 1952.

Yalman, Ahmet Emin. “Yeni Kabinenin Taşıdığı Mana”, *Vatan,* 24 Mayıs 1950.

Yalman, Ahmet Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C.III (1922-1944), Rey, İstanbul, 1970.

Yazman, M. Şevki, “Ezan Meselesinde Hakikat Nedir”, *Vatan,* 8 Haziran 1950.

Yeşil, Ahmet. *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

Yetkin, Çetin. *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, 1982.

Yetkin, Çetin. *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, Altın Kitaplar Yayınevi, Ankara, 1983.

Yılmaz, Hüseyin. “Osmanlı Devleti’nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler”, *Divan*, Displinlerarası Çalışmalar Dergisi, Meşrutiyet I, Cilt 13, Sayı 24, 2008/1, 1-30.

Yurdsever Ateş, Nevin. “Bir Muhalif Fırka”, *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar* (içinde), ed. Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, 45-54.

Yücekök, Ahmet. *Türkiye’de Din ve Siyaset,* Gerçek Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1976.

Yücel, M. Serhan, *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul, 2001.

Zafer Toprak, “Cumhuriyet’in Kilit Taşı: Harf Devrimi”, *Toplumsal Tarih*, c.19, Sayı 118, (Ekim 2003), 68-73

Zorbay, Taner. *Demokrat Parti Döneminde Din ve Devlet İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016.

Zürcher, Eric Jan. *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet-Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2016.

Zürcher, Eric Jan. *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi,* İletişim Yayınları, 25. Baskı, İstanbul, 2005.